

การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๔๙

โดย

นายณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ แบบ 1.1 อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2563

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ พ.ศ.๒๓๒๕-

๒๔๔๙

โดย
นายณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ แบบ 1.1 อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2563

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

SIAMESE COURT AND THE MANAGEMENT OF BUDDHIST AFFAIRS IN THE
PERIOD OF KING RAMA I TO KING RAMA V, 1782-1906 A.D.

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Doctor of Philosophy (HISTORY)
Department of HISTORY
Graduate School, Silpakorn University
Academic Year 2020
Copyright of Graduate School, Silpakorn University

58205802 : ประวัติศาสตร์ แบบ 1.1 อักษรศาสตร์ดุสิตบัณฑิต

คำสำคัญ : การจัดการกิจการพุทธศาสนา, ราชสำนักสยาม, ปริณทลทางวัฒนธรรม, รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 5

นาย ญัฐพล อยู่รุ่งเรื่องศักดิ์: การจัดการกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๔๙ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ : รองศาสตราจารย์ ดร. วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ศึกษาการจัดการกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2325-2449 เพื่อให้เข้าใจถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่เป็นแรงผลักดันให้ราชสำนักสยามต้องควบคุมดูแลกิจการพุทธศาสนา วิธีการดำเนินการเพื่อทำให้คณะสงฆ์เป็นองค์กรของรัฐ รวมถึงกระบวนการ ขั้นตอน และผลที่เกิดขึ้นของการกระชับอำนาจรัฐผ่านการจัดการกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามซึ่งมีความเชื่อมโยงกับการสร้างความเข้มแข็งของอาณาจักร

ผลการศึกษาพบว่า ราชสำนักสยามประสบความสำเร็จในการสร้างความเข้มแข็งให้แก่อาณาจักรและการกระชับอำนาจของราชสำนักโดยการจัดการกิจการพุทธศาสนาเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับพุทธจักรโดยเฉพาะคณะสงฆ์ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องตลอดช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น อันเป็นความคิดของราชสำนักสยามในการควบคุมดูแลกิจการพุทธศาสนาอย่างใกล้ชิดเพื่อให้เป็นกระบวนการหนึ่งในการสร้างรัฐ

ราชสำนักสยามนำพุทธศาสนามาใช้ในการสร้างอุดมการณ์ของรัฐ และพยายามกระชับอำนาจของราชสำนักเหนือคณะสงฆ์เรื่อยมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ รัชกาลที่ 1 เรื่อยมากระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เมื่อจักรวรรดินิยมและอิทธิพลตะวันตกเข้ามามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางการเมืองการปกครองของราชสำนักสยาม นับเป็นปัจจัยกระตุ้นที่สำคัญอันก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการจัดการกิจการพุทธศาสนาและนำมาซึ่งการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ของราชสำนักสยามซึ่งถือได้ว่าเป็นผลมวบรวมของกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่ราชสำนักสยามดำเนินการอย่างต่อเนื่องและถือได้ว่าเป็นความสำเร็จในการตั้งอำนาจการปกครองคณะสงฆ์เข้าสู่ศูนย์กลางเช่นเดียวกับการปฏิรูปทางการเมืองการปกครองที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกันของราชสำนักสยาม ทั้งนี้ ราชสำนักสยามยังได้นำการจัดการกิจการพุทธศาสนามาใช้เป็นกระบวนการในการขยายปริณทลทางวัฒนธรรมเพื่อกระชับอำนาจของราชสำนักสยามต่อหัวเมืองให้แนบแน่นยิ่งขึ้น

58205802 : Major (HISTORY)

Keyword : MANAGEMENT OF BUDDHIST AFFAIRS, ROYAL COURT OF SIAM, SPHERE OF CULTURE, KING RAMA I TO KING RAMA V

MR. NATTHABALA YURUNGRUANGSAKDI : SIAMESE COURT AND THE MANAGEMENT OF BUDDHIST AFFAIRS IN THE PERIOD OF KING RAMA I TO KING RAMA V, 1782-1906 A.D. THESIS ADVISOR : WARANGKANA NIBHATSUKIT

The thesis studies the management of Buddhist affairs of the royal court of Siam during the reigns of King Rama I to King Rama V 1782-1906 A.D. (B.E. 2325-2449) in order to understand various factors which forced the royal court to supervise Buddhist affairs. It also attempts to find out how Buddhist monks became state clerical organization, including the process, procedures, and the outcome of the tightening of grip on power through the management of Buddhist affairs of the royal court in connection with the strengthening of state power.

The study found that the royal court of Siam was successful in tightening the grip on power of the royal court by managing the Buddhist affairs to act as interactivity between the royal court and the Buddhist Church especially the monks which had had constant changes throughout the early Rattanakosin period, resulting from the ideal of the royal court of Siam in closely supervising the Buddhist affairs so that it would become a process in state building.

The royal court of Siam adopted Buddhist affairs in building the state ideology and continuously endeavored to tighten the grip on power of the royal court over the monks from the reign of King Rama I to the reign of King Rama V when western imperialism was expanded to Siam, having an impact on the concept of government and politics of the royal court, an integral motivated factor leading to the changes of the management of Buddhist affairs and bringing about the proclamation of the Sangha Law of 1906 A.D. (B.E. 2449) of the royal court of Siam, regarded as the cumulative effect of the changing process continuously implemented by the royal court, and its success to centralize the ecclesiastical power, as to the political reformation carrying out by the royal court at the same period. Also, the royal court of Siam used the Buddhist affairs in the process of expanding the sphere of culture for tightening its grip of power over the tributary states.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยความรู้และความกรุณาของคณาจารย์จำนวนมาก ผู้ศึกษาขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร.วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร.ชูลีพร วิรุณหะ ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ รองศาสตราจารย์ ดร.ธิดา สารระยา และศาสตราจารย์เกียรติคุณสายชล สัตยานุรักษ์ ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วรพร ภู่งศ์พันธ์ ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน ที่ได้ให้คำแนะนำในงานศึกษาเพื่อให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณศาสตราจารย์เกียรติคุณสัญญาชัย สุวังบุตร ศาสตราจารย์เกียรติคุณอนันต์ชัย เลาหะพันธ์ อาจารย์รัตนวรรณ เผ่าวนิช โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนเวนต์ สำหรับความช่วยเหลือทางภาษา งานวิชาการ และด้านอื่นๆ มาโดยตลอด ขอขอบคุณอาจารย์ Craig J. Reynolds แห่ง School of Culture, History and Language College of Asia and the Pacific Australian National University สำหรับการพบปะและถ่ายทอดความรู้ แนวคิดต่างๆ แก่ผู้ศึกษา ขอขอบคุณคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ประสานความรู้ต่างๆ ให้แก่ผู้ศึกษา ทั้งยังช่วยเหลืองานวิชาการและงานธุรการเอกสารในช่วงที่ผู้ศึกษาล่าศึกษา ขอขอบคุณคณาจารย์ทั้งภายในและภายนอกสถาบันที่ได้แลกเปลี่ยนความรู้และประเด็นถกเถียงต่างๆ ทางวิชาการให้แก่กัน

ขอบคุณสมาชิกในครอบครัวทุกคนที่สนับสนุนการศึกษากันมาตลอด ขอขอบคุณหลายๆ คนที่ชวนสนทนาเรื่องอื่นๆ และทำกิจกรรมต่าง ๆ อันไม่เกี่ยวข้องกับการศึกษานี้ ทำให้ผู้ศึกษารู้สึกผ่อนคลายจากความเหน็ดเหนื่อยของการศึกษา

ในช่วงสุดท้ายของทำวิทยานิพนธ์นี้ เป็นช่วงเวลาทั่วโลกกำลังเผชิญปัญหาการระบาดของโรค COVID-19 มีผู้ป่วยทั่วโลกมากกว่า 17 ล้านคนและเสียชีวิตมากกว่า 670,000 คน ในขณะที่ประเทศไทยมีผู้ป่วยมากกว่า 3 พันคน วิกฤตการณ์ครั้งนี้ส่งผลทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคมเป็นอย่างมาก หากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ได้สร้างความรู้ให้กับผู้อ่านอันนับว่าเป็นกุศลกรรมประการหนึ่ง ผู้ศึกษาขออุทิศกุศลเหล่านั้นให้กับผู้วายนมในวิกฤตการณ์นี้

ณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ฉ
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญ.....	ช
บทที่ 1	1
บทนำ.....	1
1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
2. ทบทวนวรรณกรรม.....	21
3. ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	46
4. ขอบเขตการวิจัย.....	46
5. วิธีการดำเนินงาน.....	47
6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	48
7. ข้อตกลงเบื้องต้น.....	48
บทที่ 2	50
ปัจจัยที่ส่งผลต่อการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์.....	50
2.1 บริบททางสังคม การเมือง ที่มีผลต่อการจัดกิจการพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พ.ศ.2310-2325.....	51
2.1.1 ภูมิหลังพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ในสมัยอยุธยา.....	52
2.1.2 การเสริมสร้างพระราชอำนาจและพระบารมีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี.....	58
2.1.2.1 การดำรงพระราชจริยวัตรเพื่อภาพลักษณ์ของเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภ์.....	61
2.1.2.2 การประดิษฐานพระไตรปิฎกและพระพุทธรูปสำคัญเพื่อแสดงบุญญาธิการของ พระมหากษัตริย์.....	66

2.1.3 การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชและการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี	70
2.1.3.1 การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะ	71
2.1.3.2 การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 2 กับการสร้างพระราชอำนาจในฝ่าย พุทธจักร	74
2.1.3.3 ความเคร่งพระวินัยของคณะสงฆ์กรุงธนบุรี	78
2.1.4 ความพยายามสถาปนาอำนาจผู้นำฝ่ายพุทธจักรผ่านการเป็นผู้สำเร็จพระกรรมฐาน...	82
2.1.4.1 ความสำคัญของการเป็นผู้นำฝ่ายพุทธจักรในบริบทสังคมสมัยกรุงธนบุรี	83
2.1.4.2 การปฏิบัติพระกรรมฐานของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี	85
2.1.4.3 การแสดงพระราชอำนาจเหนือพุทธจักรของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี	92
2.1.4.4 ผลกระทบจากการแสดงพระราชอำนาจเหนือพุทธจักร	95
2.2 บริบททางการเมืองภายในและเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	97
2.2.1 การเมืองในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	98
2.2.1.1 การเมืองภายในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ	98
2.2.1.2 การเมืองภายในราชสำนักสยามรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า นภลัย	102
2.2.1.3 การเมืองภายในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	103
2.2.1.4 การเมืองภายในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ..	106
2.2.1.5 การเมืองภายในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	108
2.2.2 สภาพเศรษฐกิจของกรุงรัตนโกสินทร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	110
บทที่ 3	116
การสร้างศูนย์กลางพุทธศาสนาและการวางรากฐานการจัดกิจกรรมคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม พ.ศ. 2325-2394	116

3.1 รูปแบบอำนาจทางการเมืองของราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์	118
3.2 การสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักรของราชสำนัก พ.ศ.2325-2394.....	119
3.2.1 การประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ	124
3.2.2 การสร้างเสาหลักแห่งพระวินัยด้วยพระไตรปิฎกและวรรณกรรมพุทธศาสนา.....	136
3.2.3 การแสดงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยาม	141
3.2.3.1 การสร้างและปฏิสังขรณ์พุทธสถานเพื่อภาพลักษณ์ของความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา.....	142
3.2.3.2 การเป็นผู้นำทางประเพณี พิธีกรรม และการทำบุญให้ทาน	149
3.3 การจัดกิจการคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2394	157
3.3.1 การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์.....	157
3.3.1.1 การควบคุมวัตรปฏิบัติพระสงฆ์ที่กระทำผิดในชั้นลหุโทษ.....	163
3.3.1.2 การควบคุมวัตรปฏิบัติพระสงฆ์ที่กระทำผิดในชั้นครุโทษ	171
3.3.1.3 การจัดการคณะสงฆ์ที่กระทำผิดอันมีความเกี่ยวข้องกับบ้านเมือง	176
3.3.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์	180
3.3.2.1 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม พ.ศ.2325-2367	182
3.3.2.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม พ.ศ.2367-2394	186
3.3.3 การจัดการปกครองคณะสงฆ์.....	191
3.3.3.1 การสถาปนาอำนาจสูงสุดฝ่ายพุทธจักรแก่สมเด็จพระสังฆราชและการสร้างเครือข่ายราชสำนักสยามด้วยพระราชาคณะ	193
3.3.3.2 การจัดการปกครองคณะสงฆ์กลุ่มชาติพันธุ์ในกรุงเทพฯ และพระสงฆ์หัวเมืองต่าง ๆ ในอาณาจักรของราชสำนักสยาม	205
บทที่ 4	214
การปรับตัวของราชสำนักสยามในการจัดกิจการพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ พ.ศ.2394-2445	214
4.1 รูปแบบอำนาจทางการเมืองของราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	217

4.2 ความเปลี่ยนแปลงของการสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร	222
4.2.1 ความสืบเนื่องและความเปลี่ยนแปลงของการสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร.....	223
4.2.1.1 ความสืบเนื่องของการสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร.....	224
4.2.1.2 ความเปลี่ยนแปลงของการสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร.....	231
4.2.2 การสร้างศูนย์กลางพุทธจักรด้วยการเป็นศูนย์กลางทางความรู้ด้านพุทธศาสนา	237
4.3 การจัดกิจการคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัย	
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	248
4.3.1. การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์.....	249
4.3.1.1 การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอม	
เกล้าเจ้าอยู่หัว.....	249
4.3.1.2 การควบคุมพระสงฆ์ภายใต้กฎหมายฝ่ายอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ	
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	257
4.3.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์.....	264
4.3.2.1 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม พ.ศ.2394-2430	265
4.3.2.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามใน พ.ศ.2430-2442.....	268
4.3.3 การจัดการปกครองคณะสงฆ์.....	275
4.3.3.1 การสถาปนาสมณศักดิ์พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช.....	275
4.3.3.2 วัฒนธรรมสยามในสมณศักดิ์และพัทธศ.....	283
4.3.3.3 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121	288
บทที่ 5	293
การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร หัวเมืองลาว และหัวเมืองล้านนา ของราชสำนักสยามสมัย	
รัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2449	293
5.1 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2449	298
5.1.1 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร พ.ศ.2325-2436	299
5.1.1.1 การพระราชทานพระบรมสารีริกธาตุไปยังหัวเมืองเขมร	300

5.1.1.2 พระไตรปิฎกและวรรณกรรมทางพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร.....	302
5.1.2 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร พ.ศ.2437-2449	310
5.1.2.1 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมรตอนในของราชสำนักสยาม	314
5.2 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองลาว พ.ศ.2325-2449	322
5.2.1 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองลาว พ.ศ.2325-2436	323
5.2.1.1 พระราชทานพระบางไปประดิษฐานที่เมืองเวียงจันทน์	323
5.2.1.2 บทบาทอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยาม	324
5.2.1.3 ปัญหาพระสาเกียดโง้งและเจ้าอนุวงศ์.....	329
5.2.2 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองลาว พ.ศ.2437-2449	334
5.2.2.1 พุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ ในหัวเมืองลาว.....	335
5.2.2.2 การจัดการคณะสงฆ์และการศึกษาแบบสยามในหัวเมืองลาว.....	337
5.2.2.3 การจัดกิจการพุทธศาสนาสมัยมณฑลเทศาภิบาล	339
5.3 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2325-2449.....	345
5.3.1 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2325-2416	348
5.3.1.1 บทบาทอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยาม	349
5.3.1.2 การสถาปนาสมณศักดิ์คณะสงฆ์ล้านนาและจุดเริ่มต้นวัฒนธรรมสยามในหัวเมืองล้านนา.....	354
5.3.2 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2416-2449	358
5.3.2.1 การปฏิรูปการเมืองการปกครองในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2416-2427	360
5.3.2.2 การปฏิรูปการเมืองการปกครองในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2427-2449	363
5.3.2.3 การจัดกิจการพุทธศาสนาในมณฑลลาวเฉียง พ.ศ.2445-2449.....	369
บทที่ 6	389
บทสรุป.....	389
รายการอ้างอิง	394

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สำหรับสังคมไทย พุทธศาสนา¹ เป็นความเชื่อหลักของสังคมที่มีอิทธิพลต่อผู้คนเป็นอย่างมากและยังเป็นบ่อเกิดวัฒนธรรมหลักของสังคม ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนาจึงถูกนำมาใช้เป็นฐานของการสร้างความมั่นคงให้แก่รัฐและราชสำนักมาโดยตลอด อย่างไรก็ตาม ปฏิสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับพุทธศาสนา มีพลวัตการเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุผลความจำเป็นของรัฐหรือราชสำนักในแต่ละช่วงเวลา การอธิบายรายละเอียดถึงเหตุผลของราชสำนักในการนำพุทธศาสนามาใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างเสริมอำนาจแก่รัฐ รวมถึงกระบวนการขั้นตอนในการดำเนินการจึงมีความแตกต่างกันในแต่ละช่วงเวลาตามปัจจัยทั้งภายในและภายนอกที่เข้ามา รวมถึงโลกทัศน์ของชนชั้นนำ นับเป็นประเด็นที่ต้องศึกษาให้ลุ่มลึกเพื่อที่จะเข้าใจความเปลี่ยนแปลงทั้งในส่วนของรัฐและที่เกิดขึ้นกับพุทธศาสนา

พุทธศาสนาหรือพุทธจักร กับรัฐหรืออาณาจักรนั้นมีความสัมพันธ์ในลักษณะพึ่งพาซึ่งกันและกันมาโดยตลอด เนื่องจากพุทธศาสนาย่อมรุ่งเรืองภายใต้การอุปถัมภ์ของรัฐ ขณะที่รัฐและราชสำนักได้รับประโยชน์จากความรุ่งเรืองและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของกิจการพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาปฏิสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับพุทธศาสนาในระยะยาว ความแตกต่างสำคัญที่สามารถสังเกตเห็นได้ คือ ระดับของการควบคุมดูแลที่อาณาจักรมีต่อพุทธจักร

หากมองพุทธศาสนาย้อนกลับไปตั้งแต่สมัยอยุธยา² ราชสำนักให้ความสำคัญต่อพุทธศาสนาเรื่อยมา ทั้งในด้านการพระราชพิธีที่ปรากฏหลักฐานในการทะนุบำรุงพุทธศาสนาในหลาย

¹ พุทธศาสนาในการศึกษานี้ มีองค์ประกอบด้วยกัน 2 ส่วน คือ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ทางศาสนาพุทธ หลักธรรมคำสอนและส่วนที่เกี่ยวข้องกับคณะสงฆ์ ทั้งนี้ อาจจะมีการใช้คำว่า “พุทธจักร” เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นภาพควบคู่กับอาณาจักร

² แม้ว่าในสมัยสุโขทัยจะมีแนวโน้มของการใช้พุทธศาสนาในทางการเมือง แต่ผู้ศึกษาเห็นว่าแม้สมัยสุโขทัยตอนปลาย เมืองต่าง ๆ ของสุโขทัยจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาแต่ช่วงเวลาก่อนหน้านั้นสุโขทัยเป็นรัฐที่มีพัฒนาการอย่างอิสระ จึงไม่ได้นำมาเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาข้อมูลพื้นฐานก่อนจะทำการศึกษา

รูปแบบ อาทิ การเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูป การกัลปนาที่ดินและข้าววัดจำนวนมากเพื่อ
ดูแลรักษารอยพระพุทธรูป การเสด็จพระราชดำเนินไปในการทอดพระกรฐิณยังพระอารามต่าง ๆ การ
ประกอบพระราชพิธีอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา เป็นต้น

ด้านคณะสงฆ์ มีเอกสารระบุถึงการปกครองคณะสงฆ์อยุธยาในช่วงปลายสมัยอยุธยาไว้
ว่าคณะสงฆ์แบ่งออกเป็น 3 คณะ ได้แก่ คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย คณะอรัญวาสี และคณะคามวาสีฝ่าย
ขวา โดยคณะคามวาสีฝ่ายซ้ายปกครองคณะสงฆ์วัดในพระนครที่อยู่ในเขตรับผิดชอบของคณะและวัด
ในหัวเมืองเหนือ คณะคามวาสีฝ่ายขวากปกครองคณะสงฆ์วัดในพระนครที่อยู่ในเขตรับผิดชอบของ
คณะและวัดในหัวเมืองปักษ์ใต้ และคณะอรัญวาสีปกครองพระสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนาทั้งในพระนคร
และนอกพระนคร รวมถึงคณะสงฆ์จากต่างหัวเมือง อาทิ คณะรามัญ คณะลาว คณะเขมร แม้ว่าสมัย
อยุธยาจะมีคณะสงฆ์ถึง 3 คณะแต่ก็ไม่ได้เป็นปัญหาในการคัดเลือกตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ซึ่ง
พิจารณาจากพรรษาอายุกาลของพระราชาคณะจากคณะใดคณะหนึ่ง พระราชาคณะรูปใดที่มีพรรษา
มากที่สุดจะได้รับการแต่งตั้งขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช³

แม้ว่าฝ่ายอาณาจักรจะเป็นผู้อุปถัมภ์และทะนุบำรุงฝ่ายพุทธจักร แต่กระนั้นพุทธจักรก็
ยังคงมีลักษณะที่เป็นเอกเทศ ไม่มีหลักฐานที่บ่งชี้ว่าราชสำนักอยุธยาใช้อำนาจฝ่ายอาณาจักรในการ
เข้าควบคุมพุทธจักรได้อย่างสมบูรณ์ ในทางตรงข้าม หลักฐานจะบ่งบอกว่าราชสำนักอยุธยารับรอง
ความเป็นเอกเทศของพุทธจักร สะท้อนให้เห็นจากกฎหมายในสมัยอยุธยาที่ระบุว่าเมื่อพระสงฆ์
ทำผิดให้จับตัวญาติพี่น้องมาลงโทษแทนเนื่องจากไม่ต้องการให้สึกพระสงฆ์ผู้ทำความผิดนั้นมารับโทษ
จากฝ่ายอาณาจักร หรือการบวชเพื่อหนีราชภัยซึ่งปรากฏให้เห็นอยู่เนื่อง ๆ อาทิ กรณีสมเด็จพระมหา
จักรพรรดิก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ได้ทรงออกผนวชเพื่อทรงหลีกเลี่ยงราชภัยจากเหตุการณ์ความ
วุ่นวายทางการเมืองในช่วงที่ขุนวรวงศาธิราชและแม่อยู่หัวศรีสุดาจันท์ก่อจลาจล ใน พ.ศ.2091 เมื่อ
เหตุการณ์ความวุ่นวายสงบลง พระองค์ก็ทรงลาผนวชและขึ้นครองราชสมบัติ⁴ และในกรณีสมเด็จพระ

เรื่องนี้ ซึ่งเห็นพ้องกับธิดา สาระยา ที่ว่า “เรื่องเมืองสุโขทัยเป็นเรื่องของเมืองหนึ่ง ที่มีวิวัฒนาการเป็นอิสระจาก
วิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของอยุธยาและกรุงเทพฯ” ใน ธิดา สาระยา, **ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับ
การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น** (กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ, 2525), 12-13.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ตำนานคณะสงฆ์** (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนาง
เล็ก พินสายนแก้ว ณ วัดโสมนัสวิหาร วันที่ 19 เมษายน พ.ศ.2514), 19.

⁴ **พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2507), 25-26.

นารายณ์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นิมนต์พระมาทำการอุปสมบทให้แก่ข้าราชการบริพารก่อนที่พระเพทราชาจะก่อการจลาจลขึ้นเพื่อให้ข้าราชการบริพารเหล่านั้นไม่ต้องรับโทษประหารชีวิต⁵ หรือกรณีพระศรีศิลป์ บวชเป็นพระสงฆ์อยู่ที่วัดระฆัง มีความรอบรู้ทางด้านพระไตรปิฎกจนได้รับการเลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระพิมลธรรมอนันตปริษา และมีผู้คนนิยมชมชอบ จนสามารถชองสุ่มกำลังและอาวุธในการก่อจลาจลขึ้นและทรงสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ.2154-2171)

การที่ราชสำนักไม่แสดงอำนาจเพื่อควบคุมหรือเข้าไปข้องเกี่ยวกับพุทธจักรนั้น อาจเป็นความต้องการของราชสำนักที่ไม่ต้องการใช้อำนาจในลักษณะที่ค้านต่อความเชื่อของผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมที่มองว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำฝ่ายอาณาจักร แต่คณะสงฆ์เป็นส่วนหนึ่งของฝ่ายพุทธจักร ความเชื่อดังกล่าวมีอิทธิพลทางความคิดต่อผู้คนในสังคม เห็นได้จากเหตุการณ์ความวุ่นวายในช่วงปลายรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ที่ฝ่ายพระเพทราชานำปัญหาเรื่องการเข้ามาของคริสต์ศาสนาในราชสำนักอยุธยาและการที่เจ้าพระยาวิชาเยนทร์สีกพระสงฆ์สามเณรออกมากระทำราชการ⁶ มาเป็นประเด็นสำคัญประเด็นหนึ่งในการอ้างเหตุผลของการก่อจลาจลทางการเมืองและปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ซึ่งก็ได้รับการสนับสนุนจากคณะสงฆ์และขุนนางชาวพุทธจำนวนมาก

เมื่ออยุธยาถูกกองทัพพม่าเข้าโจมตีจนทำให้อาณาจักรล่มสลาย ใน พ.ศ.2310 พุทธจักรของอยุธยาที่สลายตามไปด้วย แต่ในปีเดียวกันนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสถาปนาศูนย์กลางอำนาจขึ้นใหม่ ณ กรุงธนบุรี สถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นทำให้พระองค์จำเป็นต้องเร่งจัดการต่อปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมาพร้อมกัน ในด้านของการพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดขึ้นหลายแห่ง โปรดเกล้าฯ ให้จัดทำสารบัญชิสงฆ์พระสงฆ์เพื่อหาพระสงฆ์ที่มีความรู้ในพระไตรปิฎกมาชุมนุมยังกรุงธนบุรีเพื่อชำระพระไตรปิฎกที่อัญเชิญจากเมืองนครศรีธรรมราชมาประดิษฐานไว้ที่กรุงธนบุรี ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้อ้างอิงงานเขียนของลอเรน เกซิค มองในมุมมองทางการเมืองว่า “การกระทำดังกล่าวเป็นการให้เกียรติแก่จารีตทางศาสนาของนครฯ และชื่อเสียงอันเก่าแก่ของนครศรีธรรมราช ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางของการศึกษาพุทธศาสนา ในขณะเดียวกันก็เป็นการย้ำประกาศอีกครั้งหนึ่งว่า บัดนี้นครศรีธรรมราชก็เป็นส่วนหนึ่งของ “อยุธยา” ทั้งหมดอีกครั้งหนึ่ง

⁵ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและจุลยุทธการวงศ์ (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535, พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพพระวิสุทธาธิบดี (สง่า ปภสสรมหาเถร ป.ธ.8) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ.2535), 224.

⁶ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและจุลยุทธการวงศ์, 215.

แล้ว”⁷ ในด้านการฟื้นฟูคณะสงฆ์ ทรงนิมนต์พระสงฆ์ที่อยู่ตามพระอารามต่าง ๆ สถาปนาสมณศักดิ์ขึ้นมาใหม่ และเมื่อ พ.ศ.2311 โปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระสังฆราช⁸ ให้ดำรงตำแหน่งการปกครองคณะสงฆ์สมัยธนบุรีสมบูรณ์ อันเป็นส่วนสำคัญทั้งในเชิงรูปธรรมและนามธรรมที่แสดงให้เห็นถึงการฟื้นฟูคณะสงฆ์สำเร็จเป็นที่เรียบร้อย

ความมุ่งมั่นในการฟื้นฟูและธำรงพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองในสมัยธนบุรี ก่อให้เกิดภาพลักษณ์และสถานภาพหนึ่งของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคือ “องค์อัครพุทธศาสนูปถัมภ” เนื่องจากพระองค์ไม่เพียงแต่สร้างหรือปฏิสังขรณ์วัดวาอารามเท่านั้น หากยังปรากฏเป็นภาพลักษณ์ของผู้ที่เพียรกระทำบุญอย่างต่อเนื่อง ยิ่งส่งผลให้พระองค์กลายเป็นผู้นำทางอาณาจักรที่มีความสามารถและเป็นผู้นำที่ทรงใส่พระทัยในการพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งยวด การฟื้นฟูพุทธศาสนาให้กลับขึ้นมาเจริญงอกงามอีกครั้งเสมือนการสร้างเสาหลักทางจิตใจและความเชื่อที่สำคัญของพุทธศาสนิกชนในอาณาจักรแห่งใหม่นี้ แต่หากพิจารณาในแง่ของการเมืองจะสังเกตว่าการทะนุบำรุงพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีนัยทางการเมืองแฝงอยู่ด้วย จะเห็นได้ว่าการเข้ามาฟื้นฟูพุทธศาสนาทั้งการสร้างและปฏิสังขรณ์วัด การฟื้นฟูคณะสงฆ์ รวมถึงการรวบรวมคัมภีร์สำคัญต่าง ๆ โดยเฉพาะพระไตรปิฎกที่ไปนำมาจากนครศรีธรรมราชและเมืองเขมรนั้น ล้วนเอื้อให้ติดตามได้ว่าเป็นความพยายามในการสร้าง “ขวัญ” ของผู้คนในสังคมหลังจากที่สูญเสียไปเมื่อคราวเสียกรุงฯ พ.ศ. 2310 ให้ฟื้นกลับมาอีกครั้ง ทั้งนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แสดงความคิดเห็นว่าการทะนุบำรุงพุทธศาสนาเป็นสัญลักษณ์ของบุญบารมีของสถาบันกษัตริย์ในสมัยอยุธยา ในขณะที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกระทำการด้านการพุทธศาสนาเพื่อการเน้นอภินิหารของพระองค์ให้ปรากฏอย่างต่อเนื่อง⁹ เพื่อต้องการสำแดงความเป็นประมุขของคณะสงฆ์ แต่การจัดกิจการพุทธศาสนาในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นก็ยังไม่ประสบผลสำเร็จในการที่จะเข้าควบคุมพุทธจักร เพราะยังคงพบว่าการคณะสงฆ์ยังคงมีความเป็นเอกเทศอย่างสูง ทั้งในด้านพระวินัยที่แม้จะมีการออก “ศีลสิกขา” เพื่ออธิบายพระวินัยแต่ก็ยังไม่สามารถระบอบทลงโทษพระสงฆ์ที่ทำผิดพระวินัยได้อย่างเป็นรูปธรรม

⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2547), 168.

⁸ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ (กรุงเทพฯ : ศรีปัญญา, 2551), 56.

⁹ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 222-224.

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักกับพุทธจักรก่อนสมัยรัตนโกสินทร์เท่าที่มีหลักฐานบ่งชี้ อาจสรุปได้ว่าราชสำนักทำหน้าที่ปลุกฝังและทะนุบำรุงพุทธศาสนา แต่ไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวหรือจัดการในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจการของคณะสงฆ์ การปกครองคณะสงฆ์ รวมถึงการนำพุทธศาสนามาเป็นเครื่องมือในการขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรม อิทธิพลของราชสำนักต่อคณะสงฆ์จึงอยู่ในลักษณะของ “ผู้ให้ทุน” มากกว่า “ผู้ให้โทษ” กล่าวคือคณะสงฆ์ยอมตระหนกตีว่าราชสำนักสามารถสนับสนุนพุทธจักรด้วยปัจจัยที่อาณาจักรมีความพร้อม นั่นคือด้านแรงงานซึ่งในบางครั้งมีการเกณฑ์มาเพื่อให้ปลุกสร้างวัดวาอารามต่าง ๆ เนื่องจากแรงงานที่มาจากพุทธศาสนิกชนผู้ศรัทธารวมถึงข้าวัดโยมสงฆ์ไม่เพียงพอและวัดไม่สามารถจะควบคุมแรงงานจากฝ่ายอาณาจักรได้ นอกจากนี้ ราชสำนักยังเป็นผู้บริจาคทรัพย์สิ่งของที่อุทิศไว้ในพุทธศาสนาเพื่อเป็นปัจจัยในการทะนุบำรุงพุทธศาสนาภายใต้การดูแลจัดการของคณะสงฆ์ในวัดต่าง ๆ เพื่อให้กิจการของคณะสงฆ์นั้นสามารถดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่อง อีกทั้งยังมีบทบาทในการสนับสนุนด้านพิธีกรรมและการเลื่อนชั้นทางสังคมสำหรับผู้ที่เคยผ่านการบวชเรียนในพุทธศาสนาซึ่งสิ่งเหล่านี้ต่างเอื้อให้ราชสำนักมีความสำคัญต่อพุทธจักรแม้จะไม่ได้เข้ามาควบคุมโดยตรง

หากถือเอาความเป็นเอกเทศของพุทธจักรเป็นตัวตั้ง จุดเปลี่ยนสำคัญในปฏิสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับพุทธจักร คือ กระบวนการควบคุมดูแลและประโยชน์ที่ราชสำนักหรือรัฐจะได้รับจากความรุ่งเรืองและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของกิจการพุทธศาสนา โดยปกติเมื่อก้าวถึงการควบคุมดูแลกิจการพุทธศาสนาโดยรัฐ องค์กรความรู้จะมุ่งไปที่การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันว่าทำให้คณะสงฆ์ที่เคยดำเนินกิจการต่าง ๆ ในส่วนของพุทธศาสนาและกิจการของคณะสงฆ์อย่างค่อนข้างเป็นเอกเทศและปราศจากการควบคุมที่ชัดเจนต้องเข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของฝ่ายอาณาจักร และนับเป็นหน่วยงานของรัฐตั้งแต่นั้นมา

อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษามีความเห็นว่าการมุ่งความสนใจต่อจุดเปลี่ยนที่เห็นได้ชัดเจนทำให้เห็นความสำคัญในจุดเปลี่ยนทางประวัติศาสตร์ช่วงนั้น ๆ ได้ชัดเจนลุ่มลึก แต่หากมองกระบวนการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นพลวัตจะพบว่าปฏิสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับพุทธจักรโดยเฉพาะคณะสงฆ์นั้นมีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องตลอดช่วงต้นรัตนโกสินทร์ พุทธศาสนาถูกใช้ในการสร้างอุดมการณ์รัฐและเกิดการเปลี่ยนแปลงในการกระชับอำนาจของราชสำนักเหนือคณะสงฆ์อย่างต่อเนื่องจนถึงการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ซึ่งถือว่าราชสำนักสยาม

ประสบความสำเร็จในการตั้งอำนาจการปกครองคณะสงฆ์เข้าสู่ศูนย์กลางเช่นเดียวกับการปฏิรูปทางการเมืองการปกครองที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกัน ซึ่งจะเห็นได้ว่าการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ไม่ได้เป็นการกระทำของราชสำนักที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาสั้นๆ แต่เป็นผลมวบรวมของกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์

ราชสำนักสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ต้องการควบคุมดูแลกิจการพุทธศาสนาอย่างใกล้ชิดขึ้นกว่าเดิม อันเป็นผลมาจากกระบวนการในการสร้างรัฐที่ดำเนินมาตั้งแต่การก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ประเด็นโต้แย้งทางประวัติศาสตร์สำคัญประเด็นหนึ่ง คือ มุมมองต่อสมัยต้นรัตนโกสินทร์ว่าเป็นช่วงของการฟื้นฟูให้เหมือนกับสมัยอยุธยาในยุค “เมื่อครั้งบ้านเมืองยังดี” ซึ่งเป็นคำเปรียบเทียบกับสภาพบ้านเมืองในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในสมัยอยุธยา หรือเป็นการสร้างอาณาจักรใหม่ภายใต้บริบททางสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลง ทั้งนี้ ยังมีประเด็นโต้แย้งทางประวัติศาสตร์ที่ต่อเนื่องกัน นั่นคือมุมมองที่ว่าสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น สยามคงความสืบเนื่องของความเป็นรัฐจารีตก่อนที่จะเปลี่ยนแปลงไปเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผู้ศึกษามีความเห็นว่าการศึกษาการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามจะช่วยในการคลี่คลายหรือขยายมุมมองต่อประเด็นทางประวัติศาสตร์เหล่านี้ ซึ่งจะส่งผลให้สามารถทำความเข้าใจทั้งในส่วนของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับพุทธศาสนาของสยามและเข้าใจประวัติศาสตร์สมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้มากขึ้น

การศึกษาที่ผ่านมา มีทั้งการเสนอแนวคิดที่อธิบายประเด็นสำคัญเกี่ยวเนื่องกับการฟื้นฟูหรือการนำเอาโครงสร้างเก่าสมัยอยุธยามาประกอบขึ้นใหม่เป็นรัตนโกสินทร์และกลุ่มที่เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างอาณาจักรใหม่ ตัวอย่างงานศึกษาของแนวคิดกลุ่มแรก อาทิ งานพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เรื่อง *พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม*¹⁰ ทรงเรียบเรียงข้อมูลและรายละเอียดเกี่ยวกับการฟื้นฟูวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทั้งด้านการพระพุทธศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี การจัดระเบียบราชการและการฟื้นฟูศิลปศาสตร์ ไว้อย่างละเอียด โดยทรง

¹⁰ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, *พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม* (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2525)

เห็นว่าราชสำนักยึดโครงสร้างสมัยอยุธยาเป็นต้นแบบหลักในการฟื้นฟูวัฒนธรรมของรัตนโกสินทร์ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ Klaus Wenk ในการศึกษาเรื่อง *The restoration of Thailand under Rama I*¹¹ ที่อธิบายว่าประวัติศาสตร์ไทยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เป็นประวัติศาสตร์ของการฟื้นฟูแบบเบ็ดเสร็จ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับรูปแบบการปกครอง รายได้ของอาณาจักร นโยบายการต่างประเทศ กฎหมาย ล้วนแล้วแต่ฟื้นฟูมาจากสมัยอยุธยา ทั้งยังได้ให้ข้อเสนอเพิ่มเติมว่าการที่อยุธยาแตกสลายไปนั้นไม่ได้ทำให้ระบบที่มีอยู่สลายไปด้วย ดังนั้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จึงไม่ได้นับว่าเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญในการก้าวสู่ความเป็นสยามใหม่ซึ่งควรจะเริ่มนับในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนี้ H.G. Quaritch Wales¹² มองว่าการปกครองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ราชสำนักได้รื้อฟื้นสถาบันต่าง ๆ ของอาณาจักรที่เคยใช้มาเมื่อสมัยอยุธยาโดยพยายามคงรูปแบบการบริหารต่าง ๆ ไว้ไม่เปลี่ยนแปลง ทั้งนี้ แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับชัย เรื่องศิลป์¹³ ซึ่งได้จัดให้ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงช่วงก่อนการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ.2398 เป็นช่วงยุคเก่าเนื่องจากความเชื่อและความคิดของผู้คนในยุคนั้นไม่มีความแตกต่างไปจากสมัยอยุธยา

ในขณะที่กลุ่มที่มีทัศนะว่ารัตนโกสินทร์เป็นอาณาจักรที่ถูกสร้างใหม่ไม่ใช่การฟื้นฟูมาจากอยุธยา โดยอธิบายผ่านบริบทต่าง ๆ นั้น อาทิ แนวคิดของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่อธิบายเรื่องปฏิสัมพันธ์ระหว่างความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจกับความคิดของชนชั้นนำไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์¹⁴ การเกิดขึ้นของชนชั้นกระฎุมพีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้ยังอธิบายแนวคิดของกลุ่มชนชั้นนำสยามว่าแตกต่างจากอยุธยาด้วย และวิทยานิพนธ์เรื่อง *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัย*

¹¹ Klaus Wenk, *The restoration of Thailand under Rama I, 1782-1809*, translated from the German by Greeley Stahl (Tucson : University of Arizona Press, 1968)

¹² ควอริช เวลส์, *การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2557), 7.

¹³ ชัย เรื่องศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2325-2453 ด้านสังคม* (กรุงเทพฯ : บ้านเรื่องศิลป์, 2517), 43.

¹⁴ รายละเอียดเพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (นนทบุรี : ฟ้าเดี๋ยวกัน, 2555)

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ.2325-2352¹⁵ ของสายชล วรรณรัตน์ ศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อมโยงทางการเมืองกับพุทธศาสนา เสนอว่าทั้งการเมือง เศรษฐกิจ และสภาพสังคม ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นแตกต่างจากอยุธยาเนื่องจากปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้นอยู่คนละสภาพแวดล้อม

อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษามีความเห็นว่าสามารถศึกษาเพื่อต่อยอดหรือคลี่คลายประเด็นโต้แย้งเกี่ยวกับการฟื้นฟูหรือการสร้างรัฐในช่วงต้นรัตนโกสินทร์โดยพิจารณาวิธีการที่ราชสำนักใช้ในการกระชับและขยายปริมณฑลอำนาจของศูนย์กลางซึ่งเป็นวิธีการศึกษาที่ได้รับการนำเสนอในผลงานสำคัญหลายผลงาน อาทิ งานศึกษาเรื่อง *Kingship and Political Integration in Traditional Siam, 1767-1824*¹⁶ ของ Gesick Lorraine Maric ที่ได้แย้งมุมมองที่ว่าประวัติศาสตร์ไทยในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นยังคงเป็นช่วง “จารีต” (traditional period) ที่หยุดนิ่งและนำเสนอว่าแท้จริงช่วงเวลาดังกล่าว สยามมีความเปลี่ยนแปลงหรือมีพลวัตภายใน (internal dynamic) เกิดขึ้นตลอดเวลา โดยเฉพาะการดำเนินการต่าง ๆ ของราชสำนักสยามที่จะกระชับและขยายปริมณฑลอำนาจไปสู่หัวเมืองต่าง ๆ รวมถึงบริเวณที่สยามถือว่าเป็นหัวเมืองประเทศราช¹⁷

นอกเหนือจากงานของ Gesick ความจำเป็นของการสร้างรัฐและความสำคัญที่ต้องสร้างรัฐให้เข้มแข็งในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการอภิปรายในผลงานอื่น ๆ อาทิ Wyatt อธิบายไว้ใน Thailand a short history ที่ให้ข้อสรุปว่าเมื่อสิ้นสุดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า “Rama III bequeathed his successors a Siamese empire that was more powerful and extensive than at any previous time. ... Its dynamic energy, its capacity

¹⁵ สายชล วรรณรัตน์. “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ.2325-2352” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2525.)

¹⁶ Gesick, Lorraine Maric, “Kingship and Political Integration in Traditional Siam 1767-1824” (Ph.D. thesis, Cornell University, 1972)

¹⁷ Gesick, Lorraine Maric, “Kingship and Political Integration in Traditional Siam 1767-1824”, 180-181.

for change and reform, surely derived at least in part from the stamp that King Rama I had imposed upon the kingdom half a century earlier.”¹⁸ (สิ่งที่รัชกาลที่ 3 ได้มอบให้กับผู้สืบทอดราชสมบัติราชอาณาจักรสยามมีความเข้มแข็งมากกว่าและมีขอบเขตอำนาจมากกว่าช่วงเวลาใด ๆ ในอดีต...พลังพลวัตของอาณาจักร ความสามารถในการปรับเปลี่ยนและปฏิรูปนั้น แน่แน่นอนว่าบางส่วนเริ่มมาจากสิ่งที่รัชกาลที่ 1 วางรากฐานไว้เมื่อครึ่งศตวรรษก่อนหน้านั้น) ขณะที่ Victor Lieberman อธิบายไว้ใน *Strange Parallels: Volume 1, Integration on the Mainland: Southeast Asia in Global Context, c.800-1830*¹⁹ ศึกษาเปรียบเทียบรัฐบนภาคพื้นทวีป ให้ความเห็นว่าราชสำนักสยามช่วงต้นรัตนโกสินทร์ไม่เพียงแต่ฟื้นฟูอำนาจของศูนย์กลางหลังจากการล่มสลายของราชอาณาจักรอยุธยาเท่านั้นแต่ยังดำเนินการสร้างรัฐทั้งทางด้านอำนาจทางการเมือง ด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ซึ่งเมื่อ “In combination, these developments produced an empire considerably larger, more complex, stable, and powerful than either Ayudhya or Angkor”²⁰ (พิจารณาประกอบกันแล้ว พัฒนาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทำให้เกิดอาณาจักรที่ใหญ่ขึ้น ซับซ้อนขึ้น มั่นคงและมีอำนาจมากขึ้นกว่าอยุธยาหรือเขมร)

ในการศึกษาเกี่ยวกับการกระชับอำนาจของศูนย์กลางและการขยายปริมณฑลอำนาจของศูนย์กลางออกไปสู่พื้นที่รอบนอกนั้น งานศึกษาส่วนใหญ่ศึกษาจากบริบทของการเมือง การปรับปรุงระบบบริหารราชการและการควบคุมกำลังคน การหาเงินรายได้ของราชสำนัก และความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะบริเวณที่สยามถือว่าเป็น “ประเทศราช” ยกตัวอย่างงานของเดวิด ้วยอจ เรื่อง *ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับสังเขป*²¹ ที่มองว่าการกระชับอำนาจของรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ดำเนินการหลายอย่างควบคู่กันไป ทั้งการควบคุมขุนนางโดยเลือกใช้ขุนนางที่มีความสัมพันธ์ทางด้านเครือญาติและขุนนางที่มีประสิทธิภาพในการปฏิบัติหน้าที่ รวมถึงปัจจัยหนุนจากภายนอก คือ สงครามกับพม่า ที่สร้างความแข็งแกร่งให้กับกองทัพสยาม และเกิดเป็น

¹⁸ David K. Wyatt, *Thailand: a short history* (London: Silkworm, 2003), 180.

¹⁹ Victor Lieberman, *Strange Parallels: Volume 1, Integration on the Mainland: Southeast Asia in Global Context, c.800-1830* (New York: Cambridge University Press, 2003)

²⁰ *Ibid.*, 310.

²¹ เดวิด เค. ้วยอจ, *ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556)

ภาพลักษณ์ที่ทำให้ผู้คนในอาณาจักรมีความเชื่อมั่นว่าราชสำนักสยามมีความสามารถในการป้องกันอาณาจักรและอาณาประชาราษฎร์ได้ หรือการศึกษาของ บัณฑิต ลิวชัยชาญ ในวิทยานิพนธ์เรื่อง *บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน*²² อธิบายว่ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลง "เก่า-ใหม่" คือ ปรับเปลี่ยนจากสังคมแบบจารีตไปสู่สมัยใหม่ โดยการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ 3 วิธีที่สำคัญ คือ 1. การวางรากฐานด้านการค้าโดยส่งเสริมการค้าสำเภาเงินและส่งเสริมการค้ากับตะวันตก 2. การวางรากฐานด้านภาษีอากร โดยนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้อย่างจริงจังเพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายการค้าเสรีที่ทรงลดจำนวนสินค้าผูกขาดลง และ 3. ส่งเสริมเศรษฐกิจโดยการตั้งเมืองใหม่ ชุดและลอกคูคลอง นอกจากนี้ ยังมีงานศึกษาของ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ เรื่อง *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475*²³ อธิบายว่าชนชั้นนำสยามมีการกระชับอำนาจหลายวิธี ทั้งระบบการควบคุมไพร่ การสร้างเสถียรภาพผ่านการแต่งตั้งสถาปนากลุ่มการเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างความสัมพันธ์กับหัวเมืองโดยการเสด็จพระราชดำเนินไปไปยังหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อทอดพระเนตรภูมิประเทศและทรงทราบการเมืองในหัวเมืองที่ทรงเสด็จพระราชดำเนิน รวมถึงการสร้างภาพลักษณ์ของความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงสร้างความสำเร็จแก่ชนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม

อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังคงมีประเด็นที่น่าสนใจ คือ บริบททางด้านวัฒนธรรมโดยเฉพาะด้านพุทธศาสนา และปฏิสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับพุทธจักร งานศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนาหรือพุทธจักรกับราชสำนักสยามตั้งแต่รัชกาลที่ 1 มาจนถึงการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้องค์ความรู้หลัก ๆ ในลักษณะที่เป็นประเด็นเฉพาะอย่างน่าสนใจทั้งในเชิงข้อมูล ลำดับเหตุการณ์ และจุดเปลี่ยนทางประวัติศาสตร์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา

²² บัณฑิต ลิวชัยชาญ, “บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546)

²³ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541)

การศึกษาที่ผ่านมามีอธิบายปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกระบวนการจัดการที่เกิดขึ้นและผลของการเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจน ในเรื่องมิติของเวลาในการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ยังคงเว้นช่วงเวลาในการศึกษาไว้ กล่าวคือ มักทำการศึกษาในแต่ละรัชสมัย โดยรัชสมัยที่นิยมศึกษามักจำกัดอยู่ในช่วงเวลาที่มียุคเปลี่ยนประวัติศาสตร์ที่ชัดเจน อาทิ การออกกฎพระสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ การเกิดขึ้นของธรรมเนียมกนิภายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่การศึกษาเกี่ยวกับประเด็นทางด้านการเมืองและการกระชับอำนาจรัฐนั้น ก็จะศึกษาในวิธีการต่าง ๆ ที่มีอยู่ด้วยกันหลายรูปแบบ อาทิ การกระชับอำนาจผ่านการจัดการขุนนาง การกระชับอำนาจผ่านการค้าและเศรษฐกิจ การกระชับอำนาจผ่านระบบไพร่ รวมถึงการเสนอทฤษฎีต่าง ๆ ในการศึกษาการเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์จนกระทั่งการเกิดเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการทบทวนผลงานที่ปรากฏอยู่เบื้องต้น จะเห็นได้ว่าการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น หากมองเป็นเหตุการณ์หรือช่วงระยะเวลาใดเวลาหนึ่งแล้วจะทำให้ดูเหมือนว่าการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามนั้นเป็นเรื่องเฉพาะกิจเฉพาะกาล เพื่อตอบสนองจุดมุ่งหมายบางอย่างเพื่อแก้ปัญหาหรือตอบโต้ต่อแรงผลักดันบางประการตามที่ได้มีผู้ที่สนใจได้ทำการศึกษาไว้ แต่ถ้าหากนำแนวทางการศึกษาที่มองการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักอย่างเป็นทางการเคลื่อนไหวหรือพลวัตมาใช้พิจารณา ลำดับเหตุการณ์ทางพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นหรือพระราชนิพนธ์กิจการพระพุทธรูปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ กระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจจะทำให้สร้างแนวคิดที่แตกต่างไปจากการอธิบายเหตุผลตามที่เคยศึกษากันมา

ผู้ศึกษาเสนอว่าหากแบ่งรูปแบบการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1. การสร้างความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา 2. การจัดกิจกรรมคณะสงฆ์ และ 3. การกระชับอำนาจรัฐและการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมผ่านการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม พร้อมทั้งศึกษาเหตุการณ์ สาเหตุปัจจัยและผลที่เกิดขึ้นในแต่ละเรื่องอย่างต่อเนื่อง จะพบว่า

การเข้าควบคุมดูแลกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามเป็นวิธีที่ราชสำนักเลือกใช้เพื่อที่จะให้พุทธศาสนาและคณะสงฆ์เป็นองค์ประกอบสำคัญในการสร้างรัฐ ในเรื่องนี้ เท่าที่ผ่านมามีผู้ศึกษาในแง่ของแนวคิดและโลกทัศน์ไว้บางส่วนแต่ผู้ศึกษาเห็นว่าสามารถขยายองค์ความรู้เพิ่มเติมได้อีกโดยมองกิจการพุทธศาสนาว่าเป็นมิติวัฒนธรรมที่ราชสำนักสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ใช้ในการสร้างรัฐควบคู่ไปกับวิถีทางทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และอื่น ๆ ดังปรากฏในข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามทั้ง 3 กลุ่มต่อไปนี้

1. การสร้างความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา

การสร้างความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา หมายถึง การทะนุบำรุงพุทธศาสนาทั้งในด้านของรูปธรรม อาทิ ศาสนสถาน กิจการคณะสงฆ์ และในด้านนามธรรม อาทิ หลักธรรมคำสอน พระวินัย ซึ่งจะก่อให้เกิดภาพลักษณ์ของความรุ่งเรืองและบริสุทธิของพุทธศาสนา รวมถึงการเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาของอาณาจักรที่สามารถเป็นต้นแบบให้กับพุทธศาสนาในพื้นที่หัวเมืองต่าง ๆ

การศึกษาที่ผ่านมา มุ่งศึกษาการสร้างความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ซึ่งถือเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญเพราะเป็นช่วงเริ่มต้นการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ที่จะต้องสร้างราชธานีให้มีความสมบูรณ์พร้อมในทุกด้าน รวมถึงการสร้างสิทธิธรรมในฐานะผู้ปกครองด้วย พระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงปฏิบัตินั้นจึงมุ่งเน้นทั้งทางโลกและทางธรรมไปพร้อม ๆ กัน ในด้านพุทธศาสนานั้นมีทั้งการสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปมหาธรรมนิรันดรปฏิมากร การสังคายนาพระไตรปิฎก การบูรณปฏิสังขรณ์พุทธสถานต่าง ๆ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ล้วนบ่งบอกถึงความเจริญรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมและสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นศูนย์กลางต้นแบบทางพุทธศาสนาเป็นเส้นร้อยโยงหัวเมืองต่าง ๆ ภายใต้ความเชื่อเดียวกันเข้าเป็นอาณาจักรที่มั่นคง ในขณะที่การศึกษาหลังช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ผลงานการศึกษาที่ผ่านมาจะมุ่งความสนใจไปที่ความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อธิบายถึงความรุ่งเรืองของพระสงฆ์ที่สืบเนื่องมาจากการสถาปนาธรรมยุติกนิกายโดยเจ้าฟ้าพระมงกุฎในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ราว พ.ศ.2372) ซึ่งมีทั้งงานศึกษาที่อธิบายในเชิงการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและการศึกษาที่อธิบายในเชิงพระราชกรณียกิจเนื่องในสถานภาพของพระมหากษัตริย์

อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาสันนิษฐานว่า การสร้างความเจริญรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาของราชสำนักสยามเพื่อให้เป็นศูนย์กลางต้นแบบของพุทธศาสนาของรัฐนั้นจะต้องมีกิจการต่าง ๆ ที่ดำเนินอย่างต่อเนื่องและมีรูปแบบของกิจการที่เป็นไปในลักษณะการแสดงถึงความเป็นศูนย์กลางต้นแบบในเชิงรูปธรรม และเมื่อทำการค้นคว้าเอกสารและหลักฐานอื่น ๆ ที่จะนำมาประกอบการศึกษาก็พบข้อมูลที่แสดงให้เห็นถึงนัยของการทะนุบำรุงพุทธศาสนาตามที่ตั้งข้อสันนิษฐานไว้ในเบื้องต้น อาทิ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ก็ทรงมีพระราชกรณียกิจที่แสดงให้เห็นถึงการทะนุบำรุงพุทธศาสนาและการสร้างความเจริญรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระมณฑปเล็กครอบรอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรี ใน พ.ศ.2352 และยังโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญจากเมืองจำปาศักมาประดิษฐานไว้ในกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2355 ครั้งนั้นจัดให้มีหรรสพสมโภชและให้ราษฎรได้เข้ากราบไหว้บูชาตลอดเวลา 3 เดือน นอกจากนี้ ใน พ.ศ.2357 โปรดเกล้าฯ ให้สมณทูตไปสืบพระพุทธรูปที่ลังกา และโปรดเกล้าฯ ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตให้แต่งพระมหာชาติคำหลวงฉบับที่แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถซึ่งขาดไป 6 กัณฑ์ให้บริบูรณ์และได้ใช้เป็นฉบับหลวงสืบต่อมา

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอารามหลวงแห่งใหม่ขึ้น 4 แห่ง และปฏิสังขรณ์วัดวาอารามอีกเป็นจำนวนมาก ที่สำคัญทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาส ใน พ.ศ.2381 เพื่อให้เป็นศูนย์กลางการศึกษาหาความรู้ทางพุทธศาสนาซึ่งเป็นสิ่งที่ราชสำนักสร้างขึ้นสำหรับราษฎร ราษฎรทั่วไปเกือบทั้งหมดที่ไม่รู้หนังสือสามารถเรียนรู้เรื่องราวของพุทธศาสนาจากภาพวาดและงานศิลปกรรมต่าง ๆ ที่ประดับรอบพุทธสถานทั้งภายในและภายนอก และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สมณทูตไทยไปสืบพระพุทธรูปและเชิญเครื่องสักการะต่าง ๆ ไปนมัสการพระทันตธาตุที่ลังกาเมื่อ พ.ศ.2395 พระราชศรัทธาในพุทธศาสนาของพระองค์นั้น ไม่ได้สร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามแต่ในกรุงเทพฯ สำหรับหัวเมืองต่าง ๆ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างและปฏิสังขรณ์เป็นจำนวนมาก อาทิ สร้างพระเจดีย์ที่พระนครคีรี เมืองเพชรบุรี (พ.ศ.2397) วัดหัวเมือง ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ วัดที่เกาะสีชัง แขวงเมืองชล สร้างพระเจดีย์ขึ้นที่ยอดเขาตังกวนเมืองสงขลา (พ.ศ.2402) รวมวัดที่ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดทั้งในกรุงแลหัวเมืองมากกว่า 35 วัด

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2453) พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงกลาโหมจัดพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรไทย ใน พ.ศ.2431 พิมพ์เสร็จ

39 เล่มชุด ใน พ.ศ.2436 และพระราชทานไปยังเมืองต่าง ๆ ทั้งนี้ยังได้จัดพิมพ์เป็นอักษรโรมันเพื่อพระราชทานไปยัง 260 สถาบันใน 30 ประเทศทั่วโลก

จะสังเกตได้ว่าในแต่รัชสมัยนั้นแม้ราชสำนักสยามมีกิจการด้านการทะนุบำรุงพุทธศาสนาที่แตกต่างกันออกไปแต่จุดประสงค์ของการจัดกิจการเหล่านี้ สันนิษฐานว่ามีเป้าหมายในทิศทางเดียวกัน คือ การสร้างศูนย์กลางพุทธศาสนา ที่ดำเนินการควบคู่ไปกับการจัดกิจการคณะสงฆ์ ซึ่งการคณะสงฆ์นับเป็นส่วนสำคัญในการขับเคลื่อนสังคมพุทธและเป็นพื้นฐานสำคัญในการกระชับอำนาจรัฐในมิติวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นอยู่อย่างต่อเนื่องในสมัยรัตนโกสินทร์

2. การจัดกิจการคณะสงฆ์

การจัดกิจการเกี่ยวกับคณะสงฆ์เป็นสิ่งที่ราชสำนักสยามทำควบคู่ไปกับการสร้างความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา และดำเนินการสืบเนื่องมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ กระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างต่อเนื่องและมีการกระชับอำนาจเพื่อพยายามดึงพุทธจักรซึ่งครั้งหนึ่งฝ่ายอาณาจักรเคยให้ความเป็นเอกเทศอย่างสูง ให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร

การศึกษาที่ผ่านมามุ่งเน้นไปที่จุดเปลี่ยนทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ 2 จุด คือ การเกิดขึ้นของธรรมยุติกนิกายและการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ซึ่งทั้ง 2 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น นับว่ามีสำคัญเนื่องจากมีผลกระทบที่ก่อให้เกิดการปรับโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นบทสรุปของการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการทำให้พุทธจักรอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรโดยสมบูรณ์

หากมองเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับการคณะสงฆ์ที่เกิดขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างเป็นภาพต่อเนื่องจะเห็นความพยายามของราชสำนักสยามที่จะลดทอนความเป็นเอกเทศของพุทธจักรให้เจือจางลงจนกระทั่งเห็นผลสัมฤทธิ์ที่ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจน คือ การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ซึ่งมีผลให้คณะสงฆ์ซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของพุทธจักรที่ไม่ต้องขึ้นกับฝ่ายอาณาจักร ต้องอยู่ภายใต้การกำกับดูแลจากฝ่ายอาณาจักรอย่างใกล้ชิดและรับนโยบายไปปฏิบัติ โดยรูปแบบที่เกิด

จากพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ฉบับนี้ทำให้พุทธจักรกลายเป็นหน่วยงานของรัฐอย่างสมบูรณ์

การมองเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในลักษณะภาพเคลื่อนไหวนั้น ทำให้เห็นความพยายามของราชสำนักสยามที่เข้าไปจัดกิจการการปกครองคณะสงฆ์อย่างต่อเนื่อง โดยแต่ละช่วงรัชสมัยจะมีการจัดกิจการด้านการปกครองที่แตกต่างกันไป อีกทั้งมักจะเกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดปัญหาซึ่งราชสำนักสยามจำเป็นต้องเข้ามาจัดการแก้ไขและป้องกันมาโดยตลอด การจัดกิจการด้านการปกครองคณะสงฆ์นั้นราชสำนักสยามพยายามจัดวางระบบเพื่อให้ราชสำนักสามารถแสดงอำนาจในการควบคุมดูแลคณะสงฆ์เริ่มตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พระองค์ทรงวางรากฐานการสร้างพุทธจักรใหม่ ใน พ.ศ.2325 มีการปรับเปลี่ยนพระราชอาณาเขตที่เคยดำรงสมณศักดิ์พระราชอาณาเขตชั้นผู้ใหญ่สมณบุริซึ่งราชสำนักสยามมีทัศนะว่าเป็นพรรคพวกของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทั้งการให้สึกออกจากสมณเพศ ลดตำแหน่งสมณศักดิ์ และแต่งตั้งพระราชอาณาเขตรูปอื่นขึ้นดำรงสมณศักดิ์แทน ในปีเดียวกันนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตรากฎพระสงฆ์ขึ้นเพื่อควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์นับเป็นกฎหมายที่ตราขึ้นเพื่อบังคับใช้กับคณะสงฆ์ครั้งแรก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราชสำนักสยามได้ออกพระราชกำหนดขึ้นอีกหลายฉบับเพื่อควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ เป็นการแสดงอำนาจของราชสำนักสยามเหนือพุทธจักรรูปแบบหนึ่งที่สืบเนื่องจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักสยามก็ยังคงพยายามสถาปนาอำนาจทางการปกครองให้แก่สมเด็จพระสังฆราชและสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับพุทธจักรผ่านการแต่งตั้งพระราชอาณาเขตเรื่อยมา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงริเริ่มการใช้ระบบโครงสร้างการปกครองหน่วยย่อย คือ ให้เจ้าอาวาสและธรรมการดูแลพระสงฆ์สามเณรที่อยู่ภายใต้การปกครองอย่างใกล้ชิดโดยให้ตรวจสอบทั้งที่มาของพระสงฆ์รูปนั้น ๆ ตลอดจนการให้ราษฎรช่วยสอดส่องดูแลพฤติกรรมของพระสงฆ์ซึ่งเป็นการให้สังคมมีส่วนร่วมรับผิดชอบดูแลพระสงฆ์ โดยวิธีการตั้งนายประกันเพื่อรับรองสถานภาพของพระสงฆ์ ในกรณีพระสงฆ์ภิกษุที่ไม่มีนายประกันซึ่งอาจจะเป็นผู้หนีความผิดมาปลอมปนในหมู่พระสงฆ์ก็มีรับสั่งให้สึกและตั้งรางวัลแก่ผู้ชี้เบาะแสหรือนำส่งเจ้าหน้าที่ การปกครองที่ไต่ระดับชั้นลักษณะนี้จะทำให้ราชสำนักสยามควบคุมคณะสงฆ์ได้สะดวกและเป็นระบบยิ่งขึ้น ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงปรับปรุงระบบ

การปกครองทั้งของฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาเจ้านายพระราชวงศ์มาช่วยราชการ ดังนั้น ในส่วนของฝ่ายการพระพุทธศาสนา กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสซึ่งมีศักดิ์เป็นพระอนุชาต่างพระมารดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดูแลจัดการการคณะสงฆ์ ร่วมกับพระราชวงศ์ที่ทรงผนวชซึ่งได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์เพื่อช่วยในการดูแลจัดการการคณะสงฆ์ด้วย และใน พ.ศ.2442 เมื่อสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทโว) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายกสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระราชาคณะรูปใดขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอีกเลยตลอดรัชกาล ทั้งนี้ ด้านการพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงดูแลจัดการภายใต้การดูแลของพระองค์อีกขึ้น ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวได้มีการจัดการคณะสงฆ์และการศึกษาตามหัวเมืองหรือมณฑลต่าง ๆ และใน พ.ศ.2445 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เริ่มมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ขึ้น ทำให้พุทธจักรกลายเป็นหน่วยงานของรัฐอย่างสมบูรณ์

3. การกระชับอำนาจรัฐและการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม

การศึกษาที่ผ่านมาได้แสดงให้เห็นข้อมูลเกี่ยวกับการสร้างรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ว่า ราชสำนักสยามมีวิธีการในการกระชับอำนาจรัฐหลากหลายวิธี และนักวิชาการมักมุ่งเน้นไปที่มิติทางการเมืองและเศรษฐกิจเป็นหลัก แต่ผู้ศึกษาเห็นว่ายังมีอีกหนึ่งมิติที่น่าสนใจในการศึกษาและสามารถเชื่อมโยงกับอำนาจของราชสำนักสยามได้ คือ มิติทางวัฒนธรรม

มิติทางวัฒนธรรมนั้น นับเป็นอีกรูปแบบหนึ่งที่ราชสำนักสยามนำมาใช้ควบคู่กับยุทธวิธีทางการเมืองในรูปแบบอื่น ๆ ซึ่งรูปแบบที่นำมาใช้นั้นมีทั้งที่เป็นไปในลักษณะการกระชับอำนาจรัฐและการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรม* ที่ดำเนินการควบคู่กันไป การมองในลักษณะพลวัตยิ่งจะทำให้เห็นภาพความต่อเนื่องของกิจการพุทธศาสนาที่ราชสำนักสยามดำเนินการเพื่อประยุกต์ใช้ในทาง

* ปริมณฑลทางวัฒนธรรม คือ การแผ่ขยายวัฒนธรรมจากส่วนกลางไปยังส่วนภูมิภาคหรือหัวเมืองต่าง ๆ ที่ส่วนกลางต้องการจะแผ่วัฒนธรรมเข้าไป การทำให้ศูนย์กลางวัฒนธรรมมีความเข้มแข็งและเป็นศูนย์กลางต้นแบบที่มีความพร้อมและมีความเจริญรุ่งเรืองภายใต้แนวคิดและความเชื่อในรูปแบบเดียวกันเป็นสิ่งสำคัญ

การเมืองมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เรื่อยมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พยายามที่จะสนับสนุนการพระพุทธศาสนาและการคณะสงฆ์ในหัวเมือง ให้เห็นว่าการกรุงเทพฯ คือศูนย์กลางพุทธศาสนา มีทั้งการส่งคัมภีร์ทางพุทธศาสนาไปเผยแผ่ยังดินแดนต่าง ๆ การนิมนต์พระสงฆ์จากหัวเมืองต่าง ๆ ให้เข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ เป็นต้น

การเข้าไปดำเนินการขยายปริมาณลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนานั้นปรากฏในหลายพื้นที่ อาทิ หัวเมืองเขมร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โปรดเกล้าฯ ให้ส่งพระราชอาคันตุกะที่ผู้ปกครองฝ่ายเมืองเขมรให้ความเคารพนับถือไปช่วยดูแลการพระพุทธศาสนาและนิมนต์พระสงฆ์เมืองเขมรเข้ามาศึกษาธรรมเนียมนิยมแบบแผน พระธรรมวินัย พระปริยัติธรรมจากพุทธจักรฝ่ายสยามแล้วนำไปเผยแผ่ในเมืองเขมร ทั้งนี้ พระองค์ได้พระราชทานพระบรมสารีริกธาตุและโปรดเกล้าฯ ให้นิมนต์คณะสงฆ์เขมรที่เข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมและพระวินัยจนเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก ให้ออกไปชำระพุทธศาสนาในเมืองเขมร ทั้งได้พระราชทานพระไตรปิฎกฉบับที่สังคายนาสมบูรณ์แล้วไปยังเมืองเขมรเพื่อไว้เป็นหลักของพุทธศาสนาอีกด้วย การเข้ามาของพุทธศาสนาแบบสยามกลายเป็นแม่แบบทางพุทธศาสนาของเมืองเขมรตั้งแต่พระไตรปิฎกสยามที่มีการแปลเป็นภาษาเขมร การสถาปนาสมณศักดิ์ฝ่ายสยาม งานวรรณกรรมทางพุทธศาสนา เป็นต้น

ราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ก็ดำเนินการอย่างต่อเนื่องแต่พระราชกรณียกิจด้านการพระพุทธศาสนา มักอยู่ในเขตพระนครเป็นส่วนมากเนื่องจากปัจจัยทางสังคมที่แวดล้อมอยู่ในขณะนั้น แต่ครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างและปฏิสังขรณ์ตามหัวเมืองต่าง ๆ และราชสำนักสยามเริ่มที่จะนำคณะสงฆ์จากส่วนกลางออกไปเผยแผ่วัฒนธรรมสยามยังหัวเมืองโดยเริ่มจากเมืองอุบลราชธานีเป็นลำดับแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดสุปฏิญนารามขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2396 เพื่อใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาและเป็นวัดเพื่อให้พระสงฆ์จากส่วนกลางไปจำพรรษาเพื่อเผยแผ่พุทธศาสนาฝ่ายสยามในหัวเมืองเขมรและหัวเมืองลาว

ครั้นถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงปฏิรูปพุทธศาสนาและคณะสงฆ์อย่างเร่งด่วนและกระชับอย่างมากที่สุด เมื่อการปฏิรูปพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ของสยามสำเร็จเรียบร้อย ได้เริ่มการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121

ราชสำนักสยามได้ส่งพระราชอาณัติจากส่วนกลางขึ้นไปปฏิรูปการพระพุทธศาสนาควบคู่กับการดำเนินวิเทศบายของฝ่ายอาณาจักรในหัวเมืองล้านนา

หัวเมืองล้านนาเป็นพื้นที่ที่มีความเสี่ยงที่จะเกิดปัญหาระหว่างสยามกับอังกฤษในช่วงจักรวรรดินิยมมากที่สุด ในขณะที่ สยามต้องกระทำทุกวิถีทางในการผนวกเอาหัวเมืองประเทศราชแห่งนี้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยาม ทั้งในพื้นที่อาณาเขตและวัฒนธรรมโดยการสร้างสำนึกความเป็นสยามให้กับล้านนา แต่ดินแดนแห่งนี้มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะพุทธศาสนาที่พระสงฆ์มีวัตรปฏิบัติและรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์เป็นของตนเอง แต่ราชสำนักสยามก็ดำเนินการทุกวิถีทาง กระทั่งท้ายที่สุดราว พ.ศ.2449 คณะสงฆ์ล้านนาก็ยอมรับการจัดการคณะสงฆ์ซึ่งพระธรรมวโรดม พระราชาคณะที่ราชสำนักสยามแต่งตั้งขึ้นไปเป็นผู้ดำเนินการโดยได้รับความร่วมมือและการสนับสนุนจากเจ้านายฝ่ายเหนือ ทำให้วัฒนธรรมและพุทธศาสนาแบบสยามเข้าสู่ดินแดนล้านนาได้สำเร็จในช่วงขณะหนึ่ง (ซึ่งในสมัยต่อมาก็มีปฏิกริยาต่อต้าน แต่เหตุการณ์เหล่านั้นอยู่นอกเหนือการศึกษาจึงไม่ได้รับรายละเอียด) และกลายเป็นวัฒนธรรมหลักของล้านนา

ข้อสังเกตบางประการที่เห็นได้ว่าการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามนั้น ไม่ได้มุ่งเน้นลงไปในพื้นที่ทางภาคใต้ของอาณาจักร ทั้งนี้ อาจเกี่ยวข้องกับเหตุผลทางการเมืองที่ราชสำนักสยามสามารถควบคุมและกระชับอำนาจการปกครองในพื้นที่บริเวณนี้สำเร็จมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โดยใช้วิธีการหลากหลายรูปแบบทั้งการลดทอนอำนาจของเมืองนครศรีธรรมราชผ่านการลดฐานะเมือง²⁴ การตัดทอนอำนาจของเมืองปัตตานีโดยการแบ่งแยกปัตตานีเป็น 7 หัวเมือง การให้อำนาจปกครองท้องถิ่นกับเมืองสงขลาและเมืองนครศรีธรรมราชเพื่อคานอำนาจซึ่งกันและกัน การประนีประนอมกับอำนาจท้องถิ่นด้วยการสนับสนุนให้เชื้อสายของเจ้าเมืองเดิมเป็นเจ้าเมืองต่อไป เป็นต้น นอกจากนี้ สันนิษฐานว่าความแตกต่างทางภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณี รวมถึงศาสนา นับเป็นสิ่งสำคัญทางความคิดที่ทำให้เกิดการต่อต้านอำนาจราชสำนักจากส่วนกลาง โดยเฉพาะเมืองปัตตานีที่มีสถานะเสมือนรัฐกึ่งอิสระระหว่างวัฒนธรรม

²⁴ ดูเพิ่มเติมใน อุดม นิปรียาย, “นครศรีธรรมราชกับการปกครองหัวเมืองมลายูในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521)

พุทธทางตอนเหนือและวัฒนธรรมอิสลามทางตอนใต้²⁵ ราชสำนักสยามจึงไม่ได้นำพุทธศาสนาไปเป็นส่วนหนึ่งในการขยายอำนาจการปกครองของราชสำนักสยาม และอีกประการหนึ่งที่มีความเป็นไปได้คือ นครศรีธรรมราชถือเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาทางตอนใต้ของอาณาจักรที่สยามรับเอาพุทธศาสนามาจากดินแดนนี้ ทำให้รูปแบบ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ มีความเหมือนกับพุทธศาสนาจากส่วนกลาง ราชสำนักสยามจึงลงไปจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในเชิงทะนุบำรุงพุทธศาสนาแต่ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดเหมือนกับพื้นที่อื่น ๆ ของอาณาจักรในช่วงระยะเวลาเดียวกัน

จะเห็นได้ว่า เมื่อลำดับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับพุทธจักรสยาม รวมถึงพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนาและนำมาจัดเป็นหมวดหมู่ดังที่แสดงไว้ข้างต้น โดยมองลำดับเหตุการณ์และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ให้เห็นภาพต่อเนื่อง จะเห็นได้ว่า การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามไม่เพียงแต่แสดงออกซึ่งสิทธิธรรมและเสริมสร้างอำนาจของผู้ปกครองเท่านั้น แต่ผู้ศึกษาเห็นว่ายังเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับความเข้มแข็งของศูนย์กลางและมีจุดมุ่งหมายไปในทิศทางเดียวกัน คือ การใช้พุทธศาสนาในการกระชับอำนาจรัฐและขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมอีกด้วย

ดังนั้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่าการศึกษาวิเคราะห์ที่จะแสดงให้เห็นว่าราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์มีเหตุผลอะไรและทำอย่างไรในการที่จะใช้พุทธศาสนาให้เป็นประโยชน์ต่อรัฐและปรับเปลี่ยนให้พุทธจักรซึ่งก่อนหน้านี้มีความเป็นเอกเทศค่อนข้างสูงให้กลายมาเป็นสถาบันหรือองค์กรของรัฐ รับนโยบายจากรัฐและอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐนั้น จำต้องศึกษาความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างเป็นกระบวนการต่อเนื่อง (continuous process) จากการสำรวจข้อมูลเบื้องต้น รวมถึงเอกสารชั้นต้นจากแหล่งต่าง ๆ ทำให้ผู้ศึกษามองว่าการเปลี่ยนแปลงสถานะและบทบาทของพุทธจักรในสมัยรัตนโกสินทร์เกิดจากแนวคิดของราชสำนักที่สานต่อกันมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ต่อเนื่องถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

²⁵ สุวิมล สุขเกษม, “ปัตตานีในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550), 139.

เจ้าอยู่หัว โดยมีวิธีการที่ใช้ในการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาแตกต่างกันไปตามแต่ละช่วงเวลา แต่ละปะจจัย แวดล้อม และเหตุผลความจำเป็นในช่วงเวลาต่าง ๆ แต่ไม่แตกต่างกันแง่ของฐานความคิดของผู้ทำการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาซึ่งก็คือราชสำนักสยาม

การจัดกิจกรรมต่าง ๆ ที่ราชสำนักดำเนินการ สะท้อนความคิดพื้นฐานของราชสำนักสยามที่ว่าพุทธศาสนาควรทำหน้าที่อย่างไรในการสร้างหรือในการกระชับอำนาจรัฐให้เข้มแข็งและในการที่พุทธศาสนาจะทำหน้าที่อย่างนั้นได้ คณะสงฆ์จะต้องมีความสัมพันธ์กับรัฐในลักษณะและระดับใด ความเข้าใจสิ่งที่เกิดขึ้นกับการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาเรื่องนี้จะช่วยเสริมสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการสร้างรัฐที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งแตกต่างจากสมัยอยุธยาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงจากรัฐจารีตมาเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างลักษณะก้าวกระโดด ในความเป็นจริงรัฐจารีตมีวิวัฒนาการ ความต้องการที่จะกระชับอำนาจของผู้นำเหนือรัฐมีอยู่ตลอดเวลาและเพื่อจะสร้างความเข้าใจประวัติศาสตร์ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้อย่างชัดเจน จึงจำเป็นต้องเข้าใจว่าทำไมราชสำนักสยามในสมัยนั้นจึงต้องกระชับอำนาจและทำได้มากกว่าสมัยอยุธยา โดยใช้วิธีใดบ้าง การศึกษาที่ผ่านมานิยมมุ่งไปที่การขยายเขตแดน ขยายอำนาจเศรษฐกิจ ระบบการบริหาร การควบคุมคน แต่งานศึกษานี้มุ่งศึกษาในด้านการกระชับอำนาจผ่านกระบวนการทางวัฒนธรรมภายใต้การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม

การศึกษานี้จึงต้องการศึกษาการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามทั้งสามประเด็นอย่างลุ่มลึก ศึกษาแรงผลักดันทั้งภายนอกและภายใน ตามช่วงเวลาต่าง ๆ ที่ทำให้ราชสำนักสยามต้องการสร้างความเข้มแข็งของศูนย์กลางอำนาจและราชสำนักผ่านการจัดกิจกรรมพุทธศาสนา และนโยบายรวมถึงระเบียบที่ราชสำนักสร้างขึ้นมาบังคับใช้กับพุทธจักร ในการทำให้พุทธจักรมีลักษณะเป็นองค์กรของรัฐ รวมถึงศึกษากระบวนการ ขั้นตอนและผลที่เกิดขึ้นของการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาหรือการปลูกสร้างวัฒนธรรมสยามผ่านพุทธศาสนาไปยังพื้นที่หัวเมืองของอาณาจักร ซึ่งจะต่อยอดองค์ความรู้ในด้านการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาในช่วงรัตนโกสินทร์และจะสร้างความเข้าใจกระบวนการทางวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่ราชสำนักสยามใช้ในการสร้างรัฐให้เข้มแข็งและมีอำนาจที่แผ่กว้างยิ่งขึ้นอย่างที่คุณศึกษาได้ตั้งข้อสังเกตไว้

2. ทบทวนวรรณกรรม

การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยนั้น สามารถแบ่งรูปแบบการศึกษาได้เป็นหลายประเภทหลายมิติ ทั้งในด้านของมิติช่วงเวลาที่มักแบ่งเป็นสมัยต่าง ๆ ทั้งการแบ่งตามช่วงรัชกาล การแบ่งตามศูนย์กลางอำนาจการปกครอง อาทิ สุโขทัย อโยธยา ธนบุรี ทั้งนี้ยังสามารถแบ่งตามมุมมองที่ผู้ศึกษาให้ความสนใจ อาทิ การศึกษาสภาพสังคม การศึกษาในลักษณะประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การศึกษาระบบเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง หรือพุทธศาสนาในมุมมองประวัติศาสตร์

พุทธศาสนามีบทบาทต่อผู้คนในสังคมไทยเป็นอย่างมาก ทั้งในระดับชนชั้นปกครองและชนชั้นใต้ปกครอง ที่ผ่านมามหาวิทยาลัยเป็นพื้นที่ที่ฝ่ายอาณาจักรให้ความสำคัญเป็นอย่างสูงมาโดยตลอด ไม่ได้เป็นแต่เพียงกรอบทางสังคมหรือบ่อเกิดวัฒนธรรมเท่านั้น หากแต่ยังคงเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งที่สามารถทำให้ผู้คนในสังคมเลื่อนชนชั้นได้โดยผ่านการบวช ด้วยคุณลักษณะพิเศษต่าง ๆ ของพุทธศาสนาที่ปรากฏขึ้นในประวัติศาสตร์ไทยนั้น ทำให้นักวิชาการมุ่งเน้นที่จะศึกษาหรืออธิบายพุทธศาสนาในมุมต่าง ๆ หรือตามยุคสมัยต่าง ๆ จนทำให้เกิดงานศึกษาขึ้นเป็นจำนวนมาก

ทั้งนี้ การศึกษาพุทธศาสนาในมิติประวัติศาสตร์ ได้มีผู้ทำการศึกษาไว้เป็นจำนวนมาก แต่ประเด็นที่มีการศึกษาไว้นั้น บางส่วนไม่ได้เกี่ยวข้องกับประเด็นที่ผู้ศึกษาทำการศึกษา การทบทวนวรรณกรรมนี้จึงเลือกงานศึกษาที่มีความเกี่ยวข้องกับการศึกษา เมื่อสำรวจงานที่ได้มีผู้ศึกษาไว้และคัดสรรงานเหล่านั้นมาอธิบายจะสามารถแบ่งกลุ่มงานที่ศึกษาได้ 3 กลุ่มกว้าง ๆ คือ 1. การศึกษาเชิงข้อมูลที่ให้ลำดับภาพเหตุการณ์และปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเกิดขึ้นหรือการเปลี่ยนแปลงทั้งในส่วนของพุทธศาสนาและในส่วนของราชสำนักสยาม 2. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มุ่งเน้นไปยังโลกทัศน์และแนวคิดต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับทั้งในส่วนของพุทธศาสนาและราชสำนักสยาม 3. การศึกษาเชิงบูรณาการองค์ความรู้จากศาสตร์ต่าง ๆ โดยมุ่งเน้นการตีความจากหลักฐานร่วมสมัย อาทิ งานวรรณกรรม งานศิลปกรรม งานสถาปัตยกรรม เป็นต้น ซึ่งในแต่ละกลุ่มการศึกษา มีรายละเอียดดังนี้

กลุ่มที่ 1 การศึกษาเชิงข้อมูลที่ให้ลำดับภาพเหตุการณ์และปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเกิดขึ้นหรือการเปลี่ยนแปลงทั้งในส่วนของพุทธศาสนาและในส่วนของราชสำนักสยาม

ในงานวิชาการที่ศึกษาเกี่ยวกับพุทธศาสนาในมิติประวัติศาสตร์ ประกอบไปด้วยกลุ่มการศึกษาเชิงข้อมูลและลำดับเหตุการณ์ มักจะเป็นงานในรูปแบบที่อธิบายเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหรือการลำดับเหตุการณ์ตามช่วงเวลาโดยเน้นการให้ภาพของสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง รวมถึง

นโยบายหรือเหตุผลที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ซึ่งสามารถจำแนกได้เป็น 2 กลุ่มตามลักษณะการศึกษา คือ

1.1 ลักษณะของการลำดับเหตุการณ์ตามช่วงเวลา

การศึกษาในกลุ่มนี้เป็นการศึกษาที่มุ่งเน้นให้เห็นลำดับเหตุการณ์ที่ปรากฏ สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงบางอย่างที่ผู้ศึกษาต้องการศึกษา มุ่งเน้นให้เห็นการจัดหมวดหมู่รายละเอียดที่ปรากฏให้เห็นในช่วงเวลานั้น ๆ ที่มีอยู่กระจายตามเอกสารต่าง ๆ ให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน รวมถึงการศึกษาในลักษณะประวัติวัดและบุคคลสำคัญ โดยเน้นไปที่ตัวบุคคล คณะสงฆ์ สถานที่หรือวัดใดวัดหนึ่ง งานเหล่านี้ให้ข้อมูลที่เน้นเฉพาะเรื่องนั้น ๆ ผู้ศึกษาได้เลือกอภิปรายกลุ่มงานศึกษาลักษณะนี้บางส่วน ดังนี้

หนังสือเรื่อง *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*²⁶ ของพระไพศาล วิสาโล ได้แสดงให้เห็นพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาในสังคมไทยโดยชี้ให้เห็นถึงวิกฤตการณ์ทางสังคมที่เป็นปัจจัยก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่างๆ จนบางครั้งนำไปสู่วิกฤตเชิงโครงสร้างของพุทธศาสนา การที่ราชสำนักสยามพยายามปฏิรูปพุทธศาสนา และเสนอมุมมองเกี่ยวกับหลักธรรมของพุทธศาสนาที่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทของสังคมไทยอย่างน่าสนใจ รวมถึงการเสนอประเด็นการปฏิรูปพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการทำให้พุทธศาสนาปลอดจากไสยศาสตร์ เรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ถูกลบออกจากพุทธประวัติ ชาดกต่างๆ ถูกลดความสำคัญ พระสงฆ์ถูกคาดหวังให้สอนธรรมะแบบอิงตำราหรือเทศนาตามหัวข้อธรรมโดยมุ่งเน้นไปที่เหตุผลมากกว่าที่จะสื่อไปในทิศทางที่ไม่สามารถจับต้องหรืออธิบายได้

วิทยานิพนธ์เรื่อง *การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2394* ของอัจฉรา กาญจนนัย²⁷ ที่อธิบายบริบททางสังคมและแนวคิดที่มีผลต่อการฟื้นฟูพุทธศาสนา โดยแบ่งปัจจัยที่กระตุ้นให้เกิดการฟื้นฟูพุทธศาสนาเป็น 2 ประเด็น คือ 1. สภาพทางสังคม ได้แก่

²⁶ พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, 2556)

²⁷ อัจฉรา กาญจนนัย, “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2394” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522)

สภาพพุทธศาสนาภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยา บทบาทของกลุ่มชนชั้นปกครอง รายได้ของรัฐและประชาชน อิทธิพลของมิชชันนารี และ 2. แนวความคิด ได้แก่ ความเชื่อในเรื่องกรรมและผลของกรรม คติความเชื่อเรื่องอายุพุทธศาสนา 5,000 ปีหรือปัญญาอันตรธานและพระศรีอารีย์ แนวคิดของพระมหากษัตริย์ เป็นต้น วิทยานิพนธ์นี้ศึกษาเกี่ยวกับเหตุการณ์และรายละเอียดเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ในการฟื้นฟูพุทธศาสนา ทั้งการสละพระราชทรัพย์ การปลูกสร้างวัดและเสนาสนะ การสร้างพระพุทธรูป การสังคายนาพระไตรปิฎก และการเป็นประธานในการประกอบงานพระราชพิธีอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา โดยเน้นการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดเป็นสำคัญจึงทำให้เกิดวัดวาอารามเป็นจำนวนมาก ประกอบกับการที่วัดมีที่ดินและเลกวัด ข้าพระโยมสงฆ์ที่ราชสำนักและผู้คนกลบนาหรือทำบุญอุทิศไว้ ทำให้วัดมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นผลให้สถาบันพุทธศาสนาสามารถทำหน้าที่ทางสังคมได้ดี เหตุนี้พระสงฆ์จึงมีบทบาทในฐานะที่พึ่งพิงของผู้คนในสังคมโดยทั่วไป อีกทั้ง การที่รัฐเข้ามาอุปถัมภ์สถาบันสงฆ์นั้นก็เพื่อต้องการสร้างการยอมรับของผู้คนในสังคมและเพื่อสร้างภาพลักษณ์ของผู้นำที่มีคุณธรรม

การศึกษาเรื่อง *บทบาทของพระมหากษัตริย์ไทยในการกำจัดลัทธิขี้ระหว่าง พ.ศ.2310-2445* ของจิรัจฉา เทียงหทัยธรรม²⁸ อธิบายถึงสาเหตุของปัญหาของพุทธบริษัทที่ก่อให้เกิดความมัวหมองของพุทธศาสนา อาทิ การที่พระสงฆ์อยากมีอำนาจและดำรงสมณศักดิ์ที่สูงขึ้น ความใกล้ชิดฆราวาสที่ในบางกรณีเอื้อผลประโยชน์ต่อญาติพี่น้อง การไม่เคร่งครัดในพระธรรมวินัยจนก่อให้เกิดปัญหาทางพระวินัยขึ้นเป็นจำนวนมาก รวมถึงสภาพเศรษฐกิจและสังคมภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ปัญหาเหล่านี้ทำให้พุทธศาสนาได้รับผลกระทบอย่างมาก ปัญหาที่เกิดขึ้นจึงเป็นช่องว่างให้เกิดการบวชเพื่อแสวงหาลาภสักการะ อีกทั้ง พระสงฆ์ที่มีอยู่ในช่วงเวลานั้นไม่สามารถตีความพระวินัยปิฎกได้อย่างแตกฉาน มุ่งเน้นในเรื่องปาฏิหาริย์ การทำตนเป็นผู้วิเศษมีวิชามาแต่ถ้าแต่เขาพระมหากษัตริย์จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องดูแลความบริสุทธิ์ของพุทธศาสนาอยู่ตลอดเวลา จึงทรงมีพระราชโบายต่าง ๆ เพื่อที่จะทำให้พุทธศาสนาเป็นที่ศรัทธาของผู้คนในสังคม อีกทั้งเป็นการสร้างการยอมรับในสถานภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ โดยการศึกษาี้ลำดับเหตุการณ์และ

²⁸ จิรัจฉา เทียงหทัยธรรม, “บทบาทของพระมหากษัตริย์ไทยในการกำจัดลัทธิขี้ระหว่าง พ.ศ.2310-2445” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2544)

รายละเอียดเกี่ยวกับบทบาทของพระมหากษัตริย์ในการกำจัดอริราชศัตรูตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้แสดงทัศนคติในเรื่องของการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ว่าเกิดขึ้นตามพระราชประสงค์ที่จะจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบ

การศึกษาเรื่อง *บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา* ของ นันทนา วัฒนสุข²⁹ งานศึกษาที่มุ่งเน้นบทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในด้านการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา ให้ข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระมหาสมณเจ้าซึ่งมีบทบาทในฐานะเป็นผู้ปกครองสูงสุดของฝ่ายพุทธจักร และมีบทบาทสำคัญที่ช่วยให้การปฏิบัติงานด้านพระพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี การศึกษามุ่งเน้นไปที่ผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าแต่ละพระองค์ ตั้งแต่บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งแต่ละพระองค์ก็ทรงมีพระกรณียกิจที่มากน้อยแตกต่างกันไป การศึกษานี้ได้ชี้ให้เห็นถึงปัจจัยทางด้านต่าง ๆ ที่มีผลต่อการปฏิบัติพระกรณียกิจทั้งจากปัจจัยภายในเรื่องของการที่จะต้องทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาและปัจจัยภายนอกที่กล่าวถึงการเข้ามาของกลุ่มมิชชันนารีต่างประเทศ

การศึกษาเรื่องบทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้มีผู้ทำการศึกษาต่อยอด ในวิทยานิพนธ์เรื่อง *สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐของสยาม*³⁰ ของ ปฐม ตาคะน่านันท์ ศึกษาถึงอุดมการณ์ที่สถาปนาขึ้นของรัฐสยามในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นช่วงการเปลี่ยนผ่านจากรัฐจารีตสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ของสยาม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย ใน พ.ศ.2453 และทรงรับมหา

²⁹ นันทนา วัฒนสุข, “บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2516)

³⁰ ปฐม ตาคะน่านันท์, “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐของสยาม” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549)

สมณุตตมาภิเษก เลื่อนพระยศเป็นสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยา เป็นสกลมหาสังฆปริณายก (ใน พ.ศ.2464 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนคำนำพระนามว่า “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า”) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงสนพระทัยด้านการศึกษา ทั้ง การศึกษาของคณะสงฆ์และการศึกษาของชาติ พระองค์ทรงดำเนินการตั้งมหาวิทยาลัยซึ่งมี การประกาศตั้งขึ้นโดยพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ ร.ศ.112 ทรงนำวิธีการและวิชาการแบบใหม่เข้ามาทดลองสอนและสอบในมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นการ แรกเริ่ม และทรงให้นักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย เรียนทั้งภาษาไทย ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต และภาษาอังกฤษ รวมทั้งวิชาคณิตศาสตร์เบื้องต้นและวิชาการอย่างใหม่อื่น ๆ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริในการจะขยายการศึกษา ออกไปยังหัวเมืองทั่วอาณาจักรและมีพระราชประสงค์ให้วัดซึ่งเป็นแหล่งศึกษาของกุลบุตรมาแต่เดิมนั้นเป็นที่ตั้งโรงเรียนสอนเด็กตามแบบแผนและหลักสูตรที่ราชสำนักสยามปรับปรุงขึ้นใหม่ให้เป็นแบบ เดียวกัน นับเป็นการตั้งต้นการศึกษาแบบปัจจุบัน โดยให้พระสงฆ์เป็นผู้ช่วยรับภาระต่าง ๆ ในการ จัดการเรียนการสอนและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้ทรงรับภาระอำนวยการให้พระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถ ช่วยในการสั่งสอนกุลบุตรและบังคับการพระอารามในหัวเมืองตลอดทั่วอาณาจักร ด้วยเหตุนี้ ผู้ศึกษา จึงมองว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีบทบาทสำคัญในการร่วมกันกับ ฝ่ายอาณาจักรสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐ และทรงให้ความสำคัญกับสถาบัน ชาติ พุทธศาสนา และ พระมหากษัตริย์ ว่าเป็นสถาบันที่ทำให้รัฐสยามมีความเจริญก้าวหน้าและคงความเป็นรัฐไว้ได้ ซึ่ง ลักษณะทางอุดมการณ์ดังกล่าวได้ถูกส่งผ่านไปพร้อมกับการศึกษาสมัยใหม่ที่ใช้หลักสูตรการศึกษา แบบเดียวกันทั่วอาณาจักร เป็นผลให้อุดมการณ์แห่งรัฐมีส่วนร่วมสถาปนาได้แพร่ขยายไปสู่ราษฎร และกลายเป็นอุดมการณ์แห่งรัฐร่วมกันของสังคมในท้ายที่สุด

1.2 การศึกษาจุดเปลี่ยนทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา

การศึกษากลุ่มนี้จะพิจารณาถึงปัจจัยที่เข้ามากระตุ้นให้เกิดจุดเปลี่ยนเหล่านั้นหรือการ อธิบายว่าจุดเปลี่ยนเหล่านั้นก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางพุทธศาสนาอย่างไร โดยจุดเปลี่ยนสำคัญที่ ได้รับความสนใจในการศึกษา คือ ธรรมยุติกนิกายและการออกพระราชาบัญญัติลักษณะปกครองคณะ สงฆ์ ร.ศ.121 งานที่ศึกษาในเชิงวิชาการในประเด็นที่กล่าวถึงนั้นมีดังนี้

วิทยานิพนธ์เรื่อง *ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*³¹ ของ สันติ บัณฑิตพรหมชาติ ที่อธิบายการเกิดขึ้นของ ธรรมเนียมปฏิบัติและการอุปถัมภ์ของสถาบันกษัตริย์ที่ผู้ศึกษาพยายามชี้ให้เห็นว่าสถาบันพระมหากษัตริย์และสถาบันสงฆ์ต่างก็มีความสัมพันธ์ระหว่างกันเรื่อยมา เพื่อสร้างการยอมรับใน สถานภาพของแต่ละฝ่ายจากกลุ่มชนต่าง ๆ ในสังคมด้วยวิธีการต่าง ๆ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ความสัมพันธ์ดังกล่าวยังดำเนินอยู่แต่พระองค์ทรงมีวิธีในการสร้าง ความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ให้มีลักษณะเฉพาะบางประการที่แตกต่างจากพระมหากษัตริย์องค์อื่น ๆ ทั้งนี้เป็นเพราะว่าพระองค์ทรงมีพื้นฐานความสัมพันธ์กับคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ที่พระองค์ทรง สถาปนาขึ้นระหว่างทรงผนวชเป็นเจ้าฟ้าพระมงกุฎอยู่ (กรณีทีถือว่าธรรมยุติกนิกายถือกำเนิดเมื่อ พ.ศ.2376)

ดังนั้น เมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์ จึงทรงต้องใช้พระราชกุศโลบายในการสร้าง ความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ทั้ง 2 นิกาย โดยไม่ก่อให้เกิดความแตกแยกระหว่างธรรมยุติกนิกายและ มหานิกายจนเกิดผลกระทบต่อสถานภาพของพระองค์เอง พระราชกุศโลบายที่มีลักษณะเฉพาะในการ สร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ของพระองค์ที่สำคัญมี 3 ประการคือ 1. ทรงให้ความสำคัญและทำ การสนับสนุนธรรมยุติกนิกายจนมีบทบาทเพิ่มขึ้นในสังคมตามลำดับ และสามารถสร้างความสัมพันธ์ กับสถาบันพระสงฆ์ได้เป็นอย่างดีโดยผ่านธรรมยุติกนิกาย 2. ทรงทำการอุปถัมภ์และสนับสนุนคณะ สงฆ์มหานิกาย เพราะคณะสงฆ์มหานิกายเป็นคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ที่แพร่หลายอย่างกว้างขวางและมี จำนวนทั้งวัดและภิกษุสามเณรเป็นจำนวนมาก คณะสงฆ์มหานิกายจึงมีอิทธิพลอย่างสูงในสังคมไทย จนทำให้พระองค์ไม่อาจละเลยในการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับคณะสงฆ์มหานิกาย 3. ทรงพยายาม แสดงบทบาทในฐานะผู้นำทางศาสนาที่เหนือกว่าคณะสงฆ์ทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย เพื่อ สร้างความยอมรับในพระองค์ให้เกิดขึ้นในคณะสงฆ์และจัดกิจการคณะสงฆ์เพื่อให้อยู่ร่วมกันอย่างปกติ

พระราชกุศโลบายทั้ง 3 ประการดังกล่าวได้เป็นปัจจัย ที่ช่วยให้สถาบันพระมหากษัตริย์ ในรัชสมัยของพระองค์และรัชสมัยต่อมามีเสถียรภาพที่มั่นคงและยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใน

³¹ สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, “ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษา กรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527)

สถาบันสงฆ์อีกหลายประการในช่วงเวลาต่อมา โดยเฉพาะบทบาทของธรรมยุติกนิกายในสถาบันสงฆ์ และการมีส่วนร่วมในกิจการบ้านเมืองต่าง ๆ

นอกจากนี้ ยังมีงานศึกษาที่มุ่งเน้นในเรื่องการปรับตัวของกลุ่มคณะสงฆ์ตามที่มีปัจจัยทางฝ่ายอาณาจักรเข้ามากระตุ้น งานศึกษาที่มุ่งเน้นไปที่จุดเปลี่ยนสำคัญของการปกครองคณะสงฆ์ โดยเฉพาะการเกิดขึ้นของธรรมยุติกนิกายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อาทิ งานศึกษาเรื่อง *ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย พ.ศ.2368-2464*³² ของศรีสุพร ช่วงสกุล ที่อธิบายการเริ่มต้นของแนวคิดในการแยกนิกายของคณะสงฆ์สยามโดยให้ความเห็นว่ามีสาเหตุมาจากความเสื่อมโทรมของคณะสงฆ์ที่ไม่เป็นที่เจริญศรัทธาต่อผู้คนในสังคม ครั้นเมื่อเจ้าฟ้าพระมงกุฎทรงเลื่อมใสในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ชาวมอญ ทำให้เป็นจุดเริ่มต้นของการจัดตั้งธรรมยุติกนิกาย ครั้นเมื่อเจ้าฟ้าพระมงกุฎได้ลาสิกขาและขึ้นครองราชย์สมบัติขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยิ่งทำให้คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้รับการปฏิบัติที่ดีกว่าคณะสงฆ์ของฝ่ายมหานิกาย รวมถึงการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 คณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายก็ยังคงมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ที่มากกว่าฝ่ายมหานิกาย และบทบาทของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่มีส่วนในการวางรากฐานการศึกษาและพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษานี้ได้มีการศึกษาที่มุ่งเน้นธรรมยุติกนิกายเป็นหลัก

วิทยานิพนธ์เรื่อง *การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2394-2473*³³ ของ เปรมวิทย์ ท่อแก้ว ศึกษาเกี่ยวกับการก่อตั้งและการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเกิดจากแรงผลักดันของราชสำนักสยามทำให้สามารถที่จะขยายฐานของพุทธศาสนาธรรมยุติกนิกายไปยังภูมิภาคนี้ได้สำเร็จ ผู้ศึกษาเริ่มการศึกษาในปีที่มีการสร้างวัดสุปฏิหาราม ภายใต้พระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย เพื่อหวังจะให้ผู้คนในพื้นที่ภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้มีต้นแบบพระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติที่ถูกต้อง แต่ผู้คนในพื้นที่ก็ยังไม่ได้ให้ความเคารพนับถือมากเท่ากับพระสงฆ์ในพื้นที่ เนื่องจากมี

³² ศรีสุพร ช่วงสกุล, “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย พ.ศ.2368-2464” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529)

³³ เปรมวิทย์ ท่อแก้ว, “การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2394-2473” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533)

การอาราธนาพระสงฆ์จากต่างถิ่นมาปกครองและวัตรปฏิบัติที่ค่อนข้างจะแตกต่าง จนกระทั่งใน พ.ศ. 2445 ผู้คนในพื้นที่ที่ธรรมยุติกนิกายขยายเข้าไปถึงนั้นจึงหันมาให้ความร่วมมือและสนับสนุนทั้งกำลังกายและกำลังทรัพย์ ผู้ศึกษาเรื่องนี้ยังคงมองว่าการขยายพุทธศาสนาไปยังภูมิภาคนี้เพื่อจะสร้างความบริสุทธิ์ให้กับพุทธศาสนาในดินแดนอีสานและสร้างความรู้ให้กับพระสงฆ์ในภาคอีสาน

จุดเปลี่ยนที่สำคัญอีกประการคือ การศึกษาเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ ทั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) ที่มีการจัดโครงสร้างการปกครองสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย และเจ้าคณะใหญ่คณะกลาง ทั้งพระราชกฤษฎีกาเจ้าคณะรอง คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกนิกาย คณะกลาง ทั้ง 4 ตำแหน่งนั้น ยกเป็นพระมหาเถระที่ทรงปรึกษาในการพระศาสนาและการปกครองบำรุงสังฆมณฑลทั่วไป ข้อภาระและฐานะในพุทธศาสนาหรือในสังฆมณฑล ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระมหาเถระประชุมวินิจฉัยในที่มหาเถรสมาคม ตั้งแต่ 5 รูปขึ้นไป คำตัดสินของมหาเถรสมาคมนั้นให้เป็นสิทธิ์ขาด ผู้ใดจะอุทธรณ์หรือโต้แย้งต่อไปอีกไม่ได้ ทำให้อำนาจทั้งหมดอยู่ที่มหาเถรสมาคมแต่ทั้งนี้ข้อตัดสินใด ๆ จะต้องอยู่ภายใต้พระบรมราชานุญาต

พระราชบัญญัตินี้ เมื่อมีการปฏิบัติสืบต่อมาเรื่อย ๆ ก็เกิดการคุมอำนาจไว้ที่ธรรมยุติกนิกาย ส่งผลให้เกิดการเรียกร้องเพื่อแก้ไขบทบัญญัติในพระราชบัญญัติฉบับนี้จนนำมาสู่การออกพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับแก้ไข พ.ศ.2505 นับเป็นจุดเปลี่ยนที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางบริหารคณะสงฆ์ การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเป็นข้อยืนยันได้อย่างชัดเจนว่าพุทธจักรที่เคยได้รับสิทธิ์ในการปกครองดูแลตนเองกิ่งเอกเทศจากฝ่ายอาณาจักรนั้นต้องเข้ามาอยู่ภายใต้การดูแลปกครองของฝ่ายอาณาจักร โดยนับเป็นหน่วยงานของอาณาจักรและพระราชบัญญัติฉบับนี้ได้มีการปรับแก้ไขอย่างต่อเนื่องจนก่อให้เกิดพระราชบัญญัติฉบับต่อ ๆ มาขึ้น

การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ในแต่ละฉบับนั้น มีความน่าสนใจที่จะทำให้เกิดการศึกษาในบริบทต่าง ๆ จึงเกิดการศึกษาเฉพาะจุดเปลี่ยนนี้หลายเรื่อง อาทิ วิทยานิพนธ์เรื่อง แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเมืองการ

ปกครอง³⁴ ของศิริพร สุเมธรัตน์ อธิบายถึงความพยายามที่จะเข้าไปควบคุมดูแลพุทธศาสนาของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 โดยมีจุดมุ่งหมายคือกำหนดโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ให้สอดคล้องกับอาณาจักร เพื่อให้เป็นระบบรวมศูนย์อำนาจไว้ที่มหาเถรสมาคมซึ่งเป็นองค์กรบริหารคณะสงฆ์ที่ตั้งขึ้นมาใหม่ มีรูปแบบการปกครองคล้ายกับฝ่ายอาณาจักร อีกทั้งยังมีการแบ่งหมวดหมู่วัดออกเป็นวัดหลวง วัดราษฎร์อย่างชัดเจน การกล่าวถึงอำนาจหน้าที่และสิทธิ์อันพึงทรงปฏิบัติได้ของพระมหากษัตริย์ นับเป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ใหม่จากระบบกระจายอำนาจ ที่แต่ละคณะสงฆ์ไม่ขึ้นต่อกันมาเป็นระบบรวมศูนย์อำนาจที่ต้องขึ้นกับมหาเถรสมาคม

การศึกษาในมุมมองทางการปกครองคณะสงฆ์ไม่ได้จำกัดอยู่แต่ในกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่ ยังมีการศึกษาที่ขยายไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ของสยามด้วย อาทิ วิทยานิพนธ์เรื่อง *การรวมคณะสงฆ์อีสาน เข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.2434-2488*³⁵ ของกิติรัตน์ สีหพันธ์ อธิบายลำดับขั้นตอนของการรวมคณะสงฆ์จากส่วนภูมิภาคเข้าเป็นส่วนหนึ่งของคณะสงฆ์ส่วนกลาง โดยพิจารณาจากการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์และบทบาทของพระสงฆ์ในพื้นที่ภูมิภาค ตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลทางด้านความคิดและจิตใจของผู้คนในพื้นที่ การศึกษานี้มุ่งเน้นให้เห็น กระบวนการที่มหาเถรสมาคมสร้างรูปแบบขึ้นเป็นสำคัญ และสันนิษฐานว่าอาจจะเป็นพื้นฐานแนวคิด ใ้กับการศึกษาเรื่อง *บทบาทของคณะสงฆ์ในหัวเมืองอีสานในการสนับสนุนนโยบายการปกครองของ รัฐระหว่ง พ.ศ.2435-2505*³⁶ ของนาฏนภา ปัจจังคะโต ที่ได้ศึกษาบทบาทของคณะสงฆ์หัวเมืองอีสานในการสนับสนุนการปกครองของรัฐ ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง

³⁴ ศิริพร สุเมธรัตน์, “แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเมืองการปกครอง” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2527)

³⁵ กิติรัตน์ สีหพันธ์, “การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.2434-2488” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532)

³⁶ นาฏนภา ปัจจังคะโต, “บทบาทของคณะสงฆ์ในหัวเมืองอีสานในการสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐระหว่ง พ.ศ.2435-2505” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2535)

การออกพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ฉบับแก้ไข พ.ศ.2505 อธิบายว่า ด้านการศึกษานั้น คณะสงฆ์อีสานให้การศึกษาแก่ประชาชนตามนโยบายรวมชาติในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผลให้ประชาชนอีสานได้เรียนรู้ภาษาไทยและก่อให้เกิดความรู้สึกเป็นคนไทย

บทบาทในด้านการให้การศึกษามองพระสงฆ์ช่วยส่งเสริมให้ประชาชนมีความผูกพันกับรัฐมากยิ่งขึ้นและในด้านการเผยแพร่วัฒนธรรมนั้น เริ่มขึ้นในสมัยรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม ทำหน้าที่ในการเผยแพร่วัฒนธรรมซึ่งเป็นการส่งเสริมอำนาจของรัฐในหัวเมืองอีสานให้มั่นคงขึ้น ด้านการพัฒนาชุมชน พระสงฆ์ได้เข้าไปมีส่วนช่วยพัฒนาชนบท และช่วยแก้ไขปัญหาเพื่อความอยู่ดีกินดีของประชาชนควบคู่กับรัฐ ตามนโยบายการพัฒนาชุมชนของรัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ บทบาทของพระสงฆ์ในแต่ละด้านได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมในหัวเมืองอีสาน และส่งผลให้พระสงฆ์ได้มีส่วนช่วยเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลและประชาชนในหัวเมืองอีสานมาตลอด

วิทยานิพนธ์เรื่อง *การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษามองคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ในระยะครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25*³⁷ ของ ไช่มุก อุษยาวลี ศึกษาถึงพัฒนาการช่วงที่คณะสงฆ์เมืองเชียงใหม่ได้รับเอาแบบแผนการปกครองและการศึกษาของคณะสงฆ์กรุงเทพฯ อันส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการปกครองและการศึกษาที่เคยมีมาในอดีต ทั้งนี้พุทธศาสนาและคณะสงฆ์ในล้านนาในอดีตนั้นมีบทบาทสำคัญในการรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและมีแบบแผนในการปกครองที่มีลักษณะเป็นไปตามจารีตของล้านนา แต่เมื่อราชสำนักสยามและคณะสงฆ์กรุงเทพฯ ได้เข้ามาจัดระเบียบการปกครองและการศึกษาคณะสงฆ์เมืองเชียงใหม่ให้เป็นไปตามแบบแผนเดียวกับคณะสงฆ์สยามที่ใช้ไปทั่วอาณาจักร ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจและสังคมเป็นผลมาจากพัฒนาการของล้านนาที่ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติสยาม

งานศึกษาเหล่านี้อธิบายให้เห็นภาพของคณะสงฆ์ตามภูมิภาคต่าง ๆ ทั้งอีสานและล้านนาที่ต้องปรับตัวเพื่อให้เข้ากับคณะสงฆ์กรุงเทพฯ ซึ่งเริ่มเข้ามามีบทบาทตั้งแต่ทศวรรษ 2440 การปรับตัวของคณะสงฆ์อีสานและล้านนาทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นอย่างมาก

³⁷ ไช่มุก อุษยาวลี, “การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษามองคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ในระยะครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย, 2537)

ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นผลมาจากการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 และฉบับ พ.ศ.2484

การศึกษาเรื่อง *ผลกระทบของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ ร.ศ.121 ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย*³⁸ ของ นภนาท อนุพงศ์พัฒน์ อธิบายว่าการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ทำให้คณะสงฆ์ที่อาณาจักรอยู่ภายใต้แบบแผนการปกครองที่เป็นอันหนึ่งเดียวกัน ทำให้คณะสงฆ์ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการ รัฐบาลและคณะสงฆ์ส่วนกลางยังใช้อำนาจที่มีอยู่จัดการให้แบบแผนธรรมเนียมในท้องถิ่นถูกแทนที่ด้วยแบบแผนธรรมเนียมจากส่วนกลาง ทั้งการใช้กลไกในการปกครองและการศึกษา ทำให้พุทธศาสนาที่เคยหลากหลายในสังคมไทยเกิดความเป็นเอกภาพ ขณะเดียวกันก็ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับชาวบ้านแปรเปลี่ยนไปด้วย

กลุ่มการศึกษาเชิงข้อมูลเหล่านี้ทำให้เห็นภาพบทบาทคณะสงฆ์ การปรับตัวของคณะสงฆ์ตามบริบททางประวัติศาสตร์ ความพยายามในการอยู่รอด รวมถึงความเกี่ยวเนื่องกับปัจจัยภายในและภายนอกที่เข้ามากระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ซึ่งนับเป็นแหล่งข้อมูลที่สำคัญสำหรับการวิเคราะห์ต่อยอดเพื่อทำการศึกษาในมุมมองที่แตกต่างกันออกไป

กลุ่มที่ 2 การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มุ่งเน้นไปยังโลกทัศน์และแนวคิดต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับทั้งในส่วนพุทธศาสนาและราชสำนักสยาม

งานวิชาการส่วนใหญ่ของกลุ่มการศึกษาเชิงแนวคิดนี้จะเน้นให้เห็นความเชื่อมโยงทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสภาพสังคมที่เข้ามากระตุ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งอิทธิพลของตะวันตกที่เข้ามาในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานวิชาการเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่มีการวิเคราะห์โดยมองบริบททางสังคมว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือการเชื่อมโยงกับเหตุผลทางการเมืองเข้ากับพุทธศาสนา อาทิ งานของ Craig James Reynolds วิทยานิพนธ์ เรื่อง *The Buddhist Monkhhood in Nineteenth*

³⁸ นภนาท อนุพงศ์พัฒน์, “ผลกระทบของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547)

*century Thailand*³⁹ อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันกษัตริย์กับพุทธศาสนาโดยครอบคลุมช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ซึ่งเป็นจุดเปลี่ยนทางโครงสร้างการปกครองที่สำคัญของคณะสงฆ์ ในสยาม ทั้งนี้ Craig ได้ศึกษาเกี่ยวกับคณะสงฆ์เนื่องจากมองว่าเป็นองค์กรที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การอธิบายของ Craig ในงานเขียนนี้เน้นในเรื่องการปกครอง การบริหารจัดการคณะสงฆ์ในกลุ่มของพระสงฆ์ฝ่ายปกครองของพระราชอาณา การอธิบายเหตุและผลของธรรมเนียมปฏิบัติ การปฏิรูปคณะสงฆ์ภายหลังจากอิทธิพลตะวันตกได้เข้ามาสู่สยามสยาม โดยให้ข้อสรุปว่าการเข้ามาจัดการคณะสงฆ์ของสถาบันกษัตริย์นั้นเป็นไปเพราะต้องการสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองให้กับพระมหากษัตริย์ สร้างภาพลักษณ์ของผู้ปกครอง รวมถึงมุ่งมั่นที่จะยกระดับพุทธศาสนาในอาณาจักรให้มีความเข้มแข็ง

ภายหลังจากการศึกษาของ Craig ได้มีงานศึกษาลักษณะนี้ออกมาอีก อาทิ S.J. Tambiah เรื่อง *World Conqueror and World Renouncer : A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a historical background*⁴⁰ ที่ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2519 อธิบายให้เห็นว่าพุทธศาสนาเป็นความเชื่อที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ทางการเมืองได้ โดยอธิบายไว้ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์และสถาปนาศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ขึ้นมานั้น ทรงอธิบายเหตุผลในการที่ทรงปราบดาภิเษกที่สำคัญประการหนึ่งคือ การเข้ามาทะนุบำรุงพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองเหมือนเมื่อครั้งแผ่นดินสมัยอยุธยา ไม่ให้เกิดความมัวหมอง โดยใช้เรื่องสัญญาวิปลาสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและเหตุการณ์ความวุ่นวายทางพุทธศาสนาเป็นเหตุผลทางการเมืองในการขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์ การที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ท่ามกลางความวุ่นวายของพุทธศาสนา ทำให้พระองค์ต้องเน้นในเรื่องการจัดกิจการพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากพุทธศาสนาซึ่งเป็นความเชื่อหลักของผู้คนในสังคมจำเป็นจะต้องได้รับการทะนุบำรุงดูแลจัดการให้เรียบร้อย แนวคิดนี้ยังพบในงานศึกษาเรื่อง *Kingship and Political Integration in*

³⁹ Reynolds, Craig J. "The Buddhist monkhood in nineteenth century Thailand", (Ph.D. thesis, Cornell University, 1972)

⁴⁰ S.J. Tambiah, *World Conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a historical background*, (Cambridge : Cambridge University Press, 1976)

*Traditional Siam*⁴¹ ของ Gesick Lorraine Maric ที่ศึกษาเกี่ยวกับการเมืองการปกครองของสยาม ตั้งแต่การสร้างเมือง รูปแบบการปกครอง รวมถึงการขยายพื้นที่การปกครอง โดยการศึกษาเริ่มตั้งแต่ สมัยอยุธยา ธนบุรี กระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โดยใช้วิธีการทาง รัฐศาสตร์ในการเสนอมุมมอง การอธิบายเรื่องกำลังพล แนวคิดเรื่องรัฐและการจัดการ การสร้างขวัญ และกำลังใจของผู้คนในสังคม เป็นต้น การศึกษานี้แม้จะไม่ใช่งานที่ศึกษาพุทธศาสนาเป็นแก่นของ เรื่องแต่ได้มีการกล่าวอ้างถึงการใช้พุทธศาสนาในทางการเมือง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด ฟ้าจุฬาโลกฯ เป็นมุมมองที่อธิบายเรื่องเกี่ยวกับขวัญและกำลังใจของผู้คนที่ผูกแน่นอยู่กับศาสนา ราช สำนักสยามจึงต้องทะนุบำรุงศาสนาเพื่อสร้างให้เป็นถึงความมั่นคงและรุ่งเรืองของบ้านเมืองผ่านพุทธ ศาสนา

งานศึกษาเรื่อง *Buddhism Imperialism and War*⁴² ของ Trevor Ling อธิบายความ เกี่ยวเนื่องของพุทธศาสนา ลัทธิจักรวรรดินิยม ทั้งในสยามและพม่า ประเด็นถกเถียงเกี่ยวกับการใช้ ประโยชน์จากพุทธศาสนาและการบริหารกิจการบ้านเมืองโดยใช้พุทธศาสนาเป็นข้ออ้างในการขยาย เขตแดน การแสวงหาผลประโยชน์ทางอาณาจักร รวมถึงการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกษัตริย์ โดยใช้พุทธศาสนาเป็นส่วนสำคัญในการสนับสนุน หนังสือเล่มนี้มุ่งเน้นการอธิบายการเมืองพม่าเป็น หลัก แต่เนื้อหาในส่วนของไทยนั้นอธิบายว่าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ฝ่ายอาณาจักรจำเป็นต้องเข้ามา ดูแลจัดการพุทธศาสนา เพราะต้องการสร้างความชอบธรรมให้กับอำนาจทางการเมืองที่ตนได้ สถาปนาขึ้นมาใหม่หรือเรียกกันว่าการสร้างสิทธิธรรมทางการเมือง ควบคู่ไปกับการกระชับอำนาจใน มิติทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และได้วิเคราะห์ถึงเปลี่ยนแปลง และเข้ามาดูแลพุทธศาสนาอย่างใกล้ชิดจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้น คือ การเผาตัวของนาย นก นายเรือ ที่วัดอรุณราชวราราม การเข้ามาของกลุ่มเผยแผ่ศาสนาคริสต์ซึ่งมีผลกระทบต่อ การเกิดขึ้นของธรรมยุติกนิกาย และการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ภายใต้ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 และฉบับพุทธศักราช 2484

⁴¹ Gesick Lorraine Maric, "Kingship and Political Integration in Traditional Siam", 1767-1824. (Ph.D. thesis, Cornell University, 1972)

⁴² Trevor Ling, *Buddhism Imperialism and War* (Great Britain: George Allen & Unwin, 1979)

Tambiah และ Trevor Ling ให้ความเห็นว่าการจัดกิจการพุทธศาสนาของฝ่ายอาณาจักรไม่เพียงแต่จะดูแลควบคุมวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไม่ให้ภาพลักษณ์ของพุทธศาสนาต้องเกิดความมัวหมองแล้วยังรวมถึงการให้ความอุปถัมภ์แก่ฝ่ายพุทธจักร ทั้งการสร้างศาสนสถาน การถวายทรัพย์สินเงินทอง ข้าววัด ที่ดิน และการซ่อมแซมศาสนสถานเพื่อทะนุบำรุงพุทธศาสนาซึ่งเป็นเครื่องบ่งบอกถึงความเป็นผู้นำในสังคมและที่สำคัญ คือ การตั้งสมณศักดิ์ให้กับพระสงฆ์ นับเป็นการดำเนินการทางการเมืองที่มีประสิทธิภาพอย่างมากในสมัยรัตนโกสินทร์รัตนโกสินทร์ เนื่องจากพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ราชสำนักสยามถึงมีหน้าที่จ่ายนิตยภัตก็จะนับเป็นพระสงฆ์เหล่านั้นเป็นของฝ่ายราชสำนัก อีกทั้งรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์นั้นเป็นการปกครองตามลำดับสมณศักดิ์เป็นเครือข่ายลงมา ตำแหน่งสมณศักดิ์จึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างมากในพุทธจักร เมื่อพระราชอาณาเขตชั้นผู้ใหญ่อยู่ภายใต้การควบคุมของฝ่ายอาณาจักรก็ย่อมทำให้พระสงฆ์ในปกครองนั้นต้องยอมรับอำนาจฝ่ายอาณาจักรด้วยและพระสงฆ์เหล่านี้ก็เป็นเสมือนสายสัมพันธ์อันดีที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจฝ่ายอาณาจักรกับผู้คนในสังคมไว้ได้อย่างเหนียวแน่น

งานเขียนของตะวันตกอาจจะได้รับแนวคิดเกี่ยวกับอิทธิพลของศาสนากับการเมืองมาจากคริสต์ศาสนาซึ่งสร้างมุมมองพุทธศาสนาภายใต้บริบททางสังคมทำให้เกิดการมองพุทธศาสนาในรูปแบบและวิธีการที่แตกต่างไปจากวิธีเดิม ๆ ที่เคยทำการศึกษากัน กล่าวคือ การศึกษาที่เป็นไปตามเอกสารหรือข้อมูลที่มีอยู่แล้วนำมาเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ขึ้น วิธีการศึกษาของตะวันตกนั้นได้เริ่มขยายอิทธิพลมาสู่วงการศึกษาศาสตร์ในประเทศไทยมากขึ้น ทำให้เกิดการศึกษาศาสตร์ในวิธีการหรือแนวคิดใหม่ ๆ ขึ้น นอกจากนี้จะทำให้เกิดแนวคิดใหม่ขึ้นแล้วยังก่อให้เกิดข้อมูลหรือภาพประวัติศาสตร์ที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

งานเขียนเชิงวิชาการที่มุ่งเน้นการตีความและนัยของการจัดกิจการพุทธศาสนาสมัยรัตนโกสินทร์ การเปลี่ยนแปลงแนวคิดในพุทธศาสนา ความพยายามในการอธิบายความเกี่ยวเนื่องของการเมืองในพุทธศาสนาสมัยรัตนโกสินทร์เด่นชัดมากขึ้นในวิทยานิพนธ์เรื่อง *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ.2325-2352*⁴³ ของสายชล วรรณ

⁴³ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ.2325-2352” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525)

รัตน์ ศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อมโยงทางการเมืองกับพุทธศาสนา อธิบายความเกี่ยวเนื่องระหว่าง การเกิดขึ้นของชนชั้นกรรฎมพีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์กับความเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาในสมัย รัตนโกสินทร์ ราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ซึ่งประกอบด้วย ผู้นำทางการเมืองที่มีลักษณะของกรรฎมพีมากขึ้น ได้สถาปนาหลักการของพุทธศาสนาแบบมานุษย นิยมเพื่อเป็นอุดมการณ์รัฐ อุดมการณ์นี้มีสาระสำคัญว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่ง ปฏิบัติภารกิจในฐานะธรรมิกราชาธิราช ภารกิจของพระองค์ทั้งในการฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักร ล้วนเป็นไปเพื่อจรรโลงธรรม เพื่อให้ผู้คนในอาณาจักรเข้าใจในพุทธธรรมลึกซึ้งยิ่งขึ้นและได้บรรลุ นิพพานอันเป็นอุดมคติของชีวิตและผู้คนในอาณาจักรก็จะตอบแทนโดยการทำหน้าที่ตามฐานะทาง สังคม และเชื่อฟังพระบรมราชโองการ ซึ่งนับว่าเป็นการจัดกิจการพุทธศาสนารูปแบบหนึ่งที่ปฏิบัติใน สมัยนั้น โดยวิทยานิพนธ์นี้นับเป็นแรงบันดาลใจสำคัญที่ทำให้ผู้ศึกษาเกิดการตั้งคำถามจนนำมาสู่ การศึกษาของผู้ศึกษาที่ต้องการอธิบายความต่อเนื่องของปฏิสัมพันธ์และการดำเนินการของราชสำนัก สยาม รวมถึงการนำพุทธศาสนาไปใช้เพื่อการสถาปนาอำนาจรัฐในหัวเมืองประเทศราชของราชสำนัก สยามซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการกระชับอำนาจรัฐ

ทั้งนี้ สายชล สัตยานุรักษ์ ได้อธิบายบทบาทที่สำคัญของราชสำนักอีกประการหนึ่งที่ เกี่ยวข้องกับผู้คนในสังคมไว้ในบทความเรื่อง “การเปลี่ยนรูปรัฐและอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ ระหว่าง ทศวรรษ 2380-2480”⁴⁴ ซึ่งได้แสดงให้เห็นว่าทั้งรัฐและผู้คนต่างมีส่วนสำคัญในการรักษาและ ปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ไปตามบริบททางสังคมที่มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา และรัฐ ไทยในแต่ละยุคสมัยก็ต้องการหรือไม่สามารถที่จะทำให้ตนส่วนใหญ่ “กลายเป็นไทย” ซึ่งมีผลทำให้ ชนชั้นนำไทยต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบในการหาผลประโยชน์ในการปกครองและผลประโยชน์ด้านอื่นๆ ด้วยการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับชาติพันธุ์ และได้สรุปให้เห็นว่า การสร้างความรู้เกี่ยวกับชาติพันธุ์ไม่ได้ เป็นไปเพื่อสร้างอัตลักษณ์ของ “คนอื่น” เพื่อเน้นให้เห็นความเหนือกว่าของชาติพันธุ์ไทยเพียงอย่าง เดียวแต่ขณะเดียวกันก็มีวัตถุประสงค์ที่หลากหลายแตกต่างกันขึ้นอยู่กับบริบทและปัญหาที่เกี่ยวข้อง ชาติพันธุ์ที่ชนชั้นนำต้องเผชิญในแต่ละช่วงเวลา

⁴⁴ สายชล สัตยานุรักษ์, “การเปลี่ยนรูปรัฐและอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ ระหว่างทศวรรษ 2380-2480” ใน ประวัติศาสตร์รัฐไทยและสังคมไทย (เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2558)

นอกจากนี้ยังมีหนังสือเรื่อง *Sangha, State, and Society: Thai Buddhism in History*⁴⁵ ของ Yoneo Ishii ที่อธิบายโครงสร้างและประวัติศาสตร์ของคณะสงฆ์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ งานศึกษานี้พยายามอธิบายความเกี่ยวเนื่องของพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเพื่อชี้ให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ต่อกันที่มีพลวัตระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันกษัตริย์ ความพยายามของราชสำนักที่จะจรรโลงพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ผ่านกระบวนการต่าง ๆ อาทิ การเรียนรู้ภาษาบาลีเพื่อกลับเข้าสู่คัมภีร์ต้นกำเนิด ทั้งยังอธิบายเรื่องกรอบกระบวนการทัศน์และมุมมองหลักในการเข้าใจพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการสร้างชาติของสยาม อธิบายแนวคิดเกี่ยวกับการกำหนดเส้นทางศาสนาพุทธแบบชาวบ้าน ศาสนาพุทธกับการนับถือผี การจัดระบบวัดในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์สายวัดป่ากับสถาบันกษัตริย์และกับรัฐ กรอบกระบวนการทัศน์ของความเข้าใจมุ่งเน้นที่พุทธศาสนากับการเป็นส่วนหนึ่งของชาติ การมุ่งเน้นศึกษาพุทธศาสนาในมุมมองความสัมพันธ์กับรัฐ รวมทั้งบทบาทของพุทธศาสนาในการสร้างชาติ

งานศึกษาของสมบัติ จันทรวงศ์ เรื่อง “ศาสนากับการเมือง : ข้อสังเกตเบื้องต้นว่าด้วยอุดมการณ์และวิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ”⁴⁶ อธิบายการดำเนินการทางการเมืองโดยใช้ศาสนาเป็นกรอบของการวางระบบการบริหารราชการแผ่นดินผ่านการวิเคราะห์ตีความตัวบทกฎหมายที่บัญญัติไว้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทั้งนี้ สมบัติ จันทรวงศ์ แสดงทัศนะไว้ในงานศึกษานี้ว่า “กฎหมายคือภาพสะท้อนความปรารถนาของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อข้าราชการและราษฎร”⁴⁷ เนื้อหาจะเน้นไปที่การยกข้อกฎหมายตราสามดวงที่บัญญัติขึ้นทั้งตอนต้นรัชกาลและตลอดรัชกาล ส่วนหนึ่งเป็นเพราะผลของกฎหมายที่มีอำนาจในการควบคุมประชาชนและข้าราชการได้ดีกว่าศาสนาซึ่งไม่มีบทลงโทษที่เห็นผลอย่างชัดเจน แต่ทั้งนี้

⁴⁵ Yoneo Ishii, *Sangha, state, and society : Thai Buddhism in history*, translated by Peter Hawkes (Honolulu : University of Hawaii Press, 1986)

⁴⁶ สมบัติ จันทรวงศ์, “ศาสนากับการเมือง : ข้อสังเกตเบื้องต้นว่าด้วยอุดมการณ์และวิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ” ใน *บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมการเมืองและประวัติศาสตร์* (กรุงเทพฯ : คบไฟ, 2547)

⁴⁷ สมบัติ จันทรวงศ์, “ศาสนากับการเมือง : ข้อสังเกตเบื้องต้นว่าด้วยอุดมการณ์และวิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ” ใน *บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมการเมืองและประวัติศาสตร์* (กรุงเทพฯ : คบไฟ, 2547), 397.

ศาสนาก็ยังคงสำคัญสำหรับราชสำนักอย่างยิ่งเพราะการมีส่วนร่วมของศาสนาจะช่วยสร้างความชอบธรรมได้อย่างชัดเจน พุทธศาสนาเป็นพื้นฐานที่สำคัญของอุดมการณ์ "ธรรมราชา" และเห็นได้ชัดอีกประการหนึ่ง คือ การมีส่วนร่วมในคำเรียกตำแหน่งผู้ที่จะเป็นกษัตริย์ ว่า "หน่อพุทธางกูร" หรือ "พระพุทธเจ้าอยู่หัว" เพื่อแสดงความเป็นเชื้อสายของพระพุทธเจ้าด้วยเช่นกันซึ่งจะปรากฏทั้งในพระราชกำหนดต่าง ๆ รวมถึงกฎพระสงฆ์ด้วย

งานเขียนของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง *ปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์*⁴⁸ อธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นของพุทธศาสนาที่มุ่งสู่ความเป็นเหตุผลนิยม ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จนกระทั่งถึงการก่อกำเนิดรัฐธรรมนูญถกนิทาย โดยพิจารณาจากวรรณกรรมทางพุทธศาสนาเรื่องปฐมสมโพธิกถาเป็นหลัก

การศึกษาของนักวิจัยในโครงการ “*กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก*”⁴⁹ ซึ่งมีการศึกษาเกี่ยวกับพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ 3 เรื่อง ประกอบด้วย *กฎพระสงฆ์ในกฎหมายตราสามดวง* ของ ชาญณรงค์ บุญหนุน อธิบายความสำคัญของกฎพระสงฆ์ และชี้ให้เห็นแนวคิดที่มีความเกี่ยวเนื่องระหว่างราชสำนักกับพุทธศาสนาภายใต้ความคิดเรื่องจักรพรรดิราช บทความเรื่อง *พระสงฆ์และสถาบันพระพุทธานอก “กฎพระสงฆ์” ในกฎหมายตราสามดวง* ของ กฤษณา บุญยสมิต ศึกษาภาพของพระสงฆ์จากบทบัญญัติต่าง ๆ ในกฎหมายตราสามดวง อธิบายสถานภาพของพระสงฆ์และความสำคัญของพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลในสังคมไทย และบทความเรื่อง *การพระศาสนากับการจัดระเบียบสังคมไทยตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ของ วินัย พงศ์ศรีเพียร โดยบทความนี้มีแนวคิดบางประการที่น่าสนใจ คือ ความพยายามในการสร้างรัฐพุทธในอุดมคติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โดยใช้เอกสารร่วมสมัยในการวิเคราะห์

⁴⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์” ใน *ปากไก่และใบเรือ*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2555), 327-366.

⁴⁹ *พระพุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์กับสังคมไทย*, วินัย พงศ์ศรีเพียรและวีรวัลย์ งามสันติกุล บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : สามลดา, 2549)

การศึกษาของ นฤมล อีรวัดน์ ในวิทยานิพนธ์เรื่อง พระราชดำริทางการเมืองของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁵⁰ อธิบายให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มโครงการระยะยาวที่จะรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองไว้ที่สถาบันกษัตริย์ ทั้งยังทรงนำกลุ่มผู้ที่ สนับสนุนพระองค์ในการเพิ่มพูนความรู้เรื่องวิทยาการสมัยใหม่และเทคโนโลยีของตะวันตก เป็นที่น่า สังเกตว่าในความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นไม่มีสิ่งใดแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงละทิ้งความเชื่อพื้นฐานเรื่องบทบาทของพระมหากษัตริย์ที่เป็นธรรมราชาตามอุดมคติ ทางพุทธศาสนา เพียงแต่ทรงกำหนดบทบาทธรรมราชาของพระองค์ให้ใกล้ชิดราษฎรยิ่งกว่ารัชสมัยที่ ผ่านมา อย่างไรก็ตาม ข้อจำกัดทางสังคมและการเมืองในช่วงเวลานั้นทำให้พระองค์ยากที่จะ ดำเนินการตามพระราชดำริทางการเมืองทั้งหมดได้ สิ่งที่พระองค์ทรงริเริ่มไว้ได้ถูกสานต่อโดย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในการศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดทางการเมือง วัฒนธรรม และหัวเมืองประเทศราช มีงานศึกษาที่ น่าสนใจเกี่ยวกับราชสำนักสยามและหัวเมืองล้านนา คือ วิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิตของภิญญพันธ์ พงนะลาวัลย์ เรื่อง “สภาวะการกลายเป็นมณฑลพายัพ: ประวัติศาสตร์ของอำนาจ ความรู้ และการ ผลิตพื้นที่โดยสยาม (2416-2475)”⁵¹ การศึกษาเกี่ยวกับการผนวกดินแดนล้านนาด้วยกระบวนการ ต่างๆ ทั้งในด้านการเมืองการปกครองที่ใช้การที่ใช้ระบบมณฑลเทศาภิบาลในการเข้าไปดูแลควบคุม หัวเมืองล้านนา การใช้เทคโนโลยีด้านต่างๆ ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ รวมถึงการใช้ความรู้ทางด้าน ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ภาษาและวัฒนธรรมของสยามเพื่อสลายอัตลักษณ์ของล้านนา รวมทั้ง ปฏิบัติการตอบโต้ราชสำนักสยามของกลุ่มชนต่างๆ ซึ่งที่กรณีศึกษาของพระศรีวิชัย ซึ่งอธิบายว่าเป็น สัญลักษณ์ของการต่อต้านกรุงเทพฯ โดยอาศัยสถานะอันศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า “ตนบุญ” หรือผู้มีบุญใน การเป็นผู้นำ นอกจากนี้ มีการอธิบายถึงเรื่องการใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ในการ สลายความสัมพันธ์ของรูปแบบเดิมในท้องถิ่น ในทัศนะของผู้เขียนวิทยานิพนธ์ได้เสนอมุมมองว่า “เป็นการอบรมสั่งสอนตามวิถีคิดแบบกรุงเทพฯ ที่กดให้ความเป็นท้องถิ่นเป็นอื่นและกดให้มีสถานที่

⁵⁰ นฤมล อีรวัดน์, “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525)

⁵¹ ภิญญพันธ์ พงนะลาวัลย์, “สภาวะการกลายเป็นมณฑลพายัพ: ประวัติศาสตร์ของอำนาจ ความรู้ และการผลิตพื้นที่โดยสยาม (2416-2475)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาตรี สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2561)

ต่ำกว่า ขณะเดียวกันก็สถาปนาอำนาจให้กับส่วนกลาง”⁵² และได้สรุปให้เห็นว่าความพยายามของสยามในการพยายามจะผนวกรวมล้านนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยามนั้น โดยผิวเผินอาจจะเห็นว่าสยามประสบความสำเร็จที่จะทำให้ “คนในบังคับสยบยอมและเชื่อ” แต่หากวิเคราะห์ลึกลงไปจะเห็นว่าไม่ใช่ทุกกลุ่มชนในล้านนาที่ยอมรับอำนาจของสยาม “ในเชิงพื้นที่แล้วผู้คนในเขตเมืองอยู่ใกล้ชิดกับรัฐ มีแนวโน้มที่จะสยบยอมกับอำนาจรัฐเพื่อแอบอิงผลประโยชน์จากการเป็นผู้ว่านอนสอนง่ายและเชื่อ”⁵³ และผู้เขียนยังได้อธิบายปัญหาต่างๆ ในวงการสงฆ์ในหนังสือเรื่อง *ไทยปฏิภ: ประวัติศาสตร์การเมืองสังคมร่วมสมัยของพุทธศาสนาไทย*⁵⁴ ผู้เขียนวิเคราะห์ถึงปัญหาที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ที่เกิดขึ้นในสังคมไทย ตั้งแต่การออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ 2484 เป็นต้นมา ซึ่งให้เห็นถึงปัจจัยต่างๆ ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวงการพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ การให้ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับภัยคุกคามพระสงฆ์และพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับอำนาจทางการเมือง

การศึกษาในด้านพุทธศาสนาที่ผ่านมา จะเห็นว่านักวิชาการมุ่งเน้นศึกษาการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของสถาบันสงฆ์เพื่อให้เข้ากับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป และการศึกษาจะจำกัดไว้เพียงช่วง 1 รัชสมัยที่ทำการศึกษา อีกทั้งมีช่วงเวลาการศึกษาที่ก้าวกระโดด คือ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แล้วก็มักข้ามไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งที่บางเหตุการณ์หรือนโยบายบางอย่างนั้นไม่ได้สิ้นสุดในรัชสมัยของพระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียว หรือการศึกษาที่การมุ่งเน้นไปที่คณะสงฆ์และระบบบริหารภายในพุทธจักรจนทำให้ดูเหมือนว่าคณะสงฆ์เป็นแกนหลักแกนเดียวที่ขับเคลื่อนพุทธศาสนาในสังคมไทย

ผู้ศึกษาตั้งข้อสังเกตว่าการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นการระบับอำนาจของรัฐ ดังนั้น การทบทวนวรรณกรรมจึงได้พิจารณาเรื่อง

⁵² ภิญญพันธ์ พจนะลาวัลย์, “สภาวะการกลายเป็นมณฑลพายัพ: ประวัติศาสตร์ของอำนาจ ความรู้ และการผลิตพื้นที่โดยสยาม (2416-2475)”, 312.

⁵³ ภิญญพันธ์ พจนะลาวัลย์, “สภาวะการกลายเป็นมณฑลพายัพ: ประวัติศาสตร์ของอำนาจ ความรู้ และการผลิตพื้นที่โดยสยาม (2416-2475)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2561), 347.

⁵⁴ ภิญญพันธ์ พจนะลาวัลย์, *ไทยปฏิภ: ประวัติศาสตร์การเมืองสังคมร่วมสมัยของพุทธศาสนาไทย* (กรุงเทพฯ: Illuminations Editions, 2562)

การกระชับอำนาจของราชสำนักสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ด้วย แต่การทบทวนวรรณกรรมในส่วนนี้พิจารณาในประเด็นการศึกษาเท่านั้น ไม่ได้ลงรายละเอียดถึงกระบวนการของประเด็นที่มีการศึกษาเพื่อต้องการให้เห็นภาพว่าการศึกษาที่ผ่านมามุ่งศึกษาในประเด็นใดบ้าง

การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการกระชับอำนาจที่ได้มีผู้ให้ความสนใจศึกษากันกว้างขวางคือการควบคุมกำลังพลหรือไพร่ เนื่องจากระบบการบริหารประเทศที่ยังต้องอาศัยแรงงานเป็นตัวขับเคลื่อน ทำให้การควบคุมกำลังพลมีความสำคัญ การศึกษาที่อธิบายเรื่องไพร่ที่สำคัญคือ *เรื่องฐานันดรไพร่*⁵⁵ ของ ขจร สุขพานิช อธิบายความสำคัญของไพร่ที่มีต่ออาณาจักรและระบบการเกณฑ์กำลังหรือการควบคุมไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งราชสำนักสยามจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพเนื่องจากได้รับบทเรียนมาจากสมัยอยุธยา โดยใช้วิธีตั้งไพร่ที่ไม่ได้สังกัดมูลนายเข้ามาเป็นไพร่หลวง การเพิ่มขึ้นของไพร่หลวงจำนวนมากนับเป็นส่วนหนึ่งของการกระชับอำนาจรัฐที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ทั้งนี้ งานศึกษาเรื่อง *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416*⁵⁶ ของหม่อมราชวงศ์อคิน รพีพัฒน์ ได้แสดงแนวคิดเรื่องการกระชับอำนาจไว้ในงานศึกษานี้ว่า ราชสำนักกระชับอำนาจโดยผ่านระบบขุนนาง ระบบความสัมพันธ์ ทั้งมูลนายไพร่ ผู้ใหญ่ผู้น้อย ระบบอุปถัมภ์

นอกจากนี้ ยังมีงานศึกษาเรื่อง *The Distribution of Thai Centers*⁵⁷ ของ Larry Sterntein ที่มองเกี่ยวกับระบบการแบ่งเขตเมืองเพื่อเป็นการจัดการควบคุมดูแลให้อำนาจรัฐมีอิทธิพลสูงที่สุดในอาณาจักร และงานศึกษาเรื่อง *ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับสังเขป*⁵⁸ ของเดวิด เค. วยอจ ที่อธิบายว่าการกระชับอำนาจของรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นดำเนินการหลายอย่างควบคู่กันไป ทั้งการควบคุมขุนนางโดยเลือกใช้ขุนนางที่มีความสัมพันธ์ทางด้านเครือญาติและขุนนางที่มี

⁵⁵ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน ขจร สุขพานิช, *ฐานันดรไพร่* (กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2556)

⁵⁶ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน หม่อมราชวงศ์อคิน รพีพัฒน์, *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416*, แปลโดย หม่อมราชวงศ์ ประกายทอง สิริสุข และพรรณณี สรุงบุญมี (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2521)

⁵⁷ Larry Sterntein “The Distribution of Thai Centers” in *Journal of Southeast Asian History*, vii (March, 1966), p.7.

⁵⁸ เดวิด เค. วยอจ, *ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป*, กาญจนา ละอองศรี บรรณาธิการ, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556)

ประสิทธิภาพในการปฏิบัติหน้าที่ รวมถึงปัจจัยหนุนจากภายนอก คือ สงครามกับพม่า ที่สร้างความแข็งแกร่งให้กับกองทัพสยามและเกิดเป็นภาพลักษณ์ที่ทำให้ผู้คนในอาณาจักรมีความเชื่อมั่นว่ารัฐมีความสามารถในการป้องกันอาณาจักรและอาณาประชาราษฎร์ได้

การศึกษาของบัณฑิต ลีวชัยชาญ ในวิทยานิพนธ์เรื่อง *บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน*⁵⁹ อธิบายว่ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลง "เก่า-ใหม่" คือปรับเปลี่ยนจากสังคมแบบจารีตไปสู่สมัยใหม่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น นับตั้งแต่การขยายตัวทางการค้ากับต่างประเทศ การเข้ามาของชาติตะวันตกที่มาพร้อมกับวิทยาการความรู้ด้านวิทยาศาสตร์และแสนยานุภาพทางทหาร พระองค์ทรงวางรากฐานทางเศรษฐกิจ และสังคมเพื่อรับการเปลี่ยนแปลงที่กำลังจะเกิดขึ้นอันเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับประเด็นการวางรากฐานทางเศรษฐกิจมี 3 วิธีสำคัญ คือ 1. การวางรากฐานด้านการค้าโดยการส่งเสริมการค้าสำเภากินและส่งเสริมการค้ากับตะวันตก 2. การวางรากฐานด้านภาษีอากร โดยนำระบบเจ้าภาษีอากรมาใช้อย่างจริงจังเพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายการค้าเสรีที่มีการลดจำนวนสินค้าผูกขาดลง 3. ส่งเสริมเศรษฐกิจโดยการตั้งเมืองใหม่ ชุมและลอกคูคลอง ในขณะที่การวางรากฐานทางสังคม พระองค์ทรงวางรากฐานด้านความรู้โดยการส่งเสริมการศึกษา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมชำระและแต่งตำราต่าง ๆ ขึ้น ส่งผลให้มีการตื่นตัวทางการศึกษา และใช้วัดเป็นศูนย์กลางในการศึกษาและเผยแพร่ความรู้ในด้านต่าง ๆ เช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่เป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญของสังคม โดยเฉพาะความรู้ด้านการแพทย์ ซึ่งเป็นความรู้ที่สามารถนำไปใช้ได้จริงในชีวิตประจำวัน และยังเป็นสถานที่เผยแพร่ข้อกำหนดบทบาทและหน้าที่ของคนในสังคมเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม

งานศึกษาของอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ เรื่อง *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475*⁶⁰ อธิบายว่าการกระชับอำนาจทำโดยหลายวิธี ทั้งระบบการ

⁵⁹ บัณฑิต ลีวชัยชาญ, “บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546)

⁶⁰ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541)

ควบคุมไพร่ การสร้างเสถียรภาพโดยการแต่งตั้งสถาปนากลุ่มการเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างความสัมพันธ์โดยตรงกับหัวเมืองต่าง ๆ โดยเสด็จพระราชดำเนิรไปไปยังหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อทอดพระเนตรภูมิลำเนาและทรงทราบการเมืองต่าง ๆ ในหัวเมือง ขณะที่หัวเมืองประเทศราชใช้การอวยพระเกียรติยศตามความดีความชอบ รวมถึงการสร้างภาพลักษณ์ของความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงสร้างความเจริญแต่ชนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม

วิทยานิพนธ์เรื่อง *การกล่อมเกลாதองการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5*⁶¹ ของสุมินทร์ จุฑาทงกูร ให้มุมมองทางการเมืองผ่านแบบเรียนว่า ระบบการศึกษาเป็นการสร้างให้บุคคลที่ถูกกล่อมเกลาทองการศึกษานั้นให้เป็นผู้ที่ยอมรับต่ออำนาจทางการเมืองที่ดำรงอยู่ในขณะนั้น พบว่า เนื้อหาแบบเรียนหลวงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะสอนความรู้ด้านอักษรวิธี และความรู้ด้านวิทยาการต่าง ๆ แล้ว ยังมีการสอนถึงความรู้และแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐชาติ การสอนให้เป็นผู้ยอมรับและเชื่อฟังต่ออำนาจรัฐสมัยใหม่ที่แตกต่างจากโครงสร้างอำนาจรัฐแบบเดิม การสอนให้มีความจงรักภักดี หวงแหน เสียสละ และมุ่งกระทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติรวมถึงความภูมิใจในความเป็นชาติของตน ถ้ามองในมุมมองเรื่องการกระชับอำนาจของราชสำนักที่กระทำต่อผู้คนในสังคมก็น่าประเด็นการศึกษาเป็นอีกหนึ่งประเด็นที่มีความน่าสนใจ

นอกจากนี้ ยังมีงานศึกษาที่แม้ว่าจะไม่เกี่ยวข้องโดยตรงแต่มีการอธิบายความเกี่ยวเนื่องของพุทธศาสนากับอำนาจของอาณาจักร คือ Aung Twin เรื่อง *“Kingship, Sangha, and the Society in Pagan”*⁶² แม้จะเป็นการอธิบายประวัติศาสตร์พม่าสมัยพุกามแต่ก็ให้แง่คิดที่น่าสนใจ Aung Twin อธิบายว่าการที่ราชสำนักต้องปฏิรูปศาสนาหรือชำระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ก็เพื่อต้องการสร้างความรุ่งเรืองของอาณาจักร เพราะการที่พุทธจักรสร้างความเชื่อเกี่ยวกับ “บุญ” ที่จะเอื้อต่อการทำให้ผู้คนในสังคมมีชีวิตที่ดีขึ้นได้ ยิ่งทำให้พุทธจักรมั่งคั่งไปด้วยทรัพย์สินที่ผู้คนต่าง อุทิศให้และด้วยสิทธิพิเศษบางประการ เช่น ทรัพย์สินที่ได้มานั้นไม่ต้องเสียภาษี แรงงานข้าววัดไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปเข้า

⁶¹ สุมินทร์ จุฑาทงกูร “การกล่อมเกลาทองการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529)

⁶² Aung Twin, Michael, “Kingship, Sangha, and the Society in Pagan” in *Explorations in Early Southeast Asia Statecraft*. Michigan.1976. pp. 205-256.

ร่วมสงคราม แต่การกระทำเหล่านี้ส่งผลให้อาณาจักรต้องสูญเสียที่ดินและแรงงานจากการก่อกบฏให้เป็นของพุทธจักรซึ่งมีผลทำให้อาณาจักรเสื่อมอำนาจทางการปกครองและเศรษฐกิจลง

กลุ่มที่ 3 การศึกษาเชิงบูรณาการความรู้จากศาสตร์ต่าง ๆ โดยมุ่งเน้นการตีความจากหลักฐานร่วมสมัย

งานศึกษาเชิงวิชาการกลุ่มนี้ ส่วนใหญ่เป็นการบูรณาการความรู้จากหลักฐานร่วมสมัย อาทิ งานสถาปัตยกรรม งานจิตรกรรม งานวรรณกรรม ซึ่งหลักฐานร่วมสมัยเหล่านี้มักแฝงซ่อนนัยทางความคิด การเมือง อยู่ในผลงานเหล่านั้น เมื่อนำองค์ความรู้ด้านต่างๆ มาพิจารณาประกอบก็จะเห็นนัยที่ซ่อนอยู่ในหลักฐานต่าง ๆ ทำให้การอธิบายเรื่องราวเห็นภาพชัดเจนมากยิ่งขึ้น งานสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาและช่วงเวลาที่คุณศึกษาทำการศึกษาศึกษานั้นมีหลากหลาย ดังยกตัวอย่างงานเชิงวิชาการให้เห็น อาทิ *ราชประดิษฐพิพิธบรรณ*⁶³ หนังสือรวมบทความที่เกี่ยวข้องกับวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงสถาปนาวัดแห่งนี้ รายละเอียดในหนังสือมีทั้งเชิงข้อมูลและเชิงวิเคราะห์ โดยการวิเคราะห์ของผู้เขียนชี้ให้เห็นประเด็นสำคัญต่างๆ อาทิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นฟูความสำคัญของพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัย คือ พระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์และพระศรีศาสดา การสถาปนาวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามเพื่อเป็นอารามแห่งธรรมยุติกนิกาย หรือนัยของภาพจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนเรื่องราวตอนเกิดสุริยุปราคาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่หัวก้าว แต่ใช้ฉากพื้นหลังเป็นพระบรมมหาราชวัง ซึ่งผู้เขียนวิเคราะห์ว่าทำให้เกิดการตีความถึงสถานภาพของความเป็นพระมหากษัตริย์ รวมถึงเป็นวิธีการของจิตรกรที่ต้องการหลีกเลี่ยงการอธิบายถึงความสูญเสียและความตายที่เกิดจากเหตุการณ์ในครั้งนั้น ซึ่งการวิเคราะห์หลายๆ ประการยังปรากฏในหนังสือเรื่อง *ถอดรหัสพระจอมเกล้า*⁶⁴ ของพิชญา สุ่มจินดา ซึ่งผู้เขียนได้ตีความนัยที่ซ่อนอยู่ในงานสถาปัตยกรรม ประติมากรรม พุทธปฏิมาและอื่นๆ ที่อยู่ภายในวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ซึ่งงานเหล่านี้ผู้เขียนได้วิเคราะห์ให้เห็นถึงภาพลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แม้ว่าจะทรงเป็นผู้ที่เปิดรับวิทยาการต่างๆ

⁶³ *ราชประดิษฐพิพิธบรรณ*, พิชญา สุ่มจินดา บรรณาธิการ (นนทบุรี : มติชนปากเกร็ด, 2553, จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 206 ปีและคล้ายวันสวรรคตในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

⁶⁴ พิชญา สุ่มจินดา, *ถอดรหัสพระจอมเกล้า* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2557)

จากตะวันตกแต่ขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงสืบสานขนบธรรมเนียมและพระราชประเพณีต่างๆ ที่สืบทอดมาถึงรัชสมัยของพระองค์ ที่สำคัญได้สะท้อนให้เห็นถึงคตินิยมการสร้างพระพุทธรูปของชาวสยามด้วย

นอกจากนี้ ยังมีการศึกษาของ ชาตรี ประภิตนันทการ ในหนังสือเรื่อง *การเมืองในงานสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1*⁶⁵ การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์สังคม การเมือง และวัฒนธรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ จากงานออกแบบสถาปัตยกรรมทั้งที่เป็นส่วนของผังพุทธสถาน องค์ประกอบต่างๆ ที่ใช้ในงานสถาปัตยกรรม งานจิตรกรรม หรือพระพุทธรูปที่ปรากฏในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ซึ่งทำให้เห็นการแข่งขันทางด้านวัฒนธรรมระหว่างวังหลวงกับวังหน้า เพื่อช่วงชิงพื้นที่อำนาจทางการเมืองและบางส่วนมีความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์ทางความเชื่อที่สำคัญของสังคม ผู้เขียนได้อธิบายการสร้างงานสถาปัตยกรรมที่แสดงถึงความเชื่อเกี่ยวกับผู้ทะนุบำรุงรักษาพุทธศาสนาในคติเรื่องพระอินทร์ ซึ่งนับเป็นอุดมการณ์แห่งรัฐในสมัยรัชกาลที่ 1 และความสืบเนื่องของคติความเชื่อต่างๆ ที่ปรากฏในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ และผู้เขียนยังได้ศึกษาเรื่อง *คติสัญลักษณ์และการออกแบบวัดอรุณราชวราราม*⁶⁶ เป็นงานอธิบายการออกแบบวางผัง ตลอดจนองค์ประกอบทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมต่างๆ ภายในวัดอรุณราชวราราม เพื่อให้เป็นภาพจำลองของโลกและจักรวาลตามความเชื่อทางพุทธศาสนาในสังคมไทยยุคต้นรัตนโกสินทร์โดยอิงจากเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัย ทั้งสัญลักษณ์ของจักรวาลที่แสดงให้เห็นถึงสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เขาสัตตบริภัณฑ์ สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกษานเขาพระสุเมรุ ทวีปทั้ง 4 มหาสมุทร กำแพงจักรวาล และนรกภูมิ โดยวิเคราะห์ผ่านผังพุทธาวาสในส่วนพระปราสาท นอกจากนี้ยังวิเคราะห์ให้เห็นถึงนัยของผังพุทธาวาสบริเวณพระอุโบสถซึ่งสื่อถึงสัญลักษณ์ของชมพูทวีป และผังพุทธาวาสบริเวณพระมณฑปพระพุทธรูปจำลองและพระเจดีย์ 4 องค์อันเป็นสัญลักษณ์ของลังกาทวีป ซึ่งการออกแบบงานสถาปัตยกรรมของราชสำนัก “มีเป้าหมายเพื่อ

⁶⁵ ชาตรี ประภิตนันทการ, *การเมืองในงานสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2558)

⁶⁶ ชาตรี ประภิตนันทการ, *คติสัญลักษณ์และการออกแบบวัดอรุณราชวราราม* (กรุงเทพฯ : บานาน่า สตูดิโอ, 2556)

สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ให้กลายเป็นเมืองอันศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับแบบแผนเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาแบบจารีตอันเป็นอุดมคติสูงสุดทางสังคมของผู้คนในยุคต้นรัตนโกสินทร์”⁶⁷

ในยุคสมัยต่อมาเมื่อบริบทสังคมเปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยต่างๆ ย่อมก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางแนวคิดในงานสถาปัตยกรรม ทั้งเหตุผลนิยม สัจนิยม มานุษยนิยม อิทธิพลจากตะวันตก เป็นต้น ซึ่งผู้เขียนได้ศึกษาวิเคราะห์ไว้ในงานเขียนเรื่อง *การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม*⁶⁸ จุดเด่นที่สำคัญประการหนึ่งของการศึกษาชิ้นนี้คือ การแสดงให้เห็นถึงงานศิลปสถาปัตยกรรมไทยที่ราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พยายามสร้างให้เป็นสิ่งสื่อแทนถึงอัตลักษณ์ทางสังคมที่มีทั้งรากเหง้าทางวัฒนธรรมและมีความเป็นอารยะ (ซีวิลไลซ์) ที่สามารถแข่งขันกับงานศิลปสถาปัตยกรรมในสกุลช่างยุโรปได้ และเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นแนวคิดชาตินิยมแบบราชาชาตินิยมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว งานชิ้นนี้ทำการศึกษาถึงช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งทำให้เห็นปัจจัยต่างๆ ที่เกิดขึ้นและความสืบเนื่องของการเปลี่ยนแปลงในงานศิลปสถาปัตยกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ได้อย่างชัดเจน

การศึกษาที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าการแยกประเด็นการศึกษาที่ค่อนข้างชัดเจน คือ ประเด็นทางศาสนาก็จะอธิบายปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง กระบวนการในการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นและผลของการเปลี่ยนแปลง ในขณะที่มุมมองเรื่องมิติของเวลาในการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนามุ่งเน้นศึกษาในแต่ละรัชสมัย โดยเฉพาะรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากเป็นช่วงเวลามีจุดเปลี่ยนในประวัติศาสตร์ที่ชัดเจน ในประเด็นทางด้านการเมือง การกระชับอำนาจรัฐ ก็จะศึกษาในวิธีการต่าง ๆ ที่มีอยู่ด้วยกันหลายรูปแบบ อาทิ การกระชับอำนาจผ่านการจัดการขุนนาง การกระชับอำนาจผ่านการค้าและเศรษฐกิจ การกระชับ

⁶⁷ ชาตรี ประทีปนันทการ, *คติสัญลักษณ์และการออกแบบวัดอรุณราชวราราม* (กรุงเทพฯ : บานานา สตูดิโอ, 2556), 222.

⁶⁸ ชาตรี ประทีปนันทการ, *การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2547)

อำนาจผ่านระบบไพร่ รวมถึงการเสนอทฤษฎีต่าง ๆ ในการศึกษาการเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งการเกิดเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในขณะที่มิติทางวัฒนธรรมซึ่งมีความสำคัญในแง่ของการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครองและพุทธจักรมีความสำคัญในฐานะที่เป็นแหล่งเศรษฐกิจ ความรู้ การศึกษาที่มีความสำคัญในการสร้างคนและสร้างความเชื่อบางอย่างให้แก่คน นอกจากนี้ วัดยังเป็นแหล่งที่มีการปลูกฝังและเผยแพร่ความคิด (Dissemination of idea) สืบสานประเพณีทั้งด้านความเชื่อและการปฏิบัติ หากพิจารณาในรายละเอียดของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากนโยบายของราชสำนักสยามก็จะสามารถสะท้อนแนวคิดด้านการจัดการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามได้ชัดเจนยิ่งขึ้น หากจะทำการศึกษาเพื่อต่อยอดการศึกษาที่ผ่านมาจำเป็นจะต้องคำนึงถึงความต่อเนื่องของมิติทางห้วงเวลา โดยใช้วิธีการศึกษาที่มุ่งเน้นความต่อเนื่องของเหตุการณ์ให้มีช่วงที่กว้างมากยิ่งขึ้นเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอาจจะเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่อง การศึกษาในลักษณะที่เป็นภาพเคลื่อนไหวหรือพลวัตจะทำให้เห็นภาพที่เกิดขึ้นชัดเจนมากยิ่งขึ้น และการศึกษาที่ผ่านมาได้ชี้ให้เห็นว่าการกระชับอำนาจสามารถทำได้หลายรูปแบบหลายวิธี ดังนั้น การเสนอมุมมองว่าราชสำนักมีนโยบายเรื่องการกระชับอำนาจรัฐแฝงกับการจัดการพุทธศาสนาก็อาจจะมีทางที่จะเป็นไปได้เช่นกัน

3. ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. ศึกษาปัจจัยที่ทำให้ราชสำนักสยามต้องการสร้างความเข้มแข็งของอาณาจักรและราชสำนักผ่านการจัดการพุทธศาสนา
2. ศึกษานโยบายและกระบวนการที่ราชสำนักสยามสร้างขึ้นมาบังคับใช้กับพุทธจักรจนสามารถทำให้พุทธจักรมีลักษณะเป็นองค์กรของรัฐ
3. ศึกษากระบวนการ ขั้นตอน และผลที่เกิดขึ้นของการกระชับอำนาจรัฐผ่านการจัดการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามไปยังพื้นที่หัวเมืองของอาณาจักร

4. ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาแนวคิดในการจัดการพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม จำกัดช่วงเวลาในการศึกษาระหว่าง พ.ศ.2325-2449 โดยเริ่มศึกษาตั้งแต่ พ.ศ.2325 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระ

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงประกาศใช้กฎพระสงฆ์เป็นครั้งแรก นับเป็นการเริ่มต้นการจัดกิจการพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ที่แสดงให้เห็นถึงแนวคิดที่ว่าฝ่ายอาณาจักรต้องการแสดงอำนาจให้เห็นว่าพุทธจักรอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของอาณาจักร การศึกษาจะสิ้นสุดใน พ.ศ.2449 ซึ่งเป็นปีสำคัญการจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองของราชสำนักสยาม โดยเป็นปีที่ราชสำนักสยามยุติการจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร และหัวเมืองล้านช้าง ในขณะที่การจัดกิจการพุทธศาสนาที่หัวเมืองล้านนานั้น คณะสงฆ์ล้านนายอมรับการจัดการคณะสงฆ์และใช้รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ฝ่ายสยาม แม้ว่าท้ายที่สุดราชสำนักสยามจะสามารถรักษาอำนาจการเมืองได้แต่เพียงบางหัวเมืองเท่านั้น แต่ก็ถือได้ว่าการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาของราชสำนักสยามประสบความสำเร็จทั้งในอาณาจักรและหัวเมืองต่างๆ

ขอบเขตวิจัยด้านพื้นที่ศึกษา การศึกษาไม่ได้มุ่งเน้นไปที่หัวเมืองมลายู แม้ราชสำนักสยามจะขยายอำนาจลงไปยังตอนใต้ของอาณาจักรสยามได้สำเร็จตั้งแต่ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และมีการทะนุบำรุงพุทธศาสนาในเมืองต่าง ๆ ที่นับถือพุทธศาสนาแต่ราชสำนักสยามไม่มุ่งเน้นการจัดกิจการพุทธศาสนาในบริเวณหัวเมืองมลายู เนื่องจากผู้ปกครองรัฐและผู้คนส่วนใหญ่ในหัวเมืองมลายูนับถือศาสนาอิสลามเป็นความเชื่อหลักของสังคม ราชสำนักสยามไม่ได้ใช้การขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมผ่านการจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองมลายูแต่ใช้นโยบายด้านการปกครองอื่น ๆ ในการเข้าไปควบคุมดูแล อีกทั้งความแตกต่างทางภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณี รวมถึงศาสนาซึ่งเป็นสิ่งสำคัญทางความคิดที่อาจจะทำให้เกิดการต่อต้านอำนาจจากส่วนกลางได้

5. วิธีการดำเนินงาน

ใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยใช้ทั้งเอกสารขั้นต้นและเอกสารชั้นรองเพื่อช่วยในการพัฒนาคำถามและสมมติฐาน จากนั้นวิพากษ์หลักฐานที่นำมาใช้ในการศึกษาเพื่อนำมาวิเคราะห์ตามข้อสมมติฐานที่วางไว้ แต่อาจจะมีการปรับเปลี่ยนโครงเรื่องและข้อสมมติฐาน หากหลักฐานที่นำมาศึกษามีข้อมูลที่ไม่สอดคล้องตามที่ตั้งสมมติฐานไว้แต่แรก จากนั้นสังเคราะห์ข้อมูลทั้งหมดและนำเสนอในรูปแบบงานเขียนเชิงวิชาการโดยการพรรณนาวิเคราะห์เพื่ออธิบายเนื้อหาตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ ทั้งนี้ใช้การอ้างอิงและรูปแบบการจัดหน้ากระดาษตามหลักการทำวิทยานิพนธ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เข้าใจถึงปัจจัยทั้งภายในและภายนอก ในแต่ละช่วงเวลาส่งผลให้ราชสำนักสยามมีวิธีการในการจัดกิจการพุทธศาสนาที่แตกต่างกันไป
2. เข้าใจแนวคิดและวิธีการที่ราชสำนักสยามดำเนินการเพื่อทำให้พุทธจักรมีสถานภาพเป็นองค์กรของรัฐ
3. เข้าใจกระบวนการ ขั้นตอนและผลที่เกิดขึ้นของการกระชับอำนาจรัฐของราชสำนักสยามผ่านการจัดกิจการพุทธศาสนา

7. ข้อตกลงเบื้องต้น

ในการศึกษานี้มีการใช้คำศัพท์ที่อาจมีความหมายที่ความแตกต่างจากความเข้าใจโดยทั่วไป ผู้ศึกษาจึงได้อธิบายคำศัพท์ซึ่งจะพบในการศึกษานี้

การจัดกิจการพุทธศาสนา หมายถึงการเข้าไปทะนุบำรุง ดูแล และควบคุมกิจการต่างๆ ในพุทธศาสนา ในการศึกษานี้ อธิบายถึงแนวคิดต่างๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางสังคม วิธีการหรือกระบวนการที่เกิดขึ้น ซึ่งจะเปลี่ยนแปลงไปตามแนวคิดและบริบทที่เปลี่ยนไปในแต่ละช่วงสมัย

พุทธจักร ตามความหมายของราชบัณฑิตยสถาน กำหนดความหมายไว้ว่า “อำนาจปกครองคณะสงฆ์ทางพระพุทธศาสนาคู่กับอาณาจักร ซึ่งหมายความว่าอำนาจปกครองทางบ้านเมือง” แต่ในการศึกษาครั้งนี้กำหนดความหมายว่าพุทธจักรเป็นพื้นที่ที่เป็นกิ่งเอกเทศจากฝ่ายอาณาจักร ประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา อาทิ พระธรรมคำสอน สัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา และส่วนคณะสงฆ์ ซึ่งในการศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงการลดทอนความเป็นเอกเทศของพุทธจักรและการปรับเปลี่ยนสถานภาพของคณะสงฆ์จากเป็นศาสนบุคคลของฝ่ายพุทธจักรมาเป็นองค์กรสงฆ์ในฝ่ายอาณาจักร ทั้งนี้ คำศัพท์ที่ใช้ในการศึกษา ผู้ศึกษาไม่ได้ใช้คำว่าองค์กรสงฆ์เนื่องจากเป็นคำศัพท์ที่ไม่ได้อยู่ในยุคสมัยที่ทำการศึกษา คือ ในช่วง พ.ศ.2325-2449 แต่ผู้ศึกษาได้ใช้คำในลักษณะว่า คณะสงฆ์ที่อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของราชสำนักสยาม ซึ่งมีนัยทางความหมายแทนคำว่า องค์กรสงฆ์

ราชสำนักสยาม เป็นระบบเครือข่ายของชนชั้นปกครองประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และพระสงฆ์ที่ราชสำนักสยามมอบหมายหน้าที่ต่างๆ

พระราชาคณะ ในการศึกษานี้หมายถึงพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ มุ่งเน้นไปที่พระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ที่มีอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์

หัวเมืองประเทศราช ในการศึกษานี้ครอบคลุมหัวเมืองประเทศราช 3 หัวเมือง คือ หัวเมืองเขมร หัวเมืองลาว และหัวเมืองล้านนา โดยแต่ละหัวเมืองกำหนดความหมายไว้ดังนี้

หัวเมืองเขมร เอกสารของราชสำนักสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏคำว่าหัวเมืองเขมรโดยตรงแต่เรียกชื่อเมือง อาทิ เมืองปัตตบอง เมืองพนมเปญ ในการศึกษานี้ใช้คำว่าหัวเมืองตามความหมายที่ราชบัณฑิตยสถานกำหนดว่า “เมืองใหญ่ที่มีเมืองน้อยมาขึ้น” หัวเมืองเขมรในการศึกษานี้จึงหมายถึงเมืองต่างๆ ที่อยู่ในหัวเมืองเขมร

หัวเมืองลาว ในการศึกษานี้ ศึกษากลุ่มเมืองและชาวลาวลุ่มแม่น้ำโขงทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวา แต่ในเอกสารของราชสำนักสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ไม่ปรากฏคำว่าหัวเมืองลาวโดยตรงแต่เรียกชื่อเป็นเมือง อาทิ เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ เมืองสกลนคร เมืองนครพนม เมืองกาฬสินธุ์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บางครั้งราชสำนักสยามเรียกกลุ่มชาวลาวทั้ง 2 ฝั่งว่า “พวกคร้วลาว” แต่ในการศึกษานี้ใช้คำว่าหัวเมืองตามความหมายที่ราชบัณฑิตยสถานกำหนดว่า “เมืองใหญ่ที่มีเมืองน้อยมาขึ้น” หัวเมืองลาวในการศึกษานี้จึงหมายถึงเมืองต่างๆ ที่อยู่ในหัวเมืองลาวทั้งฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและฝั่งขวาแม่น้ำโขง ทั้งนี้ ในกรณีที่กำลังกล่าวถึงหัวเมืองล้านช้าง หมายถึง 3 เมืองของล้านช้าง ประกอบด้วยเวียงจันทน์ หลวงพระบาง และจำปาสัก

หัวเมืองล้านนา ในการศึกษานี้ ศึกษากลุ่มเมืองล้านนาทั้งตะวันออกและตะวันตก ในเอกสารของราชสำนักสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏคำว่าหัวเมืองล้านนาโดยตรงแต่เรียกชื่อเป็นเมือง อาทิ เมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง เมืองลำพูน เมืองน่าน แต่ในการศึกษานี้ใช้คำว่าหัวเมืองตามความหมายที่ราชบัณฑิตยสถานกำหนดว่า “เมืองใหญ่ที่มีเมืองน้อยมาขึ้น” หัวเมืองล้านนาในการศึกษานี้จึงหมายถึงเมืองต่างๆ ในหัวเมืองล้านนาตะวันออกซึ่งมีเมืองน่านเป็นเมืองสำคัญและล้านนาตะวันตกซึ่งมีเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองสำคัญ ทั้งนี้ ในส่วนที่มีการจัดกิจการที่แตกต่างกันผู้ศึกษาได้แบ่งแยกพื้นที่ในการศึกษาวิเคราะห์เพื่อให้เข้าใจแนวคิดและวิธีการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักได้อย่างชัดเจน

บทที่ 2

ปัจจัยที่ส่งผลต่อการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์

การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์มีความโดดเด่นและแตกต่างจากในสมัยอยุธยาและธนบุรี ปัจจัยทั้งภายในและภายนอกที่เข้ามากระตุ้นก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในมุมมองของราชสำนักสยามที่มีต่อพุทธศาสนา ซึ่งมีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งในส่วนพุทธจักรและคณะสงฆ์ด้วย ไม่ว่าจะเป็นความหลากหลายทางชาติพันธุ์ที่แม้ว่าอยุธยาจะมีผู้คนต่างถิ่นต่างชาติมาอยู่อาศัยแต่จะอยู่เป็นกลุ่มของตนเองแต่ผู้คนที่อพยพหรือถูกกวาดต้อนมาเพื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์จะกระจัดกระจายกลายเป็นคนของสยาม ซึ่งทำให้มีความจำเป็นจะต้องผสมกลมกลืนอย่างตระหนักในความแตกต่าง อีกทั้ง ความเจริญรุดหน้าทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในสังคมจนกระทั่งมีการถกเถียงในวงวิชาการว่ามีกลุ่ม “ชนชั้นกลาง” หรือไม่ อย่างไรก็ตาม จะเห็นว่าอำนาจทางเศรษฐกิจกระจายลงสู่กลุ่มคนเบื้องล่างอย่างชัดเจน แม้กระทั่งกลุ่มคนที่อยู่ในระบบเจ้าภาษีนายอากร ราชสำนักจึงมีความจำเป็นจะต้องสร้างสายสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์หรือสร้างความเป็นพวกกับคนเหล่านั้น นอกจากนี้ ยังมีแนวคิดวิทยาการสมัยใหม่หลังไหลเข้ามาโดยเฉพาะจากตะวันตกในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสร้างความท้าทายทางสังคมและวัฒนธรรมที่ราชสำนักเป็นผู้ควบคุมอยู่ ภายใต้ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ยังต้องพิจารณาควบคู่ไปกับปัจจัยภายในที่สำคัญที่เกิดขึ้นในราชสำนัก คือ การเมืองภายในที่มีความขัดแย้งในกลุ่มผู้นำซึ่งเห็นได้ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เรื่อยมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผู้ศึกษาเห็นว่าการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาช่วงนี้เป็นแนวคิดที่ตอบสนองหรือตอบโต้ต่อความเปลี่ยนแปลงของสังคม ราชสำนักมีความตระหนักต่อบริบทต่างๆ และหาวิธีแก้ไขเพื่อให้พุทธจักรมีบทบาทในการยึดโยงอำนาจการเมืองของราชสำนักภายใต้สังคมที่มีความหลากหลาย มีคนกลุ่มใหม่และมีแนวคิดใหม่

ดังนั้น เพื่อที่จะทำความเข้าใจว่าอะไรผลักดันการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องเข้าใจถึงจุดเริ่มต้นของการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และการดำเนินการอย่างต่อเนื่องของการจัดกิจกรรมพุทธ

ศาสนาซึ่งต้องเข้าใจในบริบททางการเปลี่ยนแปลงสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งจะทำให้เข้าใจถึงความโดดเด่นของการจัดกิจการพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ในบทนี้จึงศึกษาบริบทที่สำคัญต่างๆ ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ประเด็น คือ

2.1 บริบททางสังคม การเมือง ที่มีผลต่อการจัดกิจการพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พ.ศ.2310-2325

2.2 บริบททางการเมืองภายในและเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว

2.1 บริบททางสังคม การเมือง ที่มีผลต่อการจัดกิจการพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พ.ศ.2310-2325

การจัดกิจการพุทธศาสนาจึงนับเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแต่การจัดกิจการพุทธศาสนาในสมัยธนบุรีไม่สามารถนำโครงสร้างทางการปกครองคณะสงฆ์ของอยุธยามาใช้ได้ทั้งหมดเนื่องจากปัจจัยต่าง ๆ จึงทำให้การจัดกิจการพุทธศาสนาเป็นไปในลักษณะการจัดการให้พุทธศาสนากลับคืนสู่สภาพการณ์ปกติและการแก้ปัญหาเฉพาะที่เกิดขึ้นในแต่ละเหตุการณ์

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงจัดกิจการพุทธศาสนาด้วยพระองค์เอง ดำรงพระองค์เป็นเสมือนพินเพื่อสำคัญในการจัดกิจการเนื่องจากก่อนที่พระองค์จะสถาปนาอำนาจทางการปกครองขึ้นมาใหม่นั้น พระองค์ไม่ได้ทรงมีพระราชอำนาจในราชสำนักอยุธยามาก่อน ทรงเป็นเพียงขุนนางในหัวเมืองเท่านั้น ดังนั้น พระองค์จึงต้องสร้างเสริมพระราชอำนาจและพระบารมีของพระองค์ โดยบางส่วนทรงใช้การพระศาสนาเป็นสื่อเสริมสร้างพระบารมีส่วนพระองค์ซึ่งจะสอดคล้องกับความเชื่อของผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมที่เป็นผู้คนในสมัยอยุธยาที่ย้ายจากอยุธยาเข้าสู่กรุงธนบุรี ทั้งนี้ เพื่อให้เข้าใจการจัดกิจการพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงแบ่งการศึกษาออกเป็น 4 ประเด็น คือ

2.1.1 ภูมิหลังพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ในสมัยอยุธยา

2.1.2 การเสริมสร้างพระราชอำนาจและพระบารมีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

2.1.3 การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชและการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

2.1.4 ความพยายามสถาปนาอำนาจผู้นำฝ่ายพุทธจักรผ่านการเป็นผู้สำเร็จพระ กรรมฐาน

การจัดกิจการพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประสบความสำเร็จในด้านการเสริมสร้างพระบารมีส่วนพระองค์และการรื้อฟื้นพุทธศาสนาตามแบบแนวคิดที่มาจากอยุธยา อาทิ การอัญเชิญพระไตรปิฎกจากเมืองต่าง ๆ มาคัดลอกและประดิษฐานไว้ที่กรุงธนบุรี การจัดการปกครองคณะสงฆ์และการสถาปนาสมณศักดิ์ของพระราชาคณะตามลำดับชั้นต่าง ๆ เป็นต้น และแม้ว่าในช่วงปลายรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์พยายามสถาปนาอำนาจผู้นำฝ่ายพุทธจักรของพระองค์แต่ไม่ประสบผลสำเร็จนักและได้กลายมาเป็นเหตุผลบางประการในการก่อจลาจลจนลูกหลานและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่สำคัญ คือ การปราบดาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แต่พระราชกรณียกิจบางประการของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ทรงปฏิบัติได้กลายเป็นรากฐานในการจัดกิจการพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์

2.1.1 ภูมิหลังพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ในสมัยอยุธยา

การศึกษาที่ผ่านมาทำให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยามุ่งเน้นในการที่จะเป็นจักรพรรดิราช⁶⁹ ซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญที่แพร่หลายที่ปรากฏให้เห็นในอาณาจักรต่าง ๆ โดยแสดงให้เห็นทั้งเรื่องของตำแหน่งที่ตั้งของเมือง การได้ครอบครองสัญลักษณ์ทางความเชื่อในการเป็นจักรพรรดิราช การขยายดินแดนที่แสดงขอบเขตอำนาจของพระมหากษัตริย์ รวมถึงการทะนุบำรุงพุทธศาสนา ซึ่งจะเห็นได้ว่าองค์ประกอบของการสร้างความเป็นจักรพรรดิราชมีส่วนสำคัญ 2 ด้าน คือ ด้านอำนาจและด้านคุณธรรม แต่การที่พระมหากษัตริย์จะดำรงพระเกียรติยศเป็นพระจักรพรรดิราชโดยการเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดและผู้มีคุณธรรมสูงสุดตั้งพระเจ้าอโศกมหาราชนั้นทำได้ยาก “จึงเกิดการบำเพ็ญพระเกียรติยศเป็น 2 อย่าง คือ บำเพ็ญเป็นพระเจ้าราชาธิราช หรือบำเพ็ญเป็นพระเจ้าธรรมราชา อย่างใด

⁶⁹ ศึกษาเพิ่มเติมใน Sunait Chutintaranond, “Cakravartin: The Ideology of Traditional Warfare in Siam and Burma 1548-1605” (Ph.D. dissertation, Cornell University, 1990) และ เอนก มากอนันต์, จักรพรรดิราช คติอำนาจเบื้องหลังชนชั้นนำไทย (กรุงเทพฯ: มติชน, 2561)

อย่างหนึ่ง”⁷⁰ ทำให้การทะนุบำรุงพุทธศาสนาเป็นการแสดงพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์อยุธยา ประการหนึ่งด้วย

อย่างไรก็ตาม ความสำคัญของพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาไม่ใช่เป็นเพียงสิ่งบ่งชี้หรือแสดง บุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ปกครองฝ่ายอาณาจักรเท่านั้น แต่มีอิทธิพลต่อความคิด และความเชื่อของผู้คนในสังคมอยุธยาซึ่งแต่ละชนชั้นของอยุธยาก็จะมีแนวคิดหรือความเชื่อที่ต่าง กันไปตามบริบททางสังคมที่แวดล้อม ราชสำนักสมัยอยุธยาซึ่งเชื่อในสติปัญญาและความสามารถของ มนุษย์มากขึ้น อีกทั้งมีความผูกพันเกี่ยวข้องกับงานพิธีที่มีความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดูปะปน อยู่เสมอ ทำให้อิทธิพลทางความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเข้ามาผสมผสานกับพุทธศาสนาของชน ชี้นำสมัยอยุธยา ในขณะที่ไพร่และข้าราชการชั้นผู้น้อย ตลอดจนพระสงฆ์ที่มีชีวิตใกล้ชิดกับ ชาวบ้านมีแนวคิดทางพุทธศาสนาที่แตกต่างออกไป กล่าวคือ พุทธศาสนาที่นับถือจะถูกผูกพันกับคำ สอนของพระสงฆ์เป็นหลัก อาทิ การเอาชนะกิเลส การบำเพ็ญสมาธิ การให้อภัย ตลอดจนผูกพันอยู่ กับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของสังคม⁷¹

การทะนุบำรุงพุทธศาสนาและสร้างแนวคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนายังมีความเกี่ยวข้องกับ ความมั่นคงทางการเมืองของราชสำนักอยุธยาด้วย ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์แนวคิดทางพุทธ ศาสนาในเชิงความมั่นคงทางการเมืองของอยุธยาไว้ว่า “กษัตริย์สามารถเสริมสร้างพระราชอำนาจให้ มั่นคงขึ้นได้ด้วยวัฒนธรรมประเพณี เช่นการจัดพิธีกรรมที่เกี่ยวกับกษัตริย์ให้มีความศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้น การตอกย้ำอุดมการณ์ทางศาสนาที่เสริมสถานะของกษัตริย์ให้สูงส่ง เพราะการไม่จงรักภักดีกลายเป็น “บาป” หรือเป็น “ความผิด” ทางสังคม”⁷² ทั้งนี้ ในบันทึกของฟานฟลิต ได้ให้รายละเอียดที่น่าสนใจ เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์และพุทธศาสนาไว้ว่า “บทยกย่องสรรเสริญพระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคตไปแล้ว บางองค์ซึ่งพระเกียรติคุณไม่ได้เกิดการความเคารพนับถือในฐานะพระมหากษัตริย์มากเท่ากับการที่ ทรงรับใช้พระเจ้า การสร้างโบสถ์วิหาร และทำนุบำรุงพระสงฆ์ในราชอาณาจักร”⁷³

⁷⁰ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *เที่ยวเมืองพม่า*, 123-124.

⁷¹ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352)”, 46.

⁷² นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ว่างแผ่นดิน ประวัติศาสตร์เปรียบเทียบกรุงแตกในสามราชอาณาจักร* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2562), 75.

⁷³ *รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟานฟลิต (วัน วลีต)* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546), 154.

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เมื่อสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงทำให้แนวคิดและความเชื่อในทางพุทธศาสนาของผู้คนเปลี่ยนแปลงไปด้วย กล่าวคือแนวคิดทางพุทธศาสนาของผู้คนในสังคมอยุธยาตอนปลายนั้นมีลักษณะที่แบ่งได้เป็น 2 แนว คือ พุทธศาสนาแบบมานุษยนิยมของคนที่ไม่เริ่มมีลักษณะเป็นกรรมภูมิ และพุทธศาสนาแบบที่เน้นอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ มุ่งเน้นไปทางไสยศาสตร์และอำนาจเหนือธรรมชาติ แต่แนวคิดเหล่านี้ไม่ได้ถูกกำหนดหรือแบ่งแยกกันอย่างชัดเจนแต่มีความสับสนเนื่องซึ่งกันและกัน ในขณะเดียวกันจุดมุ่งหมายของผู้คนที่นับถือพุทธศาสนาก็เปลี่ยนแปลงไป จากที่เคยมุ่งหวังเข้าสู่พระนิพพานหรือการเข้าสู่ภุมมิที่ดีในโลกหน้าตามเหตุผลทางศาสนาเป็นการสร้างความสุขที่จับต้องได้ในโลกนี้ทั้งที่เกิดจากการใช้เงินทองเพื่อแลกซื้อสิ่งสนองความสุขและความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน รวมถึงการสร้างสรรคัณฑ์ธรรมที่สอดคล้องกับรสนิยมของสภาพสังคมนั้น นอกจากนี้ “ความคิดทางศาสนาที่ประกอบไปด้วยเหตุผลซึ่งมีรากฐานบนความจริงเชิงประสบการณ์มากขึ้น หรือมีลักษณะที่อาจเรียกว่าลัจนิยม (Realism) และเหตุผลนิยม (Rationalism) ก่อให้เกิดความสนใจพุทธธรรมที่เป็นแก่นแท้ของคำสอน”⁷⁴ อีกด้วย

ด้วยแนวคิดทางพุทธศาสนาและความเชื่อเรื่องการทะนุบำรุงพุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของการดำรงไว้ซึ่งพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ในฐานะของธรรมราชาอันเป็นองค์ประกอบหนึ่งของความเป็นจักรพรรดิราชนั้น ทำให้พุทธศาสนามีอิทธิพลต่อสังคมสมัยอยุธยาเป็นอย่างมาก และสิ่งที่สะท้อนถึงความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาออกจากพุทธสถานต่างๆ ที่มีจำนวนมากและมีขนาดใหญ่โตแล้ว พระสงฆ์ซึ่งเป็นศาสนบุคคลของฝ่ายพุทธจักรยังเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงความเอาใจใส่ของราชสำนักและความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาประการหนึ่งด้วย

คณะสงฆ์อยุธยา

โครงสร้างของสังคมสมัยอยุธยา มีองค์ประกอบทางชนชั้นของสังคมเป็นชนชั้นปกครองและชนชั้นใต้ปกครอง มีพระสงฆ์เป็นชนชั้นพิเศษที่อยู่ระหว่าง 2 ชนชั้นดังกล่าวซึ่งเป็นเสมือนชนชั้นที่เชื่อมโยงผู้คนที่สังคมเข้าด้วยกัน และผู้คนในสังคมเกือบทั้งหมดนับถือพุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลัก พระสงฆ์จึงมีอิทธิพลทางความคิดและความเชื่อของผู้คนเป็นอย่างมาก หรือหากมองในอีกรูปแบบที่แบ่งพื้นที่ออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายพุทธจักร พระสงฆ์ก็เป็นชนชั้นที่เชื่อมระหว่าง

⁷⁴ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 52.

พื้นที่ทั้ง 2 ฝ่าย อีกทั้งแนวคิดเกี่ยวกับธรรมของผู้ปกครองที่อยู่ในกรอบของพุทธศาสนามาก่อนเกิดขึ้นเป็นอุดมการณ์แบบธรรมราชาซึ่งทุกคนขึ้นในสังคมรับรู้ร่วมกัน

บันทึกของเดอ ชัวซี บาทหลวงชาวฝรั่งเศสที่เดินทางมายังอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ระบุว่าในอยุธยามีพระสงฆ์จำนวนมากกว่า 1 แสนรูป พระสงฆ์เหล่านี้มีบทบาทสำคัญต่อผู้คนอย่างยิ่ง ทั้งในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ การเทศนาสั่งสอน และเป็นครู ทั้งนี้ ในสังคมอยุธยา การอุปถัมภ์พุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างความชอบธรรมของพระมหากษัตริย์ซึ่งมีผลต่อความมั่นคงของฝ่ายอาณาจักร คณะสงฆ์จะเป็นประกาศความชอบธรรมของพระมหากษัตริย์ผ่านการเทศนาสอนธรรม และในส่วนของโครงสร้างคณะสงฆ์ที่ราชสำนักอยุธยาเป็นผู้อุปถัมภ์นั้น มีรูปแบบการปกครองภายในคณะสงฆ์ตามคณะต่างๆ ซึ่งในสมัยอยุธยาตอนต้น คณะสงฆ์แบ่งออกเป็น 2 คณะ คือ คณะคามวาสีและอรัญวาสี สันนิษฐานว่าการปกครองคณะสงฆ์ยังคงถือตามธรรมเนียมการปกครองคณะสงฆ์แบบอย่างสุโขทัย คือ แต่ละคณะไม่ขึ้นต่อกัน คณะสงฆ์ฝ่ายคามวาสี (ฝ่ายขวา) ดูแลปกครองภายในคณะสงฆ์ที่มุ่งเน้นการศึกษาแบบคันถธุระ คณะสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสี (ฝ่ายซ้าย) ดูแลปกครองภายในคณะสงฆ์ที่มุ่งเน้นการศึกษาวิปัสสนาธุระ แต่เมื่อมีตั้งคณะสงฆ์ขึ้นใหม่อีก 1 คณะ คือ คณะป่าแก้ว ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากลังกา ทำให้รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ของอยุธยาเปลี่ยนแปลงไป

สมัยอยุธยาตอนปลาย การปกครองคณะสงฆ์แบ่งออกเป็น 3 คณะ ได้แก่ คณะคามวาสี ฝ่ายซ้าย คณะอรัญวาสี และคณะคามวาสีฝ่ายขวา⁷⁵ คณะสงฆ์แต่ละคณะมีอำนาจในการปกครองดูแลคณะของตนเอง เอกสารคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมระบุรายละเอียดว่าเกี่ยวกับตำแหน่งพระราชคณะและฐานานุกรมไว้ว่า

คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย สมเด็จพระอริยวงศ์ สัณฐราชาธิบดี วัดมหาธาตุ เป็นเจ้าคณะฝ่ายซ้าย มีพระราชคณะ 8 รูป ปกครองคณะสงฆ์และดูแลวัดในพระนครศรีอยุธยาที่ขึ้นตรง 17 วัด (วัดมหาธาตุ วัดรามาวาส วัดพระราม วัดราชประดิษฐฐาน วัดภูเขาทอง วัดหน้าพระเมรุ วัดบวรโพธิ์ วัดฉัตรทนต์ วัดศรีอโยธยา วัดสังฆาวาส วัดท่าทราย วัดรากแค วัดกษัตราวาส วัดป่าใน วัดป่าฝ้าย วัดสังกะทา และวัดตองปุ) และวัดหัวเมืองเหนือ 49 เมือง

⁷⁵ คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย คือคณะสงฆ์ดั้งเดิมมุ่งเน้นศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่าง ๆ ในพุทธศาสนา คณะอรัญวาสี คือ พระสงฆ์สายสมณะวิปัสสนา คณะคามวาสีฝ่ายขวา คือ พระสงฆ์ที่สืบทอดมาจากพระสงฆ์ที่เดินทางไปอุปสมบทแล้วแปลงนิกายเป็นสิ่งหลินิกาย ใน การปกครองคณะสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2551), 73.

คณะคามวาสีฝ่ายขวา พระวันรัตน์ วัดป่าแก้วในกำแพงพระนครศรีอยุธยา เป็นเจ้าคณะฝ่ายขวา มีพระราชาคณะ 11 รูป ปกครองคณะสงฆ์และดูแลวัดในพระนครศรีอยุธยาที่ขึ้นตรง 17 วัด (วัดป่าแก้วในพระนคร วัดธรรมิกราช วัดสุทธสาวรรค์ วัดสวนหลวงสบสวรรค์ วัดสวนหลวงคางคาว วัดโพธาราม วัดดุสิตาราม วัดพุทไธสวรรค์ยาวาส วัดไชยวัฒนาราม วัดปราสาท วัดป่าตอง วัดแก้วฟ้า วัดราชบุรินทร์นอกพระนคร วัดธงชัย วัดลอดช่อง วัดสารทิติน และวัดจรงกรม) และวัด หัวเมืองปักษ์ใต้ 47 เมือง

คณะกลาง (อรัญวาสี) พระพุทธานจารย์ วัดโบสถราชเดชะ เป็นเจ้าคณะกลาง มีพระราชาคณะ 8 รูป ปกครองคณะสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนาทั้งอาณาจักรและคณะสงฆ์ฝ่ายรามัญ ลาว เขมร⁷⁶ รวมทั้งมีหน้าที่ดูแลเทศนาแต่พระมหากษัตริย์เมื่อคราวทรงเสด็จออกจากพระนครศรีอยุธยา วัดในพระนครศรีอยุธยาที่ขึ้นตรงได้แก่ วัดโบสถราชเดชะ วัดโรงธรรม วัดบางกะจะ วัดเจ้ามอญ วัดประดู่ วัดกุฎีดาว วัดสมณโกฏ วัดมเหยงคณ์

สำหรับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชขึ้น ไม่ได้มีข้อกำหนดแน่ชัดว่าจะต้องเป็นพระราชาคณะของคณะสงฆ์ฝ่ายใด วัดใด หรือสมณศักดิ์ใด เนื่องจากแต่ละฝ่ายไม่ได้ขึ้นตรงต่อกัน อำนาจหน้าที่ในการปกครองแบ่งแยกอย่างชัดเจน ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเป็นตำแหน่งที่ดำรงเพื่อกำหนดลำดับในการพระราชพิธีต่างๆ โดยพิจารณาว่าพระราชาคณะที่ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะรูปใดมีอายุพรรษามากสุด จะได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช⁷⁷ แต่ในบันทึกของเยเรเมียส ฟาน ฟลิต (Jermias van Vliet) ชาวเนเธอร์แลนด์หรือที่รู้จักกันทั่วไปในนามว่า วัน วลิต เดินทางเข้ามาที่พระนครศรีอยุธยาโดยบริษัทอินเดียตะวันออกของเนเธอร์แลนด์ได้ส่งเขาเข้ามาประจำ ณ สถานีการค้าของอยุธยา ระหว่าง พ.ศ.2176 – พ.ศ.2185 ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าปราสาททองได้เขียนรายละเอียดเกี่ยวกับคณะสงฆ์บางส่วนไว้ว่า

ในวัดเหล่านี้มีพระสงฆ์จำนวนมากซึ่งอาศัยอยู่อย่างสงบ ถูกแบ่งออกเป็นพระสงฆ์อาวุโส และพระสงฆ์ผู้มีอำนาจบังคับบัญชา ซึ่งปกครองด้วยวินัยที่เคร่งครัดและมีอำนาจมากและพวกพระสงฆ์ต้องเชื่อฟังบรรดาพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ปกครองสูงสุด คือ พระราชาคณะ 4 รูป ของวัดสำคัญ ๆ ของกรุงศรีอยุธยา พระราชาคณะของวัดหน้าพระธาตุมีเกียรติยศสูงสุด อำนาจทาง

⁷⁶ วินัย พงศ์ศรีเพียร, **มรดกความทรงจำพระนครศรีอยุธยา** (กรุงเทพฯ : อุษาคเนย์, 2551),137.

⁷⁷ **ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย** (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), 51.

สงฆ์ของพระราชคณะเหล่านี้ยิ่งใหญ่นำประหลาด ส่วนตัวของพระราชคณะก็ได้รับความเคารพและได้รับเกียรติอย่างสูงแต่ในกิจการทางโลกพระสงฆ์ต้องเชื่อฟังกษัตริย์⁷⁸

แม้พระมหากษัตริย์จะทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจในการสถาปนาและถอดถอนสมณศักดิ์ รวมถึงการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลาสิกขา แต่ก็ไม่พบหลักฐานที่บ่งชี้ให้เห็นการใช้พระราชอำนาจนี้อย่างเด็ดขาดหรือกระทำผ่านพระมหากษัตริย์โดยตรง ตรงกันข้ามกลับพบว่าพระมหากษัตริย์ทรงให้ความเป็นเอกเทศกับพุทธจักรอย่างชัดเจน เห็นได้จากพระราชกำหนด ใน พ.ศ.2280 ที่ระบุว่า “ถ้าพระสงฆ์เจ้าอธิการรูปใดมิฟังทำให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายแต่ข้อใดข้อหนึ่งพิจารณาเปนลัทธิจะเอาญาตโยมสงฆ์รูปนั้นเปนโทษ”⁷⁹ การที่ไม่ทรงลงโทษพระสงฆ์นั้น ทรงให้เหตุผลว่า “เหตุด้วยกาสาจะพัตรพระพุทธานุภาพอยู่”⁸⁰ และด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏว่ามีการใช้พุทธจักรเป็นที่ลี้ภัยทางการเมืองโดยการบวชเพื่อหนีราชภัยอยู่เนือง ๆ อาทิ กรณีพระเทียรราชาออกบวชในช่วงเหตุการณ์กบฏท้าวศรีสุดาจันทร์ กรณีสมเด็จพระนารายณ์ทรงอุทิศพระที่นั่งสุททาสวรรค์และพระที่นั่งอัญมณีมหาปราสาทให้เป็นเขตพุทธาวาสและผูกพัทธสีมาเป็นพระอุโบสถเพื่อให้ขุนนางและข้าราชการในพระองค์บวชในคราวเกิดเหตุการณ์พระเพทราชาก่อการจลาจล⁸¹ และไม่พบหลักฐานว่าพระเพทราชาโปรดเกล้าฯ ให้สึกพระสงฆ์เหล่านั้นมารับโทษทางฝ่ายอาณาจักร หรือกรณีกรมหมื่นเทพพิพิธเมื่อขณะทรงผนวช ณ วัดกระโสม ใน พ.ศ.2301 “ขณะนั้นมีผู้นำคฤหัสถ์ดีมาราบทูล ว่าเจ้าพระยาอภัยราชา พระยาเพชรบุรี หมื่นทิพเสนา นายเพ็งจันทร์ คิดกบฏจะเอาราชสมบัติถวายกรมหมื่นเทพพิพิธ”⁸² ครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าเอกทัศก็เพียงให้เนรเทศกรมหมื่นเทพพิพิธไปยังลังกาในขณะที่ยังครองสมณเพศ รวมถึงปัญหาที่เกิดขึ้นอยู่เนือง ๆ ในฝ่ายพุทธจักรที่มีพระสงฆ์จำนวนไม่น้อยที่มุ่งหันมาทำการค้าเพื่อแสวงหารายได้จากช่วงที่เศรษฐกิจของอยุธยากำลังเฟื่องฟู⁸³

⁷⁸ รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟานฟลีต (วัน วลีต) (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546), 119.

⁷⁹ “พระราชกำหนดเก่า” ใน กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 951.

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, 950.

⁸¹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและจุลยุทธการวงศ์, 224.

⁸² “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และเอกสารอื่น ๆ , 371.

⁸³ “ประดณธรรม” ใน ประชุมสุภาสิตฉบับหอสมุดฯ, 236-237 อ้างใน สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352)”, 49.

การศึกษาของสายชล วรรณรัตน์ แสดงให้เห็นว่า “ในปลายสมัยอยุธยา มีหลักฐานให้เห็นว่าพุทธศาสนาที่เน้นบุญฤทธิ์วิद्याคมมีอิทธิพลสูงมากและน่าเชื่อว่ามีอิทธิพลเหนือว่าพุทธศาสนาแบบมานุษยนิยมมากกว่า”⁸⁴ ซึ่งจะยิ่งทำให้บทบาทของพระสงฆ์ฝ่ายสมณะหรือธรรมาวาสีได้รับความนิยมอย่างสูง ในเอกสารคำให้การขุนหลวงหาวัดแม้จะมีการให้ให้รายละเอียดที่พระมหากษัตริย์ทรง “เกณฑ์จ้งหันนิตยภัตรก็สั่งอยู่อัตราทุกอารามมิได้ขาด และเกณฑ์บุญที่ปฏิสังขรณ์วัดวาอารามที่สลักหักพังทุกอารามทั้งปวงทั้งนอกกรุงในกรุงและเกณฑ์ผ้าไตรยจิวรที่ภิกษุสงฆ์อันภุกและมิจิวรคร่ำคร่าก็ถวายมิได้ขาด ทั้งสังเคตและการกฐินทั้งในกรุงและนอกกรุงและทั้งหัวเมืองก็มีทุกปี”⁸⁵ แต่ขณะเดียวกันก็ทรงมุ่งเน้นไปทางฝ่ายธรรมาวาสี “ฝ่ายพระเอกทัศราชาที่ครองสมบัติอย่างแต่ก่อนมา พระองค์มาถือฝ่ายข้างปริยัติและฝ่ายธุดงค์แล้วจำเรณูเมตตาภาวนาถือศีลมิได้ขาด เดือนหนึ่ง 4 อุโบสถ”⁸⁶

แนวคิดทางศาสนาที่เปลี่ยนแปลงไปนี้เกิดจากการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าและเศรษฐกิจเงินตรา เมื่อผู้คนในสังคมมุ่งเน้นที่พุทธศาสนาแบบอิทธิฤทธิ์มากยิ่งขึ้น พระสงฆ์กลายเป็นบุคคลที่สามารถตอบสนองความต้องการทางจิตใจในเชิงพิธีกรรมและความเชื่อมากกว่าการตอบสนองตามหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่อิทธิพลต่อสังคมเป็นอย่างมาก ดังนั้น เมื่อเกิดสงครามขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2303 จนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยา ความปั่นป่วนในสังคมและในความคิดทางพุทธศาสนาจึงทวีขึ้นอย่างมาก และเมื่อมีการสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ การจัดกิจการพุทธศาสนาจึงเป็นกิจการสำคัญที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องเร่งจัดการทั้งเพื่อแก้ไขปัญหาต่างๆ อย่างเร่งด่วนและเป็นการเสริมสร้างพระราชอำนาจและพระบารมีของพระองค์ด้วย

2.1.2 การเสริมสร้างพระราชอำนาจและพระบารมีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ความเสียหายที่เกิดขึ้นภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา * พ.ศ.2310 นับเป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนตั้งแต่สถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เนื่องจากการเสียเอกราชของกรุงศรีอยุธยาที่

⁸⁴ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352)”, 57.

⁸⁵ คำให้การขุนหลวงหาวัด (นันทบุรี: โครงการเลือกสรรหนังสือ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2547), 150.

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, 150.

* การศึกษานี้ ผู้ศึกษาใช้คำว่ากรุงศรีอยุธยาในความหมายของอาณาจักรและใช้คำว่าพระนครศรีอยุธยาในความหมายของเกาะเมืองอยุธยาที่เป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองของอาณาจักร

ผ่านมาเป็นไปในลักษณะของการสูญเสียอำนาจการปกครองส่วนกลางและทรัพย์สินสิ่งของในเชิงสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นผู้มีบุญญาธิการเหนือกว่าของผู้ชนะ สัญลักษณ์แห่งความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรที่อยู่ในแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราช อาทิ การนำช้างเผือกและเครื่องราชูปโภคกลับไปยังราชธานีของตน แต่ความสูญเสียที่เกิดจากเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งสุดท้ายนี้เป็นความล่มสลายภาพความตกต่ำของพุทธศาสนาภายหลังกรุงศรีอยุธยาล่มสลาย สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ซึ่งเป็นพระสงฆ์ที่อยู่ร่วมสมัยกับเหตุการณ์ในครั้งนั้น บรรยายไว้ในคัมภีร์สังคีตยวงค์ที่แต่งเมื่อ พ.ศ. 2332 ว่า

บางพวกที่ยังรักษาสาวพัตร์อยู่ ก็อุสสาหะพุงกายด้วยการแสวงหา นำเวทนายิ่งนัก ได้ฉันบ้าง ไม่ได้ฉันบ้างก็มี รูปร่างวิปริต สพรังไปด้วยเกลียวหนังแลเส้นเอ็น ก็ไม่เปนน้ำหนึ่งใจเดียวกันได้ หมดความอาลัย รักษาพระพุทธรูปแลพระธรรมไว้ไม่ได้ พวกกันสำเร็จอยู่ตามสถานอันสมควร ฝ่ายพวกมีจกฉาปฏิญญาทั้งหลายก็ทำอันตรายแก่พระพุทธรูป พระธรรมวินัยไตรปิฎก เมื่อขาดความรักอาลัยแล้วก็วินาศไปต่าง ๆ คือพวกมีจกฉาปฏิญญาเยื่อแย่งเอาผ้าห่อแลเชือกมัดไปบ้าง ตัวปลวกกัดกินยับเยินไปบ้างแลพินาศสูญไปต่าง ๆ โดยที่พลัดตกลงดินเปียกน้ำฟูไปเสียบ้างก็มี⁸⁷

นอกจากนี้ บันทึกของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเป็นกลุ่มคนที่อยู่ในเหตุการณ์ตอนที่กองทัพพม่าบุกเข้าโจมตีพระนครศรีอยุธยาสำเร็จก็บรรยายเหตุการณ์ไว้ว่า “เมื่อพม่าเข้ากรุงได้แล้วนั้น พม่าได้เอาไฟเผาบ้านเรือนทำลายข้าวของอยู่ 15 วัน และได้ฆ่าฟันผู้คนไม่เลือกว่าคนมีเงินหรือไม่มีเงินก็ฆ่าเสียสิ้น แต่พวกพม่าก็พยายามฆ่าพระสงฆ์มากกว่า และได้ฆ่าเสียนับจำนวนไม่ถ้วนข้าพเจ้าเองได้เห็นพม่าฆ่าพระสงฆ์ในตอนเช้าวันเดียวเท่านั้นกว่า 20 องค์”⁸⁸

การสลายตัวของศูนย์กลางการปกครองทำให้เกิดภาวะที่อาณาจักรว่างจากการมีผู้ปกครอง (Interregnum) สภาวะการณีนี้อาจทำให้กลุ่มผู้มีอิทธิพลในพื้นที่ต่าง ๆ ที่สั่งสมอำนาจไว้ตั้งแต่

⁸⁷ สมเด็จพระพนรัตน์, *สังคีตยวงค์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย* (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน จัดพิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการโดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) วัดพระเชตุพน ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 1 เมษายน พุทธศักราช 2521), 411-412.

⁸⁸ “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส” ใน *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์* ฉบับที่ 39, 2560, 65.

ก่อนที่กรุงศรีอยุธยาจะไม่ล่มสลาย อาทิ กลุ่มของเจ้าพระฝาง เมืองสว่างบุรี กลุ่มของกรมหมื่นเทพพิพิธ กลุ่มของเจ้าพระยานคร หัวหน้าชุมนุมเหล่านี้ต่างพยายามสร้างอำนาจทางการเมืองปกครองในหมู่พวกของตนเองภายใต้ขอบเขตพื้นที่อำนาจของตน ในขณะที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งขณะนั้นนับว่าเป็นหัวหน้าชุมนุมทางการเมืองแต่พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่มากกว่าการสร้างอิทธิพลแค่ในอาณาเขตที่พระองค์ดูแลในช่วงหลังเสียกรุงฯ พระองค์ทรงรวบรวมกำลังทหารและไพร่พลได้จำนวนหนึ่งจึงสถาปนาศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองปกครองแห่งใหม่ขึ้น ณ เมืองธนบุรี ในช่วงปลาย พ.ศ.2310

ในช่วงแรกของการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจขึ้น ณ กรุงธนบุรีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังคงมีปัญหาการชุมนุมทางการเมือง อีกทั้งในช่วงระยะเวลาดังกล่าว เจ้านายในสมัยอยุธยาที่อาจจะก่อให้เกิดปัญหาต่อราชบัลลังก์ในการอ้างสิทธิ์และปลุกระดมผู้คนให้เข้าเป็นสมัครพรรคพวกเพื่อสถาปนาอำนาจทางการเมืองการปกครองแข่งกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีอยู่ถึง 3 พระองค์ ได้แก่ เจ้าจ้อย เจ้าศรีสังข์ และกรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งเจ้านายเหล่านี้ล้วนมีกองทัพและกลุ่มผู้สนับสนุนอยู่เป็นจำนวนมาก ดังนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงจัดการปราบปรามอำนาจของคู่แข่งทางการเมืองของพระองค์ด้วยการยกทัพไปตีชุมนุมต่าง ๆ โดยเฉพาะการปราบปรามกลุ่มของกรมหมื่นเทพพิพิธที่พิมาย ในขณะที่เมืองพุทไธมาศ (พ.ศ.2314) พระองค์ก็ทรงนำทัพเรือเข้าโจมตีและทรงมอบหมายให้ออกญาอมราช (ต่อมา คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ) ยกกองทัพไปโจมตีเมืองอุดงมีชัยทางบกและจากเหตุการณ์ในครั้งนั้นทำให้เจ้าจ้อยและเจ้าศรีสังข์ถูกสำเร็จโทษ⁸⁹ ส่งผลให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงหมดปัญหาเรื่องการอ้างสิทธิ์ของผู้สืบเชื้อสายเจ้านายสมัยอยุธยา

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสถาปนาอำนาจของพระองค์และปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ แต่จากพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีความจำเป็นที่พระองค์จะต้องสร้างพระบารมีเพื่อให้ผู้คนยอมรับในบุญญาธิการของพระองค์ในฐานะผู้ที่เหมาะสมหรือมีบุญญาธิการขึ้นเสวยราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ให้ประจักษ์ชัดทั้งในฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายพุทธจักร เนื่องจากบริบทสังคมในช่วงระยะเวลานั้นพระสงฆ์ถือเป็นกลุ่มผู้มีบทบาทสำคัญต่อความคิดของผู้คนในสังคมและนับเป็นกลไกรูปแบบหนึ่งในการควบคุมราษฎรเนื่องจากพระสงฆ์มีความสัมพันธ์โดยตรง

⁸⁹ ธนบุรีในมิติประวัติศาสตร์, ตรงใจ หุตางกูร บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2561.

กับราษฎร⁹⁰ ผู้คนส่วนหนึ่งรับแนวคิดมาจากพระสงฆ์ผ่านการฟังเทศน์และในโลกทัศน์ของชาวบ้านทั่วไปพระสงฆ์ยังเป็นผู้ชี้ว่าสิ่งใดถูกหรือสิ่งใดผิดยังเป็นสิ่งชี้้นำให้ผู้คนคล้อยตามได้อย่างง่ายดาย ฉะนั้นหากพระสงฆ์ยอมรับฐานะความเป็นพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็จะเป็นฐานสนับสนุนการเป็นพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้ปรากฏเด่นชัดยิ่งขึ้น ความเชื่อและความศรัทธาในพุทธศาสนาจึงเป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยดึงพลังอุปถัมภ์ทางสังคมและเป็นเครือข่ายที่ใช้ผูกยึดผู้คนให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจได้เหนียวแน่นขึ้น

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงให้ความสำคัญกับกิจการพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก สำหรับการเสริมสร้างพระบารมีเพื่อสร้างภาพลักษณ์ให้พระองค์เป็นผู้มีบุญญาธิการและทรงเป็นผู้นำทั้งทางฝ่ายอาณาจักรและเป็นที่พึ่งสำคัญของฝ่ายพุทธจักร การทะนุบำรุงพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคงถาวรเป็นที่ประจักษ์นั้น พระองค์ทรงดำเนินกิจการพุทธศาสนา 2 ด้าน คือ

2.1.2.1. การดำรงพระราชจริยวัตรเพื่อภาพลักษณ์ขององค์เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภ์

2.1.2.2. การประดิษฐานพระไตรปิฎกและพระพุทธรูปสำคัญเพื่อแสดงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์

ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

2.1.2.1 การดำรงพระราชจริยวัตรเพื่อภาพลักษณ์ของเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภ์

ในสมัยอยุธยา การอุปถัมภ์พุทธศาสนาเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์เนื่องจากการอธิบายศักดิ์และสิทธิ์ของความเป็นผู้ปกครองที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้มีบุญญาธิการสูงสุดจนเป็นสิ่งที่หนุนนำให้ได้รับการเฉลิมราชสมบัติแล้ว การเป็นองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนาถือเป็นการสร้างบุญกุศลที่ยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์ด้วย นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แสดงทัศนะไว้ว่า “เมื่อเป็นหน้าที่ของสถาบัน (กษัตริย์) ก็ออกจะมีแบบแผนตายตัวให้ปฏิบัติเพื่อทำนุบำรุงพระศาสนา....ไม่ว่าบุคคลใดเป็นกษัตริย์ก็มีหน้าที่ทำนุบำรุงพระศาสนาตามแบบแผนที่ถูกกำหนดไว้ค่อนข้างตายตัวแล้วเช่นนี้ทั้งสิ้น”⁹¹ และได้

⁹⁰ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352)”, 246.

⁹¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 223.

ยกตัวอย่างไว้จำนวนมาก อาทิ การสร้างศาสนสถาน ถวายผ้าพระกฐิน การแต่งตั้งสมณศักดิ์ สนับสนุนการศึกษาพระปริยัติธรรม การชำระมลทินโทษของพระสงฆ์ เป็นต้น

ดังนั้น การฟื้นฟูและธำรงให้พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งเป็นสิ่งเสริมสร้างภาพลักษณ์ของความเป็น “เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภ์” อันเป็นพระราชจริยวัตรของพระมหากษัตริย์ที่นับถือพุทธศาสนาทรงกระทำกันมาอย่างต่อเนื่องให้ปรากฏชัดเจน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี “ได้บำเพ็ญทศบุญกิริยาวัตรทุกศกต่าง ๆ ฝ่ายสมณะก็รับจัดปัจจัยทานอันเป็นสุขบริโภคให้บำเพ็ญสมณธรรมตามสมณกิจ”⁹² จึงเป็นเรื่องปกติของสถานภาพความเป็นพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

พระราชจริยวัตรในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ยังปรากฏให้เห็นการกระทำบุญที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและในทุกระดับชั้น ทั้งจากการนิมนต์พระสงฆ์สามเณรเข้ารับพระราชทานเครื่องไทยทานและการแจกจ่ายโปรยทานแก่ผู้คนในเมืองต่าง ๆ ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพไปปราบเพื่อขยายพระราชอำนาจ อาทิ เมื่อยกกองทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราชก็ทรงประกาศห้ามไม่ให้ทหารทำความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น “ทรงพระกรุณาให้มีกฎหมายประกาศไป มิให้ไพร่ทหารไทยจีนทั้งปวงฆ่าโคกระบือ และข่มเหงสมณชีพรามณ์ อาณาประชาราษฎร์”⁹³ ทั้งยังทรงแสดงพระองค์ให้ราษฎรในเมืองเห็นถึงพระราชจริยวัตรอันสะท้อนพระราชศรัทธาในพุทธศาสนา โดยทรงให้สังฆการีธรรมการนิมนต์พระสงฆ์สามเณรรูปสี่ทั้งในเมืองและนอกเมืองนครศรีธรรมราชเข้ารับพระราชทานข้าวสารรูปละ 1 ถัง เงิน 1 บาท พระสงฆ์รูปใดที่ขาดผ้าสบงจีวรก็ถวายไตรจีวร บูรณปฏิสังขรณ์ พระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้สมโภชพระบรมสารีริกธาตุที่พระบรมธาตุเมืองนครศรีธรรมราช สิ้นพระราชทรัพย์จำนวนมาก⁹⁴

ทุกครั้งที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกทัพไปตีเมืองต่าง ๆ ก็ทรงกระทำบุญกระทำทานในเมืองนั้น ๆ อาทิ เมื่อครั้งยกทัพไปปราบชุมนุมพินธุโลก ใน พ.ศ.2313 เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถบุกเข้าไปในเมืองพินธุโลกได้สำเร็จ พระองค์ก็ไม่ได้สร้างความเสียหายใด ๆ แก่บ้านเมืองกลับแสดงพระองค์ว่าเป็นผู้มีพระราชศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างมั่นคง โดยเสด็จเข้า

⁹² พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 56.

⁹³ เรื่องเดียวกัน, 64.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, 65.

นมัสการพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระศรีศากยมุนี พระพุทธรูปสำคัญประจำเมืองและ พระองค์ทรง “เปลื้องพระภูษาจากพระองค์ทรงพระชินราชเจ้า”⁹⁵ ตามอย่างพระราชจริยวัตรที่ปฏิบัติ ในสมัยอยุธยาตั้งปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า “พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถฐิติศวร บรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชโองการตรัส ให้เอาทองนพคุณเครื่องราชูปโภคมาสำหรับเป็นทองพระราชศรี จึงเสด็จไปปิดพระพุทธปฏิมาพระชิน ราชด้วยพระหัตถ์ เสร็จบริบูรณ์ก็แต่งการฉลอง แล้วให้เล่นมหรสพบูชานมัสการแก่พระพุทธเจ้าขึ้น 7 วัน 7 คืน เป็นมหามโหฬารนักหนา”⁹⁶ หรือเมื่อครั้งยกทัพไปปราบเมืองพุทไธมาศ เมื่อ พ.ศ.2314 โปรดเกล้าฯ ให้ส่งขมาธิธรรมการนิมนต์พระสงฆ์สามเณร ทั้งไทย จีน ญวน เข้ารับพระราชทานเครื่อง ไทยทานและเงิน รูปละ 1 บาท⁹⁷ รวมทั้งในการยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อเลิกทัพกลับกรุงธนบุรี ทรงประทับแรมที่ลำปาง “เพลาย่ำ 4 โมงเสด็จฯ มานมัสการลาพระบรมธาตุ บูชาด้วยดอกไม้ทอง เงิน แล้วโปรยเงินพระราชทานแก่ลาวเป็นอันมาก แล้วไถ่ครัวชาย 3 หญิง 14 รวม 17 คน ถวายเป็น ข้าพระบรมธาตุลำปาง”⁹⁸ และในระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนินกลับ พระองค์ก็ทรงพระราชศรัทธา ถวายผ้าไตรจีวรแก่พระสงฆ์ทุกอาราม⁹⁹

พระราชจริยวัตรบางอย่างก็เป็นลักษณะแบบแผนของพระมหากษัตริย์พึงกระทำตาม อย่างธรรมเนียมราชสำนักแต่บางพระราชจริยวัตรก็แตกต่างกับธรรมเนียมราชสำนักสมัยอยุธยา อาทิ เมื่อกองทัพของอยุธยาได้รับชัยชนะ พระมหากษัตริย์ผู้นำทัพก็จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเฉพาะวัด ประจำเมืองหรือพระธาตุเจดีย์สำคัญตามที่เจ้าเมืองนั้น ๆ ทูลเชิญ เมื่อครั้งสมเด็จพระไชยราชาธิราช พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาเสด็จยกทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ครั้นเมื่อพระองค์สามารถตีเมือง เชียงใหม่ได้สำเร็จ พระนางจिरประภามหาเทวีก็ทรงเชิญสมเด็จพระไชยราชาธิราชเสด็จ “มากระทำ กุศลบุญยังกุฎเจ้าพญาเกศเชษฐราชยังวัดโลกโมฬี พญาได้บรมไตรจักรไว้เงินที่ก่อสร้างกุฎเจ้า 5000 เงินกับผ้าทรงผืน 1”¹⁰⁰ หรือเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ก็

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, 67.

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, 371.

⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, 215

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, 82.

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, 87.

¹⁰⁰ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ (เชียงใหม่ : ตริสวิน, 2543), 114.

ทรงทูลเชิญพระองค์เข้าไปนมัสการพระพุทธสิหิงค์ในเมืองเชียงใหม่¹⁰¹ จะเห็นว่าไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการพระราชทานข้าวของเงินทองแก่บรรดาคณะสงฆ์และชาวเมืองในเมืองนั้น ๆ ที่กองทัพของอยุธยาผ่าน

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างแรงจูงใจให้พระสงฆ์และราษฎรที่อาศัยอยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ กลับเข้ามายังเมืองธนบุรี เนื่องจากผู้คนถือเป็นทรัพยากรที่สำคัญของบ้านเมือง ทั้งในด้านของแรงงานที่เกณฑ์มาทำนุบำรุงบ้านเมือง ในด้านการทหารเนื่องจากมีภาวะสงครามอย่างต่อเนื่อง รวมถึงการสร้างบุญญาธิการของผู้ปกครองเพราะความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาเป็นสิ่งแสดงถึงพระบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ประการหนึ่ง ทั้งนี้ โลกทัศน์ของผู้คนในสังคมระดับชาวบ้านช่วงเวลานั้นเป็นผู้คนที่เติบโตมาในบริบทของอยุธยา พระสงฆ์คือแรงยึดเหนี่ยวทางสังคมที่สำคัญ จะเห็นได้ว่าแม้ว่าภาวะเศรษฐกิจบ้านเมืองในขณะนั้นยังคงฝืดเคือง ราคาข้าวสารที่พุ่งสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง ราคาข้าวสารใน พ.ศ.2311-2312 ข้าวสารถึงละ 2 สลึงทองคำ ราคาเกวียนละ 160 บาท แต่ใน พ.ศ.2313 ราคาปรับสูงขึ้นถึงเกวียนละ 240 บาท¹⁰² ผู้คนจำนวนมากไม่สามารถที่จะหาซื้อข้าวสาร จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต้อง “ไปรยปรายพระราชทรัพย์แลแจกทานแก่ยากจกทุกวันปีรมลีสื่อภูมิมิอุโบสถและตั้งนิตยภัตรไว้สำหรับคนโซ่ทั้งปวง”¹⁰³ แต่พระองค์ก็ทรงให้ความสำคัญกับคณะสงฆ์ โดยพระราชทานผ้าไตรอย่างดีและจตุปัจจัยต่าง ๆ แก่คณะสงฆ์เหล่านั้น¹⁰⁴ พระสงฆ์จำนวนมากหลังไหลเข้ามาในกรุงธนบุรี กระทั่งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกุฏิมากถึง 200 หลังในกรุงธนบุรี ทั้งยังขอให้บรรดาพระสงฆ์ช่วยกันทะนุบำรุงรักษาพุทธศาสนา ทรงแสดงพระองค์เป็นผู้อุปถัมภ์อย่างยิ่งยวด ดังพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า

แล้วทรงพระราชศรัทธาจ้างให้หมู่เสนาทหารพลเรือน สร้างพระวิหารเสนาสนะกุฏิมากกว่า 200 กุฏิ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก แล้วจึงตรัสพระราชทานโอวาทประกาศไว้ว่า ขอพระผู้

¹⁰¹ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 371.

¹⁰² ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 : ด้านเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2541), 7.

¹⁰³ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 57.

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, 57.

เป็นเจ้าของทั้งปวงจงตั้งสติอารมณ์ปรนนิบัติ ตั้งอยู่ในพระจัตุรัสสุทธศีล* สัจจวินัยบัญญัติบริบูรณ์
อย่าให้พระศาสนาพระองค์เศร้าหมองเลย แม้ผู้เป็นเจ้าของจะขัดสนด้วยจัตุปัจจัยทั้ง 4 ประการ
นั้น เป็นธุระโยมจะอุปถัมภ์ ถ้าผู้เป็นเจ้าของทั้งปวงมีศีลคุณบริบูรณ์ในพระศาสนาแล้ว แม้
ปรารถนามั่งสรรหุทธิระโยม ๆ ก็อาจจะสามารถจะเชือดเนื้อแลโลหิตตอกบ่าเพ็ญทานได้¹⁰⁵

ข้อความข้างต้นนี้แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทุ่มเทและอุทิศเพื่อการ
ทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก มีพระราชประสงค์ให้พุทธศาสนารุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง และการ
สร้างแรงจูงใจหรือการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นนับว่าประสบความสำเร็จ
เมื่อพิจารณาจำนวนพระสงฆ์ในกรุงธนบุรีและละแวกใกล้เคียงจากที่เคยขบเซามีจำนวนน้อยก็เพิ่ม
จำนวนมากขึ้น ในหมายรับสั่งเมื่อครั้งงานบำเพ็ญพระราชกุศลในการถวายพระเพลิงพระบรมศพ
สมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระเทพามาตย์ ณ วัดบางยี่เรือนอก เมื่อ พ.ศ.2319 มีรับสั่งให้สังฆการี
ธรรมการนิมนต์พระสงฆ์สามเณร รูปชี่ ในแขวงเมืองนนทบุรี เมืองธนบุรี มาสดับปกรณ์พระอัฐิ จำนวน
“พระสงฆ์ 3230 รูป เณร 2738 รูป รูปชี่ 153 รูป”¹⁰⁶ จะเห็นได้ว่า ในระยะเวลาเพียง 8 ปี
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสามารถทำให้พระสงฆ์ที่เคยมีอยู่จำนวนน้อยนั้นเพิ่มมากขึ้น จนมีนักบวช
ในพุทธศาสนาเฉพาะในเขตเมืองนนทบุรีและธนบุรีมีมากกว่า 6,121 รูป¹⁰⁷ นอกจากจะแสดงให้เห็น
ถึงความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
ในการจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดแรงจูงใจให้พระสงฆ์สามเณรและผู้คนเดินทางกลับเข้ามาอยู่
อาศัยในกรุงธนบุรีซึ่งนับว่าเป็นการสร้างภาพลักษณ์ที่ดีและสร้างปัจจัยทางฝ่ายอาณาจักรให้กับกรุง
ธนบุรีด้วย

* หมายถึง ศีลคือเครื่องให้บริสุทธิ์ 4 ประการ คือ 1. สำรวมในพระปาติโมกข์ (ปาติโมกข์สวรรค์) 2.
สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (อินทริยสวรรค์) 3. เลี้ยงชีพโดยทางชอบ (อาชีวะปารีสุทธิ) 4. บริโภคปัจจัยด้วยการ
พิจารณา (ปัจจัยสนนินิสิต)

¹⁰⁵ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพ
บุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 57.

¹⁰⁶ ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์
เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), 15.

¹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, 15.

การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนาในทุกพื้นที่ที่พระองค์เสด็จไป รวมถึงการสร้างแรงจูงใจให้พระสงฆ์กลับเข้ามายังกรุงธนบุรีอีกครั้ง สะท้อนให้เห็นถึงบุญญาธิการของพระองค์ในฐานะผู้ปกครองคนใหม่ของอาณาจักรและยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของผู้นำฝ่ายอาณาจักรที่มีความสามารถทั้งทางด้านการปกครองและเป็นผู้นำที่ทรงใส่พระทัยในการพุทธศาสนาอย่างยิ่งยวดเสมือนเป็นเสาหลักทางจิตใจที่สำคัญของพุทธศาสนิกชนในอาณาจักรแห่งใหม่นี้ และเป็นเครือข่ายความศรัทธาระหว่างผู้คนในอาณาจักรกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย

2.1.2.2 การประดิษฐานพระไตรปิฎกและพระพุทธรูปสำคัญเพื่อแสดงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์

การแสดงความเป็นผู้มีบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ตามคติความเชื่อของสังคมที่นับถือพุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลัก อาณาจักรแห่งใหม่นี้จะต้องรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา สิ่งที่แสดงออกถึงความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาประกอบไปด้วยสิ่งสำคัญทางพุทธศาสนา อันได้แก่ พระพุทธรูปสำคัญประจำอาณาจักรอันเสมือนตัวแทนของพระพุทธเจ้า พระธรรมคัมภีร์ และพระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติตามพระวินัยและมีภูมิความรู้ทางพระปริยัติธรรม สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพยายามที่จะสรรหาสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ให้มากขึ้นในอาณาจักรที่พระองค์ทรงสถาปนาขึ้นใหม่

พระไตรปิฎกถือเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่สุดของพุทธศาสนา พระวินัย พระธรรมต่าง ๆ ล้วนอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งสิ้น อีกทั้งพระวินัยที่บัญญัติไว้ในพระไตรปิฎกยังเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ด้วย แต่พระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาสันนิษฐานว่าเสียหายจากการสู้รบระหว่างอยุธยากับพม่าและอาจจะมีส่วนที่มีพระสงฆ์ขนย้ายไปไว้ที่อื่น เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสถาปนากรุงธนบุรีขึ้น จึงมีความจำเป็นในการรื้อฟื้นพุทธจักรให้กลับมารุ่งเรืองและมั่นคงถาวร โดยพระไตรปิฎกนับเป็นสัญลักษณ์สำคัญของพุทธศาสนา อาณาจักรที่รับพุทธศาสนาเข้ามาเป็นความเชื่อหลักในสังคมก็นับถือว่าพระไตรปิฎกเป็นเสมือนตัวแทนของพุทธศาสนา แม้ในพม่าก็ถือกันว่าการจะประดิษฐานพุทธศาสนาในอาณาจักรให้มั่นคงนั้นจำเป็นต้องมี

พระไตรปิฎกเป็นหลักยึดถือปฏิบัติของหมู่คณะสงฆ์¹⁰⁸ และการที่กรุงธนบุรีมีพระไตรปิฎกนั้นก็ เป็นเครื่องยืนยันว่าพุทธศาสนาได้ประดิษฐานอย่างมั่นคงในอาณาจักรแห่งนี้

ดังนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สังฆการีธรรมการ ทำสารบัญชี่พระสงฆ์เพื่อแสวงหาพระสงฆ์ที่มีความรู้ในพระไตรปิฎกให้มาชุมนุมยังกรุงธนบุรี สันนิษฐานว่ามีพระราชประสงค์ในการที่จะทำการสังคายนาพระไตรปิฎกซึ่งถือเป็นพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์อันสูงยิ่ง พระองค์จึง “ทรงพระกรุณาให้ราชบัณฑิตจัดพระไตรปิฎกลงบรรทุกเรือเข้ามากรุงเทพฯ แต่พอจำลองได้ทุกพระคัมภีร์แล้วจึงจะเชิญออกมาไว้ดั่งเก่า”¹⁰⁹ ซึ่งพระไตรปิฎกที่หลงเหลือหรือพอจะหาได้จากบรรดาพระสงฆ์ที่เข้ามาอาศัยในกรุงธนบุรีนั้นยังไม่สมบูรณ์ จึงต้องยืมพระไตรปิฎกจากเมืองนครศรีธรรมราชมาสอบทานและจำลองขึ้นใหม่เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ และในพ.ศ.2319 ก็ยังอาราธนาพระพรหมมณีไปอัญเชิญพระไตรปิฎกที่เมืองนครศรีธรรมราชเพื่อรวบรวมมาคัดลอกไว้¹¹⁰ อีกทั้ง กรุงธนบุรีในช่วงเวลานั้นสันนิษฐานว่ามีพระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถทางภาษาบาลีเป็นจำนวนมาก แม้ว่าจะไม่มีเอกสารร่วมสมัยที่อธิบายความรู้ความสามารถทางภาษาบาลี และพระปริยัติธรรมของพระราชาคณะเหล่านั้น แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีเอกสารที่สามารถอนุมานได้ว่าพระราชาคณะในสมัยธนบุรีมีความรู้ความสามารถเป็นอย่างยิ่ง อาทิ สมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) วัดหงษ์ ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดตำแหน่งลงเป็นพระราชาคณะที่พระพนรัตน์ แต่พระองค์ก็ยังทรงยกย่องว่าเป็นผู้รู้พระไตรปิฎกมาก ทั้งยังมีพระรัตนมณี (แก้ว) แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สืบทอดราชกรณมาลักษณะแต่เมื่อรับราชการในราชสำนักสยามก็ได้แต่งคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเล่มสำคัญ คือ ไตรภูมิโลกวิจิตรยถา รวมถึงพระพิมพ์ธรรม ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ พระราชาคณะรูปนี้ก็ได้แต่งหนังสือสำคัญหลายเล่ม อาทิ สังคิตยวงศ์ จุลยยุทธการวงศ์ มหายยุทธการวงศ์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยังไม่ได้ทรงให้มีการจัดการสังคายนาพระไตรปิฎกก็สิ้นรัชสมัยเสียก่อน อย่างไรก็ตามก็คัมภีร์ที่ทรงเตรียมไว้นั้น

¹⁰⁸ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, *ไทยเที่ยวไทย* (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, 2529), 277.

¹⁰⁹ *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 2* (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ 2542), 336.

¹¹⁰ “บัญชีข้างหลวง ปิวอก อัฐศก พ.ศ.2319” ใน *พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ*, 174.

ได้นำมาใช้เป็นต้นแบบและได้ทำการสังคายนาพระไตรปิฎกในสมัยรัตนโกสินทร์ ภายหลังจากการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ได้เพียง 6 ปี เท่านั้น

ในส่วนพระพุทธรูปสำคัญอันเป็นเสมือนตัวแทนของพระพุทธเจ้า นั้น เป็นหนึ่งในวิธีการที่แสดงให้เห็นถึงบุญญาธิการของผู้ปกครองอาณาจักรด้วย เนื่องจากผู้ปกครองที่ทรงไว้ซึ่งคุณธรรมจะทำให้อาณาจักรแห่งนั้นเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ ใน พ.ศ. 2321 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ไปตีเมืองเวียงจันทน์ ครั้งนั้น กองทัพของกรุงธนบุรีได้อัญเชิญพระแก้วมรกตมาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และใน พ.ศ. 2322 โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระแก้วมรกต พระบาง ลงมากรุงธนบุรี ประดิษฐานไว้ ณ ข้างพระอุโบสถวัดแจ้ง “แล้วก็กระทำมหันตสักการสมโภชเป็นอันมาก”¹¹¹ มีทั้งโรงละครที่เล่นสมโภช ดอกไม้ไฟ ปี่พาทย์ มโหรี หนังใหญ่ โขน ฯลฯ สิ้นพระราชทรัพย์ในการสมโภชถึง “379 ชั่ง 3 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง”¹¹² สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีพระราชศรัทธาในพระพุทธรูปองค์นี้เป็นอย่างยิ่งและยกฐานะให้เป็นพระพุทธรูปประจำพระนครเสมอด้วยพระศรีสรรเพชญ์แห่งกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏในหมายรับสั่งเรื่องก่อพระทราย ที่บ่งบอกถึงสถานภาพของพระแก้วมรกตว่า

เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ในพระบรมโกศนั้น ครั้นวันขึ้นปีใหม่โหรถวายฤกษ์เป็นวันสงกรานต์ เจ้าพนักงานได้ก่อพระทรายหน้าพระวิหารหลวงวัดศรีศากระเพช.....แต่ทุกวันนี้เสด็จลงมาสร้างพระนครอยู่เมืองธนบุรีแล้ว ครั้นถึงกำหนดสงกรานต์เมื่อใดก็ดี ให้บอกแก่เจ้าพนักงานให้ก่อพระทรายหน้าพระวิหารใหญ่พระแก้วมรกตแลพระทรายเพียงยก * ตามอย่างในพระบรมโกศแต่ก่อน¹¹³

¹¹¹ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 119.

¹¹² ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี, 45.

* พระทรายเพียงยก คือ พระทรายที่ก่อบนม้าสี่เหลี่ยมสี่ขา กว้างประมาณศอกหนึ่ง มีราชวัติ ฉัตร ธง กระดาดล้อมรอบ สมัยอยุธยา ก่อ 1 องค์ สมัยธนบุรีไม่ปรากฏจำนวนพระทราย สมัยรัตนโกสินทร์ ก่อ 10 องค์ เป็นพนักงานตำรวจในซ้ายขวา ก่อ 2 องค์ ทหารในซ้ายขวาก่อ 2 องค์ ฝีพายกก่อ 6 องค์

¹¹³ ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี, 51-53.

การสมโภชพระแก้วมรกตอย่างยิ่งใหญ่เป็นการแสดงออกให้ราษฎรของกรุงธนบุรีเห็นถึงพระบุญญาธิการของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เนื่องจากพระแก้วมรกตนั้นนับเป็นพระพุทธรูปสำคัญ การประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญเพื่อเป็นการประกาศบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ที่ได้พระพุทธรูปสำคัญมาประดิษฐานเป็นหลักเป็นประธานของบ้านเมืองและเป็นต้นแบบของการสร้างบารมีจนเป็นที่รับรู้ในภูมิภาคนี้¹¹⁴ แม้ในพม่าก็ได้มีความพยายามในการอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญของเมืองยะไข่มาประดิษฐานไว้ที่เมืองอมรปุระเพื่อแสดงให้ชาวพม่าเห็นถึงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์พม่า ดังที่ หม่อง ทิน อ่อง นักประวัติศาสตร์ชาวพม่า สันนิษฐานไว้ว่า “การที่แม่ทัพพม่าพยายามนำพระพุทธรูปจากยะไข่ไปเมืองพม่านั้น คงพยายามเลียนแบบที่พระเจ้าตากสินทรงนำพระแก้วมรกตจากแคว้นลาวมายังประเทศไทย แต่มิได้คาดการณ์ว่าจะมีสิ่งใดเกิดขึ้นกับชาวยะไข่ ประวัติพระแก้วมรกตนั้นเป็นสมบัติที่แย่งชิงกันมาตั้งแต่เริ่มแรกแล้ว”¹¹⁵

พระแก้วมรกตนับเป็นพระพุทธรูปองค์สำคัญที่มีประวัติว่าได้รับการอัญเชิญไปยังศูนย์กลางของอาณาจักรต่าง ๆ มาหลายยุคหลายสมัย บรรดาพระมหากษัตริย์ต่างให้ความสำคัญกับพระพุทธรูปองค์นี้เป็นอย่างมาก ดังนั้น การได้พระแก้วมรกตมาประดิษฐานไว้ยังกรุงธนบุรี จึงเป็นการแสดงนัยถึงผู้ปกครองที่มีบุญญาบารมีที่ได้ครอบครองพระพุทธรูปสำคัญองค์นี้

จะเห็นได้ว่า การดำรงพระราชจริยวัตรของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้งการพระราชทานสิ่งของแก่พระสงฆ์และราษฎร การบูรณะวัดวาอารามที่ชำรุดเสียหาย การได้ประดิษฐานพระไตรปิฎก และการได้พระพุทธรูปองค์สำคัญมาประดิษฐานในกรุงธนบุรี แม้ว่าจะเป็นพระราชกรณียกิจตามขนบธรรมเนียมของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาที่ต้องปฏิบัติ แต่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงมีพระราชกรณียกิจซึ่งเป็นการแสดงความเป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาและการเป็นผู้นำที่มีคุณธรรม ความ

¹¹⁴ ประกาศการพระราชพิธี ประกาศวันสวดมนต์พระราชพิธีถือน้ำ ซึ่งเป็นพระราชพิธีที่สำคัญที่บรรดาเจ้านายและขุนนางทั้งหลายมาชุมนุมกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชนิพนธ์ประกาศการพระราชพิธีมีเนื้อความอธิบายเรื่องของบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ในการครอบครองพระแก้วมรกตไว้ว่า “พระเจ้าแผ่นดินเสียดีอารมณีนี้นั้นก็ชะรอยจะเปนวิบัติเหตุ เพราะมิได้ควรเปนเจ้าของผู้ได้ครอบครองปฏิบัติบูชาพระพุทธรัตนปฏิมากรพระองค์นี้ บารมีเจ้าตากสินทรงกำลังศิริของพระพุทธรัตนปฏิมากรมิได้ จึงผเอิญให้คลังไคล้เสียดีพระสติ สัญญาผิด วิปลาสไปดังนี้” ใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, **ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 1** (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2508), 10.

¹¹⁵ หม่อง ทิน อ่อง, **ประวัติศาสตร์พม่า**, เพ็ชรี สุมิตร แปล. (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2557), 193. และอ่านเพิ่มเติมใน Pe Maung Tin and G.H. Luce, trans., **The Glass Palace Chronicle of the Kings of Burma** (London: Oxford University Press, 1923)

เอื้อเพื่อและเข้าถึงราษฎรโดยตรงเสมือนเป็น “แก้วแก้วกาสี”¹¹⁶ หรือพระมหากษัตริย์ในการเมืองแบบชุมชนตามทีนธิ เอียวศรีวงศ์ เสนอแนวคิดไว้ จนกลายเป็นสิ่งเสริมสร้างพระบารมีให้สูงเด่นยิ่งขึ้นแก่พระองค์ซึ่งดำรงสถานภาพพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ที่มาจากสามัญชนมิได้อำนาจความสืบเนื่องหรือเกี่ยวข้องกับเจ้านายสมัยอยุธยา

2.1.3 การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชและการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

พุทธจักรสมัยธนบุรีเกิดขึ้นพร้อมกับการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจใหม่ที่กรุงธนบุรี แม้ว่าจะเป็น การสถาปนาพุทธจักรขึ้นมาใหม่เนื่องจากพุทธจักรในสมัยอยุธยาได้สลายตัวลงไปพร้อมกับการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาแต่พุทธจักรในสมัยธนบุรีก็ยังคงใช้โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์จากสมัยอยุธยาเป็นหลักและมีการปรับเปลี่ยนบทบาทหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชซึ่งแตกต่างไปจากสมัยอยุธยาที่แต่เดิมการบริหารและการปกครองคณะสงฆ์สมัยอยุธยาไม่มีการรวมศูนย์อำนาจในการปกครองคณะสงฆ์หรือให้สิทธิ์การใช้อำนาจสูงสุดแก่พระราชกษัตริย์รูปใดหรือแก่คณะใดคณะหนึ่ง ทว่า ในสมัยธนบุรีได้เปลี่ยนมาเป็นการให้อำนาจสูงสุดแก่สมเด็จพระสังฆราช

ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงจัดการปกครองคณะสงฆ์ พระองค์ทรงปรับเปลี่ยนการให้อำนาจแก่สมเด็จพระสังฆราชและการสร้างเครือข่ายกับคณะสงฆ์ผ่านการตั้งสมเด็จพระสังฆราชเพื่อให้พระสงฆ์เหล่านั้นเป็นกำลังในการทะนุบำรุงกิจการฝ่ายพุทธจักรที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ ทั้งนี้ พุทธจักรที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงริ่ฟื้นขึ้นมา นั้น พระองค์มีพระราชประสงค์ให้พระสงฆ์เคร่งครัดในเรื่องพระวินัยเป็นอย่างยิ่งเพื่อให้ภาพลักษณ์ของพุทธจักรในกรุงธนบุรีเป็นพุทธจักรแบบอุดมคติ อันเป็นเครื่องแสดงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ด้วยประการหนึ่ง การจัดกิจการพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

¹¹⁶ “แก้วแก้วกาสี” เป็นคำที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชวิจารณ์ในพระราชจริยวัตรของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ดูเพิ่มเติม ใน จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ.2310-2363) (กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2560)

2.1.3.1 การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะ

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงรื้อฟื้นระบบการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นมาใหม่ พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระสังฆราชและแต่งตั้งพระราชาคณะขึ้นใน พ.ศ.2311 “ลุคักราช ทรงพระดำริว่า พระพุทธศาสนาจักสมบูรณ์รุ่งเรืองนั้น ด้วยบริษัททั้งสิ้นปฏิบัติตามพุทโธวาทแลพระสงฆ์ทุกวันนี้ ยังปรนนิบัติพระจัตุปาริสุทธศีลสังวรนั้นมิบริบูรณ์ จึงทรงพระกรุณาตั้งพระสังฆราชราชาคณะขึ้นไว้ให้กำกับว่ากล่าวพระสงฆ์ทั้งปวง”¹¹⁷ ดังปรากฏรายละเอียดในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับพระราชหัตถเลขา ความว่า

ในปีชวด สัมฤทธิศกนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระพุทธศาสนาจักวัฒนาการรุ่งเรืองนั้น เพราะอาศัยจตุบรรพตซึ่งปฏิบัติตามพระบรมพุทโธวาท และพระสงฆ์ทุกวันนี้ยังปฏิบัติในจตุปาริสุทธศีลมิได้บริบูรณ์ เพราะเหตุหาพระราชาคณะซึ่งจะทรงปริยัติธรรมและสมถวิปัสสนาจะสั่งสอนมิได้ จึงมีพระราชโองการสั่งพระศรีภูริปริชาราชเสนาบดี ศรีสาลักษณ์ ให้สืบเสาะหา พระสงฆ์เถรานุเถระผู้รู้ธรรมยังมีอยู่ที่ใดบ้าง ให้ไปเที่ยวนิมนต์มาประชุมกัน ณ วัดบางว่าใหญ่ ตั้งแต่นั้นเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยโดยสมควรแก่คณานุรูป ตามตำแหน่งเหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า นั้น และพระศรีภูริปริชาก็สืบหาได้พระเถรานุเถระ ซึ่งเป็นพระราชาคณะบ้าง เป็นบาเรียนบ้าง เป็นอาจารย์ผู้บอกบ้าง แต่ครั้งกรุงเก่า นั้นได้มาหลายรูปประชุม ณ วัดบางว่าใหญ่ แล้วปรึกษาพร้อมกันตั้งพระอาจารย์วัดประตู่รู้คุณธรรมมาก ทั้งแก่พระวัสสาอายุ เป็นสมเด็จพระสังฆราช แล้วตั้งพระเถรานุเถระทั้งนั้นเป็นพระราชาคณะฐานานุกรมผู้ใหญ่ผู้น้อย ตามลำดับสมณฐานันดรศักดิ์เหมือนอย่างแต่ก่อน ให้อยู่ในพระอารามต่าง ๆ ในจังหวัดกรุงธนบุรี บังคับบัญชาและสั่งสอนบอกกล่าวฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระแก่พระสงฆ์สามเณรทั้งปวง¹¹⁸

แม้ว่าในช่วงต้นรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี การแต่งตั้งพระราชาคณะจะยังไม่สามารถแต่งตั้งพระสงฆ์ขึ้นดำรงสมณศักดิ์ได้ครบตามทำเนียบพระราชาคณะที่มีในสมัยอยุธยา เนื่องจากตำแหน่งในทำเนียบสมณศักดิ์นั้นมีจำนวนมาก ทั้งยังมีตำแหน่งของพระครูหัวเมืองต่าง ๆ ทั่ว

¹¹⁷ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 56.

¹¹⁸ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2548), 168.

อาณาจักร¹¹⁹ แต่การสถาปนาครั้งนี้ก็ทรงสถาปนาสมณศักดิ์ที่สำคัญทั้งคามวาสีฝ่ายซ้าย คามวาสีฝ่ายขวา และอรัญวาสี แม้ไม่ปรากฏในเอกสารตอนแต่งตั้งสมณศักดิ์ว่าทรงแต่งตั้งพระสงฆ์รูปใดขึ้นดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ใดนอกจากตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช แต่ก็พออนุมานได้จากหลักฐานร่วมสมัยที่มีการกล่าวรายนามพระราชาคณะและฐานานุกรมต่าง ๆ ในงานพระราชพิธีหรือในการถวายพระพรและถวายวิสาขนาให้กับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ปรากฏรายนามพระราชาคณะในสมณศักดิ์ต่าง ๆ ครบทุกฝ่าย

การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชขึ้นในครั้งแรกของกรุงธนบุรีนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าพระราชาคณะที่ได้รับการแต่งตั้งนี้คงเป็นพระครูหัวเมืองชายทะเล ตะวันออกเพราะพม่ารบกวาดไปไม่ถึง¹²⁰ และในงานศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์ไว้ว่า การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงให้พระราชาคณะเลือกตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชกันเองนั้น เป็นแนวคิดแบบ “ช่อง” หรือ “ชุมนุม” ที่เห็นว่าพระราชาคณะเหล่านั้นเป็น “พวก” ของพระองค์ และการเลือกสมเด็จพระสังฆราช คือ การเลือกหัวหน้าของตน¹²¹

อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษามีทัศนะว่าแม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะให้พระสงฆ์เลือกตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชกันเองและพระสงฆ์เหล่านั้นก็ใช้เกณฑ์พิจารณาการแต่งตั้งจากพรรษาอาวุโสและมีความรู้ทางพระธรรมวินัยตามแบบอย่างที่มีในพระวินัยบัญญัติ แต่ไม่ได้เป็นไปในลักษณะช่องหรือชุมนุมเพื่อเลือกหัวหน้าของตนเอง ซึ่งหลักฐานหลายชิ้นบ่งชี้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระราชประสงค์ให้พระสงฆ์เคร่งพระวินัย การตั้งสมเด็จพระสังฆราชจึงน่าจะยึดตามพระวินัยเป็นหลัก พระอาจารย์ดี วัดประดู่ ซึ่งได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชมีคุณสมบัติ คือ “รู้คุณธรรมมาก ทั้งแก่พระวัสสาอายุ”¹²² แม้ไม่มีหลักฐานบ่งบอกถึงความเป็นพระราชาคณะที่สืบทอดมาจากทำเนียบพระราชาคณะในสมัยอยุธยาแต่สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นรูปเดียวกับ “พระธรรมโกษาอยู่วัดประดู่”¹²³ พระราชาคณะฝ่ายอรัญวาสี ปรากฏชื่อในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเกี่ยวกับตำแหน่ง

¹¹⁹ วินัย พงศ์ศรีเพียร, มรดกความทรงจำพระนครศรีอยุธยา, 137.

¹²⁰ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระอารามแลทำเนียบสมณศักดิ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย, 2457), 75.

¹²¹ ศึกษาเพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 209-226.

¹²² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 168.

¹²³ วินัย พงศ์ศรีเพียร, มรดกความทรงจำพระนครศรีอยุธยา, 137-139.

พระราชอาณาเขตในสมัยปลายอยุธยาก่อนที่จะเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ซึ่งช่วงเวลาจากการเสียกรุงศรีอยุธยาถึงการแต่งตั้งสมณศักดิ์ในสมัยธนบุรีก็นับว่าไม่ห่างไกลเกินกว่าจะเป็นไปได้

ทั้งนี้ ตามธรรมเนียมเจ้าคณะเหนือฝ่ายซ้ายจะเป็นตำแหน่งพระอริยวงศ์สังฆราชาธิบดี โดยตำแหน่ง แต่ในการแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชในครั้งนี้พระราชอาณาเขตของฝ่ายอริยวาสกลับได้รับการสถาปนาขึ้นรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ทำให้พระสงฆ์ที่อยู่ในกรุงธนบุรีซึ่งอาจจะมีบางรูปที่เคยทรงสมณศักดิ์ในสมัยอยุธยาแต่ไม่ได้รับการแต่งตั้งในสมณศักดิ์ที่เคยดำรงอยู่จึงก่อให้เกิดความขัดแย้งหรือการไม่ยอมรับพระอาจารย์ที่ว่าเหมาะสมในตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช จึงเกิดความแตกแยกในคณะสงฆ์ ซึ่งเห็นได้จากความพยายามขัดขวางด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังจะเห็นได้ว่าในปีถัดมาได้เกิดคดีฟ้องร้องสมเด็จพระสังฆราช (ติ) ขึ้น ว่า

มีผู้เป็นโจทก์ฟ้องกล่าวโทษว่าเมื่อสมเด็จพระสังฆราชว่าแต่ครั้งอยู่ในค้ำพระนายกองโพธิ์สามต้นนั้น ได้คิดอ่านกับพระนายกองบอกให้เร่งรัดเอาทรัพย์แก่ชาวเมืองซึ่งตกอยู่ในค้ำส่อว่าผู้ นั้น ๆ มั่งมี ๆ ทรัพย์มาก ครั้นกราบทูลพระกรุณาขึ้นตามคำโจทก์ฟ้อง จึงดำรัสให้พระยาพระเสด็จชำระถามสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระสังฆราชไม่รับ จึงโปรดให้พิสูจน์ลุล่วงชำระตัว ให้บริสุทธิ์เห็นตามจริง แลสมเด็จพระสังฆราชแพ้แก่พิสูจน์เพลิงเสีย¹²⁴

การฟ้องร้องเป็นการย้อนเรื่องในเมื่อครั้งกองทัพพม่ายังคงอยู่ในธนบุรี หากเป็นความผิดที่รับรู้กันทั่ว พระราชาคณะเหล่านั้นควรฟ้องร้องตั้งแต่แรกสถาปนา อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระสังฆราช (ติ) ไม่ยอมรับผิดตามข้อกล่าวหาจึงต้องพิสูจน์ด้วยวิธีการตามกฎหมายในสมัยนั้น คือ การดำเนินาลุยเพลิงเพื่อหาความบริสุทธิ์แต่วิธีการพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของสมเด็จพระสังฆราชในลักษณะนี้ไม่เอื้อต่อสุขภาพและอายุของสมเด็จพระสังฆราช (ติ) เนื่องจากเมื่อสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นถูกคัดเลือกโดยพระราชาคณะ ดังนั้น สมเด็จพระสังฆราช (ติ) ต้องทรงพระชราภาพมากแล้ว จึงไม่สามารถผ่านการพิสูจน์ความบริสุทธิ์ในแบบนี้ได้ การกระทำที่ผิดพระวินัยนี้ทำให้สมเด็จพระสังฆราช (ติ) ต้องลาสิกขาออกไปแต่บางเอกสารระบุว่าสมเด็จพระสังฆราชสิ้นพระชนม์¹²⁵ อันมีผลให้ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชว่างอีกครั้ง ดังนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงต้องรีบแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อให้

¹²⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 168.

¹²⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 226.

พุทธจักรที่ทรงรื้อฟื้นขึ้นมาขึ้นกลับสู่สภาวะการณปกติเร็วที่สุด โดยการแสวงหาผู้เหมาะสมขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชแทนตำแหน่งที่ว่างลงเพื่อดูแลจัดการคณะสงฆ์ต่อไป

2.1.3.2 การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 2 กับการสร้างพระราชอำนาจในฝ่ายพุทธจักร

ปัญหาความแตกแยกในคณะสงฆ์และความวุ่นวายของพุทธจักร นับเป็นเรื่องที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเล็งเห็นและทรงพยายามแก้ไขอย่างเร่งด่วนเพื่อให้พุทธจักรกลับมาสงบอีกครั้ง การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปปราบชุมนุมนครศรีธรรมราช ใน พ.ศ. 2312 นั้น แม้จะเป็นพื้นที่ที่อยู่ห่างไกลจากกรุงธนบุรีแต่พระองค์ทรงเลือกปราบชุมนุมนี้ตั้งแต่ต้นรัชกาล นอกจากจะเกี่ยวข้องกับบริบททางด้านการเมืองการปกครองที่เป็นการขยายอาณาเขตของฝ่ายอาณาจักรแล้วยังมีผลพลอยได้ในแง่มุมทางพุทธศาสนาของกรุงธนบุรีด้วย

นครศรีธรรมราชเป็นเมืองที่มีตำนานแสดงความสำคัญของเมืองว่าเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนามาตั้งแต่ครั้งอาณาจักรศรีวิชัย แม้ในสมัยสุโขทัยและอยุธยา เมืองนครศรีธรรมราชก็ยังคงปรากฏชื่อเสียงทางด้านพุทธศาสนาเรื่อยมา ดังจะเห็นได้จากจารึกในสมัยสุโขทัย (หลักที่ 1 ด้านที่ 2) ที่กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนพ่อขุนรามคำแหงทรงนิมนต์ “มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรหลวกว่าปู่ครูในเมืองนี้ทุกคนลูกแต่เมืองศรีธรรมราชมา”¹²⁶ มาเผยแผ่พุทธศาสนาที่เมืองสุโขทัยซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความมีชื่อเสียงของคณะสงฆ์เมืองนครศรีธรรมราช และในสมัยอยุธยาซึ่งปรากฏหลักฐานที่ให้ข้อมูลว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาทรงกัลปนาที่ดินและข้าวัดโยมสงฆ์ไว้ ณ วัดมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช และยังปรากฏหลักฐานการตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราชในสมัยอยุธยาว่า “พระบาทพระศรีสรรเพชญ์สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาพระราชทานนามกรพระยาไชยาธิเบศร์ เปนเจ้าพระยาศรีธรรมมาโคกราชชาติเดโชไชยมไหสุริยาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ เจ้าพระยานครศรีธรรมราช” พระนามของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชได้สะท้อนให้เห็นความเชื่อมโยงของชื่อตำแหน่งกับตำนานเรื่องพระเจ้าอโศกมหาราช พุทธศาสนิกชนพระองค์สำคัญในด้านการอุปถัมภ์และเผยแผ่พุทธศาสนา แม้ในสมัยธนบุรี ความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของเมือง

¹²⁶ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “จารึกพ่อขุนรามคำแหง” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 1 (กรุงเทพฯ : คัดติโสภากการพิมพ์, 2552, โครงการวิจัย 100 เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย), 25.

นครศรีธรรมราชยังคงปรากฏอยู่อย่างชัดเจน โคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี บทที่ 27 ยังคงเรียกเมืองนครศรีธรรมราชว่า “เมืองปาดลือบุตร”¹²⁷ ซึ่งเป็นเมืองที่มีพุทธทำนายว่าจะเป็นมหานครทางพุทธศาสนาที่ยิ่งใหญ่รุ่งโรจน์ไพศาลกว่านครใดในชมพูทวีป

การปราบชุมนุมทางการเมืองที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถเข้ายึดครองเมืองได้สำเร็จ พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ปฏิสังขรณ์เสนาสนะพระราชทานข้าวสาร เงิน และไตรจีวรแก่คณะสงฆ์และชาวเมืองนครศรีธรรมราชเป็นจำนวนมาก ในครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงนิมนต์พระอาจารย์ศรีจากนครศรีธรรมราชขึ้นมารับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชกรุงธนบุรีซึ่งว่างอยู่ และทรงอาราธนาให้จำพรรษาที่วัดบางหว้าใหญ่ (ปัจจุบันคือ วัดระฆังโฆสิตาราม) และเมื่อทรงสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช เถลิงพระนามว่า “สมเด็จพระศรีสังฆราชราชาธิบดีศรีสังฆปริณายก รัตนมหาสวามีศรีวิมลธรรม วิสุทธิพุทธโฆษาจารย์ พุทธองค์อริยวงษวราจุลยาธคุณคณันตสธรรม สถิตย อยู่ในพระศรีรัตนมหาบางหว้าใหญ่อารามหลวง”¹²⁸

พระประวัติของสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ไม่ปรากฏรายละเอียดมากนัก มีเพียงเอกสารที่ระบุว่าเดิมเป็นพระอาจารย์ในสมัยอยุธยา จำพรรษาอยู่วัดพนัญเชิงซึ่งพระอารามแห่งนี้เป็นพระอารามสำคัญนอกเกาะเมือง ดังนั้น พระอาจารย์ศรีซึ่งเคยจำพรรษาอยู่ที่วัดแห่งนี้และได้รับการยกย่องว่าเป็น “พระอาจารย์” จะต้องเป็นพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ในสมัยอยุธยาหรือเป็นพระสงฆ์บอกเปรียญ (พระสงฆ์ที่สอนพระปริยัติธรรม) ในสมัยอยุธยา ครั้นเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.2310 พระอาจารย์ศรีหนีภัยสงครามไปอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช พร้อมกับนำพระไตรปิฎกบางส่วนของอยุธยาไปยังนครศรีธรรมราชด้วย

หากพิจารณาผลประโยชน์ทางการเมือง จะเห็นว่ากรณีที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงนิมนต์พระอาจารย์ศรี สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้น เป็นการสร้างเครือข่ายของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นในพุทธจักรที่ฝ่ายอาณาจักรเป็นผู้อุปถัมภ์¹²⁹ และในเรื่องของการฟ้องร้องในวงการ

¹²⁷ ธนบุรีในมิติประวัติศาสตร์, 192.

¹²⁸ พระนามของสมเด็จพระสังฆราชองค์นี้ ปรากฏอยู่ในสมณสาสน์มาแต่กรุงศรีสัตนาคนหุต เมื่อ พ.ศ.2318 “ภาคต้น: เอกสารประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับสมัยธนบุรี” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์, 17.

¹²⁹ ในประเด็นนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เสนอว่า สมเด็จพระสังฆราช (ดี) คือ กลุ่มพระภิกษุที่เป็นพวกของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ที่ทรงสถาปนาขึ้นต่อจากสมเด็จพระสังฆราช (ดี) นั้น ไม่ใช่พวกของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงเกิดปัญหาการปกครองคณะสงฆ์และนับเป็นความอ่อนแออีกอย่างของระบบการเมืองในสมัยกรุงธนบุรี ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 226-228.

คณะสงฆ์นั้น ส่วนหนึ่งมาจากความเหลื่อมล้ำของสมณศักดิ์ที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยกรุงธนบุรี ดังนั้น การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงนิมนต์พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ในสมัยอยุธยามารับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชจึงทำให้ปัญหาความขัดแย้งที่เกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำทางสมณศักดิ์ในวงการคณะสงฆ์เบาบางลงหรืออาจจะยุติลงไปเนื่องจากไม่พบหลักฐานการฟ้องร้องหรือหลักฐานที่บ่งชี้ถึงความแตกแยกของคณะสงฆ์ในช่วงก่อนที่จะเกิดเหตุการณ์ความวุ่นวายในช่วงปลายรัชสมัย

ทั้งนี้ การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) นั้นมีความเกี่ยวข้องกับพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่มากขึ้นด้วย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแสดงออกถึงพระราชอำนาจของความเป็นพระมหากษัตริย์ทั้งในอาณาจักรและพุทธจักรได้อย่างชัดเจน เห็นได้จากการเหตุการณ์เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ขึ้นไปปราบชุมนุมของเจ้าพระฝางที่เมืองสวางคบุรี พระองค์ทรงแสดงพระราชอำนาจในการเป็นประธานพิจารณาความและตัดสินความผิดของคณะสงฆ์ในเมืองสวางคบุรี ปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า

วันอังคาร เดือน 11 ขึ้น 6 ค่ำ ปีชวด โทศก (พ.ศ.2313) ทรงพระกรุณาให้นิมนต์พระสงฆ์ฝ่ายเหนือมาพร้อมกันหน้าพระที่นั่งขุนนางผู้น้อยผู้ใหญ่ฝ่ายทหารพลเรือนเฝ้าพร้อมกัน จึงดำรัสปลุกเสกว่า พระสงฆ์บันดาอยู่ฝ่ายเหนือนี้เป็นพรรคพวกเพื่อนอ้ายเรือนฝางยอมคิดถือปืนรบศึก ข่าคนปล้นเอาทรัพย์สิ่งของแลกินสุราส้องเสพด้วยสีกาให้ขาดจากสิกขาบทจตุปาราชิกเป็นลามกอยู่ในพระศาสนาจะไว้มิได้ อนึ่ง พระสงฆ์ฝ่ายใต้ฝ่ายเหนือก็ปลอมกันอยู่มิรู้ว่าองค์ใดต้องคดีชั่ว จะได้กระทำสักการบูชาให้เป็นผลานิสงส์แก่ตนแก่ท่าน แลให้พระสงฆ์ว่าแต่ตามสัจตามจริง ถ้าได้ผิดในจตุปาราชิกแต่กาลใดกาลก่อน จะพระราชทานผ้าให้สึกออกทำราชการ ที่มีรับนั้นจะให้ดำนากับนาฬิกา 3 กลั่น ถ้าขณะจะให้เป็นเจ้าของอถิการราชาคณะฝ่ายเหนือ โดยสมควรแก่คุณความรู้ ที่แพ้แก่นาฬิกานั้นจะให้ลงพระราชอาชญาแล้วสักข้อมือมิให้บวชได้อีกเลย ถ้าเสมอนาฬิกาจะพระราชทานผ้าไตรให้บวชใหม่ ถ้าไม่รับแต่เดิม ครั้นจะให้ลงดำนากลับคืนคำว่าได้ทำผิดจะให้ลงพระราชอาชญาประหารชีวิตเสีย อนึ่ง เมื่อพระสงฆ์จะลงดำนานั้น ให้ตั้งศาลกั้นม่านดาดเพดาน แต่งเครื่องพลีกรรมเทพดาพร้อมแล้ว ทรงพระอริษฐานให้พระบารมีนั้นช่วยอภิบาลรักษาพระสงฆ์ทั้งปวง ว่าภิกษุองค์ใดมิได้ขาดสิกขาบทจตุปาราชิก ขอให้พระบารมีโพธิญาณของโยม แลอานุภาพเทวดาอันศักดิ์สิทธิ์ช่วยอภิบาลรักษาพระผู้เป็นเจ้า อย่าให้แพ้แก่นาฬิกาได้ ถ้าแลภิกษุรูปใดศีลวิบัติด้วยจตุปาราชิกจงสังหารให้แพ้แก่นาฬิกาให้เห็นเป็นประจักษ์แก่ตาโลก เดชะพระบารมีสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวครั้งนั้น พระสงฆ์ที่มีศีลบริสุทธิ์ก็ขณะแก่นาฬิกาหาอันตรายมิได้ ที่ภิกษุทุศีลนั้นก็แพ้นาฬิกาเห็นประจักษ์แก่ตาโลกทั้งปวง พระสงฆ์ดำน้ำครั้งนั้นขณะบ้าง เสมอบ้าง แพ้บ้าง เสนาบตีทั้งปวงก็กระทำตามรับสั่ง

โดยสมควรแก่คุณและโทษ แต่ผ้าไตรที่พระสงฆ์สีกนั้นได้เผาทำสมุกไปทาพระมหาธาตุเมืองฝาง แล้วทรงพระกรุณาให้เย็บผ้าจีวรให้ได้ 1,000 ไตร บวชพระสงฆ์ไว้ฝ่ายเหนือ แล้วให้ลงมาอาราธนารับพระสงฆ์ราชาคณะและอันดับ 50 รูป ณ กรุงธนบุรี ขึ้นไปบวชพระสงฆ์ไว้ทุกหัวเมืองแล้วพระราชทานราชาคณะไว้ให้อยู่สั่งสอนพระสงฆ์ฝ่ายเหนือ พระพิมลธรรมอยู่เมืองฝาง พระธรรมเจดีย์อยู่ทุ่งยั้ง พระธรรมราชา พระเทพกวีอยู่เมืองสวรรคโลก พระธรรมอุดมอยู่เมืองพิชัย พระโพธิวงศ์อยู่เมืองพิษณุโลก¹³⁰

เนื้อความในพระราชพงศาวดารนี้ ไม่เพียงแต่แสดงถึงการใช้พระราชอำนาจอย่างเด็ดขาดต่อการตัดสินพระทัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในเหตุการณ์นี้เท่านั้น การพิจารณาโทษของผู้สมรู้ร่วมคิดในฐานะนักโทษการเมืองที่ควรมีโทษถึงขั้นประหารชีวิตหรือเป็นแรงงานตะพุนหญ้าช้าง ซึ่งเป็นโทษร้ายแรงรองจากการประหารชีวิตและการทำให้พิการแต่พระองค์กลับให้พิจารณาความเพื่อให้พระสงฆ์เหล่านั้นได้มีทางเลือกต่าง ๆ และตามขนบธรรมเนียมในสมัยอยุธยา การพิจารณาความของพระสงฆ์ควรเป็นหน้าที่ของฝ่ายพุทธจักรหรือมอบหมายให้ขุนนางเป็นแม่กองพิจารณาโทษทัณฑ์

อีกทั้ง จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์จากกรุงธนบุรีขึ้นไปบวชพระสงฆ์ไว้ทุกหัวเมือง แล้วพระราชทานราชาคณะไว้ให้สั่งสอนพระสงฆ์ฝ่ายเหนือ นับเป็นการปรับพุทธจักรแบบเก่าให้เข้ามาสู่พุทธจักรของกรุงธนบุรี การบวชพระในครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนิมนต์ให้คณะสงฆ์เหล่านั้นขึ้นกับคณะคามวาสีทั้งหมด สังเกตได้จากพระราชอาณัติที่นิมนต์ให้ขึ้นมาอยู่สั่งสอนพระสงฆ์ฝ่ายเหนือนั้น หากเทียบตำแหน่งจากทำเนียบสมณศักดิ์ในสมัยอยุธยาซึ่งมีทำเนียบสมณศักดิ์ปรากฏอย่างชัดเจน¹³¹ พบว่าพระราชอาณัติที่ขึ้นไปยังหัวเมืองเหนือคราวนั้นล้วนแต่เป็นพระราชอาณัติระดับสูง มีทั้งชั้นเจ้าคณะรองคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย ตำแหน่งพระพิมลธรรมพระราชอาณัติชั้นธรรมและพระราชอาณัติชั้นเทพ ล้วนแล้วแต่เป็นศาสนบุคคลของฝ่ายอาณาจักรที่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์และพระสงฆ์เหล่านี้มุ่งเน้นวัตรปฏิบัติที่เคร่งพระวินัยและพระคัมภีร์ ทำให้เป็นหลักสำคัญของคณะสงฆ์หัวเมืองเหนือได้อย่างดี อีกทั้งการบวชใหม่เท่ากับเป็นศิษย์ร่วมสำนัก

¹³⁰ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 68-70.

¹³¹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระอารามแลทำเนียบสมณศักดิ์, 55-63.

ของพระอุปถัมภ์ซึ่งเป็นศาสนบุคคลของกรุงธนบุรีจึงทำให้สามารถกำหนดทิศทางความถูกต้องทาง พุทธศาสนาและแนวปฏิบัติได้ ดังนั้น ต้องถือว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงใช้พระราชอำนาจของ พระสงฆ์ในการผนวกเอาคณะสงฆ์หัวเมืองเหนือให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของคณะสงฆ์กรุงธนบุรีซึ่งเป็น ชั้นที่เชื่อมระหว่างผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครอง เหตุการณ์นี้จึงยังเป็นสิ่งสะท้อนพระราชอำนาจของ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในพุทธจักรให้เห็นได้อย่างชัดเจน

2.1.3.3 ความเคร่งพระวินัยของคณะสงฆ์กรุงธนบุรี

การฟื้นฟูพุทธศาสนาและการทะนุบำรุงคณะสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทำให้ จำนวนพระสงฆ์ในอาณาจักรกรุงธนบุรีเพิ่มมากขึ้นแต่ปัญหาหนึ่งที่ตามมาคือพระสงฆ์บางส่วนยังคงไม่ มีความรู้ทางพุทธศาสนา ทำให้ประพฤติตนไม่เหมาะสมกับสมณเพศ ก่อให้เกิดความวุ่นวายภายใน พุทธจักรและผู้พบเห็น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงหาทางแก้ปัญหานี้โดยการแต่งคัมภีร์เกี่ยวกับศีล ทั้ง 227 ข้อที่พระสงฆ์ต้องถือปฏิบัติซึ่งปกติจะเป็นภาษาบาลีแต่ในคราวนี้ทรงอธิบายและให้ ความหมายด้วยภาษาไทย เพื่อให้พระสงฆ์อนุจร (พระสงฆ์ทั่วไป ไม่มีสมณศักดิ์) ซึ่งมักเป็นพระสงฆ์ที่ ไม่มีความรู้ทางภาษาบาลี ใช้เป็นต้นแบบของวัตรปฏิบัติและประกาศใช้ใน พ.ศ.2316 โดยใช้ชื่อว่า พระราชกำหนดศีลสิกขา

พระราชกำหนดศีลสิกขา ประกาศออกมาเพื่อให้พระสงฆ์เข้าใจในเนื้อหาที่เกี่ยวกับศีล ของพระสงฆ์ การออกพระราชกำหนดศีลสิกขานั้นถือเป็นข้อกำหนดขั้นพื้นฐานของการดำรง สถานภาพความเป็นพระสงฆ์ จำนวนพระสงฆ์ที่เพิ่มมากขึ้นส่วนมากเป็นพระสงฆ์ที่ไม่มีความรู้ทางด้าน ภาษาบาลีที่จะตีความและเข้าใจในเรื่องศีลที่เป็นภาษาบาลี แม้ว่าพระองค์จะมีรับสั่ง “ให้พระสงฆ์ เรียนภาษาบาลีต่อไป เพราะภาษาบาลีเป็นภาษาที่พระสงฆ์ต้องใช้ ตรงกับของเราต้องใช้ภาษาลาดิน เหมือนกัน เพื่อพระสงฆ์จะได้อ่านหนังสือเข้าใจด้วยตัวเองได้ และรับสั่งว่านิทานต่าง ๆ ที่เคยเล่ากัน มาให้ตัดออกเสียบ้างเพราะนิทานเหล่านี้ล้วนแต่ไม่จริงทั้งนั้น”¹³² แต่ขณะเดียวกัน สมเด็จพระเจ้ากรุง ธนบุรีก็ทรงหาวิธีที่จะทำให้พระสงฆ์ทั้งหลายเข้าใจในรายละเอียดของศีลทั้ง 227 ข้อ ในพระ

¹³² “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ, 89.

ปาติโมกข์ที่เป็นภาษาบาลี¹³³ ดังนั้น พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ นิมนต์บรรดาพระราชอาคันตุกะและให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตมารวมกันเพื่อแต่งศีลสิกขาแต่เป็นที่น่าสังเกตว่าลักษณะสำนวนภาษาสันนิษฐานว่าเขียนขึ้นจากความทรงจำของพระราชอาคันตุกะหรือจากนักปราชญ์ที่เรียกมาชุมนุมในครั้งนั้นหรือจะเป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่พระองค์ทรงอธิบายเอง สมเด็จพระยามหาราชราชนิกายทรงให้ความเห็นไว้ว่า

พระราชवरวงษ์เธอ กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา เธอบอกว่าในจำพวกหนังสือเก่า ซึ่งหอพระสมุดได้มาจากเมืองเพ็ชรบุรี มีพระราชกำหนดว่าด้วยศีลสิกขา ตั้งในครั้งกรุงธนบุรีเมื่อปีมเสงเบญจศก จุลศักราช 1135 พ.ศ.2316 ได้ต้นฉบับมาจากวัดแก่งเหล็กเรื่อง 1 สังเกตสำนวนดูเหมือนจะเปน พระราชนิพนธ์พระเจ้ากรุงธนบุรี ข้าพเจ้าจึงเรียกหนังสือนั้นมาตรวจดู เห็นว่าเปนพระราชนิพนธ์พระเจ้ากรุงธนบุรี แม้ถ้าไม่ทั้งหมดก็คงมีพระราชนิพนธ์ทรงเพิ่มเติมลง.....พระราชกำหนดเรื่องศีลสิกขาที่พิมพ์นี้ ผู้อ่านคงจะเชื่อในทางสำนวนว่าเปนพระราชนิพนธ์พระเจ้ากรุงธนบุรีมีอยู่ในนั้น แต่บางทีจะมีผู้อ่านบางคนคิดเห็นผิดไปจากทางที่สมควร ด้วยโวหารอยู่ข้างจะเอะอะ ไม่เปนสง่าผ่าเผยเหมือนโวหารที่แต่งพระราชกำหนดในชั้นหลังหรือแม้ชั้นกรุงเก่า ซึ่งจะเห็นได้ในกฎหมายเช่นพระราชกำหนดเก่าเป็นต้น ที่ผิดกันเช่นนี้ คือ ที่เป็นข้อสำคัญของพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงการใด ๆ เอาความสำเร็จเปนใหญ่ ไม่สู้ถือแบบแผนเปนสำคัญนัก¹³⁴

เมื่อพิจารณาเนื้อหาแล้วจะพบว่าศีลสิกขาสสมัยธนบุรีเขียนขึ้นเพื่อให้ทำความเข้าใจได้ง่าย มีการใช้ภาษาที่เข้าใจง่ายและตรงไปตรงมา ไม่คำนึงถึงรูปแบบและลักษณะโครงสร้างการใช้คำของต้นฉบับภาษาบาลีที่มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลซึ่งยากแก่การเข้าใจ อาทิ ตามพระราชกำหนดศีลสิกขาในสมัยกรุงธนบุรีว่า “ห้ามเสพยาตุมความโดยทวาร 3 ขาดตมทาววิจิตรก พระเจ้าข้า”¹³⁵ แต่สิกขาบทที่ 1 ปฐมปาราชิกตามต้นฉบับภาษาบาลีว่า¹³⁶

¹³³ ดูเนื้อหาเกี่ยวกับศีลสิกขาในสมัยอยุธยาเพิ่มเติม ใน ราชบัณฑิตยสถาน “พระราชกำหนดเก่า” ในกฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2, 767-1036.

¹³⁴ พระราชกำหนดของพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าด้วยศีลสิกขา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย, พิมพ์แจกในงานปลงศพสนองคุณหม่อมพลับผู้มารดา ปีเถาะ สัปตศก พ.ศ.2458), คำนำ ค.

¹³⁵ พระราชกำหนดของพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าด้วยศีลสิกขา, 3.

¹³⁶ เนื้อความปัจจุบัน ว่า “ภิกษุเสพยาเมถุน ต้องปาราชิก” ใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, นวโกวาท (หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี), พิมพ์ครั้งที่ 81 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552), 2.

โย ปน ภิกขุ ภิกขุณฺโณ สิกขาสาชีวสมาปนโน สิกข์ อปจจกขาย ทุพพลยฺ อनावิกตฺวา เมณฺฺนํ ฌมฺมํ
ปฏฺิเสเวยฺย อนฺตมโส ตฺริจฉานคตฺยาปิ, ปาราชิโก โทตฺต อสฺวาโส

ภิกษุใดถึงพร้อมด้วยสิกขาและธรรมเนียมเลี้ยงชีพพร้อมกัน ของภิกษุทั้งหลายแล้ว ไม่กล่าวคิน
สิกขา ไม่ได้ทำให้แจ้งความเป็นผู้ถ้อยกำลัง (คือความท้อแท้) พึงเสพเมถุนธรรมโดยที่สุดแม้ใน
ตฺริจฉานตัวเมีย ภิกษุนี้เป็นปาราชิก ไม่มีสังวาส¹³⁷

หรือตัวอย่างข้อการเสพเมถุน ตามพระราชกำหนดศีลสิกขาสัมภกรุณฺฑนบุรีว่า “ห้ามการ
เมถุนตนว่าได้บุญมาก ตาพนรก (เขื่อนรกขุมที่ 6 ตามคติความเชื่อในไตรภูมิพระร่วง) * พระเจ้าข้า”¹³⁸
ในขณะที่ศึกษาบทตามบาลีในพระวินัยปิฎกกว่า¹³⁹

โย ปน ภิกขุ โอตฺถิณฺโณ วิปริณฺเตน จิตฺเตน มาตุคามสฺส สนฺตเก อนฺตคามปาริจฺจียาย วณฺณํ ภา
เสยฺย “เอตทคฺคํ ภคินี ปาริจฺจียานํ, ยา มาทิสฺสํ สีสฺวานตํ กลฺยาณธมฺมํ พุทฺทมจารี เอเตน ฌมฺเมน ปรี
จเรยฺยาติ เมถฺนุปสนฺหิตฺเตน,

อนึ่ง ภิกษุใดกำหนดแล้ว มีจิตแปรปรวนแล้ว กล่าวคุณแห่งการบำเรอตนด้วยกามในสำนัก
มาตุคาม ด้วยถ้อยคำพาดพิงเมถุนว่า “น้องหญิง หญิงใดบำเรอผู้ประพฤติพรหมจรรย์ มีศีลมีกัลยาณ
ธรรมเช่นเราด้วยธรรมนั้น นั่นเป็นยอดแห่งความบำเรอทั้งหลาย”¹⁴⁰

การสื่อความหมายที่สร้างความเข้าใจได้ง่ายกว่าการแปลที่ถูกต้องตามหลักของภาษาบาลี
อย่างครบถ้วนนั้น เกิดจากความไม่เคร่งครัดธรรมเนียมทางภาษาแต่เคร่งในหลักพระวินัยตามพุทธบัญญัติ
เมื่อพิจารณาเนื้อความจะสังเกตได้ว่าบทลงโทษหรือผลของการผิดศีลนั้น ขึ้นร้ายแรงที่สุดคือตกนรก

¹³⁷ เนื้อความปัจจุบันว่า “ภิกษุมีความกำหนดอยู่ พุดล่อให้หญิงบำเรอตนด้วยกามต้องล้างชาติเสส”
ใน ภิกษุปาฏิโมกข์ บาลี แปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ 15 (กรุงเทพฯ : ป.สัมพันธ์พาณิชย์, 2537),
28-29.

* นรกใหญ่ 8 ขุม เรียงลำดับตามความลึกของนรก มีดังนี้ สัตยชีพ กาสสุตตะ สังฆาฏะ โรรุวะ มหาโร
รุวะ ตาปะ มหาตาปะ และอวีจี

¹³⁸ พระราชกำหนดของพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าด้วยศีลสิกขา, 2.

¹³⁹ มหามกุฏราชวิทยาลัย, นวโกวาท (หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี), 3.

¹⁴⁰ ภิกษุปาฏิโมกข์ บาลี แปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, 42-43.

มหาวเวจี ปาราชิกให้สึกเสีย และที่สำคัญบทลงโทษทั้งหมดนั้นมุ่งเน้นไปในโลกหน้าหรือดินแดนที่ถูกสมมติขึ้นภายใต้แนวคิดไตรภูมิพระร่วงอันเป็นความเชื่อพื้นฐานของผู้คนในสังคมสมัยอยุธยา ไม่ปรากฏผลออกมาเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจนในชาตินี้เท่าใดนัก และในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สึกออกจากความเป็นพระสงฆ์นั้นก็เนื่องมาจากการประพาศพิศิตพระวินัยซึ่งส่วนนี้มีความแตกต่างจากสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีบทลงโทษทางฝ่ายอาณาจักรอย่างชัดเจน สะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างในแนวคิดของพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงธนบุรีกับกรุงรัตนโกสินทร์

ความเคร่งพระวินัยของคณะสงฆ์กรุงธนบุรี ยังสะท้อนให้เห็นได้จากสมณสาส์นของสมเด็จพระสังฆราชกรุงธนบุรี ที่ตอบกลับสมณสาส์นมาแต่กรุงศรีสัตนาคนหุต ใน พ.ศ.2318 ครั้งนั้น คณะสมณทูตได้นำผ้าไตรจีวรที่เย็บย้อมตามพระวินัยของกรุงศรีสัตนาคนหุตมาถวายแต่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ด้วย แต่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ไม่ได้นำมานุ่งห่มเนื่องจากการเย็บย้อมของทางกรุงศรีสัตนาคนหุตนั้นไม่ถูกต้องตามพระวินัยที่มีพุทธบัญญัติเกี่ยวกับผ้าจีวรไว้ ทั้งนี้ ทางคณะสงฆ์ธนบุรีได้ชี้แจงให้ทางเมืองศรีสัตนาคนหุตทราบด้วยว่า ผ้าจีวรที่ส่งมาถวายสมเด็จพระสังฆราชนั้นไม่ต้องตามพระวินัย และยังได้ส่งผ้าไตรจีวรที่คณะสงฆ์ธนบุรีตีความตามพระวินัยไปถวายเป็นสมณบรรณาการแต่สมเด็จพระสังฆราชกรุงศรีสัตนาคนหุตด้วย ดังปรากฏในสมณสาส์น ว่า

ประการหนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระสังฆราชกรุงศรีสัตนาคนหุต ถวายจีวรสาฎกกับปาสิกพัตรโกไสย ภัตตร หนีได้ตัดแปนขันธตามพระวินัยทุกขัตติยปัญญัตตินั้น ครองจะเปนอาบัติ จึงบูชาไว้เปนพุทธบูชาจง โมทนาเอาส่วนกุศล แลได้ถวายสมณบรรณาการผ้าจีวรกับปาสิกพัตรตัดแปนขันธตามพระวินัยทุกขัตติยปัญญัตติไตรรัตตแพรสองสาย รัตตคตยวนไหมคาดเอวสาย 1 อังสะแพร 1 สันธัตตคตของ 1 ผ้าขาวรองอุทกทั้ง 1 ผ้าขาวเช็ดมือ 1 ถวายมาเปนหย่างให้พระสังฆราชาธิบดีครองแล้วว่ากล่าวพระสงฆ์ทั้งปวงให้ทรงจีวรตัดแปนขันธจุกหย่างสงฆถวายมานี้จึงต้องพระวินัยทุกขัตติยปัญญัตติ จึงได้ชื่อว่าทำนุกบารุงบวรพุทธศาสนาในกรุงศรีสัตนาคนหุตเปนแท้ได้¹⁴¹

การส่งสมณสาส์นไปยังสมเด็จพระสังฆราชกรุงศรีสัตนาคนหุตนั้น แม้ไม่มีเอกสารหลักฐานบ่งชี้ว่า คณะสงฆ์แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุตได้เปลี่ยนแปลงการนุ่งห่มเย็บย้อมผ้าไตรจีวรให้

¹⁴¹ “จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) ตั้งแต่ จ.ศ. 1129-1182 เป็นเวลา 53 ปี” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 541-589.

เป็นไปตามคำแนะนำของคณะสงฆ์กรุงธนบุรีหรือไม่ แต่หลักฐานชิ้นนี้แสดงให้เห็นได้ชัดว่า คณะสงฆ์ของกรุงธนบุรีมองว่าตนเป็นผู้ดำเนินรอยตามพระศาสนาอย่างเคร่งครัด มีความรู้ความสามารถและตีความพระไตรปิฎกได้อย่างแตกฉาน เข้าใจพระวินัยในเรื่องการนุ่งห่มเย็บย้อมผ้าไตรจีวรได้ตามพุทธบัญญัติ ซึ่งนับเป็นที่พึงพิงได้ในกรณีคณะสงฆ์กรุงศรีสัตนาคนหุตมีความประสงค์ที่จะขอความอนุเคราะห์ในทางพุทธศาสนาหรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงความเหนือกว่าของกรุงธนบุรีต่อกรุงศรีสัตนาคนหุต อันเกิดจากพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองที่เอาใจใส่ทะนุบำรุงพุทธศาสนาและกวาดขันให้พระสงฆ์เคร่งพระวินัยตามพุทธบัญญัติด้วย

ความเคร่งครัดในพระวินัยของคณะสงฆ์นั้นไม่ใช่เพียงการแสดงให้เห็นถึงความเอาใจใส่ทะนุบำรุงพุทธศาสนา หรือเป็นภาพลักษณ์ของความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาในอาณาจักรเท่านั้น แต่พระราชจริยวัตรของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้แสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำทั้งทางฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายพุทธจักรที่สามารถสั่งสอนคณะสงฆ์อนุจรที่ไม่มีความรู้เกี่ยวกับพระปาติโมกข์หรือศีลของพระสงฆ์ 227 ข้อซึ่งมีรายละเอียดเป็นภาษาบาลี พระองค์ก็ทรงทำให้เนื้อหาของศีลนั้นเข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้น พระราชกรณียกิจที่เปรียบเสมือนการสอนพระสงฆ์นี้จึงเป็นการแสดงพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในฝ่ายพุทธจักรด้วยทำให้เมื่อบริบททางการเมืองที่เริ่มเกิดการท้าทายอำนาจพระมหากษัตริย์ของขุนนาง นับตั้งแต่ พ.ศ.2318-2319 เรื่อยมา¹⁴² สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงต้องขยายพระราชอำนาจมากยิ่งขึ้น พระองค์จึงทรงพยายามสถาปนาอำนาจผู้นำฝ่ายพุทธจักร

2.1.4 ความพยายามสถาปนาอำนาจผู้นำฝ่ายพุทธจักรผ่านการเป็นผู้สำเร็จพระกรรมฐาน*

การควบคุมกำลังคนเป็นเรื่องสำคัญสำหรับอาณาจักร อีกทั้งการควบคุมหรือสถาปนาอำนาจความเป็นผู้นำในฝ่ายพุทธจักรก็นับว่ามีความจำเป็นด้วย เนื่องจากพุทธจักรก็มีศาสนบุคคลในสังกัดเป็นจำนวนมาก อีกทั้ง คณะสงฆ์ถือเป็นกลุ่มผู้มีอิทธิพลทางความคิดของผู้คนในสังคม ในสมัยอยุธยา สมเด็จพระนารายณ์ถูกปราบดาภิเษกโดยพระเพทราชาซึ่งเหตุผลประการหนึ่งคือเรื่องพุทธศาสนาที่แม้จะไม่มีหลักฐานชี้ชัดแต่ก็มีหลักฐานที่ทำให้เชื่อได้ว่าการจลาจลในครั้งนั้นประสบ

¹⁴² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 239.

* ราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายว่า กรรมฐาน [กัมมะถาน] น. ที่ตั้งแห่งการงาน หมายถึงอุบายทางใจ มี 2 ประการ คือ สมถกรรมฐานเป็นอุบายสงบใจ และวิปัสสนากรรมฐานเป็นอุบายเรื่องปัญญา

ความสำเร็จเนื่องจากได้รับความร่วมมือจากพระสงฆ์ แม้ในสมัยธนบุรีก็ยิ่งปรากฏเหตุการณ์ความวุ่นวายที่มีพระสงฆ์เป็นผู้นำ อาทิ กรณีมหาธา วัดพระราม กรุงเก่าอ้างตัวเป็นผู้มีบุญ ดังนั้น การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถขยายพระราชอำนาจเข้าไปยังพุทธจักรและควบคุมพระสงฆ์ได้นอกจากจะทำให้พระองค์ควบคุมกำลังคนในฝ่ายพุทธจักรได้แล้ว ยังเป็นการแก้ปัญหาทางฝ่ายพุทธจักรที่เกิดจากพระสงฆ์ทำผิดพระวินัยหรือการอ้างตัวว่าเป็นผู้มีบุญเพื่อก่อความวุ่นวายในสังคมด้วย เหล่านี้จึงเป็นเหตุผลที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพยายามที่จะสถาปนาอำนาจผู้นำฝ่ายพุทธจักรขึ้น พระองค์ทรงดำเนนวิธีต่าง ๆ เพื่อสถาปนาอำนาจเหนือพุทธจักร ดังต่อไปนี้

2.1.4.1 ความสำคัญของการเป็นผู้นำฝ่ายพุทธจักรในบริบทสังคมสมัยกรุงธนบุรี

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชประสงค์ในการที่จะสถาปนาอำนาจในการเป็นผู้นำฝ่ายพุทธจักรเพื่อถ่ายทอดแนวคิดต่าง ๆ ของฝ่ายอาณาจักรไปยังพระสงฆ์และพระสงฆ์เหล่านั้นจะเผยแพร่แนวคิดไปยังราษฎรอีกชั้นหนึ่ง ดังนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงใช้ความสนพระทัยทางพุทธศาสนาส่วนพระองค์และนำคุณลักษณะพิเศษที่เป็นอาณานิคม (Charisma)¹⁴³ มาสร้างพระราชอำนาจในการเป็นผู้นำฝ่ายพุทธจักร

หากพิจารณาในทางการเมืองจะเห็นว่าโครงสร้างทางสมณศักดิ์ของกรุงธนบุรีรับแบบอย่างมาจากสมัยอยุธยา ซึ่งทำเนียบสมณศักดิ์ของยุคนั้น เจ้าคณะฝ่ายอรัญวาสี ตำแหน่งพระพุทธานุชา เป็นผู้มีอำนาจการปกครองคณะสงฆ์ฝ่ายที่มุ่งเน้นวัตรปฏิบัติด้านสมณะวิปัสสนา รวมถึงพระครูเจ้าคณะรามัญและพระครูเจ้าคณะลาวทั้งปวง ทั้งในกรุงและนอกกรุง ทั้งแขวงจังหวัดหัวเมืองปากใต้ฝ่ายเหนือและพระสงฆ์ที่อยู่ในป่าในดอนล้วนขึ้นกับคณะอรัญวาสีทั้งหมด¹⁴⁴ และยังมีพระสงฆ์จากหัวเมืองต่าง ๆ ที่มีทั้งมอญและลาว ล้วนเป็นพระสงฆ์อนุจรจำนวนมาก “ซึ่งขับต้อนลงมาแต่เมืองฝ่ายเหนือ”¹⁴⁵ ทรงให้ขึ้นกับฝ่ายอรัญวาสีตามรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยอยุธยา อีกทั้งยัง

¹⁴³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 51.

¹⁴⁴ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ พ.พิทยาคาร, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูพิณิจสมาจาร (โต) ณ วัดนามะตูม จังหวัดชลบุรี วันที่ 16 มีนาคม พ.ศ.2518), 18.

¹⁴⁵ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 111.

ทรงให้ความสำคัญกับพระสงฆ์อรุณเจ้านั้น ถึงกับ “ประเดียงพระสังฆราชไว้ว่าพระสงฆ์อรุณเจ้านั้น อารามใดขัดสนอาหาร ให้เบิกเอาข้าวฉางหลวงไปถวาย แล้วทรงพระราชศรัทธาถวายสมณบริขาร แก่อาคันตุกะเป็นอันมาก”¹⁴⁶ แม้ว่าจะปรากฏหลักฐานการอพยพโยกย้ายผู้คน และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อยู่อาศัยตามกลุ่มชาติพันธุ์ และให้สร้างวัดขึ้นเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของชุมชน อาทิ วัดลาว (ปัจจุบันคือวัดบางไส้ไก่) และนิมนต์คณะสงฆ์ลาวมาจำพรรษา ทำให้เกิดเป็นชุมชนบ้านลาวขึ้น แต่ก็ยังคงเบิกข้าวจากฉางหลวงมาแจกจ่ายแก่พระสงฆ์เหล่านั้น ยิ่งเป็นการย้ำภาพลักษณ์ความเป็นผู้นำคณะสงฆ์ที่มีหน้าที่ดูแลเรื่องปากท้องของคณะสงฆ์ทั้งหลายให้ปรากฏเด่นชัดยิ่งขึ้น

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเน้นการจัดกิจการคณะสงฆ์เพื่อให้คณะสงฆ์เหล่านั้นยอมรับในพระราชอำนาจและพระเดชพระคุณของพระมหากษัตริย์ จะเห็นว่าทรงให้ความสำคัญกับพระสงฆ์อย่างมากเพราะพระสงฆ์เป็นชนชั้นที่เชื่อมระหว่างพระมหากษัตริย์กับผู้คนในสังคมและพระสงฆ์ยังเป็นผู้นำทางความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อพยพเข้ามาในกรุงธนบุรี อีกทั้งพระองค์ยังทรงเกรงว่าบรรดาพวกมอญและลาวนั้นจะเข้ารีต นับถือคริสต์ศาสนาแล้วจะเกิดปัญหาภายในขึ้น โดยเฉพาะแนวคิดทางศาสนาที่ขัดแย้งกันของศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม รวมถึงการที่ไม่สามารถคุมผู้คนได้เนื่องจากความคิดที่แตกต่างกันเกิดขึ้นจากแนวคิดทางศาสนาที่แตกต่างกัน จึงทรงประกาศ “ห้ามมิให้ไทยและมอญเข้ารีตและนับถือศาสนาหมัด”¹⁴⁷ ทรงอธิบายเหตุผลว่า

ด้วยพวกเข้ารีตแลพวกที่ถือศาสนาหมัด เป็นคนที่อยู่นอกพระพุทธศาสนาเป็นคนที่ไม่มีความหมาย และไม่ประพฤติตามพระพุทธวณะ ถ้าพวกไทยซึ่งเป็นคนพื้นเมืองนี้ตั้งแต่กำเนิด ไม่นับถือและไม่ประพฤติตามพระพุทธศาสนาถึงกับลืมชาติกำเนิดของตน ถ้าไทยไปประพฤติและปฏิบัติตามลัทธิของพวกเข้ารีตและพวกหมัด ก็จะตกอยู่ในฐานความผิดอย่างร้ายกาจ เพราะฉะนั้นเป็นอันเห็นได้เที่ยงแท้ว่า ถ้าคนจำพวกนี้ตายไป ก็ต้องตกนรกอเวจี ถ้าปล่อยให้พวกนี้ทำตามชอบใจ ถ้าไม่เหนียวรั้งไว้ ถ้าไม่ห้ามไว้แล้ว พวกนี้ก็จะวุ่นขึ้นทีละน้อยโดยไม่รู้ตัว จนที่สุดพระพุทธศาสนาก็เสื่อมทรามลง¹⁴⁸

¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, 111.

¹⁴⁷ “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ, 93.

¹⁴⁸ ประกาศมา ณ วันอาทิตย์ ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 11 ปีมะเมีย ฉศก (ตรงกับวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2317) ใน “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ, 93.

เหตุผลที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงอธิบายนั้นมีความเกี่ยวเนื่องกับความวุ่นวายที่อาจจะเกิดขึ้นจนท้ายที่สุดนำไปสู่ความเสื่อมทรามของพุทธศาสนา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งดำรงพระองค์ในฐานะของผู้นำพุทธศาสนาย่อมจะเห็นปัญหาเหล่านี้ว่าเป็นปัญหาสำคัญเพราะความหลากหลายทางความเชื่อจะสร้างความแตกแยกในสังคมและยากต่อการสถาปนาความเป็นผู้นำทางศาสนาในสังคมได้ อันจะส่งผลต่อการควบคุมกำลังคนซึ่งถือเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งของบริบทสังคมขณะนั้นด้วย¹⁴⁹

2.1.4.2 การปฏิบัติพระกรรมฐานของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ความสนพระทัยในพระกรรมฐานซึ่งเป็นคุณลักษณะเฉพาะของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น การศึกษาที่ผ่านมา มุ่งอธิบายไปในทิศทางเดียวกัน คือ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสนพระทัยการฝึกพระกรรมฐานมาตั้งแต่ก่อนที่จะสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ โดยอ้างอิงจากพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ให้รายละเอียดในตอนที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จฯ มาที่เมืองตากซึ่งมีนัยของความสนพระทัยในพุทธศาสนา ไว้ว่า “เพลเข้า เสด็จฯ ไปนมัสการพระปฏิมากร ณ วัดกลางดอยเขาแก้ว จึงตรัสประภาษถามพระสงฆ์ว่า พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจำได้หรือไม่ เมื่อโยมยังอยู่บ้านระแหง โยมยกระฆังแก้วขึ้นชู้ไว้กระทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงพระบารมีว่า ถ้าข้าฯ จะได้ตรัสแก่พระปรมาภิเชกสัมโพธิญาณในอนาคตกาลเป็นแน่ ข้าฯ ตีระฆังแก้วเข้าบัดนี้ให้ระฆังแก้วแตกจำเพาะแต่ที่จุก จะได้ทำเป็นพระเจดีย์ฐานแก้วบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ครั้นอธิษฐานแล้วตีเข้าระฆังแตกจำเพาะแต่ที่จุก ก็เห็นประจักษ์เป็นอัศจรรย์ครั้งหนึ่ง พระสงฆ์ถวายพระพรว่าจริงดังพระราชโองการ”¹⁵⁰ ในขณะที่นิธิ เอียวศรีวงศ์¹⁵¹วิเคราะห์ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสนพระทัยต่อการเจริญสมาธิภาวนามานับแต่ตั้งแต่ พ.ศ.2314 เป็นอย่างช้า โดยพิจารณาจากโคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ที่นายสวนมหาดเล็กแต่งไว้ตั้งแต่ พ.ศ.2314 ความตอนหนึ่งว่า “พระสติ

¹⁴⁹ สถานการณ์บ้านเมืองของกรุงธนบุรีขณะนั้นต้องพร้อมรับศึกจากพม่าตลอดเวลา โดยต้องมีความพร้อมทั้งด้านกำลังคน เสบียงอาหาร และอาวุธยุทโธปกรณ์ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการทำสงครามในช่วงระยะเวลานั้น ใน ภูมิรัฐศาสตร์, เมียนมาร์ – สยามยุทธ์ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2553), 214.

¹⁵⁰ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 86.

¹⁵¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 233.

วิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และคณะ ที่พิจารณาโคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ได้ชี้ชัดว่าเป็นสิ่งสะท้อนความสนพระทัยในการฝึกพระกรรมฐาน ถอดความไว้ว่า “พระสติปัญญา แลความวิริยอุตสาหะ สูงส่งกว่าชนทั้งหลาย ทรงมีพระทัยที่มั่นคงแลปัญญาเลิศล้ำ จะหาผู้เสมอเหมือนมิได้”¹⁵²

ผู้ศึกษาเห็นว่าความสนพระทัยในพระกรรมฐานของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเริ่มปรากฏให้เห็นเด่นชัดราว พ.ศ.2319 เรื่อยมาและพระองค์ทรงปฏิบัติในฐานะของความเป็นผู้นำฝ่ายอาณาจักร อีกทั้ง ในช่วงเวลานั้นยังเป็นช่วงว่างเว้นจากการศึกสงครามกับพม่า หลังจากพระเจ้ามังระสวรรคต ใน พ.ศ.2319 และพระเจ้าชินกู้ขึ้นครองราชย์ต่อในช่วง พ.ศ.2319-2325 กองทัพของพม่าไม่ได้ยกทัพไปโจมตีดินแดนใด ๆ รวมทั้งกรุงธนบุรีด้วย ช่วงระยะเวลาดังกล่าวจึงเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่เปิดโอกาสให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีโอกาสในการขยายอำนาจไปยังพื้นที่ต่าง ๆ โดยไม่มีอุปสรรคจากกองทัพของพม่า¹⁵³ รวมถึงการสถาปนาอำนาจเหนือฝ่ายพุทธจักรผ่านการเป็นผู้บรรลุสภาวะธรรมแห่งพระกรรมฐานด้วย

การทะนุบำรุงพระสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีหรือพระสงฆ์ที่มุ่งวัตรปฏิบัติด้านสมถะวิปัสสนา* ในสมัยอยุธยา มีการทะนุบำรุงที่เป็นการสร้างศาสนสถาน การสนับสนุนอัฐบริวารต่าง ๆ แต่ในสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสนพระทัยทางด้านพระกรรมฐานอยู่เป็นเบื้องต้น ดังนั้น การทะนุบำรุงพุทธศาสนาฝ่ายอรัญวาสีจึงมีทั้งที่เป็นในเชิงสัญลักษณ์และในทางปฏิบัติ หลักฐานร่วมสมัยชี้ไปในทิศทางเดียวกันว่าพระองค์ทรงมุ่งมั่นปฏิบัติพระกรรมฐานอย่างคร่ำเคร่ง

ใน พ.ศ.2319 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปฏิบัติกรรมฐานที่วัดบางยี่เรือ (ปัจจุบันคือวัดราชคฤห์วรวิหาร) ในพระราชพงศาวดาร ว่า “ณ วันจันทร์ ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 1 เสด็จไปบำเพ็ญพระ

¹⁵² ธนบุรีในมิติประวัติศาสตร์, 175.

¹⁵³ William Koenig, *The Burmese polity 1752-1819*, Michigan Papers on South and Southeast Asian, No.34, (Ann Arbor : Center for South and Southeast Asian Studies, University of Michigan, 1990), 20.

* พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 ให้ความหมายคำว่า สมถะวิปัสสนา ไว้ว่า น. สมถะและวิปัสสนา เป็นแบบปฏิบัติในการเจริญกรรมฐานทางพุทธศาสนา, สมถะ คือ การทำใจให้สงบโดยเพ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์, วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้ง, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งในสังขารทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

กรรมฐาน ณ พระอุโบสถวัดบางยี่เรือ”¹⁵⁴ การบำเพ็ญพระกรรมฐานของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ในหมายรับสั่ง เรื่อง เกณฑ์ให้เจ้าพนักงานแต่งการเชิญพระอัฐิสมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระเทพามาตย์ ไปบำเพ็ญพระราชกุศล ณ วัดบางยี่เรือนอก (ปัจจุบันคือวัดอินทารามวรวิหาร) ว่า

วันศุกร์ ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 1 จุลศักราช 1138 ปีวอก อัฐศก เสดีจฯ ออกไปบำเพ็ญพระธรรม ณ วัดบางยี่เรือใน”¹⁵⁵ และในครั้งนั้น “ทรงพระกรุณาสั่ง พระยามหาเสนา พระยาจักรี ให้เจ้าพนักงานแต่งการอัญเชิญพระอัฐิสมเด็จพระพันปีหลวงกรมพระเทพามาตย์ ออกไปบำเพ็ญพระราชกุศลบังสุกุล ณ วัดบางยี่เรือนอก”¹⁵⁶

การบำเพ็ญพระธรรมเนื่องในการพระราชกุศล ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชชนนีนับเป็นการสนองคุณตามพระราชวิสัยที่ทรงมีพระราชศรัทธาตามแนวทางของพระสงฆ์ในฝ่ายสมณะวิปัสสนาที่ถือว่าการปฏิบัติธรรมจะมีผลบุญที่สูงกว่าการทำบุญด้วยอามิสทาน ในครั้งนั้น ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์ พระพุทธรูป พระเจดีย์ วิหาร ทั้งยังให้สร้างกุฏิ 120 หลังขึ้น ณ วัดบางยี่เรือ แล้วอาราธนาพระสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนามาอยู่ ณ กุฏิที่ทรงสร้างถวาย แล้วจึงเสด็จฯ ไป “ถวายพระราโชวาทแก่พระสงฆ์ โดยอธิบายซึ่งพระองค์บำเพ็ญได้ให้ต้องด้วยวิธี จะได้บอกบุญ ปฏิภาณ ศาสนาสืบไป”¹⁵⁷

ความมุ่งมั่นในการฝึกกรรมฐานของพระองค์นั้น ยังปรากฏหลักฐานภาพจิตรกรรมที่ฝาประจันของพระตำหนักแดงของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (ต่อมา กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศน์ พระโอรสในกรมพระยาเทพสุดาดำรงถวายพระตำหนักหลังนี้ให้วัดระฆังโฆสิตาราม) เป็นภาพฉากศพและพระภิกษุเจริญกรรมฐาน ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพฯ สันนิษฐานว่าเคยเป็นที่ประทับทรง

¹⁵⁴ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 113.

¹⁵⁵ ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี, 11.

¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, 11. แต่เนื้อความขัดกับพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า “ณ วันจันทร์ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 1 เชิญพระอัฐิสมเด็จพระพันปีหลวง ลงเรือแต่แต่ฉนวนน้ำเข้าไปพระเมรุวัดบางยี่เรือ ใน นิมนต์พระสงฆ์หลวงสามหมื่นหนึ่ง ถวายพระมหาทานเป็นอันมาก สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงศีลบำเพ็ญพระธรรม แรมอยู่พระตำหนักวัดบางยี่เรือนอก 5 เวล”

¹⁵⁷ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 114.

กรรมฐานของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมาก่อน เมื่อพิจารณาบริบทและเหตุการณ์แล้ว จะพบว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปฏิบัติกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน กระทำโดยการพิจารณาซากศพและการพิจารณาลมหายใจ ซึ่งในคัมภีร์วิสุทธิมรรค* ระบุรายละเอียดไว้ว่า การเพ่งลมหายใจเข้าออกเป็นกรรมฐานที่ทำได้ยากเพราะเป็นของละเอียดมาก ที่สำคัญคือ การปฏิบัติเหล่านี้เป็นกรรมฐานของมหาบุรุษ เช่น พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระอรหันต์สาวกของพระพุทธเจ้า เท่านั้น

พระอาการของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จากการฝึกพระกรรมฐานนั้น “พระนาภีพระองค์นั้นแข็งไป กระหม่อมมิเข้าติดกับสามัญโลกทั้งปวง อัจฉรย์นี้ต้องด้วยพระบาลีในพระกรรมฐาน”¹⁵⁸ การอ้างอิงพระอาการอันเกิดจากการปฏิบัติพระกรรมฐานตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค¹⁵⁹ เป็นนัยที่แสดงให้เห็นถึงคุณอันวิเศษของพระองค์เกิดจากการปฏิบัติซึ่งคุณลักษณะดังกล่าวเป็นเสมือนพุทธอาการของพระพุทธเจ้าและพระองค์ทรงเชื่อว่า “สามารถผ่อนพระอัสสาสะ ปัสสาสะจนคนไม่แลเห็นความเคลื่อนไหวในช่องพระนาภี ซึ่งทรงลงความเห็นว่าเป็นสัญลักษณ์ของการเริ่มต้นแห่งความเป็นพระเจ้า ยิ่งกว่านั้นยังมีสัญลักษณ์ที่แน่นอนอื่น ๆ อีกบางอย่าง คือ การที่พระองค์สามารถประทับนั่งนิ่งซึ่งอยู่ได้เป็นชั่วโมง ๆ เหมือนรูปเคารพ ด้วยลักษณะการเข้าฌานและพระเนตรจ้องเพ่ง”¹⁶⁰ ดังนั้น พระองค์จึงทรงนิมนต์สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) และพระราชอาคันตุกะทั้งหลายเข้าถวายวิสาขนาพุทธลักษณะ “จึงทรงดูในพระองค์ต้องด้วยพุทธลักษณะ คือ สุนัขเห่าของพระองค์สิ่งหนึ่ง มีเส้นพระอุณาโลมหว่างพระโขนงขาวอยู่เส้นหนึ่ง พระนาภีเวียนขวาเป็นทักษิณาวัด 1 และพระปฤษฎางค์ใหญ่ 1 ฝ่าพระหัตถ์ ฝ่าพระบาท พระพาหา พระอุระ หน้าทั้งเจ็ดประการ ก็ต้องด้วยพระพุทธลักษณะทั้ง

* คัมภีร์ทางพุทธศาสนาเล่มสำคัญ เนื้อหาสาระเกี่ยวกับศีล สมาธิ ปัญญา และหมวดธรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก อธิบายขยายความไว้อย่างเป็นระบบ ให้รายละเอียดในแง่มุมต่าง ๆ ซึ่ให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันของธรรมที่พึงทราบเหล่านั้น รวบรวมโดยพระพุทธโฆษาจารย์ ชาวอินเดีย ราวพุทธศตวรรษที่ 10 และเป็นคัมภีร์ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงให้ความสำคัญอย่างมาก ใน พ.ศ.2319 โปรดฯ ให้พระพรหมมุนีไปเมืองเขมรเพื่อนำคัมภีร์วิสุทธิมรรคมายังกรุงธนบุรี

¹⁵⁸ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 116.

¹⁵⁹ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน วิสุทธิมรรค ฉบับภูมิพลโลกิยกุ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิพลโลกิยกุ, 2527.)

¹⁶⁰ บันทึกรายวันเกี่ยวกับการเดินทางจากอินเดียสู่สยามและมะละกา ใน พ.ศ.2322 (กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2560), 98.

เจ็ดสิ่ง และพระปรางหนานิเป็นปริณทล 1 เมื่ออ่านพระบาลีและชันสูตรพระองค์ไปทุกประการก็
ต้องด้วยพระพุทธรลักษณะ 12 สิ่ง”¹⁶¹

สภาวะธรรมของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่สูงกว่าผู้คนในฝ่ายอาณาจักรและบรรดา
พระสงฆ์ในฝ่ายพุทธจักรหรือจะเรียกได้ว่าทรงบรรลุถึงขั้นมหาบุรุษตามคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น นับเป็น
ความสำเร็จในการแสดงพระองค์ออกมาในลักษณะเดียวกันกับพระพุทธรเจ้า ดังนั้น พระองค์จึงแสดง
ความมีศักดิ์และสิทธิ์ในการเป็นผู้นำของฝ่ายพุทธจักรแม้จะอยู่ในฐานะผู้นำฝ่ายอาณาจักร อีกทั้งพระ
ราชอัธยาศัยส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นเป็นผู้มุ่งเน้นในการบำเพ็ญเพียรทางพุทธ
ศาสนา ดังปรากฏใน นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน ระบุถึงความมุ่งมั่นในพระกรรมฐานและการ
ปฏิบัติธรรมของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้อย่างชัดเจนว่า

ชะรอยอรรคบุรุษอุดมวงศ์	ในสิบองค์โพธิสัตว์คู่สัตตสวรรค์
ได้ลัทธิยาเทศทายทำนายธรรม	ในอนันตสำนักชินเนนทร์นาน
จึงดลใจให้พระองค์ทรงนั่ง	บัลลังก์กรสพระกรรมฐาน
ให้ทรงเครื่องนพรัตน์ชัชวาล	พระชมมานแทนเบญจกุกุธภัณฑ์
เอาพระไตรลักษณ์ทรงเป็นมงกุฎ	ก็งามสุดยอดฟ้าสุธาสวรรค์
เอาพระศีลสุจริตในกิจธรรม	เป็นสุวรรณเนาวรัตน์สังวาล
เอาพระวิมุติธรรมเป็นคันฉัตร	เอาพระสัจเป็นระไบไพศาล
ล้วนเครื่องศิวัตถ์อันชัชวาล	พระอุเบกขาญาณเป็นธารกร
เอาพระไวปัญญาเป็นอาวุธ	ตัดวิมุติสังสัยแล้วสั่งสอน
สว่างแจ่มกว่าแสงทินกร	สถาวรทั่วโลกแลงาม ¹⁶²

พระราชกรณียกิจหลายประการของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีนัยทางการเมืองแฝงไว้
ด้วย ความพยายามในการเผยแพร่ความสำเร็จของการปฏิบัติพระกรรมฐาน เช่น การแต่งวรรณกรรม

¹⁶¹ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพ
บุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 117.

¹⁶² “นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีนครั้งกรุงธนบุรี” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพัน
จันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 239.

“ลักษณะบุญ” * ที่อธิบายลักษณะการปฏิบัติธรรมขั้นสูง การนั่งสมาธิให้สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ และโตะแขกดู¹⁶³ รวมถึงการแต่งหนังสือ “มูลกรรมฐาน” เมื่อ พ.ศ. 2320 เพื่อเป็นแบบฝึกแบบเรียนกรรมฐานเบื้องต้นสำหรับพระสงฆ์ อันเป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีคุณลักษณะในการเข้าถึงแก่นแห่งพระกรรมฐานอย่างลึกซึ้งซึ่งจนสามารถสั่งสอนบรรดาพระสงฆ์ได้ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในสมัยอยุธยา¹⁶⁴

ทั้งนี้ ในหมายรับสั่งงานสมโภชพระแก้วมรกตเมื่อ พ.ศ.2322 งานสมโภชครั้งใหญ่ของกรุงธนบุรี มีข้อความถึงการพระราชทานน้ำอมฤตให้แก่ผู้คนที่ร่วมงานสมโภชว่า น้ำอมฤตที่พระราชทานนั้นไม่ใช่ น้ำพุทมนต์หรือเทพมนต์ตามความเข้าใจของผู้คนทั่วไป แต่หมายถึง “พระราชทานน้ำอมฤต กล่าวคือ มรรค 4 ผล 4 พระนิพพาน 1 สัตถาเทวะมนุสสาวัง”¹⁶⁵ ซึ่งการพระราชทานน้ำอมฤตในครั้งนี้ สามารถพิจารณาได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงให้ราษฎรของพระองค์นั้นมุ่งเน้นปฏิบัติธรรมอันเป็นทางสู่พระนิพพาน เสมือนการได้ดื่มน้ำอมฤตที่เมื่อดื่มเข้าไปแล้วจะไม่ตายอันเป็นแนวทางที่ “สัตถา เทวะมนุสสาวัง” (แปลว่า ผู้เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย) ได้ประกาศแนวทางไว้

การโน้มน้าวราษฎรให้มุ่งเน้นไปที่การปฏิบัติธรรม ทำให้พระองค์สามารถสถาปนาความเป็นผู้นำทางความเชื่อให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น รวมถึงการยกย่องสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีของพระราชาคณะผ่านคำถวายพระพรเฉลิมพระเกียรติที่พระราชราชาคณะร่วมกันรจนาสรรเสริญพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า ทรงมีญาณอันวิเศษที่หยั่งรู้ได้ด้วยพระองค์ และสามารถปฏิบัติได้ด้วยพระองค์เองทั้งยังสามารถสั่งสอนผู้อื่นได้ด้วย

เปนอนนกันยั้งนิก ปะณะยันตาสักเคโมกเขสุเสตถังมฺนุเสส ปรรณนาไตรเพทสมบัดดี
ด้วยอะติเรกะบูชา มหาสัดโต อันว่าพระมะหากระษัตร์ โสภุมิชาโล เปนภุมใหญ่พงษพุทังกูร บ
ริโท เลิดฟ้า วิวิธะนิจูเต พระองคจให้ตกแต่ง อะโยชะยานะคะเร ซึ่งอะโยทยานคร ดาวดึงเซ
วะรัมเม สนุกเสมอดาวดึงษาสวรรค ะระภุมิปาโล พระองคั่นคือพระธรรมเลิดโลกย จะเปนก

* ทรงเรียบเรียงเมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น 2 ค่ำ เดือน 3 พ.ศ.2319

¹⁶³ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 116.

¹⁶⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 236.

¹⁶⁵ ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี, 45.

ระทุ้แก้วปักโลกยนี้ จเปนป็นแก้วปักจุลาโลกยนี้ อาทิจจะนาโม ภายพระองคจสว่างไปตั้งพระอาทิตยส่องโลกย หนี่ตั้งนั้พระเกียดยจสว่างไปตั้งพระอาทิตยส่องโลกย กุสะเลสุเณโก ด้วยฉลาดในกุศลทั้งหลายสามคือ กามาพจรกุศล รูปาพจรกุศล โลกอุดรกุศล จมิพระสั้บพัญัตถญาญาณ เปนต้น กอประด้วยอุกฤษฐะญาณสอง คือ จะทำโดยพระองค์เองก็ได้ จแนะนำสอนให้ผู้อื่นทำก็ได้ ถ้ามั่นเปนดั่งนี้ไซ่อื่นไกลคือองคพระมหาโพธิสัตว อันจได้ตรัสเปนสมเดจพระพุทธเจ้าในมหาพั้ทักัประดับพระศาสนาไป โปรตสัตวโลกยนี้ พิมพั้ตะบุงชังวิวิระณะละทะทั้ง แลพระองค์จะบูชาพระพุทธรัตนปติมากรโดยญาณวิเสศต่าง ๆ ทานะศีลาทีหิวา แลพระองค์จำบำเพญพระบา ระมั้งงสิบปรการ มี ทาน ศีล นิกขัม ปัญา วิริย ชันติ สัจจะ อธิถาน เมตตา อุเบกขา บาระมีเปนอาทิ มาเนนโต แลถวายชังทาน ภิกขุสังฆังปะวะระศิละระรัง แก่พระภิกขุสงฆอันทรงศีลคุณอันประเสริด จัตุปัจจายเยหะเนิจจัง ด้วยจัตุปัจจายทั้งสี่เปนนิจเนืองไปหมี่ได้ขาดแลฯ

ณ วัน 2 ขึ้น 15 เดือน 11 ค่ำ จุลศักราช 1141 ปีกรเอกศก พระสังฆราชราชาคน 19 รูป คือ พระสังฆราช เก่า 1 ใหม่ 1* พระธรรมโคดม 1 พระเทพเกวี 1 พระรัตนมุณี 1 พระธรรมเจดีย์ 1 พระพุทธโฆษาจารย์ 1 พระพุทธาจารย์ 1 พระพรหมณี 1 พระอภัยสารอด 1 พระญาณสมโพธิ 1 พระธรรมโฆษา 1 พระอุบาฬี 1 พระญาณโพธิ 1 พระเทพเมาลี 1 พระอุดมญาณ 1 พระธรรมไตรโลก 1 พระครูปลัด 1 ปกษาพร้อมกัน ณ หอสด¹⁶⁶

เมื่อวิพากษ์เอกสารนี้จะพบว่า คำถวายพระพรเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เขียนขึ้นในช่วงที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกำลังฝึกฝไ้การปฏิบัติพระกรรมฐานเป็นอย่างยิ่ง เนื้อความจึงอาจจะสรรเสริญตามคุณสมบัติที่ปรากฏขึ้นจริงหรือเพียงเพื่ต้องการเอาพระทัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเท่านั้น อย่างไรก็ตาม เนื้อความที่ปรากฏได้รับการรับรองจากสมเด็จพระสังฆราชทั้ง 2 องค์ และพระราชอาณัติ ทั้งฝ่ายคามวาสีและฝ่ายอรัญวาสี ไม่ว่าจะในช่วงเวลานั้นคณะสงฆ์จะมีปัญหา ความขัดแย้งใด ๆ เกิดขึ้น แต่คณะสงฆ์ทุกฝ่ายต่างยกย่องสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้อยู่ในสถานภาพที่ว่า “ถ้ามั่นเปนดั่งนี้ไซ่อื่นไกลคือองคพระมหาโพธิสัตว อันจได้ตรัสเปนสมเดจพระพุทธเจ้าใน

* สันนิษฐานว่าสมเด็จพระสังฆราช (ติ) และสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) เนื่องจากยังไม่เกิดเหตุการณ์ที่โปรดให้สมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) รับผิดชอบเป็นสมเด็จพระสังฆราชแทนสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) แต่ถ้าหากเป็นกรณีแรก พระราชพงศาวดารที่อธิบายว่าสมเด็จพระสังฆราช (ติ) นั้น โปรดฯ ให้ลาสิกขาตั้งแต่มื่อครั้งแพ้น้ำลุยเพลิงพิสูจนั้ความบริสุทธิ์เมื่อครั้งเกิดกรณีกว่าโทษเมื่อต้นรัชกาลก็มีความคลาดเคลื่อน

¹⁶⁶ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 15 เอกสารสมัยธนบุรี, 37 เรื่อง “คำพระสงฆ์ถวายพระพร เรื่องเฉลิมพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี”,

มหาพิภักดิ์ระดับพระศาสนาไป”¹⁶⁷ แม้ว่าคติพระโพธิสัตว์จะเป็นสิ่งที่ปรากฏในแนวคิดของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาก็ตาม แต่ในสมัยธนบุรีตั้งแต่ต้นรัชสมัยกลับไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะนำแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์มาประกอบสถานภาพของพระองค์ การเป็นมหาสมมติโพธิสัตว์จึงเป็นการยกย่องจากคณะสงฆ์มากกว่าเป็นแนวคิดของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและด้วยสภาวะธรรมของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ได้รับการยกย่องอย่างสูงจากคณะสงฆ์ทุกฝ่ายจึงทำให้พระองค์แสดงความเป็นผู้นำทางฝ่ายพุทธจักรขึ้น

2.1.4.3 การแสดงพระราชอำนาจเหนือพุทธจักรของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

การแสดงพระองค์ในการเป็นผู้นำคณะสงฆ์หรือการแสดงพระราชอำนาจเหนือพุทธจักรของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นสิ่งที่ปรากฏขึ้นชัดเจนภายหลังจากการที่ทรงปฏิบัติพระกรรมฐาน จะเห็นได้ว่าทรงใช้ความเป็นผู้สำเร็จพระกรรมฐานอันเป็นลักษณะของความเป็นมหาบุรุษตามคัมภีร์ทางพุทธศาสนามาสันนิษฐานพระราชอำนาจของพระองค์

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงนิมนต์พระราชาคณะเข้าถวายธรรม ในวันอังคาร ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 5 พ.ศ.2323 ซึ่งตรงกับวันธรรมสวนะ (วันฟังธรรมหรือวันพระ) โดยปกติพระมหากษัตริย์จะนิมนต์พระสงฆ์ทรงความรู้เข้าถวายธรรมและเกิดปัญหาการโต้เถียงเกี่ยวกับพระธรรมหรือสภาวะแห่งพระกรรมฐาน หรืออาจจะเกี่ยวข้องกับการปกครองคณะสงฆ์ จนเป็นสาเหตุที่ทำให้นำไปสู่การ “สึกพระราชาคณะอธิการ”¹⁶⁸ และต่อมาในวันจันทร์ แรม 6 ค่ำ เดือน 9 ก็ยังคงปรากฏว่าปัญหาเรื่องพระราชาคณะยังไม่ได้การจัดการ ในจดหมายเหตุโทรระบุว่า “ราชาคณะแย้งกัน ช้างหนึ่งว่าไหว้คฤหัสถ์ไม่ได้ เปนโทษต้องตี 30 50 ที่ 500 องค์”¹⁶⁹

ทั้งนี้ เรื่องที่เป็นประเด็นปัญหาอยู่ที่การไหว้คฤหัสถ์อันเป็นทัศนคติของฝ่ายพุทธจักรที่มีต่อฝ่ายอาณาจักร ไม่ได้เกี่ยวข้องกับพระวินัยหรือพระธรรมข้อใดข้อหนึ่ง จึงอนุมานได้ว่าเป็นเรื่องของความต้องการแสดงพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่อยู่เหนือคณะสงฆ์อย่างเป็นรูปธรรม

¹⁶⁷ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 15, เอกสารสมัยธนบุรี, 37 เรื่อง “คำพระสงฆ์ถวายพระพร เรื่องเฉลิมพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี”

¹⁶⁸ “จดหมายเหตุโทร” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 462.

¹⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, 462.

และที่ผ่านมาการแสดงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ต่อพุทธจักรค่อนข้างกำกวม ฝ่ายอาณาจักรเองก็ไม่เคยแสดงอำนาจเหนือพุทธจักร แม้ว่าในสมัยอยุธยาจะมีการสักพระสงฆ์หรือลงโทษ ก็ดำเนินการในกรณีพระสงฆ์ละเมิดข้อพระวินัย แต่ในเหตุการณ์นี้จำนวนพระสงฆ์ที่ถูกลงโทษมีมากถึง 500 รูป และในเวลาต่อมาก็มีการสับเปลี่ยนตำแหน่งสมณศักดิ์ของทั้งสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) พระพุทธอาจารย์ วัดบางหัวน้อย (ปัจจุบัน คือ วัดอมรินทราราม) และพระพิมลธรรม วัดโพธาราม (ปัจจุบัน คือ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) ถูกถอดจากตำแหน่งสมณศักดิ์ลงมาเป็นพระสงฆ์อนุจร แล้วทรงสถาปนาพระโพธิวงศ์ (ชื่น) เป็นสมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) และสถาปนาพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นพระวันรัต เมื่อ พ.ศ.2324

การสับเปลี่ยนโยกย้ายตำแหน่งสมณศักดิ์ แสดงพระราชอำนาจของพระองค์ที่อยู่เหนือพุทธจักร ในอีกด้านยังสะท้อนให้เห็นถึงการเมืองในฝ่ายพุทธจักรด้วย ที่อาจจะเกิดปัญหาขึ้นในคณะสงฆ์และส่งผลกระทบต่อฝ่ายอาณาจักร สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงใช้เหตุการณ์นี้ในการจัดการปัญหาควบคู่ไปด้วยซึ่งพิจารณาจากพระราชอาณัติที่ถูกถอดถอนสมณศักดิ์ล้วนเป็นพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ที่มีลูกศิษย์จำนวนมากทั้งสิ้น และการตั้งพระราชาคณะขึ้นมาแทนที่ตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ว่างลงนั้นก็นำพระสงฆ์ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นว่าเป็นเครือข่ายของพระองค์ขึ้นมาดำรงตำแหน่งสันนิษฐานว่ามีความเกี่ยวข้องกับการเมืองในวงการพระสงฆ์ที่มีความเชื่อมโยงกับกลุ่มขุนนางที่ก่อความวุ่นวายในปลายรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย เนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์พระสงฆ์ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถอดสมณศักดิ์ได้กลับดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์เดิมหรือสูงขึ้น ดังนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงต้องโยกย้ายพระสงฆ์ที่อาจจะก่อให้เกิดปัญหาต่อความมั่นคงของราชบัลลังก์ของพระองค์ และยังทำให้การจัดกิจการพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีดำเนินต่อไปตามทิศทางที่ทรงวางไว้

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพยายามแสดงพระองค์เพื่อให้เป็นที่ยอมรับว่าทรงมีบทบาทและหน้าที่ในการเป็นผู้นำทั้งทางด้านอาณาจักรและพุทธจักร และเหตุการณ์ในครั้งนั้นทำให้พระราชาคณะและคณะสงฆ์ในกรุงธนบุรีเกิดการแตกแยกขึ้นเป็นฝั่งเป็นฝ่ายอย่างชัดเจน¹⁷⁰ และเป็นการละเมิด

¹⁷⁰ Craig James Reynolds, "The Buddhist Monkhood in Nineteenth century Thailand." A Thesis of Cornell University for the Degree of Doctor of Philosophy, 1972), 33.

ประเพณีความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์และสถาบันกษัตริย์¹⁷¹ จนเป็นปฐมเหตุของวาทกรรมเรื่อง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีสัญญาวิปลาสา อันนำมาซึ่งเหตุจลาจลในแผ่นดินและปัญหาที่เกิดขึ้น

คัมภีร์สังคีตยวงศ์ บรรยายเหตุการณ์ในช่วงปลายรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ว่า “ครั้นความโลกปรีเทวทุกขโทมนัสแลอันตรายมีประการต่าง ๆ บังเกิดขึ้นแก่ชนเหล่านั้นคือบังเกิดขึ้น แก่ภิกษุเพราะบุคคลลามกโกหกมารยาเป็นอันมากในพระพุทธศาสนา”¹⁷² แต่กระนั้น ก็ไม่สามารถจะสรุปได้ว่าปัญหาความวุ่นวายที่เกิดในคณะสงฆ์เหล่านั้นเกิดขึ้นจริงหรือไม่ หรือหากเกิดปัญหานั้นจะ วุ่นวายตามที่คัมภีร์สังคีตยวงศ์บรรยายไว้หรือไม่ เนื่องจากพระพิมลธรรม ผู้รจนาคัมภีร์เล่มนี้เมื่อ พ.ศ. 2332 คือพระราชอาณัติที่ได้รับผลกระทบจากการแต่งตั้งและถอดถอนสมณศักดิ์ ซึ่งปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 1 ความว่า “ดำรัสให้สมเด็จพระสังฆราช พระพุทธมหาราช พระพิมลธรรม ซึ่งเจ้ากรุงธนบุรีให้ลงโทษถอดเสียจากพระราชอาณัตินั้น โปรดให้คงที่สมณฐานันดรศักดิ์ดังเก่า”¹⁷³ และในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ซึ่งชำระในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ นั้น ระบุว่า “ฝ่ายการแผ่นดินข้างกรุงธนบุรีนั้นก็ผันแปรต่าง ๆ เหตุพระเจ้าแผ่นดินเสียพระจิตพิณเพื่อนไป ฝ่ายพุทธจักรอาณาจักรทั้งปวงแล้ว ก็แปรปรวนไปเป็นหมู่ ๆ มิได้เป็นปกติเหมือนแต่ก่อน เหตุพระเจ้าแผ่นดินนั้นทรงนั่งอุรุพัทธ์ (การประทับขัดสมาธิเจริญพระสมาธิ ตามลักษณะการปฏิบัติธรรมชั้นสูง เป็นสำนวนที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค) โดยพระกรรมฐานสมาธิ และจะยังภิกษุทั้งปวงให้คารวะเคารพบนบมัลการแก่พระองค์”¹⁷⁴ แต่ขณะที่จดหมายเหตุไทรบุรีว่า “วันอังคาร ขึ้น 5 ค่ำ เดือน 4 เสด็จออกขุนนางห้องพระโรง เหยี่ยวฉาบนกขึ้นนำพระที่นั่ง”¹⁷⁵ แม้ว่าจะเป็นการกล่าวถึงกลางบอเหตุแต่จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงงานและออกวาราชการได้ปกติ ไม่ได้มีข้อความที่แสดงให้เห็นถึงปัญหาทางด้านพระสติหรือความวุ่นวายจนไม่สามารถควบคุมเหตุการณ์ได้

¹⁷¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 384.

¹⁷² สังคีตยวงศ์, 427.

¹⁷³ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 490.

¹⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, 120-121.

¹⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, 462.

2.1.4.4 ผลกระทบจากการแสดงพระราชอำนาจเหนือพุทธจักร

ภายหลังจากการเกิดจลาจลในเมืองขึ้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงออกผนวช “พระเจ้าตากจึงได้ปลงพระเกศา ทรงครองผ้าเหลืองแล้วจึงได้ทรงอนุญาตให้พวกขบถเข้าไปในพระราชวังได้”¹⁷⁶ ในจดหมายเหตุโหราระบุไว้ว่า “ขุนหลวงบวชวัดแจ้ง”¹⁷⁷ เมื่อวันอาทิตย์ แรม 12 ค่ำ เดือน 4 ปีฉลู จ.ศ.1143 ซึ่งข้อมูลตรงกับจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี¹⁷⁸ แม้ว่าจะไม่สามารถระบุได้อย่างแน่ชัดว่าการทรงผนวชของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นเป็นพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีหรือเป็นความต้องการของพระยาสรศักดิ์และกลุ่มผู้ก่อเหตุจลาจล เนื่องจากหลักฐานขัดแย้งกัน กล่าวคือในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ระบุว่า “(สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) สารภาพว่าผิดขอชีวิตจะบรรพชาต่อพระยาสรศักดิ์”¹⁷⁹ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ให้รายละเอียดว่า “พระยาสรศักดิ์ให้มนต์พระราชาคณะให้ถวายพระพรให้ทรงบรรพชาชำระพระเคราะห์ในเมืองสามเดือน ทรงพระสรวลตบพระเพลาว่า เอ้ทีภิกขุลอยมาถึงแล้ว”¹⁸⁰ แต่เหตุการณ์ดังกล่าวอนุมานได้ว่าขุนนางชั้นผู้ใหญ่บางคนยังคงมีแนวคิดที่ว่าพุทธจักร คือพื้นที่เอกเทศที่สามารถหลบความผิดจากฝ่ายอาณาจักรได้จึงใช้การออกผนวชเป็นช่องทางการระงับเหตุการณ์วุ่นวายทางการเมืองในครั้งนั้นหรืออย่างน้อยที่สุดก็เป็นการยื้อเวลาให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่อย่างไรก็ตาม ในจดหมายเหตุโหราระบุไว้ว่า “จุลศักราช 1144 วันพุธ แรม 13 ค่ำ เดือน 5 เจ้าตากดับขันธ ชนมาอยู่ 48 ปี กับ 15 วัน”¹⁸¹ และเอกสารของบาทหลวงชาวฝรั่งเศสให้ข้อมูลในตอนท้ายรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ว่า

¹⁷⁶ “จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศส” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 231.

¹⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, 462.

¹⁷⁸ “จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 366.

¹⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, 123.

¹⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, 366.

¹⁸¹ “จดหมายเหตุโหรา” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 462.

ขุนนางทั้งสองนี้* พอได้ทราบถึงเรื่องที่เกิดในกรุงก็ได้จัดทหารและนายทหารให้รีบลงไป
บางกอกโดยเร็ว พอทหารและนายทหารเหล่านี้ได้ลงมาถึงบางกอก ก็ได้มาเปลี่ยนผ้าเหลืองออกจาก
พระองค์พระเจ้าตาก แล้วได้อาพระเจ้าตากจำตรวนไว้อีกสองสามวัน. . . เป็นอันแน่นอนว่าพระเจ้า
ตากได้ถูกปลงพระชนม์สวรรคตเมื่อวันที่ 7 เดือนเมษายน ค.ศ. 1782 (พ.ศ.2325)¹⁸²

เนื้อความเหล่านี้ตรงกับพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เมื่อพระเจ้าแผ่นดินอาลัยจะสุจริตธรรมเสีย ประพฤติการทุจริตฉะนี้ ก็เห็นว่าเป็นเลี่ยนหนามหลักต่ออันใหญ่ อยู่ในแผ่นดินจะละไว้ไม่ได้ ขอให้ปริวัตรออกประหารเสีย”¹⁸³ เอกสารเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงแนวคิดของขุนนางอีกกลุ่มในช่วงระยะเวลานั้นซึ่งต่อมาจะมีบทบาทในราชสำนักสมัยรัตนโกสินทร์¹⁸⁴ ว่าเป็นไปในทิศทางเดียวกันที่เห็นว่าฝ่ายอาณาจักรสามารถสืบทอดพระสงฆ์ให้ออกมาจากพุทธจักรเพื่อรับโทษทางฝ่ายอาณาจักรโดยไม่คำนึงว่าเป็นความผิดตามพระวินัยที่อยู่ในพระไตรปิฎกหรือไม่ นับเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของราชสำนักสยามต่อพุทธจักรที่สำคัญอันจะมีผลให้มีการดำเนินกิจการต่าง ๆ เพื่อลดทอนความเป็นเอกเทศของพุทธจักร จนท้ายที่สุดความเป็นเอกเทศที่เคยดำรงมาของพุทธจักรก็สลายตัวไปในสมัยรัตนโกสินทร์

จะเห็นได้ว่า การจัดกิจการพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ไม่เพียงแต่ทำให้พุทธศาสนาในอาณาจักรกรุงธนบุรีฟื้นคืนใหม่ มีความบริสุทธิ์และเจริญรุ่งเรืองเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวเนื่องกับการสร้างบุญญาธิการของผู้ปกครองฝ่ายอาณาจักรจนสามารถสร้างพระบารมีและพระราชอำนาจของพระองค์ให้แผ่กว้างออกไปอีกด้วย ความพยายามในการทรงวางพระองค์ให้ขึ้นสู่ฐานะผู้นำฝ่ายพุทธจักรด้วยพระองค์เอง นับเป็นความเปลี่ยนแปลงที่ผิดแผกไปจากขนบธรรมเนียมประเพณีสมัย

* พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท

¹⁸² “จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศส” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพบ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 231.

¹⁸³ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพบ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 124-125.

¹⁸⁴ Klaus Wenk ให้ความเห็นว่า “Not one case of disloyalty is known to us during the fifteen-year period when Rama I served as officer under Taksin.” ใน Klaus Wenk, **The restoration of Thailand under Rama I, 1782-1809** (Tucson: Published for the Association for Asian Studies by the University of Arizona Press, 1968), 6.

อยุธยาที่อำนาจฝ่ายอาณาจักรครอบคลุมฝ่ายพุทธจักรอย่างเบาบาง¹⁸⁵ ผนวกกับแนวคิดในการบริหาร ที่ทรงเน้นความสำคัญไปที่ส่วนพระองค์มากกว่าการสร้างเครือข่ายของการเป็นสถาบัน เมื่อเกิดความ ผิดพลาดที่ตัวบุคคล (สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) จึงทำให้ระบบต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงจัดวางไว้ หยุตชะงักงัน และเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาความวุ่นวายทางการเมืองในช่วงปลายรัชสมัยสมเด็จพระ เจ้ากรุงธนบุรี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเล็งเห็นปัญหานี้ พระองค์จึงทรงวางระบบ ระเบียบต่าง ๆ เพื่อให้เข้ากับสถานการณ์ทางการเมืองและสังคม อาทิ การตรากฎหมาย การออกกฎ พระสงฆ์ และใช้ระบบการจัดกิจการพุทธศาสนาที่มีเครือข่ายทั้งในฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักร ทำให้ ราชสำนักสยามสามารถแผ่อำนาจควบคุมพุทธจักรได้อย่างเต็มที่ ในขณะที่พระราชจริยวัตรของ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่พระองค์ทรงเล็งเห็นว่าปฏิบัติแล้วเห็นผลในทางที่ดี พระองค์ก็ทรง ดำเนินการต่อไปจนทำให้พุทธศาสนากลายเป็นสิ่งเสริมสร้างพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์และ เป็นเครือข่ายราชสำนักที่มีอิทธิพลต่อผู้คนในสังคมสมัยรัตนโกสินทร์

2.2 บริบททางการเมืองภายในและเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บริบททางการเมืองภายในและเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์เป็นส่วนหนึ่งของปัจจัยภายใน ที่เกิดขึ้นและมีผลต่อการจัดกิจการพุทธศาสนาในรูปแบบต่างๆ ด้วย ที่ผ่านมามีการศึกษาที่แสดงให้เห็น ถึงการแข่งขันอำนาจของกลุ่มต่างๆ ในราชสำนัก อาทิ ความขัดแย้งของอำนาจทางการเมืองใน ราชสำนักของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ กับสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท การแข่งขันทางอำนาจการเมืองและวัฒนธรรมระหว่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือการช่วงชิงอำนาจของกลุ่มตระกูลขุนนางใหญ่ในราช สำนัก เป็นต้น ข้อมูลเหล่านี้เป็นพื้นฐานที่สร้างให้ความเข้าใจในการอธิบายว่าทำไมราชสำนักจึง พยายามแสดงให้เห็นถึงบทบาทสำคัญที่ราชสำนักมีต่อพุทธจักร และวิเคราะห์ให้เห็นถึงสาเหตุที่ราช สำนักฝ่ายต่าง ๆ พยายามที่จะดึงพระสงฆ์มาเป็นพวกพ้อง

¹⁸⁵ สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352) (กรุงเทพฯ : มติชน, 2546), 49.

ในขณะที่สภาพเศรษฐกิจซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคม ซึ่งจะมีผลเกี่ยวโยงกับการบริหารจัดการระบบราชการแผ่นดินของราชสำนักสยาม ก็มีความเปลี่ยนแปลงอยู่อย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีจุดเปลี่ยนสำคัญต่าง ไม่ว่าจะเป็นนโยบายการค้าของราชสำนัก ประเทศคู่ค้าของสยาม การทำสนธิสัญญาทางการค้าและพระราชไมตรีกับชาติตะวันตก เป็นต้น ทั้งนี้ ผู้ศึกษาได้นำเสนอข้อมูลโดยสังเขปเพื่อให้เข้าใจบริบททางการเมืองภายในและเศรษฐกิจซึ่งจะทำให้เข้าใจถึงปัจจัยต่างๆ ที่มีผลต่อการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

2.2.1 การเมืองในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองแห่งใหม่แทนกรุงธนบุรีนั้น นับเป็นการสถาปนาอำนาจของราชสำนักในสมัยรัตนโกสินทร์ขึ้น โดยกลุ่มอำนาจทางการเมืองที่มีบทบาทต่อราชสำนักสยามในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้นมี 2 กลุ่มใหญ่ คือ กลุ่มพระราชวงศ์และกลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งในบางกรณีก็ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน และในบางกรณีต้องมีการคานอาวและถ่วงดุลอำนาจภายใน การแบ่งช่วงเวลาในหัวข้อนี้แบ่งตามรัชสมัย เนื่องจากแต่ละรัชกาลก็มีแรงสนับสนุนและแรงต้านต่ออำนาจราชสำนักในกลุ่มต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป การเมืองภายในราชสำนักนับเป็นปัจจัยภายในที่จะทำให้มองเห็นภาพกว้างของเหตุการณ์ซึ่งจะให้เข้าใจถึงการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในแต่ละช่วงรัชสมัยที่ในบางครั้งเกิดจากปัจจัยภายในเหล่านี้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

2.2.1.1 การเมืองภายในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเข้ารับเหตุการณ์จลาจลทางการเมืองในช่วงปลายรัชสมัยพระสมเด็จเจ้ากรุงธนบุรีและปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงสถาปนาพระบรมราชวงศ์ขึ้นดำรงตำแหน่งต่างๆ และแต่งตั้งขุนนางชั้นผู้ใหญ่ให้รั้งตำแหน่งเสนาบดีในกรมกอง ทั้งนี้ ตำแหน่งทางพระราชวงศ์ที่สำคัญตำแหน่งหนึ่งที่ทรงแต่งตั้ง คือ ตำแหน่งพระมหาอุปราช อันเป็นตำแหน่งที่มีศักดิ์และสิทธิ์ในการสืบทอดราชบัลลังก์ต่อจากพระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบัน ทั้งนี้ พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าพระยาสุรสีห์

พระอนุชาธิราชขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เฉลิมพระนามว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

กรมพระราชวังบวรฯ นับว่าเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญพระองค์หนึ่งในการก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบวรราชกรณียกิจต่างๆ ทางด้านการสงครามที่เห็นได้อย่างชัดเจนมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี อาทิ การตีค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้น ตีค่ายพม่าที่บางกุ้ง ปราบชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก การเป็นแม่ทัพยกไปปราบชุมนุมเจ้าพิมาย แม่ทัพในการยกไปปราบเขมร ปราบชุมนุมเจ้าพระฝาง ตีพม่าที่เมืองเชียงใหม่และเมืองพิชัย รบพม่าที่บ้านบางแก้ว เมืองราชบุรี รบกับอะแซหุ่ญที่เมืองพิษณุโลก แม้ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ยังคงเป็นแม่ทัพสำคัญที่นำทัพไปรบในสงครามหลายแห่ง อาทิ การรบที่ทุ่งลาดหญ้า การรบที่ราชบุรี การรบที่หัวเมืองฝ่ายใต้ สงครามกับพม่าที่เมืองเชียงใหม่ เป็นต้น ในหลายๆ ครั้งเป็นการร่วมรบกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ในขณะเดียวกัน พระบวรราชกรณียกิจด้านศิลปะและวรรณคดีที่ปรากฏก็นับว่ามีรูปแบบเฉพาะตัวหรือเป็นเอกลักษณ์ของวังหน้า

ด้านความสัมพันธ์กับฝ่ายพุทธจักรนั้น กรมพระราชวังบวรฯ นับเป็นกำลังสำคัญของราชสำนักที่มุ่งทะนุบำรุงพุทธศาสนา ปลูกสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามจำนวนมาก อีกทั้งการศึกษาของสายชล วรรณรัตน์ ได้แสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างกรมพระราชวังบวรฯ กับพระราชาคณะในพุทธจักรนั้นเป็นไปอย่างดีและได้รับการยกย่องจากสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะอย่างสูง จนในบางครั้งเกิดเป็นการแข่งขันบุญญาธิการระหว่างวังหลวงกับวังหน้า อาทิ การยกย่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเป็นพระศรัทธาธิโกโพธิสัตว์ แต่กรมพระราชวังบวรฯ ทรงเป็นพระปัญญาธิโกโพธิสัตว์ ซึ่งมีความแตกต่างทางด้านคุณสมบัติและช่วงระยะเวลาในการปฏิบัติธรรมเพื่อสร้างพระบารมี กล่าวคือ พระศรัทธาธิโกโพธิสัตว์เด่นในทางศรัทธา ใช้เวลาในการสร้างพระบารมี 8 อสงไขยแสนกัป แต่พระปัญญาธิโกโพธิสัตว์เด่นในทางปัญญา ใช้เวลาในการสร้างพระบารมีเพียง 4 อสงไขยแสนกัป¹⁸⁶ หรือการเปรียบเทียบคุณูปการ บุญญาธิการทางด้านพุทธศาสนา เป็นต้น

พระบวรราชกรณียกิจต่างๆ เหล่านี้แม้จะเป็นส่วนเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับอาณาจักรที่สำคัญและช่วยสร้างอำนาจทางการเมืองให้ราชสำนักยามสามารถแผ่อิทธิพลทางการปกครองไปยังหัวเมืองต่างๆ ทั้งในอาณาจักรและหัวเมืองประเทศราชต่างๆ แต่ขณะเดียวกันก็ยังคงเป็นการเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองให้กับกรมพระราชวังบวรฯ ด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

¹⁸⁶ สายชล วรรณรัตน์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352), 141.

จุฬาโลกฯ ก็ทรงเล็งเห็นอำนาจที่เพิ่มมากขึ้นของกรมพระราชวังบวรฯ จนบางครั้งเกิดการกระทบกระทั่งที่นำไปสู่ความบาดหมางระหว่างวังหลวงกับวังหน้า อาทิ กรณีการแข่งเรือตามพระราชประเพณีระหว่างวังหลวงกับวังหน้าที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงปฏิเสธที่จะพระราชทานเงินตามที่กรมพระราชวังบวรฯ ขอเพิ่มเติม หรือกรณีการรบที่เชียงใหม่ พ.ศ.2340 ที่ทัพของวังหลวงทำการรบไม่เข้มแข็งเท่าทัพของวังหน้า กระทั่งกรมพระราชวังบวรฯ ให้ทัพวังหลวงไปตีเมืองเชียงแสนเป็นการแก้ตัว และนำไปสู่เหตุการณ์ที่ “พวกแม่ทัพนายกองรุ่นใหม่ในฝ่ายวังหน้า คือ พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัตและพระยากลาโหมทองอิน เป็นต้น ที่ไปมีชื่อเสียงมาในคราวนี้ พวกกันประมาทหมิ่นข้าราชการวังหลวง”¹⁸⁷ อำนาจทางการเมืองของกรมพระราชวังบวรฯ ที่ปรากฏชัดเจนนยิ่งขึ้น ทำให้ความบาดหมางระหว่างวังหน้ากับวังหลวงเพิ่มมากขึ้นเช่นกัน

ความบาดหมางและหวาดระแวงต่อความมั่นคงทางการเมืองของฝ่ายวังหลวงนั้นทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ โกลัสนวรรคต (การใช้คำราชาศัพท์ขึ้นอยู่กับตำแหน่งพระบวรราชอิสริยยศของกรมพระราชวังบวรแต่ละพระองค์ ในเอกสารชั้นต้นมิใช่ทั้งคำว่าสวรรคต สิ้นพระชนม์ และทิวงคต) ได้ก่อให้เกิดเหตุการณ์พระองค์เจ้าลำดวนและพระองค์เจ้าอินทปัต จะก่อกบฏ “ภายหลังกรมพระราชวังบวรฯ ประชวรพระอาการมากโดยมีพระทัยริษยาพยาบาทแรงกล้า จึงได้ยุให้พระโอรส 2 องค์ คือ เจ้าลำดวน เจ้าอินทปัต ให้เป็นขบถขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ได้จัดแต่เฉพาะเจ้า 2 องค์นั้นอันเป็นผู้จะก่อเหตุจลาจลขึ้นในบ้านเมือง พระราชโอรส พระราชธิดาอื่นๆ ของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็ได้ทรงชบเลี้ยงโดยเสมอตามสมควรแก่คุณานุรูป”¹⁸⁸ และเมื่อกรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาทสวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเล็งเห็นปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นภายหลังจากที่พระองค์สวรรคต จึงทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตามที่มีพระราชดำริว่า “พระราชวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่ได้เคยทำการศึกมาแต่ก่อน เช่น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แลกรมพระราชวังบวรสถานภูมิฯก็สวรรคต สิ้นพระชนม์ เสนาบดีที่เป็นผู้ใหญ่ อาทิ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ก้อสัตบุรุษ เจ้านายทั้ง

¹⁸⁷ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, 645.

¹⁸⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระบรมราโชวาท ฉบับที่ 1” ใน พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ 5 พระราชทานพระเจ้านายเธอ (พระนคร: รุ่งเรืองธรรม, 2513), 3.

วังหลวงวังหน้าพระชันษาเจริญในรัชกาลที่ 1 มีมากขึ้นด้วยกัน ตลอดจนข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์เป็นรุ่นใหม่ก็มากจนจะเกิดความไม่ปรองดอง และเป็นพวกเป็นเหล่ากัน”¹⁸⁹

ปัญหาความขัดแย้งภายในราชสำนักของกลุ่มพระราชวงศ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ที่ปรากฏเด่นชัดมีเพียงเหตุการณ์เดียว ในขณะที่ภาพรวมขององค์ความรู้ที่เกี่ยวกับการบริหารราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ต่างมีทิศทางที่บ่งชี้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงมีการวางระบบบริหารราชการแผ่นดินโดยใช้ความสัมพันธ์ที่ดีของกลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่ซึ่งมีความสนิทคุ้นเคยมาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา อาทิ แต่งตั้งเจ้าพระยาธรรมาพิพิธ (สน สนธิรัตน์) ผู้สืบเชื้อสายของกลุ่มขุนนางสมัยอยุธยา ขึ้นเป็นสมุหนายก รับผิดชอบการปกครองหัวเมืองทางตอนเหนือและตะวันออก แต่งตั้งเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) บุตรชายของเสนาบดีกลาโหมสมัยอยุธยา ขึ้นเป็นสมุหกลาโหม รับผิดชอบปกครองหัวเมืองทางใต้ เป็นต้น

งานของเดวิด เค วัยอาจ ได้เสนอให้เห็นว่ากลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ล้วนเป็นตระกูลขุนนางที่ทรงอิทธิพลมาตั้งแต่สมัยอยุธยาซึ่งได้ควบคุมดูแลตำแหน่งสำคัญ ทั้งสมุหนายก สมุหกลาโหม และบรรดาศักดิ์ยมราชก็แต่งตั้งขุนนางที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ขึ้นดำรงตำแหน่ง ในขณะที่ตำแหน่งพระคลังและเสนาบดีกรมวังอยู่ในการควบคุมดูแลของกลุ่มขุนนางตระกูลพราหมณ์และขุนนางตระกูลขุนนางเกือบทุกกรม มีข้อสังเกตที่สำคัญ คือ “บรรดาเสนาบดีเกือบทั้งหมดในช่วงต้นรัชกาลที่ 1 ล้วนมีความเกี่ยวข้องกับพระองค์โดยการแต่งงาน เสนาบดีส่วนใหญ่ได้ถวายผู้หญิงให้เป็นบาทบริจาริกาของพระองค์และให้กำเนิดพระโอรส-ธิดา บรรดาลูกหลวงเหล่านี้ จะผนึกเชื่อมร้อยกันเป็นชนชั้นนำในสังคมสยามร่วมกัน”¹⁹⁰

อำนาจของกลุ่มขุนนางตระกูลต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ขยายอิทธิพลมากยิ่งขึ้น จนทำให้ราชสำนักในสมัยต่อมาต้องหาวิธีการคานอำนาจกลุ่มขุนนางตระกูลต่างๆ โดยการให้กลุ่มพระราชวงศ์เข้ารับราชการในตำแหน่งต่างๆ ทั้งพระประยูรญาติฝ่ายพระราชชนนีและพระบรมวงศานุวงศ์

¹⁸⁹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 7.

¹⁹⁰ เดวิด เค วัยอาจ, ประวัติศาสตร์ฉบับสังเขป (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556), 240.

2.2.1.2 การเมืองภายในราชสำนักสยามรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ดำรงพระยศเป็นพระมहाอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้ 3 ปี จึงได้เสวยราชสมบัติขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และทรงสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าเสนาอนุรักษ์ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่กรมพระราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ์ดำรงพระอิสริยยศได้ 7 ปีก็สิ้นพระชนม์ หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ไม่ได้ทรงแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตลอดรัชสมัย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็มีเหตุการณ์ทางการเมืองภายในราชสำนักที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มพระราชวงศ์เกิดขึ้น คือ เหตุการณ์กบฏเจ้าฟ้าเหม็น ซึ่งมีรายละเอียดในจดหมายเหตุเรื่อง “กาคาบฟ้องร้องเรื่องหม่อมเหม็นกับพวกเป็นกบฏ” ว่า

ครั้นเดือนสิบขึ้นสองค่ำ มีกาคาบหนึ่งสี่มาทึ่งที่ต้นแจงหน้าพระมหาปราสาท พระยาอนุชิตราชาเป็นผู้เก็บได้ อ่านดูใจความว่า พระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ซึ่งเป็นกรมขุนกระษัตราธิราชเป็นบุตรเจ้ากรุงธนบุรีกับพี่น้องร่วมบิดาเดียวกันอีกสองคน คือ นายหนูดำคนหนึ่ง จอมมารดาสำลีในพระบั้นอุทรน้อยหนึ่ง คบคิดกับขุนนางเป็นหลายคน จะแย่งชิงเอาสมบัติ จึงนำขึ้นกราบทูลแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล โปรดให้ไต่สวนได้ความจริงแล้ว รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์เดือนสิบขึ้นสามค่ำ จึงให้นายเวรกรมพระตำรวจวังไปหากกรมขุนกระษัตราธิราชเข้ามาถึงประตูพิมานไชยศรี¹⁹¹

การศึกษาที่ผ่านมาได้แสดงให้เห็นว่าการเกิดกบฏเจ้าฟ้าเหม็นนั้น เจ้าฟ้าเหม็นอาจจะไม่ได้เป็นต้นคิดในการก่อกบฏแต่เป็นการตัดสินใจเข้าร่วมหรือการเห็นชอบกับกลุ่มผู้ก่อกบฏ ซึ่งเป็นกลุ่มขุนนางตามที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งเป็นผู้พิจารณาคดีนี้ ให้รายละเอียดบางส่วนไว้ว่า “เหตุพระตำรวจกรม นอกซ้าย ใจพาลพวกพาลผสม เสียมพระ หลานนา”¹⁹² และเหตุการณ์ดังกล่าวยัง

¹⁹¹ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 1/ก จ.ศ.1171 กระจาดฝรั่ง อักษรไทย ภาษาไทย เส้นพิมพ์ดีด เรื่อง “กาคาบฟ้อง เรื่องหม่อมเหม็นกับพวกเป็นกบฏ จ.ศ.1171 (พ.ศ.2352)”

¹⁹² ชุมนุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โสภณพิพิธธรรมนาคร, 2472), 7.

เป็นสิ่งบ่งชี้ถึงแนวคิดของผู้สืบทอดราชบัลลังก์ที่ยังไม่ปรากฏอย่างชัดเจน ดังนั้น การสั่งสมอำนาจและบารมีที่มากพอก็จะเป็นการสร้างโอกาสให้กับการเป็นผู้มีสิทธิ์ในการที่จะขึ้นครองราชย์และหนึ่งในวิธีการสร้างบารมีก็คือการทะนุบำรุงพุทธศาสนาในด้านต่างๆ (รายละเอียดส่วนนี้จะกล่าวถึงในบทที่ 3 และบทที่ 4) ซึ่งยังคงปรากฏให้เห็นกระทั่งในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การผูกสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มพระราชวงศ์กับกลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่ แม้ว่าจะทำให้อำนาจทางการเมืองของกลุ่มพระราชวงศ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ มีความมั่นคง แต่เมื่อเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ทรงเล็งเห็นการสั่งสมอำนาจและการเติบโตอย่างรวดเร็วของกลุ่มขุนนางในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จึงทรงสับเปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดีที่เคยดำรงในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เกือบทั้งหมด ทรงสนับสนุนพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายพระราชชนนีและฝ่ายอัครมเหสีโดยการเลื่อนตำแหน่งทางระบบบริหารราชการแผ่นดินอย่างรวดเร็วให้อำนาจของกลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่ กระจายตัวออกไป ผนวกกับการที่กลุ่มพระราชวงศ์มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น ทั้งพระราชโอรสพระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ 42 พระองค์ ในกรมพระราชวังบวรฯ (บุญมา) 43 พระองค์ และพระราชโอรสธิดาของพระองค์ 73 พระองค์ และพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์มีความรู้ความสามารถที่จะช่วยในการบริหารราชการแผ่นดินจึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขึ้นในตำแหน่งที่เคยเป็นกลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่อำนาจอยู่ การคานอำนาจทางการเมืองจึงไม่ได้เกิดขึ้นแค่ในเฉพาะกลุ่มเท่านั้น แต่ในขณะเดียวกัน การบริหารลักษณะนี้ก็ใช้อีกรูปแบบที่จะทำให้ทั้งกลุ่มขุนนางและกลุ่มพระราชวงศ์สามารถสร้างฐานอำนาจทางการเมืองที่แข็งแกร่งได้

2.2.1.3 การเมืองภายในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ทรงมีพระอาการประชวรไม่สามารถออกจากราชการหรือรับสั่งถึงผู้จะสืบบราชบัลลังก์ ครั้นเมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตใน พ.ศ.2367 พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่และพระราชอาคันตุกะ เห็นพ้องกราบบังคมทูลกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ผู้เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขึ้นครองราชย์ เฉลิมพระนามว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ประเด็นนี้นับเป็นประเด็นที่มีผู้ให้ความสนใจศึกษาในมุมมองต่างๆ อย่างหลากหลาย อาทิ ความเหมาะสมของการขึ้นครองราชย์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าฟ้ามงกุฎ จนนำมาสู่การอธิบายความเหมาะสมของคุณสมบัติต่างๆ และปัจจัยต่างๆ ในขณะนั้น ซึ่งจะเห็นได้ว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งเป็นพระราชโอรสที่มีพระชันษาสูงกว่าเจ้าฟ้ามงกุฎและแม้ว่าเจ้าจอมมารดาเรียม (ต่อมาสถาปนาขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย) ซึ่งเป็นพระราชมารดาตำราประจำตำแหน่งพระสนมเอกเท่านั้น แต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงมีบทบาททั้งในการบริหารราชการและเศรษฐกิจของราชสำนักมาตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งมีพระราชมารดาเป็นพระอัครมเหสี แต่งงานด้านต่างๆ ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกลับไม่โดดเด่นเท่ากับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ อีกทั้ง ในช่วงระยะเวลานั้น ราชสำนักไม่ได้มีกฎหมายที่กำหนดไว้อย่างชัดเจนว่าเจ้านายพระองค์ใดคือผู้สืบราชบัลลังก์ จึงถือได้ว่าพระราชโอรสทุกพระองค์มีสิทธิในการขึ้นครองราชย์ได้เสมือนกัน ขึ้นอยู่กับความเห็นพ้องของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งมีบทบาททางการเมืองอย่างเด่นชัดและมีแรงสนับสนุนจากบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีความสนิทสนมกันอย่างมาก (เห็นได้จากการแต่งตั้งเสนาบดีในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ยังคงให้ใช้เสนาบดีที่สืบทอดมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเกือบทั้งหมด) จึงมีแนวโน้มที่จะได้รับความเห็นพ้องของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ จึงนำมาสู่ประเด็นของการเสด็จออกผนวชของเจ้าฟ้ามงกุฎ โดยใช้เหตุผลทางความเชื่อเรื่องพระเศวตคชลักษณ์ลี้ม แม้ว่าการจัดกระบวนแห่ตามพระราชพิธีจะไม่ยิ่งใหญ่สมพระเกียรติของเจ้าฟ้าชั้นเอก แต่ก็ทำให้เจ้าฟ้ามงกุฎได้เข้าไปสู่ฝ่ายพุทธจักรซึ่งเป็นทางออกในการปกป้องพระองค์ให้พ้นจากราชภัยที่อาจจะเกิดขึ้นได้ในช่วงเหตุการณ์แผ่นดินไหวของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาปนากรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ ขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับบริบททางการเมืองในช่วงเวลานั้น จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แทนที่จะทรงเลือกพระราชโอรสหรือพระอนุชาขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเพื่อเสริมสร้างพระราชอำนาจทางการเมืองในราชบัลลังก์ให้มั่นคง แต่พระองค์ทรงเลือกกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ กับเจ้าจอมมัญญ์ใหญ่ ธิดาเจ้าพระยานคร (พัฒน์) ซึ่งเป็นพระราชปิตุลา (อา) ใน

พระองค์ การศึกษาที่ผ่านมาตั้งสมมติฐานว่าเกี่ยวเนื่องกับบริบททางการเมืองและปัญหาสงครามในหัวเมืองปักซีใต้ ทำให้ราชสำนักสยามมีความจำเป็นที่จะต้องผูกสัมพันธ์กับหัวเมืองปักซีใต้ให้กระชับแน่นที่สุด อีกทั้งเป็นเรื่องของการควบคุมอำนาจของฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (บุญมา) ด้วย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การบริหารราชการแผ่นดินยังคงดำเนินตามแนวพระราชดำริที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงวางไว้ พระองค์ยังคงให้กลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่กลุ่มเดิมดำรงตำแหน่งเสนาบดีเกือบทั้งหมด และมีการเลื่อนเจ้าพระยามราชขึ้นเป็นเจ้าพระยาอัครมหาเสนา ที่สมุหกลาโหม เนื่องจากสมุหกลาโหมคนก่อนหน้าถึงแก่อสัญกรรม

ปัญหาทางการเมืองในช่วงรัชสมัยนี้ไม่ปรากฏว่ามีความขัดแย้งของกลุ่มพระราชวงศ์ส่วนในบรรดากลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่นั้นก็ทรงคานอำนาจของแต่ละตระกูลไว้อย่างเสมอภาค จะเห็นได้ว่าในรัชสมัยนี้มีการเคลื่อนไหวทางการเมืองภายในราชสำนักเพียงครั้งเดียว กล่าวคือ เมื่อเข้าสู่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัญหาเรื่องการสืบราชสันตติวงศ์ที่ไม่ได้มีพระราชประสงค์อย่างแน่ชัดว่าจะให้พระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดเป็นผู้ที่จะขึ้นครองราชย์ต่อจากพระองค์ ซึ่งในช่วงเวลาที่ผ่านมา กรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งเป็นตำแหน่งพระมหาอุปราช มีสิทธิ์ในการขึ้นครองราชย์ก็เสด็จทิวงคตใน พ.ศ.2375 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ได้ทรงสถาปนาเจ้านายพระองค์ใดขึ้นดำรงตำแหน่งนี้ อีกทั้ง ใน พ.ศ.2391 กรมหลวงรักษารณเรศ พระราชวงศ์อาวสุสูงสุดในสมัยนั้นก็ถูกสำเร็จโทษ

การศึกษาที่ผ่านมาได้เสนอมุมมองออกเป็น 2 ประเด็น คือ 1. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ให้พระราชโอรสของพระองค์ขึ้นครองราชย์โดยให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่เป็นผู้คัดเลือกเพื่อไม่ให้เกิดปัญหาการเมืองภายในภายหลังจากที่พระองค์สวรรคต จึงทรงให้มีการประชุมขุนนางเพื่อคัดเลือกเจ้านายที่เหมาะสมในการดำรงตำแหน่งองค์รัชทายาทในขณะที่พระองค์ยังทรงดำรงพระชนม์ชีพ 2. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยในกิจการบ้านเมืองเหนือเรื่องส่วนพระองค์ ไม่ได้ทรงคาดหวังว่าพระราชโอรสของพระองค์จะต้องเป็นองค์รัชทายาทพระองค์จึงไม่ทรงตั้งเจ้านายพระองค์ใดขึ้นรับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ อีกทั้ง การสถาปนาพระสนมขึ้นเป็นพระอัครมเหสีอันจะทำให้พระราชโอรสบางพระองค์ได้ดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าฟ้าซึ่งจะทำให้มีสิทธิ์ในการขึ้นครองราชย์ แต่พระองค์ก็ไม่ได้สถาปนาพระสนมใดขึ้นรับตำแหน่ง และพระราชโอรสทั้ง 22 พระองค์ ก็มีเพียง 2 พระองค์เท่านั้นที่ทรงกรม นอกจากนี้ มีเหตุผลที่เชื่อมโยงว่าพระองค์มีพระราชประสงค์ให้เจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์ต่อจากพระองค์ด้วยพระราชกรณียกิจที่มีต่อ

เจ้าฟ้ามงกุฎหลายประการ อาทิ การอาราธนาเจ้าฟ้าพระมงกุฎมาอยู่ที่วัดใหม่และเปลี่ยนชื่อมาเป็น วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งมีนัยสื่อถึงการเป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวรฯ การนำเครื่องอุปโภคของ กรมพระราชวังบวรฯ มาถวายเจ้าฟ้าพระมงกุฎเพื่อใช้สอยในกิจวัตร เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ดังกล่าวทั้ง 2 แนวความคิดล้วนแล้วแต่เป็นช่องทางที่หนุนให้ กลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาคมีบทบาททางการเมืองมากยิ่งขึ้น ทั้งจากเครือข่ายวงศาคณาญาติที่แผ่ ขยายไปสู่กรมกองต่างๆ และความมั่งคั่งจากการควบคุมดูแลกรมพระคลังที่ทำให้มีอิทธิพลต่อราช สำนักเป็นอย่างมากมาก่อนหน้านั้น ผนวกกับการแสดงตนอย่างเปิดเผยในการผลักดันให้เจ้าฟ้าพระ มงกุฎขึ้นครองราชย์ ดังนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเถลิงราชสมบัติ จึงมีผลให้ขุน นางตระกูลขุนนาคมีอิทธิพลทางการเมืองอย่างสูงจนทำให้ระบบการคานอำนาจที่เคยมีในสมัยต้น รัตนโกสินทร์สลายตัวลง

2.2.1.4 การเมืองภายในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว

ในช่วงก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะขึ้นครองราชย์นั้น พระองค์ทรง อยู่เป็นพระสงฆ์ในพุทธจักรยาวนานกว่า 20 ปี เมื่อพระองค์ทรงลาผนวชเพื่อขึ้นครองราชย์ จึงทำให้ อำนาจทางการเมืองของพระองค์ยังไม่มั่นคง จึงต้องอาศัยพระบรมวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดและขุนนางชั้น ผู้ใหญ่ที่มีอำนาจทางการเมืองช่วยสนับสนุนและบริหารราชการแผ่นดิน พระองค์ทรงสถาปนาพระ อนุชาขึ้นรั้งตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เฉลิมพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า เจ้าอยู่หัว และเหตุการณ์ในช่วงต้นรัชสมัยยังส่งผลให้อำนาจทางการเมืองของกลุ่มขุนนางตระกูล ขุนนาคเพิ่มมากยิ่งขึ้น

เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ผู้ที่แสดงออกอย่างชัดเจนในการสนับสนุนทูลเชิญเจ้าฟ้ามงกุฎ ขึ้นครองราชย์ ทำให้ได้รับการแต่งตั้งจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ขึ้นดำรงตำแหน่ง สูงสุดที่สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ นับเป็นสมเด็จพระยาองค์แรกในกรุงรัตนโกสินทร์ ถือศักดินา 30000 พระราชทานกลด เสลี่ยงงา พระแสงประดับพลอยลงยาราชาชาติเป็นเครื่องยศ อย่างพระองค์เจ้าต่างกรม สำเร็จราชการทั้งสี่ทิศตลอดทั่วพระราชอาณาจักร ใช้ตราสุริยมณฑลเทพ บุตรจักรลด รวมทั้งถือตราคชสีห์และตราบัวแก้วด้วยในเวลาเดียวกัน คนทั่วไปกล่าวขานนามว่า

“สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่” ในขณะที่พระยาศรีพิพัฒน์โกษา (ทัต) น้องชายของเจ้าพระยาพระคลัง ได้รับการแต่งตั้งขึ้นเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ ถือศักดินา 30000 พระราชทานกลดเสลี่ยงงาพระแสงประดับพลอยลงยาราชาวดีเป็นเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรม เป็นผู้สำเร็จราชการภายในพระนครและว่าที่พระคลังสินค้า ถือตราจันทรมณฑลเทพบุตรจักรถ คนทั่วไปเรียกขานนามว่า “สมเด็จพระยาองค์น้อย” นอกจากนี้ บุตรชายของสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่ยังได้รับการแต่งตั้งให้ขึ้นเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) และเจ้าพระยารวิวงศ์ (ข้า) (ต่อมาแปลงนามตำแหน่งเป็น ทิพากรวงศ์) มหาดเล็กในพระองค์ ขุนนางเหล่านี้ล้วนมาจากบุตรหลานในตระกูลขุนนางทั้งสิ้น

เมื่อสยามมีความจำเป็นที่จะต้องสร้างสัมพันธ์กับชาติตะวันตก กลุ่มขุนนางตระกูลขุนนางซึ่งเป็นกลุ่มตระกูลที่มีความพร้อมทางภาษาและความรู้ในการที่จะช่วยบริหารราชการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างชัดเจน แม้ในการพิจารณาเพื่อลงนามในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีประเทศอังกฤษแลประเทศสยาม (Treaty of Friendship and Commerce between the British Empire and the Kingdom of Siam) หรือเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่า สนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty) ซึ่งเป็นสนธิสัญญาที่สยามทำกับสหราชอาณาจักร ลงนามเมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ.2398 มีสาระสำคัญในการเปิดการค้าเสรีกับต่างประเทศในสยาม มีการปรับเปลี่ยนกฎระเบียบการค้าระหว่างประเทศโดยการสร้างระบบการนำเข้าและส่งออกใหม่ (เพิ่มเติมจากสนธิสัญญาเบอร์นี สนธิสัญญาฉบับก่อนหน้าได้รับการลงนามระหว่างสยามและสหราชอาณาจักรใน พ.ศ.2369) โดยเซอร์จอห์น เบาว์ริง ราชทูตที่ได้รับการแต่งตั้งจากสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรีย เข้ามาทำสนธิสัญญากับผู้สำเร็จราชการฝ่ายสยามทั้ง 5 พระองค์และคนประกอบด้วย สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต) ผู้สำเร็จราชการพระนคร เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) รักษาการในตำแหน่งสมุหกลาโหม บังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลปากใต้ฝ่ายตะวันตก และเจ้าพระยารวิวงศ์ (ข้า) พระคลังและสำเร็จราชการกรมท่า บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายตะวันออก จะเห็นได้ว่าขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีบทบาทในการลงนามสัญญาครั้งนี้ เป็นกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนางถึง 4 คน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอำนาจทางการเมืองอย่างมหาศาลของกลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่ตระกูลนี้อย่างชัดเจน

นอกจากนี้ กลุ่มขุนนางตระกูลสำคัญอื่นๆ ยังมีการสร้างความใกล้ชิดในฐานะเครือญาติ โดยวิธีการแต่งงานซึ่งทำให้เกิดความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างตระกูล ยังเป็นการเสริมสร้างอำนาจ

ให้กับกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนางแผ่ขยายไปยังกรมกองต่างๆ ที่กลุ่มขุนนางตระกูลสำคัญอื่นๆ เคยดูแลควบคุมอยู่¹⁹³

ในช่วงปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติต่างถึงแก่พิราลัย และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตลง ตามลำดับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้แต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดขึ้นรับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในช่วงเวลานั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ขึ้นเป็น “กรมขุนพินิตประชานาถ” เมื่อ พ.ศ.2410 ทรงกำกับราชการกรมมหาดเล็ก กรมพระคลังมหาสมบัติ และกรมทหารบกวังหน้า เหตุการณ์ต่างๆ ในช่วงเวลานี้เป็นปัจจัยที่หนุนให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) มีอำนาจทางการเมืองอย่างยิ่งในราชการแผ่นดิน แม้จะยังไม่มี การตั้งรัชทายาทขึ้นสืบราชบัลลังก์ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงแสดงนัยต่างๆ เพื่อให้เป็นที่รับรู้ว่ามีพระราชประสงค์ให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ ทั้งการให้ปฏิบัติราชการอย่างกวัดข้นและใกล้ชิด ให้อยู่ปฏิบัติประจำพระองค์ ให้ทรงรับฟังพระบรมราโชวาทและพระบรมราโชบายในกิจการบ้านเมือง ทรงมอบหมายให้เป็นผู้อัญเชิญพระกระแสรับสั่งแจ้งพระราชประสงค์และข้อหารือราชการไปยังเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เพื่อเป็นการฝึกราชการและให้มีความสนิทยศนัม เพื่อหวังจะได้รับการสนับสนุนจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซึ่งเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีอำนาจมากที่สุดขณะนั้น

2.2.1.5 การเมืองภายในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ที่ประชุมเสนาบดีและพระบรมวงศานุวงศ์ได้อัญเชิญเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ขึ้นสืบทอดราชสมบัติและให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ผู้มีอำนาจเต็ม โดยมีสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนบารบปรปักษ์ช่วยใน ส่วนการพระราชนิเวศน์จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงบรรลุนิติภาวะ ใน พ.ศ.2416 ในครั้งนั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ได้ประกาศแต่งตั้งกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ

¹⁹³ รายละเอียดเพิ่มเติมใน ปิยนาด ขุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูล “ขุนนาค” (กรุงเทพฯ: ดวงกมล, 2520)

พระโอรสในสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นรั้งตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ขานพระนามทั่วไปว่า กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งตามธรรมเนียมแล้วพระมหากษัตริย์จะเป็นผู้แต่งตั้งผู้ที่จะขึ้นรั้งตำแหน่งนี้ด้วยพระองค์เอง ทำให้มีการตีความว่าเป็นการวางรากฐานอำนาจของขุนนางตระกูลขุนนาค ที่คาดการณ์กันว่าพระอาการประชวรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะนั้นจะไม่ฟื้นจากอาการพระประชวร ซึ่งจะทำให้กรมพระราชวังบวรฯ ที่เจ้าพระศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) เป็นผู้แต่งตั้งนั้นได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อมา

อย่างไรก็ตาม เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบรรลุนิติภาวะและมีอำนาจในทางการเมืองการปกครองและราชบัลลังก์อย่างเต็มรูปแบบ พระองค์ก็ทรงดำเนินการลดทอดอำนาจทางการเมืองของขุนนางตระกูลขุนนาคและให้พระบรมวงศานุวงศ์มีบทบาทในการช่วยบริหารราชการต่างๆ ซึ่งจะเห็นได้ว่าเสนาบดีในกรมกองสำคัญล้วนแล้วแต่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การตั้งสภาที่ปรึกษาในพระองค์และสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน มีอำนาจในการออกกฎหมาย ตรวจสอบและให้คำปรึกษา สมาชิกส่วนใหญ่เป็นพระอนุชา พระสยาม และบรรดาคู่แข่งของขุนนางตระกูลขุนนาค แม้ในฝ่ายพุทธจักรก็ทรงให้พระอนุชาที่ทรงผนวชเป็นกำลังสำคัญในการสลายความเป็นเอกเทศและดึงคณะสงฆ์ให้เข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของฝ่ายอาณาจักรอย่างเด็ดขาดและสมบูรณ์ ซึ่งเป็นสิ่งบ่งชี้ให้เห็นถึงการแข่งขันทางการเมืองระหว่างกลุ่มพระราชวงศ์กับกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาคที่กำลังเกิดขึ้น

กรมพระราชวังบวรฯ เป็นเจ้านายที่ได้รับการสนับสนุนจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) จึงทำให้กลุ่มพระราชวงศ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพยายามลดทอดสิทธิและอำนาจทางการเมืองของกรมพระราชวังบวรฯ ลง และใน พ.ศ.2417 กรมพระราชวังบวรฯ ทรงขอเลิกภัยทางการเมืองในสถานกงสุลอังกฤษ ความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้าทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น แต่ท้ายที่สุดกรมพระราชวังบวรฯ ทรงยอมรับข้อกำหนดต่างๆ และเสด็จกลับวังหน้า ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในราชสำนักเบาบางลงหลังจากใน พ.ศ.2426 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่อสัญกรรม และใน พ.ศ.2428 กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เสด็จทิวงคต อำนาจทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้มแข็งและแผ่ขยายกว้างยิ่งขึ้น พระองค์ทรงจัดการเกี่ยวกับตำแหน่งของผู้มีสิทธิในราชบัลลังก์ให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้น ทรงยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลและมีการตั้งตำแหน่งสยามกุฎราชกุมารขึ้นเพื่อระบุงบความเป็นรัชทายาทตามพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์

การเมืองภายในราชสำนักสยามในแต่ละรัชสมัยนั้นมีความแตกต่างกัน ทั้งกลุ่มของผู้มีอำนาจทางการเมือง ลักษณะการคานอำนาจ รวมไปถึงการใช้เครือข่ายเพื่อสร้างเสริมอำนาจทางการเมือง ซึ่งจะเห็นได้อย่างชัดเจนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงให้พระบรมวงศานุวงศ์มีบทบาทในทางการเมืองจนสามารถสร้างอำนาจที่แข็งแกร่งในราชสำนักได้นอกจากนี้ยังรวมไปถึงแผ่ขยายอำนาจเข้าไปในพุทธจักรและการทำให้คณะสงฆ์กลายเป็นองค์กรหนึ่งของราชสำนักโดยส่วนหนึ่งมาจากพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช ทั้งนี้ รายละเอียดที่เกี่ยวกับการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม ผู้ศึกษาได้ให้รายละเอียดตามเนื้อหาที่นำเสนอในบทต่อไป

2.2.2 สภาพเศรษฐกิจของกรุงรัตนโกสินทร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การศึกษาที่อธิบายความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์นับเป็นประเด็นที่มีผู้ศึกษาไว้อย่างหลากหลาย ซึ่งทำให้เห็นภาพรวมของสภาพสังคมในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ที่เปลี่ยนแปลงไปได้หลายมิติอันเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ซึ่งก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของระบบชนชั้นอีกด้วย ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การขยายตัวของเศรษฐกิจแบบการตลาดเข้ามามีบทบาทมากขึ้นกว่าสังคมในสมัยอยุธยา อีกทั้งความจำเป็นในการใช้เงินตราของราชสำนักในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งเพื่อการสร้างสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ในการเป็นศูนย์กลางทางอำนาจและวัฒนธรรม ความต้องการอาวุธยุทโธปกรณ์ต่างๆ เพื่อใช้ในสงคราม และอื่นๆ ที่จำเป็นตามสถานการณ์ทางการเมืองและสังคมในช่วงเวลานั้น ทำให้ราชสำนักไม่เพียงแต่มุ่งสร้างเสริมอำนาจทางการเมืองเท่านั้น แต่ยังมีมุ่งเน้นทางด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญด้วย

การศึกษาจำนวนมากได้แสดงให้เห็นว่า การค้าสำเภากับเงินในระบบจารีตยังคงดำเนินสืบต่อเนื่องต่อจากสมัยธนบุรีซึ่งนับเป็นรายได้ที่สำคัญของราชสำนักในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แม้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์จะมีการค้ากับเงินเหมือนสมัยอยุธยา แต่ในงานเขียนของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แสดงให้เห็นว่าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านการค้ากับต่างประเทศ ทั้งในด้านของความหลากหลายของสินค้าและปริมาณสินค้าที่เพิ่มจำนวนมากขึ้น รวมถึงการเปลี่ยนประเภทสินค้าที่ต้องอาศัยกระบวนการผลิตเพิ่มขึ้น ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีผลกระทบต่อลักษณะการค้าและกลุ่มผู้ค้าที่ประกอบการ

การเติบโตทางเศรษฐกิจของราชสำนักในแต่ละรัชสมัยมีความแตกต่างกัน จะเห็นได้ว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เศรษฐกิจที่เติบโตจากการค้ากับจีน ดำเนินต่อเนื่องมาจากสมัยธนบุรีภายใต้ระบบบรรณาการที่ราชสำนักสยามพยายามสร้างความสัมพันธ์ทางด้านเครือญาติโดยอ้างว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี รายงานเหตุการณ์ให้ราชสำนักจีนรับทราบเพื่อจะได้ทำการค้าอย่างต่อเนื่อง (อย่างไรก็ตาม มีการวิเคราะห์ว่าราชสำนักจีนอาจจะทราบข้อเท็จจริงของเหตุการณ์ แต่ราชสำนักจีนก็มีความจำเป็นที่จะต้องค้าขายกับสยามจึงดำเนินการด้านการค้าอย่างต่อเนื่อง) ราชสำนักสยามสามารถส่งสำเนาไปค้าขายยังจีนเป็นจำนวนมาก แต่เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การค้าเกิดการชะงักงัน ทำให้เศรษฐกิจภายในราชสำนักเกิดภาวะขาดดุลซึ่งจะเห็นได้ว่าในบางปีราชสำนักไม่สามารถพระราชทานเบี้ยหวัดรายปีแต่บรรดาขุนนางได้ จึงต้องมีการพระราชทานผ้าหรือข้าวสารประกอบเบี้ยหวัดรายปี ในส่วนของระบบการจับเก็บภาษีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น การจับเก็บภาษีอากรยังคงมีลักษณะเหมือนกับสมัยอยุธยา ภาษีอากรที่เรียกเก็บ ได้แก่ ภาษีสุรา ภาษีบ่อนเบี้ย ภาษีขนอนตลาด ภาษีค่าน้ำเก็บตามเครื่องมือ ภาษีสมปัสสร ภาษีค่านา ภาษีสวน และส่วย

ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การค้าขายกับต่างประเทศเริ่มขยายตัวมากขึ้น เนื่องจากพ่อค้าชาวตะวันตกเริ่มเข้ามาค้าขายกับสยามและดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อีกครั้ง การค้าขายกับต่างประเทศดำเนินไปตามวิธีการผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้า เสนาบดีกรมท่ามีบทบาทสำคัญในการควบคุมการค้ากับต่างประเทศเหมือนสมัยอยุธยา พระคลังสินค้าจะดำเนินนโยบายการค้าในรูปแบบการค้าผูกขาดของหลวง โดยพระคลังสินค้าจะออกประกาศบังคับว่า สินค้าบางอย่างให้ราษฎรนำมาขายให้กับพระคลังสินค้านั้นๆ สินค้าสำคัญในช่วงเวลานั้นได้แก่ผลผลิตทางการเกษตร ทั้ง ข้าว อ้อย และพริกไทย รวมถึง ไม้ฝางที่ใช้สำหรับทำสีย้อมผ้าและไม้กฤษณาซึ่งเป็นไม้หอมกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่ง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงเป็นผู้ที่มีความสามารถทางการค้า ภายใต้นโยบายการค้าที่มุ่งเน้นไปในด้านการส่งออก ราชสำนักสยามอนุญาตให้มีการค้าเสรีแก่ผู้คนในอาณาจักรและชาวต่างชาติ (ยกเว้นของต้องห้ามที่ราชสำนักประกาศไว้อย่างชัดเจน อาทิ ปืนไฟ ผืน) นโยบายนี้สามารถขยายเศรษฐกิจด้านการส่งออกสินค้าต่างๆ ได้

มากขึ้น แต่ขณะเดียวกันก็มีผลกระทบต่อการค้าของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ซึ่งเคยเป็นผู้มีสิทธิในการผูกขาดสินค้าและการค้าสำเภา

เศรษฐกิจที่กำลังเติบโต กอปรกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงรัชสมัยนี้ (พม่าทำสงครามกับอังกฤษ จึงทำให้แนวโน้มด้านการสงครามระหว่างสยามกับพม่าลดลง) ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกี่ยวกับการเกณฑ์แรงงาน คือ โพรสามารถจ่ายเงินแทนการเกณฑ์แรงงานได้เมื่อราชสำนักอนุญาต โดยมีอัตราคนละ 6 บาทต่อเดือน การทดแทนการเกณฑ์แรงงานนี้สามารถชำระเป็นสินค้าที่ราชสำนักต้องการก็ได้ ในขณะที่แรงงานทาสที่รับใช้มูลนายนั้นไม่ต้องเสียเงินแทนแรงงาน แต่มูลนายจะเป็นผู้จ่ายเงินให้ราชสำนักเป็นรายปี คนละ 5 บาท ราชสำนักสยามขยายพื้นที่การผลิตสินค้าทางการเกษตรไปยังหัวเมืองมากยิ่งขึ้น มีการเกณฑ์แรงงานตามหัวเมืองต่างๆ เพื่อผลิตสินค้าทางการเกษตรโดยเฉพาะข้าวและอ้อย ราชสำนักสามารถหารายได้เป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มพระราชวงศ์ กลุ่มขุนนาง หรือกลุ่มพ่อค้าที่มีความสัมพันธ์กับราชสำนัก นอกจากนี้ ราชสำนักยังให้มีการเก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้นอีกหลายชนิด

การเข้ามาติดต่อค้าขายของชาวตะวันตกในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบอร์นีระหว่างสยามกับอังกฤษ และสนธิสัญญาระหว่างสยามกับสหรัฐอเมริกา สำหรับการค้าขายกับจีนนั้นยังคงดำเนินไปตามปกติและยังคงเป็นประโยชน์ต่อสยามเป็นอย่างมาก ความเติบโตทางเศรษฐกิจในรัชสมัยนี้ นอกจากจะเห็นได้จากจำนวนเงินมหาศาลที่ราชสำนักจัดบันทึกหรือการคาดคะเนของชาวต่างชาติที่เข้ามาในช่วงเวลานั้น ยังพิจารณาได้จากจำนวนวัดและสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ในวัดที่มีขนาดใหญ่และจำนวนมากอีกด้วย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามได้ตกลงทำสนธิสัญญาเบาริงส์กับอังกฤษใน พ.ศ.2398 เป็นสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้า ซึ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมในหลายด้าน ทำให้สยามมีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง ก่อให้เกิดระบบการค้าเสรี และมีการยกเลิกการค้าแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้าในที่สุด เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในโครงสร้างสินค้าออกและสินค้าเข้า กล่าวคือ สินค้าเข้าแต่เดิมประกอบด้วยสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อการบริโภคของชนชั้นสูง ได้เปลี่ยนมาเป็นสินค้าหลายชนิดเพื่อการบริโภคของคนทั่วไป อาทิ ผ้าถุง ผ้าฝ้าย เครื่องแก้ว ใบชา กระจก เป็นต้น ส่วนสินค้าออกในสมัยก่อนจะเป็นสินค้าหลายๆ ชนิดได้เปลี่ยนมาเป็นสินค้าเพียงไม่กี่ชนิด อาทิ ข้าว ไม้สัก ดีบุก เป็นต้น การส่งออกข้าวได้ขยายตัวไปอย่างกว้างขวาง เพราะระบบการค้าที่เปลี่ยนไป และความต้องการของ

ตลาดโลกที่เพิ่มขึ้น ผลจากการขยายตัวในการผลิตข้าวทำให้ชาวนาต้องขยายที่นาออกไปมากขึ้น การส่งเสริมการทำนาของชาวนา ราชสำนักยกเว้นการเก็บภาษีที่ดินทำนาที่ชาวนาได้บุกเบิกใหม่ โดยใน พ.ศ.2400 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกาศว่าจะไม่เก็บภาษีที่ดินบุกเบิกเพื่อใช้ทำนาปีแรก และใน 2-3 ปีถัดไปจะเก็บภาษีในอัตราที่ต่ำกว่าอัตราภาษีทั่วไป

ภายหลังจากที่สยามทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ ประเทศต่างๆ ในภูมิภาคตะวันตก ส่งผู้แทนเข้ามาเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับสยามโดยยึดแบบอย่างที่ยุโรปทำสนธิสัญญากับอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงต้อนรับและทรงยินดีที่จะติดต่อมีความสัมพันธ์ทางการทูตและการค้ากับประเทศเหล่านั้น การเปิดเสรีทางการค้าส่งผลให้มีการค้าขายกันอย่างกว้างขวางโดยใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน ด้วยเหตุนี้ระบบเงินตราจึงได้เริ่มมีบทบาทสำคัญต่อสภาพเศรษฐกิจและสังคม การศึกษาของอุทิศ จิงนิพนธ์สกุล ได้แสดงให้เห็นว่า ไม่ใช่แค่ราชสำนักและผู้คนในสังคมเท่านั้นที่ตื่นตัวกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ แม้แต่พระสงฆ์ก็ได้ใช้ทุนที่มีอยู่ในการแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าและให้เช่าพื้นที่ดินอันเป็นศาสนสมบัติของวัดเพื่อใช้เป็นโกดังสินค้า ท่าจอดเรือ และห้องแถวร้านค้าเพื่อตอบรับกับเศรษฐกิจที่กำลังเฟื่องฟูด้วย

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามมีการติดต่อกับชาติตะวันตกมากยิ่งขึ้น ทำให้พัฒนาทางเศรษฐกิจเติบโตขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง โดยปัจจัยที่เป็นแรงผลักดันให้มีการปฏิรูปทางเศรษฐกิจ มีทั้งการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกเพื่อตอบรับการแผ่ขยายอิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมให้รอดพ้นจากการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตก จำเป็นต้องอาศัยเงินทุนเป็นจำนวนมาก ดังนั้น การปฏิรูปเศรษฐกิจเพื่อให้ราชสำนักมีรายได้เพียงพอต่อการปฏิรูปแผ่นดินจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง

การค้าระหว่างประเทศขยายตัวมากขึ้น ทำให้กิจการทางการค้าและการผลิตภายในขยายมากยิ่งขึ้น ระบบโรงงานอุตสาหกรรมเริ่มมีบทบาททางเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็นโรงสีไฟที่นำเข้ามาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยชาวอเมริกา ก็มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นในรัชสมัยนี้แต่กลุ่มนายทุนเป็นชาวจีน โรงเลื่อยไม้ โรงทึบอ้อย เป็นต้น การขยายตัวของเศรษฐกิจภาคอุตสาหกรรม เกิดขึ้นเนื่องจากความต้องการสินค้าของตลาดโลกมีสูงขึ้น ไม่ว่าจะเป็นข้าว ไม้สัก ติบูก น้ำตาล เจ้าของกิจการการค้าจะส่งสินค้าเหล่านี้ไปยังตลาดโลกเพื่อหากำไรมากขึ้น กลุ่มพ่อค้าชาวสยามจึงมีการปรับตัวเพื่อตอบรับกับการค้าที่ขยายตลาดไปยังชาติตะวันตกมากยิ่งขึ้น ขณะที่เศรษฐกิจเฟื่องฟู กลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคมได้รับผลประโยชน์จากการค้า แต่ราชสำนักในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลับต้องเผชิญปัญหาด้านการคลัง เนื่องจากระบบการคลังขาดประสิทธิภาพ รายได้ของราชสำนักไม่สามารถจัดเก็บได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปฏิรูปเศรษฐกิจ โดยการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ เพื่อให้เป็นสถานที่เก็บรวบรวมพระราชทรัพย์ซึ่งมีรายได้เกิดขึ้นอยู่ตามที่แตกต่างกัน การเริ่มต้นรวมงานการเก็บภาษีอากรมาไว้ที่หอรัษฎากรพิพัฒน์เพื่อให้เก็บภาษีได้อย่างมีประสิทธิภาพของเจ้าพนักงานและเจ้าภาษีนายอากร ตลอดจนวางระบบป้องกันการทุจริตของเจ้าพนักงาน เงินภาษีอากรทั้งหมดจะต้องถูกส่งไปเก็บไว้ในท้องพระคลังทั้งหมด ก่อนที่จะแจกจ่ายให้กรมกองต่าง ๆ รวมถึงการประกาศใช้พระราชบัญญัติกรมพระคลังมหาสมบัติ ใน พ.ศ.2418 เพื่อจัดระเบียบราชการในกรมพระคลังมหาสมบัติให้รัดกุมยิ่งขึ้น นอกจากนี้ ยังกำหนดวิธีการส่งเงิน รับเงิน ตรวจเงิน และการจัดลำดับตำแหน่งข้าราชการรับผิดชอบงานในระดับต่าง ๆ ตลอดจนกำหนดระเบียบปฏิบัติของเจ้าภาษีนายอากร และผู้เกี่ยวข้องในการส่งเงินต่อพระคลังมหาสมบัติ มีการจัดระเบียบการจัดทำงบประมาณขึ้น และให้มีการแยกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ออกจากทรัพย์สินของแผ่นดิน แล้วมอบให้พระคลังข้างที่เป็นฝ่ายบริหารพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์

การเติบโตของเศรษฐกิจและการปฏิรูปบริหารจัดการด้านเศรษฐกิจของราชสำนักสยาม นอกจากจะทำให้ราชสำนักมีทรัพย์สินเพิ่มขึ้นอย่างมหาศาลแล้ว ราชสำนักยังใช้ประโยชน์จากการปฏิรูปบริหารจัดการด้านเศรษฐกิจในการออกพระราชบัญญัติต่าง ๆ และจัดการเรื่องการจัดเก็บเงินรายได้ของแผ่นดิน ราชสำนักยังสามารถสร้างระบบการให้สัมปทานต่างๆ ทำให้เป็นการสลายอำนาจการเมืองท้องถิ่นลงด้วย อาทิ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา จัดให้มีการสัมปทานสิทธิในการทำป่าไม้ในหัวเมืองล้านนาซึ่งทำให้สามารถลดอำนาจของผู้ปกครองเชียงใหม่ลงอย่างเห็นผลชัดเจน

อย่างไรก็ตาม ความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจและอำนาจการปกครองของสยามในพื้นที่ที่อุดมไปด้วยทรัพยากรต่างๆ ที่ชาติตะวันตกต้องการ มีแรงดึงดูดที่ทำให้ลัทธิจักรวรรดินิยมที่อยู่รายล้อมสยามมีการอ้างสิทธิเหนือพื้นที่หัวเมืองต่างๆ ที่สยามเคยมีอำนาจเหนือเมืองต่าง ๆ เหล่านั้น จนนำไปสู่การปักปันเขตแดนของสยามกับชาติมหาอำนาจตะวันตกทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งบริบททางด้านการเมืองภายในราชสำนักสยามและความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนับเป็นปัจจัยภายในที่มีผลกระทบต่อการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามทั้งในทางตรงและทางอ้อม ทั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ให้อรรถกถาความรู้ที่เป็นภาพกว้างทั้งการเมืองภายในและด้านเศรษฐกิจเพื่อสร้างความเข้าใจในภาพรวมของสภาพสังคมในแต่ละรัชสมัย ในส่วนรายละเอียดทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และปัจจัย

ภายนอกที่มีความเกี่ยวข้องเนื่องกับการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในแง่ต่าง ๆ ทั้งส่วนพุทธจักรและส่วนคณะสงฆ์ ผู้ศึกษาได้นำเสนอข้อมูลอย่างละเอียดและวิเคราะห์ให้เห็นถึงสาเหตุ กระบวนการและการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาตามประเด็นต่าง ๆ ในแต่ละช่วงรัชสมัย ซึ่งจะปรากฏอยู่ในบทต่าง ๆ ของการศึกษานี้

บทที่ 3

การสร้างศูนย์กลางพุทธศาสนาและการวางรากฐานการจัดกิจการคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม

พ.ศ.2325-2394

เหตุการณ์ทางการเมืองที่เกิดขึ้นในช่วงก่อนการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น นับเป็น เหตุการณ์ที่มีความน่าสนใจในการเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ที่สำคัญ กล่าวคือ 2 อาณาจักรที่ ผู้ปกครองประสบปัญหาจากการไม่สามารถจัดการด้านศาสนาได้ คือ อาณาจักรพม่าสมัยตองอู ที่ไม่ สามารถแก้ปัญหาความขัดแย้งของคณะสงฆ์ในอาณาจักรได้ ปัญหาดังกล่าวขยายตัวอย่างต่อเนื่องและ ส่งผลให้บรรดาเมืองขึ้นทั้งหลายซึ่งไม่พอใจการบริหารงานของราชสำนักและสภาหลุดดอ (Hlutdaw) หรือสภาขุนนางของพม่าอยู่ก่อนแล้วต่างประกาศตัวเป็นอิสระ จนทำให้อาณาจักรพม่าไม่สามารถ ดำรงอยู่ได้ และท้ายที่สุดก็ถูกโจมตีโดยกลุ่มกบฏ ทำให้ล่มสลายและมีการสถาปนาอาณาจักรพม่าสมัย คองบอง (Konbaung) ขึ้น¹⁹⁴ ส่วนอีกอาณาจักรคือกรุงธนบุรี เมื่อปลายรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุง ธนบุรี พระองค์ทรงพยายามควบคุมคณะสงฆ์โดยการเป็นผู้นำทางศาสนาผ่านสภาวธรมที่พระองค์ ทรงปฏิบัติ เหตุการณ์ดังกล่าวอาจจะเป็นส่วนหนึ่งนำไปสู่ปัญหาทางการเมืองจนนำมาสู่การที่สมเด็จพระ เจ้ากรุงธนบุรีทรงต้องโทษประหาร ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ซึ่งขณะนั้น เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ของกรุงธนบุรี ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางอำนาจใน ปกครองอาณาจักรต่อจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ปัญหาที่สืบเนื่องมาจากสมัยธนบุรีนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงมี มุมมองในการแก้ไขที่แตกต่างออกไป ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงดำเนิน นโยบายที่แตกต่างออกไป ไม่เพียงแต่ฟื้นฟูอำนาจของศูนย์กลางเท่านั้น แต่ยังทรงดำเนินการสร้างรัฐ ทั้งด้านอำนาจทางการเมือง ด้านเศรษฐกิจและด้านวัฒนธรรม พัฒนาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทำให้เกิด

¹⁹⁴ ดูรายละเอียดเพิ่มเติม ใน หม่องทินอ่อง, **ประวัติศาสตร์พม่า**, เพ็ชรี สุมิตร (แปล), พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2557)

อาณาจักรที่ใหญ่ขึ้น ชับซ้อนขึ้น มั่นคงและมีอำนาจมากขึ้นกว่าอยุธยาและธนบุรี¹⁹⁵ สำหรับในด้านวัฒนธรรม ราชสำนักสยามเลือกใช้พุทธศาสนาซึ่งเป็นความเชื่อหลักของอาณาจักรในการขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาไปยังหัวเมืองประเทศราชต่าง ๆ ในฐานะส่งเสริมสร้างและกระชับอำนาจของรัฐ แต่มีแนวคิด รูปแบบและวิธีการที่แตกต่างออกไปจากการจัดกิจการพุทธศาสนาในช่วงก่อนหน้าที่เคยมีมา กล่าวคือ การจัดกิจการพุทธศาสนาอันเป็นพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์สยามไม่ได้ดำเนินการโดยให้พระองค์เป็นศูนย์กลางในการจัดการทั้งหมด แต่ใช้ระบบการจัดการในลักษณะองค์กรของสถาบันกษัตริย์หรือผู้ปกครองซึ่งในการศึกษานี้เรียกว่าราชสำนักสยามควบคู่กับการใช้กฎหมาย มีเนื้อหาที่ชัดเจนเป็นตัวขับเคลื่อนระบบ ทำให้ราชสำนักสยามมีประสิทธิภาพในการกระชับอำนาจและมีความมั่นคงในการรักษาพระราชอำนาจที่มีต่อพุทธจักรมากกว่าในสมัยใด

ขณะเดียวกัน ราชสำนักสยามก็มีการจัดกิจการคณะสงฆ์ควบคู่กับการสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักรของราชสำนักสยามด้วย เนื่องจากพระสงฆ์เป็นผู้ที่มีบทบาทและอิทธิพลทางด้านความคิดของผู้คนในสังคมอย่างกว้างขวาง อีกทั้งยังเป็นศาสนบุคคลที่เชื่อมโยงระหว่างพุทธจักรและอาณาจักรเข้าด้วยกัน แต่พระสงฆ์บางส่วนก็ไม่มีปฏิบัติสมณกิจตามวัตรปฏิบัติที่เหมาะสมหรือเป็นไปตามพระวินัยกำหนด ราชสำนักซึ่งมีหน้าที่ในการทะนุบำรุงพุทธศาสนาจึงต้องจัดการควบคุมดูแลรวมถึงการส่งเสริมการศึกษาและการจัดการปกครองคณะสงฆ์ด้วย

การแสดงให้เห็นถึงความเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรและพุทธจักร แสดงออกถึงความรุ่งเรืองของพุทธศาสนา และการจัดกิจการคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม ไม่ได้มีจุดมุ่งหมายเพียงทำให้พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเท่านั้น การศึกษานี้จะแสดงให้เห็นแนวทางและรากฐานของการจัดกิจการพุทธศาสนาที่มีนัยทางการเมืองที่ราชสำนักสามารถใช้พุทธศาสนาในการสร้างเสริมอำนาจทางการเมืองของราชสำนักให้เห็นอย่างชัดเจน และในบทนี้จะแสดงให้เห็น

- 3.1 รูปแบบอำนาจทางการเมืองของราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
- 3.2 การสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักรของราชสำนัก พ.ศ.2325-2394
- 3.3 การจัดกิจการคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2394

¹⁹⁵ Victor Lieberman *Strange Parallels: Volume 1, Integration on the Mainland: Southeast Asia in Global Context, c.800-1830*, (Cambridge : Cambridge University Press, 2003), 310.

3.1 รูปแบบอำนาจทางการเมืองของราชสำนักสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์

แนวคิดเกี่ยวกับรูปแบบอำนาจทางการเมืองการปกครองของอาณาจักรในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนการเข้ามาของอิทธิพลตะวันตก ยังคงเป็นลักษณะที่ O. W. Wolters¹⁹⁶ อธิบายภาพกว้างอันเป็นลักษณะเด่นของการเมืองในยุคจารีตของอาณาจักรในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ เป็นลักษณะที่เรียกว่าปริมณฑลแห่งอำนาจซึ่งเป็นรูปแบบที่รับมาจากอินเดียตามการปกครองในระบบมณฑล (Mandala) คือ มีการปกครองที่ไม่มีขอบเขตของอำนาจที่ชัดเจนและไม่มี ความมั่นคงทางการเมืองการปกครอง ขึ้นอยู่กับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ที่ทรงพระปรีชาสามารถสร้างขอบเขตพระราชอำนาจแห่งพระมหากษัตริย์ (Circles of King) ได้เข้มแข็งมากน้อยเพียงใด ซึ่ง Tambiah¹⁹⁷ ได้ อธิบายถึงการรวบรวมมณฑลต่าง ๆ โดยมีศูนย์กลางการปกครองเป็นอำนาจหลักที่สำคัญ โดย เปรียบเทียบการปกครองแบบนี้ว่าเป็นระบบการเมืองแบบจักรวาล (Galactic Polity) และแนวคิด ของลิเบอร์แมน (Victor Lieberman)¹⁹⁸ ที่อธิบายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในการ ปกครองอาณาจักรโดยเปรียบกับระบบสุริยะจักรวาล (Solar Polity) ที่การแผ่พระราชอำนาจจาก เมืองหลวงซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง หากศูนย์กลางเข้มแข็งย่อมมีแรงดึงดูด ที่มีประสิทธิภาพ แต่ขณะเดียวกัน แรงดึงดูดจะมากหรือน้อยก็จะแปรผันไปตามระยะทาง ซึ่งจะเห็น ได้ว่าหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจ มักจะกระทำการแข็งขันต่ออำนาจศูนย์กลางอันเป็น ผลมาจากแผ่พระราชอำนาจที่เบาบางเนื่องจากการควบคุมที่อ่อนลงของราชสำนัก ลักษณะอำนาจ ทางการเมืองรูปแบบนี้จึงถูกอุปมาอำนาจของศูนย์กลางหรืออำนาจของราชสำนักดุจแสงเทียนที่ความ สว่างสูงสุดจะอยู่ที่ศูนย์กลางและจะลดลงตามระยะทางที่ห่างออกไป นิยมเรียกแนวคิดของระบบ การเมืองลักษณะนี้ว่า รัฐแสงเทียน และด้วยความที่ไม่มีขอบเขตของอาณาจักรที่ชัดเจน จึงทำให้เกิด

¹⁹⁶ O. W. Wolters, *History, Culture and Region in Southeast Asian Perspectives* (New York ; Singapore Southeast Asia Program, Cornell University in cooperation with the Institute of Southeast Asian Studies, 1999)

¹⁹⁷ S.J. Tambiah. *World Conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a historical background*, (Cambridge : Cambridge University Press, 1976)

¹⁹⁸ Victor Lieberman, *Strange parallels : Southeast Asia in global context, c.800-1830* (Cambridge : Cambridge University Press, c2003-2009)

การซบเซาอำนาจทางการเมืองระหว่างอาณาจักรขึ้นและเกิดปัญหาการแย่งชิงพื้นที่จนนำมาสู่สงครามระหว่างอาณาจักรเรื่อยมา

ดังนั้น การจะรักษาพื้นที่ปริมณฑลแห่งอำนาจไว้ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ราชสำนักต้องดำเนินกิจการต่าง ๆ เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดโดยใช้วิธีการในหลายรูปแบบ ทั้งการกรีธาทัพเพื่อทำศึกสงคราม หรือการเรียกร้องให้หัวเมืองประเทศราชส่งเครื่องบรรณาการตามจารีตประเพณี การใช้ทักษะทางการปกครอง การสร้างพันธมิตรที่เกิดจากการแต่งงาน การแก้ปัญหาต่าง ๆ ของผู้คนที่อยู่ภายใต้อำนาจปกครอง การสร้างความโอ้อออลังการภูมิฐานของเมืองหลวงอันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ รวมถึงการแสดงบุญญาบารมีผ่านภาพลักษณ์ต่าง ๆ ทั้งด้านการเป็นสมมติเทพ หรือการเป็นมหาสมมติ โดยเฉพาะการทะนุบำรุงพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองและเกิดภาพลักษณ์ของผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาอันเป็นจะเป็นภาพลักษณ์สำคัญของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมที่ปกครองดินแดนอันมีพุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลักของสังคม

ราชสำนักสยามตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เล็งเห็นบริบทต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงอันจะมีผลกระทบต่อพุทธศาสนาซึ่งเป็นสถาบันทางความเชื่อหลักของอาณาจักรในช่วงระยะเวลานั้นและเป็นสิ่งสำคัญในการปลูกสร้างวัฒนธรรมสยาม ซึ่งคณะสงฆ์ยังคงมีอิทธิพลต่อสังคมสยามและมีความสำคัญในแง่ของการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครอง เนื่องจากคณะสงฆ์มีความสำคัญในฐานะที่เป็นทั้งแหล่งเศรษฐกิจ ความรู้ การศึกษา มีความสำคัญในการสร้างคน สร้างความเชื่อบางอย่างให้แก่ผู้คน และวัดเป็นแหล่งที่มีการปลูกฝังและเผยแพร่ความคิด (Dissemination of idea) สืบสานประเพณีทั้งด้านความเชื่อและการปฏิบัติ จึงต้องปรับตัวเพื่อรับกับแรงกระเพื่อมที่เข้ามาเป็นระลอกในแต่ละช่วงเวลา

3.2 การสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักรของราชสำนัก พ.ศ.2325-2394

หลังจากการแก้ปัญหาความวุ่นวายทางการเมืองภายในกรุงธนบุรีสงบเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงย้ายที่ตั้งราชธานีจากปากตะวันตกมายังปากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังและตั้งเสาหลักเมืองขึ้นทันที แม้ว่าพระบรมมหาราชวังในช่วงต้นจะยังไม่สมบูรณ์พร้อม พระที่นั่งต่าง ๆ ยังเป็น

การก่อสร้างด้วยเครื่องไม้เป็นส่วนมาก แต่กระนั้นก็นับเป็นสัญลักษณ์ของสถาปนาศูนย์กลางอำนาจ การปกครองแห่งใหม่ขึ้น ใน พ.ศ.2325

การย้ายราชธานีมายังปากตะวันออกนั้น เปรียบเสมือนการถ่ายโอนอำนาจให้กลับมาอยู่ ฝายกลุ่มผู้คืออยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ไม่ได้เป็นผู้สืบเชื้อสายเจ้านายของ อยุธยาแต่พระองค์ก็พยายามรื้อฟื้นภาพของอยุธยาและปลูกสร้างสิ่งที่เป็นเชิงสัญลักษณ์ของการ สถาปนาตามรูปแบบโบราณราชประเพณี สมัยอยุธยาขึ้นมาอีกครั้ง¹⁹⁹ อาทิ การขุดคลองมหานาค เพื่อให้ผู้คนในพระนครได้เล่นเพลงสีกวา การสร้างวัดตามอย่างวัดในพระนครศรีอยุธยา การสร้างพระ ที่นั่งองค์ต่าง ๆ เป็นต้น

ทั้งนี้ ในเรื่องการสร้างปราสาทพระราชวัง พระที่นั่งต่าง ๆ อันเป็นแบบแผนสมบูรณ์ มีวัด ประจำพระบรมมหาราชวังตามอย่างวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่เป็นวัดประจำพระราชวังหลวงสมัยอยุธยา รวมทั้งการสร้างเครื่องราชูปโภคและเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เพื่อเป็นการรื้อฟื้นหัวใจของระบบ ราชอาณาจักรอยุธยา²⁰⁰ ในเรื่องของสถาปัตยกรรมสิ่งปลูกสร้างจะเห็นได้ว่า “ของทำในรัชกาลที่ 1 ลวดลายแลทรงลัทธิฐานถ่ายแบบมาแต่ของครั้งกรุงเก่าทั้งนั้นก็ว่าได้”²⁰¹ ส่วนพระราชประเพณีที่เคย ปฏิบัติกันในราชสำนักธนบุรีตามพระราชนิยมในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงหันกลับไปยึดตามพระ ราชประเพณีของราชสำนักอยุธยา “ทรงให้ทำราชการตามอย่างพระบรมโกษฐ์ อย่าให้เอาอย่างพระ ยาดาทาสิน”²⁰² พระราชกรณียกิจเหล่านี้ นอกจากจะเป็นสัญลักษณ์ของการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจ การปกครองแห่งใหม่แล้วยังเป็นการแสดงถึงภาพลักษณ์ที่แตกต่างในสมัยธนบุรีที่ไม่มีสัญลักษณ์ความ รุ่งเรืองของบ้านเมือง กับสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีทั้งปราสาทพระราชวัง วัดวาอาราม คูคลองที่มี วัตถุประสงค์ในการขุดหลากหลาย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว ทรงแผ่ขยายพื้นที่อาณาจักรสยามให้กว้างออกไป เพื่อแสดงแสนยานุภาพ

¹⁹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้น รัตนโกสินทร์ (นนทบุรี : ฟาเดียวกัน, 2555)

²⁰⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 526.

²⁰¹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 132.

²⁰² ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการพิจารณาและ จัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525), 1.

ทางการทหารและบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ที่ทรงพระปรีชาสามารถในการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ขึ้นที่กรุงเทพฯ ในขณะที่ด้านความเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่กำลังขยายตัวตั้งแต่สมัยธนบุรี พระองค์ก็ทรงดำเนินการสืบเนื่องต่อไป โดยเฉพาะการค้าสำเภากับจีนในระบบบรรณาการ ทางราชสำนักสยามส่งพระราชสาสน์กราบทูลจักรพรรดิเฉียนหลง (ครองราชย์ พ.ศ.2278-2338) ถึงสถานการณ์บ้านเมืองที่เกิดขึ้นแต่รายงานที่ส่งไปนั้นกลับไม่ได้ให้ข้อมูลตามความเป็นจริง ดังปรากฏในเอกสารชิงสื่อลู่ (บันทึกกราชสำนักจีนสมัยราชวงศ์ชิง) ความว่า

วันซินโฉ่ว เดือนเก้า ปีที่สี่สิบเจ็ดแห่งรัชศกเฉียนหลง (13 ตุลาคม พ.ศ.2325) มีรับสั่งถึงจุนจีต้าเฉินอีกว่า ตามที่ช่างอาาน (ข้าหลวงมณฑลกวางตุ้ง) รายงานว่า ได้รับพระราชสาสน์จากเจิ้งหัว (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ) แห่งสยามความว่า เจิ้งเจา (สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) พระบิดาประชวรถึงแก่พิราลัย ก่อนสวรรคตได้ทรงกำชับให้พระองค์เคารพเทิดทูนราชสำนักจีน หวังได้อาศัยบุญญาธิการปกป้องคุ้มครองสืบไป บัดนี้ ได้ถวายสุพรรณพระราชสาสน์กราบบังคมทูลให้ทรงทราบเสียก่อน รอจนถึงกำหนดถวายเครื่องราชบรรณาการเป็นของพื้นเมืองมากมายด้วยความเคารพเลื่อมใสตามประเพณี²⁰³

จะเห็นได้ว่า ราชสำนักสยามแจ้งราชสำนักจีนทันทีที่มีการเปลี่ยนผู้ครองราชสมบัติ ความตั้งใจที่จะรายงานข้อมูลที่คลาดเคลื่อนให้กับราชสำนักจีนทราบนั้น เพื่อต้องการให้ราชสำนักจีนรับรองสถานภาพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ในฐานะพระมหากษัตริย์ผู้สืบทอดราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในตำแหน่งรัชทายาทโดยเร็ว เพื่อไม่ให้กระทบต่อความสัมพันธ์ทางการทูตและการค้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเล็งเห็นความยากลำบากและความยืดเยื้อยาวนานในการสถาปนาความสัมพันธ์กับจีนของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เนื่องจากไม่ได้เป็นผู้สืบเชื้อสายเจ้านายในสมัยอยุธยา ทั้งนี้ ราชสำนักจีนได้ตอบพระราชสาสน์กลับมายังราชสำนักสยามเพื่อรับรองสถานภาพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ว่า

²⁰³ วินัย พงศ์ศรีเพียร, หมิงสื่อลู่-ชิงสื่อลู่ บันทึกเรื่องจริงแห่งราชวงศ์หมิงและราชวงศ์ชิงฯ

(กรุงเทพฯ : มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, 2559), 338.

ได้รับศุภสารของท่านแล้วอ่านเรียบร้อยแล้ว ตามความที่ว่าเจ้เจ้าพระบิดาของท่านทรงพระ
 ประชวร ก่อนถึงแก่พิราลัยกำชับให้ท่านเคารพเทิดทูนราชสำนักจีนเพื่ออาศัยบุญญาธิการของพระ
 เจ้ากรุงต้าฉิงผู้ใหญ่มั่นคงสืบไป เหตุผลสอดคล้องกับความในศุภสารที่แจ้งมา...พระเจ้ากรุงต้าฉิง
 ผู้ใหญ่ทรงเห็นว่าพระบิดาของท่านแสดงความจงรักภักดี จึงทรงโปรดปรานเป็นอย่างยิ่งนัก กาลบัดนี้ พระ
 บิดาของท่านถึงแก่พิราลัยแล้ว ท่านได้สืบสันตติวงศ์เป็นใหญ่ในแผ่นดิน อีกทั้งยึดมั่นคำสั่งเสียของ
 พระบิดา ประารถนาจักแสดงความจงรักภักดีต่อราชสำนักจีนโดยเร็ว ย่อมล้วนแต่แสดงให้เห็นความ
 นบนอบอ่อนน้อม²⁰⁴

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงดำเนินการทางการค้าอย่างต่อเนื่อง เพื่อ
 สร้างความมั่งคั่งให้กับอาณาจักรแห่งใหม่ที่พระองค์ทรงสถาปนา ควบคู่ไปกับการมั่นคงและรุ่งเรือง
 ให้กับอาณาจักรซึ่งเป็นทั้งศูนย์กลางอำนาจทางการบริหารจัดการ ศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ และ
 ศูนย์กลางทางวัฒนธรรม

ในด้านความเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรม ราชสำนักสยามใช้พุทธศาสนาในการสร้าง
 ความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมให้กับศูนย์กลางเพื่อเสริมสร้างแรงดึงดูดให้กับอาณาจักรของพระองค์
 โดยการจัดกิจการพุทธศาสนาซึ่งถือเป็นวัฒนธรรมหลักของสังคม และการดำเนินนโยบายด้านต่าง ๆ
 ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ นั้นแตกต่างจากรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี อาทิ
 แนวคิดในการบริหารราชการแผ่นดินนั้น จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงบริหารราชกิจด้วย
 พระองค์เอง ทั้งในด้านการสงครามที่หลายครั้งพระองค์ทรงนำทัพไปในการออกรบด้วยพระองค์เอง
 การบริหารราชการแผ่นดิน รวมถึงการทะนุบำรุงพุทธศาสนาที่ประสงค์จะสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็น
 ผู้นำพุทธศาสนาจากการปฏิบัติพระกรรมฐาน ซึ่งแตกต่างจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
 โลกฯ ที่ในการออกรบส่วนใหญ่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่รั้งตำแหน่ง
 กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ เป็นแม่ทัพใน
 การศึกสงครามต่าง ๆ ด้านการบริหารพุทธจักร พระองค์พระราชทานอำนาจในการพิจารณาตัดสิน
 พระวินัยต่าง ๆ แก่สมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะ จะเห็นได้ว่าทรงใช้ระบบการบริหาร
 ราชการแผ่นดินในลักษณะองค์กรของพระมหากษัตริย์ ซึ่งในการศึกษานี้ เรียกว่า ราชสำนักสยาม
 ประกอบไปด้วยพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง รวมถึงพระราชาคณะที่ได้รับการแต่งตั้ง

²⁰⁴ วินัย พงศ์ศรีเพียร, หมิงสี่ฤดู-ชิงสี่ฤดู บันทึกเรื่องจริงแห่งราชวงศ์หมิงและราชวงศ์ชิงฯ, 339.

สมณศักดิ์จากพระมหากษัตริย์และได้รับการสนับสนุนด้านต่าง ๆ จากพระมหากษัตริย์ อันจะทำให้การบริหารราชการแบ่งออกเป็นสัดส่วน ทำให้สะดวกต่อการปรับปรุงแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้น และสะดวกต่อการเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองของราชสำนักสยามด้วย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงวางรากฐานเพื่อให้ราชสำนักสยามสร้างและกระชับอำนาจ รวมถึงการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาถือเป็นการสร้างอำนาจของราชสำนักในเชิงวัฒนธรรมซึ่งมีข้อที่น่าสังเกตคือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ มิได้นำแนวคิดเรื่องความเป็นสมมติเทพมาใช้ในการสร้างความเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมเด่นชัดเท่าพุทธศาสนา ทั้งนี้ มาจากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ไม่ได้ให้พระองค์หรือสถาบันกษัตริย์เป็นผู้ขับเคลื่อนสังคมเพียงอย่างเดียว แต่ทรงใช้ความเป็นราชสำนักประกอบด้วยผู้นำทางการเมืองที่มีหลากหลาย รวมถึงเหตุผลจากการที่ทรงแสดงทัศนคติส่วนตัวพระองค์ไว้ว่า “เราเกิดมาเปนไพร่ ได้มาเปนเจ้าเปนนายเมื่อเวลาเปนเบื่องปลายอายุแล้ว”²⁰⁵ ทำให้การใช้ความเป็นสมมติเทพนั้นอาจจะไม่สามารถสำแดงออกมาได้อย่างเต็มที่

²⁰⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ถึงเหตุการณ์ให้รัชสมัยพระอัยกา เมื่อครั้งงานพระราชพิธีทรงผนวช สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (ต่อมา คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) เมื่อ พ.ศ.2331 ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ 2 พระองค์ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ทรงเสด็จตามผนวชด้วย ทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ “ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่แลเจ้าพนักงานก็ปฤกษาได้ถามหาระบบแบบแผนโบราณ ก็จัดการไปให้สมควรแก่อย่างธรรมเนียมโบราณ ทั้งเวลาสมโภชแลทรงผนวช ครั้งนั้น พร้อมกันเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า เปนต่างกรมทรงศักดิ์ดินา 40000 สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าเปนต่างกรมทรงศักดิ์ดินาเพียง 15000 ก็สมเด็จพระเจ้าลูกเธอถึงมีพระชนมายุอ่อนกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ก็ไม่ควรจะให้อยู่เบื้องหลัง ควรจะยกเปนนาคเอกออกหน้า จึงจะต้องกับเยี่ยงอย่างซึ่งมีมาแต่โบราณ จึงให้พร้อมกันจัดการดั่งนั้น” ครั้นวันงานพระราชพิธี กลับเกิดปัญหาจากลำดับนาคองค์หน้า องค์หลัง ซึ่งหากเรียงตามลำดับพระชันษา สมเด็จพระเจ้าหลานเธอควรจะต้องเป็นนาคองค์หน้า จนท้ายที่สุด “พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ได้ทรงสดับก็ทรงพระโทรมหนัก จนถึงมีน้ำพระเนตร จึงมีพระราชโองการดำรัสไปว่า ถึงอย่างธรรมเนียมเก่าไม่มี ก็ธรรมเนียมใดที่ท่านทั้งหลายว่าดี ธรรมเนียมนั้นให้ยกเสียเถิดอย่าใช้ จงเอาธรรมเนียมอย่างไร ๆ มาพระพฤติเถิด ให้จัดลำดับตามอายุเถิด ใครแก่ให้ไปนำใครอ่อนให้ไปหลัง ถาตามลำดับบรรพบุรุษที่นับตามบุตรที่บุตรน้องนั้นเถิด เพราะเราเกิดมาเปนไพร่ ได้มาเปนเจ้าเปนนายเมื่อเวลาเปนเบื่องปลายอายุแล้ว” ใน *ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับ พ.ศ.2457*, 37.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงวางรากฐานการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามเพื่อสร้างความรุ่งเรืองและความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนา ทั้งนี้การจัดกิจการนั้นมีความหลากหลายเนื่องจากบริบททางสังคมในแต่ละยุคสมัยมีความแตกต่างกัน สามารถแบ่งรูปแบบการจัดกิจการพุทธศาสนาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ต่อเนื่องมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็น 3 กลุ่ม คือ

3.2.1 การประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ

3.2.2 การสร้างเสนาหลักแห่งพระวินัยด้วยพระไตรปิฎกและวรรณกรรมพุทธศาสนา

3.2.3 การแสดงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยาม

3.2.1 การประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ

การเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น จะปรากฏควบคู่กับการเป็นศูนย์กลางศาสนาด้วย เพราะความรุ่งเรืองของศาสนาเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ในอาณาจักรนั้น ๆ โดยเฉพาะอาณาจักรที่มีความเชื่อไปในทิศทางเดียวกัน จะยิ่งทำให้การสร้างความเป็นศูนย์กลางทางศาสนาทำได้สะดวกและปรากฏผลชัดเจนและความเชื่อเดียวกันทำให้ความเป็นศูนย์กลางทางการเมืองปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นด้วย ทั้งนี้ อาณาจักรในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป อาทิ พม่า ลาว สยาม เขมร ส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลักของสังคม จึงทำให้พระมหากษัตริย์ในแต่ละอาณาจักรพยายามสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักรให้ปรากฏเด่นชัดในอาณาจักรของพระองค์ หรือนำศาสนามาใช้ในการสร้างเสริมความเข้มแข็งให้อาณาจักร

สำหรับอาณาจักรสยาม พุทธศาสนามีอิทธิพลและความสำคัญในแง่ของปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครอง และพระสงฆ์ซึ่งเป็นบุคลากรทางพุทธจักรยังเป็นผู้สร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างพุทธจักรและอาณาจักร มีความสำคัญในฐานะที่เป็นทั้งแหล่งความรู้และสถานศึกษา แหล่งเศรษฐกิจ อันมีผลต่อการสร้างความเชื่อบางประการให้แก่ผู้คนในสังคม และเป็นแหล่งปลูกฝังและเผยแพร่ความคิด ซึ่งราชสำนักสยามเล็งเห็นศักยภาพที่ปรากฏและเห็นช่องทางในการเอื้อประโยชน์ระหว่างอาณาจักรและพุทธจักร จึงทำให้ราชสำนักสยามจัดกิจการต่าง ๆ เพื่อให้พุทธจักรอันเป็นความเชื่อหลักของสังคมแผ่ขยายความเชื่อความศรัทธาไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ของอาณาจักรได้กว้างที่สุด อันมีผลต่อการสร้างและกระชับอำนาจของราชสำนักสยามด้วย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงสร้างพุทธศาสนาให้เป็นความเชื่อหลักของอาณาจักรโดยลดบทบาทของความเชื่อที่มีรากฐานบนความเชื่อของศาสนาอื่น ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ แม้ว่าศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจะเป็นศาสนาที่สนับสนุนภาพลักษณ์และที่มาของความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกษัตริย์ให้สูงส่งอยู่เหนือผู้คนในสังคมไทยมาช้านาน แต่ข้อมูลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ บ่งชี้ให้เห็นว่าพระองค์ทรงพยายามลดบทบาทของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และปรับให้พุทธศาสนาเข้ามาเป็นกรอบของความเชื่อหลักในสังคม ในงานพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาซึ่งเป็นพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องทั้งกับพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและผู้คนของราชสำนักสยาม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ “ให้เชิญพระเทพบิดร คือ พระรูปสมเด็จพระรามาริบัติ (อุทอง) ซึ่งเป็นปฐมวงศ์สร้างกรุงเก่า มาแปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงินปิดทองประดิษฐานไว้ในพระวิหาร พระวิหารนั้นพระราชทานนามว่าหอพระเทพบิดร”²⁰⁶ รวมถึงการออกพระราชกำหนดใหม่ ฉบับที่ 40 เมื่อ พ.ศ. 2328 ซึ่งเป็นเครื่องบ่งชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทางความเชื่อระหว่างความสัมพันธ์ของสถาบันกษัตริย์กับพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจน คือ การเปลี่ยนลำดับการนมัสการสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในงานพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา จากเดิมที่นมัสการรูปพระเชษฐบิดรก่อนแล้วจึงนมัสการพระรัตนตรัยซึ่งทรงบริภาษว่าเป็นสิ่งที่ผิดด้วยถือปฏิญญาว่าเป็นพระมหากษัตริย์อันประเสริฐ โดยให้เปลี่ยนมาเป็นการนมัสการพระรัตนตรัยแล้วจึงรับพระราชทานน้ำพิพัฒน์สัตยาซึ่งเป็นความเชื่อสามัญของพุทธศาสนิกชน ปรากฏในพระราชกำหนดความว่า

บริเวณกระบิลเมืองกรุงเก่าแต่ก่อนนั้นครั้งถึงพิพิธตรุดศาต แลข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยไปถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เข้าไปสำมาคารวะไหว้บนันบถือรูปพระเชษฐบิดรนั้น คือ รูปพระเจ้ารามาริบัติก่อนแล้ว จึงไปคารพนับถือนพระรัตนไตรต่อเมื่อพายหลัง ปฏิบัติกลับปลายแผ่นดินฉะนี้ บริเวณอันนี้ผิดเพราะเหตุพระมหากษัตริย์แต่ก่อน แลราชวงษานุวงศ์ทั้งปวง มีทฤภูมิานะมากถือพระองค์ว่าเป็นกระษัตริย์อันประเสริฐเกิดก่อน จึงตั้งราชปรวณไว้ให้ข้าทูลละอองฯ แลราชวงษานุวงศ์ทั้งปวงกระทำสัมมาคารวะรูปตนก่อนพระรัตนไตร อันทรงโลกุตรคุณประเสริฐกว่าไตรภพโลกยทั้งสามฉะนี้ เพราะทฤภูมิานะมาก จะให้เปนเกียรติยศแก่พระองค์ มิได้มีวิจารณ์ปัญหาพิจารณาเห็นโทษ.....แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ครั้งพิพิธตรุดศาตจะถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแล้ว ให้ข้าทูลละอองฯ ทั้งปวง มีเครื่องสการบูชา แลเครื่องปรโคมแดรสังขปีพาทย์ฆ้องไชยประโคมสำเร็จ แล้วจึงกราบนมัสการพระพุทธรูปติมา กรพระแก้วมรกตและพระสารีริกธาตุเจดีย์ พระพุทธ

²⁰⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,

พระธรรมพระสงฆ์ ด้วยสัจการบเสวจแล้วจึงรับพระราชทานน้ำพระพิทสัจจาก่อน แล้วจึง
ออกมาอุทิศกุศลแผ่ผลให้แก่กะมนุชยเทวดาทังปวงด้วยพระบาฬีภาวะตุลล์พมั่งคั่งจนจบ²⁰⁷

การปฏิบัติเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงการวางตำแหน่งทางความเชื่อในสังคมของพระองค์
ใหม่ โดยยกพุทธศาสนาให้อยู่เหนือคติความเชื่อเรื่องเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและบรรพบุรุษ
ซึ่งเป็นสมมติเทพในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู อย่างชัดเจน แม้ในงานวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งเป็น
วรรณกรรมที่พระองค์พระราชนิพนธ์ขึ้น ก็บ่งบอกถึงความเชื่อเรื่องการอวตาร เนื้อหาในรามเกียรติ์
กล่าวถึงการอวตารของพระนารายณ์ในการลงมาปราบทศกัณฐ์เพื่อสร้างความสงบสุขให้เกิดขึ้นแก่
สังคมบ้านเมือง แตกต่างจากสมัยอยุธยาที่นับถือกันว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระนารายณ์ผู้อวตารลง
มา ในตอนท้ายรามเกียรติ์สำนวนที่พระราชนิพนธ์โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ
พระองค์ทรงแสดงถึงพระราชประสงค์ตามที่พระราชนิพนธ์ไว้ว่า

อันพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์	ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสย
ไซ้จะเป็นแก่นสารสิ่งใด	ตั้งพระทัยสมโภชบูชา
ใครพึงอย่าได้ไหลหลง	จงปลงอนิจจังสังขาร
ซึ่งอักษรก่อนกล่าวลำดับมา	โดยราชปรีชาภิบริบูรณ์ ²⁰⁸

การที่พระองค์พระราชนิพนธ์บทละครนี้ มีพระราชประสงค์ให้ทราบว่าการอวตารนี้เป็น
เพียงนิยายประโลมโลกเท่านั้น ไม่มีแก่นสารอันใด หากจะพิจารณาก็ให้สดับรับฟังความเป็นอนิจจัง
ของสังขารทั้งหลายอันเป็นหนึ่งในหลักธรรมสำคัญของพุทธศาสนานั้น ที่ยังคงสอดรับกับกรอบทาง
ความเชื่อที่พระองค์ทรงวางไว้

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเปลี่ยนลักษณะของสถาบันกษัตริย์แบบ
เทวราชที่เน้นพิธีกรรมและความศักดิ์สิทธิ์ในการเพิ่มอำนาจให้แก่พระมหากษัตริย์มาสู่ความเป็นมหา
บุรุษผู้มีหน้าที่ปกป้องราษฎรและพุทธศาสนา เป็นพระมหากษัตริย์ที่สั่งสอนธรรมแก่ราษฎรและเป็น

²⁰⁷ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 759-760.

²⁰⁸ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ, บทละครเรื่องรามเกียรติ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ :
เพชรกรรต์, 2554), 640

ผู้นำตามอุดมคติและหลักการดั้งเดิมของพุทธศาสนามากขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าในกฎหมายตราสามดวง หมวดพระราชกำหนดใหม่ ปรากฏเนื้อหาที่พระมหากษัตริย์อธิบายธรรมในกฎหมายไว้หลายข้อ อาทิ ข้อที่ 33 ทรงอธิบายถึงพระธรรมสามบถอันเป็นหัวใจแห่งพุทธศาสนา ทศกุตศุกรมบถ²⁰⁹ ข้อที่ 35 ทรงให้สิทธิ์ในการนับถือกราบไหว้ศาลเทพารักษ์ พระภูมิเจ้าที่ ฯลฯ แต่ไม่ให้บูชาด้วยการพลีกรรมฆ่าสัตว์ เคารพบไหว้สิ่ง²¹⁰ ข้อที่ 36 ทรงสอนเรื่องศีลข้อต่าง ๆ²¹¹ ข้อที่ 37 ทรงตราฎเกี่ยวกับชายชู้ และอธิบายความผิดตามแนวคิดทางพุทธศาสนา²¹² เป็นต้น

กระบวนการสร้างความรุ่งเรืองและเป็นศูนย์กลางของพุทธจักร ดำเนินไปพร้อมกันอย่างต่อเนื่องและเห็นเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น จะเห็นได้ว่า นอกจากพระองค์จะโปรดเกล้าฯ ให้มีการสร้างปราสาท มหาปราสาท ราชมณเฑียร และพระที่นั่งต่าง ๆ เพื่อให้เป็นศูนย์กลางแห่งความรุ่งเรืองของอาณาจักรแล้ว พระองค์ยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอุโบสถ พระเจดีย์ พระวิหาร ศาลาราย และหอไตร เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต ครั้นเมื่อสร้างเสร็จสมบูรณ์ ใน พ.ศ.2327 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ “ให้เชิญพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วมรกตจากโรงในพระราชวังเดิมพากตะวันตก ลงเรือพระที่นั่งก็มีเรือแห่เป็นกระบวนขบวนขบวนมายังพระอารามที่สร้างใหม่ แล้วให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะประชุมทำสังฆกรรมสวดผูกพัทธสีมาในวันนั้น และการพระอารามสำเร็จบริบูรณ์แล้ว จึงพระราชทานนามว่า วัดพระศรีรัตนศาสดาราม”²¹³ การอัญเชิญพระแก้วมรกตซึ่งเป็นพระพุทธรูปสำคัญที่มีตำนานการเกิดขึ้นของพระพุทธรูปและเรื่องราวปาฏิหาริย์เด่นชัดมากกว่าพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ ซึ่งเป็นที่รับรู้กันในวงกว้างทั้งพม่า เขมร และลาว แสดงถึงสัญลักษณ์ของการเป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีบุญญาธิการที่ได้พระพุทธรูปองค์นี้มาประดิษฐานที่บ้านเมืองของพระองค์²¹⁴ ณ พระอุโบสถในพระอารามที่สถาปนาขึ้นใหม่เพื่อเป็นพระอารามประจำพระบรมมหาราชวังและเป็นพระอารามประจำอาณาจักรนั้น เท่ากับเป็นการสถาปนาพระแก้วมรกตขึ้นเป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองของราชธานีแห่งใหม่นี้

นอกจากการประดิษฐานพระแก้วมรกตเป็นพระพุทธรูปประจำอาณาจักรแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ยังแสดงความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาที่รุ่งเรืองให้

²⁰⁹ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2, 745.

²¹⁰ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2, 748.

²¹¹ เรื่องเดียวกัน, 749.

²¹² เรื่องเดียวกัน, 755.

²¹³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,

²¹⁴ ตูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับตำนานพระแก้วมรกต ในบทที่ 2

เด่นชัดมากยิ่งขึ้นโดยพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เถลิงนามพระนครแห่งใหม่นี้ให้สอดคล้อง
ต้องนามกับพระพุทธรูปประจำอาณาจักร ว่า

ครั้นเสร็จการฉลองพระนครแล้ว จึงพระราชทานนามพระนครใหม่ให้ตรงกับนามพระพุทธ
รัตนปฎิมากรว่า “กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยามหาดิลกภพ นพรัตนราช
ธานีบุรีรมย์อุดมราชธานีเวศน์มหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต สักกะทัตติยะวิษณุกรรมประสิทธิ์”
เป็นพระนครที่ดำรงรักษาพระมหามณีนรัตนปฎิมากร เป็นแก้วอย่างตมิสิริอันประเสริฐ ตั้งแต่
พระราชทานนามนี้มาบ้านเมืองก็อยู่เย็นเป็นสุขเกษมสมบูรณ์ขึ้น²¹⁵

การสถาปนาให้กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางพุทธจักร ทำให้ราชสำนักแสวงหาวัตถุเนื่องใน
พุทธศาสนามาประดิษฐานไว้ในพระนคร อาทิ การได้พระบรมสารีริกธาตุจากเมืองทวายมา
ประดิษฐานไว้ที่กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ.2334²¹⁶ ครั้งนั้น พระยาทวายนำพระสงฆ์อัญเชิญพระบรม
สารีริกธาตุเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พระองค์ทรงให้ความสำคัญเป็น
อย่างมาก โปรดเกล้าฯ ให้จัดกระบวนแห่ไปรับพระบรมสารีริกธาตุที่วัดบางกอก นอกด่านบางขุนเทียน
แห่มาขึ้นที่ท่าช้างแล้วมีกระบวนแห่บกมาถึงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ใช้เรือร่วมกระบวนถึง 61 ลำ
และมีการฉลองสมโภชเป็นการใหญ่ และใน พ.ศ.2337 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชะลอ
พระพุทธรูปจาก “เมืองพิชญ์โลก เมืองสวรรค์โลก เมืองสุโขทัย เมืองลพบุรี กรุงเก่า วัดศาลาสี่หน้า
กรุงเทพฯ ใหญ่น้อย 1248 พระองค์”²¹⁷ มาประดิษฐานไว้ที่กรุงเทพฯ²¹⁸ และในจารึกเรื่องทรงสร้าง
วัดพระเชตุพนครั้งรัชกาลที่ 1 ระบุว่า “ให้ช่างหล่อต่อพระสอพระเศียรพระหัตถ์พระบาทแปลง

²¹⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1
(กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), 63.

²¹⁶ ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์, 33-34.

²¹⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, 160.

²¹⁸ งานศึกษาส่วนใหญ่มองว่าเป็นพระราชศรัทธาที่จะปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปเพื่อเป็นการแสดงออก
ถึงการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา แต่จากเอกสารเท่าที่ค้นพบ ณ ตอนนี้อยู่ไม่ปรากฏว่ามีเอกสารที่ระบุว่าให้ปฏิสังขรณ์
วัดวาอารามใด ๆ ที่ทรงอัญเชิญพระพุทธรูปเหล่านั้นมาประดิษฐานไว้ที่กรุงเทพฯ ทั้งนี้ หากเป็นพระราชประสงค์ที่
ต้องการปฏิสังขรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ก็ทรงน่าจะมิไปบอกไปยังเมืองต่าง ๆ ให้เกณฑ์บุญ
เพื่อซ่อมแซมพุทธสถานเหล่านั้นมากกว่าการอัญเชิญพระพุทธรูปมายังกรุงเทพฯ

พระภักตร์พระองค์ให้งาม” จะสังเกตได้ว่าเมืองต่าง ๆ ที่ราชสำนักได้นำพระพุทธรูปมานั้นล้วนเคยเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครองของอาณาจักรในที่ราบลุ่มแม่น้ำ และได้ซ่อมบำรุงพระพุทธรูปอันเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของเมืองให้กลับคืนสู่สภาพที่สมบูรณ์ เป็นการแสดงถึงนัยของการเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาแห่งอาณาจักรที่สถาปนาขึ้นใหม่นี้

พระแก้วมรกต ดำรงความเป็นพระพุทธรูปสำคัญของอาณาจักรสยามมาโดยตลอด แม้ในยุคสมัยที่แนวคิดทางวิทยาศาสตร์ของตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลต่อสังคมสยาม พระแก้วมรกตยังคงได้รับการอธิบายความศักดิ์สิทธิ์ผ่านสิ่งที่พิสูจน์ได้ตามหลักวิทยาศาสตร์ แม้ไม่ได้อ้างอิงความศักดิ์สิทธิ์ผ่านตำนานหรือปาฏิหาริย์โดยตรง²¹⁹ แต่อธิบายในเรื่องของฝีมือเชิงช่างและวัสดุในการสร้างพระพุทธรูปองค์นี้ ดังจะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงให้ความสำคัญกับพระพุทธรูปองค์นี้อย่างสูงว่า “พระแก้วมรกตนี้ก็เป็นของวิเศษประเสริฐอยู่ในโลก”²²⁰

อย่างไรก็ตาม งานพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นก็ยังคงแฝงความคิดเรื่องบุญญาบารมีของผู้ครอบครองพระพุทธรูปสำคัญขององค์นี้ไว้ด้วยเช่นกัน มีพระบรมราชาธิบายไว้ในประกาศที่โปรดเกล้าฯ ให้อาลักษณ์อ่านในวันสวดมนต์พระราชพิธีถือน้ำฯ ซึ่งเป็นพระราชพิธีสำคัญของพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางว่า

ถ้าจะเห็นว่าเป็นฝีมือเทวดาตั้งตำนานว่าก็เห็นว่าฝีมือเทวดา คงจะผิดกว่าฝีมือช่างมนุษย์ทั้งปวงไปทีเดียว เมื่อเปรียบเทียบไปโดยละเอียดดูเหมือนว่าจะเป็นฝีมือช่างลาวเหนือโบราณช่างเมืองเชียงแสน เห็นคล้ายคลึงมากกว่าฝีมือช่างเมืองอื่น แลถึงจะเป็นช่างที่เมืองลาวก็จะเป็นช่างดีช่างเอกทีเดียวมิใช่เลวทราม ด้วยเป็นของงามดีเกลี้ยงเกลามากอยู่ไม่หยาบคาย เพราะฉะนั้นควรจะคาดการณ์ตามเหตุที่เห็นอยู่รอบคอบว่าพระมหามณิรัตน์ปฏิมากรองค์นี้คงจะเป็นของท่านผู้มีบุญ เป็นเจ้าแผ่นดินเมืองของชนที่นับถือพระพุทธศาสนามากกว่าถือผีสังเทวดาแลลัทธิอื่น ๆ แลมีบุญญาภาพแข็งแรงมากกว่าเมืองใกล้เคียงโดยรอบคอบ แลแผ่อำนาจได้ใหญ่โตสมควรแก่เวลา...แต่พิเคราะห์เห็นว่าพระมหามณิรัตน์ปฏิมากรพระองค์นี้มีมเหศวรศักดิ์ดานภาพ

²¹⁹ ใน พ.ศ.2390 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสสั่งให้ “พญาราชวงเมืองเชียงใหม่ลงไปเฝ้าทูลละอองฯ ณ กรุงฯ โปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่งขึ้นมาว่าให้หาหนังสือเรื่องพระแก้วมรกตภูซ็อรตณภูมิพวงส์ลงลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย” ใน “สารตราฯ ตอบได้รับข่าวว่าพม่ายกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ เชียงราย ฯลฯ จ.ศ.1209 (พ.ศ.2390)” หอสมุดแห่งชาติ หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอ จ.ศ.1209 เลขที่ 13 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3.

²²⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 28.

เป็นอันมาก พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดที่มีบุญญาภิหารแก่กล้า จึงจะรักษาพระมหามณีนี
รัตนปฏิมากรพระองค์นี้ไว้ได้²²¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระ
พระปรมานุชิตชิโนรส ประกาศให้สมเด็จพระราชาคณะ ฐานานุกรม พระเปรียญ พระอนุจร หารูป
เทียนดอกไม้ต่าง ๆ ไปนมัสการพระแก้วมรกตในวัดพระศรีรัตนศาสดารามอย่าให้ขาด ด้วยทรงถือว่า
เป็นของคู่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก²²² ทั้งยังเป็นที่น่าถือของ
พระมหากษัตริย์ทุก ๆ พระองค์ “อนึ่ง ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังมีพระชนม์อยู่
ก็ได้ตรัสประกาศอยู่เนื่อง ๆ ว่า พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตองค์นี้ ถ้าเป็นพระสงฆ์เหมือนอย่างสามัญ
ทุกวันนี้ก็คงจะได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชเป็นแท้”²²³ ซึ่งนับเป็นการอธิบายความสำคัญของ
พระพุทธรูปสำคัญองค์นี้ให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

พระแก้วมรกตยังถูกสร้างความสำเร็จด้วยการเผยแพร่ออกไปยังที่ประเทศต่าง ๆ ที่สยาม
ได้เจริญสัมพันธ์ไมตรีด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
จัดสร้างรูปภาพของพระแก้วมรกตเพื่อเป็นเครื่องมงคลบรรณาการที่จะพระราชทานไปยังประเทศต่าง
ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับสยาม²²⁴ อาทิ ฮอลันดา อังกฤษ ฝรั่งเศส โดยในบัญชีเครื่องมงคลราชบรรณาการที่
พระราชทานไปยังกรุงบริตาเนีย (ประเทศอังกฤษ) และฝรั่งเศส ว่า “ฉากรูปพระแก้วมรกต ซึ่งเป็นที่
นมัสการในพระบรมมหาราชวัง เขียนสามรูปตามอย่างทรงเครื่องในฤดูทั้งสาม ซึ่งมีหนังสือชี้แจงมา
เป็นนิทานด้วย”²²⁵ ตำนานพระแก้วมรกตที่พระราชทานไปพร้อมกับฉากรูปนั้น ไม่ได้ปะปนด้วย

²²¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เรื่องชุมนุมพระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4, 67.

²²² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 28.

²²³ เรื่องเดียวกัน, 28.

²²⁴ บันทึกgrayวันของ เซอร์ จอห์น เบาริง และสนธิสัญญาเบาริง, พิมพ์ครั้งที่ 4, แปลโดย นันทนา
ตันติเวชส, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2556), 133.

²²⁵ กรมศิลปากร, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศต่าง ๆ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรม
ศิลปากร, 2561), 103.

อภินิหารต่าง ๆ ของพระแก้วมรกต หรือการแสดงบุญญาธิการของผู้ได้ครอบครองรักษาพระพุทธรูปสำคัญองค์นี้ เป็นเพียงการบอกเล่าที่มาของพระแก้วมรกตและสถานที่ต่าง ๆ ที่พระแก้วเคยประดิษฐานเท่านั้น ทรงมีพระราชประสงค์ไว้ในกาลาดำเนินพระแก้วมรกต พระราชนิพนธ์ในพระองค์ว่า “ควรให้รู้เนื้อความอันใคร ๆ พึงคัดค้านไม่ได้”²²⁶ เพื่อสร้างภาพลักษณ์ของสยามในการนับถือพระพุทธรูปสำคัญคู่อาณาจักร เป็นการให้ความสำคัญโดยเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ไม่ใช่เป็นนับถือเพราะความมั่งงายที่เกิดจากตำนานเท่านั้น

การอัญเชิญพระพุทธรูปมาจากหัวเมืองต่าง ๆ เข้ามาไว้ในกรุงเทพฯ นอกจากการสร้างความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาแล้ว หากมองในทางการเมืองจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงรวบรวมพระพุทธรูปจากเมืองที่เคยเป็นราชธานีของอาณาจักรแห่งนี้ เพื่อให้ความเป็นศูนย์กลางของความศักดิ์สิทธิ์อยู่แต่ที่กรุงเทพฯ เท่านั้น แม้พระศรีสรรเพชญ์ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประจำอาณาจักรอยุธยาที่เคยประดิษฐาน ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์นั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชะลอมาไว้ที่กรุงเทพฯ และพระองค์ตั้งพระราชหฤทัยที่จะหล่อนำแกนสำริดขององค์พระมาหล่อเป็นพระพุทธรูปขึ้นมาใหม่ ครั้นเมื่อมีพระราชปฤจฉาไปยังพระราชาคณะ บรรดาพระราชาคณะถวายวิสัยเห็นว่าไม่เห็นด้วยที่จะเอาทองอันเป็นพระพุทธรูปอยู่แล้วกลับหลอมหล่อใหม่ ทำให้ทรงเปลี่ยนพระทัยสร้างเจดีย์เพื่อประดิษฐานแกนพระพุทธรูปสำริดองค์นี้แทนการหล่อขึ้นใหม่²²⁷

ช่วงปลายรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปจากวัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัยมาประดิษฐานที่วัดมหาสุทธาวาส (ปัจจุบันคือวัดสุทัศนเทพวราราม) กรมหลวงนรินทรเทวีทรงบันทึกไว้ในจดหมายเหตุความทรงจำไว้ว่า “พระราชโองการรับสั่งให้สร้างวัดขึ้นกลางพระนครสูงเท่าวัดพะเนียงเชิง ให้พระพิเรนธเทพขึ้นไปรับพระใหญ่ ณ เมืองโคกโขทัย ชะลอเลื่อนลงมากรุง ประทับท่าสมโภช 7 วัน ณ วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ยกทรงเลื่อนชักตามทางสถลมารค พระโองการตรัสให้แต่งเครื่องนมัสการพระทุกหน้าวัง หน้าบ้าน ร้านตลอด

²²⁶ พระแก้วมรกต (กรุงเทพฯ : มติชน, 2546), 189.

²²⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,

จนถึงที่”²²⁸ และด้วยพระราชศรัทธาของพระองค์นั้น แม้จะทรงประชวรแต่ก็ทรงร่วมชบวนแห่พระพุทธรูปโดยไม่ทรงฉลองพระบาทและร่วมยกพระขึ้นที่ตั้งบนฐานชุกชี²²⁹

สังเกตได้ว่า การสร้างความเป็นศูนย์กลางผ่านแนวคิดเรื่องพระพุทธรูปสำคัญนั้นอิงอยู่กับตำนานของพระพุทธรูป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญมาประดิษฐานเป็นประธานของอาณาจักร และในทศวรรษสมัยได้ให้ความสำคัญกับพระแก้วมรกตมาโดยตลอด การส่งเสริมเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนา ในแนวคิดเรื่องศูนย์กลางพระพุทธรูปสำคัญนั้นได้สืบเนื่องมายังรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยด้วย ดังปรากฏเหตุการณ์ว่าราชสำนักในรัชสมัยนี้ได้อัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญเข้ามาสู่พระนครด้วยเช่นกัน คือ พระพุทธบุษยรัตน์

ตามตำนานระบุว่า พระพุทธบุษยรัตน์เป็นพระแก้วผลึกที่เรียกกันว่าเพชรน้ำค้างหรือบุษยน้ำขาว พุทธลักษณะงดงาม แต่เดิมประดิษฐานอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์ เมื่อครั้งกองทัพในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพไปตีเมืองจำปาศักดิ์ก็ไม่ทราบเรื่องพระพุทธรูปองค์นี้ แม้แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ราชสำนักที่ขึ้นไปทำสงครามก็ไม่ทรงทราบ จนกระทั่งใน พ.ศ.2354 ข้าหลวงแห่งราชสำนักสยามได้ไปพบเห็นพระพุทธรูปที่มีความงามองค์นี้ จึงมีใบบอกเข้ามาให้กราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงออกไปรับพระแก้วผลึก²³⁰ และโปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชรายทางตามหัวเมืองตลอดมาจนถึงกรุงเทพฯ

การรับและสมโภชพระพุทธบุษยรัตน์นับว่าเป็นงานใหญ่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จโดยกระบวนเรือพระที่นั่งกระบวน 1 สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จกระบวนหนึ่ง ขึ้นไปรับพระพุทธรูปองค์นี้ที่วัดเขยีน และร่วมแห่พระลงมาตามลำน้ำจนถึงหน้าตำหนักแพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทอดหุ่นสมโภชพระพุทธรูป 3 วัน 3 คืน จากนั้นตั้ง

²²⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี* พิมพ์พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ.2310-2363), พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2560), 316.

²²⁹ เรื่องเดียวกัน, 320.

²³⁰ ตำนานพระพุทธบุษยรัตน์ฉบับพิสดารดูเพิ่มเติม ใน *เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและตำนานพระพุทธบุษยรัตน์* (พระนคร : มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, 2485)

กระบวนแห่พระพุทธรูปไปประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานสมโภชอีก 3 วัน 3 คืน และมีพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ขุนนาง และราษฎรทั้งหลาย ได้เข้านมัสการพระพุทธรูปนี้ตลอดเวลา 3 เดือน²³¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชธิบายเรื่องพระพุทธรูปขุขันธ์ว่า เป็นพระพุทธรูปที่มีความงดงาม ทำจากแก้วผลึกชาวบริสุทธ์ “เป็นของวิเศษประเสริฐ แลเป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าแท่งเทวรูปแลตุ๊กตา เพราะมีที่ทำได้ส่วนกับพระพุทธรูปลักษณะ แลมีอาการทรงจีวรสงบ ผ้าพาดเป็นอย่างพระพุทธรูปแท้เดียว”²³² และแม้จะทรงอธิบายต่อว่า “ถ้าจะมีผู้ถามว่าพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกนี้ เทวดาสร้างหรือมนุษย์สร้าง ก็ควรจะเห็นว่าเป็นของมนุษย์สร้าง”²³³ แต่อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็ยังคงทรงแสดงพระราชวินิจฉัยว่าการที่อาณาจักรได้ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญเหล่านี้ ก็ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นถึงบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ในอาณาจักรนั้น ๆ ดังมีพระบรมราชธิบาย ว่า

ของวิเศษต่าง ๆ ซึ่งมีในโลกนี้ เมื่อท่านผู้มีวาสนาบารมีควรจะได้ครองมีตัวแล้วก็เผชิญมีผู้รู้ ประจักษ์ปรากฏขึ้น จนท่านผู้ควรครองได้ครอง ถ้าไม่มีท่านผู้ควรครองแล้วก็เผชิญพัดแปลงชุกซ่อนหายไปถึงถ้าจะว่าตามสิ่งซึ่งมีในพระบาท เหมือนหนึ่งแก้วมณีโชติเวฬุริยะรัตนเมื่อไรในโลกมีพระมหากษัตริย์จักรพรรดิราชขึ้นแล้ว เทพยเจ้าก็เอาแก้วนั้นมาถวายให้ส่งใช้เป็นราชูประโภค เมื่อสมเด็จพระบรมจักรพรรดิราชขึ้นทรงพระผนวชหรือมีพระชนม์ล่วงแล้ว เทพยเจ้าก็เอาแก้วนั้นคืนไปชุกซ่อนใส่เสียในภูเขามิให้ผู้ใดพบ ความที่ว่าดั่งนั้นนั้นก็เป็นการอันยิ่ง ของดี ๆ มีหลายสิ่งในพระราชอาณาจักรแผ่นดินบ้านเมืองนั้น ๆ ก็พระเจ้าแผ่นดินเมืองนั้น ๆ องค์ใดมิใช่ท่านผู้มีพระบารมีควรจะได้ครองเป็นเจ้าของสิ่งนั้นถึงจะมาได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ปีก็เดือนกัวัน ของดี ๆ ที่มีในพระราชอาณาจักรนั้นก็เผชิญให้ไปชุกซ่อนหายจมดินจมหราย หรือมีผู้พาไปหวงปกปิดไว้ไม่ให้ของนั้นเข้ามาเป็นของท่านเป็นเจ้าแผ่นดินได้ เมื่อใดท่านผู้มีวาสนาบารมีควรจะได้ครองเป็นเจ้าของสิ่งที่ดีนั้น มาได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินแล้ว ก็เผชิญให้มีผู้ชุกได้ไปพบนำมา

²³¹ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 76.

²³² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 505-506.

²³³ เรื่องเดียวกัน, 505-506.

ถวาย หรือผู้ที่หวักรรค์ก่อนเก็บไว้ ก็เพิกเฉยให้มีอันตรายจนสิ่งนั้นประจักษ์ปรากฏออก ต้องตกมาเป็นของท่านผู้มีวาสนาบารมีควรครองเป็นเจ้าของสิ่งนั้นจึงได้²³⁴

พระบรมราชาธิบายนี้ แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยแนวคิดในรัชสมัยก่อนพระองค์ทรงดำเนินกรมาอย่างต่อเนื่องในเรื่องการเข้ามาของพระพุทธรูปสำคัญ แม้ว่าจะมีพระบรมราชาธิบายในเรื่องที่เป็นลักษณะนิทานให้มีความเป็นวิทยาศาสตร์หรืออธิบายในเหตุผลเชิงประจักษ์ได้นั้น แต่ก็ยังคงรักษาไว้ซึ่งคำอธิบายในบริบทของพระมหากษัตริย์ผู้มีบุญญาบารมี ที่เป็นเหตุให้ได้ครอบครองพระพุทธรูปสำคัญ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสานต่อพระบรมราชาธิบายของพระอัยยิกาและพระราชบิดาด้านการพระศาสนาเรื่อยมา ในด้านการแสดงบุญญาบารมีผ่านการเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ครอบครองพระพุทธรูปสำคัญและความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร จะเห็นได้ว่าภายหลังจากที่พระองค์ทรงครองราชย์ได้ไม่นาน พระองค์ก็ได้รับการแสดงออกถึงความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีบุญญาธิการที่ได้พระบรมธาตุและพระพุทธรูปสำคัญเข้ามาในพระราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิธีรับและสมโภชพระพุทธรูปเหล่านี้อย่างยิ่งใหญ่ ปรากฏในหมายรับสั่งเรื่องเกณฑ์กระบวนเรือเสร็จขึ้นไปรับพระบาง พระแทรกคำพระฉันทสมอ พระบรมธาตุ ที่วัดเขียน ลงมากรุงเทพฯ ว่า

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสั่งว่า พระบรมธาตุ พระพุทธรูป พระบาง 1 พระแทรกคำ 1 พระฉันทสมอ 1 รวม 3 องค์สี่องค์ทั้งพระบรมธาตุ ซึ่งอาราธนามาแต่เวียงจันทน์ถึงกรุงเทพฯ จึงเกณฑ์เรือศรี เรือตั้งขึ้นไปรับ กำหนดจะถึงวัดเขียนตรงวัดเขมาข้าม ในวันเดือน 12 ขึ้น 2 ค่ำ ให้หยุดแรมอยู่นั้นก่อน ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน 12 ขึ้น 4 ค่ำ ปีกุน นพศก เพลาเช้า จะได้เกณฑ์เรือกระบวนขึ้นรับแห่งลงมา ณ กรุงเทพฯ ครั้นถึงที่แล้วให้เชิญขึ้นบนพระตำหนักแพ แล้วพระสงฆ์ราชาคณะ 20 รูปจะได้ตั้งสวดพุทธมนต์ ณ วันเดือน 12 ขึ้น 4 5 6 ค่ำ ...เพลาบ่ายจะได้ตั้งบายศรีแก้ว 1 สำหรับ บายศรีทอง 1 สำหรับ บายศรีเงิน 1 สำหรับ สมโภชเวียนพระเทียนเพลานึ่งนั้นให้มหาดไทย กลาโหม เกณฑ์กระบวนเรือไปรับ

²³⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*, 509-510.

เรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์ทรงพระบรมธาตุ 1 ลำ เรือพระที่นั่งกิงทรงพระบาง 1 ลำ ทรงพระแทรกคำ 1 ลำ ทรงพระฉันทสมอ 1 ลำ รวม 3 ลำ มีเครื่องสูงลงเรือ หน้า 5 องค์ ท้าย 3 องค์ ลำละ 8 องค์ พลพายให้ใส่เสื้อหมวกปัสตูด่าง 2 ลำ

เรือดั่ง 8 คู่ 16 ลำ รับกลองชนะลงเรือลำละ 8 คน 8 ลำ รับปีพาทย์ลงเรือลำละสำหรับ 6 ลำ รับกลองแขกลงเรือลำละสำหรับ 2 ลำ ให้มีเชือกชักจูงทุกลำด้วย ให้พลพายให้ใส่เสื้อหมวกปัสตูด่าง 16 ลำ

เรือกราบข้าราชการ พระราชวังหลวง 40 ลำ กรมพระราชวังบวร 20 ลำ ใส่เสื้อผ้าแดงมีธงจินลำละคัน 60 ลำ ให้หมายบอกเรือहरวังหน้าลำหนึ่งใส่บุษบก พลพายให้ใส่เสื้อหมวกปัสตูด่างด้วย 1 ลำ

รวมทั้งหมด 84 ลำ และให้ผู้ต้องเกณฑ์ทั้งนี้ เร่งจัดแจงให้ทันหมายกำหนด ณ วันเดือน 12 ขึ้น 4 ค่ำ เพลาเช้าให้พร้อมกัน²³⁵

พระพุทธรูปและพระบรมธาตุนี้ ได้มาเมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชา ยกทัพขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์เพื่อติดตามเจ้าอนุและได้พบพระพุทธรูปเหล่านี้ จึงชะลอลงมาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การจัดพิธีรับและสมโภชพระพุทธรูปเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงพระบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ที่มีพระพุทธรูปเข้ามาสู่อาณาจักร โดยเฉพาะพระบางซึ่งมีตำนานที่อธิบายเรื่องบุญญาธิการของผู้ครอบครองพระพุทธรูปสำคัญของคัมภีร์ด้วย²³⁶

นอกจากนี้ ยังโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปหินสีห์จากเมืองพิษณุโลกมาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ²³⁷ ก้อนนูนมานได้ว่าเป็นการแสดงถึงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ที่มีบุญญาบารมีจะได้อัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญมาประดิษฐานในพระราชอาณาจักรของพระองค์ได้สำเร็จ รวมถึงการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรูปขึ้นเพื่อประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดสุทัศน์ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระนามว่า พระพุทธตรีโลกเชษฐ และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอสีติมหาสาวกด้วยปูนปั้นลงสี นิ่งพนมมือฟังพระ

²³⁵ “หมายรับสั่งเรื่องเกณฑ์กระบวนเรือเสด็จขึ้นไปรับพระบาง พระแทรกคำ พระฉันทสมอ พระบรมธาตุ ที่วัดเขียน” จ.ศ.1189 เลขที่ 1 สมุดไทยคำ หมายรับสั่ง กท.ร.3, หอสมุดแห่งชาติ

²³⁶ รายละเอียดเรื่องตำนานพระบางกับนัยเรื่องบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์อยู่ในบทที่ 5

²³⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ : ไทยควอลิตี้บุ๊คส์ (2006), 2560), 131.

บรมพุทโธวาทเบื้องพระพักตร์องค์พระพุทธรตรีโลกเชษฐ จำนวน 80 องค์) นับเป็นพระพุทธรูปหล่อลอยองค์ใหญ่ที่สุดที่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ รวมถึงการสร้างพระพุทโธไสยาสน์ก่ออิฐถือปูน ลงรักปิดทองขนาดใหญ่ องค์พระมีขนาดยาวถึง 46 เมตร ณ วัดพระเชตุพนฯ ด้วย

เมื่อแนวคิดทางการปกครองยังคงมุ่งเน้นที่ศูนย์กลางของอาณาจักรเป็นทั้งศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองและศูนย์กลางทางด้านศาสนาและวัฒนธรรม ทำให้ราชสำนักสยามต้องแสดงบทบาทในการสร้างให้กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางแห่งพุทธศาสนาที่สำคัญให้ปรากฏอย่างชัดเจน โดยเฉพาะการประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญต่างๆ แนวคิดดังกล่าวปรากฏร่องรอยมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในช่วงระยะเวลาเดียวกันอิทธิพลจากภายนอกที่มีผลกระทบต่อมุมมองอำนาจของราชสำนัก (ดังจะอธิบายรายละเอียดในบทที่ 4) ทำให้การสร้างศูนย์กลางทางพุทธศาสนาไม่ได้มุ่งเน้นไปที่การประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ ณ กรุงเทพฯ แต่จะไปมุ่งเน้นที่องค์ความรู้ทางพุทธศาสนาแทน

3.2.2 การสร้างเสาหลักแห่งพระวินัยด้วยพระไตรปิฎกและวรรณกรรมพุทธศาสนา

พระไตรปิฎก ถือเป็นเสาหลักของพุทธศาสนา การสถาปนาศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ขึ้นพร้อม ๆ กับการรื้อฟื้นพุทธจักรขึ้นมาอีกครั้งนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการพระไตรปิฎกเพื่อใช้ในการอธิบาย อ้างอิง รวมถึงการพิจารณาข้อละเมิดต่าง ๆ ของพระสงฆ์ตามพระวินัยเพื่อให้บรรดาพระสงฆ์ในพุทธจักรนั้นมีวัตรปฏิบัติไปในทิศทางเดียวกัน

ในสมัยธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ทรงพยายามที่จะทำการสังคายนาพระไตรปิฎก เห็นได้จากการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระสงฆ์นำพระไตรปิฎกจากนครศรีธรรมราชมาคัดลอก อีกทั้งโปรดเกล้าฯ ให้พระพรหมมุนี เดินทางไปเมืองเขมร เพื่อหาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเพิ่มเติม อย่างไรก็ตาม ด้วยความไม่พร้อมทั้งเนื้อหาพระไตรปิฎก และพระสงฆ์ที่มีความรู้ทางอรรถกถาและภาษาบาลี รวมถึงราชบัณฑิตที่มีความรู้ทางพุทธศาสนา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงยังไม่ทันที่จะได้ทำการสังคายนาพระไตรปิฎก ก็เกิดความวุ่นวายทางการเมืองขึ้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสั่งให้เสาะหาพระไตรปิฎกของเก่าที่วิปลาส ที่พิรุณอยู่ ทั้งที่เป็นอักษรลาว อักษรรามัญ อักษรขอม มารวบรวมไว้พร้อมสรรพ แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อาราธนาพระสงฆ์ผู้รู้ธรรม 218 รูป และราชบัณฑิตยจารย์ 32 คน เพื่อชำระสังคายนาพระไตรปิฎก และนับเป็นครั้งแรก

ในกรุงรัตนโกสินทร์²³⁸ ณ วัดนิพพาราม (ปัจจุบันคือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) ใน พ.ศ.2331 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 บรรยายไว้ว่า “พระสงฆ์ทั้งราชบัณฑิตประชุมกันพิจารณาอุปัชฌาย์ สอนพระบาลีกับอรรถกถาที่ผิดเพี้ยนวิปลาส ก็ตักแต่ปรับเปลี่ยนแปลงอักษรให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ทุก ๆ พระคัมภีร์ใหญ่ย่อยทั่วทั้งสิ้น”²³⁹

ครั้งสอบชำระสังคายนาสเสร็จแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้จารพระไตรปิฎกฉบับใหม่นี้ลงบนลานด้วยอักษรขอม ครั้งนั้น “ทรงพระราชทานเงินเกณฑ์บุญสร้างพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ทองทึบ 336 คัมภีร์ 4028 ผูก 2 ลาน ประเภทล่องชาด 290 คัมภีร์ 3558 ผูก 9 ลาน เป็น 626 คัมภีร์ 7586 ผูก 11 ลาน”²⁴⁰ และเมื่อจัดสร้างพระไตรปิฎกเสร็จ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชพระไตรปิฎกอย่างยิ่งใหญ่ ค่าใช้จ่ายในการจัดสร้างพระไตรปิฎก ทำพระมณฑป และฉลองครั้งนี้เป็นจำนวนเงินที่สูงถึง 2,932 ชั่ง 7 ตาลึง²⁴¹ และสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาส²⁴² แต่งคัมภีร์สังคดียวงศ์ขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ในการที่ทรงเป็นประธานการสังคายนาพระไตรปิฎก ทรงอุปถัมภ์พระศาสนาซึ่งเส้าหมองให้กลับมาเจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรของพระองค์

สังคดียวงศ์เป็นวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่แต่งด้วยภาษาบาลี การแต่งคัมภีร์เป็นภาษาบาลีนั้น เนื่องจากภาษาบาลีนับเป็นภาษากลางของพุทธศาสนา ดินแดนที่รับอิทธิพลทางพุทธศาสนา

²³⁸ ในคัมภีร์สังคดียวงศ์ ระบุว่าเคยมีการสังคายนาพระไตรปิฎกมาแล้ว 8 ครั้งโดยสังคายนานในชมพูทวีป 3 ครั้ง ในลังกา 4 ครั้ง และล้านนา 1 ครั้ง

²³⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, 115. ทั้งนี้ ในการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าน่าจะเป็นการแต่้มหัศจรรย์ หมายถึง การแก้ไขโดยที่ไม่ได้ทำอะไรมากไปกว่าการแก้ไขตัวหนังสือที่ผิด ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธานุศาสนายฝ่ายหินยานกับมหายาน (พระนคร: ไสภณพิพรรฒนาการ, 2471), 13.

²⁴⁰ “บัญชีเงินเกณฑ์บุญสร้างพระไตรปิฎก”, ร.1/2 จ.ศ.1155, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

²⁴¹ “บัญชีเงินเกณฑ์บุญสร้างพระไตรปิฎก” ร.1/2 จ.ศ.1155, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

²⁴² จดหมายเหตุ จารึกเรื่องทรงสร้างวัดพระเชตุพน ครั้งรัชกาลที่ 1 ระบุว่า “ทรงสมทานพระอุโบสถศีลแล้วหลั่งน้ำอุทิสาทกลลงเหนือพระหัตถ์พระพุทธรูปติมากร ถวายพระอารามตามพระบาฬีแก่พระสงฆ์มีองค์พระพุทธรูปติมากรเป็นประธานมีนามปรากฏ ชื่อวัดพระเชตุพนมังคลาวาสมอบถวายพระวันระรัตนพิพัฒนญาณอดุลฯ” ใน จดหมายเหตุวัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ 1 - 4 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2552), 60.

ลัทธิเถรวาทที่ย่อมเข้าใจเนื้อความในคัมภีร์นี้ (มีการค้นพบคัมภีร์สังคีตยวงศ์ที่กรุงเขมรด้วย)²⁴³ พระสงฆ์ผู้มีความรู้ก็จะทำการศึกษาและเทศนาสั่งสอนเนื้อความในคัมภีร์สังคีตยวงศ์ นอกจากทำให้พุทธศาสนาแบบสยามกลายเป็นแม่แบบทางพุทธศาสนาแล้ว ยังทำให้ราชสำนักได้รับความเคารพนับถือจากผู้คนในอาณาจักรและหัวเมืองประเทศราชเนื่องจากเป็นผู้ทะนุบำรุงพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์และรุ่งเรือง อีกทั้งการที่แต่งด้วยภาษาบาลียังแสดงให้เห็นถึงความสามารถทางภาษาของพระสงฆ์ในอาณาจักรแห่งนี้ด้วย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการชำระพระคัมภีร์สำคัญและวรรณกรรมทางพุทธศาสนาต่าง ๆ ซึ่งนำมาจากหัวเมือง การชำระวรรณกรรมทางพุทธศาสนา อาทิ ธรรมยุทธูปมา ธรรมสุภาสิต จันทรสุริยคติทีปนี รัตนพิมพวงศ์ ดำนานพระแก้วมรกต ชินกาลมาลีปกรณ์ มหาวงศ์ นิทานอิหฺร่านราชธรรม เนาวพยติ อธิไ้โพธิบาทว์²⁴⁴ วรรณกรรมทางพุทธศาสนาและคัมภีร์ต่าง ๆ บางส่วนคือวรรณกรรมสำคัญทางพุทธศาสนาของอาณาจักรล้านนา การนำวรรณกรรมต่างพื้นที่มาชำระนอกจากจะเป็นเครื่องแสดงถึงความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาและความสามารถของพระสงฆ์ในอาณาจักรสยามแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจและบทบาทของพระมหากษัตริย์สยามที่ทะนุบำรุงพุทธศาสนาแผ่ปกคลุมไปยังดินแดนล้านนา ซึ่งในช่วงเวลานั้น ล้านนายังมีฐานะเป็นอาณาจักรและสยามยังถือว่าล้านนาเป็นหัวเมืองประเทศราช

การชำระรักษาพระไตรปิฎกถือเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญ เพราะเป็นเสมือนเครื่องบ่งชี้ความรุ่งเรืองของพุทธจักรที่อาณาจักรเป็นผู้ทะนุบำรุง เนื่องจากพระไตรปิฎกต้องใช้สอบเทียบการสอบเปรียญธรรม การมีพระไตรปิฎกจึงแสดงถึงการสนับสนุนการศึกษาเปรียญธรรมและคุณภาพของเปรียญธรรมในอาณาจักร ทั้งนี้ เปรียญธรรมแต่ละอาณาจักรจะมีการใช้เนื้อหาที่แตกต่างกันในการสอบ²⁴⁵ ดังนั้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกเพิ่มขึ้น “พระไตรปิฎก พรพุทธเจ้าหลวงแผ่นดินกลางทรงสร้างไว้ ณ หอมมณเฑียรธรรม ทรงไว้ด้วยมุขสามใบ ลายกำมะลอไปนึ่งปน 4 ประดิษฐานไว้ในพรสาขนา”²⁴⁶

²⁴³ สมเด็จพระวันรัตน์, *สังคีตยวงศ์*, คำนำ

²⁴⁴ *วรรณกรรมรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2534)

²⁴⁵ รายละเอียดเรื่องการสอบเปรียญธรรม ดูเพิ่มเติมในบทที่ 4

²⁴⁶ “พระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าหลวงแผ่นดินกลางทรงสร้างไว้ ณ หอมมณเฑียรธรรม ทรงไว้ด้วยมุขสามใบ ลายกำมะลอใบหนึ่ง เป็น 4 ประดิษฐานไว้ในพระศาสนา” ใน *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 1* (กรุงเทพฯ :

และมีการปรับปรุงแก้ไข แต่งเติมพระคัมภีร์ต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตเมื่อปีจอ จุลศักราช 1176 พ.ศ. 2358 เพื่อให้แต่งพระมหากษัตริย์คำหลวงฉบับที่แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถซึ่งขาดไป 6 กัณฑ์คือ กัณฑ์หิมพานต์ 1 ทานกัณฑ์ 1 จุลพน 1 มัทรี 1 สักรบรรพ 1 ฉกษัตริย์ 1 ให้บริบูรณ์ และใช้เป็นฉบับหลวงสืบต่อมา

ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้การสังคายนาสวดมนต์ ซึ่งกรมหลวงนรินทรเทวี ทรงบันทึกไว้ว่า “พระโองการรับสั่งให้รื้อ ยกสังคายนาสวดมนต์ ลำดับกษัตริย์แต่ก่อนหาได้ยกไม่ แต่พระพุทธเจ้าหลวง สมเด็จพระอัยกาบรมโกศเป็นปฐมสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระโกศแผ่นดินกลาง”²⁴⁷ การสังคายนาสวดมนต์ คือ การแปลพระปริตรซึ่งแต่เดิมนั้นเป็นภาษาบาลีให้แปลเป็นภาษาไทย²⁴⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระราชวิจารณ์ว่าการสังคายนาสวดมนต์นี้เป็นคู่กับการสังคายนาพระไตรปิฎกที่ทำเมื่อครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก²⁴⁹

การแสดงความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในอาณาจักรประการหนึ่ง คือ การทะนุบำรุงพระธรรมคำสอนให้บริบูรณ์ ทั้งนี้ ในรัชสมัยที่ผ่านมาได้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกและปรับปรุงแก้ไข รวมถึงการแต่งวรรณกรรมทางพุทธศาสนา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการตรวจทานอักษรต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกให้ถูกต้องสมบูรณ์ และให้มีการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยเพื่อให้พระสงฆ์ที่ไม่มีความรู้ทางภาษาบาลีเข้าใจเนื้อหาทั้งพระธรรมและพระวินัยในพระไตรปิฎกซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่มีการแปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีเป็น

สหประชาพาณิชย์, 2530. จัดพิมพ์ทุกเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว 2530), 109.

²⁴⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ.2310-2363), 349.

²⁴⁸ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 160.

²⁴⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ.2310-2363), 349-350.

ภาษาไทย²⁵⁰ ทั้งยัง โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกขึ้นทั้งสำหรับหอหลวง²⁵¹ และพระอารามหลวง ซึ่งมีทั้งฉบับเทพชุมนุมและฉบับลายก้ามระ²⁵² เพื่อใช้เป็นหลักในการสอบเปรียญด้วย

ใน พ.ศ.2383 พระสงฆ์ลังกา 5 รูป เดินทางเข้ามาดูกิจการพุทธศาสนาในสยาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พำนักที่วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อพระสงฆ์ลังกาจะเดินทางกลับใน พ.ศ.2385 ทรงเห็นชอบด้วยกับเจ้าฟ้ามงกุฎในการส่งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย 5 รูป เดินทางไปลังกา และครั้งนั้นได้ยืมหนังสือพระไตรปิฎกฉบับที่ยังขาดอยู่จากลังกากลับมาเพื่อคัดลอกไว้สำหรับอาณาจักร พระสมณทูตคณะนั้นกลับมาในปีรุ่งขึ้นพร้อมกับได้นำพระไตรปิฎก 40 เล่มมาด้วย ปีต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ส่งพระสมณทูตสยามอีกคณะหนึ่งเดินทางนำพระไตรปิฎกที่ยืมมาไปส่งคืนที่ลังกา และขากลับบรรดาพระสงฆ์และสามเณรจากลังกาติดตามมาด้วย และนำพระไตรปิฎกที่เหลืออีก 30 เล่ม มาให้ยืมเพิ่มเติม ทำให้การศึกษาพุทธศาสนาในรัชสมัยนี้ มีการค้นคว้าเปรียบเทียบหลักฐานและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างพระสงฆ์สยามกับพระสงฆ์ลังกา ซึ่งทำให้พระไตรปิฎกและคัมภีร์พุทธศาสนาของสยามมีความถูกต้องและได้รับการยอมรับมากยิ่งขึ้น

เมื่อเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักมุ่งเน้นให้องค์ความรู้ทางพุทธศาสนาเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนา ยิ่งส่งเสริมบทบาทของพระไตรปิฎกและวรรณกรรมทางพุทธศาสนาให้ทวีความสำคัญมากยิ่งขึ้น

²⁵⁰ “บัญญัติ” ,หนังสือสมุดไทยดำ, จ.ศ.1197 เลขที่ 55 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3, หอสมุดแห่งชาติ

²⁵¹ ฉบับหอหลวงมี 5 ฉบับ ได้แก่ 1. ฉบับรดน้ำเอก เป็นฉบับที่มีการสร้างขึ้นอย่างประณีตทั้งใบลาน การจาร ฉลาก (ป้ายบอกชื่อเรื่องพระคัมภีร์) ปกคัมภีร์ทำโดยวิธีลายรดน้ำจึงเรียกว่า ฉบับรดน้ำเอก 2. ฉบับรดน้ำโท สร้างแบบเดียวกับฉบับรดน้ำเอก แต่ฝีมือย่อมกว่า ใช้สำหรับการสอบปริยัติธรรมของพระสงฆ์สามเณร 3. ฉบับทองน้อย ปกคัมภีร์ปิดทองทึบ สร้างขึ้นจากช่างฝีมือที่เป็นผู้หญิง 4. ฉบับทองชุบ เป็นคัมภีร์ที่จำลองแบบจากคัมภีร์ที่สังคายนาเมื่อสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แต่มีขนาดย่อมกว่า จารด้วยอักษรขอมย่อ 5. ฉบับอักษรรามัญ จำลองมาจากพระไตรปิฎกของมอญที่พระสงฆ์มอญนำมาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

²⁵² เรียกพระไตรปิฎกตามรูปปกและวิธีการทำปก คือ ฉบับเทพชุมนุมและฉบับลายก้ามระ

3.2.3 การแสดงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยาม

การที่ราชสำนักสยามสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามและได้ประดิษฐานพระแก้วมรกต เป็นประธานแก่อาณาจักร ผนวกกับการชำระวรรณกรรมทางพุทธศาสนาและการสังคายนา พระไตรปิฎกซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความเจริญรุ่งเรืองของพระธรรมนั้น นับว่าเป็นการแสดงออกในเชิงสัญลักษณ์ที่ประกาศความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร ทั้งนี้ ราชสำนักสยามยังสร้างแรงจูงใจแห่งศรัทธาของพระสงฆ์และผู้คนในสังคมในฐานะของการเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์อย่างต่อเนื่อง

บทบาทของความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยามนั้น ดำเนินการมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ สืบต่อเนื่องมาอย่างสม่ำเสมอ แม้ในช่วงที่เกิดการเปลี่ยนแปลงทางบริบททางด้านสังคม การเมือง ราชสำนักสยามก็ยังคงทำหน้าที่เป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์อย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ รูปแบบของการแสดงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยามนั้นแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

3.2.3.1 การสร้างและปฏิสังขรณ์พุทธสถานเพื่อภาพลักษณ์ของความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา

3.2.3.2 การเป็นผู้นำทางประเพณี พิธีกรรม และการทำบุญให้ทาน

บทบาทหน้าที่ของราชสำนักสยามในการเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์นั้น ทำให้สถานภาพของความเป็นผู้นำทางจิตใจยังคงสถานภาพที่มั่นคง แม้ว่าการเติบโตทางเศรษฐกิจจะสร้างความมั่งคั่งให้กับราษฎรบางคน จนสามารถที่จะมีกำลังทรัพย์ในการสร้างวัดขึ้นใหม่ แต่อย่างไรก็ตามก็ต้องขอพระบรมราชานุญาตจากพระมหากษัตริย์เพื่อขอพระราชทานเขตวิสุงคามสีมาก่อนที่จะมีการสร้างวัด ซึ่งแตกต่างจากสมัยธนบุรีที่มีประกาศว่าเขตแดนในแผ่นดินทั่วทั้งอาณาจักร เมื่อใครต้องการสร้างวัดผูกพัทธสีมา ณ ตำบลใด ๆ ก็ดี ให้ปักเอาตามชอบใจโดยไม่ต้องกราบทูลขอพระราชทานวิสุงคามสีมา “ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยกลับปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าเวลาที่เจ้าตากบังคับตั้งนั้น พระสงฆ์จะปฏิบัติตามไม่ควร เมื่อจะผูกพัทธสีมาลงในที่ใด ๆ ควรให้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอที่วิสุงคามสีมาในพระเจ้าแผ่นดินก่อน”²⁵³ เท่ากับว่าราชสำนักสยามยังคงผูกขาดความเป็นผู้นำทางความเชื่อของสังคมได้อย่างชัดเจน

²⁵³ พระราชปจฉาที่ 7” ใน พระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา, 2513), 114-115.

3.2.3.1 การสร้างและปฏิสังขรณ์พุทธสถานเพื่อภาพลักษณ์ของความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา

สิ่งปลูกสร้างในพุทธศาสนา นอกจากจะเป็นสิ่งบ่งชี้ความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจแล้ว ยังเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นผู้นำทางความเชื่ออีกประการหนึ่ง จะเห็นได้ว่าสิ่งปลูกสร้างที่สร้างขึ้นโดยราชสำนักสยามนั้นจะมีลักษณะรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ อาทิ ขนาดที่ใหญ่โตของสิ่งปลูกสร้าง หน้าบันที่มีลวดลายเป็นสัญลักษณ์ของราชสำนัก เช่น ลายพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ และเมื่อมีการสร้างวัดเสร็จเรียบร้อยแล้วมักจัดให้มีการเฉลิมฉลองเพื่อเป็นการสมโภช สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นการแสดงออกถึงการเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรม อีกทั้งแสดงให้เห็นบุญญาธิการของผู้สร้างและความชอบธรรมในฐานะผู้ปกครองอีกด้วย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ในฐานะองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนา ทรงพิจารณาพระองค์ว่า “มอบพระองค์เป็นโยมอุปฐากแก่พระรัตนตรัย”²⁵⁴ และยังปรากฏในพระราชปณิธานที่พระราชนิพนธ์ไว้ในนิราศท่าดินแดงว่า “ตั้งใจจะอุปถัมภก ยอยกพระพุทธศาสนา”²⁵⁵ รวมถึงในเชิงสัญลักษณ์ ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดมหาสุทธาราม (ต่อมาเปลี่ยนเป็นวัดสุทัศน์เทพวราราม) ขึ้น และโปรดฯ ให้ปั้นหน้าบันประดับกระजरูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของเทพผู้อุปฐากค้ำชูพระพุทธเจ้าในตำนานทางพุทธศาสนา หรือแม้ในการสมโภชวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งเป็นงานที่ราชสำนักจัดขึ้นอย่างใหญ่โต นิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์เย็นวันละ 1,000 รูป พระสงฆ์ฉันเช้าและเพลสามวันวันละ 1,000 รูป ทั้งยังถวายกระจาดเครื่องไทยทานทุกรูป โปรดฯ ให้มีการตั้งโรงฉ้อทาน มีละครและการละเล่นสมโภชอย่างใหญ่โต อาทิ โขนอุโมงค์ ดอกไม้เพลิง หุ่นละคร มอญรำ ระบำโหม่งครุ่ม กุลาตีไม้ พรบไก่ จิวจิว จิวฉวน หกคะเมน ไต่ลวด ลอดบ่วง รำแพน นอนหอกนอนดาบ โตล่อแก้ว มวย เป็นต้น สิ้นพระราชทรัพย์ในการสร้างและฉลองเป็นเงินสูงถึง 5,811 ชั่ง²⁵⁶ ในจดหมายเหตุความทรง

²⁵⁴ ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์, 128.

²⁵⁵ ทวน วิริยาภรณ์, ชุมนุมพระราชนิพนธ์และบทประพันธ์ (พระนคร : ป. พิศนาคะการพิมพ์, 2507), 175.

²⁵⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ.2310-2363), 262.

จำของกรมหลวงนรินทรเทวี บรรยายไว้ว่า “ฉลองวัดพระเชตุพน ผลทานมาก ทั้งฉลากพระราชโอรส พระราชนัดดา นักสนมลินธพคชานาเวศ เป็นยอद्यิงบาร์เมศ จำหน่ายทาน ฉลากละ 5 ชั่ง 4 ชั่ง 3 ชั่ง ตันกล้วยฤกษ์ 8 ตัน ทรงโปรยหน้าพลับพลา ดอกไม้เงินทอง”²⁵⁷

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงตั้งฉลากพระราชโอรส พระราชนัดดา ซึ่งเป็นการปฏิบัติพระองค์เสมือนพระเวสสันดรที่ทรงอุทิศพระกุมารทั้ง 2 คือ กัณหาและชาลี ให้กับชูชก เพื่อหวังว่าทานบารมีที่พระองค์ทรงกระทำนั้นจะส่งผลให้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล ซึ่งเป็นการส่งเสริมภาพลักษณ์ของพระองค์ให้เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมตามชาดาทางพุทธศาสนาที่นิยมแพร่หลายและรับรู้กันโดยทั่วไปในสังคม

การจัดกิจการพุทธศาสนาในฐานะของผู้เป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ได้สืบสานต่อเนื่องมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ.2352-2367) ซึ่งราชสำนักได้มีการจัดกิจการที่แสดงให้เห็นถึงการทะนุบำรุงพุทธศาสนาและการสร้างความเจริญรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ช่างเขียนลายเส้นบานประดู่วัดสุทัศน์ฯ และพระองค์ทรงพระราชศรัทธาลงลายพระหัตถ์สลักไม้บานประดู่ร่วมกับกรมหมื่นจิตรภักดี²⁵⁸ ทั้งยังให้สร้างเสนาสนะต่าง ๆ อาทิ ใน พ.ศ.2352 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระมณฑปน้อยสวมรอยพระพุทธรูปบาทเมืองสระบุรี ซึ่งถือเป็นพุทธสถานที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ครั้นเมื่อทัพพม่าเข้าล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่นั้น กลุ่มชาวจีนบ้านคลองสวนพลู คบคิดกันขึ้นไปปล้นเอาเงินทองของพุทธบูชาที่พระพุทธรูปบาทและเผาทำลายพระมณฑปเสียหาย ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นแม่กองสร้างพระมณฑปพระพุทธรูปบาทขึ้นใหม่²⁵⁹ แต่ยังไม่ได้สร้างพระมณฑปน้อยสวมรอยพระพุทธรูปบาท จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดสร้างในรัชสมัยของพระองค์

²⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, 258.

²⁵⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ.2310-2363), 332.

²⁵⁹ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2546), 89.

นอกจากนี้ ยังมี การปฏิสังขรณ์วัดแจ้ง (ปัจจุบัน คือ วัดอรุณราชวราราม) ซึ่งสร้างค้างมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางร่วมกันปฏิสังขรณ์จนแล้วเสร็จและโปรดเกล้าฯ ให้ฉลองสมโภชอย่างใหญ่เป็นเวลายาวนานถึง 7 วัน เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน 6 ขึ้น 1 ค่ำ จุลศักราช 1182 (พ.ศ.2363) ในครั้งนั้น กรมหลวงนรินทรเทวีทรงพรรณนาไว้ว่า “ประดับแต่งเครื่องไทยทานเหลือหลายจะบรรยายไม่ครบประมวลการ มีละครผู้หญิงโรงเล็ก การมหรสพสมโภชพร้อมเสร็จจัดวาร”²⁶⁰

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การขยายตัวทางเศรษฐกิจทำให้ราชสำนักสยามสามารถเก็บเงินผลประโยชน์แผ่นดินได้มากกว่า 25 ล้านบาทต่อปี²⁶¹ นอกจากจะส่งผลให้ราชสำนักมีรายได้เพื่อใช้ในการทะนุบำรุงฝ่ายอาณาจักรแล้ว ยังมีผลต่อการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาที่ขยายไปสู่การสร้างศาสนสถานมากขึ้นด้วย เนื่องจากพระราชอัยยาศัยส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-2394) ทรงโปรดการทำบุญในพุทธศาสนามาตั้งแต่เมื่อครั้งยังไม่ได้ครองราชย์ พระองค์ในฐานะของเอกองค์อัครพุทธศาสนูปถัมภ์ทรงสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์เสนาสนะเป็นจำนวนมาก อาทิ ใน พ.ศ.2372 มีบันทึกถึงการปฏิสังขรณ์และสมโภชวัดต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก “ปีฉลู เอกศก พรองการทรวงขางพระบารมีไดยุณปติสังขรณ์วัด พรราชโอรภูเรื่องเดช บริเวณอวราชกวางกว่าเก่าเจตยการสูงใหญ่ กุติสังมณตัก คุก คลองรอบ บำรุงสางเสรมุ วัดพระศรีรัตนสาขา ฃนวัดพระเชตุพล วัดสเกษ วัดอรุณทาราม วัดราชบุณะ ไตทรงฉลองวัดพรราชโอรภูเรื่องเดช มีการมหรสปล้มโพท พรอมเสฎฐ ทรงฉลองอุทิส พรอมทุกวัด”²⁶² นอกจากนี้ ยังมีวัดราชสิทธิ วัดภคินีนาถ วัดโมฬีโลกย์ วัดระฆัง วัดพระยาทำ วัดสุวรรณ²⁶³

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชศรัทธาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นการใหญ่ถึง 2 ครั้ง และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างศาสนสถานเพิ่มเติมที่วัด

²⁶⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ.2310-2363), 347.

²⁶¹ ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ 26 ภาค เล่ม 2 ภาคที่ 14-26, 186.

²⁶² เรื่องเดียวกัน, 107.

²⁶³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ : ไทยควอลิตีบุ๊กส์ (2006), 2560), 131-132.

พระศรีรัตนศาสดาราม²⁶⁴ และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาส²⁶⁵ โดยมีพระราชดำริว่า “เพื่อจะสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าพระบรมโอรสาธิราชเจ้า”²⁶⁶ และในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดสุทัศนเทพวราราม²⁶⁷ มีพระราชดำริว่า “จะสนองพระเดชพระคุณให้ส่วนพระราชกุศลนั้นสำเร็จแก่พระบรมราชอัยกา”²⁶⁸ รวมถึงการสร้างพระสมุทรมณีเจดีย์ ที่ทรงตั้งสัตยาธิษฐานว่า “พระหฤทัยหมายมุ่งบำรุงพระไตรรัตน์ทั้งสามเป้นอจินพระราชากุศลสืบสร้างพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงพระพิริบภาพเพียรพยายามตามประเพณี พระมหาโพธิสัตว์เจ้าแต่ปางก่อนสืบมา”²⁶⁹ การทะนุบำรุงพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริที่อธิบายความเกี่ยวเนื่องกับสมเด็จพระอัยยิกาธิราชอยู่เสมอนั้น ทำให้อนุมานได้ว่ามีการรับแนวคิดการจัดกิจการพุทธศาสนามาดำเนินการอย่างต่อเนื่องจนมาถึงรัชสมัยของพระองค์

การจัดงานการสมโภชวัดและกิจการทางพุทธศาสนานั้นมีความถี่มากกว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในแต่ละครานั้นมีการจัดงานขึ้นอย่างยิ่งใหญ่เพื่อแสดงให้เห็นบุญญาธิการและความศรัทธาของราชสำนักสยามในฐานะผู้นำการอุปถัมภ์พุทธศาสนา อาทิ ใน พ.ศ.2374 โปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชวัดราชโอรส ครั้งนั้น มีโขนโรงใหญ่ติดตรอกตรงหน้าพลับพลาข้าม ปลูกพลับพลาลงมาริมคลองหน้าวัดเวลาเย็น เสด็จพระราชดำเนินไปฟังพระพุทธรูปด้วยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ทรงเรือพระที่

²⁶⁴ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : สหประชาพานิชย์, 2530. จัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว 2530), 109.

²⁶⁵ เปลี่ยนนามวัดจาก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาส เป็น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

²⁶⁶ “จดหมายเหตุเรื่อง สำเนาพระราชดำริว่าด้วยการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์วัดพระเชตุพน” จ.ศ. 1193 (พ.ศ.2374) เลขที่ 32 กท.ร3, หอสมุดแห่งชาติ

²⁶⁷ เปลี่ยนนามวัดจาก วัดสุทัศนเทพวราราม เป็น วัดสุทัศนเทพวราราม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

²⁶⁸ “เรื่อง สำเนาคำแนะนำในการเทศนาเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน” จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏศักราช, หอสมุดแห่งชาติ

²⁶⁹ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 4, 17.

นั่งสุพรรณหงส์ ทั้ง 3 วัน เวลาทำให้มีการละเล่นหน้าพลับพลา หรือในงานชักพระและสมโภช พระพุทธรูปวัดสุทัศน์ฯ ว่า

ชักพระพุทธรูป ทรงเลื่อนชักแห่ประโคมฆ้องกลองไซฆ้องมโหรีครั้น สนั่นเสียงมโหรี จินไทแขก มอริโรงโขนลคร จิว มอรรำพูนผูน เมืองเนียงนุนมาถมัมศการ ทั้งไดดูงานสัมโพทฐิสม์เดจพร เจารามาทิบดินบร่บบาท เสดจทริงพรราชทयर เสดจตามชินาจาร พรพุทิวัง ปรท้บทริงสเดจ ย้งพลับพลาแลวฉล่เอเลินท้บตพารมาตลอดพัน ราชฎกรกล่นเกลือนกวิสหมันพัน ชวรกันมา วันทาเขาชักพรพร้อมหน้า จันชินถึงทิสทิช สถารพรอุโบสถปราภฎการมทรสสัมโพท สำเนียง เสียงเขนาโสท ปราโมทโมทนาปีภาษาทำบูชาสกรอยวัง ฉลองพรพุทรวังชินาวร โสมษรแสน เช่ สมเป็รียบเปรมอิมตวยส้ทา ทวรนาประชานัน พรองการรับสังขนารนามวัดพรโหเชื่อวัดสุท้ชเทพ ธาราม”²⁷⁰

บางครั้ง ราชสำนักประกาศให้ราษฎรเข้าร่วมกิจการพุทธศาสนาร่วมกับราชสำนักด้วย อาทิ เมื่อครั้งอาราธนาพระธรรมไตรโลก มาอยู่วัดสุทัศน์ฯ ก็ประกาศให้ราษฎรตั้งเครื่องบูชาตามถนน หนทางขบวนแห่พระราชคณະรูปนี้ ตั้งแต่โรงม้าจนถึงวัดสุทัศน์ฯ²⁷¹ หรือการชักพระพุทธรูปไปวัด ราชันดดา (พ.ศ.2389) “ให้ป่าวร้องราษฎรมาชักพระ ราษฎรก็นิยมยินดีพากันมาเป็นอันมาก”²⁷² เป็นต้น การชักลากพระพุทธรูปเป็นสิ่งที่ราชสำนักสามารถกระทำได้โดยไม่ต้องอาศัยแรงงานจากราษฎร แต่ราชสำนักก็ยังประกาศให้ราษฎรมาร่วมบุญซึ่งเป็นการสื่อสารระหว่างราชสำนักกับราษฎรที่ พยายามชี้ให้เห็นความเอาใจใส่ของราชสำนักและความเป็นผู้นำในการชักชวนกระทำการกุศลของราช สำนัก

นอกจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชศรัทธาสั่งสร้างวัดวาอาราม และ ปฏิสังขรณ์ศาสนสถานเป็นจำนวนมากแล้ว ยังโปรดเกล้าฯ ให้ผู้คนของราชสำนัก คือ พระบรมวงศานุ วงศ์ ให้ร่วมสร้างวัดวาอารามจำนวนมาก อาทิ “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสดจสวรรณคาไลย แต่อยู่ในพรราชลัมบัตร์ ไดสังวัดคักดาเดจ วัดศรีสุธาราม วัดมงคลสถาร วัดบวรนิเวด เขินพรชีณศรี

²⁷⁰ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 1, 111.

²⁷¹ “เรื่อง อาราธนาพระธรรมไตรโลกมาอยู่วัดสุทัศน์เทพวราราม” หมายรับสั่ง จ.ศ.1204 เลขที่ 6, กท.ร.3, หอสมุดแห่งชาติ

²⁷² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 296.

มาประดิษฐานไว้ ณ วัดบวรนิเวศ กับพระฉลองพระองค์ ฉลองพร้อมกัน”²⁷³ และบรรดาขุนนางก็สร้างวัดขึ้นมากกว่าที่เคยปรากฏในรัชสมัยก่อนหน้า กล่าวคือ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกานั้น มีเพียงเจ้าพระยาพระคลัง (หน) สร้างวัดราชคฤห์ และพระยาศรีพิพัฒน์ (กุน) สร้างวัดนาค ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระพิเรนทรเทพ สร้างวัดใหม่พิเรนทร์ และเจ้ากรมแยม สร้างวัดสิตาราม แต่ในรัชสมัยนี้ บรรดาขุนนางได้สร้างและปฏิสังขรณ์วัดขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้ สันนิษฐานว่าเป็นนโยบายทางการเมืองในการจัดกิจการพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ต้องการให้ขุนนางระดับสูงช่วยกันสร้างวัด เพื่อให้ภาพลักษณ์ของราชสำนักคือผู้นำในการเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ ดังปรากฏในกลอนเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่แต่งโดยนายมี มหาตเล็ก²⁷⁴ (พ.ศ.2376) ว่า

พระทานวัดละพระยาวางศาสร้าง ที่เริ่มสร้างใหม่จนได้ฉลอง
ที่ได้สร้างต่างนิยมด้วยสมปอง พาพวกพ้องบ่าวไพร่ไปทำบุญ²⁷⁵

วัดที่สร้างขึ้นใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะมีทั้งจากชาวบ้านผู้มีทุนทรัพย์และขุนนางที่ศรัทธาร่วมสร้างและบูรณะวัด แต่ส่วนใหญ่เป็นวัดที่ขุนนางในตระกูลสำคัญที่เป็นเครือข่ายของราชสำนักเป็นผู้สร้าง อาทิ

²⁷³ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 1, 107.

²⁷⁴ ในคำอธิบายที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระนิพนธ์ไว้ว่า “เรื่องเฉลิมพระเกียรติที่นายมีเอามาแต่งเพลงยาวนี้ กล่าวถึงลักษณะการที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลด้วยประการต่าง ๆ ซึ่งนายมีได้รู้เห็นเอง เมื่อในรัชกาลที่ 3 ปรากฏรายการหลายอย่างซึ่งข้าพเจ้ายังไม่เคยทราบมาก่อน พึ่งมาทราบเมื่ออ่านเพลงยาวนี้ เช่นเรื่องไฟไหม้วัดระฆังในรัชกาลที่ 3 อันไม่ปรากฏในจดหมายเหตุอื่นเป็นต้น จึงเห็นว่าตัวเรื่องเป็นจดหมายเหตุอย่าง 1 ในทางโบราณคดี” เนื้อหาที่ปรากฏในเพลงยาวนั้น มีข้อมูลเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจทางด้านการทะนุบำรุงพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและบรรดาขุนนางมีรายละเอียดจำนวนมาก อ่านเพิ่มเติมใน นายมีมหาตเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินต์ติ้ง กรุ๊ป, 2530. จัดพิมพ์ทุกเล่ม) ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว 2530)

²⁷⁵ นายมี มหาตเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว,

ตระกูลขุนนาค สร้างวัดบุบผาราม วัดประยูรวงศาवास วัดพิชยญาติการาม วัดอนงคาราม วัดนวลนรดิศ วัดสร้อยทอง วัดประดู่ฉิมพลี วัดโยธานิมิต (จันทบุรี) วัดสมุหนิมิต (สุราษฎร์ธานี) วัดเฉลิมพระเกียรติราราม เป็นต้น

ตระกูลสิงหนะนี สร้างวัดจักรวรรดิราชาวาส วัดชัยชนะสงคราม (วัดตึก) วัดเทพลีลา วัดพระไกรสีห์ วัดปริณายก วัดวรนายกริงสรค์ (วัดเขาดิน) วัดช่างทอง (อยุธยา) และวัดที่เมืองพระตะบอง เมืองอุดงมีชัย เป็นต้น

ทั้งนี้ยังมีวัดที่ขุนนางระดับพระยาขึ้นไปเป็นผู้สร้าง ได้แก่

เจ้าพระยาภูธราภัย (น้อย บุญยรัตพันธุ์)	วัดเครือวัลย์
เจ้าพระยานิกรบดินทร์	วัดกัลยาณมิตร
เจ้าพระยาศรีพลเทพ	วัดเวฬุราชิม
เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี)	วัดบูรณศิริมาตยาราม
เจ้าพระยาธรรมมา	วัดไก่เตี้ย
เจ้าพระยามหาโยธา	วัดคูหาสวรรค์
พระยาสุรเสนา (ขุนเณร)	วัดจันทาราม และวัดบางยี่เรือ
พระยาสวัสดิวาริ	วัดปทุมคงคา
พระยาราชสงคราม (วัน)	วัดอัมพวัน
พระยาวิจิตร	วัดโพธิ์เรียง
พระยามหาเทพ (ปาน)	วัดดาวดึงษาราม
พระยาราชมนตรี (ภู)	วัดคฤหบดี
พระยาศิริไอยสวรรค์	วัดจตุรมิตรประดิษฐาราม
พระยาโชฎีกราชเศรษฐี (บุญมา)	วัดทองนพคุณ และวัดโชตินาราม
พระยามหานิเวศนานุรักษ์	วัดพระยายัง
พระยาเพชรปราณี	ร่วมสร้างวัดบางบัว
พระยาศรี	ร่วมสร้างวัดบางบัว
พระยาพุ่มภักดี	ร่วมสร้างวัดบางบัว
พระยาราชหลักเมือง	ร่วมสร้างวัดบางบัว
พระยาราชสุภาวดี	ร่วมสร้างวัดสามพระยา

พระยาราชนิกูล	ร่วมสร้างวัดสามพระยา
พระยาเทพอรชุน	ร่วมสร้างวัดสามพระยา
พระยามหาอำมาตย์ (ป้อม)	วัดขุนจันทร์
พระยาศรีสหเทพ (เพ็ง)	วัดอินทาราม
พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (จ๋อง)	วัดนางชี และวัดในคลองบางยี่ขัน
พระยาเพชรพิไชย (เกษ)	วัดโปรดเกศเชษฐาราม ²⁷⁶

ตลอดระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจทางด้านพุทธศาสนาในการสร้างความรุ่งเรืองทางด้านพุทธศาสนาและแผ่ขยายความเจริญทางพุทธศาสนาให้กว้างออกไปอย่างต่อเนื่องตลอดรัชสมัยของพระองค์ อีกทั้งการสนับสนุนให้ขุนนางสร้างวัดวาอารามนอกจากจะเป็นการสนับสนุนให้เครือข่ายของราชสำนักแผ่กว้างออกไป เนื่องจากขุนนางก็ถือเป็นคนของราชสำนัก ยังแสดงให้เห็นความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจในรัชสมัยนี้ด้วย

3.2.3.2 การเป็นผู้นำทางประเพณี พิธีกรรม และการทำบุญให้ทาน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ไม่เพียงแต่สร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามหรือทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกเท่านั้น ภาพลักษณ์ของพระองค์ยังปรากฏในฐานะของผู้เปี่ยมพระกรุณาทำบุญอย่างต่อเนื่อง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เกณฑ์บุญหรือเงินพระราชอุทิศถวายพระสงฆ์เป็นจำนวนมาก เพื่อถวายเป็นจันทน์ นิตยภัต ของปากบาตร กะปิ²⁷⁷ ของฉัน เครื่องไทยทาน ช่วยคนทำอาถรรพ์ พระราชทานผู้ฟังพระธรรมเทศนา จ้างเย็บผ้าสบงผ้าจีวร บวชนาค สงเคราะห์พระสงฆ์อาพาธ ซื่อปลาลปล่อย เลี้ยงสำหรับพระสงฆ์หัวเมือง อาทิ ใน พ.ศ.2325 พระราชทานเกณฑ์บุญเป็นเงิน 386 ชั่ง 4 ตำลึง 3 สลึง²⁷⁸ ใน พ.ศ.2331 พระราชทานเกณฑ์บุญเป็น

²⁷⁶ อัจฉรา กาญจนโมทย์ “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394)” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523, 51-57.

²⁷⁷ มาจากคำว่า กัปปิยภัณฑ์ แปลว่า สิ่งของที่ควรแก่ภิกษุ ได้แก่ ปัจจัย 4 คือ จีวร อาหาร ที่อยู่ อาศัย ยารักษาโรค และสิ่งอื่น ๆ เช่น ร่ม รองเท้า

²⁷⁸ “เงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1144” หนังสือสมุดไทยดำ, จ.ศ.1144 เลขที่ 5 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.1/9, หอสมุดแห่งชาติ

เงิน 188 ชั่ง 18 ตำลึง 2 บาท 1 เฟื้อง 2 สลึง²⁷⁹ ใน พ.ศ.2332 พระราชทานเกณฑ์บุญเป็นเงิน 262 ชั่ง 12 ตำลึง 2 บาท²⁸⁰ ใน พ.ศ.2334 พระราชทานเกณฑ์บุญเป็นเงิน 412 ชั่ง 1 ตำลึง 2 บาท 2 สลึง²⁸¹ และการพระราชทานสำหรับ นิตยภัต ปัจจัยต่าง ๆ นั้นไม่เพียงพระราชทานแต่พระสงฆ์สยามเท่านั้น หากในปีนั้นมีพระสงฆ์รามัญ พระสงฆ์พม่า พระสงฆ์เขมร หรือพระสงฆ์ลาวเดินทางมายังพระนครเพื่อศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมตามที่พระองค์ตั้งพระทัยในการที่จะให้กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาหรือเข้ามาในฐานะของการถูกกวาดต้อนก็ตาม พระองค์ก็พระราชทานสิ่งของและถวายสำหรับควาหวานกับพระสงฆ์เหล่านั้นด้วย อาทิ ใน พ.ศ.2325 มีพระสงฆ์ลาวเข้ามาในอาณาจักร 200 รูป ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดสำหรับเลี้ยงพระสงฆ์ลาวทั้ง 200 รูปและพระราชทานสิ่งของปัจจัยต่าง ๆ ด้วย²⁸²

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ มีพระบรมราโชบายที่จะให้ภาพลักษณ์ของราชสำนักสยามคือผู้ทะนุบำรุงพุทธศาสนา ดังนั้น แม้ว่าพระองค์จะทรงอยู่ในฐานะของเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ แต่พระองค์ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง ได้แสดงออกในการเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ซึ่งนับว่าเป็นบุคคลของราชสำนักสยาม อาทิ ในการฉลองสมโภชวัดพระเชตุพน โปรดเกล้าฯ ให้มีการตั้งโรงฉ้อทาน²⁸³ ขึ้น มีทั้งโรงฉ้อทานของเจ้าข้างใน (วังหลัง) โรงฉ้อทานของเจ้าพระยาพลเทพ โรงฉ้อทานของพระยาพระคลัง โรงฉ้อทานของพระยายมราช โรงฉ้อทานของพระยาศรีพิพัฒน์ โรงฉ้อทานของวิเสท²⁸⁴ เป็นต้น ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้จัดเทศน์

²⁷⁹ “เงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1150” หนังสือสมุดไทยดำ, จ.ศ.1150 เลขที่ 1 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.1, หอสมุดแห่งชาติ

²⁸⁰ “เงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1151” หนังสือสมุดไทยดำ, จ.ศ.1151 เลขที่ 3 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.1, หอสมุดแห่งชาติ

²⁸¹ “เงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1153” หนังสือสมุดไทยดำ, จ.ศ.1153 เลขที่ 1 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.1, หอสมุดแห่งชาติ

²⁸² “เงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1144” หนังสือสมุดไทยดำ, จ.ศ.1144 เลขที่ 5 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.1/9, หอสมุดแห่งชาติ

²⁸³ ฉ้อทานศาลา (อ่านว่า ฉ้อ-ทาน-นะ-สา-ลา) ศาลาที่ทำทาน 6 แห่ง บางครั้งเขียนว่า ศาลาฉ้อทาน

²⁸⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีพิมพ์พร้อมฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ.2310-2363)*, 263.

มหาชาติเพื่อให้ข้าราชการได้สดับพระธรรม ให้มีเจ้าภาพกัณฑ์เทศน์มหาชาติทั้ง 13 กัณฑ์ ซึ่งเจ้าภาพกัณฑ์เทศน์ทั้งหมด คือ ส่วนหนึ่งของราชสำนัก ปราบภูพระนามดังนี้ (ใช้ตัวสะกดตามเอกสาร)

กัณฑ์ทศพร	กรมพระราชวังบวรฯ
กัณฑ์หิมพานต์	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาณรงค์
กัณฑ์ทานกัณฑ์	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าอภัยธิเบศ
กัณฑ์วันประเวศ	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าเกตุ
กัณฑ์ชูชก	เจ้าจอมฝ่ายใน
กัณฑ์จุลพน	พระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้าปาน พระองค์เจ้าบัว พระองค์เจ้าฉิม พระราชโอรสพระราชวังหลังบวรสถานพิมุข 3 พระองค์
กัณฑ์มหาพน	พระเจ้าหลานเธอกรมขุนสุนทรภูเบศ
กัณฑ์กุมารบรรพ	สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา
กัณฑ์มัทรี	พระองค์เจ้ากรมหมื่นนรินทรพิทักษ์
กัณฑ์สักกบรรพ	พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าไฉนทัย
กัณฑ์มหาธาตบรรพ	พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอภัยทัต
กัณฑ์ออกขัตริย์	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรี
กัณฑ์นครกัณฑ์	กรมพระราชวังบวรฯ ²⁸⁵

เครื่องกัณฑ์เทศน์นั้นก็จัดสร้างอย่างใหญ่โตแต่ละสำหรับประกอบด้วย “กระจาดชั้นต้นกว้าง 5 วา 5 ชั้น 7 ชั้นข้างระดับกันขึ้นไปสูง 7 วาเศษ มีกระจาดน้อยปากคอกหนึ่งต่างกระทงจัดสรรเลือกล้วนเหล่าขานีเยะ ตัณตุละ ปุวาผลาหารอันประณีตบรรจงใล่ลงในกระทงเหนือกระจาดกองสุ่มไว้เป็นอันมากแล้วยังผ้าสบงและผ้าขาวเนื้อดีประดับเป็นฉัตรธงและจัดกลีบเป็นดอกมัดต่ำปักกรายรอบกระจาดนับด้วยร้อยเป็นมหาวรามิสบูชา”²⁸⁶ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ

²⁸⁵ “บัญชีรายพระนามรับกัณฑ์เทศน์มหาชาติ” หมู่จดหมายเหตุ ร.1 จ.ศ.1169 เลขที่ 2 หอสมุดแห่งชาติ

²⁸⁶ เรื่องเดียวกัน.

“ทรงพระบริจาคนั่งจตุปัจจัยลาภอันควรค่าเป็นอันมาก เป็นมหาวรามิสบูชาธารณะทุกกัณฑ์แต่ละกัณฑ์ประมาณทรัพย์นับด้วยชั่งเป็นอันมาก”²⁸⁷

การเทศน์มหาชาตินับเป็นงานบุญใหญ่เนื่องจากมีความเชื่อกันว่าอานิสงส์ของผู้ที่ได้ฟังเทศน์มหาชาติครบทั้ง 13 กัณฑ์ภายในวันเดียวนั้น จะได้ไปเกิดในยุคพระศรีอาริย์อันเป็นจุดหมายปลายทางที่สำคัญของพุทธศาสนิกชนที่ยังไม่พร้อมจะเข้าถึงพระนิพพาน ดังนั้น ผู้คนจำนวนมากจึงหลั่งไหลเข้ามาฟังเทศน์ และในขณะเดียวกันก็ได้เห็นพระราชศรีธิดาของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงอุทิศพระราชทรัพย์จัดทำระจาดบูชากัณฑ์เทศน์อย่างมโหฬาร หรือกล่าวได้ว่าภาพลักษณ์ของราชสำนักสยามในการเป็นผู้ทะนุบำรุงพุทธศาสนาได้ปรากฏให้ราษฎรเห็นโดยทั่วกัน “ฝ่ายชนหญิงชายชาติทหารกทริกามาดูระจาดลีลาศไหลหลามไป ยกซึ่งกรวิาทไหว้ชมพระทานบารมีอวยวจิเจริญเสียงซ้องสาธุการอนุโมทนา ที่ชวนดูแต่กล่าววว่าแต่เบื้องบรรพบุรณมิได้มีมาดังนี้ นี่เป็นอัศจรรย์มหันตบูชาต่อพริกภาพยั้งนัก”²⁸⁸

การแสดงออกถึงความเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี ยังแสดงออกให้เห็นจากการไม่เบียดเบียนผู้อื่นในการสร้างบุญทางพุทธศาสนา อาทิ การเกณฑ์ส่วยผ้าขาวที่จะนำมาย้อมทำเป็นผ้าสบงไตรจีวรถวายพระสงฆ์ในงานพระราชพิธีต่าง ๆ นั้น โปรดเกล้าฯ ให้มีการจ่ายพระราชทรัพย์เพื่อเป็นไปในลักษณะการชื้อขาย ไม่ได้เป็นการเรียกเก็บเป็นส่วยบรรณาการเหมือนผ้าชนิดอื่น ๆ “ให้เจ้าเมืองกรมการ ปลงใจฉลองพระเดชพระคุณ เร่งรัดจัดผ้าขาว ชีผึ้ง ป่าน กระดาษ ขมิ้น ส่งลงไปให้กรุงเทพฯ ...จะได้เย็บเป็นสบงย้อมให้ทันสดับพระกรรม แต่ผ้าขาวนั้นจะคิดเงินราคาพระราชทานให้ตามอย่างแต่ก่อน”²⁸⁹

²⁸⁷ “บัญชีรายพระนามรับกัณฑ์เทศมหาชาติ” หมู่จดหมายเหตุ ร.1 จ.ศ.1169 เลขที่ 2 หอสมุดแห่งชาติ

²⁸⁸ “บัญชีรายพระนามรับกัณฑ์เทศมหาชาติ” หมู่จดหมายเหตุ ร.1 จ.ศ.1169 เลขที่ 2 หอสมุดแห่งชาติ

²⁸⁹ ข้อมูลอ้างอิงนำมาจากเอกสารรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยปรากฏคำว่า “ตามอย่างแต่ก่อน” ซึ่งหมายถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ใน **จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173** (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2513), 52.

กิจการที่แสดงให้เห็นถึงการทะนุบำรุงพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองและนับถือกันว่าเป็นจารีตของพระมหากษัตริย์ที่นับถือพุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลักประการหนึ่ง คือ การส่งสมณทูตไปสืบพระศาสนาที่ลังกา ซึ่งการไปสืบพระศาสนาที่ลังกานั้น ไม่ใช่เรื่องแปลกใหม่สำหรับราชสำนัก เนื่องจากในสมัยสุโขทัยหรือในสมัยอยุธยาที่มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกันเรื่อยมา เช่น ในรัชสมัยภูวเนกขพาหุที่ 6 (พ.ศ.2007) ทิ้งอยุธยา เขมร ล้านนา และมอญ ต่างส่งพระสงฆ์ไปบวชแปลงเป็นลังกาวงศ์ หรือเมื่อครั้งสมณทูตลังกาเดินทางมานิมนต์พระสงฆ์อยุธยาไปบวช พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระอุปาลีเดินทางไปลังกาเพื่อเป็นประธานในการอุปสมบทให้กับชาวสิงหล²⁹⁰

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชประสงค์ที่ต้องการทราบสถานการณ์พุทธศาสนาในลังกาภายหลังจากตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชดำริว่า “บัดนี้กรุงสยามก็ได้ประดิษฐานพระนครรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี มีอิสระมั่งคั่งแล้ว แลได้ข่าวว่าลังกาทวีปเสียแก่อังกฤษ การพระศาสนาแลศาสนาวงศ์ในลังกาจะเป็นอย่างไร ควรจะสืบสวนให้ทราบความจริงไว้”²⁹¹ และปรากฏในจดหมายเหตุเรื่องสมณทูตไปลังกาทวีป ว่า

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระปริวิตก ประสงค์ถึงพระศาสนาในลังกา ว่าพระสงฆ์สามเณรยังเล่าเรียนพระธรรมวินัยบริบูรณ์อยู่หรือ อนึ่ง ที่เจดีย์ฐานยังคารวะอยู่เหมือนดังแต่ก่อนหรือ ทรงพระปรารภตั้งนี้เนื่อง ๆ แล้วทรงพระราชศรีท้าวจะบูชาพระเจดีย์ฐานในลังกาทวีป ก็บจะใคร่ทรงฟังข่าวคราวพระศาสนาด้วย จึงให้สมเด็จพระสังฆราช จัดหาพระภิกษุองค์ใดมีศรีท้าวจะใคร่ออกไปบูชาพระเจดีย์ฐานในลังกาทวีปบ้าง ก็ให้จัดแจงจะส่งไปให้ถึงเมืองลังกาโดยสบายมิให้ผิดเคืองด้วยอาหารของฉัน²⁹²

ดังนั้น ใน พ.ศ.2357 ราชสำนักจึงเผด็จพระสงฆ์ที่มีศรีท้าวจะเดินทางไปลังกา และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดของถวายทั้งไตรแพร

²⁹⁰ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป, 153.

²⁹¹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 100.

²⁹² สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2553. จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลเนื่องในการพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (พุ่ม สุวฑฒโน ปธ.7) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส) วันที่ 16 กันยายน 2553), 236.

บาตรเหล็ก ย่ามหักทองขวางพื้นสักหลาดแดง ฯลฯ สำหรับพระสงฆ์ไทย 7 รูปที่อยู่ลังกาและของถวายสมเด็จพระสังฆราชในลังกา และต้นไม้ทองเงิน 15 ต้น เทียนทอง ธูปเงิน สำหรับสักการบูชาพระเจดีย์ 15 แห่ง²⁹³ ซึ่งเหตุการณ์นี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักและการรักษาขนบธรรมเนียมแห่งราชสำนักได้อย่างชัดเจน

ใน พ.ศ.2360 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย “ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ณ วันเดือน 6 เป็นวันสมเด็จพระพุทธเจ้าประสูติ ได้ตรัสรู้ นิพพาน เป็นวันนักขัตฤกษ์ยิ่งกว่าตรุษสงกรานต์อีก ทรงพระราชศรัทธาให้บูชาพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า ด้วยสิ่งวิจิตรด้วยเครื่องวิจิตรต่าง ๆ กับสังฆทาน ในวันวิสาขมาส ณ วันเดือน 6 ขึ้น 14 ค่ำ ขึ้น 15 ค่ำ แรมค่ำหนึ่ง ปีฉลู นพศก ชื่อวิสาขบูชา”²⁹⁴ จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงให้ความสำคัญกับวันวิสาขบูชาว่ามีความสำคัญและเป็นอันสูงยิ่งกว่าวันตรุษสงกรานต์ซึ่งในสังคมนับถือว่าเป็นวันสำคัญเนื่องจากเป็นวันเปลี่ยนศักราช ประกาศไม่ไห้เสพสุรายาเมา รักษาศีลทำบุญตักบาตรปล่อยสัตว์ให้ทาน ฟังพระธรรมเทศนา เวลาค่ำคืนให้มีการจุดโคมตามประทีปบูชาพระรัตนตรัย ทุกหน้าบ้านเรือนเรือแพและทรงตั้งพระทัยว่า “เพื่อจะให้การวิสาขบูชาตั้งมั่นยืนยาวต่อไปทุกปี”²⁹⁵

สังเกตได้ว่า ราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะมุ่งเน้นการรื้อฟื้นพุทธศาสนาในเรื่องพระธรรม พระวินัย คำสอน รวมถึงพิธีกรรม รูปแบบประเพณี ซึ่งเกี่ยวกับการเติบโตทางเศรษฐกิจในช่วงระยะเวลานั้น เนื่องจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ อยู่ในช่วงแรกสร้างพระนคร จำเป็นที่ต้องใช้ทุนทรัพย์และแรงงานจำนวนมากในการสร้างสิ่งปลูกสร้างเพื่อสร้างความเป็นศูนย์กลางอำนาจขึ้น ทั้งพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งองค์ต่าง ๆ ขุดคูคลอง สร้างป้อมต่าง ๆ เพื่อตั้งรับศึกที่อาจจะเข้ามาประชิดกำแพงพระนครได้ทุกเมื่อ ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ผลประโยชน์ของแผ่นดินก็ยังไม่ฟื้น การเก็บภาษีก็ยังมีไม่มาก “มีอยู่ก็แต่อากรสวนค่าน้ำเตาสุราบ่อนเบี้ย สมพัทธร ขนอน ตลาด ภาษีลินค้ำขาออก”²⁹⁶ เท่านั้น เงินหลวงที่ได้ในแต่ละปีครอเปิด

²⁹³ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป, 237.

²⁹⁴ หมายรับสั่ง รัชกาลที่ 2 เลขที่ 10 จ.ศ.1179 สมุดไทยดำ, หอสมุดแห่งชาติ

²⁹⁵ หมายรับสั่ง รัชกาลที่ 2 เลขที่ 1 จ.ศ.1179 สมุดไทยดำ, หอสมุดแห่งชาติ

²⁹⁶ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค)

จากต้นฉบับตัวเขียนของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พร้อมคำอธิบายเพิ่มเติม

ประมาณการว่าเก็บได้ราวปีละ 2,260,000 บาท²⁹⁷ บางปีก็พอเบี้ยหวัด บางปีก็ไม่ได้พอต้องลดอัตรา เบี้ยหวัดลง บางปีสามส่วนลดส่วนหนึ่งบ้าง บางปีต้องลงลงถึงกึ่งหนึ่งบ้าง บางปีก็พระราชทานผ้าลาย แจกเพิ่มเติมในเบี้ยหวัดบ้าง²⁹⁸ แต่เมื่อราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำ การปรับปรุงระบบภาษีอากรให้มีประสิทธิภาพมากขึ้นและมีการเก็บภาษีเพิ่มขึ้น 38 ชนิด²⁹⁹ มีการค้า สำเภากับต่างประเทศ³⁰⁰ ส่งผลให้เศรษฐกิจในอาณาจักรมีความคล่องตัวมากยิ่งขึ้นและยังให้ราช สำนักมีรายได้มากขึ้นและมีผลกับการจัดกิจการพุทธศาสนาด้วย

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมุ่งเน้นการทำบุญให้ทานมาตั้งแต่พระองค์ยัง ไม่ได้ขึ้นครองราชย์ อาทิ การตั้งโรงงานเพื่อเลี้ยงราษฎรและจัดให้มีการแสดงพระธรรมเทศนา³⁰¹ การ จัดกระเจดีย์ใหญ่บูชาภัณฑ์เทศน์และนิมนต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ เมื่อครั้งผนวชเป็น สามเณรและมาประทานเทศนาจนกลายเป็นพระราชประเพณีสืบทอดเรื่อยมาในทุกรัฐสมัย³⁰² รวมถึง การส่งข้าวไปช่วยเหลือผู้อดไขในเมืองจีน³⁰³ เมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์ก็ยังคงทรงปฏิบัติ พระองค์ในการเป็นผู้นำการทำบุญให้ทานเสมอมา ใน พ.ศ.2375 ทรงบริจาคพระราชทรัพย์มากถึง 1,000 ชั่ง ในการจัดสัตสดกมหาทาน คือ จัดทำถากจารึกพระนามพระราชาบุตร พระราชธิดา และ

(กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2548), 191.

²⁹⁷ **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค เล่ม 2 ภาคที่ 14-26** (กรุงเทพฯ : มูลนิธิ, 2558, มูลนิธิสมเด็จพระ เทพรัตนราชสุดาฯ ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จัดพิมพ์เพื่อเฉลิมพระ เกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีในโอกาสฉลองพระชนมายุ 5 รอบ 2 เมษายน 2558), 177.

²⁹⁸ สมเด็จพระ ยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**, 215.

²⁹⁹ **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค เล่ม 2 ภาคที่ 14-26**, 178.

³⁰⁰ ดูรายละเอียดใน วราภรณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

³⁰¹ ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริเห็นชอบกับการตั้งโรงงาน จิ้งโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงงานหลวงขึ้นด้วยเช่นกัน

³⁰² สมเด็จพระ ยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**, 160.

³⁰³ “เรื่องพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2” เลขที่ 17 จ.ศ.1188 กท.ร.3, หอสมุดแห่งชาติ

เขียนชื่อเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมสนมเอก ราชรถ ช้างพระที่นั่ง ม้าพระที่นั่ง เรือพระที่นั่ง โค กระบือ เลื่อน เกวียน และสิ่งของอื่น ๆ เป็นอันมาก

ของควรที่ต้องได้ ไถ่ฉลากละ 3 ชั่งบ้าง 2 ชั่งบ้าง 1 ชั่งบ้าง 10 ตำลึงบ้าง สิ่งของไม่ควรไถ่ก็ ให้ไป ที่ไม่เป็นฉลากก็เป็นเงินตราบาทเงิน 2 สลึง เงินสลึง ทองสลึง ทองเฟื้อง แหวนนาก แหวนทอง บรรจุในผลมะนาวบ้าง ผลส้มบ้าง ตั้งต้นกล้วยพฤษ์ 10 ต้น ตั้งแต่ศาลาคู่วังหน้าตลอดมาถึงท้ายวัดพระเชตุพน โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ ขึ้นท่งต้นละ 4 พระองค์ เสด็จขึ้นทรงโปรยบนพระที่นั่งสุทธานาวรรค์ ครั้งนั้นขุนนางข้าราชการและราษฎรชายหญิงตื้นก้น มารับผลกล้วยพฤษ์เบียดเสียดเหยียดยัดกันเต็มตลอดในที่รับทาน จะนับประมาณมิได้³⁰⁴

ในวันทักความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีฯ ทรงบรรยายไว้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพและพระองค์เจ้าลักขณานุคุณแก่พระสงฆ์ที่มาบิณฑบาต เพื่อแสดงให้เห็นถึงการตั้งพระทัยในการสร้างทานบารมีตามชาดกทางพุทธศาสนาที่ได้รับ ความนิยมนามากที่สุดเรื่องหนึ่ง คือ พระเวสสันดรชาดก ทรงปฏิบัติดุจเดียวกับพระเวสสันดรที่ทรงสละได้แม้พระราชบุตร พระราชธิดา ทรัพย์สินต่าง ๆ อีกทั้งยังเป็นการดำเนินพระราชกรณียกิจตามอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เมื่อครั้งฉลองสมโภชวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาสด้วย

การจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อการสร้างและแสดงให้เห็นถึงความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา อันเอื้อต่อการเสริมสร้างและกระชับอำนาจทางการเมือง การปกครองของราชสำนักสยามในแต่รัชสมัยต่างมีปัจจัยที่เข้ามากระทบทั้งจากภายในและภายนอก ซึ่งส่งผลให้ราชสำนักสยามจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อทะนุบำรุงพุทธศาสนาในรูปแบบแตกต่างกันออกไป แต่ภาพรวมของจุดประสงค์ในการจัดกิจการเหล่านี้ ล้วนมีเป้าหมายไปในทิศทางเดียวกัน คือ การสร้างให้กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของพุทธจักรและอาณาจักร การเป็นต้นแบบทางวัฒนธรรมพุทธศาสนาและการแสดงความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาที่กระทำสืบมาอย่างต่อเนื่อง และราชสำนักสยามจะทำความเข้าใจไปกับการจัดกิจการคณะสงฆ์ ซึ่งการจัดกิจการคณะสงฆ์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นับเป็นรากฐานสำคัญที่จะให้ราชสำนักสยามในสมัยต่อมาสามารถสลายความเป็นเอกเทศพุทธจักรให้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรและคณะสงฆ์ อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของฝ่ายอาณาจักรด้วย

³⁰⁴ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 132.

3.3 การจัดการการคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2394

การจัดการการคณะสงฆ์นับเป็นหนึ่งในการจัดการพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม เนื่องจากคณะสงฆ์เป็นส่วนหนึ่งของพุทธจักรที่มีความสำคัญในฐานะเป็นผู้เชื่อมชนชั้นระหว่างชั้นปกครองกับชนชั้นใต้ปกครอง มีบทบาทในการถ่ายทอดแนวคิดของราชสำนักไปยังพุทธศาสนิกชนอันเป็นผู้คนกลุ่มใหญ่ของสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ การจัดการการคณะสงฆ์เป็นสิ่งที่ราชสำนักสยามทำควบคู่ไปพร้อมกับการสร้างความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา

เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ในการจัดการการคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบและเป็นระบบอย่างที่ราชสำนักประสงค์ พระมหากษัตริย์จึงทรงให้ดูแลและจัดการการคณะสงฆ์สยามในรูปแบบต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ไปจนถึงการจัดการปกครอง ซึ่งสามารถแบ่งกลุ่มการศึกษาเพื่อให้เห็นรูปแบบและกระบวนการในการจัดการการคณะสงฆ์ได้เป็น 3 ด้าน คือ

3.3.1 การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์

3.3.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์

3.3.3 การจัดการปกครองคณะสงฆ์

การที่ราชสำนักสยามควบคุมดูแลคณะสงฆ์ผ่านวิธีการจัดการทั้ง 3 ด้านอย่างใกล้ชิดทำให้สามารถปรับพุทธศาสนาให้เป็นสิ่งเสริมสร้างอำนาจทางการเมือง กระชับอำนาจและขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในกระบวนการสร้างรัฐ (state-building) สมัยจารีต พุทธศาสนานับว่ามีบทบาทสำคัญที่มีส่วนในการขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมของราชสำนักสยามจนมีส่วนทำให้หัวเมืองประเทศราชบางพื้นที่กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามโดยสมบูรณ์

3.3.1 การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์

การมีพระสงฆ์เป็นจำนวนมากในช่วงการฟื้นฟูบ้านเมือง พระสงฆ์บางส่วนไม่ปฏิบัติตามพระวินัยหรือมีวัตรปฏิบัติที่ไม่เหมาะสมทำให้พุทธศาสนามัวหมอง ราชสำนักสยามจึงต้องเข้ามาดูแลและเพื่อให้พุทธศาสนาเกิดความเจริญงอกงามซึ่งถือเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ในฐานะอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ที่คอยดูแลและส่งเสริมกิจการทั้งหลายทั้งปวงในพุทธจักรซึ่งจะมีผลต่อภาพลักษณ์ของราชสำนักสยามในการเป็นสถาบันที่คอยสนับสนุนพุทธศาสนาอันเป็นความเชื่อหลักของสังคม และบรรดาพระราชอาณาและคณะสงฆ์เข้าใจดีว่าพระมหากษัตริย์ทะนุบำรุงพุทธศาสนาทั้งด้านการศึกษาและจตุปัจจัยรวมถึงเป็นผู้ตักเตือนแก่บรรดาพระสงฆ์สามเณร

ประพุดิตนตามวัตรปฏิบัติที่เหมาะสมกับสมณเพศซึ่งเป็นการอธิบายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อพุทธจักรในการขึ้นนำตักเตือนคณะสงฆ์ ตามที่ปรากฏในพระราชปุจฉาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โดยสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ 10 รูป ถวายพระวิสัชนาว่า

กษัตริย์พระองค์ใดเห็นพระพุทธศาสนาเศร้าหมองแล้วได้ตักเตือนพระสงฆ์สามเณรให้ตั้งอยู่ในสิกขาบทอันใหญ่่น้อยและเรียนสมณะวิปัสสนาและไตรปิฎกแล้วได้สงเคราะห์ด้วยจตุปัจจัย คือ จีวร บิณฑบาต เป็นต้น ก็ได้ชื่อว่าทะนุบำรุงยกย่องพระศาสนาอันเป็นผลานิสงส์นั้นเป็นอนันตปริมาณง้าเลิศประเสริฐหาที่สุดมิได้ เหมือนเมื่อครั้งศาสนาสมเด็จพระพุทธเจ้าก็สสพเศร้าหมองเสื่อมเรี่ยลงนั้น สมเด็จพระนรินทรราชาให้พระวิศณุกรรมเทวบุตร นฤมิตรเป็นสุนัขใหญ่ร้องคุกรำแกล่กิกขุ กิกขุนี้ อุบาสก อุบาสิกา ผู้ใจบาปหยาบเข้า ให้ละเสียซึ่งทุจริตผิดธรรม ให้ตั้งอยู่ในสุจริตก็ได้ชื่อว่าบำรุงพระศาสนา³⁰⁵

ราชสำนักสยามในแต่ละช่วงสมัยมีมาตรการดูแลความประพฤติและบทลงโทษของพระสงฆ์เหล่านี้แตกต่างกันออกไป ความหนักเบาของโทษขึ้นอยู่กับความผิดที่กระทำซึ่งส่วนใหญ่เป็นประเด็นความผิดทางพระวินัยและความย่อหย่อนในวัตรปฏิบัติของบรรดาพระสงฆ์สามเณร รวมถึงปัญหาการปรากฏตัวของผู้มีบุญหรือการรวมกลุ่มรวมกลุ่มเพื่อการเคลื่อนไหวทางการเมือง การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์จึงเป็นกิจการพุทธศาสนาที่ราชสำนักสยามให้ความสำคัญมาอย่างต่อเนื่องและปัญหาที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีลักษณะที่คล้ายคลึงกันและในบางครั้งที่มีความผิดอย่างเดียวกันแต่บทลงโทษแตกต่างกันอาจจะมีความเข้มงวดและรุนแรงกว่า ขึ้นอยู่กับนโยบายทางฝ่ายอาณาจักรในการที่จะควบคุมดูแลปัญหาที่เกิดขึ้น

เมื่อราชสำนักยังคงให้ความสำคัญเป็นเอกเทศกับพุทธจักรจึงมีผลให้พระสงฆ์ไม่อยู่ภายใต้การบังคับใช้กฎหมายของทางฝ่ายอาณาจักรโดยสมบูรณ์ สะท้อนให้เห็นแนวคิดของราชสำนักสยามที่ยังเห็นสถานภาพของพระสงฆ์ว่าเป็นสถานภาพที่แตกต่างจากราษฎรทั่วไป อย่างไรก็ตาม ราชสำนักได้

³⁰⁵ “พระราชปุจฉาที่ 12 ใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ” ใน พระราชปุจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา, 2513), 50.

กำหนดให้พระสงฆ์สามเณรมีศักรินา ถึงแม้ว่าไม่ได้มีการบังคับใช้กฎหมายฝ่ายอาณาจักรอย่างจริงจัง แต่ก็เป็นการจัดระเบียบทางสังคมและระบุตำแหน่งทางสังคมให้กับพระสงฆ์สามเณร

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นช่วงต้นของการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจแห่งอาณาจักรใหม่ ช่วงระยะเวลาดังกล่าวพุทธจักรถือว่ามีสำคัญเป็นอย่างยิ่งเพราะเป็นสิ่งบ่งชี้ภาพลักษณ์ที่อธิบายถึงความเอาใจใส่และความเข้มแข็งของราชสำนักที่มีต่อพุทธจักรซึ่งเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบโดยตรง การสนับสนุนพุทธศาสนาของราชสำนักและการอพยพโยกย้ายของบรรดาพระสงฆ์จากนอกเมืองและหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้พระสงฆ์ในอาณาจักรเพิ่มจำนวนมากขึ้นแต่การปกครองคณะสงฆ์ในพุทธจักรนั้นไม่สามารถดูแลความเรียบร้อยของบรรดาคณะสงฆ์ให้เหมาะสมได้ทั่วถึงจึงก่อให้เกิดปัญหาขึ้นบ่อยครั้ง โดยเฉพาะเรื่องวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ที่มีระดับความผิดแตกต่างกันโดยมีสาเหตุมาจากมาจากความแตกต่างทางแนวคิดของราชสำนักกับพระสงฆ์และชาวบ้าน

ความแตกต่างทางแนวคิดระหว่างราชสำนักสยามกับพระสงฆ์และชาวบ้าน มาจากสภาพแวดล้อมทางสังคมและเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน ราชสำนักสยามดำรงอยู่ในสังคมที่ทำการผลิตเพื่อการค้า สังคมที่มีความเสมอภาคมากขึ้น³⁰⁶ แต่พระสงฆ์ซึ่งถูกรอบทางพระวินัยบังคับไว้จึงไม่สามารถทำการค้าได้และมีหน้าที่โดยตรงคือการประพฤติปฏิบัติตนตามจารีตประเพณีและสืบทอดจารีตเหล่านั้นไปสู่คนยุคหลัง ทำให้ความคิดของพระสงฆ์จึงมีลักษณะอนุรักษ์นิยมหรือมีความเปลี่ยนแปลงช้ากว่าและน้อยกว่าราชสำนักเป็นอย่างมาก³⁰⁷ ขณะเดียวกันมุมมองของผู้คนในสังคมยังคงมองว่าพระสงฆ์เป็นชนชั้นที่สูงกว่าผู้คนทั่วไป แม้ในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นรอยต่อของความเปลี่ยนแปลงแนวคิดของราชสำนักสยามที่มีต่อพุทธจักรและพระสงฆ์ เซอร์จอห์น เบาว์ริง ได้อธิบายถึงลักษณะพิเศษของสังคมสยามในช่วงเวลานั้น (พ.ศ. 2398) ว่า “ลักษณะพิเศษสุดของระบบสังคมของประเทศสยาม คือ ฐานะของพระสงฆ์ ในขณะที่ทุกคนจะหมอบกราบต่อผู้มีอำนาจ พระสงฆ์ถึงแม้ว่าจะมีอยู่เป็นจำนวนมากดูเหมือนว่าจะเป็นผู้ที่บุคคลของ

³⁰⁶ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับวัฒนธรรมกรรมฐานที่เพิ่มเติม ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2527)

³⁰⁷ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), 17.

คนทั้งมวล แม้ว่าจะดำรงชีวิตด้วยการรับบิณฑบาต พระสงฆ์ก็ไม่ยอมจำนนต่อเจ้านาย พวกเขาแสดงความไม่แยแสอย่างยิ่งต่อสิ่งภายนอกทั้งมวล”³⁰⁸

ดังนั้น วัตรปฏิบัติบางอย่างของพระสงฆ์แม้จะเป็นที่นิยมของชาวบ้านทั่วไปหรือเป็นเรื่องที่พบเห็นได้เป็นปกติแต่สำหรับราชสำนักอาจจะมองวัตรปฏิบัติบางประการของบรรดาพระสงฆ์เหล่านั้นว่าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องไม่ควรแก่สมณเพศ ปัญหาที่เกิดขึ้นจะส่งผลกระทบต่อภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ซึ่งมีหน้าที่ในการนำผู้คน “ข้ามโอบสงสารสู่นิพพาน อันเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของจิตมนุษย์”³⁰⁹ และบทบาทของราชสำนักสยามในฐานะของอัครพุทธศาสนูปถัมภ์และมีความเกี่ยวข้องกับความเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่จะต้องธำรงไว้ซึ่งพระพุทธรูปสำคัญ พระธรรมคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่มีความสมบูรณ์พร้อม รวมถึงการที่คณะสงฆ์มีวัตรปฏิบัติที่เหมาะสมตามพระวินัยบัญญัติซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งเสริมพระเกียรติยศแห่งพระมหากษัตริย์และราชสำนักสยามในฐานะผู้ปกครองอาณาจักร

ราชสำนักสยามจึงพยายามเข้ามาจัดการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นกับคณะสงฆ์เพื่อให้เกิดความเรียบร้อยในพุทธจักร แต่มุมมองของราชสำนักสยามที่มองว่าพุทธจักรมีความเป็นเอกเทศจากอาณาจักรและพระสงฆ์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพุทธจักรจึงมีสถานภาพที่แตกต่างจากผู้คนทั่วไปของฝ่ายอาณาจักร ราชสำนักสยามจึงไม่มีอำนาจเด็ดขาดในการกำหนดบทบาทหน้าที่หรือลงโทษพระสงฆ์เหล่านั้นโดยตรงเหมือนกับผู้คนของฝ่ายอาณาจักร เห็นได้จากกฎหมายตราสามดวงที่ราชสำนักประกาศใช้เพื่อเป็นกฎหมายหลักของบ้านเมืองนั้น อาทิ พระอัยการลักษณะผิดลักษณะเมีย ในมาตรา 38 ระบุว่าเมื่อใดก็ตามที่ฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิง อนุญาตให้สามีหรือภรรยาบวชเท่ากับเป็นการขาดจากความสามัคคีกัน³¹⁰ ทำให้ในมาตรา 39 ได้กล่าวถึงสิทธิอันพึงมีภายหลังจากการสึกออกมาเป็นฆราวาสว่า “ภริยาลาสามีจะไปบวช สามีก็ยอมให้ภริยาไปบวช ท่านว่าสามีภริยาขาดจากผ้าผืนเดียวกัน ถ้าภริยาสึกออกมาจะมีสามีอื่นใช้ ท่านว่าหาโทษมิได้”³¹¹ สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าราชสำนักมองว่าการบวชคือการสิ้นสุดสถานภาพทางฝ่ายอาณาจักรของบุคคลนั้น ๆ และได้ย้ายเข้าไปสู่ฝ่ายพุทธ

³⁰⁸ บันทึกรายวันของ เซอร์ จอห์น เบาริงและสนธิสัญญาเบาริง, นันทนา ตันติเวสส แพล, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, 2556), 94

³⁰⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “บทวิจารณ์ความคิดทางการเมืองไทย” ใน สมบัติ จันทร์วงศ์ และชัยอนันต์ สมุทรวณิช, *ความคิดทางการเมืองไทย* (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2523), 378.

³¹⁰ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 564

³¹¹ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 564

จักร ครั้นเมื่อสึกจากพระสงฆ์กลับมาเป็นฆราวาสก็จะคืนสภาพสู่ความเป็นราษฎรของฝ่ายอาณาจักรอีกครั้งแต่ก็ถือว่าเป็นคนใหม่ที่ไม่มีความเกี่ยวข้องกับสถานภาพก่อนบวช

เมื่อมุมมองที่ราชสำนักมีต่อพุทธจักรและคณะสงฆ์เป็นไปในลักษณะนี้ ทำให้บทบาทของราชสำนักในการควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์จึงไม่สามารถกระทำได้อย่างเด็ดขาดในช่วงแรก แต่การลงโทษจะใช้รูปแบบในสมัยอยุธยาที่จะให้ญาติโยมเป็นผู้รับผิดชอบแทนนั้นไม่สามารถนำมาใช้ได้ ในสมัยรัตนโกสินทร์เนื่องจากพระสงฆ์ที่เดินทางเข้ามาในกรุงเทพฯ มีเป็นจำนวนมาก ทั้งพระสงฆ์ที่เดินทางมาจากต่างหัวเมืองเพื่อเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรม พระสงฆ์ที่เข้ามาพร้อมกับผู้คนที่ราชสำนักสยามกวาดต้อนเข้ามาจากการทำสงคราม ทำให้พระสงฆ์บางรูปไม่มีญาติโยมปรากฏอย่างชัดเจน การจะลงโทษญาติโยมจึงไม่สามารถทำได้ ราชสำนักจึงต้องมุ่งเน้นไปควบคุมที่พระสงฆ์โดยตรงแต่การบังคับควบคุมพระสงฆ์โดยตรงไม่ใช่ธรรมเนียมปฏิบัติที่เป็นสิ่งรับรู้กันทั่วไปในสังคม วิธีการที่ใช้เพื่อควบคุมวัตรปฏิบัติคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม คือ การออกกฎต่าง ๆ เพื่อควบคุมวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ แต่การออกกฎหมายหมายของฝ่ายอาณาจักรที่ตราขึ้นเพื่อบังคับใช้กับพระสงฆ์โดยเฉพาะเจาะจงเป็นสิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนและนับเป็นครั้งแรกที่มีการใช้อำนาจของฝ่ายอาณาจักรในการบังคับใช้กับฝ่ายพุทธจักร แม้ที่ผ่านมาพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์จะอยู่เหนือพุทธจักรในเชิงนามธรรมแต่ก็ไม่ได้แสดงออกมาในเชิงรูปธรรม

การใช้กฎหมายฝ่ายอาณาจักรในพุทธจักรนั้นเป็นการแสดงอำนาจของฝ่ายอาณาจักรที่อยู่เหนือพุทธจักรอันไม่เคยปรากฏมาก่อน ทั้งนี้ ราชสำนักได้อาศัยช่วงจังหวะที่สำคัญ คือ เมื่อมีการแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) อันเป็นประมุขฝ่ายพุทธจักรแต่ขณะเดียวกันพุทธจักรก็ได้รับแรงสนับสนุนจากฝ่ายอาณาจักรด้วย และในปีเดียวกันนี้ราชสำนักจึงได้ประกาศกฎพระสงฆ์ขึ้น แต่ด้วยการที่เป็นครั้งแรกในการประกาศใช้กฎหมายในพุทธจักร ราชสำนักจึงต้องแสดงให้เห็นว่าราชสำนักกระทำในฐานะผู้ที่เป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ จะเห็นได้ว่าการประกาศกฎพระสงฆ์ข้อแรกที่ประกาศขึ้นใน พ.ศ.2325 มีการประกาศพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ผู้นำฝ่ายอาณาจักรที่ประกาศพระองค์เป็นประธานแห่งพุทธศาสนูปถัมภ์ไว้อย่างชัดเจนว่า

ทุกวันนี้มีพระราชปรณิธานปรารถนาพระโพธิญาณสัมพัทธ์ ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์มหาดินแดนไทยเป็นท้าวดา กรรณาจะให้เปนประโยชน์แก่สัตว์โลกยทั้งปวง จึงสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอนันตาสัมภาราติเรกเอกพิบูลสุนทรราชครัทธา

เปนนอคมหาสาสนูปถัมภ์พระพุทธศาสนาจำเริญศรีสวัสดิ์ทั้งพระบริญฺติแลปติปติสาสนา ให้ถาวราร
รุ่งเรืองไปเปนนที่เลื่อมใสนมัสการบูชาแก่เทพยตามนุษย์ทั้งปวง³¹²

การออกกฎพระสงฆ์แต่ละข้อมีความเกี่ยวเนื่องกับทั้งฆราวาสและพระสงฆ์ นับเป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งทางแนวคิดและการปฏิบัติที่ฝ่ายอาณาจักรในสมัยอยุธยาหรือธนบุรีไม่เคยปฏิบัติมาก่อน ในสมัยธนบุรีแม้จะมีพระสงฆ์กระทำผิดแต่ก็ไม่มีกฎหมายบังคับใช้เพื่อให้พระสงฆ์ที่ทำผิดพระวินัยรับโทษ มีเพียงการประกาศในเชิงนามธรรมที่อยู่ในพระราชบัญญัติศีลสิกขาเกี่ยวกับระดับความผิดว่า กระทำผิดขั้นใดจะต้องตกรกขุมใด ดังนั้น การประกาศกฎในแต่ละข้อจึงต้องแสดงให้เห็นความเชื่อมโยงหรือสอดคล้องกับหลักพระวินัยอันเป็นหลักปฏิบัติสำคัญของพระสงฆ์ กฎพระสงฆ์ทั้ง 10 ข้อ มีหลักการและเหตุผลที่เชื่อมโยงพระวินัยไว้อย่างชัดเจนทุกข้อ³¹³ อาทิ “ห้ามบันดาการภิกษุสามเณรกระทำผิดจากพระปาติโมกขสังวรวิไนย ที่พรรณาห้ามแล้วนั้น”³¹⁴ “ให้ร่ำเรียนธรรมอันนั้นแล้วปรนินบัติตามพระบริญฺติขัติปติสาสนาให้เปนนที่เลื่อมใสศรัทธา”³¹⁵ และการออกกฎหรือหมายรับสั่งต่าง ๆ เพื่อควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ได้กลายเป็นสิ่งที่ราชสำนักกระทำสืบเนื่องเรื่อยมาจนกลายเป็นสิทธิอันชอบธรรมของราชสำนักสยามที่สามารถกระทำได้โดยไม่เกิดการต่อต้านจากคณะสงฆ์

แม้จะมีการออกกฎหมายต่าง ๆ เพื่อที่จะลงโทษพระสงฆ์ที่ประพฤติผิดพระวินัยหรือการปฏิบัติไม่เหมาะสมกับสมณเพศ ความประพฤติที่ไม่เจริญศรัทธาต่อผู้พบเห็นจึงคำนึงถึงความเหมาะสมในการบังคับใช้กฎหมายด้วย ทำให้การบังคับใช้กฎหมายที่เกี่ยวกับพระสงฆ์นั้นมีทั้งที่เป็นลักษณะประนีประนอมซึ่งเป็นสิ่งบ่งบอกถึงระยะเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงแนวคิดของราชสำนักสยาม³¹⁶ และการบังคับใช้กฎหมายที่มีความเด็ดขาดซึ่งมักจะเป็นเรื่องที่มีความเกี่ยวข้องกับความ

³¹² กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1006.

³¹³ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณแสดงความคิดเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงประกาศกฎพระสงฆ์หลังจากปราบดาภิเษก เนื้อหาหลักอยู่ที่การป้องกันการกระทำอันเป็นการโค่นล้มราชบัลลังก์ ไม่ใช่เรื่องของศาสนาล้วน ๆ ใน ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, *ความคิดการเมืองไพร่กระฎุมพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2549), 30.

³¹⁴ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1016.

³¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 1013.

³¹⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์*, 363.

มั่นคงของราชสำนักโดยตรงก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงแนวคิดของราชสำนักสยามซึ่งจะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงแนวคิดในควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์

การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในช่วง พ.ศ. 2325-2394 สามารถแบ่งเป็น 3 ประเภท คือ

- 3.3.1.1 การควบคุมวัตรปฏิบัติพระสงฆ์ที่กระทำผิดในชั้นลหุโทษ
- 3.3.1.2 การควบคุมวัตรปฏิบัติพระสงฆ์ที่กระทำผิดในชั้นครุโทษ
- 3.3.1.3 การจัดการการคณะสงฆ์ที่กระทำผิดอันมีความเกี่ยวข้องกับบ้านเมือง โดยมีรายละเอียดดังนี้

3.3.1.1 การควบคุมวัตรปฏิบัติพระสงฆ์ที่กระทำผิดในชั้นลหุโทษ

การกระทำผิดของพระสงฆ์เรียกโดยทั่วไปว่า อาบัติ³¹⁷ (ส. อาปตติ : ทุกข์, โทษ³¹⁸) หมายถึงกิริยาที่ล่วงละเมิดพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ก่อให้เกิดโทษแก่พระสงฆ์ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเพื่อประโยชน์แก่พระสงฆ์ในการสำรวมระวัง จดเว้นในสิ่งที่พระองค์ทรงห้าม และน้อมประพฤตินในสิ่งที่พระองค์ทรงอนุญาตเพื่อขัดเกลาจิตใจของตนเอง การอาบัติมี 7 อย่าง

๑. อาบัติปาราชิก ผู้พ่ายแพ้ ขาดจากความเป็นพระสงฆ์
๒. อาบัติสังฆาทิเสส ต้องอาศัยพระสงฆ์ในการออกจากอาบัติ
๓. อาบัติอุลลัจจัย อาบัติที่เกิดจากการกระทำที่หยาบคาย
๔. อาบัติปาจิตตีย์ อาบัติที่ทำให้ความดีงามตกไป
๕. อาบัติปาฏิเทสนียะ อาบัติที่ต้องแสดงคืน
๖. อาบัติทุกกฏ อาบัติที่เกิดจากการทำที่ไม่ดีไม่เหมาะสม
๗. อาบัติทุพภาสิต อาบัติที่เกิดจากการพูดไม่ดีไม่เหมาะสม

ในทางพระวินัยกำหนดลักษณะความผิดของอาบัติไว้เป็น 2 อย่าง คือ

³¹⁷ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 1 และ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539. พิมพ์เนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ ของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ)

³¹⁸ หลวงบวรบรรณรักษ์ (นิยม รักไทย), สัสมกฤต-ไทย-อังกฤษ อภิธาน, พิมพ์ครั้งที่ 5, กรุงเทพฯ : แสงดาว, 2554), 122.

1. อាប់ตัวอย่างหนัก ประกอบด้วย 1. ปาราชิก พระสงฆ์ผู้ต้องอาบัตินั้นต้องขาดจากความเป็นพระสงฆ์ทันทีที่เป็นอาบัติที่แก้ไขไม่ได้ 2. สังฆาทิเสส เป็นอាប់ตัวอย่างหนักที่ยังสามารถแก้ไขได้ พระสงฆ์ผู้ต้องอาบัตินั้นต้องอยู่กรรม (ปริวาสหรือมานัต) โดยประพฤติวัตรอย่างหนึ่งเพื่อทรมานตน อันหมายถึง สังฆาทิเสส

2. อាប់ตัวอย่างเบา พระสงฆ์ที่ต้องอาบัตินั้นต้องประจานตนต่อหน้าพระสงฆ์ด้วยกัน แล้วจึงจะพ้นโทษนั้นได้ ได้แก่ ฤกษ์จัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุกภาษิต

สำหรับราชสำนักสยาม นอกจากพระสงฆ์ที่กระทำผิดพระวินัยในชั้นความผิดลหุโทษแล้ว พระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติที่ไม่เหมาะสม ราชสำนักสยามก็ถือว่าพระสงฆ์รูปนั้นมีความผิดเช่นกัน อาทิ การแสดงธรรมเรื่องพระมหาเวสสันดรชาดกแต่เทศนาเป็นทำนองตลกขบขัน มุ่งหวังเพียงลาภสักการะ ด้วยมิได้รำเรียนพระไตรปิฎกทำให้ศาสนาพื้นเพเสื่อมสูญ การทำน้ายามนต์ต่าง ๆ มีวัตรปฏิบัติไปในทางหมอดู หมอพยา หมอนวด

แนวคิดของผู้คนในสังคมและพระสงฆ์สามัญทั่วไปนั้น ไปในทิศทางเดียวกัน คือ พุทธศาสนาไม่ได้เป็นเพียงคำสอนที่มีไว้สำหรับการรู้แจ้งหรือการเข้าสู่นิพพานเท่านั้น แต่ในวิถีชีวิตของราษฎรยังพบว่าพระสงฆ์บางส่วนยังมีเรื่องของเวทมนต์คาถาหรือไสยศาสตร์เข้ามาพุงจิตใจของผู้คน เพื่อช่วยเหลือผู้คนในสังคมที่ต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนและการคาดการณ์ไม่ได้ของชีวิต ทั้งจากการเกณฑ์แรงงานไปในการสงครามและใช้ในกิจการของราชสำนัก โรคระบาดหรือภัยพิบัติทางธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต ในขณะเดียวกันพระสงฆ์ก็ยังเป็นสื่อกลางในการจัดกิจการงานรื่นเริงต่าง ๆ ผ่านรูปแบบงานบุญหรือพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อหลังความตาย ขจัดความโชคร้ายในชีวิต ซึ่งปัจจัยทางการเมืองและสังคมเหล่านี้ผู้กรัดผู้คนไว้อย่างหนาแน่นแต่ได้ถูกผ่อนคลายเป็นพระสงฆ์ในรูปแบบต่าง ๆ จึงทำให้พระสงฆ์ยังคงมีบทบาทที่สำคัญคือบำบัดจิตใจของผู้คนในสังคมช่วงต้นรัตนโกสินทร์อีกด้วย

การกระทำที่ราชสำนักเห็นว่าเป็นวัตรปฏิบัติที่ไม่เหมาะสมหรือไม่ถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติ บางครั้งเกิดขึ้นจากพระสงฆ์และบ่อยครั้งเกิดขึ้นเนื่องจากชาวบ้านเป็นแรงสนับสนุน จึงกล่าวได้ว่าแนวคิดที่แตกต่างระหว่างราชสำนักสยามกับพระสงฆ์สามัญและชาวบ้านนั้น ก่อให้เกิดความผิดลหุโทษขึ้นบ่อยครั้ง จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้การลงโทษพระสงฆ์ที่มีความผิดจะเป็นไปในลักษณะประนีประนอมมากกว่าที่จะเป็นการบังคับตามตัวบทกฎหมายอย่างเคร่งครัด การกระทำผิดชั้นลหุโทษ อาทิ การเทศน์ตลก สวดมนต์คะนอง ราชสำนักสยามไม่มีการระบุโทษอย่างชัดเจน มีเพียงการ

แจ้งว่าเป็นโทษตามโทษานุโทษ เช่น ในกฎพระสงฆ์ฉบับที่ 1 ประกาศเมื่อ พ.ศ.2325 ห้ามพระสงฆ์เทศน์ตลกขบขันเป็นทำนองกาพย์กลอน ให้แสดงธรรมตามวาระพระบาลีและอรรถกถาเท่านั้น “ถ้าพระสงฆ์เถรเถรแลอนาประชาราษฎร์ผู้ใด มิได้ประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้ จะเอาตัวผู้มิได้กระทำตามกฎแลญาติโยมพระสงฆ์เถรรูปนั้นเป็นโทษตามโทษานุโทษ”³¹⁹ หรือในกรณีที่พระสงฆ์กระทำตนเป็นหมอนวด หมอยา หมอดู เรียไรทรัพย์สินสิ่งของอันไม่ใช่วัตรปฏิบัติแห่งสมณเพศ ราชสำนักตราฎหมายห้ามพระสงฆ์เรียไรสิ่งของเงินทองจากฆราวาสอันไม่ใช่ญาติของตนและห้ามประพฤตินั้นเป็นหมอยา หมอดู หากไม่ปฏิบัติตาม “จะเอาญาติโยมเป็นโทษ ฝ่ายฆราวาสทั้งปวงจะให้ลงพระราชอาชญาเขียนตามโทษานุโทษ (ความผิดมากและน้อย, โทษทั้งหนักและเบา)”³²⁰ ส่วนการประพฤตินั้นไม่เหมาะสมกับสมณเพศ ไม่ว่าจะเป็นการเสพสุรายาเมา กินน้ำตาลส้ม เล่นเบี้ย ขนไก่ นุ่งห่มจีวรสีแสดสีชมพู ฉันทอาหารยามวิกาล เที้ยวกกลางคืน เดินเบียดเสียดในหมู่ชน ก็มีประกาศห้ามพระสงฆ์ปฏิบัติกิจที่ไม่เหมาะสมกับสมณเพศ

แต่นี้สืบไปเมื่อน้ำถ้าผู้ใดเห็นพระสงฆ์กระทำอุลามก เป็นอลัชชียภิกษุเสพสุรายาเมากินน้ำตาลส้ม และตะหลกขบขันเล่นเบี้ยขนไก่ กระทำให้ผิดเทศสมณะ ไม่ต้องด้วยพระวินัยบัญญัติ ให้อำนาจผู้ใดเตือน ถ้ามีฟังให้ไปบอกเจ้าอธิการเจ้าคณะ อนึ่งถ้าผู้ใดล้มตาย ห้ามอย่าให้เจ้าภาพนิมนต์พระสงฆ์สวดพระมาโลย ให้นิมนต์แต่พระอภิธรรม แลสวดให้สารอดไปปรกติ อย่าให้ร้องเปล่งน้ำ³²¹

จะเห็นได้ว่า แม้จะมีการระบุว่าให้ลงโทษตามโทษานุโทษแต่ก็ไม่ได้ระบุรายละเอียดของโทษนั้น ๆ ในขณะที่ผู้มีความเกี่ยวข้องกับการกระทำผิดของพระสงฆ์ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับผู้พutschทั้งฆราวาส ญาติโยมกลับมีการระบุโทษของการละเมิดกฎหมายพระสงฆ์ คือ การลงพระราชอาชญาเขียนตั้งปรากฏโทษไว้ว่า “ถ้าแลพระราชคณะเจ้าอธิการ ภิกษุสามเณร ฆราวาส สังฆปริณายกการผู้ใด ๆ มิกระทำตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้ แลละเมิดเสียมิได้กำชับว่ากล่าวกัน กระทำให้พระศาสนาเศร้าหมองดุจหนึ่งแต่ก่อนนั้น ฝ่ายพระราชคณะพระภิกษุสามเณร จะเอาญาติโยมเป็นโทษ

³¹⁹ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1008.

³²⁰ เรื่องเดียวกัน, 1016.

³²¹ เรื่องเดียวกัน, 1028.

ฝ่ายฆราวาสทั้งปวงจะให้ลงพระราชอาญาเขียนตามโทษานุโทษ”³²² นอกจากนี้ยังมีว่า “ถ้าพระสงฆเถรเณรแลอนาประชาราษฎรผู้ใด มิได้ประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้ จะเอาตัวผู้มิได้กระทำตามกฎหมายแลญาติโยมพระสงฆเถรเณรรูปนั้นเปนโทษตามโทษานุโทษ”³²³

การวางระบบระเบียบด้วยความประณีประนอมนี้ ราชสำนักสยามได้ใช้วิธีการแบบอะลุ่มอล่วยต่อพุทธจักรสืบเนื่องเรื่อยมาและปัญหาของพระสงฆ์ที่กระทำผิดหรือมีวัตรปฏิบัติไม่เหมาะสมกับสมณเพศก็ยังคงปรากฏอย่างต่อเนื่อง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ออกพระราชกำหนด³²⁴ เพื่อควบคุมปัญหาทั้งเรื่องพระสงฆ์สามเณรที่ลักเพศนุ่งห่มผ้าเหมือนฆราวาสออกเที่ยวยามค่ำคืน ต้มสุรยาเมา เที่ยวชมมหรสพในยามค่ำคืนกลางฝูงชน ปฏิบัติตนเป็นโจรวิ่งราวฉกชิงทรัพย์สิน รับจํานำของจากฆราวาส รวมถึงการออกประกาศห้ามมิให้ชาวบ้านนิมนต์พระสงฆ์สามเณรสวดพระมาลัยเป็นลํานําทลกคณะนองอีกหลายครั้ง³²⁵ ทั้งยังมอบหมายให้กรมสังฆการีจัดทำบัญชีทางว่ารายชื่อพระสงฆ์สามเณร พร้อมทั้งชื่อของนายประกัน จัดส่งไปยังเจ้าคณะใหญ่เพื่อให้เจ้าคณะใหญ่รวบรวมส่งไปให้พนักงานกรมพระธรรมการทุกเดือน อันเป็นการกวดขันความประพฤติของบรรดาพระสงฆ์สามเณร³²⁶ โดยให้พระราชาคณะวัดพระเชตุพนฯ เป็นผู้แจ้งประกาศไปยังวัดต่าง ๆ เพื่อให้ทำบัญชีทางว่าขึ้น และราชสำนักพยายามหามาตรการต่าง ๆ มาใช้เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น รวมถึงการอาราธนาพระราชาคณะ พระฐานานุกรม ไปอยู่ตามวัดต่าง ๆ เพื่อไปดูแลความเรียบร้อยของพระเณรในวัดนั้น ๆ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า พระอารามวัดสังขจาย วัดคูสิตาราม วัดบางจาก 3 อารามนี้ หมายท่านผู้ใดเป็นผู้ใหญ่บังคับบัญชาพระสงฆ์สามเณรในพระอารามนั้น ให้นิมนต์พระมงคลเทพมุนี วัดมหาธาตุ ไปอยู่วัดคูสิตาราม 1 ประปลัดวัดมหาธาตุ ไปอยู่วัดสังขจาย 1 พระวินัยธรวัดมหาธาตุ

³²² เรื่องเดียวกัน, 1016.

³²³ เรื่องเดียวกัน, 1006-1008.

³²⁴ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 577, หมวดกฎหมาย, กท.ร.2, สมุดไทยดำ, จ.ศ.1172, เส้นขาว เรื่อง “พระราชกำหนด”

³²⁵ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 7, กท.ร.2, จ.ศ. 1176 “ท้องตรา เรื่อง ห้ามมิให้ชาวบ้านนิมนต์พระสงฆ์สามเณรสวดพระมาลัยเป็นลํานําทลกคณะนอง”

³²⁶ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 566 หมวดกฎหมาย กท.ร.2, จ.ศ.1176, เรื่อง “หมายประกาศ”

ไปอยู่วัดบางจาก 1 รวม 3 องค์”³²⁷ “ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่าพระอริยธัช วัดราชคฤห์ พระสุเมธ วัดชนะสงคราม ถึงแก่มรณภาพ หากใครจะเป็นใหญ่บังคับบัญชาว่ากล่าวพระสงฆ์สามเณรไม่ให้นิมนต์พระวินัยธร วัดไผ่ล้อม พระครูธรรมวิจารณ์ วัดบ้านใหม่ ลงมายังไปอยู่วัดชนะสงคราม”³²⁸

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าราชสำนักจะหาวิธีการแก้ปัญหาหรือมาตรการป้องกันต่าง ๆ นานา สำหรับความย่อหย่อนพระวินัยของพระสงฆ์สามเณรใหญ่ สมิ (คำเรียกพระสงฆ์ผู้ต้องอธิกรณ์ชั้นปาราชิก) รวมถึงฆราวาสอยู่วัดซึ่งในบางครั้งเป็นต้นเหตุแห่งการก่อปัญหาในคณะสงฆ์ แต่ปัญหาเหล่านี้กลับมีที่ท่าเพิ่มมากขึ้น ราชสำนักเล็งเห็นว่าปัญหาของพระสงฆ์อาจจะเกิดขึ้นจากการที่พระสงฆ์สามเณรเข้ามาบวชเรียนแต่ไม่ได้ศึกษาบาลีจึงไม่เข้าใจพระวินัยบัญญัติ “ด้วยภิกษุสามเณรทุกวันนี้ เกิดกำเริบกระทำอนาจารเป็นการหยาบช้ำลามกมลทินในพระพุทธศาสนาเป็นอันมากกว่ามากย่นัก ทั้งนี้ก็เพราะเหตุว่ามิได้ศึกษาให้รู้จักลักษณะพระจตุปารีสุทธิตีล 4 ประการแต่สำนักแห่งพระอุปัชฌาย์อาจารย์”³²⁹ ราชสำนักจึงส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์สามเณรและได้เผด็จ (คำประกาศให้พระสงฆ์มากกว่า 1 รูป กระทำกิจร่วมกัน) สมเด็จพระสังฆราช (มี) และสมเด็จพระพนรัตน์ (อาจ) วัดสระเกศ ให้แต่งหนังสือโอวาทานุสาสนี แสดงข้อวัตรปฏิบัติอันสมควรแก่สมณเพศ คัดแจกไปยังพระอารามต่าง ๆ ซึ่งในหนังสือโอวาทานุสาสนี ได้บรรยายสาเหตุและสภาพความหละหลวมพระวินัยของพระสงฆ์ในช่วงเวลานั้นไว้ว่า

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้ให้อุปสมบทบรรพชาเหล่านั้นเล่า ครั้นแล้วก็มักปล่อยให้ไปลำพังอำเภोज มีได้กำชับให้มีผู้มารับเอาภาระธุระช่วยสั่งสอนแทนตัว ก็พากันเสื่อมจากวัตรปฏิบัติ ทั้งอุปัชฌาย์อาจารย์และศิษย์ทั้งปวง เป็นอย่างนี้โดยมาก ฝ่ายศิษย์ที่ไปจากสำนักแห่งพระอุปัชฌาย์อาจารย์นั้นเล่า ก็ไปเที่ยวอยู่แต่ตามลำพังตน หากมีผู้ใหญ่จะบังคับบัญชาให้อยู่ในอานาโรวาท ให้ปฏิบัติโดยสมณะสาธูปได้ไม่ ก็ไม่รู้จักที่หนักที่เบาในระหว่างสิกขาบทน้อยใหญ่ โดยที่สุดแต่พระไตรสรณาคมน์ก็หารู้จักไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีต้นว่า ปฎิสชาโย และ อัสสา มยา ก็ว่าผิดบ้างถูกบ้าง ดูอาการเห็นประหนึ่งว่าไม่ได้ปัจจเวกขณนั้นเสียโดยมาก อนึ่งกิจที่จะพิณฑุอริฎฐานบาตรและจีวรเล่าก็

³²⁷ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 14, สมุดไทยดำ, กท.ร.2, จ.ศ.1182, เรื่อง “หมายรับสั่งรัชกาลที่ 2”

³²⁸ เรื่องเดียวกัน

³²⁹ โอวาทานุสาสนี (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2457. พิมพ์แจกในงานศพหม่อมราชวงศ์สุขฮังในหม่อมเจ้าทรงวุฒิกภาพ), 2-3.

หาเข้าใจไม่ ก็มีแต่จะฝ่าฝืนพระพุทธรักย่ำยีลิกขาบทให้ต้องอาบัติน้อยใหญ่ทุกวันไป ดูอาการเสมือน
กระเบื้องแตกแต่ย้วยอยู่ในป่า ไม่รู้จักที่ซุกที่เตียนเปนอาทิ ไม่เอื้อเพื่อยำเียงพระพุทธรักอาณาจักร
คบกันกระทำทุจริตทราซึพต่าง ๆ ให้เปนอันตรายเศร้าหมองในพระพุทธรักศาสนาโดยมาก³³⁰

เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) และสมเด็จพระพนรัตน์ (อาจ)³³¹ ร่วมกันแต่งหนังสือโอวาทา
นุศาสน์เรียบริ้อยแล้ว ราชสำนักได้แจกจ่ายหนังสือนี้ไปยังวัดตามหัวเมืองต่าง ๆ ทั้ง “มีโอวาท
ประกาศกำชับให้ไว้แก่พระราชอาณาเขตฐานานุกรมฝ่ายคามวาสีอรัญวาสี และเจ้าอธิการแขวงจังหวัด
เมืองเอกเมืองโท ตริ จัตวา ปากใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวง ว่าแต่นี้สืบไปเบื้องหน้าให้พระราชอาณา
เขตฐานานุกรมผู้ใหญ่ผู้น้อย และเจ้าอธิการทั้งปวง ตั้งใจเคารพในพระพุทธรักศาสนา อุตสาหะสั่งสอนภิกษุ
และสามเณรให้ตั้งอยู่ในพระจตุปาริสุทธิศีล”³³² แม้ว่าจะมีการแจกหนังสือและกำชับอย่างเข้มงวด
แต่ปัญหาความย่อหย่อนในพระวินัยของพระสงฆ์นั้นยังคงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเรื่อยมา พฤติกรรม
พระสงฆ์สามเณรที่ย่อหย่อนพระวินัยและประพฤตินอกไม่ถูกไม่ควรยังมีปรากฏใน “ประกาศ ฆราวาส
ห้ามมิให้คบพระอลัชชี เมื่อ พ.ศ.2385”³³³ ระบุว่ามิทั้งพระสงฆ์สามเณรสุบผืน สุบกัญชา ต้มสุรา
น้ำตาลส้ม ฉันทข้าวและอาหารขบเคี้ยวในยามวิกาล ใส่หมวกเสื่อกางเกงเหมือนอย่างฆราวาส คาด
กระเป่าผูกผ้าโพกศีรษะ นุ่งหม้อผ้าขาวบ้าง ผ้าสีบ้าง ผ้าขาวม้าบ้าง เอาจิวรพาดบ่า ใส่เงินใส่ทอง ทัด
ดอกไม้สวมมาลัยทั้งคอและมือ ถืออาวูรทั้งมิด ดาบ ขวาน กระบอง เดินอยู่บนถนน วิวาทรีนพันแหง
กลางคืนแปลงเพศหม้อผ้าแพรที่มีสีต่าง ๆ แล้วออกจากวัดไปเที่ยว ดูลอยกระทง พายเรือสำปั้นแข่งกับ
สีกาบ้าง ลงเรือลำเดียวกับสีกาบ้าง ไปดูโล้ชิงช้า ดุมหรรสพ การเล่นต่าง ๆ เล่นการพนัน ทั้งชนนก ชน
ไก่ กัดปลา กัดปลาเข็ม เล่นถั่ว เล่นโป เล่นอโง่ ตัดทุเรียน บอกหอยให้ฆราวาส เล่นแข่งเรือ วิ่งวัว

³³⁰ โอวาทานุศาสน์, 2-3.

³³¹ สมเด็จพระพนรัตน์ (อาจ) ซึ่งเป็นผู้แต่งหนังสือโอวาทานุศาสน์ก็ปฏิบัติตนไม่เหมาะสมกับสมณเพศ
ในขณะที่รื้อสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ณ วัดมหาธาตุ สมเด็จพระพนรัตน์ (อาจ) ต้องอธิกรณ์ขึ้นด้วย
ประพฤติดื้อศิษย์ผิดสมณสาธูปแต่ไม่ถึงขั้นอาบัติปาราชิกจึงถูกถอดสมณศักดิ์และนิมนต์ไปอยู่วัดไทรทอง (ได้รับการ
บูรณปฏิสังขรณ์และสถาปนาขึ้นใหม่เป็นวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว) ใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชอาณาเขตผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม
1, 64.

³³² โอวาทานุศาสน์, 3-4.

³³³ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 628 หมวดกฎหมาย, กท.ร.3, หนังสือสมุทไทย, จ.ศ.1204, เรื่อง
“ประกาศฆราวาสห้ามมิให้คบพระอลัชชี”

ควาย เล่นสบบ้า ต่อไก่ป่า ต่อนกสีชมพูนกเขา เล่นมวยปล้ำ กระบี่กระบอง เทศน์มหาชาติตลกคะนอง
แย่งกันรับอาหารบิณฑบาต เป็นต้น

พฤติกรรมของพระสงฆ์สามเณรที่ย่อหย่อนพระวินัยตามที่ปรากฏในเอกสารนั้นไม่ใช่เป็น
สิ่งที่พบเห็นได้แค้ในเมืองหลวงเท่านั้น พระสงฆ์ที่อยู่ตามเมืองต่าง ๆ ก็มีภาพความย่อหย่อนพระวินัย
เช่นกัน อาทิ ในโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ซึ่งเป็นงานวรรณกรรมที่สะท้อนสภาพสังคม ได้
บรรยายสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ระหว่างทางที่ได้พบเห็น ทั้งนี้ได้บรรยายภาพเหตุการณ์ของพระสงฆ์
สามเณรที่มีวัตรปฏิบัติหย่อนยานในสายตาของผู้ประพันธ์ไว้ว่า

ตวันเอนเหนพระพร้อม	ล้อมวง
ตีปะตะตะกร้อตรง	คูใต้
สมภารท่านก็ลง	เล่นสนุก ขลุ่ยแฮ
เช่าค่างต่างอวดไอ้	อกให้ใจหายๆ
อยู่ดกะกร้อฟ่อไก่ตั้ง	ตีอัน
ผ้าพาดบาทเหล็กพั่น	เห็นบั้ง
ไก่แพ้แร้ขบฟัน	ฟัดอุบ ทูบเอย
เจ้าวัดตัดเรือตั้ง	แต่งเหลี่ยนเอนใจฯ
เสียเทียรเสียทูปซ้า	เสียสัทา
เสียที่กระมลมา	โนศน์อม
เสียตายฝ่ายศาสนา	สัมนะ พระเอย
เสียน่าตาทูพร้อม	เพราะรู้ดูเห่นฯ ³³⁴

นอกจากนี้ ยังมีการบรรยายให้เห็นว่ายังคงมีพระสงฆ์ที่เล่นแร่แปรธาตุจนธาตุต่าง ๆ ที่
เล่นนั้นเกิดการระเบิดและทำให้พระสงฆ์รูปนั้นถึงกับมรณภาพ ในโคลงบท 359 ว่า

สงสารท่านที่ม้วย	อวยบุญ
กระตูกยังบังสกุณ	เก็บผ้า

³³⁴ สุนทรภู่, โคลงนิราศสุพรรณ ฉบับสมบูรณ์ พร้อมด้วยเชิงอรรถและแผนที่สังเขป แสดงระยะ
เดินทาง (พระนคร : กรมศิลปากร, 2510), 74-75.

ยามบาตรขาดเปนจุน จุดใส่ ไฟเอย
ตายเปล่าเจ้ากุ่มบ้า บอรู้ครูสอน³³⁵

แนวคิดที่แตกต่างสำหรับสุนทรภู่ที่ขึ้นชื่อว่าเป็น “มหากวีกระฎุมพี”³³⁶ และอยู่ภายใต้ อิทธิพลวัฒนธรรมของราชสำนักสยามอันแวดล้อมไปด้วยพระราชอาคณະ พระสงฆ์ทรงความรู้และ เครื่องครัดในพระวินัยภายใต้กรอบที่ราชสำนักพยายามกำกับไว้ จึงบรรยายภาพเหตุการณ์และความรู้สึกเสื่อมศรัทธาต่อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์อย่างรุนแรง

พระสงฆ์ที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นซึ่งคาดการณ์ว่าทั่วอาณาจักรมีพระสงฆ์มากถึง 100,000 รูป³³⁷ ทำให้พระราชอาคณະหรือพระสงฆ์ฝ่ายปกครองสอดส่องดูแลความเรียบร้อยของพระสงฆ์ เหล่านั้นไม่ทั่วถึง ราชสำนักให้ฆราวาสช่วยสอดส่องดูแลและหากพบเห็นพระสงฆ์ที่มีพฤติกรรมไม่เหมาะสมให้แจ้งพระราชอาคณະ พระภูณานุกรม เพื่อดำเนินการต่อไป

ถ้าผู้ใดพบเห็นพระสงฆ์สามเณรที่เป็นอะลัชชีมิได้มีอินทริยสังวร แลประพฤตผิด...ให้เห็นแก่ พระพุทธศาสนา...ช่วยจับกุมเอาตัวมามอบแก่พระราชอาคณະภูณานุกรม เจ้าอธิการที่อารามให้ แล้ว ให้บอกกล่าวสั่งขมการ...จะได้นำความกราบทูลแล้วจะภาตตัวภิกษุสามเณร...ไปส่งอุปัชฌาให้ ว่ากล่าวสั่งสอน...ถ้าผู้ใดแม้ฟังห้ามตามพระราชกำหนดกฎประเทศไว้ยังขึ้นจะเปนใจให้แก่ภิกษุ สามเณร...ซึ่งเปนอลัชชีมิได้จับกุมเอาความว่ากล่าว ลวงพระราชกำหนดดังนี้ ความทุกข์จะพึงมีแก่ คนทุศีล³³⁸

แม้แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่โดยสภาพของพระองค์นั้นเป็น ประธานแห่งการจัดการพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดความเรียบร้อยในพุทธจักร พระองค์ก็ยังคงทรง

³³⁵ สุนทรภู่, โคลงนิราศสุพรรณ ฉบับสมบูรณ์ พร้อมด้วยเชิงอรรถและแผนที่สังเขป แสดงระยะ เดินทาง, 74-75.

³³⁶ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับสุนทรภู่และงานวรรณกรรมที่เป็นภาพสะท้อนของชนชั้นกระฎุมพีใน สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์เพิ่มเติมที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สุนทรภู่ : มหากวีกระฎุมพี” ใน ปากไก่และใบเรือ, พิมพ์ครั้งที่ 4 (นนทบุรี : ฟาเดียวกัน, 2555), 207-260.

³³⁷ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530), 60.

³³⁸ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 628 หมวดกฎหมาย, กท.ร.3, หนังสือสมุดไทย, จ.ศ.1204 เรื่อง “ประกาศฆราวาสห้ามมิให้คบพระอลัชชี”

อะลุ่มอล่วยกับความผิดเล็ก ๆ น้อย ๆ ของบรรดาพระสงฆ์สามเณร “ครั้งหนึ่งสามเณรมาคอยเรียนหนังสือ เตะตะกร้อกันในศาลาพระมหาปราสาท เจ้าพนักงานห้ามปรามแล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูล ดำรัสว่า เจ้ากูจะเล่นบ้างก็ช่างเจ้ากูเถิด”³³⁹

จะเห็นได้ว่า ราชสำนักสยามใช้วิธีการจัดการกับพระสงฆ์ที่กระทำความผิดในชั้นครุโทษแบบประนีประนอม กำหนดโทษของความผิดไว้ 2 แนวทาง คือ การว่ากล่าวตักเตือนและการลงโทษฆราวาสญาติพี่น้องที่มีส่วนรู้เห็นกับความผิดนั้น ๆ ของพระสงฆ์ การแก้ปัญหาของราชสำนักนั้นยังได้ให้ชาวบ้านราษฎรมีการตรวจสอบวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ซึ่งจะก่อให้เกิดเป็นแนวคิดการอยู่ร่วมกันระหว่างพระสงฆ์และชาวบ้าน แต่ในขณะเดียวกัน พระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติจนถึงอาบัติปาราชิก ราชสำนักจะมีบทลงโทษอย่างชัดเจนเพื่อควบคุมดูแลความเรียบร้อยของคณะสงฆ์ซึ่งราชสำนักเป็นผู้ดูแลความเรียบร้อยโดยตรงของพุทธจักร

3.3.1.2 การควบคุมวัตรปฏิบัติพระสงฆ์ที่กระทำผิดในชั้นครุโทษ

การกระทำผิดพระวินัยของพระสงฆ์ในระดับร้ายแรงที่สุดคือ การอาบัติปาราชิก³⁴⁰ ซึ่งเป็นประเภทของโทษที่เกิดจากการล่วงละเมิดสิกขาบทประเภทครุกาบัติ เรียกว่า อาบัติปาราชิก กำหนดไว้ 4 ข้อ ได้แก่ 1. การเสพเมถุน 2. การถือเอาทรัพย์สินของที่เจ้าของไม่ได้ให้มาเป็นของตน 3. การพรากกายมนุษย์จากชีวิต (ฆ่าคน) 4. การกล่าวอวดอุตริมนุสธรรม ในทางพุทธศาสนาถือว่าอาบัติปาราชิกทั้ง 4 นี้เป็นอาบัติหนัก คือ เมื่อเกิดขึ้นแล้วไม่สามารถแก้ไขได้ พระสงฆ์รูปใดที่ต้องอาบัติปาราชิกเพียงข้อใดข้อหนึ่งแม้จะไม่กล่าวลาสิกขาบท เมื่อความผิดสำเร็จก็ถือว่าขาดจากความเป็นพระสงฆ์ทันที เมื่อขาดจากความเป็นพระสงฆ์แล้วก็ไม่สามารถอยู่ร่วมกับพระสงฆ์รูปอื่นหรือคณะสงฆ์ได้ต้องลาสิกขา มิฉะนั้นจะกลายเป็นพวกอลัชชี (แปลว่า ผู้ไม่ละอาย) ผู้ที่ต้องอาบัติปาราชิกจะไม่สามารถกลับเข้ามาบวชใหม่ได้ตลอดชีวิต

³³⁹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ “ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม ตอน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” ใน *ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา*, 233.

³⁴⁰ ปาราชิก แปลว่า ยังผู้ต้องพ่าย หมายถึง ผู้ต้องพ่ายแพ้ในตัวเองที่ไม่สามารถปฏิบัติในพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้ากำหนดไว้ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 1*

ราชสำนักสยามซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาจึงเข้มงวดกับพระสงฆ์ที่กระทำความผิด อาบัติปาราชิกเป็นอย่างมาก เนื่องจากพระสงฆ์ที่กระทำความผิดเหล่านี้เป็นผู้สร้างความมัวหมองให้กับพุทธศาสนา “เสียดศรีธาทานะนายก”³⁴¹ จะเห็นได้ว่ากฎหมายต่าง ๆ ที่ออกโดยราชสำนักพระบုโฑษของการอาบัติปาราชิกไว้อย่างรุนแรงเพื่อป้องกันการกระทำความผิด อาทิ ในกฎพระสงฆ์ฉบับที่ 5 (วันอาทิตย์ เดือน 8 ขึ้น 15 ค่ำ พ.ศ.2326) ห้ามพระสงฆ์ที่ต้องจัดปาราชิกเข้าร่วมทำสังฆกรรม มีบทลงโทษว่า “ถ้ามีผู้โจทก์ว่ากล่าวพิจารณาเปนสัจจะเอาตัวเปนโทษถึงสิ้นชีวิตร แล้วให้รับราชบาตรขับเข็ญตี โบายญาติโยมจงหนัก”³⁴² หรือกฎพระสงฆ์ฉบับที่ 9 (วันศุกร์ แรม 4 ค่ำ เดือน 9 พ.ศ.2337) ให้รายละเอียดไว้ว่า เนื่องจากมหาสิน เมื่อครั้งยังเป็นพระครูอยู่วัดนาคกลางปลอมตัวเข้าไปหานางอึ้ง ข่าหลวงในกรมสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าอภิภิเบศ ต้องเมณูปาราชิกแต่ยังปกปิดเพื่อเข้า กระทำสังฆกรรมในพระอุโบสถจึงตรากฎให้พระราชาคณะ พระฐานานุกรม ตรวจตราดูแลคณะสงฆ์ ทั้งหลายเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาลักษณะนี้ขึ้น ทั้งกำหนดบทลงโทษไว้ว่า “จะเอาตัวเปนโทษถึง 7 ชั่วโมง แล้วจะให้ลงพระราชอาชาติโยมพระราชาคณะ โยมถานานุกรม โยมเจ้าอธิการ อันตพซึ่ง กระทำความผิดและเมินเสียด มีระวังตรวจตรากันให้เปนลามก ขึ้นในพระศาสนา”³⁴³

นอกจากนี้ ในพระอัยการลักษณะฝ่าฝืนระเบียบ กัระบุนโทษของพระสงฆ์ที่อาบัติปาราชิก ไว้ในมาตรา 40 ว่า “พระครูภิกษุสามเณร ผิดเมียบานถึงชำเราชื่อว่าปาราชิก ให้สึกออกเสียแล้วให้ไหม โดยพระราชกฤษฎีกา” และมาตรา 41 ว่า “ถ้าพระครูภิกษุสามเณรอยู่ในศีล ทำทุราจานผิดกิจวินัยทำ ร้ายด้วยหญิงหาผู้มีได้ถึงชำเราเปนสัจไซ้ ชื่อว่าปาราชิกให้สึกออกลงโทษ 50 25 ที่ส่งตัวลงญาข้าง หลวง ส่วนหญิงนั้นให้ทำโทษดุจหญิง ทำชู้นอกใจผู้นั้นแล”³⁴⁴

พระสงฆ์ที่กระทำความผิดธรรมปาราชิกและอทินนาทานปาราชิกมีจำนวนมากจนเป็นที่ เสื่อมเสียแห่งพุทธจักร ราชสำนักบริภาษพระสงฆ์ที่ต้องอาบัติเหล่านี้ว่าเป็นดั่งมหาโจรปล้นศาสนา³⁴⁵ และแม้ว่าราชสำนักจะกำหนดโทษของพระสงฆ์กระทำความผิดขั้นร้ายแรงถึงอาบัติปาราชิกให้มี บทลงโทษอย่างรุนแรงในระดับ “ถ้าแลมิฟังพระราชกำหนดกฎหมายนี้ แลตัวต้องจัดปาราชิกแต่อันใด

³⁴¹ กฎหมายตามสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1014.

³⁴² เรื่องเดียวกัน, 1014.

³⁴³ เรื่องเดียวกัน, 1026.

³⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, 564.

³⁴⁵ กฎหมายตามสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1023.

อันหนึ่งแล้ว แลปกปิดโทษไว้เข้ากระทำสงฆ์ด้วยพระสงฆ์ให้พระศาสนาเศร้าหมอง ถ้ามีผู้โจทหา ว่ากล่าวพิจารณาเปนลัทธิจะเอาตัวเปนโทษถึงสิ้นชีวิตแล้วให้รับราชบาตรขับเขี้ยวตีโดยญาติโยมจน หนัก อย่าให้เปนเหยียงหย่างสืบไป”³⁴⁶ ทั้งยังอาราธนาให้พระราชาคณะ พระภูษานุกรม พระ อุปัชฌาย์ เข้มงวดตรวจตราดูแลเอาใส่ใจเพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาเหล่านี้ รวมถึงการให้ราษฎรช่วย สอดส่องดูแลความประพฤติของพระสงฆ์ หากพบพระสงฆ์ที่กระทำการอันก่อให้เกิดให้เกิดอาบัติ ปาราชิก แต่ไม่แจ้งราชสำนักให้ทราบ “จะเอาโทษแต่มูลนายลงมา จนบิดามานดาญาติพี่น้องเพื่อน บ้านใกล้กัน ที่ถือจรรยาได้ห้ามปราม เอามาว่ากล่าวนั้นเปนโทษเสมอด้วยโทษสมณคหบดีหญิงคิลเภศ อันเปนบาปหยาบช้านั้น”³⁴⁷

อย่างไรก็ตาม ราชสำนักก็ยังพบว่าปัญหาหลักซึ่งยังคงปรากฏขึ้นในพุทธจักรอย่างต่อเนื่อง จนทำให้ราชสำนักต้องชำระพระสงฆ์เป็นการใหญ่และในครั้งนั้น “ให้พระราชาทานผ้าขาวลี้กอกเกลียว จากพระศาสนา เปนคนร้อยญาติแบดคักแขนเปนไพร่หลวง ใช้ราชการที่หนักห้วงมิให้ดูเหยียงหย่าง กัน”³⁴⁸ และแม้ว่าราชสำนักจะใช้การควบคุมจัดการทั้งการออกกฎหมายกำกับ รวมถึงการใช้พระราชา คณะเป็นผู้ควบคุมดูแลกิจการต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง แต่ใน พ.ศ.2359 กลับเกิดเหตุการณ์ให้พุทธจักร มัวหมอง กรณีพระราชาคณะต้องอธิกรณ์พร้อมกัน 3 รูป ซึ่งพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ทั้ง 3 รูปล้วนเป็น พระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ โดยเฉพาะตำแหน่งพระพุทโธษาจารย์นับเป็นตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะ เหนือและโดยธรรมเนียมปฏิบัติแล้วพระราชาคณะรูปใดที่ดำรงตำแหน่งนี้มักจะได้ขึ้นเป็นสมเด็จพระ สังฆราชในลำดับถัดไป ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ระบุรายละเอียดไว้ว่า

ในเดือน 12 ปีชวด อัฐศกนั้น มีโจทฟ้องว่า พระพุทโธษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุ รูป 1 พระญาณสมโพธิ (เค็ม) วัดนาคกลาง รูป 1 พระมงคลเทพมุนี (จันท) วัดหน้าพระเมรุกรุงเก่า รูป 1 ทั้ง 3 รูป นี้ประพฤติผิดพระวินัยบัญญัติข้อสำคัญ ต้องเมณูปาราชิกมาช้านาน จนมีบุตรหลายคน โปรด ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษัรณเรศ กับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรง พิจารณาได้ความเป็นสัตย์สมดังฟ้องจึงมีรับสั่งเอาตัวผู้ผิดไปจำไว้ ณ คุก³⁴⁹

³⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, 1014.

³⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, 1025.

³⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, 1028.

³⁴⁹ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 116.

สำหรับคดีพระราชาคณะที่อาบัติปาราชิกในครั้งนี้ ไม่ปรากฏในเอกสารว่าราชสำนักมีบทลงโทษอย่างไร แต่จากโคลงในบัตรสนเท่ห์ที่ว่า “ไกรสรพระเสด็จได้ ลีกลี กรมเจษฎาบดี เร่งไม้”³⁵⁰ จึงสันนิษฐานว่าราชสำนักให้ลี้กพระราชาคณะเหล่านั้นและรับโทษด้วยการเขียนแต่ปัญหาพระสงฆ์ต้องอาบัติปาราชิกนั้นยังคงมีอยู่เป็นจำนวนมาก ใน พ.ศ.2385 ราชสำนักทำการตรวจสอบพระสงฆ์ที่กระทำผิดพระวินัยจนถึงต้องอาบัติปาราชิกและพระสงฆ์ที่ถูกพิจารณาแล้วว่าต้องอาบัติปาราชิกก็จะพระราชทานผ้าขาวให้ลี้กออกมา ในครั้งนั้นมีทั้งพระราชาคณะ พระสงฆ์สามัญกระทำผิดจนต้องลี้กออกมามากกว่า 500 รูป “เมื่อ ณ เดือน 1 เดือน 2 เดือน 3 เกิดชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤติอนาจารมิดวร ทั้งบ้านทั้งเมืองได้ตัวชำระศึกเสียก็มาก ประมาณ 500 เศษ ที่หนีไปก็มาก พระราชาคณะเป็นปาราชิกก็หลายรูป”³⁵¹ สำหรับการควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์หัวเมืองซึ่งอยู่ห่างไกลจากการสอดส่องดูแลของเครือข่ายราชสำนัก ราชสำนักจะมีใบบอกให้เจ้าเมืองรายงานสอดส่องดูแลแล้วตัวอารามและคณะสงฆ์ หากพบว่าพระสงฆ์รูปใดต้องคดีที่เป็นครุโทษหรือพระสงฆ์ถูกกล่าวโทษปาราชิก³⁵² ให้มีใบบอกมายังราชสำนัก และให้นำพระสงฆ์ผู้ถูกฟ้องมาสืบสวนที่กรุงเทพฯ เพื่อพิจารณาและลงโทษ³⁵³ ซึ่งการกระทำเช่นนี้นอกจากจะเป็นการควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ แล้วยังเป็นการยับยั้งบทบาทหน้าที่และอำนาจของราชสำนักที่ถือว่ากรุงเทพฯ คือ ศูนย์กลางอำนาจและศูนย์กลางพุทธศาสนาอีกด้วย

การตรวจสอบวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ตรงตามพระวินัยบัญญัติในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจนต้องลี้กพระสงฆ์กว่า 500 รูป เป็นผลสืบเนื่องมาจากการเข้ามาของกลุ่มมิชชันนารีที่มีความรู้ความสามารถทางวิทยาศาสตร์ การแพทย์ และทางวิทยาการต่าง

³⁵⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารานุกรม, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 117. เหตุการณ์ทั้งบัตรสนเท่ห์ครั้งนี้ ทำให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร ซึ่งเป็นศิษย์ของพระพุทโธมหาราช (บุญศรี) ประชวรสิ้นพระชนม์ขณะคุมขังรอการไต่สวนเนื่องจากการตั้งบัตรสนเท่ห์

³⁵¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, (กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊คส์, 2560), 268.

³⁵² หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 122, จ.ศ.1208, เรื่อง “คัดบอก เรื่อง เมืองสุโขทัย พิจิตร เรื่องความทาสและปาราชิก”

³⁵³ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 297, จ.ศ.1207, เรื่อง “หนังสือพระยามหาอำมาตย์ เรื่อง ถึงพระพิจิตรให้ส่งผู้รู้จักตัวอ้ายกอง อี้เมือง ที่ต้องหาว่าปาราชิกซึ่งกักตัวไว้ในกรุงเทพฯ”

ๆ จนเกิดเป็นปรากฏการณ์ “การชนกันระหว่างอารยธรรม (The clash of Civilization)”³⁵⁴ เพื่อไม่ได้พุทธศาสนาถูกกลุ่มมิชชันนารีกล่าวหาว่าเป็นพุทธจักรที่มีหมอง นักบวชในศาสนาประพัตดินไม่เหมาะสม ราชสำนักสยามจึงไม่เพียงสอดส่องดูแลความเรียบร้อยของพุทธจักรเท่านั้น หากจะต้องตรวจสอบการวิพากษ์วิจารณ์พุทธศาสนาของกลุ่มมิชชันนารีด้วย เช่นในกรณีที่กลุ่มมิชชันนารีพิมพ์หนังสือเรื่อง “ตราชูทอง” ซึ่งเป็นการอธิบายพุทธศาสนาและคริสต์ศาสนาโดยเปรียบเทียบ แบบเดียวกับที่พระสังฆราชลาโนและพระสังฆราชปัลเลอกัวส์เขียนหนังสือเรื่อง “ปุจฉาวิสัชนา” จนราชสำนักต้องมาต้องสั่งให้ระงับการแจกหนังสือเล่มนี้³⁵⁵

ขณะเดียวกันจะสังเกตได้ว่าในช่วงเวลานี้ ราชสำนักสยามได้พยายามปรับปรุงระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ให้รุ่งเรืองมากยิ่งขึ้นถึงกับมีเอกสารไปยังสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะเพื่อให้ตักเตือนกุลบุตรให้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมเพื่อให้พุทธศาสนาซึ่งเป็นกรอบความเชื่อหลักทางสังคมไม่ถูกระทบจากกลุ่มมิชชันนารีที่อธิบายแนวคิดทางศาสนาควบคู่ไปกับความเป็นวิทยาศาสตร์ และสันนิษฐานว่าเป็นอีกสาเหตุสำคัญที่ราชสำนักไม่ต่อต้านการเกิดขึ้นธรรมยุติกนิกาย แต่ก็ไม่ได้ส่งเสริมหรือยอมรับนิกายที่เกิดขึ้นใหม่นี้อย่างเป็นทางการ เนื่องจากจะมีผลกระทบต่อโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ที่ราชสำนักสยามได้จัดวางไว้และอาจเกิดความแตกแยกในหมู่คณะสงฆ์อย่างใหญ่หลวงจนไม่สามารถสร้างพุทธศาสนาให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันได้ ดังพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “กลัวจะเป็นบาปเป็นบุญ เป็นคุณเป็นโทษ พระสงฆ์จะแตกร้างกันไปจึงมิได้ว่ากล่าว”³⁵⁶

จะเห็นได้ว่า การลงโทษพระสงฆ์ที่กระทำความผิดรุนแรงขึ้นปาราชิกนั้น ราชสำนักสยามในช่วง พ.ศ.2325-2394 ให้ความสำคัญเป็นอย่างมากและมีบทลงโทษที่รุนแรง แม้ในรัชสมัยต่อ ๆ จะพบว่าการกระทำผิดของพระสงฆ์ก็ยังคงปรากฏอยู่ ราชสำนักจึงใช้มาตรการในการจัดการที่เข้มงวดยิ่งขึ้น เพื่อที่จะให้คณะสงฆ์มีวัตรปฏิบัติที่เป็นไปตามพระวินัยและกรอบที่ราชสำนักกำหนดและในบางกรณีในบทลงโทษถึงกับมีการสักหน้าประจานบอกความผิดและเป็นเครื่องหมายไม่ให้ผู้นั้นลักลอบเข้าบวชในพุทธจักรอีกต่อไป

³⁵⁴ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, *ความคิด การเมืองไพร่กระฎุมพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์*, 31.

³⁵⁵ *เรื่องเดียวกัน*. 37.

³⁵⁶ “พระราชดำริเรื่องพระสงฆ์ไทยหม่อมฟ้าอย่างมอญ” ใน *พระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 2* (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา, 2513), 36.

3.3.1.3 การจัดการคณะสงฆ์ที่กระทำผิดอันมีความเกี่ยวข้องกับบ้านเมือง

การกระทำความผิดของพระสงฆ์มีหลายรูปแบบทั้งการผิดพระวินัยในระดับลหุกาบัติและครุกาบัติ รวมถึงการประพฤตินั้นไม่เหมาะสมกับสมณเพศ แต่ความผิดหรือวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์เหล่านั้น ราชสำนักพยายามใช้ความอะลุ่มอล่วยสำหรับความผิดที่ไม่รุนแรงและหากเป็นความผิดระดับรุนแรงก็จะให้สึกออกมา แต่สำหรับกรณีที่พระสงฆ์กระทำการใด ๆ อันเป็นการแสดงออกถึงโทษกบฏหรือสุมเสี่ยงต่อความมั่นคงของฝ่ายอาณาจักร ราชสำนักจะใช้บทลงโทษที่รุนแรงถึงขั้น “เปนนโทษกระบล”³⁵⁷ ซึ่งนับเป็นบทลงโทษขั้นรุนแรงมาก “โทษผู้นั้นเปนนอกอุษฐุโทษ 3 สถาน ๆ หนึ่งให้ริบราชบาตรฆ่าเสียให้สิ้นทั้งโคต สถานหนึ่งให้ริบราชบาตรฆ่าเสีย 7 ชั่วโมง สถานหนึ่งให้ริบราชบาตรแล้วให้ฆ่าเสียโคตนั้นอย่าให้เลี้ยงสืบไปเลย...เมื่อประหารนั้นอย่าให้โลหิตแลอาศวกตกลงในแผ่นดิน ให้ใส่แพลอยเสียตามกระแส”³⁵⁸ เนื่องจากช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นช่วงที่อยู่ในช่วงเริ่มต้นการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ การสร้างความมั่นคงปลอดภัยให้กับอาณาจักรจึงเป็นหน้าที่หลักของราชสำนักที่ต้องปฏิบัติอย่างเข้มงวด

ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มีเหตุการณ์ที่เอื้อต่อการเกิดจลาจลในแผ่นดินหลายครั้ง อาทิ เหตุการณ์กบฏลอบเข้าวังหน้าซึ่งพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ระบุรายละเอียดบางส่วนไว้ว่า “มีอ้ายบัณฑิต 2 คน มาแต่เมืองนครนายก อวดตัวว่ามีความรู้ล่องหนหายตัวได้ มาสำนักอาศัยอยู่กับเอี้ยนายวิเสทปากบาตรเป็นหลายวัน แล้วคบคิดกันกับขุนนางเป็นหลายนาย ... คอยจะทำร้ายสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ... เอี้ยนายวิเสทปากบาตรให้การว่าหลงเชื่อฟังอ้ายบัณฑิตจนสาบานตัวให้ว่าจะขอพึ่งบุญ จะยอมยกบุตรหญิงให้เป็นภรรยา เมื่อสำเร็จการที่คิดไว้แล้วจะได้เป็นมเหสี จึงให้ส่งพระราชอาญาตามโทษ ดำรัสให้ประหารชีวิตอ้ายบัณฑิต กบฏ 2 คนเสียกับพวกเพื่อนชายหญิงทั้งหลาย”³⁵⁹ หรือกรณีสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช (ภายหลังถูกถอดเป็นหม่อมหมื่น) เป็นกบฏ เมื่อ พ.ศ.2352 ครั้งนั้น “เอนักโทษ 40 ทั้งตัวนายไปประหารชีวิตเสีย พร้อมด้วยหม่อมหมื่น และนายหนูดำ เจ้ามารดาสำลี แต่หม่อมหมื่น

³⁵⁷ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1012.

³⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, 931.

³⁵⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, 41-42.

นั่นให้เอาไปสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ที่วัดปทุมคงคา ฝ่ายบุตรชายนั้นให้ถ่วงน้ำเสียที่ปากอ่าว
ทั้งสิ้น”³⁶⁰

ปัญหาจลาจลที่เกิดขึ้นในกรุงเทพฯ นั้น ราชสำนักได้ใช้กำลังทหารและยุทธวิธีต่าง ๆ ใน
การจัดการโดยมีบทลงโทษที่รุนแรงเพื่อไม่ให้เป็นเยี่ยงอย่างของผู้ที่จะกระทำการในลักษณะนี้ แต่
ปัญหาเรื่องการจลาจลในบ้านเมืองนั้นไม่ได้จำกัดอยู่ในตัวเมืองหรือที่กรุงเทพฯ เท่านั้น ตามหัวเมือง
ประเทศราชและหัวเมืองที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจก็มักเกิดเหตุการณ์ที่เข้าข่ายกบฏอยู่เนือง ๆ
จะสังเกตได้ว่าการก่อกบฏหรือผู้ที่อ้างตัวว่าเป็นผู้มีบุญมาจากดินแดนที่ห่างไกลจากศูนย์กลาง
อำนาจของราชสำนักซึ่งอำนาจทางการเมืองของราชสำนักสยามแผ่บาง ทำให้ผู้ปกครองท้องถิ่นและ
พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้นำชุมชนมีอำนาจในการปกครองมากยิ่งขึ้น ทั้งแนวคิดของพระสงฆ์เหล่านี้ยังเข้าใจ
ว่าสถานภาพของตนเองเป็นชนชั้นพิเศษไม่อยู่ภายใต้การปกครองดูแลของฝ่ายอาณาจักร ในขณะที่
มุมมองของราชสำนักสยามกลับมองว่าพระสงฆ์และพุทธจักรเป็นหน้าที่ของราชสำนักที่จะต้องดูแลให้
เรียบร้อย

การปรากฏตัวของกบฏผู้มีบุญหรือผีบุญผีบาปนั้นเป็นเครื่องยืนยันถึงความแตกต่างทาง
ความคิด ความเชื่อ ของผู้คนในสังคมเมืองกับสังคมหัวเมืองนอกกรุงหรืออาจจะกล่าวว่าเป็นความเชื่อ
ระดับชาวบ้านที่มีการผสมผสานความเชื่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ อำนาจเหนือธรรมชาติ เวทมนต์คาถา
จนนำไปสู่การแสดงตัวตนและบทบาทของผู้มีบุญซึ่งผู้มีบุญเหล่านี้มักเป็นพระสงฆ์ที่เป็นผู้นำชุมชนอยู่
แล้ว จึงมีอิทธิพลทางความเชื่อในสังคมนั้น ๆ เป็นพื้นฐานสำคัญที่จะปลุกกระดมผู้คนในการก่อกบฏ
โดยสาเหตุส่วนใหญ่ของกบฏผู้มีบุญมาจากปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ³⁶¹ ทั้งผลผลิตตกต่ำ ภัยหารายได้
ที่ต้องจ่ายภาษีในระบบเงินตรา รวมถึงการทุจริตจากชนชั้นปกครองท้องถิ่น³⁶²

เมื่อเกิดปรากฏการณ์เหล่านี้ขึ้นมา ราชสำนักมองว่าเป็นการต่อต้านอำนาจศูนย์กลาง ซึ่ง
เป็นการจะลบล้างแนวคิดที่ว่าด้วยอำนาจของผู้ปกครองที่ “ผู้ปกครองเป็นศูนย์กลางที่สำคัญที่สุดของ

³⁶⁰ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 1/ก จ.ศ.1171 กระดาษฝรั่ง อักษรไทย ภาษาไทย เส้นพิมพ์ดีด เรื่อง
“กาคาบฟ้อง เรื่องหม่อมเหม็นกับพวกเป็นกบฏ จ.ศ.1171 (พ.ศ.2352)”

³⁶¹ โยเนโอะ อิจิอิ, “กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน” ใน **ความเชื่อพระศรีอารีย์และกบฏผู้มีบุญ ใน
สังคมไทย**, พรเพ็ญ อันตระกูล และอัจฉราพร กมฺพิสมัย, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2527), 37.

³⁶² วราภรณ์ เรื่องศรี, “ข้อสังเกตเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์กับสังคมไทย กรณีกบฏอ้ายสา
เกียดโง้ง พ.ศ.2358” ใน **วารสารไทยคดีศึกษา** (ปีที่4 ฉบับที่ 2, เม.ย.-ก.ย. 2550), 41-71.

สังคม”³⁶³ อันเป็นการท้าทายต่อโครงสร้างทางการปกครองคณะสงฆ์และราชสำนักสยาม เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในสถานภาพของ “ผู้มีบุญสูงสุดในสังคม”³⁶⁴ ดังนั้น ราชสำนักจึงต้องตอบโต้อย่างรุนแรงต่อการท้าทายอำนาจราชสำนัก

ปรากฏการณ์เหล่านี้เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการยึดโยงความคิด ความเชื่อ และจิตใจของผู้คนจำนวนมากในสังคมระดับชาวบ้านจึงเป็นผลประโยชน์หรือเป็นอีกหนึ่งช่องทางที่ราชสำนักสยามใช้สถาปนาอำนาจราชสำนักในการเป็นผู้นำทั้งด้านการเมืองการปกครอง และทางด้านความเชื่อทางวัฒนธรรมและด้านพุทธศาสนา โดยแสดงภาพลักษณ์ของการเป็นผู้มีบุญสูงสุด การเป็นผู้สถาปนาศูนย์กลางพุทธศาสนาในอาณาจักร และการเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ ให้ปรากฏชัดเจนในสังคม

อย่างไรก็ตาม ราชสำนักได้มีการประกาศให้คณะสงฆ์ช่วยสอดส่องดูแลพฤติกรรมที่เป็นภัยเหล่านี้ไว้ด้วย เนื่องจากพระสงฆ์คือหนึ่งในต้นเหตุสำคัญของข่าวลือหรือมกกระทำตนเป็นผู้วิเศษ ผู้มีวิชามาแต่ถ้าแต่เขา ราชสำนักจึงประกาศเพื่อควบคุมดูแลปัญหาเหล่านี้

แลภิกษุสงฆ์ทุกวันนี้ ละพระวินัยบัญญัติเสีย มิได้ระวังตักเตือนสั่งสอนกำชับว่ากล่าวกัน ครั้นบวชเข้าแล้วก็มีได้ให้ศิษย์อยู่นิไสยในหมู่คณะสงฆ์ครูปฎาอาจารย์ก่อน ให้เที่ยวไปโดยอำเภอใจ แต่รูปหนึ่งสองรูปสามรูปไปตั้งชุ่มช่อนอยู่ ทำมารยาทวิชาศีลภาวนา ทำกิริยาให้คนเลื่อมใสนับถือ สำแดงความรู้วิชาอวดอิทธิฤทธิ์ เปนอุตริมนุชธรรมเปนกลโกหกตั้งตัวว่ามีบุญ ว่าภคนวิเศษมีวิชามาแต่ถ้า แต่เขาคิดจะเอาพวกเพื่อนชิงเอาราชสมบัติ ทำให้แผ่นดินแลศาสนาจลาจลประดุจหนึ่งأيัยดา อัยรอด อัยเมือง อัยเกิด อัยภัก อัยโกหกทั้งนี้ แต่พื้นเอาผ้ากาษาพัตถ์คลุมตัวไว้ในพระศาสนา ขวนกันคิดอุบายกลโกหกอวดอิทธิฤทธิ์คิดเอาราชสมบัติ แลอัยมีที่มีโทษาพยาบาล แลโลกเจตนาหาปัญญาไม่ได้ ก็มีน้ำใจกล้าขึ้นเข้าเปนพรรคพวก ขวนกันกระทำประทุษร้ายแผ่นดินถึงสามารถ³⁶⁵

บทลงโทษของการประทุษร้ายแผ่นดินหรือก่อกบฏนั้น “*ทำกระดบประทุษร้าย ต่อบรพุงเมืองท่านทำตั้งนั้น ท่านว่าโทษหนักให้ฆ่าเสียสิ้นทั้งโคต*”³⁶⁶ แม้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ

³⁶³ สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย* (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523), 83.

³⁶⁴ วุฒิชัย มูลศิลป์, *กบฏชาวนา* (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2525), 28.

³⁶⁵ *กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1*, 1010-1011.

³⁶⁶ *เรื่องเดียวกัน*, 932.

หล้าณภลัย ปัญหาการอ้างตัวเป็นผู้วิเศษมีวิชาที่ยังคงปรากฏให้เห็น ราชสำนักจึงออกประกาศเพื่อควบคุมปัญหาดังกล่าว เมื่อ พ.ศ.2359 มีประกาศเรื่องทำนายผู้มีบุญว่า “แต่นี้สืบไป ถ้าไพร่ฟ้าฆราวาส... และพระสงฆ์สามเณร... ได้ตำราทำนาย... ให้มาส่งยังขุน ณ ศาลา... จะให้เผาไฟเสีย... ถ้าเอาไปซ่อนปิดบังอำพรางไว้... มีผู้มาฟ้องจะให้ลงโทษฆราวาสและญาติโยมแห่งพระสงฆ์สามเณร... เสมอโทษกบฏ”³⁶⁷ การอ้างตนว่าเป็นผู้มีบุญหรือการตั้งตนเพื่อก่อกบฏ ต่อต้านราชสำนัก มีบทลงโทษที่รุนแรงและราชสำนักบังคับใช้กฎหมายนี้อย่างเข้มงวด แต่ใน พ.ศ.2362 เกิดปัญหาจลาจลภายในชั้นกรณีอ้ายสาเกียดโง้ง พระสงฆ์ที่ตั้งตนเป็นผู้วิเศษในแถบเมืองสาละวัน เมืองคำทอง เมืองอัตปือ สามารถรวบรวมผู้คนได้กว่า 8,000 คน เข้าบุกยึดเมืองจำปาสัก³⁶⁸ ทำให้ทั้งเจ้าเมืองและบรรดาผู้คนจากจำปาสักต่างอพยพมายังเมืองอุบล³⁶⁹ ราชสำนักสยามจึงส่งกองทัพจากเมืองนครราชสีมาส่วนหนึ่ง และให้เจ้าอนุวงศ์ยกทัพจากเมืองเวียงจันทน์ส่วนหนึ่งมาปราบเหตุการณจลาจล ครั้งนั้นสามารถจับกุมอ้ายสาเกียดโง้งและพรรคพวกที่ก่อกบฏได้จึงลงโทษตามโทษานุโทษที่ราชสำนักกำหนด

ในมาตรการทางการเมืองต่อกบฏบ้านเมืองนั้น มีการลงโทษที่ร้ายแรงกว่าการประหารชีวิตของผู้ก่อกบฏเพียงอย่างเดียว จะเห็นได้ว่ากรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ ราชสำนักสยามถึงขั้นเผาทำลายเมืองเวียงจันทน์ “ให้เหลือเพียงแต่ดินกับน้ำเท่านั้น”³⁷⁰ วิธีการต่าง ๆ ของราชสำนักที่มีต่อหัวเมืองเหล่านี้ ไม่เพียงแต่เป็นการแสดงอำนาจเพื่อให้ฝ่ายผู้ปกครองตามหัวเมืองต่าง ๆ ยอมรับอำนาจศูนย์กลางเท่านั้นแต่ยังเป็นการแทรกซึมวัฒนธรรมจากศูนย์กลางไปยังราษฎรให้ได้รับรู้อำนาจของราชสำนักสยามในการควบคุมทั้งทางด้านการปกครอง ด้านเศรษฐกิจ และด้านวัฒนธรรมเพื่อเป็นการลดทอนการต่อต้านราชสำนักสยามและแสดงให้เห็นถึงฐานะผู้มีบุญสูงสุด ของพระมหากษัตริย์สยามอีกด้วย

จะเห็นได้ว่าราชสำนักสยามควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์โดยมีการวางระบบระเบียบการลงโทษไว้เป็นลำดับขั้นต่าง ๆ ตามความผิดซึ่งมีทั้งที่เป็นลหุโทษและครุโทษ มีการให้พระราชอาชญา พระฐานานุกรม รวมถึงราษฎรช่วยกันสอดส่องดูแลความเรียบร้อยของพระสงฆ์

³⁶⁷ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 567 หมวดกฎหมาย กท.ร.2, เส้นขาว, สมุดไทยดำ, จ.ศ.1178, เรื่อง “ประกาศเรื่องตำราทำนายผู้มีบุญ”

³⁶⁸ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 149.

³⁶⁹ ธวัช ปุณโณทก, พันเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา, 2526), 77.

³⁷⁰ บุนมี เทปสีเมือง, ความเป็นมาของชนชาติลาว เล่ม 3, 179.

รวมถึงการส่งเสริมการศึกษาประกอบด้วย แต่พระสงฆ์ที่กระทำผิดในฐานะกบฏต่อบ้านเมืองนั้น ราชสำนักสยามมีบทลงโทษที่รุนแรงและได้ปรับเปลี่ยนวิธีการจัดการเพื่อเปลี่ยนมุมมองของราษฎรใน หัวเมืองต่าง ๆ ให้เห็นถึงอำนาจสูงสุดของราชสำนักสยาม การจัดการควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของ คณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม พ.ศ.2325-2394 นับเป็นการวางรากฐานที่สำคัญให้ราชสำนักในสมัย ต่อมาได้ดำเนินการตามแนวทางที่วางไว้และสามารถต่อยอดหรือเปลี่ยนแปลงให้เกิดเป็นกฎหมายที่มี ความรัดกุมและบังคับใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นเรื่อย ๆ จนทำให้คณะสงฆ์ต้องอยู่ภายใต้ กฎหมายของฝ่ายอาณาจักรซึ่งเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าพุทธจักรที่ดำรงความเป็นเอกเทศมาอย่าง ยาวนานได้ค่อย ๆ คลายความเป็นเอกเทศจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามโดยบริบูรณ์

3.3.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์

การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามเป็นการส่งเสริมการศึกษาด้านภาษาบาลี และพระปริยัติธรรม ทำให้คณะสงฆ์มีคุณภาพทั้งความรู้ด้านพระธรรมวินัย พระปริยัติธรรมและ ความรู้เรื่องภาษาบาลี พระสงฆ์เหล่านี้จะได้รับผลประโยชน์จากการแต่งตั้งให้ดำรงสมณศักดิ์ที่สูงขึ้น มีเกียรติยศและลาภสักการะเพิ่มมากขึ้น ขณะที่ราชสำนักซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ก็จะสามารถควบคุมดูแล คณะสงฆ์หรือดึงคณะสงฆ์เข้ามาสู่ภายใต้การควบคุมของราชสำนักเนื่องจากการสถาปนาพระสงฆ์ขึ้น ดำรงสมณศักดิ์ต่าง ๆ ตามที่ราชสำนักกำหนด

การแต่งตั้งสมณศักดิ์มีความแตกต่างจากสมัยอยุธยาที่มักจะพิจารณาตามลำดับพรรษา ยุคกาลของพระราชาคณะและเลื่อนชั้นสมณศักดิ์ขึ้นตามลำดับชั้นแต่ในสมัยรัตนโกสินทร์พระสงฆ์ที่ได้รับการสถาปนาให้ดำรงสมณศักดิ์อาจจะมีคุณสมบัติอื่น ๆ ที่ไม่จำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับพรรษา ยุคกาลหรือ การเลื่อนลำดับตามสมณศักดิ์เพียงอย่างเดียวเท่านั้น คุณสมบัติที่ราชสำนักสยามใช้ในการพิจารณา อาทิ การเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถในการบริหารคณะสงฆ์ การเป็นผู้ที่เล่าเรียนแตกฉานในพระ ปริยัติธรรม การเป็นผู้มั่นคงในพระธรรมวินัยหรือทรงคุณในทางวิปัสสนากรรมฐาน การเป็นผู้ที่มีความ คำนึงเคยเป็นการส่วนพระองค์ การเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ และการเป็นผู้ที่มีความสามารถในเชิง ช่าง³⁷¹ ทำให้การคัดเลือกพระสงฆ์ที่จะรับการสถาปนาขึ้นดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ใด ๆ เปรียบเสมือน การคัดเลือกบุคคลเข้ารับราชการที่จะพิจารณาคุณสมบัติต่าง ๆ ตามความเหมาะสม

³⁷¹ อัจฉรา กาญจนอมัย “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394)” ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 11 อ้างถึง ห้องสมุดวชิร

การสถาปนาสมณศักดิ์ของราชสำนักสยามมุ่งเน้นไปที่พระสงฆ์ที่มีความรู้ทางภาษาบาลี ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญสำหรับพระสงฆ์ผู้มีหน้าที่หลักในการสืบทอดพุทธศาสนา เนื่องจากถ้าไม่มีความรู้ทางภาษาบาลีก็ไม่สามารถแปลหรือตีความพระไตรปิฎกอย่างแตกฉานได้ เพราะพระไตรปิฎกเขียนด้วยภาษาบาลีและหากไม่สามารถเข้าใจในพระไตรปิฎกได้ก็จะส่งผลให้วัตรปฏิบัติเสื่อมถอยจนกระทั่งอาจจะส่งผลให้พุทธศาสนาเสื่อมสูญ ดังนั้น ผู้ที่เป็นพุทธศาสนูปถัมภ์จึงพยายามส่งเสริมการศึกษาภาษาบาลี เพื่อจะได้เล่าเรียนศึกษาปริยัติธรรมและยกย่องพระสงฆ์สามเณรที่มีความรู้โดยการสถาปนาสมณศักดิ์และพระราชทานราชูปการต่าง ๆ ในหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์ของพระพจนวิลาส (อ่อน) ซึ่งผู้แต่งเคยดำรงตำแหน่งพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่และได้ลาสิกขาเพื่อเข้ามารับราชการ ได้อธิบายไว้ว่า

พระไตรปิฎกธรรมอันเป็นหลักของพระศาสนาเป็นภาษาบาลี ต่อผู้รู้ภาษาบาลีจึงจะสามารถเล่าเรียนศึกษาพระไตรปิฎกให้มีความรู้ในพระศาสนาได้แตกฉาน เพราะฉะนั้นจึงเป็นราชประเพณีมีมาแต่โบราณ ที่บรมกระษัตริย์ผู้เป็นอรรคศาสนูปถัมภ์ ยกย่องอุดหนุนทำนุบำรุงการเล่าเรียนภาษาบาลี และให้มีวิธีสอบไล่ความรู้ ถ้าพระภิกษุหรือสามเณรที่ได้เล่าเรียนมีความรู้จริง ก็ทรงยกย่องให้มีสมณศักดิ์เป็นเปรียญ เรียกว่ามหานันทมนานามของเจ้ากูและเมื่อทรงตั้งตำแหน่งสมณศักดิ์ที่สูงเช่นเป็นพระราชาคณะเป็นต้น ก็มักทรงเลือกสรรในเหล่าพระภิกษุซึ่งเป็นเปรียญ³⁷²

อย่างไรก็ตาม ผลประโยชน์ที่ราชสำนักสยามได้รับจากการส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์นั้นไม่เพียงแต่ภาพลักษณ์ของพุทธศาสนาที่รุ่งเรืองหรือความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยามเท่านั้น ในบางช่วงสมัยราชสำนักสยามได้ให้พระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถเหล่านั้นช่วยในกิจการของฝ่ายอาณาจักรด้วย กล่าวคือ การจัดการศึกษาตามหัวเมืองต่าง ๆ รวมถึงการขยายปริมาณชลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนา

ญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1196 (พ.ศ. 2397) เลขที่ 4 ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์ เรื่องขอตั้งพระราชาคณะและเกณฑ์ไพร่กำกับเมือง และเรื่อง อรรถวิบูลย์ “ธรรมเนียมทรงตั้ง-เลื่อนสมณศักดิ์” ใน พิธีกรรมนิยมสงฆ์ (กรุงเทพฯ : ป.พินาศคະการพิมพ์, 2515. อนุสรณ์ในงานศพพระสุนทรธรรมาจารย์ (บัว ธรรมธโร) ณ เมรุวัดอรุณราชวราราม วันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ.2515), 146.

³⁷² พระพจนวิลาส (อ่อน), ทำเนียบสมณศักดิ์ (พระนคร : บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ.121), 18.

3.3.2.1 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม พ.ศ.2325-2367

การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมของราชสำนักสยามใน พ.ศ.2325-2367 เป็นการส่งเสริมการศึกษาคณะสงฆ์ในช่วงแรกของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ราชสำนักสยามมุ่งเน้นการสร้างภาพลักษณ์ของพุทธจักรที่มีพระมหากษัตริย์เป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์และใฝ่พระทัยในการพุทธศาสนา อีกทั้งเป็นพุทธจักรที่มีพระสงฆ์ทรงภูมิความรู้ทั้งด้านปริยัติธรรมและภาษาบาลี ซึ่งเป็นการสนับสนุนแนวคิดการสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาอีกประการหนึ่งด้วย

สิ่งที่ราชสำนักสยามได้กระทำนั้นมีลำดับขั้นตอนที่แสดงให้เห็นถึงความถูกต้องและมีประสิทธิภาพของการจัดกิจการทางการศึกษาของคณะสงฆ์ตั้งแต่พระมหากษัตริย์ผู้เป็นประธานแห่งอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ที่ให้ความสนพระทัยทางด้านพระธรรม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โปรดเกล้าฯ ให้นิมนต์พระราชาคณะและพระสงฆ์เปรียญมาแสดงธรรมเทศนาตลอดระยะเวลาที่ทรงครองราชสมบัติ “*สำแดงธรรมานีเทศถวายพระสังฆธรรมเทศนาตั้งแต่แรกจุลศักราช 1144 ปีขาล จัตวาตก จนถึงปีมะเส็งเอกศก คิดเป็นปีได้ 28 ปี ... ทรงพระราชศรีธาพิงพระสังฆธรรมเทศนา เป็นคัมภีร์ 237 คัมภีร์ นับเป็นผูกได้ 2,244 ผูก*”³⁷³ ซึ่งเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นคุณสมบัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ได้อย่างชัดเจนว่าพระองค์ทรงสนพระทัยด้านพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง การที่ผู้ปกครองให้ความสนใจกับพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น นอกจากจะเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระปรีชาสามารถแล้วยังทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงไว้ด้วยคุณธรรมต่าง ๆ อันเป็นพระมหากษัตริย์ในอุดมคติแบบพุทธด้วย

สำหรับด้านพระธรรมคัมภีร์ต่าง ๆ ที่มีความเกี่ยวเนื่องกับการศึกษาของคณะสงฆ์ ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ชาดกเรื่องต่าง ๆ ราชสำนักสยามก็ให้ความสำคัญมาโดยตลอด จะเห็นได้ว่ามีการจัดกิจการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว ราชสำนักสยามได้อาราธนาพระสงฆ์ผู้รู้ธรรม 218 รูป และราชบัณฑิตยจารย์ 32 คน มาเข้าร่วมในการชำระสังคายนาพระไตรปิฎก เมื่อ พ.ศ.2331 “*พระสงฆ์ทั้งราชบัณฑิตประชุมกันพิจารณาดูพระปริยัติ สอบสวนพระบาลีกับอรรถกถาที่ผิดเพี้ยนวิปลาส ก็ตกแต่มีเปลี่ยนแปลงอักขระให้ถูกต้องบริบูรณ์ทุก ๆ พระคัมภีร์ใหญ่่น้อยทั่วทั้งสิ้น*”³⁷⁴ เพื่อให้มี

³⁷³ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 7, จดหมายเหตุ ร.1, จ.ศ.1144 ,สมุดไทย, “บัญชีว่าด้วยพระดำรัสให้พระสงฆ์ถวายพระธรรมเทศนา เป็นปีที่ 28”

³⁷⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, 115.

พระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่าง ๆ ในการใช้เป็นหลักในการศึกษาพระปริยัติธรรม พระวินัยต่าง ๆ รวมถึงการใช้เป็นเนื้อหาหลักในการสอบเปรียญธรรมลำดับต่าง ๆ ด้วย

การใช้ระบบการศึกษาเปรียญธรรมที่ยังคงรูปแบบของพระมหาเปรียญที่ใช้ในสมัยอยุธยา และธนบุรีซึ่งเป็นที่รับรู้ของพระสงฆ์ที่เคยอยู่ในสมัยอยุธยาและธนบุรี คือ การกำหนดลำดับเปรียญตามภูมิความรู้ของการแปลภาษาบาลีและตีความพระอภิธรรมในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาตามลำดับชั้นเรื่องโดยแบ่งเป็นลำดับชั้น ดังนี้

เปรียญจัตวาหรือเปรียญสามัญ	สอบคัมภีร์พระธรรมบท ต้องสอบคราวเดียวให้ได้ครบทั้ง 3 ประโยคจึงนับขึ้นเป็นเปรียญ
เปรียญตรี ประโยคที่ 4	สอบคัมภีร์มังคลัตถทีปนีบันตัน
เปรียญโท ประโยคที่ 5	สอบบาลีมุตกวินัยวินัจฉัยสังคหะ และในบางสมัยสอบคัมภีร์สารัตถสังคหะ
เปรียญโท ประโยค 6	สอบมังคลัตถทีปนีบันปลาย
เปรียญเอก ส (เอกสามัญ) ประโยค 7	สอบคัมภีร์ปฐมสมันต์ปาสาทิกา
เปรียญเอก ม (เอกมัชฌิมา) ประโยค 8	สอบคัมภีร์วิสุทธีมรรค
เปรียญเอก อ (เอกอุดม) ประโยค 9	สอบคัมภีร์สารัตถทีปนี ภายหลังเปลี่ยนเป็นคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

การส่งเสริมและการสอบพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์สามเณร “นับเป็นราชการแผ่นดินอย่างหนึ่งด้วยอยู่ในพระราชกิจของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก”³⁷⁵ จำนวนพระสงฆ์ที่เป็นพระเปรียญธรรมในช่วงแรกนั้นมีจำนวนไม่มาก ใน พ.ศ.2334 มีพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ 1,994 รูป เป็นพระสงฆ์เปรียญ 29 รูป ราชสำนักจ่ายนิยัตย์สำหรับพระสงฆ์เปรียญปีละ 201.75

³⁷⁵ สมเด็จพระญาณสังวร ปภสสช. “ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม ตอน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา, 243-244.

บาท³⁷⁶ ดังนั้น ราชสำนักสยามจึงพยายามสนับสนุนการศึกษาของคณะสงฆ์ซึ่งเป็นภาพลักษณ์สำคัญของพุทธจักรที่เจริญงอกงามภายใต้การอุปถัมภ์ของราชสำนักสยาม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิตบอกพระปริยัติธรรม³⁷⁷ แก่พระภิกษุสามเณรที่หอพระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในขณะที่พระบรมวงศานุวงศ์และบรรดาขุนนางราชสำนักต่างช่วยกันทะนุบำรุงพุทธศาสนาโดยการจ้างอาจารย์ราชบัณฑิตไปบอกพระปริยัติธรรมตามบ้าน ตามวัดต่าง ๆ เพื่อให้พระสงฆ์สามเณรที่ต้องการสอบเปรียญธรรมนั้นได้มีช่องทางในการแสวงหาความรู้เพิ่มมากขึ้น³⁷⁸ อีกทั้ง การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีแก่พระสงฆ์ทั้งในกรุงและหัวเมือง รวมถึงพระสงฆ์จากหัวเมืองประเทศราชที่เดินทางเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ ราชสำนักสยามก็จัดถวายภัตตาหารเลี้ยงและถวายปัจจัยต่าง ๆ³⁷⁹

ในช่วงรัชสมัยนี้เป็นช่วงต้นแห่งการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ ทำให้ราชสำนักต้องจัดการทั้งฝ่ายอาณาจักรให้มีความมั่นคงของอาณาจักรที่ต้องรับศึกจากพม่าและการปราบจลาจลในหัวเมืองปักษ์ใต้ เรื่องเศรษฐกิจที่ต้องทำให้ขยายตัวเพื่อแก้ปัญหาปากท้องของราษฎร เรื่องการบริหารราชการ ในขณะที่ฝ่ายพุทธจักร ราชสำนักสยามพยายามสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาทั้งการจัดหาพระพุทธรูปสำคัญมาประดิษฐาน การสังคายนาพระไตรปิฎกและชำระวรรณกรรมทางพุทธศาสนา ครั้นเมื่อบ้านเมืองเข้าสู่ภาวะปกติและการจัดการทางพุทธศาสนาหลาย ๆ ด้านเริ่มลงตัวชัดเจนขึ้น ส่งผลให้การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ในสมัยต่อมาขยายวงกว้างและมีการ

³⁷⁶ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 1, จดหมายเหตุ ร.1, สมุดไทยดำ จ.ศ.1153, เรื่อง “บัญชีเงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1153”

³⁷⁷ “การบอกพระปริยัติธรรม” โดยนัยก็คือการสอนพระปริยัติธรรมแก่คณะสงฆ์ สันนิษฐานว่าด้วยถือคติที่ว่าพระพุทธเจ้าเป็นครูผู้สอนปริยัติธรรม จึงหลีกเลี่ยงการใช้คำว่า “การสอนพระปริยัติธรรม” เพื่อไม่ได้เป็นการแสดงตนทัดเทียมพระพุทธเจ้า

³⁷⁸ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ “ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม ตอน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” ใน **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2515. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตโต) ณ ฌาปนสถานวัดพระพิเรนทร์ วันที่ 21 มีนาคม พ.ศ.2515), 232.

³⁷⁹ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 5, จดหมายเหตุ ร.1, สมุดไทยดำ จ.ศ.1144 เรื่อง “บัญชีเงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1144”

สนับสนุนมากยิ่งขึ้น พระสงฆ์สามเณรเปรียญที่เพิ่มมากขึ้นส่งผลให้ภาพลักษณ์ของความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้ชัดเจนยิ่งขึ้นด้วย

ผู้ที่เข้าสอบเปรียญธรรมมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น พระไตรปิฎกที่ใช้เป็นหลักในการสอบไม่เพียงพอต่อการสอบทวน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกเพิ่มขึ้น “พระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าหลวงแผ่นดินกลาง ทรงสร้างไว้ ณ หอมนเทียรธรรม ทรงไว้ดูมุขสามใบ ลายกำมลอไปนึ่งเปน 4 ประดิษการไว้ในพรสาขนา”³⁸⁰ พระไตรปิฎกเหล่านี้จะถูกนำมาใช้ในการสอบเปรียญทุกครั้งและในสมัยนี้ได้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการสอบพระปริยัติธรรม สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า “เห็นจะเป็นในสมัยเมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นมหาสังฆปริณายก (พ.ศ.2359- พ.ศ.2362)”³⁸¹ โดยให้แก้ไขการสอบเปรียญจากเปรียญเอก โท ทรี เป็นเปรียญแบบการนับประโยค 9 ประโยค พระสงฆ์ที่สอบได้ตั้งแต่ 3 ประโยคขึ้นไปจึงเรียกว่าเป็นเปรียญโดยให้เรียกนามพระสงฆ์แล้วต่อท้ายด้วยลำดับชั้นเปรียญที่สอบได้ พระสงฆ์ที่สามารถสอบได้เปรียญตั้งแต่ 4 ประโยคขึ้นไป จะได้รับพระราชทานนิตยภัต

ราชสำนักให้การสนับสนุนพระสงฆ์ที่ได้เปรียญเป็นอย่างมาก นอกจากจะได้รับพระราชทานนิตยภัตรรายเดือนและมีสิทธิ์ในการได้รับแต่งตั้งสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระราชาคณะแล้ว ญาติโยมพระสงฆ์เปรียญเหล่านี้มักจะได้รับเกียรติพิเศษด้วย เห็นได้จากหมายรับสั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯ ให้เจ้าพนักงานจัดการศพอโยมพระมหาเถกเปรียญเอก

อนึ่ง ได้ชักศพอโยมพระมหาเถก เปรียญเอก วัดพระเชตุพน³⁸² แต่สะพานหน้าวัดพระเชตุพน

ไป ณ เมรุวัดปทุมคงคา แต่ ณ วันขึ้น 5 ค่ำ เดือน 2 เผลาเข้า นั้นให้ชาวพระคลังวิเสทรับเลกต่อพระ

³⁸⁰ “พระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าหลวงแผ่นดินกลางทรงสร้างไว้ ณ หอมนเทียรธรรม ทรงไว้ดูมุขสามใบ ลายกำมลอไปนึ่ง เป็น 4 ประดิษฐานไว้ในพระศาสนา” ใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : สหประชาพาณิชย์, 2530. จัดพิมพ์ทุกเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว 2530), 109.

³⁸¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 300.

³⁸² ต่อมา ใน พ.ศ.2365 ทรงสถาปนาขึ้นที่พระศรีวิสุทธิวงศ์ เป็นตำแหน่งพระราชาคณะพิเศษภายหลังได้เป็นที่พระธรรมวโรดม มรภาพในสมัยรัชกาลที่ 4

สัสดี 20 คน มาผูกเรือขนาน 2 ลำ ให้อ้อยไปปรับศพ ณ สะพานหน้าวัดพระเชตุพน แต่ ณ วันขึ้น 5
ค่ำ เดือน 2 เพลาเช้า ให้เร่งไปปรับเลขแต่ ณ วันขึ้น 4 ค่ำ เดือน 2 เพลาเช้า

อนึ่ง ให้พระสัสดีซ้าย พระสัสดีขวา และให้พันพุ่ม พันเทพราช เกณฑ์เลกส่งให้ชาวพระคลัง
วิเสทผูกเรือขนาน 20 คน เร่งเกณฑ์เลกส่งให้แต่ ณ วันขึ้น 4 ค่ำ เดือน 2 เพลาเช้า

อนึ่ง ให้ 4 สนมตำรวจ ให้สนมตำรวจนอก ยืมเสลียงงาต่อชาวพระราชยานไปหามพระสงฆ์
1 หามคนโยง 1 โปรงข้าวตอก 1 รวม 3 เสลียง ให้ยืมสัปทนไปกั้นพระสงฆ์คั้นหนึ่ง³⁸³

ราชสำนักสยามพยายามส่งเสริมการศึกษาในหลาย ๆ ด้านที่ราชสำนักจะทำได้
นอกจากนี้ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงจัด
พื้นที่ในวังของพระองค์และจ้างพระอาจารย์มาเพื่อให้พระสงฆ์สามเณรได้ซ่อมสอบมูลสูตรก่อนที่จะไป
สอบเปรียญในสนามสอบจริงอยู่เสมอด้วย

การส่งเสริมการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามทำให้พระสงฆ์เปรียญมีจำนวนเพิ่ม
มากขึ้น จากเดิม ใน พ.ศ.2353 มีพระสงฆ์เปรียญ 49 รูป³⁸⁴ ครั้นใน พ.ศ.2366 มีพระสงฆ์เปรียญถึง
209 รูป ซึ่งไม่เพียงแต่ทำให้พุทธจักรมีพระสงฆ์ทรงภูมิความรู้เพิ่มมากขึ้นเท่านั้นแต่ยังแสดงให้เห็นถึง
ความเอาใจใส่ของราชสำนักสยามในฐานะของอัครพุทธศาสนูปถัมภ์อีกด้วย ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิด
ทางการเมืองที่ราชสำนักพยายามสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาและมีพระสงฆ์ที่มี
ความรู้เพื่อเป็นการเสริมสร้างแรงดึงดูดทางวัฒนธรรมในการยึดโยงหัวเมืองต่าง ๆ ให้อยู่ภายใต้
อิทธิพลของราชสำนักสยาม

3.3.2.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม พ.ศ.2367-2394

บริบททางสังคมในช่วง พ.ศ.2367-2397 นับเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ
ปรับเปลี่ยนจากสังคมแบบจารีตไปสู่สมัยใหม่และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น นับตั้งแต่การ
ขยายตัวทางการค้ากับต่างประเทศ การเข้ามาของตะวันตกที่มาพร้อมกับวิทยาการความรู้ด้าน

³⁸³ “เรื่องการศพเจ้าครอกบุปผา และการศพโยมพระมหาเถิกเปรียญเอก จ.ศ.1182 ปีมะโรง โทศก”
หมายรับสั่ง ร.2 จ.ศ.1182 สมุดไทยดำ ภาษาไทย เลขที่ 12, หอสมุดแห่งชาติ

³⁸⁴ “บัญชีรับและจ่ายในการพระบรมศพ จ.ศ.1172” จดหมายเหตุ ร.2 จ.ศ.1172 หนังสือสมุดไทย
ดำ ภาษาไทย เลขที่ 3, หอสมุดแห่งชาติ

วิทยาศาสตร์และแสนยานุภาพทางทหาร ราชสำนักสยามวางรากฐานทางเศรษฐกิจและสังคมอันเป็นพื้นฐานสำคัญเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้น การวางรากฐานทางเศรษฐกิจมี 3 วิธีที่สำคัญ คือ 1. การวางรากฐานด้านการค้าโดยการส่งเสริมการค้าสำเภาจีนและส่งเสริมการค้ากับตะวันตก 2. การวางรากฐานด้านภาษีอากร โดยนำระบบเจ้าภาษีอากรมาใช้อย่างจริงจังเพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายการค้าเสรีที่ลดจำนวนสินค้าผูกขาดลง 3. การส่งเสริมเศรษฐกิจโดยการตั้งเมืองใหม่ ชุมและลอกคูคลอง³⁸⁵ ส่วนการวางรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรมนั้น ราชสำนักสยามได้วางรากฐานด้านความรู้โดยใช้วัดเป็นศูนย์กลางในการศึกษาและเผยแพร่ความรู้ด้านต่าง ๆ เช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ที่เป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญของสังคม รวมทั้งการส่งเสริมการศึกษาแก่คณะสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์เหล่านั้นถ่ายทอดความรู้ไปยังราษฎร

การส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์และแนวทางในการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เป็นแนวทางในการส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับการสนับสนุนจนทำให้เป็นยุคที่มีพระสงฆ์สามเณรเปรียญเป็นจำนวนมาก กอปรกับในช่วงระยะเวลาดังกล่าวมีบริบทที่ทำให้อนุমানได้ว่าราชสำนักสยามมีวัตถุประสงค์ในการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ทั้งเพื่อภาพลักษณ์ของความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาแล้วยังเป็นการสร้างพระสงฆ์ที่มีความรู้ มีวัตรปฏิบัติที่เหมาะสมเพื่อไปเป็นเจ้าอาวาสปกครองวัดต่าง ๆ ที่มีการสร้างขึ้นจำนวนมากในช่วงสมัยนี้³⁸⁶ วัดเหล่านี้ นอกจากจะเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญแล้วยังทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนและเศรษฐกิจของบ้านเมืองด้วย

จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าการศึกษาของพระสงฆ์เป็นเรื่องสำคัญเพราะเป็นสิ่งบ่งชี้ความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง ทรงเปรียบวัดที่ไม่มีพระสงฆ์

³⁸⁵ บัณฑิต ลัวชัยชาญ “บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546)

³⁸⁶ อัจฉรา กาญจนมัย “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), 51-57.

เปรียญจำพรรษาว่า “เปรียบเหมือนทิพย์พิมานอันปราศจากเทพบุตร”³⁸⁷ อีกทั้งมีพระราชดำริให้พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและผู้มีทรัพย์ทั้งหลายช่วยกันสนับสนุนการศึกษาของคณะสงฆ์และที่สำคัญทรงอธิบายอานิสงส์แห่งการทำบุญกับพระสงฆ์ที่มีความรู้ทางด้านพระปริยัติธรรมถือเป็นผู้ทรงคุณธรรม บุญที่ได้ย่อมมีอานิสงส์สูงยิ่ง

พระอารามใด ๆ ถ้าปราศจากพระสงฆ์สามเณรที่รู้พระไตรปิฎกแล้ว พระอารามนั้น ๆ ดูก็น่าเป็นสง่าเหมือนกาญจนคูหาอันปราศจากพระยาราชสีห์ เหมือนสระโบกขรณีปราศจากประทุมชาติ ทรงเห็นดังนั้นจึงมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้มีหมายประกาศทั่วไปในท่านผู้เป็นทนายบตีเจ้าของอารามทั่วทุกอารามว่า แต่นี้สืบไปให้ท่านผู้เป็นทนายบตีมีอุตสาหะเอาใจใส่พระสงฆ์สามเณรผู้จะเล่าเรียน ให้ทำนุบำรุงด้วยจิรวินทบาทเสนาสนะเกสัช อย่าให้ขัดสนด้วยเครื่องอุปการะในที่จะเล่าเรียนพระไตรปิฎก พระสงฆ์สามเณรจะได้บังเกิดความยินดีปริตตามีอุตสาหะเล่าเรียน ครั้นถึงคราวจะสอบไล่พระไตรปิฎกก็คงจะแปลได้ถึงภูมิเปรียญ 1 2 3 4 ทุก ๆ พระอาราม ก็จรรุ่งเรืองงามไปด้วยพระสงฆ์สามเณรที่ทรงคุณธรรมเป็นทักษิณียบุคคล ทำบุญมีผลอันยิ่ง³⁸⁸

ราชสำนักส่งเสริมให้มีการเล่าเรียนปริยัติธรรมของบรรดาพระสงฆ์สามเณรและฆราวาสที่สนใจ มีการแต่งตั้งอาจารย์ผู้บอกพระไตรปิฎกแก่พระสงฆ์สามเณรที่เรียนปริยัติธรรมอยู่ประจำวัดหลวงทุกวัด³⁸⁹ และให้เงินเดือนกับพระอาจารย์เหล่านั้น เดือนละ 6 บาท³⁹⁰ และเมื่อราชสำนักเห็นว่ามีพระสงฆ์สามเณรที่มีความรู้พอจะสอบเปรียญได้จำนวนหนึ่งก็ให้กรมสังฆการีอาราธนาพระราชอาณัติ 15 รูป ที่มีความรู้ในพระปริยัติธรรมมาเพื่อ “สอบไล่พระไตรปิฎกพระสงฆ์ สามเณร แปลให้ถึงภูมิเปรียญ 1 2 3 4 ตั้งพระหฤทัยจะยังพระพุทธศาสนาให้ถาวรรุ่งเรืองสืบ ๆ ไป”³⁹¹ สำหรับพระสงฆ์

³⁸⁷ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 1, ร.3 จ.ศ.1198 สมุดไทยดำ หมายรับสั่ง เรื่อง “ทรงพระราชศรัทธาจะให้พระภิกษุสามเณรสอบไล่พระไตรปิฎก”

³⁸⁸ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 1, หมายรับสั่ง ร.3 จ.ศ.1198 สมุดไทยดำ ภาษาไทย “เรื่อง ทรงพระราชปรารภให้พระภิกษุสามเณรเรียนพระปริยัติธรรม”

³⁸⁹ หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยดำ, จ.ศ.1208 เลขที่ 6 หมวดหมายรับสั่ง กท.ร.3, “หมายกำหนดการเกณฑ์”

³⁹⁰ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 2, จ.ศ.1208 หมวดหมายรับสั่ง กท.ร.3. เรื่อง หมายกำหนดการ

³⁹¹ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 1, หนังสือสมุดไทยดำ, จ.ศ.1198, กท.ร.3, “หมายรับสั่ง เรื่อง พระราชปรารภให้ประชุมพระราชอาณัติ 15 องค์ เพื่อจัดพระภิกษุสามเณรสอบไล่พระไตรปิฎก”

ที่สอบเปรียญธรรมและสามเณรที่ท่องสูตรมูลได้จะได้รับพระราชทานเครื่องไทยทาน ของรางวัลต่าง ๆ จากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้ในภิกษุสามเณรรูปใดอารามใด สังกัวยามูลกระจายนะสูตรจบถึงการก ขันปากเจนใจได้ ข่านิขานาญ ก็ให้ผู้กำกับจตรายชื่อ ภิกษุ-สามเณร ผู้มีเพียรเป็นหยาง เอก โท ตริ ขึ้นกราบขังคมทูล พรกรรณา ทรงพรราชาศัทธาถวายไตรจีวรบริวารแก่พรภิกษุสามเณรทุกครั้ง แล้วให้อาลักษณจดหมาย รายจำนวนพรภิกษุสามเณรซึ่งได้ทรงถวายไทยทานเปนรายเดือน ปี จาตุครั้งทูลเกล้าฯ ถวายไว้เปนพร รสมุดข้างที่จะได้เปนจาริตราชกุศลราศรีสืบสืบประเพณีพระมหากษัตริย์ต่อไป³⁹²

สำหรับพระสงฆ์สามเณรที่สอบพระปริยัติธรรมได้ขึ้นเป็นพระเปรียญก็จะทรงถวายไตร บริวารและอัฐบริวาร อาทิ ใน พ.ศ.2386 “ทรงถวายไตรบริวาร พระสามเณรเล่ามูลสูตร จำได้ไล่แล้ว 2 องค์ แต่ ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 9 ปีเถาะเบญจศก เพลาเข้าไปในพระที่นั่งอมรินทรวินิจ ฉัย”³⁹³ พระราชทานทั้งน้ำมันมะพร้าว ตะเกียงดีบุก หมอนพิง หนึ่งฟอก จีบเจี๊ว³⁹⁴ กาน้ำ รัม กระดาษ หรือในหมายรับสั่ง จ.ศ.1205 “ทรงพระราชศรัทธาถวายของจบบพระหัตถ์ ถวายพระสงฆ์ พระราชาคณะ พระเปรียญ โปรดให้มหาดเล็กไปถวายทุกพระอารามเสมอทุกวันมิได้ขาด”³⁹⁵ เป็นต้น สำหรับภัตตาหารถวายพระสงฆ์สามเณรเปรียญนั้นล้วนแล้วแต่เป็นของดีที่ราชสำนักจัดหาถวาย ทั้ง ข้าวบู่หรี³⁹⁶ ข้าวเหนียว ข้าวสารซ้อมที่ขาวดี³⁹⁷ พระสงฆ์สามเณรเปรียญทั้งในระดับ เปรียญเอก เปรียญเอกมอ เปรียญเอกสอ เปรียญโท และเปรียญตรี ราชสำนักถวายนิตยภัตสำหรับพระสงฆ์ สามเณรเปรียญ แบ่งเป็น เปรียญเอก อ นิตยภัต 3 ตำลึง 2 บาท, เปรียญเอก ม นิตยภัต 3 ตำลึง,

³⁹² จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 4, 36.

³⁹³ หอสมุดแห่งชาติ, หมายรับสั่ง ร.3 จ.ศ.1205 เลขที่ 6, “ถวายไตรบริวารแก่พระเถระผู้ไล่หนังสือ ได้”

³⁹⁴ หม้อดินต้มยาของจีน

³⁹⁵ หอสมุดแห่งชาติ, หมายรับสั่ง ร.3 จ.ศ.1205 เลขที่ 8, “ให้สานกระจาดใส่ของจบบพระหัตถ์”

³⁹⁶ ข้าวหุงด้วยน้ำเจือหญ้าฝรั่น ใส่เนย ผลไม้แห้งและถั่วต่าง ๆ

³⁹⁷ หอสมุดแห่งชาติ, หมายรับสั่ง ร.3 จ.ศ.1205 เลขที่ 8, “เตรียมภัตตาหารถวายพระสงฆ์”

เปรียญเอก ส นิตยภัต 2 ตำลึง 2 บาท, เปรียญโท นิตยภัต 2 ตำลึง, เปรียญตรี นิตยภัต 1 ตำลึง 2 บาท³⁹⁸

ผลประโยชน์จากการที่ได้เป็นพระสงฆ์สามเณรเปรียญนั้นไม่ได้อยู่เพียงแต่พระสงฆ์สามเณรรูปนั้น ราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังยกให้ญาติโยมของพระเปรียญเหล่านั้นขึ้นเป็นโยมสงฆ์ไม่ต้องมีหน้าที่รับใช้ฝ่ายอาณาจักรแต่ให้ไปรับใช้ฝ่ายพุทธจักร เช่นเดียวกับข้าพระและเลกวัด “ถ้าพระสงฆ์ที่ได้แปลพระคัมภีร์เป็นเปรียญและพระเปรียญได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะแล้ว ญาติโยมที่ตกทุกข์ได้ยากเป็นไพร่หลวงไพร่สมอยู่ก็ตีโปรดยภพระราชนานให้เป็นโยมสงฆ์”³⁹⁹

การส่งเสริมการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนัก รวมถึงความเอาใจใส่ของพระราชาคณะเจ้าอธิการ ต่างให้การสนับสนุนและส่งเสริมการศึกษา ในบางปีที่พระสงฆ์สามเณรสอบได้เปรียญธรรมจำนวนน้อย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกับมีพระราชปวงญาไปยังพระราชาคณะเพื่อกระตุ้นให้พระราชาคณะช่วยในการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น⁴⁰⁰ กิจการของราชสำนักสยามในด้านการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ส่งผลให้พระสงฆ์สามเณรมีความพร้อมในการสอบเปรียญเพิ่มจำนวนขึ้น⁴⁰¹ ทำให้ตั้งแต่ พ.ศ.2366 ถึง พ.ศ.2387 ราชสำนักสามารถผลักดันให้พระสงฆ์สามเณรเล่าเรียนปริยัติธรรม เพื่อสอบเปรียญธรรมได้เป็นจำนวนมากถึง 750 รูป⁴⁰²

หากพิจารณาถึงบริบททางเศรษฐกิจในช่วงเวลานั้นที่กำลังขยายตัวประกอบกับบริบททางสังคมที่ชุมชนส่วนใหญ่จะมีวัดเป็นศูนย์กลางและเป็นช่วงที่ “ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธา ชักโยงพระวงศานวงศ์และข้าราชการเศรษฐีผู้มีทรัพย์ทำบุญให้ทาน สร้างวัดวาอาราม

³⁹⁸ หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยดำ, ภาษาไทย เส้นรงค์, จ.ศ.1190, เลขที่ 11, “พระสมุทบาณชีย เทียนพระวษา เงินนิจพัตปีชวดสำเร็จศึก”

³⁹⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 346.

⁴⁰⁰ “พระราชปวงญาที่ 7” ใน พระราชปวงญาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2513), 32.

⁴⁰¹ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการสอบพระปริยัติธรรม 3 ปีครั้ง และนับเป็นแบบแผนที่ใช้มาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

⁴⁰² จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่มที่ 4 (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพานิชย์, 2530. จัดพิมพ์พลเกล้าฯ ภายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในมทามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช 2530), 22.

มีเทคนาวังเจ้าและบ้านขุนนางตามชาวบ้านชาวเป็นอันมาก เป็นสมัยกาลศรัทธาพากันสร้างวัด”⁴⁰³ ดังนั้น จึงเป็นไปได้ว่าราชสำนักต้องการให้มีพระสงฆ์ที่มีภูมิความรู้ในการออกไปปกครองวัดต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นใหม่หรือบูรณะขึ้นเพื่อเป็นการขยายเมืองและขยายเศรษฐกิจให้กว้างออกไป อีกทั้งการเติบโตทางการเมืองและเศรษฐกิจทำให้ข้าราชการขุนนางที่มีอยู่ไม่เพียงพอในการบริหารจัดการจึงอาจจะมี การคัดเลือกคนเข้าทำงานราชการเพิ่มมากขึ้นและพระสงฆ์ที่เป็นเปรียญเหล่านั้นก็มีสิทธิ์ลาสิกขา ออกมา ซึ่งราชสำนักสยามก็ยินดีรับเข้าทำงานเป็นขุนนางในราชสำนัก⁴⁰⁴ และสามารถที่จะเลือกกรม กองสังกัดได้⁴⁰⁵

อย่างไรก็ตาม การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในช่วงระยะเวลานี้ ผลประโยชน์ส่วนหนึ่งของพระสงฆ์สามเณรเปรียญที่เกิดขึ้นในขณะที่ยังคงสถานภาพของพระสงฆ์ สามเณรอยู่หรือการลาสิกขาเพื่อเข้ารับราชการตามกรมกองต่าง ๆ ที่พระสงฆ์สามเณรเปรียญเหล่านั้น มีความประสงค์จะเข้าทำงาน ทำให้มีพระสงฆ์สึกมารับราชการกันเป็นจำนวนมากจนราชสำนัก เล็งเห็นปัญหาที่จะเกิดขึ้นตามมา ทำให้การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ในสมัยต่อมาเกิดการเปลี่ยนแปลง ขึ้นเพื่อระงับปัญหาเหล่านี้

3.3.3 การจัดการปกครองคณะสงฆ์

การจัดการปกครองคณะสงฆ์นั้นถือว่ามีสำคัญเป็นอย่างยิ่งสำหรับราชสำนักสยาม เนื่องจากราชสำนักสยามใช้ระบบการบริหารราชการเป็นไปในลักษณะของการสร้างความสัมพันธ์ อย่างใกล้ชิดระหว่างฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักร ซึ่งแตกต่างจากสมัยกรุงธนบุรีที่สมเด็จพระเจ้ากรุง ธนบุรีทรงควบคุมด้วยพระองค์เอง ในขณะที่ราชสำนักสยามปรับเปลี่ยนรูปแบบการจัดการปกครอง คณะสงฆ์เนื่องจากความแตกแยกของคณะสงฆ์และปัญหาต่าง ๆ ที่เป็นมาตั้งแต่สมัยปลายอยุธยา เรื่อยมาถึงสมัยธนบุรี

ในสมัยรัตนโกสินทร์ จากที่อธิบายไปในข้างต้นจะเห็นว่าพระสงฆ์ล้วนมีอิทธิพลทางด้าน จิตใจของราษฎร บางครั้งสามารถชักจูงให้ราษฎรเห็นคล้อยตามจนนำไปสู่การก่อเหตุความวุ่นวายใน ฝ่ายอาณาจักร ซึ่งไม่เพียงแต่พระราชอาชญาหรือพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์เท่านั้น แม้แต่พระครูตามหัว

⁴⁰³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 346.

⁴⁰⁴ หนังสือจดหมายเหตุ, 260.

⁴⁰⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 346.

เมืองต่าง ๆ ก็มีอำนาจทางการเมืองท้องถิ่นและอิทธิพลทางความคิด ทางวัฒนธรรม ราชสำนักสยาม จึงต้องจัดระเบียบเพื่อให้พระสงฆ์ทั้งหลายอยู่ภายใต้ความควบคุมดูแลของราชสำนัก ดังนั้น ราชสำนัก จึงมีการกำหนดศักดิ์ดินนาของพระสงฆ์ไว้ในกฎหมายตราสามดวง หมวดนาทหารหัวเมืองว่า “สามเณรรู้ ธรรมเสมอนา 300 สามเณรที่มีได้รู้ธรรมเสมอนา 200 ภิกษุรู้ธรรมเสมอนา 600 ภิกษุมิได้รู้ธรรมเสมอนา 400 พระครูรู้ธรรมเสมอนา 2400 พระครูมิได้รู้ธรรมนา 1000”⁴⁰⁶ จะสังเกตได้ว่าราชสำนักยังคง ใช้คำว่า “เสมอนา” ซึ่งเป็นลักษณะเชิงเปรียบเทียบกับศักดิ์ดินนาของฝ่ายอาณาจักร แต่การกำหนดศักดิ์ดินนาเป็นการกำหนดตำแหน่งทางสังคมให้กับพระสงฆ์สามเณรฝ่ายพุทธจักรเพื่อเป็นการจัดระเบียบ สังคมและราชสำนักยังยกย่องพระสงฆ์สามเณรที่มีความรู้ภูมิธรรมให้มีตำแหน่งเทียบฝ่ายอาณาจักร ศักดิ์ดินนาเสมอนาถึง 2400 แต่การกำหนดศักดิ์ดินนาพระสงฆ์นั้นไม่ได้เป็นการควรรวมสถานภาพของ พระสงฆ์ให้เป็นผู้คนของฝ่ายอาณาจักรซึ่งในระยะเวลาเดียวกันจะเห็นว่าพระสงฆ์ที่ยังดำรงสมณเพศ จะไม่มีการบังคับใช้กฎหมายของทางฝ่ายอาณาจักรแต่หากสึกออกมาเป็นฆราวาสจึงถือว่าเป็นราษฎร ของฝ่ายอาณาจักรจึงต้องมีการออกกฎหมายพระสงฆ์ขึ้นมาเพื่อบังคับใช้ต่างหาก

นอกจากการจัดระเบียบทางสังคม กำหนดตำแหน่งทางสังคมโดยเทียบกับศักดิ์ดินนาของ ฝ่ายอาณาจักรแล้ว ราชสำนักยังใช้ระบบเครือข่ายในพุทธจักรและดำเนินการอย่างรัดกุมนับตั้งแต่รัช สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เรื่อยมา ทั้งการแต่งตั้งสมเด็จเจ้าพระยา การให้อำนาจเด็ดขาดกับสมเด็จเจ้าพระยา การออกกฎหมายเพื่อจัดการปกครองคณะสงฆ์ โดยการจัดการ ปกครองคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม ในช่วง พ.ศ.2325-2394 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น นับได้ว่าเป็นช่วงต้นของ การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ราชสำนักสยามในช่วงเวลานี้ไม่เพียงแต่มุ่งเน้นการสร้างความเป็น ศูนย์กลางทางพุทธศาสนาและการสนับสนุนการศึกษาและควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์เท่านั้น แต่ยังสามารถเข้ามามีการจัดการปกครองคณะสงฆ์เพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงต้นของการตั้ง ศูนย์กลางอำนาจใหม่ขึ้นพุทธจักรและเป็นสิ่งเสริมอำนาจของฝ่ายอาณาจักรด้วย

หากมองภาพรวมอย่างต่อเนื่องจะเห็นได้ว่าราชสำนักสยามในช่วงเวลานี้ได้มีการจัดการ คณะสงฆ์ 2 รูปแบบ ดังมีรายละเอียดดังนี้

⁴⁰⁶ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1144.

3.3.3.1 การสถาปนาอำนาจสูงสุดฝ่ายพุทธจักรแก่สมเด็จพระสังฆราชและการสร้างเครือข่ายราชสำนักสยามด้วยพระราชาคณะ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงวางรากฐานการสร้างพุทธจักรขึ้นใหม่ ตั้งแต่ พ.ศ.2325 โครงสร้างทางการปกครองคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ นั้น สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีทรงสนับนุนว่า “การคณะสงฆ์ซึ่งจัดในรัชกาลที่ 1 เชื่อได้ว่าจัดตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า จะแก้ไขก็แต่เล็กน้อย เช่น เปลี่ยนนามพระธรรมโกดม เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายขวาเป็นพระธรรมอุดม เพื่อจะมีให้คล้องกับพระนามสมเด็จพระศาสตราจารย์ และเปลี่ยนนามพระราชาคณะตำแหน่งพระอุปวาฬเป็นพระวินัยรักขิต เพื่อจะมีให้พ้องกับนามพระอรหันต์ เป็นต้น”⁴⁰⁷

การแต่งตั้งพระเถระชั้นผู้ใหญ่ขึ้นเป็นพระราชาคณะภายใต้การอุปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พระราชาคณะเหล่านี้เป็นคณะสงฆ์ที่มีบทบาทอย่างยิ่งยวดในการกำหนดทิศทางการพุทธจักร พระองค์จำเป็นต้องวางรากฐานของการสร้างเครือข่ายในพุทธจักรตั้งแต่ปีแรกที่ทรงครองราชสมบัติ การสืบเปลี่ยนหัวอำนาจของคณะสงฆ์ที่ฝ่ายราชสำนักเห็นว่าเป็นพวกของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้อยู่ภายใต้การควบคุมของพระองค์โดย ถอดถอนสมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) และพระราชาคณะที่มีบทบาทสำคัญทางพุทธจักรในสมัยธนบุรีลงและสถาปนาพระเถระชั้นผู้ใหญ่ที่ทรงมีพระราชศรัทธาขึ้นดำรงตำแหน่งพระสังฆราช อีกทั้งยังมีการตั้งพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่เพื่อให้เข้ามาช่วยบริหารฝ่ายพุทธจักร ดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 1 ว่า

ในปีขาลจัตวาศก (พ.ศ.2325) นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ฝ่ายข้างอาณาจักรได้ตั้งข้าราชการตามตำแหน่งเสร็จแล้ว ควรจะจัดการข้างฝ่ายพุทธจักร ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งเสื่อมทรุดเศร้าหมองนั้นให้วัฒนารุ่งเรืองสืบไป จึงดำรัสให้สีภพวันรัต (ทองอยู่) กับพระรัตนมณี (แก้ว) ออกเป็นขบวนเสด็จ ดำริสว่เป็นคนอาศัยสอพโลทำให้เสียแผ่นดิน...ดำรัสให้สมเด็จพระสังฆราช พระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม ซึ่งเจ้ากรุงธนบุรีให้ลงโทษถอดเสียจากพระราชาคณะ เพราะไม่ยอมถวายบังคมนั้น โปรดให้คงที่สมณฐานันดรศักดิ์ตั้งเก่า...ดำรัสว่าพระสังฆราช (ชื่น) วัดหงส์ ซึ่งเจ้ากรุงธนบุรีตั้งขึ้นใหม่นั้น ก็เป็นพวกอาศัยสอพโลว่าตามนายแก้ว นายทองอยู่ไปไม่ได้ เป็นต้นเหตุ แต่รู้พระไตรปิฎกมาก เสียตายอยู่ อย่าให้สึกเสียเลย และที่พระวันรัตนั้นวางอยู่หาตัวมิได้

⁴⁰⁷ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545), 299.

จึงโปรดตั้งให้เป็นพระธรรมธีรราชมุณีว่าที่พระวันรัต...อนึ่ง หลวงธรรมรักษา เจ้ากรมสังฆการีขวา ซึ่งเป็นพระพิมลธรรมก่อนนั้น ต้องสึกครั้งแผ่นดินกรุงธนบุรี ว่าต้องอธิกรณ์อทินนาทาน ทรงแคลงอยู่จึงให้พิจารณาไต่เสียดคูใหม่ก็บริสุทธิอยู่ หาขาดสิกขาบทไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้กลับบวชเข้าใหม่ ให้เป็นพระญาณไตรโลกอยู่วัดสลัก”⁴⁰⁸

การแต่งตั้งพระราชาคณะเหล่านี้ ไม่เพียงต้องการชำระพระศาสนา “ซึ่งเสื่อมทรุดเศร้าหมองให้วัฒนารุ่งเรือง” เท่านั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพิจารณาควมและตัดสินโทษ ถอดถอนสมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) และพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่บางรูปต้องสึกออกเป็นฆราวาสด้วยเหตุผลว่า “ดำรงสอพลอทำให้เสียแผ่นดิน” ซึ่งที่ผ่านมาแม้จะมีการโปรดเกล้าฯ ให้สึกพระสงฆ์ก็จะใช้ข้อพระวินัยเป็นตัวกำหนดหรือการสึกพระสงฆ์เนื่องในการเมืองนั้นพระมหากษัตริย์ก็จะไม่ทรงใช้พระราชอำนาจด้วยพระองค์เอง⁴⁰⁹ แต่การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงมีพระราชวินิจฉัยให้มีการถอดถอนตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชไปดำรงตำแหน่งพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่เป็นการแสดงพระราชอำนาจเหนือพุทธจักร ทำให้คณะสงฆ์ไม่กล้าต่อต้านอำนาจของราชสำนักและการที่ราชสำนักไม่ได้ให้สมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) สึกออกเป็นฆราวาสแต่ลดสมณศักดิ์ให้ดำรงตำแหน่งพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ที่พระธรรมธีรราชมุณี ยังเป็นวิธีการต่อต้านจากบรรดาคณะศิษย์ของอดีตสมเด็จพระสังฆราชด้วย อีกทั้งใน พ.ศ.2326 มีหมายรับสั่ง เรื่อง พระราชทานพระกฐินทางชลมารค ณ วัดบางหัวใหญ่ และวัดหงส์ ทางสถลมารค ณ วัดโพธิ์ และวัดสระเกศ จ.ศ.1145 (พ.ศ.2326)⁴¹⁰ ครั้งนี้นับเป็นการพระราชทานพระกฐินครั้งแรกในการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งการพระราชทานกฐินถือเป็นการแสดงความสำคัญของพระอารามและพระราชาคณะที่ได้รับพระกฐินนั้นด้วย ลำดับวัดในการเสด็จพระราชดำเนินไปในการพระราชทานพระกฐินของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์ทรงเห็นว่าพระธรรมธีรราชมุณี (ชื่น) อดีตสมเด็จพระสังฆราชยังมีคณะสงฆ์ศิษย์ร่วมสำนักและผู้ที่ศรัทธาอยู่เป็นจำนวนมาก เพื่อไม่ได้เกิดปัญหาใน

⁴⁰⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2552. จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ 200 ปี วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช วันที่ 7 กันยายน พ.ศ.2552), 23-24.

⁴⁰⁹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและจุลยุทธการวงศ์, 215.

⁴¹⁰ ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์, 6.

คณะสงฆ์ พระองค์จึงทรงเลือกพระราชทานเป็นลำดับ 2 ต่อจากวัดบางหว้าใหญ่อันเป็นที่สถิตสมเด็จพระสังฆราช (ศรี)⁴¹¹

แต่ใน พ.ศ.2330 ตามหมายรับสั่ง เรื่อง เสด็จพระราชทานพระภิกษุหลวง ประจำวัดวาอารามต่าง ๆ จ.ศ.1149 (พ.ศ.2330)⁴¹² พบว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เสด็จพระราชทานพระภิกษุวัดบางหว้าใหญ่ เป็นลำดับที่ 1 แต่เสด็จพระราชทานพระภิกษุวัดหงส์เป็นวัดที่ 2 ของวันที่ 3 ในการเสด็จพระราชดำเนินทรงทอดผ้าพระภิกษุ สันนิษฐานว่ามาจากการที่พระธรรมธีรราชมุนีมีปัญหาวิวาทด้วยพระวินัยกับสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ในเรื่องเกี่ยวกับภิกษุและเขตอุปจาร รวมถึงการถูกลดสมณศักดิ์ลงที่พระธรรมไตรโลก⁴¹³ ตามที่ปรากฏในกฎพระสงฆ์ฉบับที่ 7 ประกาศเมื่อ พ.ศ.2326 (วันจันทร์ เดือน 12 ขึ้น 3 ค่ำ) ระบุปัญหาที่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) และพระธรรมธีรราชมุนีมีความเห็นต่างในประเด็นเรื่องพระวินัยว่าด้วยภิกษุและเขตอุปจาร “แลพระธรรมราชมุนี พระพุทธทศอาจารย์ พระญาณวิริย พวกศิษย์คบคิดกันกล่าวว่า ทอดกะถินมาแต่ก่อนในวัดอันใกล้กัน หาเปนกะถินไม่”⁴¹⁴ ความแตกแยกของคณะสงฆ์นั้นเป็นเรื่องใหญ่ เนื่องจากเป็นการทะเลาะระหว่างสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) กับพระธรรมธีรราชมุนี (ชื่น) ซึ่งทั้ง 2 รูปมีพระสงฆ์ที่เป็นศิษย์ร่วมสำนักเป็นจำนวนมาก กรณีนี้ราชสำนักดำเนินการกระทำของพระราชอาคณเฝายพระธรรมธีรราชมุนี⁴¹⁵ อย่างรุนแรงว่า

เพราะทฎฐิฆานะถือว่ารู้พระวินัย อันพระวินัยเปนพุทธวิไสยคัมภีรภาพ แลจะรู้เอาเองโดยอัตโนมัตยอย่างพระธรรมราชมุนี พระพุทธทศอาจารย์ฉนี้ แลมิได้เอาเยี่ยงอย่างท่านผู้วิเสศอันทรงพระวินัย ไตรยปฏิภกแต่ก่อน อันปฏิบัติมานั้น เหนจะฉิบหายทั้งอาจารย์แลศิษย์อันปฏิบัติฉนั้น ด้วยเหตุพระธรรมราชมุนีมีแต่ปัญญาปราศจากสติ อันธรรมคาบुकคนผู้มีสติประกอบด้วยปัญญา ถึงจะรู้ศักเท่ารู้ใน

⁴¹¹ มรณภาพ เมื่อ พ.ศ.2337

⁴¹² ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์, 25.

⁴¹³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชอาคณเฝายใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545), 27.

⁴¹⁴ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1017.

⁴¹⁵ ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา อธิบายว่า พระธรรมธีรราชมุนีเอาผ้าสำน ซึ่งทรงถวายเป็นของบริวารเครื่องยศไปขายแก่พระศุภรัตติ พระศุภรัตติรับซื้อไว้ 8 ตำลึง สมเด็จพระสังฆราชจึงแจ้งไปยังราชสำนัก ครั้นพิจารณาความได้เป็นสัจจะ พระธรรมธีรราชมุนีถูกลงโทษจนทราญ 500 ตะกร้า แล้วให้ลดสมณศักดิ์ลงที่พระธรรมไตรโลก

บทบาท เหน้ประหลาดแปลกอยู่แล้วก็ตีก็มีอาจว่าก่อน อันมีสติตรรกว่าพระวินัยนี้เป็นสาครฤกษ์นัก ก็เอาสติตรรกไปถึงอย่างประเพณีท่านผู้วิเสศบุราณอันปฏิบัติมานั้น มาเปรียบเทียบดูก่อน ถ้าผิดกันอยู่ก็มีอาจจะว่าออกได้เป็นอย่างดีผู้มีสติปัญญาอันนี้ พระธรรมราชมุนีหาได้เรียนพระวินัยในสำนักอาจารย์ผู้ทรงพระวินัยสันตติเหมือนอย่างสมเด็จพระสังฆราชผู้เฒ่าไม่ มีแต่ปัญญาหาสติไม่....อนึ่ง เหน้ว่าพระธรรมราชมุนี พระพุทธานุชาจารย์ หาเปนสุภาพวินัยธรแท้ไม่ มีได้อยู่ในบังคับบัญชาสมเด็จพระสังฆราชผู้เฒ่า อันเปนครุมีพระวระษาทรงพระวินัยสันตติ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดตั้งไว้เปนพระยาสงฆ์สำหรับพิภคษาพระวินัย แลห้กราณผู้เฒ่าผู้แก่ให้นัยแก่พระญาณวิริยะผู้เปนศิษยตน นำเอาเนื้อความกิจสงฆ์เข้ามาถวายพระพร แล้วอดหนุนถ้อยคำเอาโทษ อันเปนครุกรรมเข้ามาติดแปดเปื้อนไว้ในพระราชทาน หากว่าสมเด็จพระสังฆราชแลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยยังยืนในพระวินัย ถวายพระพรชัดไว้จึงพ้นโทษ หาไม่ก็จะพลอยแปดเปื้อนปนด้วยอกุศลโทษอันใหญ่หลวงเนื่อง ๆ ไปกว่าจะสิ้นพระศาสนา มิชอบนัก⁴¹⁶

ปัญหาที่เกิดขึ้นได้นำไปสู่การตรากฎพระสงฆ์ฉบับที่ 7 ห้ามเอาเนื้อความอันสงฆ์วิวาทกันด้วยพระวินัยขึ้นกราบทูลเพื่อทรงพิจารณา “แต่นี้สืบไปเมื่อน่า ห้ามอย่าให้พระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย เจ้าอธิการรามัญ เจ้าอธิการลาว อันดับทั้งปวง และสังฆการีธรรมการราชบัณฑิตย ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง เอาเนื้อความสงฆ์อันวิวาทกันด้วยกิจพระวินัย ดุจหนึ่งพระธรรมราชมุนี พระพุทธานุชาจารย์ พระญาณวิริยะ มาถวายพระพรกราบทูลพระกรุณาให้หม่นหมองพระไทยเปนอันขาดทีเดียว แลให้ทูลแก่สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ เจ้าอธิการอันดับ ให้มอญลาวทั้งปวง พึงบังคับบัญชาสมเด็จพระสังฆราชผู้เดียว”⁴¹⁷ ซึ่งเนื้อความในข้างต้นได้สะท้อนให้เห็นความเป็นเอกเทศของคณะสงฆ์และสภาพความเป็นจริงที่เห็นได้ว่าพระสงฆ์บางส่วนไม่ได้ยอมรับการพิจารณาความของสมเด็จพระสังฆราชหรือพระราชาคณะที่เป็นผู้ว่ากล่าวตักเตือนหรืออาจจะเป็นไปได้ว่าอยู่คนละฝ่ายกับสมเด็จพระสังฆราช พระสงฆ์เหล่านั้นจึงได้ทำฎีกาขึ้นกราบทูลเพื่อให้ทรงพิจารณาความ และแม้ว่าปัญหาที่เกิดขึ้นอาจจะมาจากตัวบุคคลหรือพระสงฆ์ที่เกิดความขัดแย้งกัน แต่อย่างไรก็ตามราชสำนักได้จัดระเบียบด้านการปกครองในองค์กรคณะสงฆ์ให้เป็นระบบ โดยการที่ราชสำนักสยามให้อำนาจการกำกับดูแลคณะสงฆ์แก่สมเด็จพระสังฆราช แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงย้ลสิทธิ์ในพุทธจักรไว้กับสมเด็จพระสังฆราชเป็นสกลมหาสังฆปริณายก ไม่ได้เป็นการ

⁴¹⁶ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1020.

⁴¹⁷ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1020.

แบ่งอำนาจตามรูปแบบคณะสงฆ์ที่เคยใช้ในสมัยอยุธยาและธนบุรี คือ พระสงฆ์แต่ละคณะไม่ขึ้นแก่กัน ให้เจ้าคณะใหญ่คณะนั้น ๆ กำกับดูแลซึ่งเหมาะกับบริบททางการเมืองในช่วงเวลานั้นที่มีการแบ่งอำนาจการปกครองไปยังหัวเมืองต่าง ๆ คุดูแล แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์บริบททางการเมืองแตกต่างกันไป จากสมัยอยุธยาที่ราชสำนักต้องควบคุมอำนาจจากศูนย์กลาง ดังนั้นจึงจำเป็นต้องกระชับอำนาจมากที่สุด

การจัดการปกครองคณะสงฆ์โดยให้สมเด็จพระสังฆราชมีอำนาจสูงสุดเป็นการจัดการแบบเดียวกับการจัดการปกครองฝ่ายอาณาจักร นอกจากจะเป็นการแก้ไขปัญหาในพุทธจักรแล้ว ยังส่งผลดีต่อราชสำนักสยามเนื่องจากการให้อำนาจเต็มแก่สมเด็จพระสังฆราชเพียงองค์เดียวและราชสำนักสยามเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ที่เป็นฝ่ายสนับสนุนสมเด็จพระสังฆราช จึงเสมือนเป็นการวางระบบเครือข่ายราชสำนักสยามผ่านสมเด็จพระสังฆราชที่เป็นพระประมุขของพุทธจักรสยาม ทำให้สามารถควบคุมดูแลคณะสงฆ์ให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

พระราชอาณา พระเปรียญ รวมถึงพระครูฝ่ายบริหารตามเมืองต่าง ๆ จะได้รับพระราชทานนิตยภัตซึ่งเป็นเงินที่พระมหากษัตริย์พระราชทานตามพระราชศรัทธาในพระสงฆ์แต่ละรูป แต่เดิมพระราชทานนิตยภัตเป็นรายปีให้กับพระสงฆ์ซึ่งเป็นระบบเดียวกับขุนนาง ต่อมาจึงเปลี่ยนมาเป็นการพระราชทานนิตยภัตเป็นรายเดือนแก่พระราชอาณา พระฐานานุกรมและพระสงฆ์สามเณรเปรียญ นิตยภัตจะเพิ่มขึ้นหรือลดลงก็ตามแต่จะทรงมีพระราชศรัทธา เอกสารระบุรายละเอียดเงินพระราชอุทิศเป็นมูลค่าจตุปัจจัยถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1144 (พ.ศ.2325) ว่า “ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชภักดี พระไชยศ ขอพระราชทานทำบุญเงินพระราชอุทิศเป็นเกณฑ์บุญถวายเป็นจันทน์นิตยภัตต์, ของปากบาตร กะปิจของฉัน เครื่องไทยทาน ช่วยคนทำฉนวนทาน พระราชทานผู้ฟังพระธรรมเทศนา จ้างเย็บผ้าสะบง ผ้าจีวร ตั้งแต่เดือนหกปีชลาจัตวาตกลีบไป 12 เดือน เป็นเงิน 386 ชั่ง 4 ตำลึง 3 สลึง”⁴¹⁸ และยังพระราชทานค่ากำปิยะสำหรับพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ พระราชทานรูปละ 1 สลึงต่อเดือน ซึ่งใน พ.ศ.2325 มีพระสงฆ์สยามในกรุงเทพฯ จำนวน 1564 รูป และมีพระสงฆ์ลาวในกรุงเทพฯ 600 รูป⁴¹⁹

⁴¹⁸ “บัญชีเงินพระราชอุทิศเป็นมูลค่าจตุปัจจัยถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1144” หมวดจดหมายเหตุ กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 กท.ร.1/9 เลขที่ 5 หอสมุดแห่งชาติ

⁴¹⁹ เรื่องเดียวกัน

การอุปถัมภ์ของราชสำนักสยามเป็นสิ่งสร้างความสำนึกร่วมในการเป็นเครือข่ายราชสำนัก พระราชาคณะทำหน้าที่เผยแผ่พุทธศาสนา อยู่ในวัตรปฏิบัติอันเหมาะสม และทำหน้าที่ที่ราชสำนักขอความร่วมมือต่าง ๆ อาทิ ด้านการศึกษา ด้านการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งรวมถึงการยอมรับแนวทางจากฝ่ายอาณาจักรและถ่ายทอดออกไปยังผู้คนในสังคม สิ่งเหล่านี้จะทำให้ภาพลักษณ์ของพุทธจักรมีความเจริญรุ่งเรืองแล้ว ยังเป็นการควบคุมจัดการพุทธจักรในระบบเครือข่ายที่ราชสำนักสยามพยายามวางระบบไว้อีกทางหนึ่งด้วย อีกทั้ง ราชสำนักยังได้มีกรรมสังฆการีเพื่อช่วยเหลือดูแลพุทธจักรและดำเนินกิจการอันเกี่ยวเนื่องกับคณะสงฆ์⁴²⁰ ทั้งการอำนวยการความสะดวก การนิมนต์พระสงฆ์เพื่อเข้าในงานพระราชพิธีของราชสำนัก รวมถึงการตรวจสอบความถูกต้องเรียบร้อยในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์

ราชสำนักสยามได้นำระบบระเบียบในการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างพุทธจักรกับอาณาจักรโดยการสถาปนาพระราชาคณะในงานพระราชพิธีสำคัญมาปฏิบัติสืบเนื่องเรื่อยมาซึ่งเป็นเสมือนการสร้างเครือข่ายในพุทธจักรของราชสำนักสยามให้แผ่กว้างมากยิ่งขึ้น เหตุการณ์ที่เป็นสิ่งย่ำขัดถึงความสัมพันธ์ของราชสำนักสยามกับสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะคือการสถาปนากรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือตำแหน่งวังหน้า เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเล็งเห็นปัญหาที่อาจเกิดขึ้นภายหลังจากที่พระองค์สวรรคต “พระราชพงศาวดารวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่ได้เคยทำการศึกมาแต่ก่อน เช่น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แลกรมพระราชวังบวรสถานภูมิฯ ก็สวรรคต ล้นพระชนม์ เสนาบดีที่เป็นผู้ใหญ่ อาทิ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ก่อสัตกรรม เจ้านายทั้งวังหลวงวังหน้าพระชั้นษาเจริญในรัชกาลที่ 1 มีมากขึ้นด้วยกันตลอดจนข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์เป็นรุ่นใหม่ก็มากจนจะเกิดความไม่ปรองดอง แลเป็นพวกเป็นเหล่ากัน”⁴²¹ และทรงเล็งเห็นความสำคัญของพุทธจักรต่อการสนับสนุนพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในการสถาปนารัชทายาท ดังนั้น การสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาราธนาสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ประชุมพร้อมกันเพื่อเห็นชอบตามพระราชดำริ นับเป็นการดึงเอาอำนาจของฝ่ายพุทธจักรมาสนับสนุนตำแหน่งทางฝ่ายอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เพื่อสร้างความมั่นคงทางการเมืองของราชสำนัก ดังปรากฏในเอกสารเรื่อง

⁴²⁰ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 273.

⁴²¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 7.

คำปรึกษาเรื่องสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะถวายความเห็นฯ เกี่ยวกับการแต่งตั้งผู้ขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ว่า

สัจ ศิลสุจริตด้วย	เกรงกรรม
จา รัตบุราณธรรม	ถ่องถ้วน
สา ฐสัปปบุษสร	เสริญยิ่ง นักหนา
บาล บำรุงโลกถ้วน	เลิศด้วยสัตยา

สมเด็จพระสังฆราช 1 พระพนรัตน์ 1 พระพิมลธรรม 1 พระธรรมอุดม 1 พระพุทธโฆษา 1 พระเทพเกวี 1 พระเทพมุนี 1 พระญาณโพธิ 1 พระญาณสังวรเถร 1 พระปัญญาวิสารเถร 1 พระญาณไตรโลก 1 พระธรรมเจติ 1 พระอาริยมุนี 1 พระญาณรักชิต 1 พระอาริยวงษ 1 พระเทพเมาลี 1 พระราชกระวี 1 พระธรรมกิต 1 พระศรีสมโพธิ 1 พระโพธิวงษ 1 พระญาณสมโพธิ 1 พระธรรมราชา 1 พระวินัยรักชิต 1 พระญาณสิทธิ 1 พระพรหมมุนี 1 พระราชมุนี 1 พระญาณวิริย 1 พระนิกรม 1 รวม 28 พระองค์

อาตมาภาพ พระราชาคณะคามวาสี อรัญญวาสี ประชุมพร้อมกัน 28 รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ขอถวายพระพรให้ทราบ ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าจะยกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตามคำปรึกษาพระราชาคณะ...อาตมาภาพทั้งปวงเห็นชอบด้วยพระราชดำริ⁴²²

เมื่อบรรดาพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ของฝ่ายพุทธจักรทั้งฝ่ายคามวาสีและอรัญญวาสีให้ความเห็นชอบในการสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ สวรรคต จึงไม่ก่อให้เกิดความวุ่นวายในการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจากฝ่ายพุทธจักรซึ่งอาจจะถูกตั้งให้ไปอยู่กับฝ่ายชั่วตรงข้ามกับราชสำนักกลุ่มวังหลวง

นอกจากนี้ ในคราวงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ “ตั้งแต่งพระราชาคณะเป็นฤกษ์ก่อน”⁴²³ แม้จะไม่

⁴²² “สำเนาคำปรึกษา เรื่องสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะถวายความเห็นฯ” หมู่อุดหมายเหตุ ร. 1 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 11 หอสมุดแห่งชาติ,

⁴²³ “กาคาบพ้อง เรื่องหม่อมหมื่นเป็นกบฏ จ.ศ.1171 (พ.ศ.2352)” หมู่อุดหมายเหตุ ร.2 กระจดาษ ฝรั่ง อักษรไทย จ.ศ.1171 เลขที่ 1/ก หอสมุดแห่งชาติ

ปรากฏว่าตั้งพระราชอาณาเขตขึ้นดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ได้บ้าง เนื่องจากพระราชอาณาเขตชั้นผู้ใหญ่ ทั้งสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ และสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ยังคงดำรงสมณศักดิ์นี้ อยู่ แต่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าสถาปนาพระญาณสังวร (สุก) วัดพลับ ขึ้นเป็นสมเด็จพระญาณสังวรและตั้งแต่พระราชอาณาเขตชั้นผู้ใหญ่⁴²⁴ ครั้นเมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ สิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ.2359 ในปีนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระพนรัตน์ (มี) วัดราชบูรณะ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช (มี) สถิต ณ วัดมหาธาตุ สถาปนาพระพิมลธรรม (อาจ) วัดสระเกษ ขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ สถาปนาพระพรหมมุนี (ด่อน) วัดหงส์ ขึ้นเป็นพระพิมลธรรม และสถาปนาพระเทพโมลี (นาค) วัดราชบูรณะ ขึ้นเป็นพระพรหมมุนี

ต่อมา ใน พ.ศ.2362 สมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้นพระชนม์ เติมนั้นทรงตั้งสมเด็จพระพนรัตน์ (อาจ) วัดสระเกษ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แห้ววัดมหาธาตุ รวบรวมพระภิกษุในการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่เกิดอภิมงคลด้วยสมเด็จพระพนรัตน์ “พอใจ ลูกหลานเล่นของที่ลับพวกศิษย์ที่รุ่นหนุ่มสวย ๆ โปรดให้ตระลาการชำระได้ความจริงแต่เพียงนั้น ไม่ถึง ปาราชิก ทรงเห็นว่ามัวหมองอยู่ ให้ถอดเสียจากที่พระพนรัตน์ ให้เนรเทศเสียจากวัดมหาธาตุ ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น 4 ค่ำเดือน 12 โปรดให้แห้วพระญาณสังวรเถร วัดพลับมาอยู่วัดมหาธาตุ”⁴²⁵ และใน พ.ศ.2363 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช (สุก) สถิต ณ วัดมหาธาตุ และสถาปนาพระพิมลธรรม (ด่อน) วัดหงส์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ ย้ายมาอยู่ ณ วัดสระเกษ ต่อมาใน พ.ศ.2365 สมเด็จพระสังฆราช (สุก) สิ้นพระชนม์ ในปีนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระพนรัตน์ (ด่อน) ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชและโปรดเกล้าฯ ให้มีกระบวนแห่ สมเด็จพระสังฆราชไปสถิต ณ วัดมหาธาตุ⁴²⁶ และธรรมเนียมการแห่พระราชอาณาเขตไปยังพระอารามต่าง ๆ นั้น ไม่ใช่มีเพียงแต่สมเด็จพระสังฆราชเท่านั้น การอาราธนาพระราชอาณาเขตชั้นผู้ใหญ่รูปอื่น ๆ ไปยังพระอารามต่าง ๆ ในรัชสมัยนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานจัดกระบวนอย่างใหญ่ ทั้งทางบกและทางเรือ ในทางบกนั้น ขึ้นพระเสลี่ยงงามีสัปทนกัน มีเครื่องสูงประกอบขบวนแห่หน้า 5

⁴²⁴ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 27.

⁴²⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 121.

⁴²⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 155.

คู่ หลัง 2 คู่⁴²⁷ เพื่อแสดงให้เห็นความสำคัญที่ราชสำนักสถาปนาพระราชอาณาเขตพระราชาคณะรูปนั้น ๆ เป็นผู้ปกครอง ในทางเรื่อนั้นก็จัดกระบวนเรือหลวงต่าง ๆ แห่ไปยังวัดที่นิมนต์พระราชาคณะรูปนั้น ๆ ไปปกครอง

ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีกรสถาปนาพระราชอาณาเขตขึ้นดำรงตำแหน่งเช่นกัน “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงตั้งตำแหน่งพระราชอาณาเขตเป็นเอกก่อน ตั้งพระมหาน้อยเปรียญเอก 8 ประโยค วัดพระเชตุพน เป็นพระศรีสุธรรมมุนี พระมหาข้าเปรียญเอก 9 ประโยค วัดประยูรวงศ์ เป็นพระญาณไตรโลกย์”⁴²⁸ และในปีเดียวกันนี้ ตำแหน่งสมเด็จพระพนรัตน์ว่างมาตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระธรรมไตรโลก (ทองดี) วัดระฆัง ขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ และสถาปนาพระพุทโธษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลก พระกรรมวาจาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทโธษาจารย์ ซึ่งจะเห็นได้ว่าพระราชอาณาเขตชั้นผู้ใหญ่ส่วนใหญ่แล้วจะมีความเกี่ยวข้องกับราชสำนัก⁴²⁹

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในรัชสมัยนี้จะมีการตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช ให้ขึ้นดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ที่พระราชาคณะ คือ เจ้าฟ้าพระมงกุฎ ไม่ปรากฏราชทินนามแต่มีฐานานุกรมอย่างเจ้าคณะรอง กรมหมื่นนุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน พระองค์เจ้าอำไพ วัดอรุณราชวราราม⁴³⁰ พระองค์

⁴²⁷ “เรื่องจารึกพระสุพรรณบัฏ สัญญาบัตร ตั้งสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ จ.ศ.1182 ปีมะโรง โทศก” หมายรับสั่ง ร.2 จ.ศ.1182 สมุดไทยดำ ภาษาไทย เลขที่ 12, หอสมุดแห่งชาติ

⁴²⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 40.

⁴²⁹ ตำแหน่งสมณศักดิ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เนื่องจากพระราชาคณะที่ได้รับแต่งตั้งสมณศักดิ์นั้นมักมีพรรษาอายุกาลสูง ครั้นเมื่อดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ได้ไม่นานก็มรณภาพ ทำให้เกิดการเลื่อนสมณศักดิ์อยู่อย่างต่อเนื่อง อาทิ ใน พ.ศ.2369 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระรัตนมุนี (ฉิม) วัดพระเชตุพน เป็นพระเทพโมลี ต่อมา ใน พ.ศ.2373 สมเด็จพระพนรัตน์ (ทองดี) วัดระฆัง มรณภาพ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระธรรมอดม (นาค) วัดราชบูรณะ ขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ พระพรหมมุนี วัดราชบูรณะ เป็นพระพิมลธรรม ไปครองวัดกัลยาณมิตร พระโพธิวงศ์ (ฤกษ์) วัดระฆัง เป็นพระธรรมอดม พระญาณวิริยะ (สน) วัดสระเกษ เป็นพระพรหมมุนี ใน พ.ศ.2375 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระเทพโมลี ขึ้นเป็น พระพุทโธษาจารย์ วัดโมลีโลก และพระอริยวงศ์ ขึ้นเป็นพระเทพโมลี วัดมหาธาตุ เป็นต้น ใน หอสมุดแห่งชาติ, หมายรับสั่ง ร.3 จ.ศ.1194 สมุดไทยดำ เลขที่ 3, “เรื่อง พิธีจารึกพระนามพระราชาคณะที่ได้เลื่อนขึ้น”

⁴³⁰ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ.2384 ใน หอสมุดแห่งชาติ, หมายรับสั่ง ร.3 จ.ศ.1204 สมุดไทยดำ เลขที่ 5, “พระราชทานเพลิงพระศพพระองค์เจ้าอำไพ”

เจ้าฤกษ์ เป็นพระราชอาคันตุกะชั้นสามัญ วัดสมอราย แต่ก็จะโปรดเกล้าฯ อาราธนาพระสงฆ์เจ้าเข้าร่วมในงานพระราชพิธีที่มีความเกี่ยวเนื่องกับการพระศาสนาเท่านั้น อาทิ งานพระราชพิธีบรรจุสิ่งของในพระปรารค์ 8 องค์ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ พ.ศ.2377 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ส่งขการนิมนต์สมเด็จพระสังฆราช (ต่อณ) สมเด็จพระพนรัตน์ (นาค) พระราชาคณะ 45 รูปและพระสงฆ์เจ้า 3 รูป ได้แก่ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เจ้าฟ้ามงกุฎ และพระองค์เจ้าอำไพ⁴³¹ เข้าร่วมในพระราชพิธีดังกล่าวด้วย แต่ราชสำนักก็ยังลำดับการนิมนต์โดยให้สมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะที่มีสมณศักดิ์สูงกว่ามาก่อนพระสงฆ์เจ้า แต่ในสมัยต่อมาราชสำนักจะเปลี่ยนมาให้ความสำคัญกับความป็นพระบรมวงศานุวงศ์มากกว่าตำแหน่งสมณศักดิ์ของพระราชาคณะ เนื่องจากพระบรมวงศานุวงศ์เหล่านั้นนับเป็นเครือข่ายคณะสงฆ์ที่เกี่ยวข้องกับราชสำนักโดยตรง

การจัดการคณะสงฆ์ที่ราชสำนักสยามในรัชสมัยนี้วางไว้อย่างเป็นระบบระเบียบ แม้จะมีการตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นมาใน พ.ศ.2372 เพื่อให้เกิดการปฏิรูปในวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ตามที่เจ้าฟ้าพระมงกุฎทรงอธิบายแนวคิดของพระองค์ในการจัดตั้งนิกายสงฆ์ใหม่นี้ขึ้นว่ามีสาเหตุมาจากความเสื่อมโทรมของคณะสงฆ์ที่ไม่เป็นที่เจริญศรัทธาต่อผู้คนในสังคม⁴³² แต่ราชสำนักในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เคยประกาศให้ธรรมยุติกนิกายเป็นนิกายคณะสงฆ์ที่เป็นทางการของอาณาจักร ยังคงนับว่าเป็นพระสงฆ์ที่อยู่ในคณะรามัญ⁴³³ อยู่ภายใต้สังกัดคณะกลางซึ่งมีกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นผู้ดูแล⁴³⁴ ทั้งในคราวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เมื่อ พ.ศ.2374 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการเขียนภาพลายรดน้ำตราประจำตำแหน่งและพัดยศประจำตำแหน่ง ซึ่งเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงสมณศักดิ์ของพระสงฆ์รูปนั้น ๆ ไว้บนบานประตูและหน้าต่างของพระอุโบสถ แต่ตราประจำตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ปรากฏบนบานประตูและหน้าต่างมีทั้งตราประจำตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช (ฝ่ายขวา) เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ, ตราประจำตำแหน่ง

⁴³¹ หอสมุดแห่งชาติ, หมายรับสั่ง ร.3 จ.ศ.1196 สมุดไทยคำ ภาษาไทย เลขที่ 8, “เรื่องพระราชพิธีบรรจุสิ่งของต่าง ๆ ในพระปรารค์ 8 องค์ ที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ณ วันขึ้น 9 ค่ำ เดือนยี่ ปีมะเมีย ฉศก จ.ศ.1196”

⁴³² ศรีสุพร ช่วงสกุล. “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย พ.ศ.2368-2464” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2529)

⁴³³ พระจนวิลาส (อ่อน), **ทำเนียบสมณศักดิ์** (พระนคร : บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ.121), 3.

⁴³⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1**, 302.

สมเด็จพระพนรัตน์ เจ้าคณะใหญ่คณะใต้, ตราประจำตำแหน่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่คณะอรัญวาสี, ตราประจำตำแหน่งพระพิมลธรรม เจ้าคณะรองคณะเหนือ, ตราประจำตำแหน่งพระธรรมอุดม เจ้าคณะรองคณะใต้, ตราประจำตำแหน่งพระราชาคณะฝ่ายอรัญวาสีหรือฝ่ายวิปัสสนาธุระ, ตราประจำตำแหน่งพระราชาคณะฝ่ายคามวาสีหรือคณัฎฐะ, ตราประจำตำแหน่งพระราชาคณะรามัญ, ตราประจำตำแหน่งพระครูเจ้าคณะหัวเมือง (สังฆปาโมกข์) และพระครูปลัดชั้นเอกของสมเด็จพระสังฆราช เจ้าคณะใหญ่ และตราประจำตำแหน่งพระครูสัญญาบัตรและฐานานุกรม แต่จะเห็นได้ว่าการทำจารึกวัดพระเชตุพนเกี่ยวกับทำเนียบสมณศักดิ์ซึ่งทำขึ้นหลังจากที่มีการตั้งธรรมยุติกนิกายแล้วถึง 2 ปี กลับไม่ปรากฏว่ามีการจัดตั้งให้ธรรมยุติกนิกายเป็นคณะสงฆ์ที่เป็นทางการ และใน พ.ศ. 2394 มีวัดธรรมยุติกนิกายเพียง 5 วัดเท่านั้น⁴³⁵

หากราชสำนักยอมรับการจัดตั้งนิกายใหม่ของเจ้าฟ้าพระมงกุฎให้เกิดขึ้นย่อมจะเกิดปัญหาการสร้างความเป็นเอกภาพของพุทธจักรที่ราชสำนักสยามกำลังดำเนินการอยู่ จะมีผลเกี่ยวเนื่องกับกิจการบ้านเมืองด้วย * พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิเคราะห์ว่า “ทุลกระหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงตั้งพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายเป็นการต่อสู้อย่างยังมีไม่ไฉน ท่านก็มีไฉแต่ไม่ออกพระโอษฐ์คัดค้านอันหนึ่งอันใด....แต่ทรงอดกลั้นอยู่ได้ถึงกว่า 20 ปี”⁴³⁶ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับสั่งเรื่องผู้สมควรขึ้นครองราชย์ต่อจากพระองค์ พระองค์มีพระราชดำรัสว่า “ทรงรังเกียจอยู่ว่า ท่านฟ้าใหญ่ถืออย่างมอญ ถ้าเป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น ก็จะทำให้พระสงฆ์หม้อย่างมอญเสียหมดทั้งแผ่นดินดอกกระมัง”⁴³⁷ ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีรับสั่งดังนี้ เจ้าฟ้าพระมงกุฎ ซึ่งขณะนั้นทรงผนวชอยู่จึงได้

⁴³⁵ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, นิจ ทองโสภิต (แปล), แผ่นดินพระนั่งเกล้า (จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว), 57.

* การศึกษาเกี่ยวกับการตั้งธรรมยุติกนิกายในมุมมองทางการเมืองนั้น ได้มีผู้ศึกษาไว้จำนวนมาก การศึกษานี้จึงไม่ได้วิเคราะห์ประเด็นทางด้านการเมืองเป็นสำคัญแต่แสดงให้เห็นว่ามีความเกี่ยวข้องกับอำนาจทางการเมืองของราชสำนัก

⁴³⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาธิบายเรื่องสามัคคี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2526, พิมพ์เนื่องในงานฉลองพระชันษาครบ 60 พรรษาของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา พ.ศ.2526), 5.

⁴³⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 355.

ประกาศให้ “พระสงฆ์ธรรมยุติกาและพระองค์ทรงครองผ้าเสียใหม่อย่างพระสงฆ์มหานิกาย มิให้ขัดพระราชอัธยาศัย”⁴³⁸ ทั้งนี้ พระราชปจฺฉาที่ทรงมีไปยังสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะทั้งปวง อธิบายเหตุผลที่ทรงมีพระราชวิตกเรื่องการนุ่งห่มแบบมอญไว้ว่ามีความเกี่ยวข้องกับภาพลักษณ์ของบ้านเมือง

พระภิกษุผู้เป็นสงฆ์วัดในกรุงศรีอยุธยา ก็นุ่งสบงทรงจีวรเป็นลูกบวบทั้งสิ้นด้วยกัน แต่พม่ารามัญเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่นั้นและเห็นครองผ้าผิดกับพระภิกษุของเรา จึงเรียกกันว่าพระมอญ ... ก็ถ้าแน่นกลับมากขึ้นอีกด้วยเหตุอันใดอันหนึ่งชื่อของพีได้เป็นเจ้าของแผ่นดินก็มีแต่จะเสียไป เขาจะว่าเป็นเมืองมอญเมืองพม่าไปเสียมาแต่ครั้งแผ่นดินนั้น⁴³⁹

พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีความเกี่ยวข้องกับกิจการของบ้านเมือง เจ้าฟ้าพระมงกุฎจึงทรงทำคำปฏิญาณถวายแด่กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ว่า

กระหม่อมฉันเจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทวาวงศ์ ขอรับพระราชทานสารภาพโดยสัตย์โดยจริง ว่าแต่ก่อนเมื่อเป็นภิกษุหนุ่มแรกบวช กำลังยังตั้งหน้าหาความรู้วินัยสิกขาไปคบหากับสงฆ์พวกศึกษาคิดละเอียดไปต่าง ๆ ได้ฟังพูดกันว่าหม้อย่างรามัญเห็นถูกต้องด้วยเหตุต่าง ๆ ก็พลอยเห็นไปด้วย แต่ยังไม่ได้ห่มเองมิได้ ครั้นภายหลังพระสงฆ์อื่น ๆ ท่านห่มเข้าไปในพระราชวัง เป็นรับสั่งถามเลย ๆ มิได้มีรับสั่ง ก็พลอยคิดดีใจไปว่าทรงพระกรุณาโปรดให้ถือตามชอบใจ จึงพลอยทำตามต่อมาโดยรักไปข้างทางสิกขา หาได้มานึกถึงพระเกียรติยศและการแผ่นดินเป็นสำคัญแข็งแรง ดังทรงพระราชดำริครั้งนี้ไม่เลย ถ้านึกได้แต่ครั้งนั้นก็เห็นจะมีได้ประพุดติมาดังนี้⁴⁴⁰

จะเห็นได้ว่า ในช่วง พ.ศ.2325-2394 ราชสำนักสยามได้สถาปนาอำนาจทางการปกครองให้แก่สมเด็จพระสังฆราชและสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับพุทธจักรผ่านการแต่งตั้งพระราชาคณะ แต่ในช่วง พ.ศ.2395-2445 ราชสำนักสยามเริ่มมีการปรับแนวคิด

⁴³⁸ เรื่องเดียวกัน, 356.

⁴³⁹ “พระราชปจฺฉาที่ 8” ใน พระราชปจฺฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, 37.

⁴⁴⁰ พระราชปจฺฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, 37-38.

ทางการจัดการปกครองคณะสงฆ์โดยให้ความสำคัญกับพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชซึ่งจะยิ่งส่งเสริมบทบาทและอำนาจของราชสำนักในพุทธจักรมากยิ่งขึ้นจนสามารถสถาปนาอำนาจของราชสำนักสยามให้ควบคุมพุทธจักรได้สำเร็จและสามารถให้คณะสงฆ์ช่วยในการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาและการศึกษาเพื่อสร้างและกระชับอำนาจทางฝ่ายอาณาจักรให้กับราชสำนักสยามในหัวเมืองประเทศราช

3.3.3.2 การจัดการปกครองคณะสงฆ์กลุ่มชาติพันธุ์ในกรุงเทพฯ และพระสงฆ์หัวเมืองต่าง ๆ ในอาณาจักรของราชสำนักสยาม

พุทธจักรที่ราชสำนักสยามเป็นผู้ดูแลและอุปถัมภ์ไม่ได้มีเพียงคณะสงฆ์สยามเท่านั้น เนื่องจากการสถาปนากรุงเทพฯ ขึ้นเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการปกครองแห่งใหม่ ราชสำนักสยามได้มีการขยายดินแดนไปยังพื้นที่ต่าง ๆ และได้มีการกวาดต้อนผู้คนจากหัวเมืองต่าง ๆ เข้ามายังกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นทรัพยากรที่สามารถนำมาใช้แรงงานและเป็นกำลังทหารในกองทัพ กลุ่มคนที่ถูกกวาดต้อนมาไม่ได้มีเพียงราษฎรเท่านั้น ยังรวมถึงพระสงฆ์ที่มาจากหัวเมืองต่าง ๆ ด้วย ความแตกต่างของวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ต่างหัวเมือง นอกจากจะทำให้ความเรียบร้อยซึ่งเป็น “พระเกียรติยศและการแผ่นดินเป็นสำคัญแข็งแรง”⁴⁴¹ เสื่อมเสีย พระสงฆ์ต่างหัวเมืองในฐานะผู้นำชุมชนของกลุ่มชาติพันธุ์ยังอาจนำมาซึ่งปัญหาความวุ่นวายทางการเมืองด้วย

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ กำลังคนถือเป็นทรัพยากรที่สำคัญของอาณาจักร การกวาดต้อนผู้คนจากเมืองอื่น ๆ เข้ามาในกรุงเทพฯ หรืออยู่อาศัยในเมืองต่าง ๆ ที่ราชสำนักกำหนดจึงเป็นเรื่องเกิดขึ้นโดยทั่วไป นอกจากนี้ ยังมีผู้อพยพกลุ่มชาติพันธุ์ ต่างชาติต่างภาษาที่เข้ามาพึ่งบรมโพธิสมภารของพระมหากษัตริย์ที่นับเป็นสิ่งเสริมพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ประการหนึ่ง การอพยพเข้ามาของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่เข้ามามีทั้งผู้นำชุมชน ชาวบ้าน รวมถึงพระสงฆ์ ซึ่งราชสำนักสยามก็จะมีการจัดพื้นที่ให้อยู่อาศัยในลักษณะของชุมชนชาติพันธุ์ แนวคิดเหล่านี้ล้วนส่งเสริมให้เกิดความหลากหลายทางด้านความเชื่อหรือการเกิดขึ้นของพหุวัฒนธรรมในสังคม โดยกลุ่มชาติพันธุ์ที่นับถือ

⁴⁴¹ พระราชบุปผาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, 37-38.

พุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลักและมีจำนวนประชากรค่อนข้างมาก* คือ กลุ่มชาติพันธุ์ลาวและกลุ่มชาติพันธุ์มอญ

กลุ่มชาติพันธุ์ลาว⁴⁴² ที่อยู่ในกรุงเทพฯ และหัวเมืองต่างๆ ของสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น มีทั้งที่อพยพเข้ามาและถูกกวาดต้อนเข้ามาซึ่งเกิดขึ้นหลายระลอก บางส่วนที่กวาดต้อนมาตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรีก็ยังคงอยู่ และมีการกวาดต้อนกลุ่มชาวลาวเวียงจันทน์อีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งปรากฏกบฏเจ้าอนุวงศ์หรือการกวาดต้อนครัวลาวหลวงพระบางเมื่อ พ.ศ.2372⁴⁴³ การเข้ามาของกลุ่มชาวลาวนั้นมิทั้งที่เป็นไพร่และกลุ่มพระสงฆ์สามเณร เมื่อเข้ามาอยู่ตามเมืองหรือชุมชนต่าง ๆ ที่ราชสำนักกำหนด ซึ่งราชสำนักมักจะให้ชาวบ้านที่เข้ามาได้อยู่อาศัยตามกลุ่มชาติพันธุ์ก็จะเกิดเป็นชุมชนชาตินั้น ๆ ขึ้น

ชุมชนชาวลาวแต่ละแห่งมักจะมีวัดและพระสงฆ์ สามเณรลาวจำนวนมาก เนื่องจาก “ในชุมชนลาวทั้งในกรุงและหัวเมือง จะต้องมีวัดเป็นศูนย์กลางชุมชน ส่วนใหญ่แล้วเมื่ออพยพไปอยู่ที่ใด ชาวลาวจะสร้างวัดขึ้นมาใหม่”⁴⁴⁴ การตั้งชุมชนและมีวัดเป็นศูนย์กลางนั้น พระสงฆ์สามเณรจะเป็นผู้สั่งสอนและทำพิธีกรรมในชุมชนชาวลาว แสดงพระธรรมเทศนาและสื่อสารเรื่องอื่นๆ กับคนในชุมชนด้วยภาษาเดียวกัน การจัดงานประเพณีต่างๆ “ทำให้วัดเป็นแหล่งผลิตซ้ำอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์อย่างสำคัญ”⁴⁴⁵ ตามแตกต่างทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมไม่ได้ทำให้ราชสำนักมองว่าเป็นปัญหาที่ต้องแก้ไข

* กลุ่มชาติพันธุ์จีน เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่อพยพเข้ามาเป็นจำนวนมากและมีบทบาทในสังคม แต่ในการศึกษานี้ไม่ได้ศึกษากลุ่มชาติพันธุ์จีนเพราะนับถือพุทธศาสนาต่างลัทธิกับสยาม อย่างไรก็ตาม ในการสืบค้นข้อมูลผู้ศึกษาเห็นข้อมูลจำนวนมากเกี่ยวกับศาลเจ้าและการรวมกลุ่มการกุศลของชาวจีนในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งหากมีผู้สนใจทำการศึกษาเกี่ยวกับศาลเจ้าและความเชื่อของชาติพันธุ์จีนก็จะทำให้ประวัติศาสตร์ในมิติวัฒนธรรมที่ราชสำนักสยามดำเนินการจัดกิจกรรมต่างๆ นั้นปรากฏให้เห็นชัดเจนมากยิ่งขึ้น

⁴⁴² ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ลาวเพิ่มเติม ใน บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541)

⁴⁴³ “บัญชีเรื่องจำนวนครัวซึ่งมาแต่เมืองหลวงพระบาง จ.ศ.1192” หนังสือสมุดไทยดำ จ.ศ.1192 เลขที่ 10 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3, หอสมุดแห่งชาติ

⁴⁴⁴ สายชล สัตยานุรักษ์, “การเปลี่ยนรูปรัฐและอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ ระหว่างทศวรรษ 2380-2480” ใน *ประวัติศาสตร์รัฐไทยและสังคมไทย: ครอบครัวยุคใหม่ ชีววิถีสามัญชน ความทรงจำและอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์* (เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2558), 82.

⁴⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, 82.

ราชสำนักสยามในฐานะของอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ก็ยังคงให้ความสำคัญกับพระสงฆ์ลาวในฐานะศาสนบุคคลของฝ่ายพุทธจักรเช่นเดียวกับพระสงฆ์สยาม จะพบว่าใน พ.ศ.2325 มีพระสงฆ์ลาวเข้ามาในอาณาจักร 200 รูป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดสำรับเลี้ยงพระสงฆ์ลาวทั้ง 200 รูปและพระราชทานสิ่งของปัจจัยต่าง ๆ แบบเดียวกับพระสงฆ์สยาม⁴⁴⁶ หรือเมื่อครั้งที่มีการพระราชทานผ้าไตรในพิธีบวชนาคหลวง มีทั้งนาคหลวงสยาม 100 รูป นาคหลวงลาวกรุง 102 รูป และนาคหลวงเมืองลาว 100 รูป เป็นต้น

แม้ว่าราชสำนักสยามจะอุปถัมภ์พระสงฆ์ลาวเสมอพระสงฆ์สยาม แต่เพื่อให้พระสงฆ์ลาวมีบทบาททางการเมืองในพุทธจักรฝ่ายสยาม ราชสำนักจึงต้องมีการควบคุมพระสงฆ์ลาว โดยกำหนดให้พระสงฆ์เหล่านี้ต้องอยู่ภายใต้การปกครองของพระราชอาณาเขตสยาม “แต่นี้สืบไปเมื่อนำ ห้ามอย่าให้พระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย เจ้าอธิการรามัญ เจ้าอธิการลาว อันดับทั้งปวง และสังฆการีธรรมการราชบัณฑิตย ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง เอาเนื้อความสงฆ์อันวิวาทกันด้วยกิจพระวินัย... แลให้ทูลเกล้าฯ เฝ้าพระสังฆราช พระราชาคณะ เจ้าอธิการอันดับ ให้มอญลาวทั้งปวง ฟังบังคับบัญชาสมเด็จพระสังฆราชผู้เดียว”⁴⁴⁷

พระราชอาณาเขตสยามมีมติให้พระสงฆ์ลาวที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารต้องบวชใหม่เนื่องจาก “ผู้สวดกรรมวาจาฉันนั้น อักขระตัวอื่น สวดดออดว่าอักขระตัวอื่นไป ผู้สวดนั้นชื่อว่าสวดผิด เป็นอนุสาวนวิบัติไม่เป็นอุปสมบทเลย อาตมภาพทั้งปวงกลัวจะสวดผิดดังนี้ จึงให้สึกเสียบวชใหม่”⁴⁴⁸ การออกเสียงในคำขอบวชอาจจะไม่ใช่ประเด็นสำคัญสำหรับการที่พระสงฆ์จะเป็นพระสงฆ์โดยสมบูรณ์หรือไม่ แต่พระราชอาณาเขตสยามอธิบายว่า “อาตมภาพทั้งปวงสงสัยในกิจบรรพชาอุปสมบทและวัตรปรนนิบัติพื้นเพอื่นต่าง ๆ แห่งพระสงฆ์ลาวจึงให้สึกออกให้บวชใหม่”⁴⁴⁹ การบวชใหม่นี้มีผลให้พระสงฆ์ลาวต้องเริ่มนับพรรษาใหม่และมีผลในทางการปกครองที่จะทำให้เกิดความแตกแยกจากการแบ่งเป็นสำนักต่าง ๆ “จะได้มีสมานสังวาสกระทำสังฆกรรมด้วยกันให้บริบูรณ์สืบไป”⁴⁵⁰ ซึ่งใน

⁴⁴⁶ “เงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1144” หนังสือสมุดไทยดำ, จ.ศ.1144 เลขที่ 5 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.1/9, หอสมุดแห่งชาติ

⁴⁴⁷ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1, 1020.

⁴⁴⁸ “พระราชปจฉาที่ 21” ใน พระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 1, 82.

⁴⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, 109.

⁴⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, 109.

พุทธจักรระบบพระราชยุคกาลและสำนักพระอุปัชฌาย์ คือ ระบบการปกครองคณะสงฆ์ที่สำคัญที่ พระสงฆ์จะต้องยึดถือปฏิบัติ ดังนั้น พระสงฆ์ลาวเหล่านั้นจึงต้องอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของ พระราชาคณะสยามตามพระวินัยบัญญัติ

สำหรับกลุ่มชาติพันธุ์มอญ (รามัญ) เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิมและในสมัยรัตนโกสินทร์ก็มีการอพยพเข้ามาหลายระลอก การอพยพครั้งสำคัญเกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การอพยพของพระสงฆ์และชาวมอญกว่า 40,000 ครอบครัว เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เนื่องจากหนีปัญหาภายในเมืองพม่า “เจ้าอังวะให้ตีฆ้องเป่าประกาศ ราษฎรชาวเมืองว่าพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระกรุณา กำหนดไว้แต่เพียง 500 ปี (ตามความเชื่อเรื่องปัญจอันตรธาน ควรเป็น 5000 ปี) บัดนี้สิ้นพระพุทธศาสนาแล้ว แต่นี้สืบไปให้ราษฎรทั้งหลายเข้ามาทำบุญให้ทานแต่เฉพาะพระพุทธรูป และพระรูปอรหันต์จะมีประโยชน์ไปภายหน้า อันจะทำบุญแก้ภิกขุสงฆ์ทุกวันนี้ งามมีผลประโยชน์ไม่”⁴⁵¹ และการเกณฑ์แรงงานเพื่อสร้างพระเจดีย์ใหญ่ และการเกณฑ์แรงงานเพื่อจัดเตรียมกองทัพสู้รบกับอังกฤษ ปัญหาการกดขี่แรงงานที่เกิดขึ้นในหัวเมืองมอญ ผนวกกับพระสงฆ์หัวเมืองล้านช้างที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาพร้อมชาวล้านช้างในสงครามครั้งต่าง ๆ ราชสำนักสยามให้ชาวมอญอพยพเหล่านี้ไปอยู่ที่เมืองพระประแดง ดังปรากฏในโคลงยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

รามัญเมืองขึ้นเขตร์	เมาะตะมะ
มาสู่สมภารพระ	รมเกล้า
สี่หมื่นครอบครัวคละ	เร่งรับ มั่นแฮ
ให้ผ่อนผ้าเงินเข้า	ทั่วทั้งไพร่นายฯ
ปางสร้างเมืองใหม่ให้	มอญสลิต
ป้อมประการก่ออิฐ	เหมาะหมั้น
งามสง่าพวกพานิช	นาประเทศ

⁴⁵¹ “คำให้การมหาโค พระสงฆ์ชาวพม่า ว่าด้วยหมายเหตุในอังวะ จ.ศ.1172” ใน **จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173** (กรุงเทพฯ : มุฉนิจิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2513), 115.

สองฟากลำน้ำกั้น

ศึกเสี้ยนศัตรู⁴⁵²

การเข้ามาของพระสงฆ์มอญระลอกใหญ่นี้ ในเชิงวัฒนธรรมไม่ได้ส่งผลกระทบต่อราชสำนักสยามเนื่องจากกลุ่มชาติพันธุ์มอญเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิมที่ปรากฏให้เห็นมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยากระทั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ อีกทั้งพระสงฆ์มอญยังมีหน้าที่ต่อราชสำนักมาโดยตลอดประการหนึ่ง คือ การสวดพระปริตทำน้ำพระพุทธรูปในหอศาสตราคมในพระบรมมหาราชวัง การสวดพระปริตรเป็นพิธีหลวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระครูพระปริตรประจำพระราชวังสำหรับการสวดพระปริตรและสวดพระพุทธรูปสำหรับทำน้ำมนต์และสำหรับเสกทราย นิมนต์เฉพาะพระสงฆ์ฝ่ายรามัญ 4 รูป ตำแหน่งพระครูปริตรรามัญทั้ง 4 รูป ได้แก่ พระครูราชสังวร พระครูสุนทรวิลาส พระครูราชปริต พระครูสิทธิเดชะ ซึ่งแต่เดิมจำพรรษาอยู่ตามวัดต่าง ๆ ที่สังกัดอยู่ในคณะรามัญนิกาย เช่น วัดบวรมงคล วัดราชคฤห์ วัดชนะสงคราม อีกทั้งพระสงฆ์มอญยังมีการสวดพระปริยัติที่แตกต่างจากพระสงฆ์สยามด้วย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีวัตรปฏิบัติบางอย่างไม่เหมือนพระสงฆ์สยามแต่ก็ไม่ปรากฏปัญหาที่เกี่ยวข้องกับความแตกต่างทางวัฒนธรรมกลุ่มชาติพันธุ์โดยเฉพาะที่ทำให้ราชสำนักต้องระแวงระวัง

หากมองในบริบททางการเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับการทะนุบำรุงพระสงฆ์ลาวและพระสงฆ์มอญ อาจจะเป็นได้ว่าราชสำนักฝ่ายวังหลวงพยายามสร้างความสัมพันธ์อันดีที่เกิดขึ้นกับพระสงฆ์กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ ซึ่งพระสงฆ์ของทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ลาวและมอญต่างเป็นผู้มีบทบาททางความคิดความเชื่อของผู้คนในชุมชน ซึ่งในช่วงเวลานั้น มีการศึกษาหลายชิ้นบ่งชี้ให้เห็นว่าราชสำนักฝ่ายวังหลวงและวังหน้าต่างพยายามสร้างพระบารมีให้เกิดขึ้นเพื่อเป็นฐานการสร้างอำนาจทางการเมือง กรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งมีความสัมพันธ์อันดีระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในหัวเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะสระบุรีซึ่งเป็นเมืองที่มีกลุ่มชาติพันธุ์ลาวอยู่เป็นจำนวนมาก และกลุ่มชาติพันธุ์มอญที่ฝ่ายวังหน้าสถาปนาวัดชนะสงครามอันเป็นวัดสำคัญของชาติพันธุ์มอญในกรุงเทพฯ ให้เป็นวัดของวังหน้า ทำให้ราชสำนักฝ่ายวังหลวงจึงต้องเร่งสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เหล่านี้

⁴⁵² กลอนเพลงยาวนิราศเรื่องรบพม่าที่ทำดินแดง โคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โคลงยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และ ยอพระเกียรติ 3 รัชกาล (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาบปกิจศพ นางชุ้น ขึ้นรุ่งโรจน์ ณ เมรุวัดธาตุทอง วันจันทร์ที่ 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2525), 70.

การเพิ่มขึ้นของพระสงฆ์มอญในกรุงเทพฯ ที่มีมากขึ้น และพระสงฆ์ลาวที่ถูกวาดต้อนมาเมื่อครั้งกองทัพสยามตีเวียงจันทน์จะกวาดต้อนผู้คน พระสงฆ์จำนวนมากมาไว้ที่กรุงเทพฯ ทำให้การจัดการคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องปรับเปลี่ยนโครงสร้างการปกครองเพื่อให้การดูแลจัดการคณะสงฆ์เป็นไปด้วยความเรียบร้อย การปกครองคณะสงฆ์จากแต่เดิมนั้นแบ่งเป็นคณะคามวาสีฝ่ายชาย คณะอรัญวาสี และคณะคามวาสีฝ่ายขวา โดยคณะคามวาสีฝ่ายชายปกครองคณะสงฆ์ของวัดในสังกัดในเมืองและวัดหัวเมืองเหนือ คณะคามวาสีฝ่ายขวาปกครองคณะสงฆ์ของวัดในสังกัดในเมืองและวัดหัวเมืองปักษ์ใต้ และคณะอรัญวาสีปกครองคณะสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนาและคณะสงฆ์จากต่างหัวเมืองอาทิ คณะรามัญ คณะลาว คณะเขมร ปรับเปลี่ยนมาเป็นการแบ่งการปกครองตามพื้นที่เพื่อสะดวกในการดูแลจัดการ โปรดเกล้าฯ ให้รวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ในกรุงเทพฯ เข้าด้วยกันเป็นคณะเรียกว่าคณะกลาง อยู่ภายใต้การปกครองดูแลของกรมหมื่นนุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน

ท่ามกลางการขยายอำนาจรัฐและการรวมศูนย์อำนาจอย่างช้า ๆ และบริบททางสังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แม้ว่าราชสำนักสยามไม่ได้เข้าไปเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ โดยตรงแต่การรักษาอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ก็ไม่สามารถกระทำได้ สังคมและวัฒนธรรมของคนหลายชาติพันธุ์ในท้องถิ่นต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไปในกระบวนการต่าง ๆ อาทิ การแต่งงานข้ามกลุ่มชาติพันธุ์ การอพยพย้ายถิ่นฐานเพื่อตอบรับกับเศรษฐกิจ เป็นต้น ซึ่งเริ่มเห็นความเปลี่ยนแปลงตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ สอดคล้องกับการแปรรูปรัฐที่ดำเนินไปอย่างช้า ๆ⁴⁵³ จนกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ถูกกลืนให้อยู่ภายใต้วัฒนธรรมสยามอันเป็นวัฒนธรรมหลัก

การจัดการคณะสงฆ์สำหรับพระสงฆ์ในเมืองต่าง ๆ ของราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นไม่ได้ครอบคลุมทุกเมือง สมเด็จพระยาตากษัตริย์ทรงสันนิษฐานว่าตามหัวเมืองต่าง ๆ ราชสำนักยังคงอนุโลมให้ใช้รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ที่เคยใช้ในสมัยอยุธยา การปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมืองนั้นในบางหัวเมืองมีพระครูเจ้าคณะเมืองที่เป็นสังฆราชา ได้แก่ เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองลพบุรี เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี และเมืองจันทบุรี ทั้ง

⁴⁵³ สายชล สัตยานุรักษ์, “การเปลี่ยนรูปรัฐและอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ ระหว่างทศวรรษ 2380-2480” ใน ประวัติศาสตร์รัฐไทยและสังคมไทย: ครอบครัวยุคใหม่ ชีววิถีสามัญชน ความทรงจำและอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์, 83.

ยังมีเมืองที่จัดเป็นคณะพิเศษ คือ เมืองปรั้นตปะประเทศ เนื่องจากพระเจ้าทรงธรรมทรงอุทิศที่พุทธ เกษตรถวายพระพุทธรูปบาท 1 โยชน์รอบพระพุทธรูปบาทและสถาปนาตำแหน่งสังฆนายกเมืองปรั้นตปะ ประเทศขึ้นเป็นเสมือนเจ้าพนักงานรักษาพระพุทธรูปบาท⁴⁵⁴ หรือเมืองนครศรีธรรมราช ที่ยังคงมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานคณะสงฆ์ซึ่งไม่ปรากฏว่าอยู่ในหัวเมืองที่ปรากฏสมณศักดิ์พระครูเจ้าคณะชั้น พระสังฆราชาหัวเมือง ตามที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงพระยาตำราพระราชานุญาต ทรงอธิบายไว้ ทั้งนี้ใน “ตำรา 12 เดือน คัดแต่สมุดขุนทิพมนเทียรชาววังไว้” ที่เขียนเมื่อ พ.ศ.2336 อธิบายพระราชพิธีตรุษและสารท สำหรับเมืองนครศรีธรรมราช ให้รายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับตำแหน่งสังฆราชาไว้ว่า

วันจันทร์เดือน 8 หลังแรม 14 ค่ำ จุลศักราช 1155 (พ.ศ.2336) ปี่ฉลุเบญจศก ๆ พญา เจ้าพระยานครฯ เข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงฯ แลคัดพระตำราพระราชพิธีสำหรับเมืองนครฯ ซึ่ง สมเด็จพระสังฆราชวัดหน้าพระลาน เมืองนครฯ คัดส่งเข้ามาถวายพระสังฆราช⁴⁵⁵ วัดบางหัวใหญ่ แลคัดต่อสมเด็จพระบาทแลในพระตำรานั้นว่า พระสังฆราชา คณะกาแก้ว คณะกาชาติ คณะกาเดิม คณะการาม เมืองนครฯ⁴⁵⁶ ขอบอกปรนนิบัติมาอย่างท่านพระครูปลัดวัดบางหัวใหญ่ พระอารามหลวง ขอได้นำกราบทูลแต่สมเด็จพระพุทธรองค์เจ้าให้ทราบ⁴⁵⁷

สำหรับเมืองสวางคบุรีนั้น สันนิษฐานว่าใช้รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ตามที่ราชสำนัก ได้วางระบบแบบแผนไว้ เนื่องจากในสมัยกรุงธนบุรีเกิดเหตุการณ์ความวุ่นวายทางการเมือง การรวมตัวตั้งชุมชนทางการเมืองของเจ้าพระฝาง ณ เมืองสวางคบุรี ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพขึ้นไปปราบและในครั้งนั้น พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นิมนต์พระราชาคณะจากกรุง

⁴⁵⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 296.

⁴⁵⁵ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดบางหัวใหญ่

⁴⁵⁶ ตำแหน่งพระครูรักษาพระบรมธาตุ นอกจากเมืองนครศรีธรรมราช ยังปรากฏว่ามีเมืองไชยา และเมืองพัทลุง ทั้งนี้สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงพระยาตำราพระราชานุญาตสันนิษฐานว่าตำแหน่งพระครูกา มาจากคำว่าลังกา และต่อท้ายด้วยวิธีการอุปสมบท คือ กาแก้ว มาจากคณะสงฆ์ลัทธิลังกาที่บวชในสำนักพระวันรัตนมหาเถร การาม มาจากคณะสงฆ์ลัทธิลังกาที่บวชแปลงมาจากเมืองรามัญ กาเดิม มาจากคณะสงฆ์ลัทธิลังกาเดิม และกาชาติ มาจากคณะสงฆ์ที่เป็นชาวลังกาโดยชาติกำเนิด ดูเพิ่มเติมใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 279.

⁴⁵⁷ ตำรา 12 เดือน คัดแต่สมุดขุนทิพมนเทียรชาววังไว้ (กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2545), 65.

ธนบุรีขึ้นมาสักและบวชใหม่ให้กับพระสงฆ์หัวเมืองเหนือและนิมนต์ให้พระราชาคณะบางรูปอยู่ดูแลปกครองคณะสงฆ์หัวเมืองเหนือตั้งแต่คราวนั้น จึงทำให้คณะสงฆ์หัวเมืองเหนืออยู่ภายใต้การกำกับดูแลของราชสำนัก แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเสวยราชย์แต่สันนิษฐานว่าไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองปกครองคณะสงฆ์ในหัวเมืองเหนือ

สำหรับเมืองอื่น ๆ ในอาณาจักร แต่ละเมืองจะมีพระครูเป็นผู้กำกับดูแลความเรียบร้อยของคณะสงฆ์เมืองนั้น ๆ โดยสมณศักดิ์ของแต่ละเมืองก็จะมีเอกลักษณ์ที่แตกต่างกันออกไป อย่างไรก็ตาม การสถาปนาตำแหน่งพระครูหัวเมือง ไม่พบว่ามี การแต่งตั้งครบทุกเมืองในอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงให้ความสำคัญกับสมณศักดิ์ในพระนครเป็นสำคัญก่อน เนื่องจากเป็นตำแหน่งบริหารคณะสงฆ์ชั้นสูง ส่วนพระครูของเมืองต่าง ๆ นั้นเป็นการยกย่องตามพรรษาอายุกาลของพระสงฆ์ที่เป็นที่เคารพนับถือของบรรดาพระสงฆ์และผู้คนในท้องถิ่นให้ดำรงตำแหน่งพระครูประจำเมืองนั้น ๆ

การสถาปนากรมหมื่นนุชิตชิโนรส ขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะกลางนั้น มีความเกี่ยวเนื่องกับการศึกษาของคณะสงฆ์ด้วย เนื่องจากกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถในด้านอักษรศาสตร์อย่างสูงยิ่ง เป็นผู้ประพันธ์วรรณกรรมสำคัญต่าง ๆ อาทิ สมุทโฆษคำฉันท์ตอนปลาย กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ลิลิตตะเลงพ่าย โคลงยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เทศน์มหาชาติ 11 กัณฑ์ ตำราพระพุทธรูปต่าง ๆ ปฐมสมโพธิกถา พระธรรมเทศนาพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา โคลงถึตัดตน โคลงภาพต่างภาษา จะเห็นได้ชัดว่าการสถาปนากรมหมื่นนุชิตชิโนรสซึ่งเป็นผู้ที่มุ่งเน้นด้านการศึกษาเป็นการปูพื้นฐานในการสนับสนุนการศึกษาให้กับบรรดาคณะสงฆ์ด้วย เพราะพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ เป็นพระสงฆ์ที่มีโอกาสได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์มากกว่าพระสงฆ์จากหัวเมืองเนื่องจากโอกาสทางการศึกษาพระปริยัติธรรมที่การส่งเสริมการศึกษาคณะสงฆ์นั้นยังจำกัดอยู่แค่ภายในกรุงเทพมหานครนั้น จะเห็นได้ว่า ใน พ.ศ.2371 ในกรุงเทพฯ มีพระสงฆ์สามเณรเปรียญ 39 รูป ขณะที่พระสงฆ์สามเณรเปรียญนอกกรุงมีเพียง 7 รูปเท่านั้น⁴⁵⁸ และพระสงฆ์ที่มีความรู้เหล่านี้จะได้รับการแต่งตั้ง เลื่อนสมณศักดิ์เพื่อเป็นพระราชาคณะในการบริหารฝ่ายพุทธจักร ปกครองตามวัดต่าง ๆ และมีบทบาทมากยิ่งขึ้นในรัชสมัยต่อมาที่ราช

⁴⁵⁸ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่มที่ 4, 22.

สำนักสยามได้ให้พระสงฆ์ช่วยเหลือในการออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาและดูแลการจัดการคณะสงฆ์ในหัวเมือง รวมถึงการโปรดเกล้าฯ ให้ไปครองวัดตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วย

การจัดการปกครองคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในช่วงที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่าราชสำนักมุ่งเน้นการสถาปนาอำนาจทางฝ่ายพุทธจักรให้กับสมเด็จพระสังฆราชซึ่งนับเป็นประมุขของฝ่ายพุทธจักรเรื่อยมา แต่ในช่วง พ.ศ.2394-2445 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความเปลี่ยนแปลงทางบริบทด้านการเมืองและสังคมในช่วงระยะเวลานี้ มีผลให้ราชสำนักสยามมีความจำเป็นที่จะต้องกระชับอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเนื่องจากภัยคุกคามต่อความมั่นคงทางการเมืองที่อยู่รายรอบอาณาจักร ราชสำนักสยามใช้ยุทธวิธีต่าง ๆ ในการจัดการและปฏิรูประบบต่าง ๆ เพื่อให้มีประสิทธิภาพและความคล่องตัวในการบริหารจัดการมากยิ่งขึ้น ทั้งระบบการควบคุมไพร่ การสร้างเสถียรภาพโดยการแต่งตั้งกลุ่มการเมืองต่าง ๆ รวมถึงการสร้างภาพลักษณ์ของความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงสนับสนุนและปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนา รวมถึงสร้างความเจริญแก่ชนกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในสังคม⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541)

บทที่ 4

การปรับตัวของราชสำนักสยามในการจัดกิจการพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ พ.ศ.2394-2445

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงระยะเวลาที่มีผู้สนใจศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และแนวคิดต่างๆ ในช่วงเวลานี้เป็นจำนวนมาก เนื่องจากเป็นยุคที่ราชสำนักสยามมีการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงในหลายๆ ด้านทั้งเรื่องการเมืองการปกครองที่ได้รับอิทธิพลจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกมีผลให้ราชสำนักต้องปรับตัวเพื่อตอบรับแรงกระตุ้นที่เกิดขึ้น เรื่องเศรษฐกิจหลายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง หรือแม้กระทั่งเรื่องความคิดความเชื่อทางพุทธศาสนาก็ได้รับการศึกษาไว้หลายประเด็น องค์ความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาภายใต้การดูแลของราชสำนักสยามในช่วง 2 รัชสมัยนี้ มีจุดเปลี่ยนทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ 2 เหตุการณ์ คือ

1. ประเด็นเกี่ยวกับธรรมเนียมติกนิกาย ซึ่งมีการศึกษาที่น่าสนใจ อาทิ วิทยานิพนธ์เรื่อง *ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*⁴⁶⁰ ของ สันติ บัณฑิตพรหมชาติ ที่อธิบายการเกิดขึ้นของธรรมเนียมติกนิกายและการอุปถัมภ์ของสถาบันกษัตริย์ พระราชกุศลโอบายในการสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ทั้ง 2 นิกาย โดยไม่ก่อให้เกิดความแตกแยกกระหว่างธรรมเนียมติกนิกายและมหานิกายจนเกิดผลกระทบต่อสถานภาพของสถาบันกษัตริย์ งานศึกษาเรื่อง *ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมเนียมติกนิกาย พ.ศ.2368-2464*⁴⁶¹ ของศรีสุพร ช่วงสกุล ที่อธิบายการเริ่มต้นของแนวคิดในการแยกนิกายของคณะสงฆ์สยามโดยให้ความเห็นว่ามีสาเหตุมาจากความเสื่อมโทรมของคณะสงฆ์ที่ไม่เป็นที่เจริญศรัทธาต่อผู้คนในสังคม ครั้นเมื่อเจ้าฟ้าพระมงกุฎทรงเลื่อมใสในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ชาวมอญ ทำให้เป็นจุดเริ่มต้นของการจัดตั้งธรรมเนียมติกนิกาย ครั้นเมื่อเจ้าฟ้าพระมงกุฎได้ลาสิกขาและขึ้นครองราชย์สมบัติ

⁴⁶⁰ สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, “ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527)

⁴⁶¹ ศรีสุพร ช่วงสกุล, “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมเนียมติกนิกาย พ.ศ.2368-2464” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529)

ขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยิ่งทำให้คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้รับการปฏิบัติที่ดีกว่าคณะสงฆ์ของฝ่ายมหานิกาย รวมถึงการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 คณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายก็ยังคงมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ที่มากกว่าฝ่ายมหานิกาย และบทบาทของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่มีส่วนในการวางรากฐานการศึกษาและพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์เรื่อง *การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2394-2473*⁴⁶² ของ เปรมวิทย์ ท่อแก้ว ศึกษาเกี่ยวกับการก่อตั้งและการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเกิดจากแรงผลักดันของราชสำนักสยามทำให้สามารถที่จะขยายฐานของพุทธศาสนาธรรมยุติกนิกายไปยังภูมิภาคนี้ได้สำเร็จ เป็นต้น

2. พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ซึ่งเป็นหมุดหมายสำคัญของราชสำนักในการสถาปนาอำนาจรัฐเหนือพุทธจักร ที่มีการจัดโครงสร้างการปกครองสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย และเจ้าคณะใหญ่คณะกลาง ทั้งพระราชาคณะเจ้าคณะรอง คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกนิกาย คณะกลาง ทั้ง 4 ตำแหน่งนั้น ยกเป็นพระมหาเถระที่ทรงปรึกษาในการพระศาสนาและการปกครองบำรุงสังฆมณฑลทั่วไป ข้อภาระและฐานะในพุทธศาสนาหรือในสังฆมณฑล ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระมหาเถระประชุมวินิจฉัยในที่มหาเถรสมาคม ตั้งแต่ 5 รูปขึ้นไป คำตัดสินของมหาเถรสมาคม นั้นให้เป็นสิทธิ์ขาด ผู้ใดจะอุทธรณ์หรือโต้แย้งต่อไปอีกไม่ได้ ทำให้อำนาจทั้งหมดอยู่ที่มหาเถรสมาคม แต่ทั้งนี้ข้อตัดสินใด ๆ จะต้องอยู่ภายใต้พระบรมราชานุญาต

การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์มีความน่าสนใจที่จะทำให้เกิดการศึกษาในบริบทต่าง ๆ จึงเกิดการศึกษาเฉพาะจุดเปลี่ยนนี้หลายเรื่อง ส่วนใหญ่อธิบายถึงความพยายามที่จะเข้าไปควบคุมดูแลพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 โดยมีจุดมุ่งหมายคือกำหนดโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ให้สอดคล้องกับอาณาจักร เพื่อให้เป็นระบบรวมศูนย์อำนาจไว้ที่มหาเถรสมาคม

⁴⁶² เปรมวิทย์ ท่อแก้ว, “การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2394-2473” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533)

ซึ่งเป็นองค์กรบริหารคณะสงฆ์ที่ตั้งขึ้นมาใหม่ มีรูปแบบการปกครองคล้ายกับฝ่ายอาณาจักร อีกทั้งยังมีการแบ่งหมวดหมู่วัดออกเป็นวัดหลวง วัดราษฎร์อย่างชัดเจน การกล่าวถึงอำนาจหน้าที่และสิทธิ์อันพึงทรงปฏิบัติได้ของพระมหากษัตริย์ นับเป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ใหม่จากระบบกระจายอำนาจที่แต่ละคณะสงฆ์ไม่ขึ้นต่อกันมาเป็นระบบรวมศูนย์อำนาจที่ต้องขึ้นกับมหาเถรสมาคม

อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาเห็นว่าประเด็นสำคัญทั้ง 2 เหตุการณ์เป็นสิ่งที่น่าสนใจแต่หากศึกษาภาพกว้างของประวัติศาสตร์ของราชสำนักสยามเกี่ยวกับการจัดกิจการพุทธศาสนาจะทำให้เห็นว่าเหตุการณ์ทั้ง 2 เหตุการณ์ไม่ได้เป็นการเกิดขึ้นในแบบเฉพาะกิจเฉพาะกาล แต่ในการศึกษานี้จะชี้ให้เห็นถึงปัจจัยภายนอกที่เข้ามาสร้างแรงกระตุ้นทางสังคม อาทิ ความรู้ทางด้านวิทยาการและวิทยาศาสตร์ การแผ่ขยายอิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกที่เข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ปัจจัยเหล่านี้ก่อให้เกิดการปรับตัวของราชสำนักในด้านต่างๆ ในขณะที่ปัจจัยภายในที่มีผลต่อการจัดกิจการพุทธศาสนาก็ยังคงปรากฏอยู่ ปัญหาการเมืองภายใน ทั้งความขัดแย้งที่ปรากฏร่องรอยให้เห็นระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือปัญหาระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายกับคณะสงฆ์มหานิกาย เป็นต้น อีกทั้งจะชี้ให้เห็นถึงความสืบเนื่องของราชสำนักสยามในการจัดกิจการพุทธศาสนาทั้งในด้านของพุทธจักรและคณะสงฆ์ มุมมองของราชสำนักสยามที่มีต่อพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้มีอิทธิพลทั้งในเชิงบวกและเชิงลบจนนำไปสู่แนวคิดที่ราชสำนักพยายามลดทอนความเป็นเอกเทศของพุทธจักรและทำให้คณะสงฆ์กลายมาเป็นองค์กรของรัฐ มีหน้าที่คอยรับและสนองนโยบายรัฐ ซึ่งนับเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่ไม่ใช่เพียงการเปลี่ยนแปลงทางความเชื่อเท่านั้นแต่เป็นการเปลี่ยนแปลงระบบและวิธีคิด รวมถึงโลกทัศน์ของผู้คนในสังคมที่จะต้องรับรู้ร่วมกันว่าคณะสงฆ์เป็นองค์กรของรัฐ และพุทธจักรไม่ได้เป็นดินแดนที่เป็นเอกเทศจากฝ่ายอาณาจักรอีกต่อไป

การจัดกิจการพุทธศาสนาในช่วงระยะเวลานี้มีทิศทางในการสร้างความเป็นเอกภาพทางพุทธศาสนา การลดทอนอัตลักษณ์ของพุทธศาสนาตามชาติพันธุ์ต่าง ๆ เริ่มปรากฏชัดขึ้น การให้ดำรงวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ที่คณะสงฆ์สยามกำหนด การวางรากฐานของพุทธศาสนาแบบสยามทั้งเนื้อหาการเรียนพระปริยัติธรรม รูปแบบการสอบเปรียญ รวมถึงการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามที่ต้องการสร้างพระสงฆ์ที่มีคุณภาพและมีความรู้ไปในทิศทางเดียวกัน เพื่อให้พระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถเหล่านี้เป็นกำลังสำคัญในฐานะของครูฝ่ายอาณาจักรที่ต้องสอนทั้ง

วิชาโลกและวิชาธรรม นอกจากนี้ยังอธิบายการจัดการปกครองคณะสงฆ์ ที่ราชสำนักสยามพยายามสร้างเครือข่ายในคณะสงฆ์ การใช้ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติหรือพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชสถาปนาให้เป็นพระราชอาคันตุกะชั้นผู้ใหญ่ที่มีอำนาจหน้าที่ในการบริหารจัดการคณะสงฆ์ผ่านการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ซึ่งมีรายละเอียดแบ่งเป็นประเด็นต่างๆ ดังนี้

4.1 รูปแบบอำนาจทางการเมืองของราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

4.2 ความเปลี่ยนแปลงของการสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร

4.3 การจัดกิจการคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

4.1 รูปแบบอำนาจทางการเมืองของราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อสยามเข้าสู่ยุคที่เริ่มรับอิทธิพลของตะวันตก รูปแบบทางการเมืองและแนวคิดเรื่องเขตแดนของอาณาจักรเริ่มเปลี่ยนแปลงตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และชัดเจนมากยิ่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่ออังกฤษและฝรั่งเศสเข้ามาเจรจาเรื่องเขตแดนและนับเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่กระตุ้นให้ราชสำนักตื่นตัวเรื่องแนวคิดเขตแดนของอาณาจักร การมีเขตแดนที่แน่ชัดทำให้การปกครองในเชิงปริมาตรแห่งอำนาจต้องเปลี่ยนแปลงมาเป็นการกำหนดเขตอย่างชัดเจน⁴⁶³ ส่งผลต่อการสร้างและกระชับอำนาจของราชสำนักสยาม

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ส่งผลให้ราชสำนักต้องปรับตัวเพื่อรับกับสถานการณ์ลัทธิจักรวรรดินิยมที่รายล้อมอยู่รอบอาณาจักร ในช่วงระยะเวลานั้นกองทัพพม่าที่เคยเป็นศัตรูสงครามทางการเมืองการปกครองของสยามมาตั้งแต่สมัยอยุธยาถูกกองทัพของอังกฤษเข้าทำสงครามแย่งชิงดินแดน ผลของสงครามในครั้งนั้น ทำให้ราชสำนักพม่าต้องลงนามในสนธิสัญญายันดาโบ (Yandabo

⁴⁶³ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน ธงชัย วินิจจะกุล, กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ Siam mapped : a history of the geo-body of a nation, แปลโดย พวงทอง ภวัครพันธุ์, โอตาอรุณวงศ์ และพงษ์เลิศ พงษ์วานานต์ (กรุงเทพฯ : คบไฟ : อ่าน, 2556)

Treaty) และต้องสูญเสียดินแดนจำนวนมาก ความสูญเสียในครั้งนั้นพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ให้รายละเอียดไว้ว่า

อังกฤษยกทัพมาตีเมืองพม่า ได้เขตแดนพม่าฝ่ายใต้ทั้งสิ้น ตีขึ้นไปถึงเมืองประจวบระ อังกฤษเรียกว่าเมืองปรอน ยังทางอีกวันหนึ่งจะถึงเมืองอังวะ ฝ่ายเหนือตีได้เมืองยะไข่ เมืองมะณีปุระ เมืองอาสัมเขตแดนพม่า พม่าสู้ไม่ได้ ยอมสัญญาและไถ่เมืองคืนเป็นเงินล้านปอนด์ คิดเป็นเงินตราได้แสน ชั่ง ...ครั้งนั้นเงินสำหรับแผ่นดินในคลังหลวงไม่พอ ต้องเรียกรั้วเงินราษฎรใช้หนี้อยู่ถึง 3 ปีจึงเสร็จ⁴⁶⁴

ในเหตุการณ์ครั้งนั้น สยามส่งกองทัพไปช่วยกองทัพของอังกฤษ⁴⁶⁵ ทำให้อังกฤษเอื้อผลประโยชน์ต่อสยามในสนธิสัญญาที่ลงนามระหว่างอังกฤษกับพม่า ว่า “ข้อ 10 ว่าเมืองไทยเป็นไมตรีกับอังกฤษ ถ้าคนไทยที่ได้ช่วยการรบพุ่งกับอังกฤษ ก็อย่าให้มีโทษแก่คนไทย การสิ่งใดที่อังกฤษได้สัญญาไว้แก่พม่า เมืองไทยก็ได้ให้เหมือนกัน”⁴⁶⁶ และต่อมาอังกฤษจึงส่งทูตเข้ามาเพื่อทำสนธิสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty) ซึ่งเป็นสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าระหว่างอังกฤษและสยาม นับเป็นสนธิสัญญาแรกที่สยามลงนามกับชาติตะวันตก

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้น กระตุ้นให้ราชสำนักสยามระแวงระวังปัญหาที่อาจเกิดขึ้น “ด้วยเขตแดนอังกฤษติดต่อใกล้เคียงเข้ามาข้างทางทะเลและทางบกแล้วจะระงวัก”⁴⁶⁷ นโยบายและแนวคิดต่าง ๆ ของราชสำนักสยามที่เคยดำรงมาจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลง ข้อสำคัญประการหนึ่งคือแนวคิดเรื่องเขตแดนและการปกครองนั้น ไม่ได้เป็นไปในลักษณะปริมณฑลแห่งอำนาจดังที่เคยเป็นที่รับรู้ในดินแดนภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมื่ออังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งเป็นชาติมหาอำนาจที่ขยายอิทธิพลทางการเมืองการปกครองมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเข้าครอบครองดินแดนรอบด้านอาณาจักรสยามอยู่นั้นมีแนวคิดเรื่องเขตแดนในลักษณะเส้นเขตแดนที่ชัดเจน ทำให้ราชสำนักต้องรีบดำเนินการทุกวิถีทางเพื่อรักษาดินแดนที่อยู่ในอำนาจปกครองของสยามให้คงอยู่

⁴⁶⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 56-57.

⁴⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, 59.

⁴⁶⁶ รายละเอียดหนังสือสัญญา 11 ข้อ ดูเพิ่มเติมใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 62-64.

⁴⁶⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 59.

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2453) สยามเข้าสู่ยุคแห่งการปฏิรูปทางการเมือง การปกครองและสังคม เหตุการณ์ความวุ่นวายทางการเมืองที่รายล้อมอาณาจักรสยามเป็นสิ่งกระตุ้นให้ราชสำนักสยามต้องเร่งปฏิรูปกิจการบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ เพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดจากอิทธิพลของชาติตะวันตกที่กำลังเข้ามาในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพื่อแสวงหาอาณานิคม อิทธิพลของตะวันตกที่เข้ามาอยู่รายรอบสยามนั้น ราชสำนักมองเห็นถึงภัยทางการเมืองอย่างชัดเจน ในเอกสาร “เจ้านายและข้าราชการ กราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ.103” แสดงท่าทีและความกังวลต่อภัยอันตรายของลัทธิจักรวรรดินิยมและประเทศมหาอำนาจที่เข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ว่า

ในสมัยกาลปัตยุบันนี้ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นเวลาที่อันตรายจะมาถึงกรุงสยามได้ด้วยเหตุภัยต่าง ๆ...ภัยอันตรายซึ่งจะมีมาถึงกรุงสยามได้ ด้วยความปกครองของกรุงสยามอย่างเช่นมืออยู่ในปัตยุบันนี้...ภัยอันตรายที่จะมีมานั้นต้องมาแต่ข้างนอกพระราชอาณาเขต และมาจากประเทศที่มีอำนาจมากกว่ากรุงสยาม มีประเทศหนึ่งประเทศใดในยุโรปเป็นต้น⁴⁶⁸

ราชสำนักสยามระแวงระวังถึงสถานการณ์ภัยคุกคามของตะวันตกซึ่งมีพม่าเป็นตัวอย่างของความสูญเสีย แม้ว่าพระเจ้ามินดง พระมหากษัตริย์พม่าที่กล่าวกันว่ามิมีพระปรีชาสามารถอย่างยิ่งในการบริหารราชการแผ่นดินได้ทรงปฏิรูประบบราชการแผ่นดินในทุก ๆ ด้าน จะมีการปรับปรุงการปกครองทั้งการแบ่งเขตการปกครองเป็นระบบมณฑลโดยแต่ละมณฑลมีคณะองคมนตรีเป็นผู้ปกครอง และมีหน้าที่ควบคุมการปฏิบัติงานของเมียวหนุ่นหรือเจ้าเมือง รวมถึงการส่งคณะทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีที่ยุโรป การส่งบุตรหลานและขุนนางชาวพม่าไปศึกษาภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสในต่างประเทศ การนำระบบโทรเลขมาใช้ การส่งเสริมอุตสาหกรรม และการปฏิรูปทางการค้า ทั้งการนำระบบเงินเหรียญมาใช้ การฟื้นฟูระบบจัดเก็บภาษ การยกเลิกการค้าผูกขาด แต่กระนั้น อังกฤษก็ยังมีข้ออ้างในสาเหตุที่เข้าแทรกแซงการเมืองของพม่าได้ และใน พ.ศ.2428 อังกฤษก็สามารถเข้ายึด

⁴⁶⁸ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2510. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมสนธิ กฤดากร ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ 6 มีนาคม พ.ศ.2510), 1-2.

พระราชวังของพระเจ้าธีบอ ณ กรุงมันทะเลย์ ได้สำเร็จ พระเจ้าธีบอถูกเนรเทศไปเมืองมัทราสและอังกฤษก็เริ่มผนวกพม่าเข้าเป็นส่วนหนึ่งของบริติชอินเดีย⁴⁶⁹ และในปัญหาดังกล่าว ราชสำนักสยามพยายามปฏิรูปกิจการบ้านเมืองและความสัมพันธ์ทางการค้าและการทูตกับชาติตะวันตกมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อยมาและสามารถที่จะปรับตัวให้ยืดหยุ่นเพื่อรับสถานการณ์แต่ละช่วงเวลาได้อย่างดี

อีกทั้ง จมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสง-ชูโต)* ได้ทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน จ.ศ.1247 (พ.ศ.2428) ซึ่งจมื่นไวยวรนาถเล็งเห็นปัญหาภัยคุกคามของชาติตะวันตกเช่นเดียวกัน “กรุงสยามทุกวันนี้ภัยก็เข้ามารอบแล้ว ในฝ่ายตะวันตกก็เป็นของอังกฤษ ส่วนตะวันออกเป็นของฝรั่งเศส ไม่ทราบเกล้าฯ ว่าภัยจะมาถึงเมื่อใด... ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ดังนี้ แต่ความเห็นของข้าพระพุทธเจ้าที่จะทำทางในครั้งแรกนั้นมีอย่างเดียว แต่ที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปทอพระเนตรในเมืองยุโรปก่อนจัดการอื่น”⁴⁷⁰ ตามธรรมเนียมราชสำนักแล้วพระมหากษัตริย์จะไม่เสด็จออกนอกอาณาจักร นอกจากจะเป็นการไปรบเท่านั้น⁴⁷¹ และการทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นเหล่านั้น ผนวกกับพระราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรง

⁴⁶⁹ John F. Cady, A history of modern Burma (Ithaca : Cornell University Press, c1958), 115-116.

* ต่อมาได้รับพระราชทานเลื่อนตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

⁴⁷⁰ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, 49-50.

⁴⁷¹ ข้อมูลในพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อธิบายเรื่องการที่พระมหากษัตริย์สยามมีธรรมเนียมเรื่องการไม่เสด็จออกนอกพระราชอาณาจักรไว้ว่า “ในเรื่องความปรารถนาของท่านที่จะให้ข้าพเจ้าไปเยี่ยมประเทศอเมริกา นั้น ข้าพเจ้าขอกล่าวโดยจริงว่าข้าพเจ้าอยากเป็นที่สุดที่จะเดินทางไปในที่ต่าง ๆ ยิ่งกว่าอยู่แต่ในที่เดียว แต่ไปไม่ได้เพราะประเพณีไม่ดีของรัฐบาล โง่เขลาเบาปัญญาของเราตั้งแต่ก่อนเวลานี้ห้ามไม่ให้พระราชวงศ์เช่นข้าพเจ้า ออกนอกพระราชอาณาจักรนอกจากออกไปในราชการสงคราม” ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521. พิมพ์เนื่องในงานฉลองครบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์), 43.

คำนึงถึงภัยปัญหาที่จะเกิดจากอิทธิพลของชาติตะวันตกนั้น⁴⁷² ทำให้มีพระราชดำรัส ทรงแกลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (พ.ศ.2430) ว่า

การปกครองในบ้านเมืองเราซึ่งเป็นไปในปัจจุบันนี้ ยังไม่เป็นวิธีปกครองที่จะให้การตั้งปวงเป็นไปสะดวกได้แต่เดิมมาแล้ว ครั้นเมื่อล่วงมาถึงปัจจุบันนี้บ้านเมืองยิ่งเจริญขึ้นมาแต่ก่อนหลายเท่า การปกครองอย่างเก่านั้นก็ยังไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้นทุกที จึงได้มีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ที่จะแก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้สมกับเวลา ให้เป็นทางที่จะเจริญแก่บ้านเมือง⁴⁷³

ราชสำนักสยามต้องปรับตัวในทุก ๆ ด้าน ทั้งการรักษาความสัมพันธ์ทางการทูตกับนานาประเทศ การปรับปรุงระบบสาธารณสุขไปโรคเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและเอื้อต่อการจัดการต่าง ๆ ภายในอาณาจักร รวมถึงการจัดให้มีการบริหารราชการที่เป็นระบบระเบียบ การปฏิรูประบบการปกครองและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ราชสำนักสยามได้แบบอย่างส่วนใหญ่มาจากการบริหารในประเทศอาณานิคมของชาติมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปกครองของอังกฤษในอินเดีย พม่า และมลายู ซึ่งพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปยังเมืองต่าง ๆ ในหลายประเทศเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีและทรงเรียนรู้การปกครองเพื่อมาปรับปรุงระบบระเบียบต่าง ๆ ของสยาม

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ส่งเสริมให้บทบาทของพระมหากษัตริย์ทวีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงสยามให้ทันสมัยและเข้ากับบริบททางสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว บทบาทของราชสำนักเปรียบเสมือนฟันเฟืองสำคัญในการขับเคลื่อนประเทศ บทบาทของการเป็นผู้นำ

⁴⁷² ปรากฏในเอกสาร “พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ.1279” ความว่า “เราขอแจ้งความแก่ท่านทั้งปวง ให้ทราบพร้อมกันด้วย ว่าความที่น่ากลัวอันตรายอย่างใดซึ่งได้กล่าวมานั้น ไม่เป็นการที่จะแลเห็นได้ขึ้นใหม่ของเราเลย แต่เป็นการได้คิดเห็นอยู่แล้วทั้งสิ้น แลการที่ควรจะทำนุบำรุงให้เจริญอย่างไรเล่า เราก็มีความปรารถนาแรงกล้าที่จะได้จัดการนั้น ให้สำเร็จตลอดไปได้” ใน เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแกลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, 53.

⁴⁷³ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแกลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, 61.

ในการประกอบพิธีกรรมหรือการเป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาเพื่อสร้างให้สถานภาพของพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทำทางจิตวิญญาณควบคู่กับการบริหารบ้านเมือง หรือการแสดงความป็นมหาบุรุษตามหลักพุทธศาสนานั้นไม่เพียงพอที่จะขับเคลื่อนประเทศได้รวดเร็วพอกับการเปลี่ยนแปลง ภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ยังต้องแสดงออกถึงการเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองราษฎรและพุทธศาสนาด้วย ในขณะที่ด้วยกันราชสำนักก็พยายามปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินขึ้นด้วยเช่นกัน

การปฏิรูปที่เกิดขึ้นนั้นได้ทำให้แนวคิดเรื่องการปกครองเปลี่ยนแปลงไปจากระบบปริมนทลแห่งอำนาจที่สยามต้องสร้างอาณาบารมีผ่านระบบจักรพรรดิราช ส่วนหนึ่งคือการได้ปกครองต่างชาติต่างภาษาหรือการที่มีชาวต่างชาติต่างภาษาเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารจำนวนมาก ราชสำนักสยามจึงไม่มีความพยายามที่จะกลืนความเป็นคนต่างชาติต่างภาษาของผู้คนเหล่านั้นให้กลายมาเป็นสยาม แต่เมื่อการปกครองเปลี่ยนแปลงไป การกำหนดเขตแดนที่ชัดเจนถือเป็นขอบเขตอาณาจักรที่เป็นทางการ ทำให้ราชสำนักต้องกระทำทุกวิถีทางเพื่อสร้างความเป็นสยามให้ปกคลุมพื้นที่อาณาจักรได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

สิ่งที่เกิดขึ้นนั้นมีผลอย่างเป็นนัยสำคัญต่อการจัดกิจการพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ไม่ได้มุ่งเน้นในการจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อให้ศูนย์กลางอาณาจักรเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาควบคู่กันอย่างที่เคยดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง ดังนั้น รูปแบบและวิธีการในการดำเนินงานจึงมีความแตกต่างกันออกไป

4.2 ความเปลี่ยนแปลงของการสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การสร้างความเป็นศูนย์กลางทางพุทธจักรของราชสำนักสยามมุ่งเน้นไปที่การประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ ซึ่งเป็นสิ่งบ่งบอกถึงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองดินแดนที่สามารถขยายอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองไปยังพื้นที่ต่างๆ จะนำพระพุทธรูปสำคัญของเมืองนั้นๆ มาประดิษฐานไว้ที่ศูนย์กลางอำนาจของอาณาจักร แม้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แนวคิดเรื่องเขตแดนของอาณาจักรเริ่มเปลี่ยนแปลง จากการใช้เขตแดนการปกครองในลักษณะปริมนทลแห่งอำนาจมาสู่การกำหนดเขตอย่างชัดเจน ทำให้การสร้างและการกระชับอำนาจของราชสำนักสยามต้องปรับตัว รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างแนวคิดเดิมของผู้คนในสังคมและแนวคิดใหม่ของคนชั้นนำ

สยามหรือกลุ่มราชสำนัก ในช่วงนี้จึงเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของการสร้างความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาและการแสดงความเป็นศูนย์กลางพุทธจักรด้วย

4.2.1 ความสืบเนื่องและความเปลี่ยนแปลงของการสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร

ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2394 พระบรมวงศานุวงศ์และบรรดาขุนนางเสนาบดี เห็นชอบถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าพระมงกุฎ (วชิรญาณภิกขุ) จึงให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ไปเฝ้าเจ้าฟ้าพระมงกุฎ ณ วัดบวรนิเวศราชวรวิหารเพื่อทูลเชิญขึ้นครองราชย์ เจ้าฟ้าพระมงกุฎทรงลาผนวชเมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2394 และบรมราชาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์โดยสมบูรณ์ เมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2494 เมื่อเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงระยะเวลาที่บ้านเมืองได้รับอิทธิพลตะวันตก ทั้งด้านเทคโนโลยีและวิทยาการต่าง ๆ ด้านการค้า การทูต รวมถึงแนวคิดทางศาสนาจากบรรดาคณะบาทหลวงที่เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนา⁴⁷⁴ ทำให้ราชสำนักต้องปรับตัวในหลาย ๆ ด้าน รวมถึงการเข้าไปจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อปรับตัวให้เข้ากับบริบททางสังคมที่เป็นอยู่ในช่วงเวลานั้น แนวคิดทางพุทธศาสนาที่เคยปรากฏอย่างชัดเจนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อาทิ การสร้างความเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์และศูนย์กลางพุทธจักร การแสดงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ผ่านการครอบครองพระพุทธรูปสำคัญ เริ่มปรับเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการในการสร้างความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาถูกปรับเปลี่ยนรูปแบบจากเชิงสัญลักษณ์สู่การสร้างภาพลักษณ์ทางวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ที่เหมาะสมถูกต้องตามพระวินัย

⁴⁷⁴ อิทธิพลของตะวันตกเริ่มเข้ามาสู่สยาม ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในช่วงเวลานั้นราชสำนักแม้จะยอมรับในวิทยาการและวิทยาศาสตร์ของตะวันตก แต่ก็ยังไม่ได้ตื่นตัวในเรื่องแนวคิดทางศาสนา รายละเอียดเพิ่มเติม ใน วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก** (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2545)

4.2.1.1 ความสืบเนื่องของการสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร

อย่างไรก็ตาม การแสดงบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์และการเป็นศูนย์กลางพุทธจักรผ่านการมีพระพุทธรูปสำคัญเข้ามาประดิษฐานในพระนครตามอย่างธรรมเนียมนิยมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นยังคงปรากฏและเป็นที่ยอมรับของผู้คนทั้งในกรุง นอกกรุง และหัวเมืองโดยรอบของสยาม จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการทูลเกล้าถวายพระพุทธรูปทองคำ ศิลปะทวารวดีองค์หนึ่งและทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญมาประดิษฐาน ณ พระราชมณเฑียรสถิตลาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง⁴⁷⁵ ซึ่งตามตำนานพระพุทธรูปสำคัญ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่า พระพุทธรูปองค์นี้กำนันอินและนายยังบุตรชาย ชุตพบเมื่อ ปีมะโรง พ.ศ.2399 ที่ชายป่าแขวงเมืองปราจีนบุรี ห่างจากดงศรีมหาโพธิ์ประมาณสามเส้น โดยก่อนหน้านั้นกำนันอินฝันว่าจับช้างเผือกได้ วันต่อมา ในขณะที่กำนันอินและบุตรชายกำลัง ชุตมันนกกันอยู่ก็พบพระพุทธรูปหล่อด้วยทองคำเนื้อหก น้ำหนักเจ็ดตำลึงสิบเอ็ดสลึง ศิลปะทวารวดี จึงแจ้งให้พระเกรียงไกรกระบวนยุทธ ปลัดเมืองฉะเชิงเทราทราบและนำพระพุทธรูปองค์ที่ชุตเจอนั้น ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันพระฤกษ์เฉลิมพระราชมณเฑียรสถิตลาภิรมย์⁴⁷⁶ จากตำนานจะเห็นได้ว่าชาวบ้าน กรมการเมือง ต่างรับรู้กันโดยทั่วว่าการพบเจอพระพุทธรูปสำคัญจะต้องนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเพื่อให้ประดิษฐานไว้ในกรุงเทพฯ อันเป็นดินแดนศูนย์กลางที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญของอาณาจักร ซึ่งถือได้ว่าราชสำนักสยามประสบความสำเร็จในการปลูกสร้างแนวคิดนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ให้กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางพุทธจักรที่สำคัญที่ประดิษฐานสิ่งเคารพสูงสุดของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายคือ คือ พระทันตธาตุ เมือง

⁴⁷⁵ ภายหลัง โปรดเกล้าฯ ให้เชิญมาประดิษฐานที่หอเสถียรธรรมปริต ภายหลังเกิดเหตุโจรกรรมในพระบรมมหาราชวัง ขโมยหีบพระกริ่งทองคำไปแต่ไม่ได้นำพระทองคำองค์นี้ไปด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามใหม่ว่า "พระนิรันตราย" และทรงพระโปรดเกล้าฯ ให้ หล่อพระพุทธรูปองค์ใหม่สวมครอบพระพุทธรูปนิรันตรายไว้อีกชั้นหนึ่ง พุทธลักษณะนั่งขัดสมาธิเพชร หน้าตักห้านิ้วกึ่ง มีขุมเรือนแก้วเป็นพุ่มพระมหาโพธิ์อยู่เบื้องหลังหล่อด้วยทองคำ ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่หอพระสุราลัยพิมานในพระบรมมหาราชวัง

⁴⁷⁶ ในเอกสารร่างสารตราเมืองฉะเชิงเทรา ระบุว่านายปัน กับ นายอิน สองพ่อลูก ไปชุตร่อนทองที่ดงศรีมหาโพธิ์แล้วเจอพระทองคำ และได้นำไปให้พระเกรียงไกรกระบวนยุทธ ปลัดเมืองฉะเชิงเทรา พระเกรียงไกรกระบวนยุทธจึงบอกกรมการและพระยาวิเศษฤๅไชยเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา กรมการเมืองฉะเชิงเทราทั้งหลายจึงพร้อมใจกันทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลังกา อันเป็นพระบรมสารีริกธาตุที่ได้รับความนิยมในการเดินทางไปนมัสการจากบรรดา พุทธศาสนิกชนทั่วทุกสารทิศ พระองค์มีพระราชดำริว่า ที่ลังกานั้นเกิดความวุ่นวายทางการเมืองที่ อังกฤษเข้าครอบครอง อีกทั้งชาวลังกาจำนวนมากหันไปนับถือคริสต์ศาสนา จึงมีพระราชประสงค์ที่จะได้พระทันตธาตุจากลังกา อันเป็นพระบรมสารีริกธาตุที่สำคัญที่ชาวพุทธทั้งหลายให้ความเคารพ ศรัทธาเป็นอย่างยิ่ง มาประดิษฐานไว้ในกรุงเทพฯ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา เมื่อ พ.ศ.2400 ว่า

ถ้า मैं เลอร์ดกลาเรนดอน (Lord Clarendon) จะชักชวนให้พวกชาวลังกายินดียอมพร้อม กับผู้ครองข้างอังกฤษให้ขายพระทันตธาตุให้ผู้ครองข้างฝ่ายสยามด้วยราคา (3330 ชั่ง) คล้าย กับครั้งผู้ครองข้างโปรตุเกสจะขายแก่พระเจ้าหงษาวดี (พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้) ครั้นโน้นได้ เห็นผู้ ครองข้างไทยจะยินดีซื้อเอาไปไว้บูชา ด้วยบัดนี้คนสยามที่เคยได้เห็นพระทันตธาตุจำได้ถนัดนั้นก็ ยังมีตัวอยู่ แลผู้ที่นับถือนั้นก็มีมาก ถ้าเลอร์ดกลาเรนดอนคิดอ่านให้สำเร็จ พระเจ้าแผ่นดินกรุง สยามเห็นจะทรงขอบคุณมาก⁴⁷⁷

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้ สันนิษฐานว่าพระราชทานไปยังพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม) หรือ จมื่นสรรเพชญ์ภักดี เมื่อครั้งเป็นทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีที่กรุงลอนดอน เมื่อ พ.ศ.2400 แม้ ท้ายที่สุด เรื่องการซื้อพระทันตธาตุจะไม่ได้เป็นไปตามพระราชประสงค์แต่ก็แสดงให้เห็นถึงพระราช ประสงค์ที่ต้องการได้พระบรมธาตุสำคัญมาประดิษฐานไว้ที่สยามเพื่อแสดงให้เห็นความรุ่งเรืองของ พุทธศาสนาและพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีบุญญาธิการที่ได้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนา มาประดิษฐานในอาณาจักรของพระองค์

นอกจากนี้ ใน พ.ศ.2402 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ชะลอ พระแสนเมืองเชียงแตง (ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่วัดหงส์) พระแสนเมืองมหาชัยซึ่งชาวเมืองมหาไชย กองแก้วเชื่อว่าเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเหม็น โอรสเจ้าอนุวงศ์ อัญเชิญมาพร้อมกับพระสาย ประดิษฐานที่วัดปทุมวนารามราช

⁴⁷⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว, 160-163.

วรวิหาร ในพระวิหารคู่กับพระเสริม รวมถึงพระอินทร์แปลง และพระอรุณ⁴⁷⁸ ที่อัญเชิญมาประดิษฐานในพระนครเพื่อให้เป็นศูนย์กลางพระพุทธรูปสำคัญอีกด้วย

จะเห็นได้ว่า คติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปสำคัญกับความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนา และบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ที่สามารถอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญจากที่ต่าง ๆ มาประดิษฐานไว้ที่ศูนย์กลางอำนาจการปกครองอย่างกรุงเทพฯ นั้น ปรากฏอย่างชัดเจนในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่อย่างไรก็ตาม แนวปฏิบัติดังกล่าวก็ได้สืบทอดมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในด้านการแสดงออกถึงการเป็นองค์อัครพุทธศาสนูปถัมภ์ในด้านการเป็นผู้นำทางประเพณี วัฒนธรรม และทำบุญให้ทานของราชสำนักยังคงดำเนินต่อไปตามราชประเพณีต่างๆ และในบางครั้งต้องแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนกว่าในรัชสมัยที่ผ่านมาด้วย เพื่อยึดโยงศรัทธาทั้งจากคณะสงฆ์และราษฎรในอาณาจักร ทำให้ราชสำนักต้องจัดงานพระราชพิธีที่แสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่และศรัทธาต่อพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง อาทิ งานวันวิสาขบูชาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักก็จัดงานอย่างใหญ่โตและมีพุทธศาสนิกชนให้ความสนใจไปเที่ยวชมกันอย่างมาก ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ไว้ในวชิรญาณวิเศษ ว่า “ถ้าถึงวันวิสาขบูชาในวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็เต็มไปด้วยพระทั้งคฤหัสถ์ผู้หญิงผู้ชาย หาที่ว่างไม่ได้”⁴⁷⁹ หรือในการเสด็จพระราชดำเนินไปในการทอดพระกฐินยังพระอารามต่าง ๆ นั้นก็ทรงจัดอย่างยิ่งใหญ่ มิชชันนารีชาวอเมริกันบรรยายไว้ว่า

พิธีการทอดกฐินนี้เป็นอีกเหตุการณ์หนึ่งที่สำคัญของปีที่เต็มไปด้วยผู้คน วัดที่อยู่ใกล้พระบรมมหาราชวังภายในกำแพงเมืองนั้น พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จพระราชดำเนินไปก่อน โดยพระองค์ประทับบนพระเก้าอี้ทอง งามสง่าที่ระยิบระยับไปด้วยเพชรพลอยต่าง ๆ พระราชยาน

⁴⁷⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 165-167.

⁴⁷⁹ วชิรญาณวิเศษ เล่ม4/9 แผ่นที่ 1-50 ตุลาคม จ.ศ.1250-ตุลาคม ร.ศ.108 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, 2558), 448.

ถูกห้ามไว้บนบ่าของชายหลายคน ติดตามมาด้วยขบวนรถม้าที่โอ้อ่าของเหล่าพระราชโอรสและ
ขุนนางทั้งหลายและพาหนะอื่น ๆ ที่อัญเชิญของที่ทรงนำมาถวายมากมายหลายชนิด⁴⁸⁰

การเสด็จพระราชดำเนินไปในการทอดพระกฐินนั้น ยังได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ผ่าน
หนังสือจดหมายเหตุ (The Bangkok Recorder) ความว่า “ในเพล่า 10 วันที่ล่วงมาแล้วนี้,
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปทอดพระกฐินทุกวัน”⁴⁸¹ แม้ว่าบางกรณี แม้
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ใช่ผู้จัดโดยตรงแต่ก็ทรงเป็นประธานในการพระราชพิธี โดย
ให้บรรดาขุนนางทั้งหลายร่วมกันจัด และที่สำคัญ คือทรงอธิบายว่าสิ่งต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงกระทำนั้น
เป็นสิ่งที่พระบรมอัยยิกาทิราช พระบรมชนกาทิชาติ และพระบรมเชษฐาทิราช ได้ทรงเคยจัดขึ้นมาแล้ว
อาทิ งานเทศนากระเจาดใหญ่ พ.ศ.2394 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นเพื่อฉลองพระเดช
พระคุณ พระบาทสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้า พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาทิชาติ และ
พระบาทสมเด็จพระบรมเชษฐาทิราช โดยให้ขุนนางผู้ใหญ่ได้แก่ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์
(ดิศ บุนนาค หรือสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค
หรือสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย) และเจ้าพระยานิกรบดินทร์เป็นผู้จัดกระเจาด กระเจาดสูงถึง 12 เมตร
ในแต่ละกระเจาดประดับด้วยเครื่องไทยธรรมจำนวนมาก อาทิ พุ่มกัลปพฤกษ์กระเจาดละ 10 พุ่ม พุ่ม
ละ 10 ตำลึง เรือสำปั้นแก่งกระเจาดละ 10 ลำ “กระเจาดนั้นมิได้ทำเหมือนกระเจาดผ้าป่า ทำเปนการ
ช่วงประกวัดกัน จัดเครื่องไทยธรรมเข้าประดับเปนลวดลายต่าง ๆ ทำการวิจิตรรจนาข้าราชการแล
ราษฎรก็พาไปดูเบียดเสียดกันทั้งกลางวันกลางคืน”⁴⁸² หรือเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า
จุฬาลงกรณ์ทรงผนวชสามเณร ใน พ.ศ.2409 ก็ทรงจัดให้มีการถวายเทศนามหาชาติกัณฑ์สักบรรพ์
และมีรับสั่งให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสทำกระเจาดใหญ่เหมือนอย่างในแผ่นดิน

⁴⁸⁰ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2557), 184-185.

⁴⁸¹ หนังสือจดหมายเหตุ, 141.

⁴⁸² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ : พิมพ์ดี, 2547), 60-61.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงเคยจัดทำกระจาดใหญ่บูชาภัณฑ์เทศนาเมื่อครั้ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชสามเณร⁴⁸³

รัชสมัยนี้ ยังคงประเพณีการส่งสมณทูตสยามไปลังกา ดังปรากฏใน พ.ศ. 2395 ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริว่า “ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ก็ได้แต่งพระสงฆ์ออกไปลังกาครั้งหนึ่ง ครั้นมาถึงแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้แต่งพระสงฆ์ออกไปอีกสองครั้ง”⁴⁸⁴ การอธิบายเหตุผลประการหนึ่งของการส่งสมณทูตสยามไปลังกานั้น คือ เรื่องของการสืบเนื่องของธรรมเนียมปฏิบัติ แม้ว่าในช่วงระยะเวลาอันนั้น ความวุ่นวายต่าง ๆ จะเกิดขึ้นภายในเมืองลังกาแล้วก็ตาม แต่สยามก็ยังคงศรัทธาที่จะสืบสานธรรมเนียมปฏิบัติในการส่งสมณทูตไปนมัสการพระบรมธาตุเจดีย์และพระทันตธาตุ พระราชกรณียกิจเหล่านี้ยิ่งทำให้ภาพลักษณ์ของการเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์และผู้นำความศรัทธาต่อพุทธจักรของราชสำนักสยามได้รับการตอบรับอย่างดีจากผู้คนในสังคม แม้แต่หมอบลัดเลย์ยังเห็นว่า

เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินสยาม แลเจ้านายเปนเสาใหญ่ที่จะค้ำสำหรับพุทธศาสนา ถ้าเลื่อนออก จากที่ไม่ยอมเปนเสาค้ำอีก พุทธศาสนาในกรุงเทพฯ ก็จะงัดทำลายเหมือนที่เกาะชัณดาวิศนั้น ไซ้แต่เท่านั้น ถ้ามีแต่พระเจ้าแผ่นดินแลเจ้าพระยากรลาโหม แลเจ้าพระยาสุรารักษ์เอาใจออกหากจากพุทธศาสนา เพราะเห็นไม่ได้เป็ประโยชน์ในชาตินี้ก็ศิษาน่าก็ดี แลป่าวประกาศว่าเรา ทั้งสามจะไม่เชื่อต่อไป ก็เห็นว่าเจ้านายคนอื่นแลพระสงฆ์ราษฎรทั้งปวง คงจะเข้าด้วยกันถึง จะไม่มีรับสั่งให้ตามก็คงจะตามเอง⁴⁸⁵

ด้านการทะนุบำรุงพุทธศาสนาโดยการปลูกสร้างพระอารามนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง อาทิ การสร้างพระเจดีย์ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม⁴⁸⁶ ทรงพระราชดำริให้เห็นถึงความสืบเนื่องในการทะนุบำรุงพุทธศาสนาต่อจากรัชสมัยก่อน ว่า

⁴⁸³ เรื่องเดียวกัน, 299.

⁴⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, 81.

⁴⁸⁵ หนังสือจดหมายเหตุ, 270.

⁴⁸⁶ การสร้างพระเจดีย์ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทำขึ้นเพียง 4 องค์ เท่านั้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้ทรงสร้างเพิ่มเติมเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “ได้มีพระราชดำรัสเฉพาะตัวข้าพเจ้า ว่าพระเจดีย์วัดพระเชตุพนนั้นกลายเป็นใส่คะแนนพระเจ้าแผ่นดินไป ถ้าจะใส่

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ได้ทรงสถาปนาพระเจดีย์ขึ้นไว้องค์หนึ่ง
สูงเส้นสองศอก ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงอุทิศถวาย
สมเด็จพระชนกาธิราชขึ้นข้างเหนือองค์หนึ่ง สร้างเป็นส่วนหนึ่งของพระองค์ท่านองค์หนึ่งอยู่ข้างใต้
...ก็ในแผ่นดินปัตยุบันนี้ทรงพระราชศรัทธาจะสร้างขึ้นอีกพระองค์หนึ่ง⁴⁸⁷

ทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ในการสร้างวัดเพื่อให้
เป็นศูนย์กลางอาณาจักรที่มีความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาตามอย่างอาณาจักรที่รับพุทธศาสนาเป็น
ความเชื่อหลักของสังคม ซึ่งวัดสำคัญที่พระองค์ทรงสร้างและระบุพระราชประสงค์นี้ไว้อย่างชัดเจน
คือ วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม สร้างขึ้นในที่ดินซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสวนกาแพหลวงและบางส่วนเป็นบ้านเรือนของขุนนาง พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอซื้อที่เพื่อสร้างวัดขึ้น เมื่อ พ.ศ.2407 ทรงมีรับสั่งให้มหาดานรอบพระวิหารหลวง
และพระเจดีย์ให้สูงขึ้น เรียกว่า พื้นไฟที* เนื่องจาก บริเวณนั้นเป็นที่ลุ่ม และโปรดฯ ให้นำไ
กระเทียมมาถมพื้นแทนการตอกเสาเข็ม เนื่องจาก ดินไทรกระเทียมแข็ง ไม่ผุเปื่อยเหมือนดินตุ่มจึงได้มี
“ประกาศแม่พระราชากุศลบอกข้าวบิณฑิไทรกระเทียมถมพื้นวัดราชประดิษฐ์” ว่า พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศบอกบุญไปยังราษฎรว่า ต้องพระราชประสงค์ให้กระเทียม
ทำจากดินเมืองจีนมาถมพื้นวัด โดยเปิดรับทั้งไทรกระเทียมดีและแตกร้าว หรือนำมาขายให้ก็จะทรงคิด
ราคาใบละ 1-2 อัฐ ทั้งยังจัดละครรับข้าวบิณฑิไทรกระเทียม เป็นเวลา 3 วัน เก็บค่าเข้าชมเป็นไ
ทรกระเทียม หรือขวด ถ้ำซา โอง อ่าง กระจ่างจากเมืองจีน เมื่อการก่อสร้างเสร็จสมบูรณ์

คะแนนอยู่เสมอจะไม่มีที่สร้าง ควรจะถือว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งสี่พระองค์นั้น ท่านได้เห็นกันทั้งสี่พระองค์ จึงควรมี
พระเจดีย์อยู่ด้วยกัน ต่อไปอย่าให้ต้องสร้างทุกแผ่นดินเลย” ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
**จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมฉบับเพิ่มเติม และพระราชวิจารณ์ใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, 260-261. แต่ทั้งนี้ อาจจะเป็นได้ว่าการสร้างสิ่งปลูกสร้างขนาดใหญ่
หรือการสร้างพุทธสถานขนาดใหญ่ไม่นั้นไม่เป็นพระราชนิยมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้
จะเห็นได้ว่าทรงเปลี่ยนแปลงทั้งธรรมเนียมการสร้างพระเมรุมาศขนาดใหญ่หรือการมุ่งเน้นการสร้างโรงเรียน เป็นต้น

⁴⁸⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4**, 95.

* หมายถึงพื้นอันเป็นที่รองรับพระวิหารและพระเจดีย์ของวัด ในบางครั้งเรียก ฐานไฟที

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามว่า วัดราชประดิษฐสถิตธรรมยุติการาม แต่ได้เปลี่ยนเป็น วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม อยู่ในประกาศให้เรียกนามวัดราชประดิษฐ์ให้ถูก ณ วันจันทร์ เดือน 9 ขึ้น 1 ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก (วันจันทร์ที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ.2411) พระองค์ทรงให้เหตุผลในการสร้างสถาปนาพระอารามแห่งนี้ ว่าทรงสร้างพระอารามประจำพระนครให้ครบถ้วนสมบูรณ์ตามอย่างศูนย์กลางของอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ในอดีต เพื่อให้กรุงเทพฯ เป็นพระนครใหญ่ตามแนวคิดหรือแบบแผนของเมืองใหญ่นับถือพุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลัก

ตามธรรมเนียมโบราณซึ่งเคยมีมาในเมืองใหญ่ ๆ ที่ตั้งเป็นกรุงเทพมหานครอย่างเมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิษณุโลก แลกรุงเก่า คือ มีวัดมหาธาตุ แลวัดราชประดิฐาน แลวัดราชบูรณะเป็นของสำหรับเมืองทุกเมือง...ก็เมืองใหญ่ ๆ มีวัดมหาธาตุ วัดราชประดิฐาน วัดราชบูรณะ ทุกเมือง แต่ในกรุงบางกอกนี้ยังไม่มี จึงทรงสร้างขึ้นที่ทิศตะวันออกพระบรมมหาราชวัง แล้วทรงพระราชทานนามว่าวัดราชประดิษฐ์ ก็คือ วัดราชประดิฐานนั่นเอง⁴⁸⁸

สำหรับวัดที่อยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ นั้น มีทั้งทรงสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์ อาทิ ใน พ.ศ. 2408 มีพระราชศรัทธาบริจาคพระราชทรัพย์ 20 ชั่ง ในการบูรณปฏิสังขรณ์พระเจดีย์วัดขุนแสน กรุงเก่า (พระนครศรีอยุธยา) ที่ชำรุด และในการเดียวกันนี้ มีพระราชดำรัสว่า “ถ้าราษฎรนับถือพระมหาสถูปเจดีย์วัดขุนแสนมาก ก็ทรงพระโลมนัสยินดีด้วย โปรดพระราชทานช่องโอกาสแก่ราษฎรให้บำเพ็ญเป็นพระพุทธรูป ช่วยในการพระราชกุศลปฏิสังขรณ์ พระมหาสถูปเจดีย์ พระวิหารหลวงแลศาลากำแพงแก้วทั้งปวงในวัดขุนแสนนี้ตามแต่ศรัทธาอุทิศสาหะเถิด”⁴⁸⁹ ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้มีละครในเรื่องพระนารายณ์ปราบหนทก เรื่องพิราพ เรื่องพระอุณรุฑ ให้ราษฎรได้ชมด้วย การทำบุญในครั้งนี้รับรู้กันอย่างกว้างขวางทั้งในกรุงเก่าและกรุงเทพฯ สามารถเรียกรอเงินเพื่อการกุศลครั้งนี้มากถึง 225 ชั่ง “เก็บเงินราษฎรได้ประมาณ 225 ชั่ง เพราะราษฎรหลายพันคนเต็มใจจะออกเงินช่วยในการ

⁴⁸⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 473-474.

⁴⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, 406-407.

นั้น”⁴⁹⁰ และยังปฏิสังขรณ์วัดเสนาสนาราม “อนึ่ง ที่วัดเสนาสนานั้น ในหลวงบำรุงขึ้นใหม่เกือบจะแล้ว ลีเงินหลวงประมาณ 628 ชั่ง”⁴⁹¹ การที่ทรงให้ราษฎรมีส่วนร่วมในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ เหล่านี้ นอกจาก “ท่านทั้งปวงที่ได้เข้าเงินช่วยก็จะได้เห็นได้สัมผัสการอยู่เนื่อง ๆ จะได้เจริญกุศลสมบัติ เป็นเนืองนิตย์ไป”⁴⁹² ยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยาม และการเป็นผู้นำการทำบุญสร้างกุศลแก่ราษฎรซึ่งเป็นการสร้างพระบารมีให้กับพระมหากษัตริย์ด้วย เพื่อให้ราษฎรได้ร่วมสร้างบุญกุศลทั้งที่เป็นสิ่งที่ราษฎรสามารถกระทำเองได้

การสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักรในลักษณะวิธีการแบบสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังคงดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ทั้งการประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ การประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ การแสดงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ผ่านงานพระราชพิธีทางพุทธศาสนาต่างๆ แต่ขณะเดียวกัน ราชสำนักสยามก็ต้องพยายามสร้างความเป็นศูนย์กลางทางพุทธจักรเพื่อให้สอดคล้องกับบริบททางสังคม และการเมืองที่กำลังเริ่มเปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน

4.2.1.2 ความเปลี่ยนแปลงของการสร้างความเป็นศูนย์กลางพุทธจักร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะทรงสนพระทัยวัฒนธรรมตะวันตกตั้งแต่พระองค์ยังทรงผนวชอยู่ ดังจะเห็นได้จากทรงอนุญาตให้มิชชันนารีใช้ห้องในกุฏิที่วัดบวรนิเวศ เป็นสำนักสอนคริสต์ศาสนาและทรงอนุญาตให้พระสงฆ์ในวัดมาฟังคำสอนได้ตามความสมัครใจ และอนุญาตให้แจกหนังสือสอนศาสนาให้แก่พระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ หรือแจกในงานศพของราษฎรชาวสยามได้⁴⁹³ อย่างไรก็ตาม มุมมองทางด้านศาสนาของพระองค์ยังคงมองว่าคริสต์ศาสนาไม่ได้เป็นศาสนาที่ประเสริฐกว่าพุทธศาสนา อีกทั้งไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์ของชาวตะวันตก ปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระองค์ถึงนายและนางเอ็ดดี้ที่นิวยอร์ก (To Mr. & Mrs. Eddy of New York) ว่า

⁴⁹⁰ หนังสือจดหมายเหตุ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2537. พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสมหมาย สุนทรกุล ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 25 ธันวาคม พ.ศ.2536), 180

⁴⁹¹ เรื่องเดียวกัน, 181.

⁴⁹² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 407.

⁴⁹³ วิลเลียม เอ็ดวาร์ด เดวิส, ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก, 42.

But the wiseman like myself and other learned have had known that this religion of Christ was but ancient superstition of the Jew who were near of Barburious, but it was introduced to Europe before these lights of undoubtable knowledge of wonderful sciences were shoned there on, so that it was the verneetical system of the Europians until the present days.⁴⁹⁴ (แต่คนมีปัญญาเช่นข้าพเจ้าแลคนอื่นที่มีความรู้ทราบดีแล้วว่า คริสต์ศาสนาเป็นเพียงแต่การงมฉายเชื้อลัทธิโบราณของพวกยิวผู้โง่ลึจะเป็นมลักกะ แต่ว่าได้มีผู้นำเข้าไปแพร่หลายในยุโรปก่อนแสงสว่างแห่งความรู้อันไม่มีข้อสงสัยแห่งวิทยาศาสตร์มหัศจรรย์อันเกิดขึ้นในยุโรป ดังนั้น คริสต์ศาสนาจึงเป็นลัทธิที่นับถือของชาวยุโรปมาจนทุกวันนี้)

พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังช่างตุศปาปิเยียดที่ 9 กรุงโรม ประเทศอิตาลี ก็ยังแสดงให้เห็นถึงทัศนคติทางศาสนาของพระองค์ว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่ไม่ปิดกั้นการนับถือศาสนาของราษฎรแต่พระองค์ก็ยังคงยึดมั่นในพุทธศาสนา ว่า

พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทุก ๆ พระองค์สืบมาจนหาได้เป็นศัตรูแก่ศาสนาต่าง ๆ ของชนที่อยู่ในพระราชอาณาจักนี้ไม่เลย ถึงศาสนาชนต่าง ๆ จะถือไม่ถูกต้องกับกับพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นของดำรงสำหรับพระนครเป็นที่เชื่อของพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์นั้นก็ดี ก็ยอมทำนุบำรุงให้คนทั้งปวงที่เชื่ออยู่ในศาสนานั้น ๆ ได้ทำตามความเชื่อแลสั่งสอนผู้อื่นไปตามความรู้ว่าโดยวิเศษ ไม่ได้เป็นศัตรูแก่ศาสนาคริสต์าง เหมือนอย่างเจ้าแผ่นดินจีนเจ้าแผ่นดินญวน⁴⁹⁵

ครั้นเมื่อพระองค์ทรงลาผนวชเพื่อขึ้นครองราชย์ซึ่งตรงกับช่วงระยะเวลาที่พื้นที่โดยรอบอาณาจักรสยามถูกคุกคามจากอิทธิพลของตะวันตก แนวคิดเรื่องการปกครองที่อธิบายถึงพื้นที่และ

⁴⁹⁴ พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), 9-10.

⁴⁹⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, พระราชสาส์น ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศต่าง ๆ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2561), 293.

เขตแดนของอาณาจักรสยามเปลี่ยนแปลงไปจากปริมณฑลแห่งอำนาจสู่การกำหนดเขตแดนที่แน่นอน ทำให้การสร้างและกระชับอำนาจของราชสำนักสยามไม่สามารถใช้แนวคิดและวิธีการที่เคยปฏิบัติมา ในรัชสมัยก่อนหน้าได้ ราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้มีความจำเป็นที่จะต้องสร้างความเข้มแข็งให้กับวัฒนธรรมศูนย์กลางอย่างที่รัชสมัยก่อนหน้าได้สร้างไว้อย่างชัดเจน แต่จำเป็นที่จะต้องทำให้เกิดเขตแดนที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งจากเขตแดนพม่าระหว่างสยามกับอังกฤษ⁴⁹⁶ และเขตแดนเขมรระหว่างสยามกับฝรั่งเศส⁴⁹⁷ ซึ่งปัจจัยแวดล้อมที่เข้ามาทำให้สยามต้องใช้วิธีกระชับอำนาจทุกทาง

เมื่อรูปแบบอำนาจทางการเมืองเริ่มเปลี่ยนแปลงไปทำให้การสร้างศูนย์กลางพุทธจักรขยายไปในส่วนต่างๆ และพยายามบ่งชี้ให้เห็นว่าอาณาจักรสยามเป็นศูนย์กลางพุทธจักรในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และสร้างองค์ความรู้ในการอธิบายความสำคัญของอาณาจักรสยามกับพุทธศาสนา ราชสำนักสยามสร้างความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาแต่ไม่ได้จำกัดอยู่แค่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครองเท่านั้น จะเห็นได้ว่าก่อนรัชสมัยนี้ การสร้างวัดที่อยู่นอกเขตพระนคร หรือตามหัวเมืองต่าง ๆ นั้นแทบจะไม่ปรากฏการสร้างของราชสำนัก นอกจากจะเป็นวัดสำคัญที่มีขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยา เช่น วัดพระพุทธบาท เมืองสระบุรี วัดพระพุทธรูปผาปลิว เมืองสระบุรี และวัดในเขตกรุงเก่า แต่รัชสมัยนี้การสร้างพระอารามและการบูรณปฏิสังขรณ์ ได้ขยายขอบเขตไปยังหัวเมืองต่าง ๆ อาทิ สร้างพระเจดีย์ที่พระนครคีรี เมืองเพชรบุรี เมื่อ พ.ศ.2397 วัดหัวเมือง ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ วัดที่เกาะสีชัง แขวงเมืองชล สร้างพระเจดีย์ขึ้นที่ยอดเขาตั้งกวณเมืองสงขลา เมื่อ พ.ศ. 2402

ในสมัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่นั้น ได้เดินทางจาริกบุญไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ของอาณาจักรสยาม ทำให้พระองค์ทรงเห็นโบราณสถานที่เป็นพุทธสถานหลาย ๆ แห่งที่ทรงคุณค่า ครั้นเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะสถานที่ต่าง ๆ เหล่านั้น อาทิ เมืองเพชรบุรี เมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชชนาลัย แต่พุทธสถานที่พระองค์ทรงให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก คือ พระปฐมเจดีย์ ทรงมีพระราชศรัทธาในการบูรณปฏิสังขรณ์พุทธสถาน

⁴⁹⁶ สยามกับอังกฤษมีการกำหนดเขตแดนในระบบแผน เมื่อ พ.ศ.2407 ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ : พิมพ์ดี, 2547), 274-277.

⁴⁹⁷ สยามกับฝรั่งเศสมีการทำหนังสือสัญญาเขตแดนในระบบแผน เมื่อ พ.ศ.2408 ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, 284-285.

แห่งนี้เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ก่ออิฐถือปูนสร้างพระเจดีย์ทรงลังกา ครอบพระเจดีย์องค์เดิม และมีพระบรมราชาธิบายถึงสาเหตุที่พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับพระเจดีย์แห่งนี้ว่า

พระปฐมเจดีย์ที่มีอยู่ในแขวงเมืองนครไชยศรี เป็นพระมหาเจดีย์อันใหญ่กว่าเจดีย์ในประเทศสยามทุก ๆ แห่ง เป็นของเก่ามาช้านานทรงทอดพระเนตรพิเคราะห์ให้มีอิฐแลก่อเห็นเป็นของเก่าแล้วแก้เก่ามาหลายคราว...พระปฐมเจดีย์นี้จะเป็นของที่ได้มีผู้สร้างขึ้นก่อนพระเจดีย์ทั้งปวงจึงได้ชื่อว่าพระปฐมเจดีย์...แสดงจะมีพระบรมธาตุที่เขาบรจุไว้เป็นแน่ไม่เป็นที่สงสัยเลย พระปฐมเจดีย์นี้ได้มีปรากฏอยู่ก่อน พระพุทธบาทและพระฉายปถวิหลายร้อยปี⁴⁹⁸

การอธิบายความเก่าแก่ของพระปฐมเจดีย์และการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์ให้มีขนาดใหญ่ขึ้น นับเป็นการแสดงให้เห็นถึงบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์และการแสดงออกของราชสำนักสยามในการเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์อย่างเด่นชัด เนื่องจากโปรดเกล้าฯ ให้ขุนนางตระกูลขุนนาคนหนึ่งในบุคลากรของราชสำนักที่สำคัญในรัชสมัยนี้เป็นแม่กองในชุดคลองตั้งแต่ทำบ้านท่ามาถึงพระปฐมเจดีย์ และพระราชทานนามว่าคลองเจดีย์บูชา⁴⁹⁹ เพื่อให้ราษฎรเดินทางมานมัสการพระปฐมเจดีย์ได้สะดวกขึ้น เกิดการขยายตัวของเมืองและชุมชนริมคลองเจดีย์บูชา เศรษฐกิจในเมืองนครปฐมเติบโตขึ้นและการเดินทางมานมัสการพระปฐมเจดีย์ของราชสำนักและผู้คนทำให้เกิดเป็นเทศกาลประเพณี นมัสการองค์พระปฐมเจดีย์สืบมาจนถึงปัจจุบัน

พระปฐมเจดีย์เป็นสถานที่เกิดปรากฏการณ์การแสดงผลปาฏิหาริย์ของพระบรมธาตุที่สำคัญแห่งหนึ่ง แม้ในช่วงเวลานั้นเหตุการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นสามารถอธิบายภายใต้แนวคิดของวิทยาศาสตร์ได้แต่ปาฏิหาริย์แห่งองค์พระปฐมเจดีย์กลับไม่มีการอธิบายในเชิงวิทยาศาสตร์ แม้ในงานเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เรื่อง “พระปฐมเจดีย์” ที่ตีพิมพ์ในเวลาใกล้เคียงกันกับหนังสือแสดงกิจจานุกิจซึ่งเป็นหนังสือที่แสดงโลกทัศน์ของผู้คนในสังคม เรื่องวิทยาศาสตร์และการ

⁴⁹⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 66.

⁴⁹⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 14.

อธิบายพุทธศาสนาในมุมมองของราชสำนักสยาม ก็กลับมีเนื้อหาที่แสดงถึงเรื่องราวที่พิสูจน์ไม่ได้ตามหลักวิทยาศาสตร์หรือไม่ได้อธิบายเรื่องราวปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้นตามแนวคิดทางวิทยาศาสตร์

การที่ปาฏิหาริย์นั้นมีทุกปี ปีละสองครั้งบ้าง สามครั้งบ้าง ถ้าสมโภชเวียนเทียนเมื่อใดก็เป็นทุกคราว แลที่ปฐมเจดีย์มีเหตุอัศจรรย์หลายอย่างคือที่องค์พระปรางค์ ลางที่เดือนมืดก็ยังมีเป็นรัศมีเหมือนบุคคลเอาผ้าขาวเข้าไปห่มไว้ แล้วก็หายไปทีละน้อย ๆ แล้วก็สว่างขึ้นทีละน้อย ๆ จนเต็มกำลัง แลเห็นขึ้นไปจนตลอดยอดนภศูล ลางที่ก็สว่างซีกหนึ่ง ลางที่สว่างข้างล่างมืดข้างบน แลสว่างข้างบนมืดข้างล่าง เมื่อจะสว่างนั้นเป็นรัศมีเรื่องขึ้นทีละน้อย ๆ สว่างเต็มกำลังตลอดนภศูล แลมีรัศมีโรยอ่อนลงมาทีละน้อย ๆ จนมืดไปทั้งองค์พระปรางค์ แล้วก็ค่อย ๆ มีรัศมีเรื่อง ๆ ขึ้นมาอีก ดังกล่าวมาแล้วเป็นอยู่สองท่มสามท่มบ้างแล้วจึงหายไปทีเดียว...ลางที่ก็ได้ยินเสียงโห่ร้อง ครั้นขึ้นไปชั้นสุดตาก็ไม่เห็นผู้ใด ลางที่ก็ได้ยินเสียงซ้องชัยเหมือนบุคคลที่อยู่ในองค์พระเจดีย์⁵⁰⁰

แม้จะอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ณ พระปฐมเจดีย์ว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์ธรรมชาติ แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ก็ไม่ได้ตัดคำอธิบายที่แสดงให้เห็นถึงปาฏิหาริย์ขององค์พระปฐมเจดีย์ออกไป ทั้งยังบรรยายให้เห็นถึงพระราชศรัทธาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับอธิปาฏิหาริย์ขององค์พระปฐมเจดีย์ด้วยว่า

ปีฉลูสัปดาห์เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้ากฐินแล้วประทับอยู่สองราตรี ก็ได้ทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์ ในที่ประชุมพระวงศานวงศ์ข้าราชการได้เห็นด้วยกันมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระปิติโสมนัสรับสั่งว่าเหมือนผีหลอกไม่รู้ที่จะว่าอย่างไรได้ เห็นจะเป็นไฟธาตุกินอยู่ในอิฐปูน ถูกรน้ำฝนเข้าก็เกิดเป็นรัศมีขึ้น มีรับสั่งตั้งนี้เพื่อจะมิ

⁵⁰⁰ พระปฐมเจดีย์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) และเอกสารจดหมายเหตุในรัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 เกี่ยวกับพระปฐมเจดีย์ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2555), 39.

ให้คนที่ไม่ถือศาสนาพากันติเตียนได้ แต่ทองทศทองพิศมียอยู่ในฉลองพระองค์เท่าใดก็เทออก
พระราชทานให้เป็นส่วนพระราชกุศลจณลีน⁵⁰¹

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ระบุสาเหตุทางวิทยาศาสตร์ที่อาจจะเป็นที่มาของ
การเกิดปาฏิหาริย์ที่องค์พระปฐมเจดีย์ แต่ขณะเดียวกันก็กล่าวถึงกลุ่มบุคคลที่ต้องการพิสูจน์ว่า
ปาฏิหาริย์ที่พระปฐมเจดีย์ซึ่งเขาเหล่านั้นกล่าวว่า เป็นเพียงปรากฏการณ์ธรรมชาติทำให้พวกเขาต้อง
ประสพกับชะตากรรมที่เลวร้าย

มีผู้กล่าวคำว่าพระปฐมเจดีย์มีรัศมีสว่างด้วยธาตุไฟกินอยู่ในอัฐิในปูนจึงเป็นเช่นนี้ ด้วยตำรา
ฝรั่งเรียกว่าฝาศุภเรศเป็นของมีรัศมี ไม่เป็นบรมธาตุปาฏิหาริย์ดอก จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่น
อลงกตปรีชา พระยาอนุชิตชาญไชย พระวิสูตรโยธามาตย์ เอาเครื่องมือทำฝาศุภเรศ และต้น
ดอกไม้เทียนดอกไม้ตาดออกไปชันสูตร ก็ว่าธาตุไฟเกิดขึ้นเองดอกไม้ไฟพระปาฏิหาริย์ ครั้นต
ลงกันตั้งนั้นแล้วเจ้าหญิงและหม่อมท้าวในกรมหมื่นอลงกต บุตรภรรยาพระยาอนุชิต พากันไป
เที่ยวข้างหลังกับบ่าวไพร่ มีแมลงผึ้งจำพวกหนึ่งมาต่อเยอา จนถึงแก่อุดเสื่อและแก้ว้างหนีกัน
บ้างทั้งนายและบ่าว ตูน่าสังเขวชนิก ต่อแมลงผึ้งหายไปหมดแล้ว มีผู้เอาผ้าไปส่งให้จึงได้นั่งห่ม
กลับมาเร็ว ผึ้งต่อครั้งนั้นยับเยิน ว่างหนีจนศีรษะกระทบไม้แตกก็มี ที่ว่างหนีไปถูกขวากในโรงจันก็
มี ที่ว่างเข้าไปซ่อนอยู่ในโรงเจ็กก็มี ครั้นจะกลับมาก็กลัวผึ้ง จึงรออยู่จนพลบค่ำจึงกลับมาได้
ในขณะนั้นได้ให้ไปชันสูตรดูก็ไม่เห็นแมลงผึ้งอยู่ที่ไหน ตั้งแต่ทำมาได้สิบปีแล้วก็ไม่มีผึ้งที่ไหนทำ
ร้ายผู้ใด⁵⁰²

คำอธิบายเรื่องปาฏิหาริย์เหล่านี้ แม้แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ผู้มีความรู้
ทางวิทยาศาสตร์เป็นอย่างดี⁵⁰³ แต่การอธิบายเรื่องปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้นที่พระปฐมเจดีย์นั้นกลับไม่ได้

⁵⁰¹ พระปฐมเจดีย์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) และเอกสารจดหมายเหตุในรัชกาลที่
4 รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 เกี่ยวกับพระปฐมเจดีย์, 40.

⁵⁰² พระปฐมเจดีย์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) และเอกสารจดหมายเหตุในรัชกาลที่
4 รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 เกี่ยวกับพระปฐมเจดีย์, 41.

⁵⁰³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (พระนคร : องค์กรการค้าของคุรุสภา,
2514)

แสดงทัศนคติเชิงวิทยาศาสตร์ สันนิษฐานได้ 2 ประการ คือ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ยังคงมีความเชื่อในเรื่องราวของปาฏิหาริย์แห่งพระเจดีย์แห่งนี้ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือกันอย่างกว้างขวางและให้ความศรัทธาในเรื่องของเทพยดารักษาพระบรมธาตุ หรือเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เลี่ยงที่จะอธิบายเพื่อแสดงบุญบารมีของพระมหากษัตริย์และไม่ขัดต่อพระราชศรัทธาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมถึงการยังคงไว้ซึ่งการเป็นจุดเริ่มต้นของพุทธศาสนาในดินแดนแห่งนี้ตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้น

ตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักสยามพยายามสร้างภาพลักษณ์ของการเป็นผู้นำศรัทธาในพุทธศาสนาและเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นการทำบุญทำทาน การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามจำนวนมากทั้งในกรุง นอกกรุง และหัวเมือง ซึ่งรูปแบบและวิธีการต่าง ๆ ที่เป็นการสื่อสารให้ราษฎรได้รับรู้ นั้น ราชสำนักได้กระทำสืบเนื่องมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ด้วยความแตกต่างในบริบททางการเมือง โดยเฉพาะอิทธิพลของจักรวรรดินิยม ยิ่งทำให้ราชสำนักจำเป็นต้องกระชับอำนาจผ่านพุทธศาสนาและส่งผลให้ภาพลักษณ์ของราชสำนักในการเป็นผู้นำทางความเชื่อเด่นชัดมากยิ่งขึ้น

4.2.2 การสร้างศูนย์กลางพุทธจักรด้วยการเป็นศูนย์กลางทางความรู้ด้านพุทธศาสนา

การอธิบายความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ไม่ได้อ้างอิงพระพุทธรูปสำคัญเหมือนอย่างที่เคยปฏิบัติมา หรือการสร้างพระพุทธรูปขนาดใหญ่เพื่อฉลองพระราชศรัทธา แม้ว่าจะปรากฏให้เห็นถึงการสร้างพระพุทธรูปขนาดใหญ่จำนวนหนึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การสร้างพระพุทธรูปในรัชสมัยนี้ สร้างขึ้นเพื่อเป็นพระประธานในพระอารามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาสถาปนาหรือปฏิสังขรณ์ขึ้น อาทิ

พระพุทธรูปมณฑลรัตนโมฬี โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่ออัญเชิญไปประดิษฐานเป็นพระประธานพระอุโบสถวัดนิเวศธรรมประวัติ

พระพุทธรูปมิตร พระพุทธรูปที่สร้างขึ้นตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ไม่ทันได้ทรงสร้างพระองค์ก็สวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นและนำไปประดิษฐานบนบุษบกหน้าพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม

พระพุทธวชิรญาณ โปรดเกล้าฯ ให้หล่อขึ้นเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระพุทธปัญญาอัคคะ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

พระมหาพุทธพิมพ์ วัดไชโย สร้างขึ้นเพื่อทดแทนพระพุทธรูปองค์เดิมที่ชำรุดเสียหาย จากการปฏิสังขรณ์พระวิหารที่เคยประดิษฐานพระพุทธรูปองค์ใหญ่ขึ้น⁵⁰⁴ เป็นต้น

บริบททางสังคมและการเมืองที่ทำให้ราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องปรับตัวเพื่อให้เข้ากับสถานการณ์แวดล้อมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว รูปแบบของการสร้างความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาและการสร้างความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาไม่ได้อยู่ที่การเป็นศูนย์รวมของพระพุทธรูปสำคัญ บุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ไม่ใช่การได้ครอบครองพระพุทธรูปสำคัญ หรือสร้างพุทธสถาน อารามต่าง ๆ ให้เป็นศูนย์กลางเหมือนในรัชสมัยก่อนหน้า

ราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มุ่งเน้นการสร้างศูนย์กลางพุทธจักรด้วยการเป็นศูนย์กลางทางความรู้ด้านพุทธศาสนาที่จะเป็นต้นแบบของพุทธศาสนาให้กับอาณาจักรอย่างมีระเบียบแบบแผน การเป็นผู้สนับสนุนแหล่งเรียนรู้สำคัญ รวมถึงการเป็นต้นแบบคัมภีร์ทางพุทธศาสนาอันเป็นองค์ความรู้และข้อปฏิบัติที่สำคัญของพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกที่ทำการสังคายนามาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และราชสำนักในรัชสมัยต่อมาได้ทะนุบำรุงและสร้างพระไตรปิฎกฉบับต่าง ๆ ขึ้นมาเป็นจำนวนมาก ครั้นเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์คือผู้สถาปนาระบบมณฑลภิบาลขึ้น และแม้ว่าพระองค์จะพยายามวางพระองค์ให้เป็นกลางระหว่างพระสงฆ์มหานิกายและพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย⁵⁰⁵ แต่วัตรปฏิบัติของธรรมยุติกนิกายนั้น มีข้อแตกต่างไปจากวัตรปฏิบัติของมหานิกาย ซึ่งหมวดพระวินัยปิฎกอันเป็นหมวดหนึ่งในพระไตรปิฎกนั้น หากจะปรับปรุงแก้ไขก็จำเป็น

⁵⁰⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการศาสนา (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2553), 62-66.

⁵⁰⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ (พระนคร: แพร่พิทยา, 2514), 131.

จะต้องทำการสังคายนาพระไตรปิฎกและจัดทำพระไตรปิฎกใหม่ อันจะนำมาซึ่งปัญหาต่าง ๆ ทั้งการแตกแยกของบรรดาพระสงฆ์ในอาณาจักรที่แบ่งออกเป็น 2 นิกาย คือ มหานิกายและธรรมยุติกนิกาย อีกทั้งความพยายามสร้างความเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาให้เกิดขึ้นในอาณาจักรก็จะสั่นคลอนไปด้วย ดังนั้น จะสังเกตได้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ไม่ปรากฏกิจการที่เกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎก แต่การดำเนินกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามในรัชสมัยนี้จะมุ่งเน้นไปที่พระสงฆ์ อาทิ การห้ามข่มเหงกตขี้และเบียดเบียนพระสงฆ์ที่ต่างนิกาย พระราชประสงค์ที่จะปราบปรามพระสงฆ์ที่ประพฤติทุจริต หยาบช้ำ ทำลามกอนาจารให้พุทธศาสนามัวหมอง ทรงยกย่องพระสงฆ์ที่มีศีลสังวร⁵⁰⁶

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่การสร้างความรู้เรื่องทางพุทธศาสนาพุ่งเน้นไปที่การสร้างภาพลักษณ์ทางพุทธศาสนาผ่านการเป็นศูนย์กลางความรู้ด้านพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่า “การพระพุทธศาสนายังเจริญมั่นคงถาวรอยู่ แต่ในประเทศไทยนี้ประเทศเดียว⁵⁰⁷ จึงเป็นเวลาสมควรที่จะสอบสวนพระไตรปิฎกให้ถูกต้องบริบูรณ์ แล้วสร้างขึ้นไว้ให้มากฉบับแพร่หลาย”⁵⁰⁸ เพื่อเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจของผู้คนในอาณาจักร พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นิมนต์สมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะ 110 รูป เพื่อประชุมสังคายนาพระไตรปิฎก ใน ร.ศ.107 (พ.ศ.2431) โดยมีพระราชดำริในอารัมภกถา พระไตรปิฎกบาลี อักษรสยาม ว่า

⁵⁰⁶ หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม”, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 : รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475. (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2525. จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พ.ศ.2525), 498.

⁵⁰⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวิตกเรื่องการพุทธศาสนาในพม่าด้วยจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดหาพระไตรปิฎกที่มีอยู่ในเมืองพม่ามาจารคัดลอกเป็นอักษรพม่า เมื่อสร้างวัดเบญจมบพิตรเสร็จแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้นำมาเก็บรักษาไว้ที่หอพระพุทธศาสนสังคหะ วัดเบญจมบพิตร ใน “เรื่องพระไตรปิฎกและสิ่งของต่าง ๆ สำหรับหอพระพุทธศาสนสังคหะวัดเบญจมบพิตร” เอกสาร ร.5 ศ.6/62, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵⁰⁸ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ 16, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539), 40.

พระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้ทำนุบำรุงอุดหนุนการศาสนาอยู่หลายประเทศด้วยกัน คือ กรุงสยาม เมืองลังกา เมืองพม่า เมืองลาว เมืองเขมร เมื่อเกิดวิบัติอันตรายเป็นเหตุพระไตรปิฎกขาดสูญบกพร่องไปในเมืองใด ก็ได้เอาไตรยหีบยืมกันมาลอกคัดคงฉบับบริบูรณ์ถ่ายกันไปกันมาได้ แต่ในกาลทุกวันนี้ ประเทศลังกาแลพม่าตกอยู่ในอำนาจอังกฤษ ผู้ปกครองรักษาบ้านเมืองไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา ก็ทำนุบำรุงแต่อาณาประชาราษฎร์ไพร่บ้านพลเมืองหาได้อุดหนุนการพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่งอย่างใดไม่...ส่วนเมืองเขมรนั้นเล่าก็ตกอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศส ไม่มีกำลังที่จะอุดหนุนพระพุทธศาสนาให้เป็นการมั่นคงถาวรไปได้ ส่วนเมืองลาวอยู่ในพระราชอาณาเขตสยาม เจ้านายแลไพร่บ้านพลเมืองก็นับถือพระพุทธศาสนาวิปริตแปรปรวนไป ด้วยเจอบนผีसागเทวดาจะเอาเป็นหลักฐานมั่นคงก็ไม่ได้⁵⁰⁹

เมื่อการสังคายนาพระไตรปิฎกเสร็จสิ้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตีพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นใน ร.ศ.112 (พ.ศ.2436) มากถึง 1,000 ชุด ชุดละ 40 เล่ม และทรงมีพระราชดำริว่าการจัดสร้างพระไตรปิฎกนี้ ถือเป็นความน่าชื่นชมยินดีของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย “ด้วยว่าตั้งแต่พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาถึงเมืองเราจนกาลบัดนี้เห็นจะไม่เคยมีพระไตรปิฎกในหมู่ชาวเราจบมากเท่าครั้งนี้เลย ข้าพเจ้าเชื่อว่าพระไตรปิฎก 1000 จบอย่างนี้คงไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินที่นับถือพระพุทธศาสนาประเทศใดได้บริจาคพระราชทรัพย์สร้างขึ้นเท่านี้เลย”⁵¹⁰ และในการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกในครั้งนั้น โปรดเกล้าฯ ให้ตีพิมพ์เป็นภาษาสยาม

การตีพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นภาษาสยามนั้น ในหนังสือยังระบุถึงการเทียบเสียงอักษรสยามกับอักษรโรมัน และอักษรประกอบในเล่มด้วย ในเชิงสัญลักษณ์อธิบายการประกาศความเป็นศูนย์กลางพุทธจักรของสยามได้อย่างชัดเจน นักวิชาการชาวต่างชาติที่ได้รับพระราชทานพระไตรปิฎกฉบับอักษรสยาม อธิบายว่า

The King of Siam has abandoned the exotic Cambodian for the native Siamese character. To Europeans this may seem a small matter; to the average

⁵⁰⁹ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, 40.

⁵¹⁰ เรื่องเดียวกัน, 38.

Siamese it is a revolution.⁵¹¹ (พระมหากษัตริย์แห่งกรุงสยามทรงยกเลิกอักษรขอม มาใช้อักษรสยาม สำหรับชาวยุโรปอาจจะเห็นว่าเพียงเรื่องเล็ก ๆ แต่สำหรับชาวสยามแล้วนี่คือการปฏิวัติ)

การสังคายนา จัดพิมพ์ และพระราชทานพระไตรปิฎกในครั้งนี้ นับเป็นการสร้างภาพลักษณ์ของการเป็นศูนย์กลางทางการเรียนรู้พุทธศาสนาที่ชาวตะวันตกยอมรับ ทั้งเรื่องของการจัดทำสารบัญญและการปริวรรตที่เป็นระเบียบแบบแผน และได้รับการยกย่องจากนักวิชาการชาวตะวันตก ลงตีพิมพ์ในวารสาร Royal Asiatic Society ซึ่งเป็นวารสารทางวิชาการที่ตีพิมพ์บทความเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ วรรณคดี ภาษา ศาสนา และศิลปะของเอเชียใต้ ตะวันออกกลาง เอเชียกลาง เอเชียตะวันออก และเอเชียอาคเนย์ ได้รับการเผยแพร่โดย Royal Asiatic Society of Great Britain และ Ireland ใน ค.ศ.1898 (พ.ศ.2441) ว่า

To a Western eyes it is a very great gain to find the text intelligently divided into punctuated sentences, with the component words of each sentence duly separated one from another. The difference in appearance is that between barbarism and civilization.⁵¹² (ในสายตาชาวตะวันตก นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งที่ได้พบเนื้อหา ซึ่งมีการจัดแบ่งประโยคอย่างชาญฉลาด พร้อมด้วยคำที่เป็นส่วนประกอบของแต่ละประโยค ซึ่งมีการแยกคำแต่ละคำออกจากกันอย่างถูกต้อง ความแตกต่างของลักษณะดังกล่าวนี้คือสิ่งที่อยู่ระหว่างความป่าเถื่อนกับความมีอารยธรรม)

การสร้างภาพลักษณ์ของการเป็นศูนย์กลางพุทธจักรทั้งจากการเป็นพระนครแห่งพระพุทธรูปสำคัญ ดินแดนแห่งคัมภีร์ทางพุทธศาสนาและศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้พุทธศาสนา นับเป็นการแสดงให้เห็นความรุ่งเรืองและการทะนุบำรุงพระศาสนาของราชสำนักสยาม และราชสำนักสยามยังแสดงภาพลักษณ์ของศูนย์กลางพุทธจักรควบคู่กับการเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยามกันมาอย่างต่อเนื่องด้วย

⁵¹¹ Robert Chalmers “The King of Siam’s Edition of the Pali Tipitaka” in *Journal of The Royal Asiatic Society*, London: 1898, 5.

⁵¹² *Ibid*, 10.

บทบาทของความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ที่สืบเนื่องจากรัชสมัยก่อนหน้า ราชสำนักได้สร้างวัดวาอารามขึ้นเป็นจำนวนมากจนเป็นเครื่องบ่งชี้ความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาอย่างเด่นชัด ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การสร้างวัดจึงไม่มีมากเท่าในรัชสมัยก่อนหน้า ผนวกกับความจำเป็นในการใช้จ่ายเงินของราชสำนักในหลาย ๆ ด้านที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการ ทำให้ราชสำนักเริ่มเล็งเห็นภาระและค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ที่ราชสำนักต้องอุปถัมภ์พุทธศาสนา⁵¹³ การสถาปนาวัดในรัชสมัยนี้จึงทำเท่าที่จำเป็น จะเห็นได้ว่าพระอารามที่ทรงสร้างและสถาปนาขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ คือ การสร้างวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม (พ.ศ.2412) เพื่อเป็นวัดประจำรัชกาล วัดเทพศิรินทราวาส (พ.ศ.2419) เพื่ออุทิศเป็นพระราชกุศลถวายสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชชนนี วัดนิเวศธรรมประวัติ (พ.ศ.2421) และวัดอัมพวันนิต (พ.ศ.2435) เท่านั้น

การบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม ล้วนมีค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมาก ราชสำนักต้องเลือกบูรณะวัดสำคัญตามที่ราชสำนักเห็นสมควรหรือนับว่าเป็น “วัดซึ่งรัฐบาลต้องเลี้ยง”⁵¹⁴ อาทิ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดอรุณราชวราราม วัดสุทัศน์ฯ วัดราชประดิษฐ์ฯ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม วัดเทพศิรินทราวาส วัดพระพุทธบาท เมืองสระบุรี วัดพระปฐมเจดีย์ เมืองนครปฐม และในบางครั้ง ราชสำนักจำเป็นต้องปฏิเสธหรือลดงบประมาณในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดทั้งในพระนคร⁵¹⁵ และหัวเมืองต่าง ๆ อาทิ วัดกัลยาณมิตร⁵¹⁶ วัดพระพุทธไสยาสน์ เมืองเพชรบุรี⁵¹⁷ วัดจุฬาทิศธรรมสภา เกาะสีชัง⁵¹⁸ วัดชุมพลนิกายาราม อโยธยา⁵¹⁹ เป็นต้น เพื่อควบคุมรายจ่ายต่าง ๆ ราชสำนักต้องพยายามหา

⁵¹³ “ปฏิสังขรณ์วัดกัลยาณมิตร พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยารัตนบดินทร์”, 12 กันยายน ร.ศ.115, ร.5 ศ.6/13 (ก,ข,ค), 3-4, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵¹⁴ “กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมและเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5, 24 ตุลาคม ร.ศ.118, หน้า 8-9, ร.5 ศ.29/1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵¹⁵ “พระบรมราชกระแส เรื่องปฏิสังขรณ์วัดกัลยาณมิตร 17 ตุลาคม ร.ศ.115, หน้า 8 และพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา 24 ตุลาคม ร.ศ.115, หน้า 20 และพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยารัตนบดินทร์ 8 มีนาคม ร.ศ.115”, ร.5 ศ.6/13, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵¹⁶ “พระบรมราชกระแส เรื่องปฏิสังขรณ์วัดกัลยาณมิตร 17 ตุลาคม ร.ศ.115, หน้า 8, ร.5 ศ.6/13, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵¹⁷ “วัดพระพุทธไสยาสน์ เมืองเพชรบุรี พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาวิจิตวงศ์วุฒิไกร 10 กุมภาพันธ์ ร.ศ.123, หน้า 1, ร.5 ศ.6/38 (พ), หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵¹⁸ “เรื่องปฏิสังขรณ์วัดจุฬาทิศธรรมสภา เกาะสีชัง หนังสือกรมราชเลขาณุกรถึงเจ้าพระยามรราช 18 กันยายน ร.ศ.129, หน้า 7, ร.5 ศ.6/18 (จ, ฉ), หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ช่องทางลดค่าใช้จ่ายรวมถึงการลดค่าใช้จ่ายเนื่องจากพระราชกรณียกิจเพื่อฉลองพระราชศรัทธาบางประการที่ไม่เหมาะสมกับสภาพทางการเมืองและสังคมในรัชสมัยนี้ รวมถึงการยกเลิกประเพณีหรือการอุทิศทางพุทธศาสนาบางประการ อาทิ การยกเลิกประเพณีพระราชทานเงินค่ากัลปนาแก่วัดต่าง ๆ⁵²⁰ ซึ่งก็ไม่ได้ทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศแต่ประการใดเพราะยังคงทะนุบำรุงพุทธศาสนาเพียงแต่เปลี่ยนแปลงวิธีการเท่านั้น⁵²¹ เช่น ให้พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางที่มีฐานะ หรือทายาทของเจ้าของผู้สร้างวัดมาช่วยในการปฏิสังขรณ์⁵²² อาทิ พระเจ้าบรมมหารัชมังคลาจารย์ กรมสมเด็จพระสุทธานราชา ประยูร ทรงรับเป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดปากอ่าว⁵²³ (วัดปรมย์ยิกาวาส) หรือการสนับสนุนกิจการต่าง ๆ โดยให้วัดเป็นผู้จัดการเรียกรับเงินบริจาคปฏิสังขรณ์และราชสำนักจะออกเงินช่วยเหลือเพิ่มเติมในส่วนที่ยังขาดปัจจัยเหล่านั้น⁵²⁴ แม้ว่าราชสำนักจะไม่ได้เป็นเจ้าของหลักหรือเป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภ์เหมือนอย่างที่ผ่านมาแต่การที่ให้เครือข่ายของราชสำนักช่วยกันทะนุบำรุงวัดวาอารามต่าง ๆ จึงยังทำให้ภาพลักษณ์ของราชสำนักในการเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ยังคงปรากฏอย่างชัดเจนอยู่⁵²⁵

⁵¹⁹ “เรื่องกระเบื้องมุงหลังคาวัดชุมพลนิกายาราม หนังสือกรมราชเลขาการถึงพระยาราชสงคราม 9 พฤษภาคม ร.ศ.122, หน้า 12-15, ร.5 ศ.6/37 (จ,ฉ,ช), หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵²⁰ “พระราชหัตถเลขาถึงกรมตำรวจราชานุภาพ 15 ธันวาคม ร.ศ.125, หน้า 1, ร.5 ศ.6/23, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵²¹ “วัดใต้ เมืองไชยา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 15 ธันวาคม ร.ศ.125, หน้า 2-5, ร.5 ส.6/23, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵²² “วัดพิไชยญาติฯ เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5, 24 กันยายน ร.ศ.115, หน้า 12, ร.5 ศ.6/56, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ และ “วัดบรมวงษอิศรวราราม กรุงเทพฯ เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ กราบทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานุวณิชวรเดช, 13 พฤษภาคม ร.ศ.120, หน้า 1-3, ร.5 ศ.6/8 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵²³ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช 1236-1237 (พุทธศักราช 2417-2418) (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร, 2555), 77.

⁵²⁴ “วัดโมฬีโลกยาราม หนังสือกรมราชเลขาการถึงเจ้าพระยาวิชิตรวงษ์วุฒิไกร, 25 ธันวาคม ร.ศ.126, หน้า 5, ร.5 ศ.6/30 (ภ,ม,ย) และ “วัดตลาดใต้ แขวงเมืองประทุมธานี พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์, 16 กันยายน ร.ศ.122, หน้า 1, ร.5 ศ.6/12 (ด,ต), หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵²⁵ อย่างไรก็ตาม เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการบูรณปฏิสังขรณ์วัดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังมีจำนวนมาก พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดในพระนคร อาทิ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดอรุณราชวราราม วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดราชาธิวาส วัดบรมนิวาส วัดเครือวัลย์วรวิหาร วัดทองธรรมชาติ วัดหนัง วัดนรนาถสุนทริการาม วัดบพิตรพิมุข วัดปรินายก วัดโพธิ์นิมิต สถิตมหาสัมาราม วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดมหาพฤฒาราม วัดราชประดิษฐสถิตมหาสัมาราม วัดราชโอรสาราม วัด

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงเห็นว่าการปลูกสร้างสิ่งปลูกสร้างใหญ่ ๆ นั้น บางครั้งไม่ได้ก่อให้เกิดประโยชน์ในการใช้สอยเป็นแต่เพียงสร้างบารมีให้กับผู้สร้างเท่านั้นอย่างหนึ่งนั่น คือ การสร้างพระเมรุมาศ

แต่ก่อนมา ถ้าพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตลง ก็ต้องปลูกพระเมรุใหญ่ซึ่งคนไม่เคยเห็นแล้วจะนึกเดาไม่ถูกว่าโตใหญ่เพียงใด เปลืองทั้งแรงคนและเปลืองทั้งพระราชทรัพย์ ถ้าจะทำในเวลานี้ดูไม่สมกับการที่เปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง ไม่เป็นเกียรติยศยืนยาวไปได้เท่าใด ไม่เป็นประโยชน์แก่คนทั้งปวง กลับเป็นความเดือดร้อน ... แต่เมื่อถึงตัวฉันเองแล้ว เห็นว่าไม่มีข้อขัดขวางอันใด เป็นข้อคำที่จะพูดได้ถนัด จึงขอให้ยกเลิกงานพระเมรุใหญ่นั้นเสีย ปลูกแต่ที่เผาพอสสมควรในท้องสนามหลวง แล้วแต่จะเห็นสมควรกันต่อไป

พระราชดำรัสเหล่านี้สะท้อนแนวพระราชดำริของพระองค์ได้ว่าทรงเล็งเห็นแนวทางการปฏิรูปแนวคิดต่าง ๆ ในบ้านเมืองให้เข้ากับยุคสมัย การสร้างสิ่งปลูกสร้างขนาดใหญ่ในพุทธศาสนา ไม่ได้มีวัตถุประสงค์เพื่อแสดงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์เท่านั้นแต่ยังมีอรรถประโยชน์สำหรับเป็นแหล่งเรียนรู้หรือเป็นสถานศึกษาด้วย ซึ่งจะเป็นการสร้างความรู้เรื่องผ่านการศึกษาของคณะสงฆ์ อาทิ การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเบญจมบพิตรเพื่อให้เป็นสถานศึกษาสำหรับการเรียนปริยัติธรรม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชปณิธานในการสร้างวัดเบญจมบพิตร ขึ้นเพื่อ “ด้วยตามความคิดที่จะจัดการวัดเบญจมบพิตรให้เป็นคอกเลข (College) จึงจำเปนจะต้องขยายจำนวนพระขึ้นเปน 25 รูป ทั้งโปรดเพชเชอร์ (Professor) ซึ่งจะหามาแต่วัดอื่น”⁵²⁶ และ

ราชบุรณะ วัดระฆังโฆสิตาราม วัดสระเกศ วัดสุทัศน์ฯ วัดสังเวชวิศยาราม วัดอมรินทราราม เป็นต้น วัดตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ปฏิสังขรณ์ อาทิ วัดอัมพวันเจติยาราม (สมุทรสงคราม) วัดเขมาภิรตาราม (นนทบุรี) วัดปรมัยยิกาวาส (นนทบุรี) วัดชุมพลนิกายาราม (อยุธยา) วัดวรนาถรังสรรค์ (อยุธยา) วัดศาลापูน (อยุธยา) วัดวิเวกาวุฑฒ (อยุธยา) วัดเสนาสนาราม (อยุธยา) วัดพนัญเชิง (อยุธยา) วัดมณีชลขันธ์ (ลพบุรี) วัดไชโย (อ่างทอง) วัดป่าโมก (อ่างทอง) วัดพระนอนจักรสีห์ (สิงห์บุรี) วัดทรงธรรม (สมุทรปราการ) วัดใหญ่สุวรรณาราม (เพชรบุรี) วัดพระทรง (เพชรบุรี) วัดพระปฐมเจดีย์ (นครปฐม) เป็นต้น ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการศาสนา, พิสิทธิ์ นิตติวงศกรณ และคนอื่น ๆ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, 2553. จัดพิมพ์ในวาระ 100 ปี แห่งการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว), 77.

⁵²⁶ ประมวลเอกสารสำคัญ เนื่องในการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม, 32.

ยังทรงพระกรุณาให้ราษฎรร่วมกันทำบุญเพื่อช่วยกันค้าชูพุทธศาสนา และยังสร้างภาพลักษณ์ของการเป็นผู้นำในการทำกุศลของราชสำนักสยามด้วย ทั้งมีการเทศน์อนุโมทนาให้กับผู้ร่วมทำบุญทั้งหลาย ไม่เพียงแต่เจาะจงไปที่พระมหากษัตริย์เท่านั้น “*อยากจะให้มิเทศนาอนุโมทนาในวิหารทานให้ผิดกันกับที่สมเด็จพระวันรัตเทศ แต่่งให้ลงพิมพ์ได้ แต่ขออย่าให้อนุโมทนาแก่ฉันคนเดียว ตลอดไปตั้งแต่ผู้ที่ออกทุนสร้างกุฏิจนช่วยไม้ธรรมากรายที่สุดในพวกตั้งร้านให้กำไรเป็นของวัดเปนปรีโยสาน*”⁵²⁷ ครั้นเมื่อสร้างวัดเสร็จเป็นที่เรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาให้ช่างหล่อพระพุทธรูปสำริดขึ้น และโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานสมโภชขึ้น มีทั้งการแสดงต่าง ๆ การประดับประดาด้วยโต๊ะเครื่องบูชา และการออกร้านค้าขายเครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ ผู้คนมากมายต่างหลั่งไหลเข้ามาชมงานเป็นจำนวนมากและได้กลายเป็นงานรื่นเริงประจำปีสำหรับพระนครในเวลาต่อมา⁵²⁸

ทั้งนี้ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคที่เกิดการปฏิรูปหลาย ๆ ด้าน เช่น การทรงตั้งที่ปรึกษาแผ่นดิน (Council of State) สภาที่ปรึกษาในพระองค์ (Privy Council) ซึ่งสภาทั้งสองได้สนองพระบรมราโชบายในการปฏิรูปประเทศหลายประการ⁵²⁹ รวมถึงการเปลี่ยนแปลงระบบทาสและไพร่ที่มีความเกี่ยวข้องกับพุทธจักร เนื่องจากราชสำนักเล็งเห็นว่าระบบทาสและไพร่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศ ราชสำนักสยามดำเนินนโยบายต่าง ๆ เพื่อยกเลิกระบบเหล่านี้มาตั้งแต่ พ.ศ.2417 จนสามารถประกาศพระราชบัญญัติทาส รัตนโกสินทรศก 124 (พ.ศ. 2448) และมีการตราพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124 (พ.ศ.2448)⁵³⁰ ซึ่งการยกเลิก

⁵²⁷ เรื่องเดียวกัน, 15.

⁵²⁸ ประมวลเอกสารสำคัญ เนื่องในการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม, 8.

⁵²⁹ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช 1236-1237 (พุทธศักราช 2417-2418) (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร, 2555), 13.

⁵³⁰ อัญชลี สุสายัณห์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2545. ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นางสาวอัญชลี สุสายัณห์ ณ วัดธาตุทอง กรุงเทพฯ วันที่ 15 พฤษภาคม พุทธศักราช 2545), 213.

ระบบทาสและไพร่นี้อาจมีผลให้ “คนเหล่านี้ (เลกวัด) ก็ต้องตกเป็นทาสตามพระราชบัญญัติ...เพราะตามพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารเป็นอันล้างเลกต่าง ๆ หมด”⁵³¹

ผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อพุทธจักร คือ วัดที่มีเลกวัด ข้าพระ โยมสงฆ์ ต่างเสียผลประโยชน์ที่วัดพึงได้รับจากเลกวัดเหล่านั้น ซึ่งแต่เดิมไพร่ส่วนใหญ่จะเสียเงินค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงานตามอัตราต่าง ๆ ระหว่าง 2 บาท ถึง 18 บาท ต่อปี⁵³² และระบบการเสียเงินค่าราชการยังครอบคลุมไปยังเลกวัดด้วย ทำให้วัดได้รับผลประโยชน์จากเงินค่าราชการเลกวัดเพื่อนำมาใช้จ่ายและปฏิสังขรณ์ศาสนาสถานให้บริบูรณ์⁵³³ อาทิ วัดพระปฐมเจดีย์ เมืองนครปฐม มีเลกวัดจำนวน 342 คน เก็บเงินค่าราชการคนละ 6 บาท วัดได้เงินจากเลกวัดปีละ 2,052 บาท วัดป่าเลไลยก์ เมืองสุพรรณบุรี มีเลกวัดจำนวน 103 คน วัดได้เงินจากเลกวัดปีละ 618 บาท⁵³⁴

เมื่อยกเลิกระบบไพร่อันมีผลให้เลกวัดทั้งหมดกลายเป็นคนของฝ่ายอาณาจักร ทำให้ขาดแรงงานที่จะดูแลรักษาและปฏิสังขรณ์วัด ขาดผู้คนที่คอยรับใช้ปรนนิบัติพระสงฆ์และจัดการดูแลศาสนสมบัติของวัด และที่สำคัญคือเงินค่าราชการเลกวัดที่หายไปจากระบบของวัด เงินค่าราชการที่เลกวัดเคยจ่ายให้กับวัดจึงต้องมาจ่ายให้กับรัฐเพื่อส่งเข้าเป็นเงินผลประโยชน์รายได้ของแผ่นดิน วัดจึงเสียผลประโยชน์และก่อให้เกิดความเดือดร้อนในการบริหารจัดการ ทำให้เกิดการเรียกร้องจากวัดต่าง ๆ⁵³⁵ และนับเป็นปัญหาสำคัญที่ราชสำนักต้องหาทางแก้ไขเพื่อให้เกิดผลกระทบในหลาย ๆ ฝ่ายน้อยที่สุด

⁵³¹ “พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5, 5 ตุลาคม ร.ศ.124, หน้า 6-7, ร.5 ศ.3/2, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จะเห็นได้ว่าเอกสารนี้เป็นเอกสารยืนยันถึงการหมดความเป็นเอกเทศของพุทธจักร ที่ไม่ว่าอาณาจักรจะออกพระราชบัญญัติหรือกฎหมายใด ๆ ก็ตาม พุทธจักรจะต้องอยู่ใต้การบังคับใช้กฎหมายนั้น ๆ ของอาณาจักร

⁵³² อัญชลี สุสายัณห์, **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, 202.

⁵³³ ต่อมากำหนดอัตราเงินค่าราชการใหม่เป็น 6 บาทต่อปีเท่ากันทั้งขุนหมื่น ไพร่ ทาส ใน “เรื่องประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.113, 31 มีนาคม ร.ศ.113-3 มิถุนายน ร.ศ.118), ร.5 บ. 17/25, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵³⁴ “เรื่องข้อมพระปฐมเจดีย์ พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5, 2 มิถุนายน ร.ศ.127, หน้า 33-34, ร.5 ศ.6/32 (พ), หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵³⁵ “พระพุทธวิริยากร วัดสัตตนารถ ถวายพระพรรัชกาลที่ 5, กันยายน ร.ศ.124, หน้า 2, ร.5 ศ. 8.3/2, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ปัญหาดังกล่าวนำเข้าที่ประชุมเสนาบดีสภาเพื่อหาทางแก้ไขปัญหา⁵³⁶ และราชสำนักสยามเลือกที่จะดำเนินการโดยวิธีการจ่ายเงินชดเชยให้แก่วัดไปจนกว่าพวกเขาจะเลิกวัดเหล่านั้นจะสูญเสียไปหรือจนกว่าจะถึงเวลาที่กฎหมายกำหนดให้ไม่ต้องเสียเงินค่าราชการต่อไป⁵³⁷ รวมถึงการส่งเสริมให้วัดนำที่ดินซึ่งวัดต่าง ๆ เป็นเจ้าของครอบครองไว้เป็นจำนวนมากนั้นมาหาผลประโยชน์เพื่อนำทรัพย์สินที่ได้มาพัฒนาหรือบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามของวัด อาทิ การสร้างตึกแถวให้เช่าบนที่ดินของวัด การให้เช่าที่ดินเพื่อทำนาทำสวน การให้เช่าที่ดินของวัดในการทำจอเรือแพหรือทำเรือรับจ้าง การให้เช่าที่ดินวัดเพื่อตั้งโรงงาน บริษัท ห้างร้าน และหน่วยงานราชการ เป็นต้น⁵³⁸

จะเห็นได้ว่า การปรับตัวและวิธีในการแสดงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักในสภาวะการณ์ปัจจุบันที่ถูกกดดันทั้งปัญหาภายนอกจากอิทธิพลตะวันตก และปัญหาภายในด้านเศรษฐกิจ ที่ราชสำนักจำเป็นต้องกระจายเงินงบประมาณแผ่นดินไปใช้ในสวนต่าง ๆ แต่กระนั้นราชสำนักก็ยังคงรักษาภาพลักษณ์ของความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ไว้ได้แต่ความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยามมุ่งเน้นไปที่การทะนุบำรุงพุทธศาสนาทั้งด้านพระธรรมคำสอนและการศึกษาของคณะสงฆ์เป็นสิ่งสำคัญและทำให้พุทธศาสนาซึ่งเป็นบ่อเกิดวัฒนธรรมสำคัญและเป็นความเชื่อหลักของสังคมไม่ต้องรับผลกระทบจากชาติมหาอำนาจตะวันตกที่เข้ามา แนวคิดในการเป็นศูนย์กลางทางพุทธจักรที่สืบเนื่องจากตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์แต่มีความแตกต่างทางด้านวิธีการที่ปรับเปลี่ยนไปตามบริบทของการเมืองและสังคมที่เป็นไปตามยุคสมัย และมีความโดดเด่นมากยิ่งขึ้นเมื่อราชสำนักสยามพยายามจะให้อาณาจักรเป็นศูนย์กลางพุทธจักรของโลกผ่านการเป็นศูนย์กลางความรู้ทางพุทธศาสนาและเป็นที่ยอมรับจากนานาชาติทั้งที่เป็นพุทธศาสนิกชนและนักวิชาการต่างศาสนาในชาติต่างๆ ทำให้ “กษัตริย์สยามก็เป็นกษัตริย์พุทธที่เข้มแข็งที่สุดและมีเกียรติภูมิสูงที่สุดในโลก ด้วยเหตุนี้ชาวเอเชียที่ถูกปกครองโดยระบบอาณานิคมทั้งหลายจึงมองไปที่กษัตริย์สยามเพื่อ

⁵³⁶ “รายงานเสนาบดีสภา เรื่องเลิกข้าพระ, 17 พฤษภาคม ร.ศ.125, หน้า 24-27, ร.5 ศ.8.3/2, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵³⁷ “กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยและเจ้าพระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5, 4 เมษายน ร.ศ.125, หน้า 10-20, ร.5 ศ.8.3/2, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

⁵³⁸ รายได้จากกรให้เช่าที่ดินของวัดในกรุงเทพฯ นั้น ทำให้เกิดปัญหาจากระบบเศรษฐกิจวัดที่ราชสำนักต้องเข้ามาจัดการเนื่องจากการฉ้อโกงเงินวัดจนเกิดเป็นคดีฟ้องร้องจำนวนมาก ดูรายละเอียดเกี่ยวกับเศรษฐกิจวัดเพิ่มเติมใน อุทิศ จึงนิพนธ์สกุล, เศรษฐกิจวัดในกรุงเทพมหานคร (พ.ศ.2325-2453) วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525

ขอพระราชอุปถัมภ์”⁵³⁹ ราชสำนักสยามจึงปรับปรุงพุทธจักรในหลาย ๆ ด้านเพื่อให้เป็นสิ่งเสริมสร้างอำนาจราชสำนักและพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทต่อความคิดและความเชื่อของผู้คนในสังคมและเป็นชนชั้นที่เชื่อมระหว่างชนชั้นปกครองกับราษฎร ราชสำนักสยามจึงพยายามให้พระสงฆ์เป็นส่วนหนึ่งของฝ่ายอาณาจักรในการช่วยเหลือกิจการของราชสำนักสยามอีกทางหนึ่งด้วย

4.3 การจัดกิจกรรมสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ราชสำนักสยามตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความพยายามที่จะลดทอนความเป็นเอกเทศของพุทธจักรตลอดมา จนกระทั่งเห็นผลอย่างชัดเจนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 แม้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จะมีการประกาศใช้กฎพระสงฆ์แต่เนื้อหาและนัยของการประกาศใช้มีความแตกต่างกับพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ที่ประกาศใช้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชบัญญัติฉบับนี้นับเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่สะท้อนให้เห็นว่าคณะสงฆ์ทั่วอาณาจักรสยามอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของราชสำนักตามกฎหมายฝ่ายอาณาจักรและก่อให้เกิดความรู้สึกันว่าพุทธจักรคือส่วนหนึ่งของฝ่ายอาณาจักร มีหน้าที่สำคัญอีกประการคือการรับนโยบายของราชสำนักไปปฏิบัติ ทำให้พุทธจักรเป็นสิ่งเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองการปกครองของราชสำนักสยามและยังเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยในการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาในหัวเมืองต่างๆ มีส่วนในการทำให้ผู้คนในหัวเมืองยอมรับวัฒนธรรมสยามให้เป็นวัฒนธรรมหลักอันมีผลต่ออำนาจทางการเมืองการปกครองของราชสำนักสยามด้วย

การที่ราชสำนักสยามควบคุมดูแลคณะสงฆ์ผ่านวิธีการจัดกิจกรรมต่าง ๆ อย่างใกล้ชิด ทำให้สามารถปรับปรุงพุทธศาสนาให้เป็นสิ่งเสริมสร้างอำนาจทางการเมือง กระชับอำนาจและขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในกระบวนการสร้างรัฐ และจะเห็นถึงความแตกต่างจากสมัย

⁵³⁹ Craig J. Reynolds, “การปฏิรูปและแมจิดในศาสนาพุทธแบบไทย” ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและฉลอง สุนทรวาณิชย์ (บรรณาธิการ), ประวัติศาสตร์ ศาสนา วัฒนธรรม และการศึกษา (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2556), 272.

ต้นรัตนโกสินทร์ทั้งด้านแนวคิดและการดำเนินการของราชสำนัก ทั้งนี้ เพื่อให้เห็นถึงความสืบเนื่องที่ราชสำนักดำเนินการ จึงแบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ด้าน คือ

4.3.1 การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์

4.3.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์

4.3.3 การจัดการปกครองคณะสงฆ์

4.3.1. การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์

ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์ให้เห็นว่าราชสำนักสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์โดยมีการวางระบบระเบียบการลงโทษไว้เป็นลำดับชั้นต่าง ๆ ตามความผิดในลำดับชั้นต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งลหุโทษและครุโทษ มีการวางเครือข่ายให้สอดส่องดูแลความเรียบร้อยของพระสงฆ์จากทั้งพระราชอาณาและราษฎร และในกรณีพระสงฆ์กระทำผิดในฐานะกบฏต่อบ้านเมือง ราชสำนักสยามมีบทลงโทษที่รุนแรงและได้ปรับเปลี่ยนวิธีการจัดการเพื่อเปลี่ยนโลกทัศน์ของราษฎรในหัวเมืองต่าง ๆ ให้เห็นถึงอำนาจสูงสุดของราชสำนักสยาม เมื่อเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มุมมองของราชสำนักสยามที่มีต่อพุทธจักรและคณะสงฆ์เป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวคิดและวิธีการจัดการดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์

4.3.1.1 การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระอาการประชวรและโปรดเกล้าฯ ให้ขุนนางผู้ใหญ่เข้าเฝ้าเพื่อให้ประชุมหารือ “ผู้จะดำรงทรงแผ่นดินในพระราชอาณาจักรแทนพระองค์ต่อไป”⁵⁴⁰ และครั้งนั้นเจ้าพระยาพระคลัง สมุหพระกลาโหม ให้จมีนราชามาตย์ไปเฝ้าเจ้าฟ้าพระมงกุฎ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร “กราบทูลว่าจะเชิญเสด็จครองสิริราชสมบัติ จะโปรดรับหรือมิโปรดขอให้ทราบด้วย จึงมีรับสั่งว่าท่านผู้หลักผู้ใหญ่พร้อมใจกันอัญเชิญแล้วก็ต้องรับ”⁵⁴¹ ครั้นเมื่อวันที่ 2

⁵⁴⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 356.

⁵⁴¹ เรื่องเดียวกัน, 357.

เมษายน พ.ศ.2394 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต⁵⁴² บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางจึงพร้อมกันทูลเชิญให้ทรงลาผนวชและเสด็จครองราชสมบัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้น “ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 เป็นวันวิสาขบูชาบรมมหาราชวัง”⁵⁴³ ซึ่งเป็นวันที่มีความเกี่ยวข้องกับความสำเร็จทางพุทธศาสนาด้วย ในตำนานพระแก้วมรกต พระราชนิพนธ์ในพระองค์ที่พระราชนิพนธ์เป็นภาษาบาลีก็สื่อให้เห็นว่าพระองค์เป็นผู้สืบเชื้อสายแห่งพระราชวงศ์อันประเสริฐและ “อภิเษกแล้วด้วยบรมราชาภิเษกโดยธรรมในวันวิสาขบูชาอันเป็นวันอุโบสถ”⁵⁴⁴ ซึ่งถือเป็นการแสดงออกถึงความเป็นผู้มีศักดิ์และสิทธิ์ด้วยการบรมราชาภิเษกโดยธรรมในวันวิสาขบูชาซึ่งเป็นวันที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าโดยตรง อีกทั้งการพระราชนิพนธ์เป็นภาษาบาลีนั้น นอกจากบ่งชี้ถึงพระอัจฉริยภาพทางภาษาบาลีแล้ว พระสงฆ์สามเณรที่มีความรู้ทางภาษาบาลีก็ย่อมเข้าใจในพระราชประวัติของพระองค์ซึ่งพระสงฆ์เปรียบเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นพระราชาคณะที่มีบทบาทในการปกครองคณะสงฆ์ อีกทั้งพระองค์ยังทรงเป็นผู้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกายซึ่งเป็นนิกายที่แสดงออกถึงการปฏิรูปวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์

ธรรมยุติกนิกายก่อตั้งขึ้น ราว พ.ศ.2372 โดยเจ้าฟ้าพระมงกุฎ (พระฉายาทรงพุทธจักรว่า วชิรญาณภิกขุ ต่อมาคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เนื่องจากทรงเห็นว่าพระสงฆ์ที่อยู่ในฝ่ายมหานิกายมีพฤติกรรมที่เย่อหย่อนพระวินัย “พระสงฆ์ไทยประพฤติกันเป็นแบบแผนผิดพระวินัยที่พระองค์ทรงบัญญัติอยู่มาก ยิ่งทรงพิจารณาไปก็ยิ่งเห็นวิปลาสคลาดเคลื่อนมาช้านาน”⁵⁴⁵ เจ้าฟ้าพระมงกุฎได้ทราบว่ามีพระเถระชาวมอญชื่อ ชาย พุทรวงศ์ พระราชาคณะที่พระสุเมธมนี วัดบวรเมณฑล มีความรู้ความชำนาญในพระวินัยปิฎกและมีวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัดจึงเสด็จไปทำวิสาสะสนทนากับพระสุเมธมนี พระสุเมธมนีทูลอธิบายระเบียบวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์คณะรามัญให้ทรงทราบ⁵⁴⁶ เจ้าฟ้าพระมงกุฎทรงพิจารณาและเข้าพระทัยว่าวัตรปฏิบัติและคำสอนของพระสุเมธมนีไม่

⁵⁴² เรื่องเดียวกัน, 360.

⁵⁴³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2547), 357.

⁵⁴⁴ พระแก้วมรกต ตำนานพระแก้วมรกต (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), 188.

⁵⁴⁵ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, 75.

⁵⁴⁶ เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2500), 8.

ห่างไกลจากพระพุทธรูปอยู่ดีเหมือนอย่างวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์สยามในฝ่ายมหานิกายก็ทรงยินดีมีความเลื่อมใสใคร่ประพาศปฏิบัติตามแบบพระสงฆ์มอญแต่มีความขัดข้องด้วยเสด็จประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุอันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช หากมีการประพาศมิถิระเปียบแบบแผนของพระสงฆ์ในวัดนั้นก็นับเป็นการละเมิดสมเด็จพระสังฆราชอันเป็นพระอุปชฌาย์ อาจจะส่งผลให้ผู้คนเกิดความเข้าใจผิดต่อไปจึงทรงย้ายไปประทับ ณ วัดสมอราย เมื่อ พ.ศ.2372 โดยมีผู้ตามผนวชและย้ายมาอยู่ที่วัดนี้จำนวนหนึ่งและเมื่อย้ายมาจำพรรษาที่วัดแห่งนี้ เจ้าฟ้าพระมงกุฎจึงตั้งนิกายคณะสงฆ์ขึ้นมาใหม่เรียกว่า ธรรมยุติกนิกาย

การตั้งธรรมยุติกนิกายมีเหตุผลหลาย ๆ ประการ หนึ่งในเหตุผลคือวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์สยามซึ่ง “เป็นผลสุดท้ายของการจ้องดูวินัยของคณะสงฆ์อย่างวิพากษ์วิจารณ์มาหลายทศวรรษ เริ่มตั้งแต่รัชสมัยของรัชกาลที่ 1”⁵⁴⁷ และในบันทึกของ เซอร์ จอห์น เบาริง อ้างว่าครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า “คณะสงฆ์นิกายใหม่นั้น เมื่อเปรียบกับคณะสงฆ์นิกายเดิมที่เป็นที่แพร่หลายทั่วไปอาจเทียบได้กับโปรเตสแตนต์และคาทอลิก พระองค์เพียงแต่มีพระราชประสงค์จะรักษาเนื้อล้วน ๆ ของพระไตรปิฎกและตัดส่วนที่ไร้สาระและความเชื่อที่ผิด ๆ ออกไป”⁵⁴⁸ หากเปรียบเทียบลักษณะนี้ การตั้งธรรมยุติกนิกายนั้นก็เพื่อต้องการย้อนกลับไปยึดแนวปฏิบัติตามพระวินัยหรือในลักษณะพระสงฆ์ที่เคร่งคัมภีร์เหมือนกับศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์ที่มุ่งเน้นพระคัมภีร์มากกว่าพิธีกรรมและมีการแปลพันธสัญญาใหม่เป็นภาษาเยอรมัน มีงานเขียนเกี่ยวกับพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งพิธีมิสซาและพิธีศักดิ์สิทธิ์ (Sacraments) เพื่อที่จะให้ชาวบ้านซึ่งไม่เข้าใจภาษาละติน สามารถเข้าถึงหลักคำสอนและมีส่วนร่วมในพิธีกรรมทางศาสนาต่าง ๆ ได้ ในขณะที่ธรรมยุติกนิกายที่ตั้งขึ้นนั้นก็เพื่อจะชำระพุทธศาสนาและวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ให้สมบูรณ์ทั้งทางพระธรรมและพระวินัย⁵⁴⁹

ราชสำนักสยามจัดกิจการคณะสงฆ์ได้อย่างรัดกุมและมีประสิทธิภาพเนื่องจากปัจจัยเบื้องต้นที่ได้กล่าวมาเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้มุมมองของฝ่ายราชสำนักสยามที่มีต่อพุทธจักรและคณะสงฆ์

⁵⁴⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์, 406-416.

⁵⁴⁸ บันทึกประจำวันของ เซอร์ จอห์น เบาริง และสนธิสัญญาเบาริง, พิมพ์ครั้งที่ 4, แปลโดย นันทนา ตันติเวสส, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2556), 123.

⁵⁴⁹ บันทึกประจำวันของ เซอร์ จอห์น เบาริง และสนธิสัญญาเบาริง, 165.

เปลี่ยนแปลงไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยออกผนวชนานถึง 27 พรรษา เคยสังกัดในฝ่ายมหานิกายนานถึง 7 พรรษาและเป็นผู้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย ทำให้พระองค์เห็นปัญหาและช่องโหว่ที่เอื้อต่อการละเมิดพระวินัยของบรรดาพระสงฆ์สามเณร จนเกิดวัตรปฏิบัติที่ไม่เจริญศรัทธาต่อผู้พบเห็น เมื่อพระองค์ครองราชย์ ทรงให้ความสำคัญและสนับสนุนธรรมยุติกนิกายจนมีบทบาทเพิ่มขึ้นในสังคมตามลำดับ ขณะเดียวกันก็ทรงอุปถัมภ์และสนับสนุนคณะสงฆ์มหานิกาย เนื่องจากคณะสงฆ์มหานิกายเป็นคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ที่แพร่หลายอย่างกว้างขวางและมีพระสงฆ์ในสังกัดเป็นจำนวนมาก คณะสงฆ์มหานิกายจึงมีอิทธิพลอย่างสูงในสังคมจนทำให้พระองค์ไม่อาจจะละเลยการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับคณะสงฆ์มหานิกาย รวมถึงการแสดงบทบาทของพระองค์ในฐานะผู้นำทางศาสนาที่เหนือกว่าคณะสงฆ์ทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกายเพื่อสร้างความยอมรับในพระองค์ให้เกิดขึ้นในคณะสงฆ์และเพื่อควบคุมคณะสงฆ์ให้มีวัตรปฏิบัติที่เหมาะสม พระราชกุศโลบายดังกล่าวได้เป็นปัจจัยที่ช่วยให้ราชสำนักสยามมีเสถียรภาพที่มั่นคงเรื่อยมาและยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสถาบันสงฆ์อีกหลายประการในช่วงเวลาต่อมา⁵⁵⁰

ในขณะเดียวกัน ปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ กระตุ้นให้ราชสำนักต้องหาทิศทางทางการปกครองดูแลความเรียบร้อยในฝ่ายอาณาจักรให้เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบระเบียบซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงพยายามอธิบายถึงเหตุผลและความจำเป็นที่บ้านเมืองทุก ๆ แห่งต้องมีผู้รักษาความยุติธรรมและดำเนินการให้เกิดความยุติธรรม⁵⁵¹ ซึ่งสิ่งที่แสดงให้เห็นความยุติธรรมในสังคมประการหนึ่งคือการใช้กฎหมาย ในฝ่ายพุทธจักรซึ่งราชสำนักเป็นผู้ดูแลความสงบเรียบร้อยจึงต้องการมุ่งสร้างความยุติธรรมให้เกิดขึ้นไปพร้อมกับฝ่ายอาณาจักรโดยใช้วิธีการแบบเดียวกัน คือ การประกาศใช้กฎหมาย

ดังนั้น การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์จึงไม่ใช่การควบคุมที่ประนีประนอมที่สามารถอะลุ่มอล่วยได้ในหลาย ๆ กรณี แต่จำเป็นจะต้องระบุอย่างชัดเจนถึงกฎระเบียบและบทลงโทษสำหรับการกระทำความผิดทั้งระดับพุทธโทษและครุโทษเพื่อให้เกิดบรรทัดฐานหรือความ

⁵⁵⁰ สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, "ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์: ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527).

⁵⁵¹ ธเนศ อาภรสุวรรณ, "กำเนิดการเมืองและความยุติธรรมในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์" ใน *ความคิดการเมืองไพร่กระฎุมพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์*, 102-117.

ยุติธรรมในระนาบเดียวกัน อาทิ ปัญหา “หญิงพอใจหาพระสงฆ์ชาววัดเป็นผ้า พระสงฆ์ชาววัดที่สึกออกมาพอใจหาหญิงม่ายหญิงชั้นคานเป็นภรรยา อย่างนี้ก็มีมากนักชุกชุมทุกหนทุกแห่ง”⁵⁵² ราชสำนักใช้วิธีการลงโทษโดยการปรับไหมตามพระราชบัญญัติและปรับไหมพระสงฆ์และชาวบ้านที่อยู่ใกล้เคียงในที่รังวัด 3 เส้น 15 วา ด้วยถือว่ารู้เห็นเป็นใจแต่ไม่ว่ากล่าวตักเตือน ไม่ฟ้องร้อง และกลับเพิกเฉยต่อการกระทำผิด “ให้ทำวัดถากหญ้า รื้อชนวนธูปปูน ใช้ในการบุญกว่าจะครบตามกำหนดรังวัดที่ใกล้แลไกลตามสมควร”⁵⁵³ สำหรับปัญหาการเสพเมณุน ประพฤติอนาจาร ลักเพศ จนถึงขั้นปาราชิกนั้น ราชสำนักพยายามใช้บทลงโทษอย่างหนักเพื่อปราบปรามปัญหาที่สำคัญอันขัดต่อพระวินัยทั้งการเขียนและการสักหน้าประจานตามพฤติกรรมของพระสงฆ์ที่ได้กระทำผิดเพื่อไม่ให้ผู้ที่กระทำผิดลักลอบเข้ามาบวชในพุทธศาสนาอีกครั้ง

ปาราชิกผู้ชายให้ลงพระราชอาญาเขียน 70 ที แล้วสักหน้าว่า อุบาทว์ทำชำเราเมียทั้งพระ ปาราชิกผู้หญิงให้ลงพระราชอาญาเขียน 60 ที แล้วสักหน้าว่าอุบาทว์ทำชำเรากับพระ พ่อตา แม่ยาย ปาราชิกที่รู้เห็นเป็นใจให้ลงพระราชอาญา 50 ที แล้วสักหน้าว่า เกี่ยวพระทำลูกเขย แล้วให้เอาอ้ายอิมี่ชื่อโทษปาราชิกขึ้นหาหญิงประจาน 3 วัน ตเวนบก 3 วัน เรือ 3 วัน ร้องประจานตามโทษสักหมาย หมู่ ตฤณูษ์สังตัวเปนตฤณูษ์หญ้าข้าง⁵⁵⁴

การลงโทษในฐานะความผิดปาราชิกนั้น ผู้คนที่รู้เห็นเป็นใจหรือรู้แต่ไม่แจ้งความผิดกับกรมธรรมการว่าพระสงฆ์ต้องปาราชิก ภายใน 3 วัน ให้ตราการทอดเส้นเชือกจากเรือนผู้ผิดออกไป 30 วา ถ้าถวายเป็นปาราชิกอยู่ใน 10 วา ให้ปรับไหมผู้ที่อยู่บริเวณดังกล่าวเข้าเดือนรับราชการทำพระอารามหลวงเป็นระยะเวลา 30 วัน ถ้าอยู่ในรัศมี 20 วา ให้ปรับไหมเข้าเดือนรับราชการทำพระอารามหลวงเป็นระยะเวลา 20 วัน ถ้าอยู่ในรัศมี 30 วา ให้ปรับไหมเข้าเดือนรับราชการทำพระอารามหลวงเป็นระยะเวลา 10 วันตามลำดับ⁵⁵⁵ จะสังเกตได้ว่าราชสำนักไม่เพียงกำหนดบทลงโทษสำหรับพระสงฆ์ที่ทำความผิดไว้อย่างชัดเจนเท่านั้น แต่ยังให้เครือข่ายของพุทธจักรและราษฎรช่วยสอดส่องดูแลความประพฤติของพระสงฆ์ที่ประพฤติตนไม่เหมาะสมกับสมณเพศเพื่อแก้ปัญหาความเข้าใจผิด

⁵⁵² เรื่องเดียวกัน, 195.

⁵⁵³ เรื่องเดียวกัน, 196.

⁵⁵⁴ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 103, หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.4, จ.ศ.1215, เรื่อง “พระราชบัญญัติ”

⁵⁵⁵ เรื่องเดียวกัน

“เพราะเหตุด้วยคฤหัสถ์ชายหญิงทั้งปวงถือลัทธิผิด เข้าใจว่าชั่วชั่งชืดชั่งสงฆ์”⁵⁵⁶ การให้ราษฎรช่วย สอดส่องดูแลความประพฤติของพระสงฆ์ที่ประพฤติตนไม่เหมาะสมกับสมณเพศเนื่องจากมีพระสงฆ์ จำนวนมาก ราชสำนักไม่สามารถดูแลสอดส่องได้ทั่วถึง

การทำสนธิสัญญาทางการค้าและพระราชไมตรีของราชสำนักสยามกับชาติตะวันตก ได้ เป็นปัจจัยที่กระตุ้นการเติบโตของเศรษฐกิจ ทำให้ทุกชนชั้นในสังคมหันมาทำการค้าขาย เซอร์ จอห์น เบาว์ริง ตั้งข้อสังเกตว่า “ว่าไปแล้วนับจากองค์พระมหากษัตริย์ลงมาถึงไพร่อันต่ำต้อย ทุกคนล้วน ชอบการค้าแลกเปลี่ยนและหันไปหากำไรจากการแลกเปลี่ยนสินค้าด้วยกันทั้งนั้น”⁵⁵⁷ ระบบทุนนิยมที่ แพร่หลายในสังคมได้แผ่ขยายเข้าไปในพุทธจักรด้วย⁵⁵⁸ พระสงฆ์ที่กระทำความผิดเกี่ยวกับทรัพย์สิน เงินทองจึงมีจำนวนมาก แม้แต่พระราชาคณะที่ได้เข้าไปรับกิจนิมนต์ในพระบรมมหาราชวังก็ยิ่ง ปรากฏภาพของระบบทุนนิยมที่แผ่ขยายเข้าไปในวงการคณะสงฆ์จนก่อให้เกิดเหตุการณ์ที่พระสงฆ์ มุ่งหวังลาภสักการะถึงขนาดนำเอาผ้าไตรจีวรเนื้อดีที่ได้รับพระราชทานไปขายทอดสู่ท้องตลาด พระสงฆ์บางรูปนุ่งผ้าเก่าคละสีก่อให้เกิดความไม่เจริญศรัทธาเพื่อหวังให้ราชสำนักถวายไตรครองไตร อาศัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชหัตถเลขาที่สะท้อนให้เห็นทัศนคติของ พระองค์ที่มีต่อพระสงฆ์ว่า

ข้าราชการฝ่ายคฤหัสถ์เข้ามารับราชการในวังเห็นตเห็น้อยดั่งเอาเหื่อต่างน้ำกลับไปบ้านมือ เปลา ๆ ทุกวัน ๆ จะไปบ้านมือไม่เปลาก็มีปีละหนเมื่อวันรับเบี้ยหวัด ถึงกระนั้นก็ได้น้อยกว่าพระสงฆ์ โดยมาก ส่วนพระสงฆ์นั้นเข้ามาในวังวันไรกลับไปมือเปลาก็ไม่มี มีแต่พวกพระปริตรามัญเข้ามารับ ราชการในวังแล้วกลับไปมือเปลา ถึงกระนั้นรุ่งเช้าขึ้น เจ้าพนักงานก็เอาเข้าบาตรไปส่ง นอกนั้นแล้ว

⁵⁵⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4**, 34.

⁵⁵⁷ Sir John Bowring, **The Kingdom and people of Siam**, Vol. 1 (Kuala Lumpur: London Oxford University Press, 1969), 242.

⁵⁵⁸ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับเศรษฐกิจวัดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เพิ่มเติม ใน อุทิศ จีงนิพนธ์สกุล, **วิวัฒนาการเศรษฐกิจวัดไทย** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2528)

องค์ใดเข้ามาคราวไรที่จะกลับไปมือเปล่าก็ไม่มี โดยเต็มทีก็ได้เข้าแลกกับไปให้ศิษย์กิน ว่ามาทั้งนี้เป
 ความจริง⁵⁵⁹

ทั้งยังมี “บางจำพวกเป็นคนเกียจคร้านกลัวจะกะเกณฑ์ ให้ข้าราชการหลบลิ้นเข้าบวช
 เป็นภิกษุสามเณร อาศัยพึ่งพระศาสนาเลี้ยงชีวิตแล้วประพฤติอนาจารทุจริตต่าง ๆ จนถึงเล่นสวาท
 เป็นปาราชิกก็มีอยู่โดยมาก”⁵⁶⁰ ทั้งนี้ ราชสำนักยังเผชิญกับปัญหาเรื่องพระสงฆ์เสพฝิ่น เสพกัญชา
 และเล่นการพนันที่กลับมาระบาศอีกครั้ง แม้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรง
 มีประกาศห้ามสูบฝิ่นและจำหน่ายฝิ่นในอาณาจักร มีพระราชโองการปราบฝิ่น กวาดล้างฝิ่นครั้งใหญ่
 ใน พ.ศ.2382 ครั้งนั้นได้ฝิ่นดิบกว่า 3,700 หนาบ ฝิ่นสุก 2 หนาบ น้ำหนักรวม 222,120 กิโลกรัม โปรด
 เกล้าฯ ให้เผาทำลายที่สนามชัยบริเวณหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ พระองค์ทรงเห็นว่า “ผู้สูบฝิ่นกิน
 กัญชา...บางจำพวกกระทำคุณงามอันหยาบช้ำลอบลักพระพุทธรูป ทอง เงิน ไปหล่อหลอมทำลาย
 พระตะกูปเจดีย์ถ่าน ลักคัมภีร์พระไตรปิฎกและบาตรจีวร สมณ บริขาน เครื่องสการะบูชาพระรัตน
 ไตรยต่าง ๆ ไปขายจำนำเอาเงินซื้อฝิ่นสูบกินก็มี”⁵⁶¹ แต่ราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัว เปลี่ยนนโยบายที่เกี่ยวกับฝิ่นโดยอนุญาตให้มีการค้าฝิ่นอย่างถูกกฎหมาย⁵⁶² แม้ว่า
 การค้าฝิ่นจะช่วยให้ระบบเศรษฐกิจขยายตัวมากยิ่งขึ้นแต่ก็มีผลทำให้ปัญหาผู้คนติดฝิ่นกินกัญชา
 กลับมาสู่สังคมอีกครั้ง พระสงฆ์ตามพระอารามต่าง ๆ ซึ่งบางส่วนมาจากการบวชเพื่อลาสิกการะก็
 ข้องเกี่ยวกับการเสพฝิ่นกินกัญชาด้วย แม้พระสงฆ์ในพระอารามหลวงก็คงปรากฏคดีพระสงฆ์เสพฝิ่น
 กินกัญชา และบทลงโทษรุนแรงถึงขั้นให้สึก ดังปรากฏในประกาศรัชกาลที่ 4 ว่า

⁵⁵⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521. ในงานฉลองครบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรม
 ราชนูปถัมภ์ 1-5 ตุลาคม 2521), 416.

⁵⁶⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2548. จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกใน
 โอกาสที่วันพระราชสมภพครบ 200 ปี วันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ.2547), 34.

⁵⁶¹ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 583, กท.ร.3, หนังสือสมุดไทยดำ, จ.ศ.1186, “กฎหมายรัชกาลที่ 3”

⁵⁶² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.ร. 5 ค/42 ค1 4.1 ก, เอกสารสมัย ร.5 ร.ศ.109-111, เรื่อง “ภาษี
 ฝิ่น”

ว่าบัดนี้คุณท์สร์ซัดถึงพระสงฆ์สามพระยาว่าสุบผีน...จึงมีรับสั่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ สั่งว่าให้พระราชอาณาเขตทั้งปวงผู้เป็นเจ้าของสิ่งฐานานุกรม สิ่งเจ้าคณะให้ตรวจตราดูแลพระสงฆ์สามเณรในอารามของตัว ถ้ามีสุบผีนกินกัญชากินสุราเล่นเบี้ย ก่อยาให้ขับไล่ ให้สึกเสียทีเดียว⁵⁶³

นอกจากนี้ ยังมีปัญหาวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ที่มีผลกระทบต่อสังคมอันเกิดจากพระสงฆ์ที่ไม่มีความรู้หรือเป็นความรู้ที่ “เลอะ ๆ ลาม ๆ ไกลจะเสียจริต”⁵⁶⁴ เทศนาให้ผู้คนหลงผิดส่งผลให้เกิดการเห็นผิดเป็นชอบและมีผลกระทบกับผู้อื่นให้ประพฤติปฏิบัติอันก่อให้เกิดความเสียหายถึงชีวิตด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำหนิตติเตียนการกระทำดังกล่าวและให้มี “ประกาศผู้ถือศาสนาแลผู้ถือผิด” ความตอนหนึ่งว่า “พระสงฆ์บางรูปที่ไม่ได้เล่าเรียนศึกษาพระไตรปิฎกธรรมให้รู้จริงมาเทศนาเลอะ ๆ ลาม ๆ ไกลจะเสียจริต พรรณนาสรรเสริญว่าเป็นบุญเป็นกุศลมาก แล้วหลงไหลเห็นตามไป เหมือนอย่างเผาตัวบูชาพระรัตนตรัย แลเชือดคอเอาศีรษะบูชาพระ เชือดเนื้อรองเลือดใส่ตะเกียงตามบูชา แลทำการอื่นที่ขัดต่อราชการแผ่นดินก็มีโดยชุกชุม”⁵⁶⁵ ปัญหาที่เกิดขึ้นทำให้ราชสำนักต้องควบคุมปัญหาเหล่านี้อย่างใกล้ชิดรวมถึงการส่งเสริมการศึกษาปริยัติธรรมให้แก่ขยายไปในสำนักเรียนวัดต่าง ๆ ให้มากยิ่งขึ้น

ตัวอย่างของปัญหาและวิธีการแก้ไข ป้องกันปัญหาที่เกิดขึ้นในคณะสงฆ์นี้ สะท้อนให้เห็นถึงช่องโหว่ในการบังคับในกฎหมายที่ตราขึ้นของฝ่ายอาณาจักรก่อนหน้า ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่พระองค์ทรงเคยผนวชและมีพระบรมวงศานุวงศ์ที่ผนวชอยู่ในตำแหน่งพระราชอาณาเขตชั้นผู้ใหญ่ ทำให้การจัดกิจการพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการใช้เครือข่ายทางคณะสงฆ์และชาวบ้านเข้ามาช่วยดำเนินการเพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ ให้คลี่คลาย คือ ให้เจ้าอธิการและธรรมการดูแลพระสงฆ์สามเณรที่อยู่ภายใต้การปกครองอย่างใกล้ชิดโดยให้ตรวจสอบทั้งที่มาของพระสงฆ์ รวมถึงนายประกันของพระสงฆ์รูปนั้น ๆ ตลอดจนสอดส่องพฤติกรรมของพระสงฆ์ และขยายไปควบคุมชีปะขาวและโยมอุปัฏฐากของพระสงฆ์ให้มีส่วน

⁵⁶³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 19.

⁵⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, 194.

⁵⁶⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 194.

ในการสอดส่องดูแลพระสงฆ์ด้วย ราชสำนักสยามยังให้ข้าราชการที่รับผิดชอบดูแลพื้นที่ต่าง ๆ ให้ดูแลวัดในเขตพื้นที่เหล่านั้นด้วยและสอดส่องดูแลพระสงฆ์ที่มีความจำเป็นต้องไปค้างนอกพระอารามเป็นพิเศษ การจัดการคณะสงฆ์ลักษณะนี้นับเป็นการให้สังคมมีส่วนร่วมรับผิดชอบและดูแลพระสงฆ์ด้วย ในกรณีพระสงฆ์ที่ไม่มีนายประกันซึ่งอาจจะเป็นผู้หนีความผิดมาปลอมปนในหมู่พระสงฆ์ หากพบเห็นและสืบสวนได้ความก็มีรับสั่งให้สึกและตั้งรางวัลแก่ผู้ชี้เบาะแสหรือนำส่งเจ้าหน้าที่ การปกครองที่ไต่ระดับชั้นลักษณะนี้จะทำให้ราชสำนักสยามควบคุมคณะสงฆ์ได้สะดวกและเป็นระบบยิ่งขึ้น

ระบบระเบียบต่าง ๆ ที่ราชสำนักสยามวางแผนไว้เพื่อควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าจะมีประสิทธิภาพในการดูแลความเรียบร้อยให้เกิดขึ้นในพุทธจักรได้ในระดับหนึ่งแต่ในสมัยต่อมาเมื่อบริบทแวดล้อมทางการเมืองเปลี่ยนแปลงไป ราชสำนักยังคงใช้วิธีการและรูปแบบของการจัดการคณะสงฆ์เพื่อควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ในแนวทางเดิมแต่มีการบังคับใช้ให้กระชับมากยิ่งขึ้น อีกทั้งราชสำนักสยามยังสามารถสร้างเครือข่ายพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชให้ทรงช่วยกำกับดูแลพระสงฆ์อีกทางหนึ่งด้วย

4.3.1.2 การควบคุมพระสงฆ์ภายใต้กฎหมายฝ่ายอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในยุคแห่งการสถาปนารัฐชาติสมัยใหม่ (Nation state-building) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ในช่วงที่ชาติมหาอำนาจตะวันตกเข้ามาขยายอิทธิพลทางการเมืองการปกครองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปเป็นแรงผลักดันให้ราชสำนักต้องปฏิรูประบบภายในอาณาจักรทุก ๆ ด้าน เพื่อให้สอดรับกับเหตุการณ์บ้านเมืองที่มีผลต่อเสถียรภาพทางการเมืองของสยาม ราชสำนักสยามดำเนินนโยบายต่าง ๆ เพื่อดำรงความเป็นเอกราชและแม้ว่าอำนาจอธิปไตยของสยามจะถูกกระทบจากชาติตะวันตกที่แผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาแต่การปรับตัวของราชสำนักสยามก็สามารถทำให้อาณาจักรสยามรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกในช่วงเวลานั้น

ความพยายามในการปรับตัวให้เข้ากับบริบทแวดล้อมและรองรับแรงกดดันของมหาอำนาจตะวันตกที่สอดรับกับความต้องการปฏิรูปอำนาจการปกครองภายในของราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักสยามอธิบายพระราชอำนาจของ

พระมหากษัตริย์ว่า “พระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามนี้ ไม่ได้มีปรากฏในกฎหมายอันหนึ่งอันใด ด้วยเหตุถือว่าเป็นที่ล้นที่พ้น...พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพฤติกการอันใดก็ต้องเป็นไปตามทางที่สมควรและที่เป็นยุติธรรม”⁵⁶⁶ ข้อความข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงศักดิ์และสิทธิอันชอบธรรมในการจัดกิจการบ้านเมืองต่าง ๆ รวมไปถึงการปฏิรูปการปกครองให้เหมาะสมกับบริบททางสังคมในช่วงเวลานั้น อีกทั้ง “การปกครองอย่างเก่านั้นก็ยังไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้นทุกทีจึงได้มีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ที่จะแก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้สมกับเวลา”⁵⁶⁷

สำหรับการปฏิรูประบบการบริหารราชการแผ่นดินในด้านการพระศาสนานั้น ทำให้พุทธจักรซึ่งเคยดำรงความเป็นเอกเทศแยกออกจากฝ่ายอาณาจักรได้กลายสภาพมาเป็นส่วนหนึ่งของฝ่ายอาณาจักร พระสงฆ์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพุทธจักรจึงต้องอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของฝ่ายอาณาจักร โดยพิจารณาได้จากมุมมองของราชสำนักสยามที่มีต่อคณะสงฆ์ว่าเป็นผู้คนของฝ่ายอาณาจักร แสดงออกมาในรูปแบบการบังคับใช้กฎหมายที่ไม่ได้มุ่งเน้นหรือแยกออกเป็นกฎสำหรับพระสงฆ์โดยเฉพาะแต่ให้ใช้กฎหมายร่วมกับฝ่ายอาณาจักร สถานภาพของพระสงฆ์จึงไม่ได้เป็นชนชั้นที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของราชสำนักมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แต่ได้กลายมาเป็นผู้คนของฝ่ายอาณาจักรที่เป็นนักบวชในพุทธศาสนา ความเปลี่ยนแปลงทั้งในแง่ของมุมมองและการควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นความผิดที่เป็นลหุโทษ ความผิดที่เป็นครุโทษ รวมถึงการดูแลวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ที่เหมาะสมกับสมณเพศซึ่งถูกควบคุมโดยราชสำนักสยามนั้น ไม่เพียงส่งผลให้ภาพลักษณ์ของราชสำนักในฐานะเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์เท่านั้นแต่ยังเป็นการลดทอนความเป็นเอกเทศของคณะสงฆ์ให้กลายมาเป็นผู้คนของฝ่ายอาณาจักรในเวลาเดียวกัน

การควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ใช้ระบบเดียวกับการควบคุมดูแลราษฎรของฝ่ายอาณาจักรด้วยเช่นกัน กล่าวคือ มีการบังคับใช้กฎหมายที่ตราขึ้นโดยราชสำนักซึ่งไม่ว่าจะเป็นความผิดระดับใดก็จะมีโทษกำหนดไว้อย่างชัดเจน ไม่มีการอะลุ่มอล่วยเหมือนเมื่อครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์

⁵⁶⁶ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2510, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมสนธิ กฤดากร ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ 6 มีนาคม พ.ศ.2510), 106.

⁵⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, 61.

ทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อพระสงฆ์ที่เห็นอย่างชัดเจนจากพระบรมราโชวาทที่พระราชทานไปยังเจ้าฟ้ามหาวชิรมหิต เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ.112 ความตอนหนึ่งว่า “การที่เป็นเจ้าแผ่นดินมิใช่สำหรับมังมี มิใช่สำหรับคุมเหงคนเล่นตามชอบใจ มิใช่เกลียดไว้แล้วจะได้แก้ผิด มิใช่เป็นผู้สำหรับจะกินสบายนอนสบาย ถ้าปรารถนาเช่นนั้นแล้วมีสองทางคือ บวชทางหนึ่ง เป็นเศรษฐีทางหนึ่ง”⁵⁶⁸ มุมมองของราชสำนักสยามที่เคยให้ความสำคัญกับสถานภาพของพระสงฆ์ว่าเป็นชนชั้นพิเศษจนกระทั่งยกให้เป็นเอกเทศออกจากฝ่ายอาณาจักร กระนั้นราชสำนักก็สังเกตเห็นว่าปัญหาคติพระสงฆ์ล้วนแล้วแต่เป็นความผิดที่เกี่ยวข้องกับทางโลกแทบทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นปาราชิก คดีทะเลาะวิวาท คดีเกี่ยวกับทรัพย์สิน และคดีพระสงฆ์สูบบุหรี่กัญญาอาทิ พระสงฆ์วัดมหรณพาราม เป็นปาราชิก (พ.ศ.2431)⁵⁶⁹ กรณีพระสาธุธรรม วัดราชคฤห์ เป็นปาราชิก (พ.ศ.2435)⁵⁷⁰ กรณีเจ้าอธิการ วัดบดินายกัยยกอททรัพย์ (พ.ศ.2440)⁵⁷¹ กรณีสมิต่วนวัดจักรวรรดิเป็นปาราชิกกับอำแดงผาด (พ.ศ.2440)⁵⁷² กรณีพระครูศีลขันธุ์ วัดนางชี แขวงห้วย (พ.ศ.2440)⁵⁷³ พระครูธรรมฐิติวงศ์ เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ เป็นปาราชิกกับอำแดงเฟื่อน (พ.ศ.2441)⁵⁷⁴ กรณีพระครูมงคลวิลาส วัดอรุณราชวราราม วิวาทกับนายสิน (พ.ศ.2442)⁵⁷⁵ กรณีสมิมิ่งเป็นปาราชิก

⁵⁶⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราโชวาทพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชและพระบรมราชาธิบายเรื่องสามัคคี, 12.

⁵⁶⁹ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 5 (จ.ศ.1250), พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2549), 142.

⁵⁷⁰ หอสมุดแห่งชาติ, ม.ร.5 ศ/41/2, เอกสารสมัย ร.5 ร.ศ.111, เรื่อง “พระสาธุธรรม วัดราชคฤห์ เป็นปาราชิก”

⁵⁷¹ หอสมุดแห่งชาติ, ม.ร.5 ศ/41/5, เอกสารสมัย ร.5 ร.ศ.116, เรื่อง “เจ้าอธิการ วัดบดินายกัยยกอททรัพย์”

⁵⁷² หอสมุดแห่งชาติ, ม.ร.5 ศ/41/6, เอกสารสมัย ร.5 ร.ศ.116, เรื่อง “สมิต่วนวัดจักรวรรดิเป็นปาราชิกกับอำแดงผาด”

⁵⁷³ หอสมุดแห่งชาติ, ม.ร.5 ศ/41/7, เอกสารสมัย ร.5 ร.ศ.116, เรื่อง “พระครูศีลขันธุ์ วัดนางชี แขวงห้วย”

⁵⁷⁴ หอสมุดแห่งชาติ, ม.ร.5 ศ/41/8, เอกสารสมัย ร.5 ร.ศ.117, เรื่อง “พระครูธรรมฐิติวงศ์ เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ เป็นปาราชิกกับอำแดงเฟื่อน”

⁵⁷⁵ หอสมุดแห่งชาติ, ม.ร.5 ศ/41/9, เอกสารสมัย ร.5 ร.ศ.118, เรื่อง “พระครูมงคลวิลาส วัดอรุณราชวรารามวิวาทกับนายสิน”

กับอีสึก (พ.ศ.2442)⁵⁷⁶ พระครูศรีธรรมาภรณ์ เจ้าคณะเมืองชุมแสง สุบผีน (พ.ศ.2442)⁵⁷⁷ ในขณะที่ความผิดทางธรรมหรือทางพระวินัย อาทิ การนุ่งห่มจีวรสีชมพู การอวดอุตริมนุสสรธรรม กลับไม่ปรากฏให้เห็นหรือถ้าหากมีก็คงน้อยมาก ปัญหาที่พระสงฆ์ได้สร้างขึ้นทำให้นำไปสู่ภาพลักษณ์ของชนชั้นที่ “กินสบายนอนสบาย” ตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงทัศนคติไว้ สะท้อนให้เห็นถึงมุมมองของราชสำนักที่มีต่อพระสงฆ์ได้เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งมีผลให้แนวคิดในการควบคุมดูแลพระสงฆ์เปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน

ราชสำนักสยามกระชับการบังคับใช้กฎหมายอย่างเข้มงวด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกำชับผ่านราชกิจจานุเบกษาว่า “ให้พระราชาคณะ พระครูถาวรานุกรม เจ้าอธิการ ผู้ครองพระอารามเข้าใจว่า ตนมื่ออำนาจหน้าที่จะว่ากล่าวพระสงฆ์ในอารามได้สิทธิขาด”⁵⁷⁸ และให้ชาวบ้านช่วยกันสอดส่องดูแลความเรียบร้อย หากพบว่าเกิดปัญหาก็จะมีการลงโทษไปตามระเบียบที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ตราไว้

ทั้งนี้ ใน พ.ศ.2418 มีการประกาศพระราชบัญญัติเพื่อแก้ปัญหา “พระสงฆ์ประพฤติการลามกต่าง ๆ ในพระศาสนา เทียบคบเพื่อนสุบผีนกินสุราสูบกัญชากินเข้าคำแลเล่นเบี้ย เล่นโป ทำอะนาจารต่าง ๆ นั้นมีชุกชุม...แต่เมื่อเป็นคฤหัสถ์เป็นผู้ร้ายเที่ยวชกชิงวิ่งราว แลเปนคนร้ายเที่ยวฟันแทงชาวบ้านเจ้ากระทรวงชำระเปนลัจจึงทำโทษเขียนตีจำจงไว้ ผู้ที่ไปโทษนั้น ออกได้บ้าง หนีไปบ้าง ครั้นจะอยู่เป็นคฤหัสถ์ก็กลัวเจ้าพนักงานจะจับได้ จึงได้บวชเป็นพระภิกษุ แลความช่วยเหลือของผู้นั้นก็ติดตัวมา”⁵⁷⁹ ราชสำนักเข้าใจถึงสาเหตุสำคัญข้อนี้ จึงหาทางแก้ปัญหาดังกล่าวโดยให้พระอุปชฌาย์คู่สวดพิจารณาผู้ที่จะขอบวชให้ละเอียดทั้งการถามไถ่ถึงสาเหตุการบวช จำนวนครั้งที่เคยบวช “คนหน้าคักหลังลาย แลบวชมาแต่ก่อนแล้วตีถึงสามครั้ง แล้วห้ามมิให้บวชเปนอันขาด แลผู้ที่ต้องโทษถูกเขียนตีหลังลาย แต่ยังไม่ได้บวช...ให้บิดามารดาญาติพี่น้อง ญาติคนอื่น ๆ มารับรองให้มั่นคง”⁵⁸⁰ และที่สำคัญคือการประกาศให้พระอุปชฌาย์ต้องมีตราตั้งจากราชสำนักเท่านั้น

⁵⁷⁶ หอสมุดแห่งชาติ, ม.ร.5 ศ/41/10, เอกสารสมัย ร.5 ร.ศ.118, เรื่อง “สมิมิ่งเป็นปาราชิกกับอีสึก”

⁵⁷⁷ หอสมุดแห่งชาติ, ม.ร.5 ศ/41/11, เอกสารสมัย ร.5 ร.ศ.118, เรื่อง “พระครูศรีธรรมาภรณ์ เจ้าคณะเมืองชุมแสง สุบผีน”

⁵⁷⁸ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 5 (จ.ศ.1250), 124.

⁵⁷⁹ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 3, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2540), 10.

⁵⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, 10.

อนึ่ง พระสงฆ์อยู่วัดบางแลหัวเมือง ที่จะเปนอุปัชฌายะนั้น ยังไม่มีตราตั้งแห่งเจ้าพนักงานแล เจ้าคณะนั้น ก็ให้พระสงฆ์ฤาทยกมาขอตราตั้งต่อเจ้าพนักงาน เจ้าคณะจะได้ตรวจตราดูว่าจะ สมควรเปนพระอุปัชฌาย์ฤาไม่สมควร ถ้าเห็นสมควรแล้ว จะได้มีตราตั้งไปให้ตามสมควร แก่หัว เมืองที่มีวัดมากแลน้อย แล้วจะได้ชี้แจงให้ผู้ที่เป็นอุปัชฌาย่นั้นเข้าใจในหมายประกาศ ถ้า พระสงฆ์วัดบางแลหัวเมือง ที่จะเปนอุปัชฌาย่นั้น ถ้ายังไม่มีตราตั้งแลเจ้าพนักงาน แลเจ้าคณะ แล้วห้ามมิให้เปนอุปัชฌายเปนอันขาด พระสงฆ์รูปใดไม่มีตราตั้ง ชัดขึ้นขึ้นเปนอุปัชฌาย จะทำ โทษอุปัชฌายไวยาจักรนายประกันจหนัก⁵⁸¹

ประกาศพระราชบัญญัตินี้ประกาศใช้ทั่วอาณาจักร แม้ว่าจะเป็นการป้องกันเหตุที่จะเกิด จากพระสงฆ์ประพฤติผิดพระวินัยส่งผลเสียต่อพุทธจักรและภาพลักษณ์ของราชสำนักในฐานะผู้เป็น อัครพุทธศาสนูปถัมภ์ก็ตาม แต่ก็ยังมีความเกี่ยวข้องกับการบวชพระสงฆ์ซึ่งแต่ก่อนนั้นสามารถกระทำ ได้ตลอดโดยไม่มีข้อยกเว้น แต่ในสมัยนี้การที่พระอุปัชฌาย์ไม่มีตราตั้งจากราชสำนักให้เป็นพระ อุปัชฌาย์ทำให้ไม่สามารถบวชพระสงฆ์ได้และการจะได้รับตราตั้งก็จำเป็นจะต้องขอกับเจ้าพนักงานซึ่ง เป็นหน่วยงานของฝ่ายอาณาจักร “แต่วัดตามบางที่ยังไม่มีเจ้าอธิการก็ดี ฤาเจ้าอธิการถึงแก่กรรมก็ดี ผู้ที่จะเปนเจ้าอธิการขึ้นในวัดนั้นใหม่ ก็ให้ทายกแลพระสงฆ์มาขอตราตั้งต่อเจ้าพนักงานเจ้าคณะ จะ ได้มีตราตั้งไปให้แก่พระสงฆ์รูปนั้น ถ้าพระสงฆ์รูปใดที่จะเปนเจ้าอธิการยังไม่มีตราตั้งแห่งเจ้าพนักงาน เจ้าคณะแล้ว ห้ามมิให้เปนเจ้าอธิการเปนอันขาด”⁵⁸² และการไม่ปฏิบัติตามที่มีพระราชบัญญัติ ประกาศออกมาก็มีบทลงโทษอย่างหนักต่อพระอุปัชฌาย์ พระคู่สวด และไวยาวัจจรด้วย การออก พระราชบัญญัติดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าราชสำนักสยามสามารถควบคุมระบบกลไกการบวชพระสงฆ์ ได้อย่างสมบูรณ์

อีกทั้งในช่วงระยะเวลาเดียวกันราชสำนักสยามได้สถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรง ผนวชให้ช่วยควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์สามเณรให้อยู่ในความเรียบร้อยและมีการออก พระราชบัญญัติต่าง ๆ เพื่อบังคับใช้กับพระสงฆ์สามเณรให้มีวัตรปฏิบัติที่เหมาะสมเพศ จนกระทั่ง พ.ศ.2445 ราชสำนักได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้ระบุอำนาจหน้าที่ของเจ้าอาวาสในการควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของ

⁵⁸¹ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 3, 11.

⁵⁸² เรื่องเดียวกัน, 11.

พระสงฆ์ที่อยู่ตามวัดวาอารามต่าง ๆ ทั้งวัดหลวงและวัดราษฎร์ไว้อย่างชัดเจนว่า “ถ้าเจ้าอาวาสบังคับการอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติ หรือพระราชบัญญัติ และพระภิกษุสามเณรในวัดนั้นไม่กระทำตามก็ดี หรือฝ่าฝืนคำสั่งหมิ่นประมาทเจ้าอาวาสก็ดี เจ้าอาวาสมีอำนาจที่จะกระทำทัณฑกรรมแก่พระภิกษุสามเณรผู้มีความผิดนั้นได้”⁵⁸³ ในขณะที่พระราชกฤษฎีกาหรือพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ที่เป็นผู้ควบคุมหรืออยู่ในฝ่ายบริหารพุทธจักรต้องอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของมหาเถรสมาคม

สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ 1 เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ 1 เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตกา 1 เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง 1 ทั้งพระราชกฤษฎีกาเจ้าคณะรอง คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุตกา คณะกลาง ทั้ง 4 ตำแหน่งนั้น ยกเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงปรึกษาในการพระศาสนาและการปกครองบำรุงส่งเสริมชนชาติทั่วไป ข้อภาระธุระในพระศาสนาหรือในสังคมชนชาติ ซึ่งได้โปรดให้พระมหากษัตริย์ทั้งนี้ ประชุมวินิจฉัยในที่มหาเถรสมาคม ตั้งแต่ 5 พระองค์ขึ้นไป คำตัดสินของมหาเถรสมาคมนั้น ให้เป็นสิทธิ์ขาด ผู้ใดจะอุทธรณ์หรือโต้แย้งต่อไปอีกไม่ได้⁵⁸⁴

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีการประกาศพระราชบัญญัติฯ ฉบับนี้ขึ้นมาใช้ให้พุทธจักรแล้ว แต่ปัญหาสำคัญอีกประการที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อยมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ราชสำนักสยามไม่สามารถจะแก้ไขได้คือเรื่องความแยกแวกของคณะสงฆ์ต่างนิกาย การไม่ร่วมกระทำสังฆกรรมระหว่างพระสงฆ์มหานิกายและคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย แม้ว่าการศึกษาที่ผ่านมา⁵⁸⁵ จะมองว่าราชสำนักสยามในรัช

⁵⁸³ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 หมวดที่ 4 ว่าด้วยเจ้าอาวาส มาตรา 5

⁵⁸⁴ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 หมวดที่ 2 ว่าด้วยคณะใหญ่ มาตรา 4

⁵⁸⁵ สันติ บัณฑิตพรหมชาติ. “ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2527 ในการศึกษาครั้งนี้ระบุว่า พระราชกฤษฎีกาที่มีลักษณะเฉพาะในการสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ของพระองค์ที่สำคัญมี 3 ประการคือ 1. ทรงให้ความสำคัญและทำการสนับสนุนธรรมยุติกนิกายจนมีบทบาทเพิ่มขึ้นในสังคมตามลำดับ และสามารถสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันพระสงฆ์ได้เป็นอย่างดีโดยผ่านธรรมยุติกนิกาย 2. ทรงทำการอุปถัมภ์และสนับสนุนคณะสงฆ์มหานิกาย เพราะคณะสงฆ์มหานิกายเป็นคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ที่แพร่หลายอย่างกว้างขวางและมีจำนวนทั้งวัดและภิกษุสามเณรเป็นจำนวนมาก คณะสงฆ์มหานิกายจึงมีอิทธิพลอย่างสูงในสังคมไทยจนทำให้พระองค์ไม่อาจละเลยในการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับคณะสงฆ์มหานิกาย 3. ทรงพยายามแสดงบทบาทในฐานะผู้นำทางศาสนาที่เหนือกว่าคณะสงฆ์ทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและ

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สามารถจัดการแก้ปัญหานี้ได้สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชกุศโลบายในการสร้างความสัมพันธ์กับคณะสงฆ์ ทั้ง 2 นิกาย โดยไม่ก่อให้เกิดความแตกแยกระหว่างธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย แต่จะเห็นว่าในเอกสารการสร้างวัดเบญจมบพิตรได้สะท้อนให้เห็นการคงอยู่ของปัญหานี้ไว้ว่า “การผูกโบสถ์เป็นวิธีของพระซึ่งธรรมยุติกาวร้งเกี่ยวมหานิกายก็ไม่ควรจะให้เข้ามาปน”⁵⁸⁶ ปัญหาความขัดแย้งยังส่งผลเกี่ยวเนื่องกับการจัดการศึกษาของราชสำนักด้วย ในเอกสารการสร้างวัดเบญจมบพิตรเพื่อจะให้เป็นสถานศึกษาสำคัญของคณะสงฆ์นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นองค์ประธานในการจัดสร้าง มีพระราชปรารภถึงความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาที่เกิดขึ้นระหว่างคณะสงฆ์ทั้ง 2 นิกายว่า

เรื่องสร้างวัดนี้ ฉันไปเกิดมีทิฐิขึ้นมาเสียแล้ว แรกที่คิดจะสร้างได้เล่าให้กรมหมื่นวชิรญาณฟัง ดูท่านเข้ามาพลอยกุสัจด้วย แต่ไปภายหลังจะไปคิดเห็นอย่างไรเมื่อหาหรือเรื่องจะจัดการเล่าเรียนท่านออกสับต ะไป เหมือนกับจะรวางว่าเปนพลอยช่วยเกื้อกูลความรุ่งเรืองของมหานิกาย จึงเปนอันว่าได้ตั้งใจเสียแล้วว่าจะไม่ให้มหานิกายขึ้นหน้าธรรมยุติ ที่จะช่วยจัดการอย่างไรไม่ได้ เว้นไว้แต่อยากเรียนก็ให้มาอยู่วัดรังสี วัดพลับพลาไชย ฤาวัดนองค์ เมื่อเปนเช่นนั้นจะสร้างวัดนี้ขึ้นมาทำไม ถ้าจะเดินทางนั้นก็ต้องไปรับเปนกระโถนวัดมังกุฎกระษัตริย์ ฉันทนไม่ไหวที่ว่าทั้งนี้ก็ด้วยเห็นว่ามหานิกายคงจะจัดการเล่าเรียนไม่ได้ ฉันก็เกิดทิฐิขึ้นมาบ้าง จะจัดการมหานิกายล้วน ไม่ให้เกี่ยวกับธรรมยุติเลย⁵⁸⁷

ในการแก้ปัญหาพระสงฆ์ 2 นิกาย ไม่รวมสังฆกรรมหรือลงสวดมนต์ร่วมพระอุโบสถนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามแก้ปัญหาโดยทรงเผด็จพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ชำระพระปาติโมกข์เพื่อให้พระสงฆ์ทั้ง 2 นิกายใช้สวดร่วมกัน โดยใช้ชื่อหนังสือว่า “พระอุกโต ปาติโมกข์”⁵⁸⁸ และพิมพ์พระราชทานเนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

มหานิกาย เพื่อสร้างความยอมรับในพระองค์ให้เกิดขึ้นในคณะสงฆ์และทำการควบคุมคณะสงฆ์ให้อยู่ร่วมกันอย่างปกติ พระราชกุศโลบายทั้ง 3 ประการดังกล่าวได้เป็นปัจจัยที่ช่วยให้สถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยของพระองค์ และรัชสมัยต่อมา มีเสถียรภาพที่มั่นคง และยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสถาบันสงฆ์อีกหลายประการในเวลาต่อมา โดยเฉพาะบทบาทของธรรมยุติกนิกายในสถาบันสงฆ์และการมีส่วนร่วมในกิจการบ้านเมืองต่าง ๆ

⁵⁸⁶ ประมวลเอกสารสำคัญ เนื่องในการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม, 8.

⁵⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, 33-34.

⁵⁸⁸ พระอุกโต ปาติโมกข์ (พระนคร : บางกอกประสิทธิ์การ, ร.ศ.114 (พ.ศ.2438)

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวิสุทธิมหาราช เมื่อ พ.ศ.2438 อย่างไรก็ตาม ปัญหาความแตกแยกของคณะสงฆ์ก็ยังคงปรากฏอยู่อย่างต่อเนื่อง แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ขึ้น เมื่อ พ.ศ.2445 ซึ่งเป็นการยอมรับให้ธรรมยุติกนิกายเป็นนิกายที่ถูกต้องตามกฎหมายของพุทธศาสนาแบบสยามและพระราชบัญญัติฉบับนี้มีผลบังคับใช้โดยไม่เกี่ยวข้องกับนิกายสงฆ์ คือ พระสงฆ์ทุกนิกายต้องอยู่ภายใต้พระราชบัญญัติฉบับนี้ แต่ในมาตรา 3 ก็ยังคงอธิบายถึงข้อยกเว้นในกิจของสงฆ์ไว้ว่า “กิจและลัทธิเฉพาะในนิกายนั้น ๆ ซึ่งเจ้าคณะหรือสังฆนายกในนิกายนั้นได้เคยมีอำนาจว่ากล่าวบังคับมาแต่ก่อนประการใด ก็ให้คงเป็นไปตามเคยทุกประการ”⁵⁸⁹ และวัตรปฏิบัติที่แตกต่างระหว่างคณะสงฆ์มหานิกายและคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายจนไม่สามารถร่วมกระทำสังฆกรรมในพระอุโบสถเดียวกันได้นั้นก็ยังคงปรากฏให้เห็นอยู่จนกระทั่งปัจจุบัน

การแก้ไขปัญหาพระสงฆ์มีวัตรปฏิบัติที่ไม่เหมาะสมไม่ควรโดยการควบคุมดูแลของมหาเถรสมาคมซึ่งราชสำนักสยามเป็นผู้ให้การอุปถัมภ์และมีพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชกับทั้งพระราชอาคันตุกะที่มีความสนิทสนมกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลายรูปอยู่ในมหาเถรสมาคม นอกจากจะทำให้ตั้งพระสงฆ์เข้าสู่ระบบราชสำนักสยามอันเป็นการลดบทบาทหน้าที่ในการจัดกิจการเพื่อควบคุมดูแลความเรียบร้อยในพุทธจักรของราชสำนักสยามแล้ว ยังเป็นการสลายความเป็นเอกเทศของคณะสงฆ์เพื่อให้เป็นส่วนหนึ่งของฝ่ายอาณาจักรอีกด้วย ขณะเดียวกันราชสำนักสยามก็ยังทำหน้าที่เป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ รวมถึงการสนับสนุนและการจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อให้เกิดความรู้เรื่องของพุทธจักรสยามอยู่อย่างต่อเนื่องด้วย

4.3.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามเป็นการส่งเสริมการศึกษาด้านภาษาบาลีและพระปริยัติธรรม ทำให้คณะสงฆ์มีคุณภาพทั้งความรู้ด้านพระธรรมวินัย พระปริยัติธรรมและความรู้เรื่องภาษาบาลี พระสงฆ์เหล่านี้จะได้รับผลประโยชน์จากการแต่งตั้งให้

⁵⁸⁹ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 สมัยรัชกาลที่ 5” ใน **พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ และกฎหมายมหาเถรสมาคม** (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2541.พิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 70 พรรษา 5 ธันวาคม 2540) หน้า 13 ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม เขตพระนคร กรุงเทพฯ ได้รับพระราชทานเลื่อนชั้นสมณศักดิ์เป็นพระราชอาคันตุกะชั้นเทพ ที่ พระเทพเวที, 51

ดำรงสมณศักดิ์ที่สูงขึ้น มีเกียรติยศและลาภสักการะเพิ่มมากขึ้น ขณะที่ราชสำนักซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ก็จะสามารถควบคุมดูแลคณะสงฆ์หรือตั้งคณะสงฆ์เข้ามาสู่ภายใต้การควบคุมของราชสำนักเนื่องจากการสถาปนาพระสงฆ์ขึ้นดำรงสมณศักดิ์ต่าง ๆ ตามที่ราชสำนักกำหนด ขณะเดียวกันผลประโยชน์ที่ราชสำนักสยามได้รับจากการส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์นั้นมีทั้งภาพลักษณ์ของพุทธศาสนาที่รุ่งเรืองและความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยาม

แต่ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผลกระทบจากการที่พระสงฆ์มีโอกาสรับราชการในหน่วยงานต่างๆ ทำให้พระสงฆ์บางส่วนมุ่งเน้นการศึกษาเพื่อเข้าทำราชการซึ่งไม่ตรงกับความต้องการของราชสำนัก ทำให้ราชสำนักต้องคุมการศึกษาและช่องทางการหาผลประโยชน์ทางการศึกษาของคณะสงฆ์ ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักสยามได้ให้พระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถเหล่านั้นช่วยในกิจการของฝ่ายอาณาจักรด้วย กล่าวคือ การจัดการศึกษาตามหัวเมืองต่าง ๆ รวมถึงการขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนา ดังนั้น หากมองการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในแต่ละช่วงสมัยจะเห็นความสลับเนื่องแต่ก็จะสังเกตได้ถึงความเข้มงวดที่แตกต่างกัน ทั้งจากบริบททางสังคม สภาพเศรษฐกิจ รวมถึงนโยบายทางการเมือง ในการศึกษานี้แบ่งออกเป็น 2 ช่วงเวลา คือ

4.3.2.1 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม พ.ศ.2394-2430

4.3.2.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม พ.ศ.2430-2442

การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามได้กระทำอย่างต่อเนื่องจนทำให้มีพระสงฆ์ที่มีความรู้ในพระปริยัติธรรมเป็นจำนวนมากและมีผลสืบเนื่องทำให้กรุงเทพฯ ที่มีสถานภาพของการเป็นศูนย์กลางแห่งการศึกษาและแหล่งความรู้ทางพุทธศาสนา พระปริยัติธรรม และภาษาบาลี ได้รับการยอมรับจากพระสงฆ์ทั้งภายในอาณาจักรและหัวเมืองประเทศราชต่าง ๆ รอบอาณาจักรต่างเดินทางเข้ามาเพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีกันเป็นจำนวนมาก เนื้อหาและรายละเอียดในการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ในแต่ละช่วงสมัยมีดังนี้

4.3.2.1 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม พ.ศ.2394-2430

การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในช่วง พ.ศ.2394-2430 ราชสำนักสยามดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง ไม่มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการเรียนการสอนหรือการสอบวัดภูมิความรู้

ทางด้านพระปริยัติธรรม รวมถึงการพระราชทานสมณศักดิ์และการพระราชทานนิตยภัตสำหรับพระสงฆ์สามเณรเปรียญก็ยังคงปฏิบัติสืบเนื่องต่อมา “พระราชทรัพย์ที่ทรงพระราชอุทิศถวายแด่พระราชอาณา พระฐานานุกรมเปรียญ พระสงฆ์อันดับเดือนหนึ่ง ๆ เป็นเงินตรา 67 ชั่งเศษ ปีหนึ่งเป็นเงินตรา 804 ชั่งเศษ”⁵⁹⁰ แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อเนื่องมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระสงฆ์สามเณรเปรียญสึกและมีความประสงค์เข้ารับราชการทำงานในกรมกองต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก⁵⁹¹ ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชปริวิตกว่าจะทำให้พระสงฆ์สามเณรสึกออกมาเข้ารับราชการในกรมกองต่าง ๆ จนไม่มีพระสงฆ์ทรงภูมิความรู้และที่สำคัญการกระทำดังกล่าวยังเป็นการสร้างภาพลักษณ์ของพุทธจักรที่ราชสำนักสยามสนับสนุนอยู่นั้นให้เกิดความมัวหมองด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเรื่องพระสงฆ์ที่จะสึกมารับราชการ ในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ฉบับที่ 33 พ.ศ.2397 มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า

ครั้งบัดเดี๋ยวนี้ พระราชาคณะ พระครู ฐานานุกรม เปรียญบาทองค์ที่เป็นโลกัษณาสัยใจมักบาป แสวงหาแต่ลาภสักการแลยศถาไฉน เทียวประจบปากตัวในเจ้าขุนนางกว้างขวางในกรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม กรมท่า ด้วยคิดว่าท่านเหล่านั้นมีบุญวาสนาจะช่วยกราบทูลพระกรุณาให้สึกออกมาเป็นขุนนาง...อย่าคิดเลย เหนื่อยเปล่า เพราะว่าจะต้องพระราชประสงค์แต่คนที่มีชาติตระกูลเป็นบุตรขุนนางในตำแหน่งกรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม กรมท่า⁵⁹²

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงห้ามไม่ให้พระสงฆ์สามเณรเปรียญที่สึกมาเข้ารับราชการในกรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม กรมท่า แต่ก็ยังอนุโลมให้เข้ารับราชการในกรมลูกขุน กรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต และกรมสังฆการี⁵⁹³ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนับเป็นกระบวนการในการเลื่อนชั้นทางสังคมจากสามัญชนขึ้นไปเป็นกลุ่มขุนนางราชสำนักที่เป็นชนชั้นปกครองเห็นผลอย่างชัดเจน จึงทำให้ปัญหาที่เกิดขึ้นนี้ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงแก้ปัญหาโดยการให้พระสงฆ์สามเณรเปรียญที่สึกมาหวังจะรับราชการเป็น

⁵⁹⁰ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 39.

⁵⁹¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 40.

⁵⁹² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 40.

⁵⁹³ เรื่องเดียวกัน, 40.

ไพร่หลวงโรงพิมพ์ ดังปรากฏในประกาศรับสั่ง “เรื่องพระราชอาณัติฐานา เปรียญ สึกมากเกินไป จะต้องเข้าเดือนทำการพิมพ์” ว่า

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระราชอาณัติ เปรียญสึกน้อยไม่มากนัก ในเดี๋ยวนี้นี้พระราชอาณัติ เปรียญสึกมาก มีบาญชีได้ถึง 60 เศษ แปลกกว่าแต่ก่อน ตั้งแต่นี้ต่อไป ถ้าพระราชอาณัติ เปรียญสึกออกจะโปรดฯ ให้เป็นไพร่หลวงโรงพิมพ์แล้วจะได้จำไว้กว่าจะได้นายประกัน เมื่อได้นายประกันแล้ว จะให้เข้าเดือนทำการพิมพ์ ถ้าไปเดินกับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตำแหน่งใด ๆ ให้มากราบทูลขอ ก็มีได้พระราชทานเลย แล้วจะลงพระราชอาณัติแก่ผู้ไปเดิน 50 ที่ พระราชอาณัติ เปรียญทั้งปวงจงได้รู้ดังคำประกาศนี้ทั่ว ๆ ทุกองค์ตามรับสั่ง⁵⁹⁴

ปัญหาดังกล่าวมีผลต่อการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ด้วย ทำให้การสอบเปรียญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้จัดขึ้นบ่อยครั้งเท่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่งผลให้จำนวนพระสงฆ์สามเณรเปรียญลดจำนวนลง ครั้นเมื่อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดสอบพระปริยัติธรรมขึ้น ณ วันศุกร์ ขึ้น 9 ค่ำ เดือน 9 ปีวอก พ.ศ.2403 ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท รับสั่งว่า “พระสงฆ์สามเณรเปรียญเอกโทตรี จัตวา ซึ่งได้รับพระราชทานนิตยภัตไตรปิฏยนั้น เลื่อนที่ขึ้นเป็นพระราชอาณัติ พระครูฐานานุกรม และสึกจากพระพุทธศาสนา ถึงแก่กรรมก็มีบ้าง พระสงฆ์สามเณรเปรียญน้อยไป ทรงพระราชดำริให้กรมหมื่นบวรรังษีและพระราชอาณัติผู้ใหญ่ 23 รูป สอบไล่พระคัมภีร์พระสงฆ์สามเณร”⁵⁹⁵ แต่ด้วยช่องทางที่สะดวกในการเข้ารับราชการสำหรับผู้ที่ไม่ได้สอบเข้าสายที่มาจากตระกูลขุนนางโดยวิธีการเป็นพระสงฆ์สามเณรเปรียญแล้วสึกออกมารับราชการ ทำให้เกิดปัญหาการทุจริตในการสอบเปรียญขึ้น “มีเรื่องเล่ากันว่าเปรียญองค์ใดเป็นที่ชอบพอของพระธรรมการ”⁵⁹⁶ แล้ว พระ

⁵⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, 52.

⁵⁹⁵ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา, 247.

⁵⁹⁶ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า พระธรรมการ (ศุข) เป็นผู้ชำนาญเปรียญธรรม มีชื่อเสียงว่าเป็นผู้แปลหนังสือดีและได้เป็นเปรียญ 9 ประโยค และเป็นพระราชอาณัติที่พระญาณรักขิต ลาสิกขาเข้ารับราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา, 245.

ธรรมเนียมการลอบข่มหนังสือให้ในเวลาที่คุณอยู่เนื่อง ๆ”⁵⁹⁷ จากปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้เห็นว่าการที่ พระสงฆ์สามเณรเปรียญสิกขาภิธานนบเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้การจัดการศึกษา ของคณะสงฆ์ในช่วงเวลานี้ แม้จะดำเนินกระบวนการต่าง ๆ สืบเนื่องเรื่อยมาแต่ราชสำนักก็ไม่ได้ สนับสนุนเหมือนอย่างในช่วงเวลาที่ผ่านมา ผนวกกับปัญหาทางการเมืองจากชาติตะวันตกที่เข้ามา หลายระลอกทำให้ราชสำนักต้องปรับตัวหลาย ๆ ด้านพร้อมกัน ทำให้พระสงฆ์จำนวนมากหันไปทำ การค้าและประกอบธุรกิจ ซึ่งจะสังเกตได้ว่าในช่วงระยะเวลานี้เป็นช่วงที่เริ่มมีการปลูกบ้านเรือนบน ที่ดินของวัดเพื่อให้ราษฎรเช่าอาศัย รวมถึงการให้เช่าที่ดินวัดในการประกอบกิจการทางการค้า

อย่างไรก็ตาม ราชสำนักสยามในสมัยต่อมาได้สนับสนุนการศึกษาของพระสงฆ์เป็นอย่างมาก และได้ใช้พระสงฆ์สามเณรที่มีความรู้ความสามารถเหล่านั้นช่วยในการวางรากฐานการศึกษาของ ฝายอาณาจักรพร้อมทั้งการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาของราชสำนักด้วย

4.3.2.2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามใน พ.ศ.2430-2442

ในช่วงระยะเวลาที่ราชสำนักสยามกำลังดำเนินการปฏิรูปกิจการบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความทัดเทียมกับนานาอารยประเทศตะวันตก กิจการอย่างหนึ่งที่ราชสำนักสยามพยายาม จัดทำก็คือการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานสำหรับพลเมืองของอาณาจักร ซึ่งเป็นกิจการที่จำเป็นต้องสร้าง บุคลากรทางการศึกษาเพื่อรองรับการขยายตัวของโรงเรียน พระสงฆ์สามเณรที่มีความรู้เป็นกลุ่ม บุคคลที่ราชสำนักจะขอความร่วมมือในการช่วยขยายการศึกษา ราชสำนักสยามจึงต้องสร้างความรู้ ของพระสงฆ์ให้ไปในทิศทางเดียวกันและสนับสนุนการเรียนเพื่อให้มีพระสงฆ์สามเณรเปรียญเพิ่ม มากขึ้นโดยผ่านกระบวนการศึกษาในรูปแบบที่ราชสำนักสยามจัดวางไว้ คือ การศึกษาในระบบโรงเรียน สงฆ์หรือวิทยาลัยสงฆ์

ราชสำนักสยามจัดตั้งวิทยาลัยสงฆ์ขึ้น เมื่อ พ.ศ.2430 โดยย้ายสถานที่สอนพระปริยัติ ธรรมจากศาลาบอกพระปริยัติธรรมภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เขตพระราชนิเวศน์ใน พระบรมมหาราชวังให้ไปตั้งที่วัดมหาธาตุ เพื่อใช้สำหรับเป็นที่เล่าเรียนทั้งของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย และคฤหัสถ์ เรียกว่า มหาธาตุวิทยาลัย “สำหรับมหาธาตุวิทยาลัย เพื่อเป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติ ลัทธธรรมแลวิชาชั้นสูงสืบไปภายหน้า พระราชทานเปลี่ยนนามใหม่ว่า “มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย”

⁵⁹⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา, 245.

เพื่อให้เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศสืบไป”⁵⁹⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริว่า

จำเดิมแต่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ บรมราชาภิเศกแล้วมาได้ทรงทูลบำรุงพระพุทธศาสนา ให้ถาวรรุ่งเรืองเจริญขึ้นโดยลำดับ แต่พระสัทธรรมในพระบรมพุทธศาสนานี้ ย่อมมีเหตุปัจจัยอาศัย กันแลกัน เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเจริญแพร่หลายอยู่ พระปฏิบัติสัทธรรมจึงจะเจริญไปพลได้ เมื่อพระ ปฏิบัติสัทธรรมไปพลอยู่ พระปฏิเวธสัทธรรมจึงจะสมบูรณ์ได้ พระปริยัติสัทธรรมย่อมเป็นรากเหง้า เค้ามูลแห่งพระศาสนา ๆ จะดำรงอยู่แลเจริญขึ้นก็ด้วยพระปริยัติสัทธรรม การที่จะบำรุงพระปริยัติ สัทธรรม อันเป็นรากเหง้าของพระพุทธศาสนาให้ไพศาลบริบูรณ์ยิ่งขึ้นก็ย่อมอาศัยการบำรุงให้มีผู้ เล่าเรียน แลที่เล่าเรียนให้สะดวกยิ่งขึ้น

การเล่าเรียนพระปริยัติสัทธรรม ที่เป็นไปอยู่ในเวลานั้น ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดการบำรุงทั่วไป ทุกพระอาราม แต่ยังหาเป็นอันนับว่าบริบูรณ์แท้ไม่ เพราะเป็นแต่สถานที่เล่าเรียนในชั้นต้น จึงทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งวิทยาลัยที่จะเล่าเรียนพระไตรปิฎกแล้ววิชาชั้นสูงขึ้น 2 สถาน ๆ หนึ่ง เป็นที่เล่าเรียนของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ให้ตั้งที่วัดบวรนิเวศวรวิหาร พระอารามหลวง พระราชทานนามว่า มหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกสถานหนึ่ง เป็นที่เล่าเรียนของพระสงฆ์ฝ่าย มหานิกาย ได้ ตั้งไว้ที่วัดมหาธาตุราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวงนี้ มีนามว่า "มหาธาตุวิทยาลัย" ได้เปิดการเล่า เรียน เมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ ศก 108 สืบมา แต่สังฆิกเสนาสน์สำหรับมหาธาตุ วิทยาลัยนี้ ยังไม่เป็นที่สมควรแก่การเล่าเรียน ในสมัยที่การเรียนเจริญขึ้นสืบมานี้

จึงทรงพระราชดำริที่จะทรงสร้างสังฆิกเสนาสน์สำหรับมหาธาตุวิทยาลัยนี้ขึ้นใหม่ให้เป็น สถานอันสมควรแก่การเล่าเรียน⁵⁹⁹

พระราชดำรินี้สะท้อนถึงความไม่ลงรอยของคณะสงฆ์ทั้ง 2 นิกายอย่างชัดเจน ปัญหาใน การคณะสงฆ์ระหว่างมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย ทำให้ราชสำนักต้องตั้งวิทยาลัยสงฆ์สำหรับ

⁵⁹⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 1 มกราคม จุลศักราช 1265 – 31 ธันวาคม จุลศักราช 1266 พุทธศักราช 2446-2447, 265-268.

⁵⁹⁹ “การก่อพระฤกษ์สังฆเสนาสน์ราชวิทยาลัย” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 13 แผ่นที่ 25 วันที่ 25 กันยายน รตนโกสินทร์ศก 115 , 265-268.

พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย แม้ว่าในช่วงเวลานั้นจะมีพระสงฆ์ที่เป็นธรรมยุติกนิกายทั่วพระราชอาณาจักรไม่เกิน 600 รูป⁶⁰⁰ แต่ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนามหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นเพื่อเป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย มหามกุฏราชวิทยาลัยเริ่มดำเนินการตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2436

การจัดการศึกษาของวิทยาลัยสงฆ์ซึ่งเป็นแหล่งเล่าเรียนพระปริยัติธรรมชั้นสูงของพระสงฆ์สามเณร⁶⁰¹ ดำเนินการควบคู่ไปกับการศึกษาของเด็กชายชาวสยาม⁶⁰² เรียกว่าโรงเรียนหนังสือไทยซึ่งสอนทั้งวิชาการเขียนอ่านหนังสือไทย พระพุทธศาสนาและวิชาเลขควบคู่กันไป⁶⁰³ การตั้งสถานศึกษาของพระสงฆ์ไม่ได้มุ่งหวังเพียงให้พระสงฆ์มีความรู้แต่ในทางพระปริยัติธรรมเท่านั้นแต่ยังมีความเกี่ยวเนื่องกับการจัดการศึกษาในอาณาจักรที่ราชสำนักสยามกำลังวางระบบระเบียบให้กระจายไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วอาณาจักร และพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ที่มีบทบาททางสังคมและนับว่าเป็นครูตามธรรมเนียมการศึกษาของสยามมาแต่เดิม ในช่วงเวลานี้ยังคงทำบทบาทหน้าที่เหล่านั้นซึ่งอยู่ในคำอธิบายคุณประโยชน์ทั้ง 3 ประการของการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย หนึ่งในคุณประโยชน์ตามที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้คือ “เป็นธรรมเนียมมาในประเทศของเราว่าวัด

⁶⁰⁰ ประมวลเอกสารสำคัญ เนื่องในการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม, 8.

⁶⁰¹ การสอบปริยัติธรรมของสำนักมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้นมี 2 อย่าง คือ ปริยัติธรรมสำหรับฝ่ายสยามและปริยัติธรรมสำหรับฝ่ายรามัญ ซึ่งจะมีเนื้อหาที่ใช้ในการสอบแตกต่างกัน

⁶⁰² ในช่วงเวลานั้นการศึกษาของฝ่ายอาณาจักรได้รับการพัฒนาขึ้น แนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาแตกต่างกันไปจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ว่า ในหนังสือโบราณศึกษาซึ่งแต่งโดยพระยาปริยัติธรรมธาดา เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งขุนประเสริฐอักษรนิติ์ (แพ ตาละลักษมณ์) ซึ่งเป็นพระอาจารย์ของพระบรมวงศานุวงศ์ ตีพิมพ์ในหนังสือจริยฐานปีที่ 5 เล่ม 4 และเล่ม 5 เมื่อ พ.ศ.2439 กล่าวให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษาไว้ว่า “ถึงลูจะมียศศักดิ์สูงหรือเผ่าพงศ์วงศ์วานสูงก็ดี หรือรูปโฉมโนมพรรณงามก็ดี ถ้าไม่รู้วิชาก็นับเอาเป็นคนตีไม่ได้ ดอกไม้ทั้งหลายมีดอกทองกวาวเป็นต้น ซึ่งมีแต่สีไม่มีกลิ่นก็ไม่สู้ดอกไม้ที่หอมไม่งามนั้นได้ คนที่เป็นเชื้อตระกูลก็ดี คนที่มียศศักดิ์ก็ดี คนที่มีสมบัติก็ดี คนที่มีรูปร่างก็ดี ถ้ามีวิชาความรู้ด้วยก็รับว่าดีจริงแท้” ใน **โบราณศึกษาวิธีสอนหนังสือไทยการสร้างประสิทธิภาพในการเรียน** (นครหลวง: กรมศิลปากร, 2515. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พ.ต.หลวงบรรหารศุภวาท วันที่ 6 มีนาคม 2515), 40.

⁶⁰³ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน **60 ปี สมเด็จพระญาณวโรดม กับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย** (นครปฐม : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2553. พิมพ์เนื่องในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระญาณวโรดม (ประยูร สนตงกูรเถร) วันที่ 20 มีนาคม พ.ศ.2553 ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส), 1-19.

เป็นที่เล่าเรียนศึกษาวิชาหนังสือไทยและเลขของเด็กชาวเมืองทั้งหลาย บิดามารดาญาติผู้ใหญ่ของเด็ก เมื่อเห็นเด็กมีอายุสมควรเรียนหนังสือและเลขได้แล้ว ก็พาไปฝากพระในวัดนั้น ๆ เพื่อให้ฝึกสอน แต่ การฝึกสอนนั้นต่างครูต่างอาจารย์กัน ถ้าครูที่เข้าใจในการฝึกสอนและเอาใจใส่ ทั้งเด็กก็เป็นคนฉลาดมี อุตสาหะก็เรียนรู้อได้ดี ถ้าครูไม่ฉลาดในการสอนหรือไม่เอาใจใส่ก็ดี เด็กเป็นคนโง่หรือเกียจคร้านก็ดี ก็รู้ ไม่ได้ดี”⁶⁰⁴

ภารกิจประการหนึ่งของวิทยาลัยสงฆ์ที่จัดตั้งขึ้น คือ “สอนหนังสือไทยและเลข และฝึก กิริยาเด็กให้เรียบร้อย สอนให้รู้จักดีและชั่วตามสมควร”⁶⁰⁵ ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลและเนื้อหาที่ผู้เรียน ใช้สอนในช่วงแรกของการศึกษาที่จะต้องเรียนวิชาหนังสือและวิชาเลข⁶⁰⁶ ตามที่ราชสำนักสยามให้จัด ขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อ “ได้เล่าเรียนศึกษาวิชาหนังสือไทยให้รู้โดยละเอียดตามแบบที่ถูกต้อง”⁶⁰⁷ และ การศึกษาของพระสงฆ์เป็นสิ่งที่ทำให้ราชสำนักสยามสามารถขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมไปยังหัว เมืองประเทศราชด้วย โดยใช้ความรู้ทางโลกคือวิชาหนังสือไทยและวิชาเลข ควบคู่กับกิจการทางพุทธ ศาสนาที่มีทั้งการใช้พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย หนังสือเทศนา หนังสือสวดมนต์ และคู่มือเกี่ยวกับ วัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์สยาม ดำเนินกิจการต่าง ๆ โดยพระสงฆ์ซึ่งเป็นชนชั้นที่ผู้คนในสังคมให้ความ เคารพนับถือ เช่น เมืองเขมร “ได้แนะนำชี้แจงให้ราษฎรทราบถึงคุณประโยชน์ของวิชาหนังสือไทย ทาครูมาช่วยสอนหนังสือไทยในวัดหลายแห่ง ทำให้การศึกษาเล่าเรียนและการศาสนาในเมืองพระ ตะบองเจริญก้าวหน้าขึ้น”⁶⁰⁸ ซึ่งครูผู้สอนก็คือพระสงฆ์ชาวเมืองพระตะบองที่เคยเข้ามาศึกษาใน กรุงเทพฯ อันเป็นผลมาจากที่ราชสำนักสยามพยายามสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้พุทธ ศาสนาจนพระสงฆ์จากหัวเมืองต่าง ๆ เดินทางเข้ามาศึกษากันเป็นจำนวนมาก หรือหัวเมืองประเทศ ราชล้านนาที่ใช้พระสงฆ์ที่มีความรู้ทางพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีขึ้นไปจัดกิจการพุทธศาสนาใน เมืองเชียงใหม่จนสามารถทำให้คณะสงฆ์เชียงใหม่ยอมอยู่ภายใต้การปกครองของคณะสงฆ์สยาม

⁶⁰⁴ สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา, 264.

⁶⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, 268.

⁶⁰⁶ โบราณศึกษาวิธีสอนหนังสือไทยการสร้างประสิทธิภาพในการเรียน, 18-36.

⁶⁰⁷ “ประกาศโรงเรียน” ใน เอกสารชั้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2428-2465 (กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2535), 8.

⁶⁰⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.47/93 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “พระยาวิจิตรวงษ์วุฒิไกรถึงกรม ขุนสมมติอมรพันธ์ 14 กันยายน ร.ศ.124”

สถานศึกษาของพระสงฆ์ที่สำคัญอีกแห่ง คือ วัดเบญจมบพิตร ซึ่งได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อ ร.ศ.118 (พ.ศ.2442) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นวิทยาลัยสงฆ์ที่เป็นแหล่งความรู้สำคัญทางด้านพุทธศาสนา “ด้วยตามความคิดที่จะจัดการวัดเบญจมบพิตรให้เป็นคอกเลข จึงจำเอนจะต้องขยายจำนวนพระขึ้นเปน 25 รูป ทั้งโปรเพชเซอร์...การเปรียญนี้ใช้เช่นฮอลของคอกเลขเปนที่ประชุมสอบไล่เปนต้น จึงต้องให้เปนที่กว้างขวาง งดงาม”⁶⁰⁹ การสร้างวัดเบญจมบพิตรเพื่อให้เป็น “คอกเลข” หรือสถานศึกษาชั้นสูงสำหรับพระสงฆ์สามเณรตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยไว้นั้น สันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลทางความคิดจากการเสด็จประพาสยุโรปใน พ.ศ.2440

วิทยาลัยสงฆ์แห่งนี้ถือเป็นรากฐานในการพัฒนาด้านการศึกษาของสยาม จะเห็นได้ว่าทรงมีพระราชดำริให้มีสิ่งปลูกสร้างเพื่อใช้สำหรับการศึกษาโดยใช้วัสดุคุณภาพสูง ภูมิสถาปัตย์ ล้วนสร้างขึ้นจากไม้สักซึ่งมีต้นทุนในการจัดสร้างที่สูงมาก ทำให้ต้องระดมทุนจากพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางร่วมบริจาคสร้าง อีกทั้งยังมีพระราชประสงค์ให้เป็นที่รวบรวมพระไตรปิฎกต่าง ๆ ทั้งของสยามพม่า เขมร ญี่ปุ่น และหนังสืออื่น ๆ ในพุทธศาสนาทั้งอักษรขอม อักษรไทย รวมถึงอักษรพม่าที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดคณะสงฆ์ไปคัดลอกพระไตรปิฎกอักษรพม่าที่มีอยู่ในหอหลวงกรุงมณฑลพะเยามาไว้ที่หอสมุดแห่งนี้⁶¹⁰ สำหรับเป็นแหล่งศึกษาพระปริยัติธรรมและข้อมูลทางพุทธศาสนาต่าง ๆ โดยให้จัดตั้ง “หอสมุดพุทธศาสนสังคหะ”⁶¹¹ ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริสั่งเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ทรงมอบหมายให้เป็นผู้จัดหาหนังสือเข้าหอสมุดแห่งนี้ว่า

หนังสือที่วัดเบญจมบพิตรนี้ คิดจะเก็บบรรดาหนังสือเก่าซึ่งไม่มีเจ้าของหวงแหนตามที่จะได้ทั้งสิ้น แต่อย่าให้ไปว่ากล่าวขอร้องให้เจ้าของอดใจไม่ให้ได้ ต่อฉบับใดขาดจึงสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่ บรรดาหนังสือไม่ว่าอรรถกถา ฎีกา โยชนา แลตำราเรียนซึ่งจะหาฉบับได้ ถ้าได้ฉบับเดิมก็จะเอาฉบับเดิม ถ้าไม่ได้ฉบับเดิมขอยืมมาคัดลอกให้หมด ไม่เลือกว่าเนื้อว่าเปลือก

⁶⁰⁹ ประมวลเอกสารสำคัญ เนื่องในการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม, 32.

⁶¹⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศ.6/17 เอกสารรัชกาลที่ 5, เรื่อง “พระไตรปิฎกและสิ่งของต่าง ๆ สำหรับพอพระพุทธานสังคหะวัดเบญจมบพิตร”

⁶¹¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศ.6/62 เอกสารรัชกาลที่ 5, เรื่อง “พระไตรปิฎกและสิ่งของต่าง ๆ สำหรับพอพระพุทธานสังคหะวัดเบญจมบพิตร”

บรรดาหนังสือต่างประเทศที่แต่งขึ้นว่าด้วยพระพุทธศาสนา ฤๅตัวบาฬีวรรณคดีที่จะซื้อจะสั่ง ได้จะต้องการหมดทั้งสิ้น ซึ่งเจ้าพระยาภาสกรับมาจะช่วยจัดซื้อพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์พม่า แลที่ตีพิมพ์ตัวโรมัน ตีพิมพ์ตัวเทวนาครีทั้งหมดนั้น ขอบใจแล้วขอให้ช่วยหาแลเย็บเล่มมีตราตามที่ว่า แต่ตรานั้นขอให้เปนนียี่ห้อวัดเบญจมพิตร คือเลข 5 มีเกี้ยวอดข้างบน ถ้าจะมีตราพระราชินีก็ขอให้มีอีกด้านหนึ่ง

หนังสือฝรั่งแต่งที่ว่าด้วยเรื่องพระพุทธศาสนา ไม่ใช่มีชันนารีแต่งค่า และหนังสือที่พวกญี่ปุ่นแต่ง ลังกาแต่ง ขอให้เก็บทั้งหมดด้วย ถ้าได้ฉบับจีนด้วยสักฉบับ 1 ก็จะได้ อนึ่ง ลานทองแดงปิดทองตัวรักเกลี้ยงที่พระมอญพอใจมาให้อ้อย ๆ เข้าใจว่าอยู่ในมิวเซียมทั้งนั้น ลานเช่นนี้จะขอไปเก็บไว้ที่วัดเบญจมพิตรทั้งสิ้น หนังสือที่เขียนใบปรกนี้น้ำไม่ว่าเก่าคร่ำคร่าอย่างไร ยิ่งเก่ายิ่งดี ขอให้เก็บให้หมดตามที่จะหาได้

หนังสือฝรั่งที่สืบค้นว่าเรื่องพระพุทธศาสนา เช่น เยอนัล ของ รอยแยลเอเซียติก โซไซเอตี (Journal of The Royal Asiatic Society) ก็จะต้องการด้วย ทั้งเรื่องเจดีย์ฐานในเมืองลังกาแลไรต่าง ๆ ตามแต่จะหาได้ ตลอดจนวีลอปติลลอสที่มีสเตออาลาสเตอแตง ไสโตอพออาเซีย ซึ่งมีสเตออาโนลด์แตง จะต้องการทั้งหมด

รวบรวมใจความว่าจะตั้งเป็ไลเบรารีของพระพุทธศาสนาแห่งหนึ่ง ซึ่งจะเก็บรวบรวมหนังสือเพิ่มเติมอยู่เป็นนิตย์ ถ้าจะกล่าวได้ว่าบรรดาหนังสือเรื่องพระพุทธศาสนาเป็อันค้นได้ที่วัดเบญจมบพิตรทุกอย่าง⁶¹²

วัดเบญจมบพิตรยังเป็นแหล่งผลิตหนังสือที่สำคัญ อาทิ หนังสือเบญจศีลเบญจธรรม หนังสือเทศนา หนังสือสวดมนต์ หนังสือธรรมจักขุ ซาดกเรื่องต่าง ๆ ทั้งนี้หนังสือเทศนาและหนังสือสวดมนต์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์และแจกจ่ายไปตามพระอารามหลวงและอารามราษฎร์ทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งนับเป็หนังสือภาษาไทยที่ใช้เป็แบบแผนของบรรดาพระสงฆ์ทั่วอาณาจักรสยามให้เป็ไปในแนวทางเดียวกันและยังเป็นหนังสือแบบเรียนสำหรับนักเรียนที่ใช้ควบคู่ไปกับหนังสือที่ใช้วิชาหนังสือไทยและวิชาเลขที่ใช้สอนในหัวเมืองต่าง ๆ รวมถึงหัวเมืองประเทศราช อาทิ ในมณฑลพายัพ พระธรรมวโรดมได้นำหนังสือสวดมนต์ นวโกวาท สามเณรสิกขา ปาติโมกข์ปาฐะ ประถม ก.กา เลขวิธีเล่มหนึ่ง ข้อบังคับเงินกัลปนาสงฆ์

⁶¹² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ.6/49 เอกสารรัชกาลที่ 5, เรื่อง, “วัดเบญจมบพิตร” (26 ม.ค.-15 มี.ค. 118).

⁶¹³ ซึ่งเป็นหนังสือที่ราชสำนักสยามให้พระสงฆ์และราชบัณฑิตที่มีความรู้ความสามารถแต่งและจัดพิมพ์ขึ้นเพื่อนำขึ้นไปเผยแพร่ในมณฑลต่าง ๆ ทว่าอาณาจักรก็ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากทั้งในโรงเรียนสอนหนังสือและวัดวาอารามต่าง ๆ ในมณฑลพายัพ ถึงกับเกิดเหตุการณ์ “หนังสือไม่พอแจก มีผู้ต้องการมาก”⁶¹⁴

จะเห็นได้ว่า การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ สืบเนื่องมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งการเอื้ออำนวยในการสอบวัดระดับความรู้ความสามารถทางภาษาบาลี การสนับสนุนทั้งนิตยภัตและผลประโยชน์อื่น ๆ ทั้งตัวของพระสงฆ์สามเณรและญาติโยมของพระเปรียญเหล่านั้น การแต่งตั้งสมณศักดิ์เพื่อดำรงตำแหน่งในการบริหารปกครองในฝ่ายพุทธจักร แต่ก็มีบางช่วงสมัยที่ราชสำนักสยามไม่ได้สนับสนุนการศึกษาของคณะสงฆ์เนื่องจากเล็งเห็นปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นจากการที่มีพระสงฆ์สามเณรเปรียญสิกเพื่อเข้ารับราชการอันจะเป็นการสร้างภาพลักษณ์ที่ไม่ดีให้กับพุทธจักรสยาม การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ในแต่ละช่วงเวลาของราชสำนักสยามจึงมีความแตกต่างกันไปตามบริบทแวดล้อมที่เกิดขึ้น

ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับราชสำนักสยามจากการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ ไม่เพียงแต่จะสร้างภาพลักษณ์ของความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาและเป็นเครื่องบ่งชี้ความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยามได้เป็นอย่างดีเท่านั้น การสนับสนุนการศึกษาโดยการตั้งวิทยาลัยสงฆ์ขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังเป็นการสร้างบุคลากรทางการศึกษาที่จะช่วยในการส่งเสริมกิจการด้านการศึกษาของราชสำนักสยามให้แผ่ขยายไปในหัวเมืองต่าง ๆ ในอาณาจักรอีกด้วย ซึ่งกิจกรรมทั้งทางพุทธศาสนาและการศึกษาล้วนเป็นการสร้างและกระชับอำนาจทางวัฒนธรรมของราชสำนักสยามอันมีผลต่อความมั่นคงต่ออาณาจักรสยามอีกประการหนึ่งด้วย

⁶¹³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, **มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5** เรื่อง “เจ้าพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกรกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 26 ธันวาคม ร.ศ.125” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

⁶¹⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, **มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5** เรื่อง “รายงานพระธรรมวโรดมทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.126” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

4.3.3 การจัดการปกครองคณะสงฆ์

ความเปลี่ยนแปลงทางบริบทด้านการเมืองและสังคมในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผลให้ราชสำนักสยามมีความจำเป็นที่จะต้องกระชับอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเนื่องจากภัยคุกคามต่อความมั่นคงทางการเมืองที่อยู่รายรอบอาณาจักร ราชสำนักสยามใช้ยุทธวิธีต่าง ๆ ในการจัดการและปฏิรูประบบต่าง ๆ เพื่อให้มีประสิทธิภาพและความคล่องตัวในการบริหารจัดการมากยิ่งขึ้น ทั้งระบบการควบคุมไพร่ การสร้างเสถียรภาพโดยการแต่งตั้งกลุ่มการเมืองต่าง ๆ รวมถึงการสร้างภาพลักษณ์ของความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงสนับสนุนและปกป้องคุ้มครองพุทธศาสนา รวมถึงสร้างความเจริญแก่ชนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม⁶¹⁵

การจัดการปกครองคณะสงฆ์ในช่วงเวลานี้ ราชสำนักสยามพยายามให้คณะสงฆ์อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของฝ่ายอาณาจักรอย่างสมบูรณ์และนับว่าประสบความสำเร็จเนื่องจากสามารถทำให้ฝ่ายอาณาจักรสลายความเป็นเอกเทศของพุทธจักรลงและสถาปนาอำนาจของฝ่ายอาณาจักรเพื่อควบคุมพุทธจักรได้สำเร็จ ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับราชสำนักไม่เพียงแต่ได้รับความร่วมมือจากคณะสงฆ์ในการช่วยเหลือกิจการต่าง ๆ ในพื้นที่ที่หัวอาณาจักรเท่านั้น แต่ยังเป็นผู้ที่ช่วยในการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาในหัวเมืองประเทศราช ราชสำนักสยามจึงใช้รูปแบบและวิธีการในการกระชับอำนาจพุทธจักร มีรายละเอียดดังนี้

4.3.3.1 การสถาปนาสมณศักดิ์พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช

แม้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะยังคงให้อำนาจการบริหารจัดการของราชสำนักสยามกับตระกูลขุนนางที่ทำราชการรับใช้เบื้องพระยุคลบาทมาอย่างยาวนานแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้อย่างชัดเจนว่าพระองค์มีพระราชประสงค์ให้พระบรมวงศานุวงศ์มาช่วยราชการเนื่องจากสถานการณ์บ้านเมืองที่จำเป็นต้องปฏิรูปและปรับปรุงระบบบริหารราชการเพื่อให้สอดคล้องกับยุคสมัยที่มีความเปลี่ยนแปลงในทุก ๆ ด้าน การจัดการต้อง

⁶¹⁵ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541)

รัดกุมรอบคอบและระมัดระวังเป็นอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเผชิญเหตุการณ์ ในขณะที่พระองค์ยังทรงเป็นยุวกษัตริย์ “อายุพ่อเพียง 15 ปีกับ 10 วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาที่ ล้วนโลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหลก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อ คือเจ้านายทั้งปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระเจ้าพระยาและต้องรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่ด้วยกัน ทุกองค์ ไม่เอื้อเพื่อต่อการอันใด”⁶¹⁶ ทำให้พระองค์พยายามให้พระบรมวงศานุวงศ์มาช่วยราชการและลดบทบาทของขุนนางบางตระกูลลง จะสังเกตได้ว่าในระบบราชการสยามนั้นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงสำคัญเกือบทั้งหมดล้วนแล้วแต่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์⁶¹⁷

สำหรับในพุทธจักร พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชนั้นมีบทบาทและอำนาจหน้าที่อย่างเด่นชัดมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์เหล่านั้นขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ในการช่วยบริหารราชการฝ่ายพุทธจักรตั้งแต่ปีแรกที่พระองค์ทรงขึ้นครองราชสมบัติ โดยในวันศุกร์ ขึ้น 9 ค่ำ เดือน 4 ปีกุน พ.ศ.2394 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก ณ วัดพระเชตุพน ในการทรงสถาปนากรรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส มีสำเนาประกาศทรงตั้ง ดังนี้

ส่วนกรรมหมื่นนุชิตชิโนรสเล่า ก็เป็นพระบรมวงศผู้ใหญ่ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระองค์นั้น แลได้ทรงพระผนวชรับธรรมาภิบาลพระบวรพุทธศาสนาเข้ามา ทรงพระปรีชาญาณฉลาดรอบรู้ในพุทธศาสน์ราชสาครแบบอย่างโบราณราชประเพณีต่าง ๆ แลในทางปฏิสัมพันธ์ปราส แล้วมีพระหฤทัยโอบอ้อมอารีเป็นที่สนิทเสนหา แห่งพระบรมวงศานุวงศ์ทั่วไปแลได้เป็นครูอาจารย์ครุณานิบุททล แห่งราชสกุลวงษ์มหาชนเป็นอันมากควรที่จะเป็นประธานาธิบดี มีอิศริยยศยิ่งกว่าบรรดาคณานุกรมสงฆ์คามวาสี ปักซีเตฝ่ายเหนือทั้งปวง เมื่อบุรุษย์รัตนอันล้ำเลิศประเสริฐดังนี้มีอยู่ก็มีได้ควรที่จะยกย่องพระราชาคณะองค์ใดองค์หนึ่งแม้ถึงจะมีสติปัญญาวิทาศคุณที่มีตระกูลเป็นอย่างอื่น ให้มีอิศริยยศถาบันุศักดิ์ยิ่งกว่า จึงมีพระบรมราชโองการมาพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรงสั่งให้สถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ศรีสุคตชัตติยวงศ์ บรมพงศาธิบดี จักรีบรมนารถปฐุมพินธุมหาราชวงศ์จักรี ประเมนทรนเรนทรสุรสัมมานาภิศักดิ์

⁶¹⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาธิบายเรื่องสามัคคี, 9. **ไอโรสาราช สยามมกุฎราชและพระบรมราชาธิบายเรื่องสามัคคี, 9.**

⁶¹⁷ เสน่ห์ จามริก, การเมืองไทยกับพัฒนาการรัฐธรรมนูญ, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2549), 91.

กาโรตมสถานอริยสมศีลาจารย์พิเศษมหาวิมล มงคลธรรมเจดีย์ตมุตวาที สุวิรมนุญ อุดุลยคุณคณาจารย์
 มหาพรหมเมตยาภิธยาไสเรย ไตรปิฎกกลาโกศล เบญจปดลเสวตรฉัตร ศิริรัตนปลักษณมหาสมณุตมาภิ
 เสกาภิสิต ปรมุกฤษฎสมณศักดิ์ธำรง มหาสงฆปริณายก พุทธศาสนดิลกโลกุตตมมหาบัณฑิต สุนทร
 วิจิตรปฏิภาณ ไวยัติญาณมหากระวี พุทธาทิศิริรัตนตรัยคุณารักษ์ เอกอรรคมหาอนาคาริยรัตน์ สยา
 มาทีโลกยปฏิพัทธ์ พุทธบริษัทเนตร สมณคณินทราธิเบศร์ สกลพุทธจักรโรปรการกิจ สฤชติศุภการ มหา
 ปาโมกขประธานวโรดม บรมนาถบพิตร เสด็จสถิต ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราช
 วรมหาวิหาร พระอารามหลวง กรุงเทพมหานคร⁶¹⁸

คำประกาศแต่งตั้งนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงเน้นย้ำให้เห็นว่าการเป็นพระบรมวงศานุวงศ์มีศักดิ์ที่สูงกว่าพรรษายุกาล ความรู้ และวัตรปฏิบัติที่
 เหมาะสมของพระราชาคณะทั้งปวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระปรมาธิบดี
 ชิโนรสฯ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเพื่อบริหารกิจการต่าง ๆ ของฝ่ายพุทธจักร ทั้งที่แต่เดิมนั้น
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะสถาปนาพระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์ ขึ้น
 เป็นสมเด็จพระสังฆราช กระทั่งโปรดเกล้าฯ ให้อาลักษณ์ร่างพระนามที่จะทรงตั้งและลงศุภมัศกกำหนด
 วันทรงตั้ง ณ วันอังคาร แรม 15 ค่ำ เดือน 4 ปีจอ พ.ศ.2393 เป็นที่เรียบร้อย แต่ประจวบเวลาทรง
 พระประชวรพระอาการมากจึงไม่ได้ทรงตั้ง⁶¹⁹ ครั้นพ้นวันที่กำหนดจะทรงสถาปนาไปเพียง 1 วัน
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็สวรรคต

อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 สถาปนาพระพิมลธรรม (อู่) ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ อนุโลมตามพระราชประสงค์ของ
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ⁶²⁰ เท่านั้น และใน
 ปีเดียวกันนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้า
 พระฤกษ์ ซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เจ้าพระฤกษ์ทรงเป็นพระราชา
 คณะสมณศักดิ์เสมอพระราชาคณะสามัญขึ้นเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เมื่อวันศุกร์ แรม 9 ค่ำ
 เดือน 9 พ.ศ.2394 สำเนาประกาศทรงตั้งดังนี้

⁶¹⁸ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์
 เล่ม 1, 75-76.

⁶¹⁹ เรื่องเดียวกัน, 32.

⁶²⁰ พระพจนวิลาส (อ่อน), ทำเนียบสมณศักดิ์, 6

ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระองค์เจ้าฤกษ์เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอผู้ใหญ่ ประกอบไปด้วยศีลาธิคุณ วิบุลยปรีชา รอบรู้ในพุทธศาสนาแพทางศาสตร์ศิลปาคมสมควรจะเป็นที่สักการบูชาแก่นานาบรรพชัช จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระยัณชुरสุรสิงหนาทดำรงสั่ง ให้สถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอชั้น 2 พระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นกรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธุ์ ...เสด็จสถิต ณ วัดบวรนิเวศราชวรารามวิหาร พระอารามหลวง จงเจริญพระชนมายุวรรณ สุขพลศิริสวัสดิ จิรสถิตกาลในพระบวรศาสนา แลทรงอิศริยยศเป็นประธานาธิบดีในธรรมมยุติกนิกายิกสังฆมธมบวรนิเวศาคณะเทอญฯ

ให้ตั้งฐานานุกรม 9 องค์ คือ พระครูมหานุกาย ธรรมยุติกคิลกโลกยปสาทานุกาล มหาเถรานุฐานนิกการี คณาธิปไตยรัตนสรณคมการจารย์ พระครูปลัดขวา 1 พระครูจุลานุกาย ตรีปิฎกขรานุรักษ์ สรรพกิจพิทักษ์ธรวาหนิกการี คณะศิลาวิโสธการจารย์ พระครูปลัดซ้าย 1 ...⁶²¹

ตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ทรงตั้งครั้งนี้เป็นตำแหน่งที่มีศักดิ์รองจากกรมสมเด็จพระปรมาวุชิตชิโนรส สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายกเท่านั้น ในสำเนาคำประกาศทรงตั้งก็ทรงให้จารึกคุณสมบัติของฝ่ายอาณาจักร ในฐานะ “เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอผู้ใหญ่” อันเป็นข้อบ่งชี้ความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ในพระราชวงศ์มาก่อนคุณสมบัติทางพุทธจักร อีกทั้งพระฐานานุกรมมีนามว่าพระครูมหานุกาย พระครูปลัดขวา และพระครูจุลานุกาย พระครูปลัดซ้าย ฐานานุกิต์สูงกว่าสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่⁶²²

ครั้นเมื่อกรมสมเด็จพระปรมาวุชิตชิโนรส สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายกสิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ.2396 พระราชทานเพลิงพระศพแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ที่พระตำหนักวัดพระเชตุพนฯ และให้มีตำแหน่งฐานานุกรมรักษาพระอัฐิ เมื่อเสร็จการพระราชพิธีต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่โปรดฯ ให้มีการสถาปนาพระราชอาคณัรูปใดขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในรัชสมัยของพระองค์อีกเลย ทั้งนี้ การบริหารฝ่ายคณะสงฆ์ทั้งหมด โปรดฯ ให้กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธุ์ เป็นผู้มีอำนาจในการบริหารสูงสุด และเป็นที่ปรึกษาในการจัดการปกครองหรือเรื่องราวต่าง ๆ ของทางฝ่ายพุทธจักรสำหรับราชสำนักสยามมาโดยตลอด

⁶²¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชอาคณัรผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 96-97.

⁶²² เรื่องเดียวกัน, 97.

นอกจากพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ทั้ง 2 พระองค์ที่ทรงผนวชและได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชและพระราชกษัตริย์ชั้นผู้ใหญ่แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชขึ้นเลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นทุกพระองค์ อาทิ

สถาปนาหม่อมเจ้าศรี ซึ่งผนวชอยู่วัดชนะสงคราม ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แต่ไม่ได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมเป็นแต่เพียงหม่อมเจ้าพระสามัญ ขึ้นเป็นหม่อมเจ้าพระราชกษัตริย์ ที่หม่อมเจ้าพระศรีวิมลวาทิศ

สถาปนาหม่อมเจ้าพระรอง เปรียญเอก 9 ประโยค พระราชกษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ปรากฏราชทินนาม ขึ้นเป็นหม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์

สถาปนาหม่อมเจ้าเล็ก ในกรมหมื่นนราเทเวศร์ ขึ้นเป็นพระราชกษัตริย์ที่หม่อมเจ้าพระสังวรพรประสาธน์

สถาปนาหม่อมเจ้าทัต เปรียญ 7 ประโยค ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์ วัดระฆัง ขึ้นเป็นพระราชกษัตริย์ที่หม่อมเจ้าพระพุทธรูปบาทปิลันท์

สถาปนาหม่อมเจ้าสีหะเรศ ในกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ วัดบวรนิเวศ ขึ้นเป็นพระราชกษัตริย์ที่หม่อมเจ้าพระธรรมมุนีศาธาตา

สถาปนาหม่อมราชวงศ์พระปลัดวร บุตรหม่อมเจ้าเถร ในเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา วัดสังเวช ขึ้นเป็นหม่อมราชวงศ์พระราชพันธุ์ประพัทธ์⁶²³

พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชนั้น ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระราชกษัตริย์เพื่อเข้าสู่ระบบการบริหารคณะสงฆ์ทุกพระองค์ การใช้เครือข่ายคณะสงฆ์และดึงให้เข้ามาอยู่กับราชสำนักสยามนั้นเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากพระสงฆ์มีอิทธิพลทางความคิดและเป็นแหล่งเผยแพร่แนวคิดต่าง ๆ ให้ไปสู่ราษฎรได้อย่างเข้าถึง ดังนั้น ฝ่ายอาณาจักรจึงมีความจำเป็นที่จะต้องควบคุมพระสงฆ์ให้อยู่ในอำนาจทางการปกครองของฝ่ายอาณาจักรได้อย่างสมบูรณ์ ขณะที่การปกครองคณะสงฆ์ในระดับหัวเมืองนั้น เมืองใดที่เคยมีพระครูอันมีสร้อยท้ายราชทินนามว่าพระสังฆราชา พระบาทสมเด็จพระจอม

⁶²³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, เรื่องตั้งพระราชกษัตริย์ผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 34-35.

เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ใช้นามว่า สังฆปาโมกข์ แทนโดยเทียบยศระดับพระครูเท่านั้น เพื่อไม่ให้เทียบ
กับตำแหน่งพระสังฆราชจากส่วนกลางซึ่งมีอำนาจควบคุมพุทธจักรทั่วอาณาจักร

การอธิบายความเกี่ยวเนื่องในการเป็นพระบรมวงศานุวงศ์กับการสถาปนาขึ้นดำรง
ตำแหน่งสมณศักดิ์ชั้นผู้ใหญ่ ได้ถ่ายทอดมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้
การสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชในรัชสมัยนี้ไม่ได้สถาปนาเพียงสมณศักดิ์เท่านั้นแต่ยัง
สถาปนาพระอิสริยยศทางฝ่ายอาณาจักรด้วย อาทิ พ.ศ.2416 ในการสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรม
หมื่นบวรรั้งศีลสุริยพันธุ์ขึ้นเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรั้งศีลสุริยพันธุ์
ดำรงตำแหน่ง “สงฆปริยานมมหาปาณาติบาติมีสมณะศักดิ์อิศริยยศใหญ่ยิ่งกว่าบรรดาสงฆ์บรรพชั้ทั้ง
ปวงในฝ่ายพุทธจักร”⁶²⁴ และใน พ.ศ.2434 ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก เลื่อนพระยศเป็นพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ฯ ทั้งนี้ ในสำเนาประกาศทุกครั้ง จะอธิบายคุณลักษณะที่
เกี่ยวข้องกับความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์เป็นสำคัญ อาทิ “เปนพระองค์เจ้าในกรมพระราชวังบวร
สถานมงคล ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย”⁶²⁵ “บรรดาบรมราชตระกูลแล
ตระกูลทั้งปวง ทั้งในสมณะมณฑลทั่วทุกหมู่เหล่าย่อมมีความเคารพนับถือในพระองค์ทั้งสอง
ประการ คือเปนพระเจ้าบรมวงศ์ซึ่งทรงมีพระชนมายุเจริญยิ่งกว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง แลทั้งเป
นพระอุปัชฌายารядด้วยอีกฝ่ายหนึ่ง”⁶²⁶

นอกจากนี้ ในการสถาปนาหม่อมเจ้าพระอรุณนิภาคุณากรขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าอรุณนิภาคุณากรฯ เมื่อ พ.ศ.2430 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ “ทรงศักดิ์นาสามพันตาม
ตำแหน่งอิศริยยศในราชตระกูล แลดำรงสมณศักดิ์เสมอพระพรหมมุนี”⁶²⁷ และในการสถาปนาพระ
เจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ขึ้นเป็นเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เมื่อ

⁶²⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชอาณาคนะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 98.

⁶²⁵ คำประกาศทรงตั้งฯ เมื่อ พ.ศ.2416 ใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้ง
พระราชอาณาคนะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 97.

⁶²⁶ คำประกาศทรงตั้งฯ เมื่อ พ.ศ.2434 ใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้ง
พระราชอาณาคนะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 101.

⁶²⁷ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 1-2 (จ.ศ.1246-1247), 256.

พ.ศ.2449 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ “ทรงศักดิ์ดินนา 15000 ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง”⁶²⁸

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชได้รับการสถาปนาให้ดำรงสมณศักดิ์อีกหลายพระองค์ อาทิ พ.ศ.2425 ทรงสถาปนาหม่อมเจ้าพระประภากร เปรี๊ยะ 5 ประโยค เป็นหม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธีวงศ์ พ.ศ.2426 ทรงสถาปนาหม่อมราชวงศ์พระครูวิเศษศีลคุณ (พะยอม) เป็นพระวินัยมุนีและใน พ.ศ.2443 เลื่อนขึ้นเป็นหม่อมราชวงศ์พระสังวรพรประสาธน์ พ.ศ.2428 ทรงสถาปนาหม่อมราชวงศ์พระโล้น เปรี๊ยะ 5 ประโยค เป็นพระราชพงศปฏิพัทธ์ ต่อได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่

พ.ศ.2429 ทรงสถาปนาหม่อมราชวงศ์พระครูราชพันธุ์ประพัทธ์ (วอน) เป็นพระราชพันธุ์ประพัทธ์ พ.ศ.2430 ทรงสถาปนาหม่อมราชวงศ์พระเจริญ เปรี๊ยะ 5 ประโยค เป็นพระราชาพัทธมุนี ต่อมาได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระเทพเมธี พ.ศ.2435 ทรงสถาปนาหม่อมเจ้าพระพร้อม เป็นหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ พ.ศ.2437 ทรงสถาปนาหม่อมเจ้าพระชัชวาล เป็นหม่อมเจ้าพระสังวรพรประสาธน์ พ.ศ.2446 ทรงสถาปนาหม่อมเจ้าพระเนตร เปรี๊ยะ 5 ประโยค เป็นหม่อมเจ้าพระศีลวาลังกา⁶²⁹

ราชสำนักสยามในช่วงเวลานี้ให้ความสำคัญกับพระสงฆ์ที่มีเชื้อสายแห่งพระราชวงศ์มากกว่าลำดับสมณศักดิ์ในฝ่ายพุทธจักร สังเกตได้จากเอกสารราชการฝ่ายอาณาจักรที่ออกมาในคราวต่าง ๆ จะลำดับความสำคัญของพระสงฆ์ไว้อย่างชัดเจน อาทิ ใน พ.ศ.2418 พระองค์มีพระราชประสงค์จะจัดทำแบบสอนพระพุทธศาสนาและแบบเรียนพระคัมภีร์พุทธวจนะ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกรมสังฆการี “เผด็จพระสงฆ์คือพระบรมราชวงษที่ทรงผนวช แลพระราชอาคณเภา นานุกรม เปรี๊ยะ ซึ่งได้รับนิยัตยภัตรไตรยปี”⁶³⁰ รวมทั้งสิ้น 70 รูป มาประชุมกันที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อจัดทำแบบสอนแบบเรียนดังกล่าว จากลำดับการเผด็จพระสงฆ์จะเห็นได้ว่าราชสำนักให้ความสำคัญกับพระบรมวงศานุวงศ์มากกว่าลำดับตำแหน่งสมณศักดิ์อย่างชัดเจน แม้ในงานพระราชพิธีเลี้ยงขนมเบ็องพระสงฆ์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกรมสังฆการี

⁶²⁸ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 207.

⁶²⁹ เรื่องเดียวกัน, 43-44.

⁶³⁰ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 2, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2540), 241.

นิมนต์พระสงฆ์เข้ารับพระราชทานฉัน ซึ่งโดยปกติการนิมนต์ของเจ้าพนักงานกรมสังฆการีจะลำดับพระสงฆ์ที่เข้ามาในพระบรมมหาราชวังหรืองานพระราชพิธีโดยเรียงตามลำดับสมณศักดิ์ แต่ในรัชสมัยนี้เจ้าพนักงานให้พระบรมวงศานุวงศ์ขึ้นลำดับต้นแล้วจึงตามด้วยพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยเรียงตามลำดับ

เจ้าพนักงานกรมสังฆการี ได้เชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส 1 หม่อมเจ้าพระธรรมมุนีศธาดา 1 หม่อมเจ้าพระอรุณนิภาคุณากรณ์ 1 หม่อมเจ้าพระประภากรณ์ 1 หม่อมเจ้าพระภูษณงค์ 1 หม่อมเจ้าพระเล็ก 1 หม่อมเจ้าพระคำเกิง 1 สมเด็จพระวันรัต 1 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ 1 พระพิมลธรรม 1 พระธรรมวโรดม 1 กับพระราชาคณะอีก 43 รูป พระหม่อมราชวงศ์ถานา 3 รูป กับพระถานานุกรม 13 รูป รวม 70 รูป มารับพระราชทานฉันขนมเบื้องในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย⁶³¹

เมื่อสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ประชวรด้วยพระโรคชรา และสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ.2435 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช (สา) เมื่อ พ.ศ.2436 แม้ว่าจะมีการตั้งสมเด็จพระสังฆราช (สา) เป็น “ประธานในสมณะมณฑลทั่วพระราชอาณาเขตแลดำรงที่เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือด้วย”⁶³² แต่ในการปฏิบัติราชการช่วยราชการนั้น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสซึ่งมีศักดิ์เป็นพระอนุชาต่างพระมารดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดูแลจัดการการคณะสงฆ์มาตั้งแต่ พ.ศ.2439 เรื่อยมา

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก สิ้นพระชนม์ ใน พ.ศ.2442 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้โปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระราชาคณะรูปใดขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชตลอดรัชกาลแต่พระองค์ทรงให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสมีอำนาจหน้าที่อย่างสูงที่สุดในการจัดการคณะสงฆ์และการศึกษาตามหัวเมือง

⁶³¹ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 1-2 (จ.ศ.1246-1247), พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : กระทรวงการต่างประเทศ, 2549. พิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี), 1.

⁶³² เรื่องเดียวกัน, 110.

มณฑลต่าง ๆ ร่วมกันพระราชอาณา พระเปรียญที่ทรงแต่งตั้งสมณศักดิ์เพื่อช่วยในการจัดการคณะสงฆ์

การที่ไม่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนากรมหมื่นวชิรญาณวโรรสขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชขึ้น สันนิษฐานว่ามีความเกี่ยวข้องกับพระราชยุคกาลและลำดับสมณศักดิ์ เนื่องจากในช่วงระยะเวลาที่สมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงมีพรรษา 20 พรรษา ซึ่งสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (แสง) เจ้าคณะใหญ่ ผู้ช่วยฝ่ายเหนือ วัดราชบูรณะ มีพรรษายุคกาลและลำดับสมณศักดิ์ที่สูงกว่าสมควรได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชต่อจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือซึ่งตามธรรมเนียมแล้วพระราชอาณาที่ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือจะได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชในคราวเดียวกัน ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (แสง) มรณภาพ ใน พ.ศ. 2446 ก็ยังคงมีพระราชอาณาที่มีพรรษายุคกาลและลำดับสมณศักดิ์ที่สูงกว่ากรมหมื่นวชิรญาณวโรรสหลายรูป ครั้นนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (ฤทธิ) ขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. 2448 และในปีถัดมา พ.ศ. 2449 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงเลื่อนกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นกรมหลวงวชิรญาณวโรรส

พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชและได้รับการสถาปนาขึ้นดำรงตำแหน่งพระราชอาณาในสมณศักดิ์ต่าง ๆ นั้น ได้มีบทบาทหน้าที่ในการช่วยกิจการราชสำนักทั้งในด้านการควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ รวมถึงการขยายปริมนทลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนา และการจัดกิจการที่ราชสำนักสยามได้กระทำล้วนมีส่วนในการสร้างเสริมอำนาจของราชสำนักและเป็นกระบวนการในการสร้างความมั่นคงให้กับอาณาจักรด้วย

4.3.3.2 วัฒนธรรมสยามในสมณศักดิ์และพัทธศ

การจัดการปกครองคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ดำเนินการในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งการสถาปนาอำนาจของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าให้มีอำนาจหน้าที่ในการบริหารฝ่ายพุทธจักรอย่างสมบูรณ์และการให้พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชดำรงสมณศักดิ์เพื่อช่วยในกิจการฝ่ายพุทธจักรของราชสำนักสยาม ยังพบว่าราชสำนักสยามใช้

วัฒนธรรมราชสำนักสยามเพื่อบ่งชี้สมณศักดิ์คณะสงฆ์สยามซึ่งใช้ในการควบคุมกลืนคณะสงฆ์หัวเมืองประเทศราชให้เข้ามาอยู่ภายใต้วัฒนธรรมสยามอันเป็นกระบวนการหนึ่งในการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาที่ราชสำนักสยามดำเนินการ

ในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นช่วงเวลาที่ราชสำนักสยามกำลังดำเนินการปฏิรูปการศึกษาและการจัดการคณะสงฆ์ ดังนั้น การสถาปนาพระสงฆ์ให้ดำรงสมณศักดิ์ในช่วงระยะเวลานี้ ราชสำนักสยามต้องเลือกเฟ้นผู้ที่มีความสามารถและไว้วางใจในการที่จะช่วยในกิจการบ้านเมืองด้วย บรรดาพระสงฆ์ที่มีความรู้ทางพระปริยัติธรรมและทรงสมณศักดิ์บางรูป ราชสำนักจะให้ไปประจำอยู่ที่วัดหัวเมืองเพื่อช่วยในการจัดการคณะ⁶³³ เช่น การจัดทำบัญชีพระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัด การปฏิบัติตามวัตรปฏิบัติที่ราชสำนักกำหนด การจัดการศึกษา การแนะนำการตั้งโรงเรียนในพื้นที่ที่สามารถจัดตั้งได้ การจัดพระสงฆ์ในเมืองนั้น ๆ เข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ เพื่อกลับไปเป็นครู อาทิ พระมหาแก้วเปรียญ 6 ประโยค วัดรังสีสุทธาวาส เลื่อนเป็นพระปริชาเฉลิม ไปอยู่วัดเฉลิมพระเกียรติเจ้าคณะใหญ่เมื่องนนทบุรี⁶³⁴ พระครูเขมาภิมุขธรรม เปรียญ 4 ประโยค วัดเขมาภิรตาราม เลื่อนเป็นพระอริยกระวี ไปอยู่วัดเมืองอุบลราชธานี⁶³⁵ พระภัทรธรรมธาดา กับพระอันดับ 6 รูป และสามเณร 3 รูป จากวัดส้มเกลี้ยง ไปอยู่วัดเมืองสงขลาเป็นเจ้าคณะ⁶³⁶ ทั้งนี้ พระราชาคณะและพระสงฆ์ที่ได้รับมอบหมายไปตรวจการยังหัวเมืองต่าง ๆ จะต้องจัดทำรายงานการตรวจหัวเมืองเหล่านั้นส่งมายังราชสำนัก อาทิ อารานาหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันท์ธรรมเจดีย์ พระราชานุพัทธรณี พระวินัยมุนี ไปตรวจการคณะสงฆ์ทางหัวเมืองทะเลตะวันออก พระชยานันทมุนี ไปตรวจการคณะสงฆ์เมืองน่าน พระญาณรักขิต ไปตรวจการคณะสงฆ์หัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือ⁶³⁷ พระครูธรรมวิจิตรวิเศษศรีไชยบุรีไปตรวจการคณะสงฆ์

⁶³³ การจัดการคณะ คือ การจัดการคณะสงฆ์ ดูแลความเรียบร้อย และส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม รวมถึงการขอความร่วมมือในการใช้สถานที่เพื่อเป็นโรงเรียนสอนราษฎร ทั้งนี้ ในเอกสารราชการรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เรียกว่า การจัดการคณะ

⁶³⁴ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 5 (จ.ศ.1250), พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2549), 137.

⁶³⁵ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 6 (ร.ศ.108), พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2549), 369.

⁶³⁶ เรื่องเดียวกัน, 70.

⁶³⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 37 เอกสาร รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, เรื่องรายงานตรวจการจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือของพระญาณรักขิต ผู้อำนวยการ (8 กันยายน ร.ศ.119 – 14 กันยายน ร.ศ.120)

มณฑลลาวเฉียง⁶³⁸ พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์เหล่านั้นจึงมีบทบาทหน้าที่เป็นไปในลักษณะเดียวกับขุนนางข้าราชการที่ส่งเข้ารับราชการในกรุงเทพฯ และเขียนรายงานตรวจราชการส่งให้ราชสำนักเช่นกัน

การสถาปนาสมณศักดิ์ของราชสำนักสยามยังเป็นการแสดงอำนาจของคณะสงฆ์สยามเหนือคณะสงฆ์ในหัวเมืองประเทศด้วย สำหรับหัวเมืองประเทศราชของสยาม⁶³⁹ ในช่วงแรกนั้นราชสำนักจะไม่แต่งตั้งพระสงฆ์จากส่วนกลางขึ้นไปดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าของเมือง เนื่องจากในแต่ละเมืองย่อมมีพระเถระชั้นผู้ใหญ่ที่พระสงฆ์ในเมืองนั้น ๆ ให้ความเคารพนับถือแต่จะส่งพระสงฆ์จากส่วนกลางให้ไปช่วยตรวจดูความเรียบร้อยและรายงานผลการลงพื้นที่มายังราชสำนัก ซึ่งคล้ายกับระบบการส่งข้าราชการไปช่วยงานตามหัวเมืองต่าง ๆ ของฝ่ายอาณาจักร การปฏิบัติในลักษณะนี้จะทำให้การไปจัดการคณะหรือการศึกษาเหล่านั้นไม่ขัดกับพระสงฆ์ท้องถิ่น

อย่างไรก็ตาม เมื่อบริบททางการเมืองบีบกระชั้น ทำให้ราชสำนักสยามต้องขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาเพื่อให้คณะสงฆ์ในหัวเมืองประเทศราชช่วยในการจัดกิจการต่าง ๆ ทำให้ราชสำนักสยามต้องแต่งตั้งสมณศักดิ์ให้กับพระสงฆ์ในหัวเมืองประเทศราช แม้ว่าหัวเมืองประเทศราชเหล่านั้นจะยังมีสมณศักดิ์ของเมืองนั้น ๆ อยู่ก็ตาม พระราชาคณะที่ได้รับการแต่งตั้งจากราชสำนักสยามจะได้รับสัญญาบัตรจากราชสำนักสยามเป็นสิ่งรับรองสมณศักดิ์และมีอิทธิพลทางการปกครองคณะสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ สูงกว่าพระราชาคณะในสมณศักดิ์ของหัวเมืองประเทศราช “พวกสมภารที่เปนนางของราชาคณะเดิมนั้นก็คงเรียกกันอยู่ แต่อยู่ในบังคับพระครูอย่างเจ้าอธิการ เมื่อพระครูได้เปนที่พระครูขึ้นแล้ว เรื่องตำแหน่งเดิมนั้นก็ละลายรวม ๆ ไป”⁶⁴⁰ ทั้งนี้ ชื่อตำแหน่งสมณศักดิ์บางตำแหน่งก็บ่งบอกความเป็นสมณศักดิ์ฝ่ายสยามอย่างชัดเจน อาทิ พระครูอริมุตีสยามรัฐ พระอาจารย์สยามปริยัติ เป็นต้น

ทั้งนี้ ราชสำนักสยามยังได้กำหนดเครื่องประกอบสมณศักดิ์ของพระราชาคณะที่ได้รับการสถาปนาแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ชั้นต่าง ๆ สำหรับพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่จะมีเครื่อง

⁶³⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 37 เอกสาร รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, เรื่องพระครูธรรมจิววงศ์ศิริเชษฐ์ เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ ขึ้นไปตรวจการศาสนาณฑลลาวเฉียง (ธันวาคม ร.ศ.118)

⁶³⁹ ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับสมณศักดิ์ในหัวเมืองประเทศราช ในบทที่ 5

⁶⁴⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 ศ/33 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สอบถามพระครูอริมุตีสยามรัฐถึงการศาสนาในเมืองพนมเปญ”

ประกอบสมณศักดิ์ทำจากโลหะถมปิดเขียนลายเป็นสำหรับพร้อมอัฐบริวารต่าง ๆ อาทิ ย่ามหักทอง ขวางทั้งตัว ย่ามเข้มขาบ บาตรพร้อมถุงผ้าอัตลัด ผาบาตรเชิงบาตรมุก กระโถน ชั้นน้ำถมปิด และที่สำคัญ คือ ตาลปิดพัตยศบอกตำแหน่งและลำดับชั้นในการปกครองคณะสงฆ์ที่ราชสำนักแต่งตั้ง ดังจะเห็นได้ว่าการประกาศตั้งพระราชอาณาหรือพระสงฆ์ฐานานุกรม ท้ายคำประกาศจะระบุว่า พระราชทานพัตยศแบบใดเป็นเครื่องประกอบสมณศักดิ์ อาทิ ในคำประกาศแต่งตั้งสมณศักดิ์เมื่อ พ.ศ.2417 ว่า

ทรงเลื่อนพระเทพมุนีวิธานดาภิเษกเป็นพระธรรมเจดีย์ ตำแหน่งที่พระราชอาณาผู้ใหญ่ มี นิตยภัตราคาเดือนละ 4 ตำลึงสามบาท ไปครองวัดอรุณราชวราราม พระราชทานตาลิปิดแฉกเล่ม เป็นเครื่องยศ

ทรงเปลี่ยนพระภิกษุโกศลเถรเป็นพระธรรมทานาจารย์ มีนิตยภัตราคาเดือนละ 3 ตำลึง บาท คงอยู่วัดสกุณตามเดิม พระราชทานตาลิปิดแฉกเป็นเครื่องยศ

ทรงตั้งเจ้าอธิการกุนวดีนางชี เป็นพระครูวิสุทธสีกาจารย์ มีนิตยภัต ราคาเดือนละหกบาท คงอยู่วัดนางชีตามเดิม พระราชทานตาลิปิดแฉกเป็นเครื่องยศ

ทรงตั้งพระสมุห์อำมาตย์ธรรมพาราม เป็นพระครูธรรมเสนา เจ้าคณะรองเมืองราชบุรี ออกไป อยู่เมืองราชบุรี พระราชทานตาลิปิดแฉกเป็นเครื่องยศ⁶⁴¹

พระสงฆ์สามเณรก็จะได้รับพระราชทานพัดเพื่อบ่งบอกความรู้ความสามารถของตนที่ สอบได้ลำดับชั้นเปรียญต่าง ๆ อาทิ พัดเปรียญพันแดงสำหรับพระสงฆ์เปรียญประโยค 5 พัดเปรียญ พันน้ำเงินสำหรับพระสงฆ์เปรียญประโยค 4 พัดเปรียญพันเขียวสำหรับพระสงฆ์เปรียญประโยค 3 พัด เปรียญใบตาลขลิบลูกไม้ทองสำหรับสามเณรเปรียญประโยค 5 เป็นต้น⁶⁴²

พัตยศและพัดเปรียญเหล่านี้สร้างขึ้นมากเพื่อพระราชทานให้พระสงฆ์ทั่วอาณาจักรได้ใช้ แบบเดียวกันทั้งหมด ดังนั้น ในหัวเมืองต่าง ๆ ที่มีการใช้เครื่องประกอบสมณศักดิ์ที่แตกต่างไปก็ต้อง เปลี่ยนมาใช้เครื่องประกอบสมณศักดิ์ที่ราชสำนักสยามกำหนด เช่น หัวเมืองประเทศราชล้านนา ก็มีการใช้สมณศักดิ์ฝ่ายสยามและตาลิปิดแฉก พัตยศ ฝ่ายสยามเป็นเครื่องประกอบสมณศักดิ์ “พระเจ้าผู้ครอง นครได้ถวายบาตร ไตร และพัด แก่พระสงฆ์ที่ได้รับประทวนตำแหน่งใหม่ทุกรูป คือ ไตรย 76 ไตรย

⁶⁴¹ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 1, , 90.

⁶⁴² ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 4 (จ.ศ.1249), 174.

พัด 76 พัด บาตร 4 ลูก เพื่อให้เป็นเครื่องหมายแลเกียรติยศแก่สมณะศักดิ์ในพระพุทธศาสนาต่อไป”

⁶⁴³ เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวของพุทธจักรที่ราชสำนักเป็นผู้กำหนดด้วย

การสถาปนาสมณศักดิ์เป็นไปตามพระราชศรัทธาและพระราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์และราชสำนักสยาม ซึ่งแต่เดิมนั้นในการลดทอนสมณศักดิ์จะเกิดขึ้นเมื่อพระราชอาณาเขล่านั้นกระทำผิดพระวินัยอย่างร้ายแรงแต่ไม่ถึงขั้นปาราชิกก็จะมี การลดสมณศักดิ์หรือย้ายวัดไปยังหัวเมืองต่าง ๆ แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การลดทอนสมณศักดิ์หรือหักนิตยภัตนั้นพระองค์ทรงใช้เหตุผลทางฝ่ายอาณาจักร ดังจะเห็นได้ในการลดสมณศักดิ์ของพระธรรมเจดีย์และพระโพธิวงษ์ เมื่อครั้งงานพระราชพิธีฉัตรมงคล พ.ศ.2420 ทรงมีพระบรมราชาธิบายว่า พระราชาคณะรับนิมนต์แต่ไม่สามารถมาได้ นั้นเสมือนขาดราชการ ดังปรากฏในราชกิจจานุเบกษา ว่า

จึงมีพระบรมราชโองการว่า การสมโภชพระที่นั่งเสวตฉัตรทั้ง 3 วันนี้ เปนการสำคัญถ้าจะว่า ไปก็เปนวันตรงกันกับวันตั้งสวด ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกฉะนั้น ซึ่งพระธรรมเจดีย์มีความ ประมาทต่อราชการดังนี้มีความผิด ประการหนึ่งในเวลานั้นก็เปนเวรพระธรรมเจดีย์นึ่งที่ 1 เปน ประธานสงฆ์ตำแหน่งที่ถวายศีลสำคัญกว่าพระสงฆ์ทั้งปวง ก็มีความผิดอีกข้อหนึ่ง พระเทพโมฬีซึ่งได้ ถวายศีล แทนอธิบดีสงฆ์ในเวลานั้นมีความชอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้เลื่อนพระเทพโมฬี ขึ้นเปนพระธรรมเจดีย์ในเวลานั้น...ให้เลื่อนยศพระธรรมเจดีย์ซึ่งมีความผิดนั้นลงเปนพระเทพมุนี... อนึ่ง พระโพธิวงษ์ในเวลานั้น เปนพนักงานนำที่ขัดตำนานก็หาเข้าไปไม่ พระราชมนูนี้ต้องขัดตำนาน แทนมีความชอบจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้เลื่อนยศพระราชมนูนี้ขึ้นเปนพระโพธิวงษ์ในเวลานั้น... ให้เลื่อนยศพระโพธิวงษ์ซึ่งมีความผิดนั้นลงเปนพระธรรมภาณพิลาศ ⁶⁴⁴

เหตุการณ์ครั้งนี้ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าพระราชาคณะทั้งหลายถือว่าเป็นขุนนางข้าราชการที่ต้องปฏิบัติหน้าที่เพื่อสนองพระเดช พระคุณพระมหากษัตริย์ การละทิ้งหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติมีผลต่อสมณศักดิ์และนิตยภัตของพระราชา คณะรูปนั้น ๆ นอกจากนี้ ยังมีกรณีพระเทพมุนี ไม่เอาใจใส่ตรวจตราการในพระอาราม “จึงโปรดเกล้า

⁶⁴³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รายงานการพระศาสนา การศึกษานครน่าน ร.ศ.125” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค. 124-4 ก.ค. 127)”

⁶⁴⁴ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 4, 306.

ฯ ให้ลตนิตยภัตรพระเทพมุนี พระราชทานเสมอเท่าที่ได้รับพระราชทานเมื่อเปนเปรียญปีหนึ่งแล้วจึงให้คงได้รับพระราชทานตามเดิม”⁶⁴⁵

เมื่อราชสำนักสยามวางระบบระเบียบการแต่งตั้งสมณศักดิ์และตลาปัตรพัตยศของฝ่ายสยามให้อยู่ภายใต้อำนาจราชสำนักได้โดยสมบูรณ์ ราชสำนักสยามได้ใช้สมณศักดิ์และพัตยศเหล่านี้ในการเป็นส่วนหนึ่งของการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมในหัวเมืองประเทศราชด้วย

4.3.3.3 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121

เมื่อราชสำนักสยามสามารถควบคุมพุทธจักรและการแต่งตั้งสมณศักดิ์ให้อยู่ภายใต้อิทธิพลของราชสำนักสยามได้อย่างชัดเจนแล้ว จึงมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 เมื่อวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) เนื้อหาประกอบด้วย 8 หมวด คือ หมวดที่ 1 ว่าด้วยนามและกำหนดใช้พระราชบัญญัติ หมวดที่ 2 ว่าด้วยคณะใหญ่ ประกอบด้วยเจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรอง ทั้ง 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุติ เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง คำตัดสินใด ๆ ที่มหาเถรสมาคมพิจารณาแล้วถือเป็นข้อยุติ ไม่สามารถอุทธรณ์ได้ หมวดที่ 3 ว่าด้วยวัด การจัดตั้งวัด ขอบเขต และผลประโยชน์ต่าง ๆ ของวัด หมวดที่ 4 ว่าด้วยเจ้าอาวาส การเลือกเจ้าอาวาส อำนาจและหน้าที่ของเจ้าอาวาส หมวดที่ 5 ว่าด้วยคณะแขวง การคัดเลือกเจ้าคณะแขวง อำนาจหน้าที่ของเจ้าคณะแขวง หมวดที่ 6 ว่าด้วยคณะเมือง การแต่งตั้งเจ้าคณะเมือง และฐานานุกรม อำนาจและหน้าที่ของเจ้าคณะเมือง หมวดที่ 7 ว่าด้วยคณะมณฑล การแต่งตั้งเจ้าคณะมณฑล และฐานานุกรม อำนาจและหน้าที่ของเจ้าคณะมณฑล และหมวดที่ 8 ว่าด้วยอำนาจ หน้าที่ความรับผิดชอบต่าง ๆ ของกระทรวงธรรมการ ซึ่งเป็นผู้ควบคุมดูแลการปฏิบัติของคณะสงฆ์ให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติฉบับนี้

แม้ว่าการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 จะเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญทางการปกครองคณะสงฆ์แต่จะเห็นได้ว่าการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ไม่ได้เกิดขึ้นมาอย่างฉับพลันทันทีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ราชสำนักสยามพยายามดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องเป็นปัจจัยที่เอื้อการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ลุล่วงอย่างสมบูรณ์ พระราชบัญญัติฉบับนี้จึงมิได้เป็นจุดเริ่มต้นของการควบคุม

⁶⁴⁵ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 4 (จ.ศ.1249), 142.

คณะสงฆ์โดยรัฐ แต่เป็นความสำเร็จของการจัดการปกครองคณะสงฆ์จากที่เคยความเป็นเอกเทศอย่างสูงมาสู่การปกครองระบบรวมศูนย์อำนาจภายใต้การดูแลของมหาเถรสมาคม ซึ่งมหาเถรสมาคมนั้นก็อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของราชสำนักอีกลำดับหนึ่ง จึงเท่ากับว่าพุทธศาสนาเป็นองค์กรของรัฐที่ต้องอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของฝ่ายอาณาจักรโดยสมบูรณ์ และกรมหลวงวชิรญาณวโรรส ผู้มีอำนาจสูงสุดทางฝ่ายพุทธจักรในช่วงเวลานั้น ทรงนิพนธ์เพื่อตอกย้ำแนวคิดที่ว่าพระสงฆ์ต้องอยู่ภายใต้อำนาจของฝ่ายอาณาจักรไว้ในตอนท้ายแห่งแถลงการณ์คณะสงฆ์และพระราชบัญญัติก่อนที่จะแจกจ่ายไปทั่วอาณาจักรไว้ว่า

ภิกษุสงฆ์ แม้มีพระวินัยเป็นกฎหมายสำหรับตัวอยู่ส่วนหนึ่งแล้ว ก็ยังจะต้องอยู่ในใต้อำนาจแห่งกฎหมายฝ่ายอาณาจักรอีกส่วนหนึ่งซึ่งตราไว้เฉพาะหรือเพื่อคนทั่วไปและยังควรอนุวัติจารีตของบ้านเมือง อันไม่ขัดต่อกฎหมายสองประเภทนั้นอีก สรุปความ ภิกษุสงฆ์มีกฎหมายอันจะพึงฟังอยู่ 3 ประเภท คือ กฎหมายแผ่นดิน 1 พระวินัย 1 จารีต 1

พระราชบัญญัตินี้ เป็นกฎหมายแผ่นดินจึงสมควรจะรู้จักและปฏิบัติให้ถูกต้อง⁶⁴⁶

พระราชบัญญัติฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามแก้ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับฝ่ายอาณาจักรเพื่อที่จะใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ ในการควบคุมคณะสงฆ์ทั่วอาณาจักรในช่วงเวลาที่สยามต้องกระชับอำนาจทุกวิถีทางเพื่อรักษาอำนาจและพื้นที่ของสยามให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะกระทำได้ ในขณะที่การปกครองฝ่ายอาณาจักรได้แบ่งเป็นมณฑลต่าง ๆ ที่ให้ฝ่ายอาณาจักรมีอำนาจสูงสุดในการปกครอง⁶⁴⁷ ขณะเดียวกันการปกครองคณะสงฆ์ก็แบ่งเป็นเขตต่าง ๆ เพื่อให้สะดวกต่อการบังคับใช้อำนาจอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุดและใช้รูปแบบสภาพตามอย่างฝ่ายอาณาจักร ให้เจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรองทั้ง 4 คณะมีอำนาจในการตัดสินต่าง ๆ โดยการควบคุมอำนาจและการจัดการต่าง ๆ ภายใต้มหาเถรสมาคม ดังปรากฏในหมวดที่ 2 ว่าด้วยคณะใหญ่ มาตรา 4 อธิบายไว้ว่า

⁶⁴⁶ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 สมัยรัชกาลที่ 5” ใน **พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ และกฎหมายมหาเถรสมาคม**, 51.

⁶⁴⁷ Larry Sterntein “The Distribution of Thai Centers” in **Journal of Southeast Asian History**, vii (March, 1966), p.7.

มาตรา 4 สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ 1 เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ 1 เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกา 1 เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง 1 ทั้งพระราชาคณะ เจ้าคณะรอง คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกา คณะกลางทั้ง 4 ตำแหน่งนั้น ยกเป็นพระมหาเถระที่ทรงปรกษาในการพระศาสนาและการปกครองบำรุงสังฆมณฑลทั่วไป ข้อภาระธุระในพระพุทธศาสนาหรือในสังฆมณฑลซึ่งได้โปรดให้พระมหาเถระทั้งนี้ประชุมวินิจฉัยในที่มหาเถรสมาคมตั้งแต่ 5 พระองค์ขึ้นไป คำตัดสินของมหาเถรสมาคมนั้นเป็นสิทธิ์ขาด ผู้ใดจะอุทธรณ์หรือโต้แย้งต่อไปอีกไม่ได้⁶⁴⁸

ช่วงเวลาที่ประกาศพระราชบัญญัติฉบับนี้ ยังคงเป็นระยะเวลาที่ไม่ได้มีการสถาปนาพระราชาคณะรูปใดขึ้นรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช อำนาจการตัดสินต่าง ๆ อยู่ที่มหาเถรสมาคมซึ่งสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรองทั้ง 4 มีอำนาจในการลงมติทางพุทธจักรเท่ากัน พระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ทั้ง 8 รูปนี้ ล้วนมีความสนิทใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและราชสำนักเป็นอย่างมาก อาทิ กรมหลวงวชิรญาณวรโส เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่, สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ เป็นพระราชาคณะที่ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะฤกษ์ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ตามคำทูลแนะนำของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระวันรัตน์ (จิต) เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ ซึ่งเป็นผู้จัดการมหาธาตุวิทยาลัยตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริในการจัดตั้ง, พระธรรมวโรดม (จ่าย) เจ้าคณะรองคณะใต้ พระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาเป็นการส่วนพระองค์ และอาราธนาให้เป็นเจ้าอาวาสปกครองวัดเบญจมบพิตร ที่ทรงบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่

ความสำเร็จของราชสำนักสยามในการควบคุมคณะสงฆ์ ไม่เพียงแต่มีอำนาจในการจัดการปกครองคณะสงฆ์เท่านั้น แต่ยังทำให้ราชสำนักสามารถอ้างกรรมสิทธิ์เหนือทรัพย์สินของพุทธจักรและถือว่าที่ธรณีสงฆ์หรือที่ดินวัดทั้งหมดก็คือที่ดินของฝ่ายอาณาจักร วัดเป็นแต่เพียงผู้ครอบครองใช้ประโยชน์เท่านั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ที่ประชุมเสนาบดีสภาว่า “ความเปนจริงคือที่ธรณีสงฆ์แลที่อุปัฏฐการวัดทั้งหลายเปนที่สำหรับแผ่นดิน หาใช้ที่ของพระไม่

⁶⁴⁸ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 สมัยรัชกาลที่ 5” ใน พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ และกฎหมายมหาเถรสมาคม, 51.

พระเพนแต่ผู้รักษาที่มีให้ใครบุกรุกได้”⁶⁴⁹ ฝ่ายอาณาจักรจึงมีสิทธิ์อ้างอำนาจเหนือที่ธรณีสงฆ์ของวัด สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนในเหตุการณ์เมื่อครั้งสถานทูตอเมริกาติดต่อขอเช่าที่ดินวัดม่วงแคเพิ่มเติม โดยติดต่อขอเช่ากับเจ้าอาวาสและขอให้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร เจ้าคณะใหญ่คณะกลางในช่วงเวลานั้นเป็นผู้เจรจากับเจ้าอาวาส ท่านตอบว่าต้องไปขอพระบรมราชานุญาต จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเพราะแม้ว่าที่วัดจะเป็นของศาสนาแต่ก็ต้องอยู่ ภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์⁶⁵⁰

การจัดการปกครองคณะสงฆ์ที่มีการใช้วิธีการทั้งเครือข่ายราชสำนักจากพระบรมวงศานุวงศ์ที่ผนวชและได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ปกครองคณะสงฆ์ การใช้กฎหมาย รวมถึงการพระราชทานสมณศักดิ์ที่ต่าง ๆ เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวภายใต้ระบบการจัดการของราชสำนักก่อให้เกิดการจัดการที่มีประสิทธิภาพและรัดกุม จนทำให้ความเป็นเอกเทศของ พุทธจักกลายตัวและสลายตัวลงอยู่ภายใต้อำนาจการบริหารปกครองของฝ่ายอาณาจักร จึงนับ ความสำเร็จในการจัดกิจการคณะสงฆ์ของราชสำนักสยาม เมื่อผนวกกับการสร้างความเป็นศูนย์กลาง ทางพุทธจักรที่ดำเนินการต่อเนื่องมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัช สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ราชสำนักมีความพร้อมทั้งการเป็นต้นแบบทาง พุทธศาสนาและสามารถสร้างพระสงฆ์ที่มีความรู้ในแบบแผนของสยามเพิ่มจำนวนมากขึ้น ราชสำนัก ใช้ผลของการจัดกิจการพุทธศาสนาเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งในการปลูกสร้างความเป็นสยามมาโดยตลอด และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาที่ราชสำนักต้องกระชับ อำนาจและปลูกสร้างความเป็นสยามไปทั่วอาณาจักรเพื่อรักษาพื้นที่อำนาจและพื้นที่อาณาเขต จึงทำ ให้การจัดกิจการพุทธศาสนาที่กระทำสืบเนื่องมาตลอดแสดงความสำคัญมากยิ่งขึ้นในการ ปลูกสร้าง วัฒนธรรมสยาม โดยมีพระสงฆ์เป็นส่วนสำคัญที่ช่วยราชสำนักสยามขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมทั้ง ด้านพุทธศาสนาและการศึกษาสยามให้เข้าถึงไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ของอาณาจักร จนทำให้วัฒนธรรม สยามเกิดขึ้นในทุกเมืองโดยมีวัดและพระสงฆ์เป็นสื่อกลางสำคัญตามที่ราชสำนักสยามได้พยายาม ดำเนินการสืบเนื่องมาโดยตลอด

⁶⁴⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.8.3/8, เอกสารสมัยรัชกาลที่ 5, 12 มีนาคม ร.ศ.124, เรื่อง “รายงานเสนาสภาพดี เรื่องที่ธรณีสงฆ์”

⁶⁵⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.6/11 (ภ,ม,ย), เอกสารรัชกาลที่ 5, 17 กันยายน ร.ศ.120, เรื่อง “ที่ธรณีสงฆ์วัดม่วงแค พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร เจริญพรมายังพระยาวุฒิศการบดี”

ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความคิดของราชสำนักที่มีต่อพระสงฆ์เริ่มเปลี่ยนแปลงไป เมื่อราชสำนักซึ่งดำเนินการลดทอนความเป็นเอกเทศของพุทธจักรที่มาโดยตลอด ทำให้สถานภาพของพระสงฆ์ในรัชสมัยนี้กำลังระหว่างการเป็นส่วนหนึ่งของฝ่ายพุทธจักรกับการเป็นผู้คนของฝ่ายอาณาจักร บทลงโทษต่าง ๆ ที่ใช้ในฝ่ายอาณาจักรในบางครั้งจึงบังคับใช้กับพระสงฆ์ด้วย เมื่อเข้าสู่ยุคแห่งการปฏิรูปกิจการราชการต่าง ๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความเป็นเอกเทศของพุทธจักรสลายตัวลงโดยพิจารณาได้จากมุมมองของราชสำนักสยามที่มีต่อคณะสงฆ์ว่าเป็นผู้คนของฝ่ายอาณาจักร แสดงออกมาในรูปแบบการบังคับใช้กฎหมายที่ไม่ได้มุ่งเน้นหรือแยกออกเป็นกฎสำหรับพระสงฆ์โดยเฉพาะแต่ให้ใช้กฎหมายร่วมกับฝ่ายอาณาจักร

บทที่ 5

การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร หัวเมืองลาว และหัวเมืองล้านนา ของราชสำนักสยาม สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2449

การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาเป็นกระบวนการสำคัญกระบวนการหนึ่งในการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมที่ราชสำนักสยามปฏิบัติสืบเนื่องมาโดยตลอด มีวัตถุประสงค์เพื่อการระบุสร้างให้เห็นว่าพุทธศาสนาแบบสยามเป็นวัฒนธรรมหลัก เห็นบทบาทของราชสำนักสยามในฐานะที่เป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์และแสดงให้เห็นว่ากรุงเทพฯ เป็นทั้งศูนย์กลางอำนาจการปกครองและเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนา

กระบวนการเหล่านี้จะมีผลต่อการกระชับอำนาจการปกครองของอาณาจักรในช่วงเวลาที่อำนาจทางการเมืองมีลักษณะเป็นปริมณฑลแห่งอำนาจ การขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมจึงเป็นส่วนสำคัญหนึ่งที่ช่วยดึงพลังอุปถัมภ์ทางสังคมและเป็นเครือข่ายสำคัญในการผูกยึดหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ภายใต้ขอบขัณฑสีมาไว้ได้อย่างเหนียวแน่น อีกทั้ง “การเข้ามาของอำนาจจากศูนย์กลางย่อมทำให้เกิดการสลายตัวและหลอมรวมระหว่างวัฒนธรรมท้องถิ่นกับศูนย์กลางเข้าไว้ไม่มากก็น้อย”⁶⁵¹ และด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงทำให้การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามจะดำเนินควบคู่ไปพร้อมกับการขยายเขตแดนของอาณาจักรและการวางระบบราชการบริหารแผ่นดินมาโดยตลอดเพื่อให้ประสิทธิภาพในการขยายอำนาจของราชสำนักสยามเกิดขึ้นอย่างสูงสุด

ในขณะที่ราชสำนักสยามดำเนินการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาภายในอาณาจักรเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์และมีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะเป็นหลักในการเป็นศูนย์กลางและแม่แบบทางวัฒนธรรมก็มีการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในหัวเมืองโดยรอบอาณาจักรสยามที่นับถือพุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลักของสังคมด้วยเพื่อขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมของสยามไปยังหัวเมืองเขมร หัวเมืองลาว และหัวเมืองล้านนา

⁶⁵¹ วราจคณา นิพัทธ์สุขกิจ, “สาระประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยและข้อเสนอเกี่ยวกับแบบศึกษาประวัติศาสตร์นิพนธ์อยุธยา” ใน โคลนไม่ติดล้อ คนไม่ติดกรอบ, (กรุงเทพฯ:ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, จัดพิมพ์ในวาระเกษียณอายุราชการ รองศาสตราจารย์ ดร.ธิดา สาระยา ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ.2545), 191.

สำหรับหัวเมืองมลายูนั้้น แม้ราชสำนักสยามจะขยายอำนาจทางการเมืองไปยังตอนใต้ของอาณาจักรได้สำเร็จตั้งแต่ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และมีการทะนุบำรุงพุทธศาสนาในเมืองต่าง ๆ ที่นับถือพุทธศาสนาแต่ราชสำนักสยามไม่มุ่งเน้นการจัดกิจการพุทธศาสนาในบริเวณหัวเมืองมลายู เนื่องจากผู้ปกครองรัฐและผู้คนส่วนใหญ่ในหัวเมืองมลายูนับถือศาสนาอิสลามเป็นความเชื่อหลักของสังคม ราชสำนักสยามจึงไม่ได้ใช้การขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมผ่านการจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองมลายูแต่ใช้นโยบายด้านการปกครองอื่น ๆ ในการเข้าไปควบคุมดูแล การศึกษาครั้งนี้จึงไม่ครอบคลุมในพื้นที่หัวเมืองมลายู

แนวคิดและวิธีการในการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาของราชสำนักสยามแตกต่างกันไปตามปัจจัยในแต่ละพื้นที่แต่ละหัวเมืองที่เอื้อต่อการดำเนินการ สามารถแบ่งตามแนวคิดทางการปกครอง คือ

1. นับตั้งแต่การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่แทนกรุงธนบุรี อำนาจของศูนย์กลางที่มีอิทธิพลเหนือหัวเมืองเป็นสิ่งที่ไม่สามารถแสดงหรือชี้ให้เห็นได้อย่างชัดเจนขึ้นอยู่กับการแสดงอำนาจของราชสำนักทั้งในด้านความแข็งแกร่งของกองทัพและการทะนุบำรุงทางวัฒนธรรม แต่ราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ก็สามารถรักษาประเทศราชที่ได้รับสืบทอดมาจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ได้ทั้งหมด⁶⁵² รวมถึงการขยายอำนาจเข้าไปในหัวเมืองมลายูและขับไล่พม่าออกไปจากเชียงแสนได้สำเร็จ

มีงานศึกษาจำนวนมากที่อธิบายถึงอำนาจศูนย์กลางต่อหัวเมืองในรูปแบบปริมณฑลแห่งอำนาจ⁶⁵³ และงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการยึดโยงอำนาจของราชสำนักสยามต่อหัวเมืองด้วยพุทธศาสนา* อาทิ วิทยานินท์เรื่อง “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

⁶⁵² นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ:มติชน, 2547), 524.

⁶⁵³ อาทิ Gesick, Lorraine Maric, “Kingship and Political Integration in Traditional Siam 1767-1824”. Ph.D. thesis, Cornell University, 1972. และ เดวิด เค. วย้อจ, *ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป*, กาญจนา ละอองศรี บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ:มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556)

* รายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 1 หัวข้อ ทบพทวนวรรณกรรม

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352)”⁶⁵⁴ ของสายชล วรรณรัตน์ ที่อธิบายว่าราชสำนักสยาม เลือกลงใช้อุดมการณ์ธรรมิกราชาธิราชในระบบความสัมพันธ์กับประเทศราช งานศึกษาเรื่อง “การ เมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี”⁶⁵⁵ ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ของกรุงรัตนโกสินทร์กับระบบความสัมพันธ์ของรัฐจารีตหรือประเทศราชของราชสำนักสยามว่าถูกยึดโยงด้วย อุดมการณ์พุทธศาสนา ในขณะที่งานศึกษาเรื่อง “จักรพรรดิราช คดีอำนาจเบื้องหลังชนชั้นนำ ไทย”⁶⁵⁶ ของเอนก มากอนันต์ อธิบายให้เห็นแนวคิดเรื่องคดีจักรพรรดิราชในสมัยอยุธยา ธนบุรี และ รัตนโกสินทร์ และได้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แม้จะมุ่งไปที่การเป็น พระโพธิสัตว์แต่ก็ไม่ได้ละทิ้งการแสดงพระองค์เป็นจักรพรรดิราชโดยสิ้นเชิง

การศึกษาเหล่านี้ล้วนเป็นรากฐานสำคัญที่อธิบายแนวคิดทางพุทธศาสนากับการเมือง แต่ จะสังเกตได้ว่าการศึกษามักจะยึดอยู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ซึ่งเป็นหัว เลี้ยวหัวต่อที่สำคัญในประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษามีทัศนะว่าแนวคิดและ รูปแบบทางการเมืองการปกครองที่มีผลต่อวิถีการจัดการและบริหารราชการแผ่นดินของราชสำนัก สยามในลักษณะปริมนทลแห่งอำนาจ ราชสำนักสยามมีการดำเนินการทางฝ่ายอาณาจักรควบคู่ไปกับการ จัดกิจการพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงต้น รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือราว พ.ศ.2325-2416

2. เมื่อแนวคิดทางการเมืองการปกครองในมุมมองของราชสำนักปรับเปลี่ยนไปตาม อิทธิพลจากภายนอกทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสที่เข้ามาครอบงำอาณาจักรสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ราชสำนักสยามต้องปรับตัวในทุกด้านเพื่อรองรับแรงกระเพื่อมที่เข้า มา หนึ่งในเรื่องสำคัญที่สยามปรับปรุงอย่างเร่งด่วน คือ แนวคิดเรื่องเขตแดนของอาณาจักร จาก รูปแบบเดิมที่สยามและอาณาจักรข้างเคียงเคยใช้ปริมนทลแห่งอำนาจเป็นแนวคิดหลักได้ เปลี่ยนแปลงไป โดยเหตุการณ์ที่นับว่าเป็นการเปลี่ยนผ่านครั้งสำคัญที่สุด คือ วิกฤตการณ์ ร.ศ.112⁶⁵⁷

⁶⁵⁴ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525)

⁶⁵⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ:มติชน, 2547)

⁶⁵⁶ เอนก มากอนันต์, จักรพรรดิราช คดีอำนาจเบื้องหลังชนชั้นนำไทย (กรุงเทพฯ:มติชน, 2561)

⁶⁵⁷ ศึกษาเพิ่มเติม ใน ธงชัย วินิจจะกุล, กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิภคชาติ, พวงทอง ภวัครพันธุ์, โอตา อรุณวงศ์ และพงษ์เลิศ พงษ์วนานต์ แปล (กรุงเทพฯ: คบไฟ : อ่าน, 2556)

(พ.ศ.2436) ที่ฝรั่งเศสปฏิเสธการอธิบายอำนาจการปกครองที่ไม่มีเขตแดนชัดเจนและเป็นสิ่งที่ราชอาณาจักรสยามคาดการณ์ไว้ว่าจะต้องเกิดเหตุการณ์ลักษณะนี้ขึ้นและพยายามจัดการปรับปรุงระบบบริหารราชการแผ่นดินมาตั้งแต่ ร.ศ.103⁶⁵⁸ (พ.ศ.2427) แต่อย่างไรก็ตาม ราชอาณาจักรสยามก็ไม่สามารถรักษาดินแดนหัวเมืองบางส่วนไว้ได้

หลังจากเหตุการณ์ ร.ศ.112 สถานการณ์ที่บีบคั้นอย่างกระชั้นชิด ทำให้ราชอาณาจักรสยามต้องดำเนินการทุกอย่างเพื่อแสดงพื้นที่ทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมสยามให้เกิดขึ้นอย่างเร่งด่วน การสร้างอาณาจักรสยามให้เป็นศูนย์กลางและสร้างแรงดึงดูดที่มีอำนาจให้เห็นอย่างชัดเจนในรูปแบบเดิมของระบบปริมณฑลแห่งอำนาจนั้นไม่เพียงพอที่จะกระชับอำนาจของราชอาณาจักรสยามต่อพื้นที่ภายใต้อิทธิพลทางการปกครองอีกต่อไป จึงต้องมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการทั้งในด้านการปกครองและวัฒนธรรม ราชอาณาจักรสยามจึงเร่งดำเนินการจัดกิจการฝ่ายอาณาจักรในด้านต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับบริบทแวดล้อมเพื่อแสดงอำนาจทางการปกครองสูงสุด ทั้งการปฏิรูประบบการเมือง เศรษฐกิจ การปกครอง การศาล แต่ราชอาณาจักรสยามก็ยังคงไว้ซึ่งการอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ ดังปรากฏในร่างพระราชกฤษฎีกาที่ 1 (ร.ศ.113) ว่าด้วยราชประเพณีกรุงสยาม ราชศัสดานุภาพ ความตอนหนึ่งว่า “พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชศัสดานุภาพเป็นอาทิ คือ ย่อมเป็นเจ้าเป็นใหญ่ผู้ปกครองแผ่นดินที่พึงที่พำนักของอาณาประชาราษฎร์ เปรนที่เกิตแห่งความยุติธรรมที่รับดับทุกข์ร้อน...เปนนจอมพลพลโยธาที่รับดับยุคเขญของบ้านเมืองโดยสงคราม ถาจะเปนมตรีกับประเทศใดประเทศหนึ่ง เปนพุทธศาสนูปถัมภกผู้ยกย่องอุดหนุนพระบวรพุทธศาสนา”⁶⁵⁹

สำหรับการบริหารจัดการหัวเมือง ราชอาณาจักรสยามได้มีวิเทโศบายที่แตกต่างกันไปในแต่ละช่วงสมัยและจะใช้วิเทโศบายทางการเมืองการปกครองควบคู่ไปกับการจัดกิจการพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง เพื่อขยายอิทธิพลทางการเมืองและการกระชับอำนาจทางการปกครองของราชอาณาจักรสยามในการให้หัวเมืองที่อยู่รายล้อมอาณาจักรสยามยอมรับอำนาจสูงสุดของสยามและยอมรับวัฒนธรรมสยามเป็นวัฒนธรรมหลักซึ่งมีผลเชิงจิตวิทยาในการควบคุมดูแลผู้คนในสังคมให้เป็นไปในทิศทาง

⁶⁵⁸ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร, 2510, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพหม่อมสนธิท กฤดากร ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ 6 มีนาคม พ.ศ.2510)

⁶⁵⁹ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 1 เรื่องสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (กรุงเทพฯ:สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2545), 55.

เดียวกันตามที่ราชสำนักสยามได้วางแนวทางไว้ อันจะส่งผลให้อาณาจักรสยามสามารถอ้างสิทธิ์ในพื้นที่เขตแดนทั้งในเชิงภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมเพื่อผนวกพื้นที่หัวเมืองให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามโดยสมบูรณ์

ดังนั้น การศึกษาในบทนี้จึงมุ่งศึกษารูปแบบและวิธีการของราชสำนักสยามในการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาเพื่อขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมในหัวเมืองที่นับถือพุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลักของสังคม ประกอบด้วย 3 หัวเมือง* ดังนี้

- 5.1 หัวเมืองเขมร ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงช่วงเวลาหัวเมืองเขมรอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส (พ.ศ.2325-2449)
- 5.2 หัวเมืองลาว ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงช่วงเวลาหัวเมืองลาวฝั่งซ้ายอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส (พ.ศ.2325-2449)
- 5.3 หัวเมืองล้านนา ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงเวลาที่คณะสงฆ์ล้านนายินยอมอยู่ภายใต้ระบอบการปกครองคณะสงฆ์สยาม (พ.ศ. 2325-2449)

ทั้งนี้ การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามในแต่ละหัวเมืองจะมีรูปแบบวิธีการ ความเข้มงวด และช่วงเวลาที่สำคัญแตกต่างกันไปตามปัจจัยต่าง ๆ ที่เข้ามามีอิทธิพลต่อการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาและมีความเกี่ยวข้องกับการเมืองภายในหัวเมืองนั้น ๆ ด้วย การศึกษานี้แม้ไม่ได้มุ่งเน้นการอธิบายการเมืองภายในที่ราชสำนักสยามมีต่อหัวเมืองแต่ก็ได้อธิบายเนื้อหาบางส่วนเพื่อให้เข้าใจการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามมากยิ่งขึ้น

* ผู้ศึกษาเรียงลำดับหัวเมืองประเทศราชจากช่วงเวลาและความเข้มข้นของการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามต่อหัวเมืองประเทศราช ซึ่งราชสำนักสยามเข้าไปจัดกิจกรรมพุทธศาสนาที่หัวเมืองเขมรและหัวเมืองประเทศราชล้านช้างก่อนหัวเมืองล้านนา เนื่องจากล้านนาในช่วงเวลานั้นยังคงต้องรับศึกจากกองทัพพม่า ราชสำนักสยามขับไล่พม่าออกจากเชียงแสนได้สำเร็จใน พ.ศ.2347 หลังจากนั้นการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาจึงเริ่มชัดเจนขึ้น

5.1 การจัดการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2449

ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับหัวเมืองเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ เริ่มต้นขึ้นตั้งแต่แรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ใน พ.ศ.2325 เนื่องจากความวุ่นวายทางการเมืองภายในของเมืองเขมร ทำให้พระราชวงศ์เขมรบางพระองค์อพยพเข้ามายังสยามเพื่อพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และราชสำนักสยามให้ความช่วยเหลือสนับสนุนราชสำนักเขมรเรื่อยมา กระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในยุคจักรวรรดินิยมตะวันตกขยายตัว ฝรั่งเศสต้องการเข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองการปกครองในหัวเมืองเขมรตอนในซึ่งในช่วงระยะเวลานั้นยังคงอยู่ภายใต้อำนาจอิทธิพลทางการเมืองการปกครองของสยาม แต่ความซับซ้อนทางการเมืองที่มีผลต่ออำนาจอธิปไตยของสยามที่ถูกกดดันจากปัจจัยต่าง ๆ และสยามไม่สามารถร้องขอให้อังกฤษมาช่วยเจรจากับฝรั่งเศสในช่วงระยะเวลานั้นได้ ทำให้ราชสำนักสยามต้องยอมลงนามในสนธิสัญญาและมีผลให้หัวเมืองเขมรตอนในซึ่งเคยอยู่ในอำนาจการปกครองของสยามในฐานะหัวเมืองต้องยุติลงและสยามสิ้นสุดอำนาจการปกครองเมืองเขมรตอนใน เมื่อ พ.ศ.2449

การจัดการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามในหัวเมืองเขมร เริ่มต้นตั้งแต่ พ.ศ.2325 เรื่อยมาจนกระทั่งถึง พ.ศ.2449 ซึ่งเป็นปีที่สยามสิ้นสุดอำนาจทางการเมืองการปกครองเหนือเมืองเขมร แต่ในช่วงเวลาที่สยามยังคงมีอำนาจทางการเมืองการปกครองเหนือเมืองเขมรอยู่นั้น ราชสำนักสยามมีรูปแบบการจัดการพุทธศาสนาที่มีรายละเอียดและความเข้มงวดแตกต่างกันไป สามารถแบ่งได้เป็น 2 ช่วง คือ

- 5.1.1 การจัดการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร พ.ศ.2325-2436 เป็นช่วงระยะเวลาที่ราชสำนักสยามดำเนินการจัดการพุทธศาสนาในฐานะเมืองประเทศราช
- 5.1.2 การจัดการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร พ.ศ.2437-2449 เป็นช่วงระยะเวลาที่ราชสำนักสยามใช้รูปแบบการจัดการปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาลและมีการจัดตั้งมณฑลเขมร (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลบูรพา) ประกอบด้วยเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และพนมสค

ความแตกต่างของรูปแบบการจัดการปกครองของราชสำนักสยามมีผลต่อแนวคิดในการจัดการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมรด้วย อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากที่หัวเมืองเขมรอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสโดยสมบูรณ์พบว่าราชสำนักสยามไม่ได้เข้าไปดำเนินการจัดการพุทธศาสนาในเมืองเขมร แม้กระทั่งในงานสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาที่แสดงให้เห็นว่าเขมรรับอิทธิพลราชสำนัก

สยามไปก็ไม่ปรากฏในหัวเมืองเขมร รวมถึงงานนาฏศิลป์ต่าง ๆ ที่เคยรับอิทธิพลจากสยามก็เลือนหายไปเนื่องจากในสมัยต่อมาราชสำนักเขมรก็เริ่มฟื้นฟูวัฒนธรรมของเขมรขึ้นมาอีกครั้ง

5.1.1 การจัดการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร พ.ศ.2325-2436

ความสัมพันธ์ระหว่างเขมรกับราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ เริ่มตั้งแต่ พ.ศ.2325 ในช่วงเวลานั้นเกิดเหตุความไม่สงบทั้งในเมืองเขมรและเมืองเวียดนาม พระราชวงศ์ทั้งจากเขมรและเวียดนาม⁶⁶⁰ ต่างประสบปัญหาทางการเมืองภายในจนต้องอพยพมายังกรุงเทพฯ เพื่อลี้ภัยทางการเมือง ในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงให้ความช่วยเหลือพระราชวงศ์เขมรที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระองค์ทรงรับนักร้องเอง พระราชโอรสในสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี (นักร้องตน) พระมหากษัตริย์เขมรเป็นพระราชบุตรบุญธรรม และสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงรับนักร้องคือและนักร้องเภาเป็นพระสนม ครั้นเมื่อราชสำนักสยามได้ช่วยจัดการดูแลความเรียบร้อยให้เกิดขึ้นในเมืองเขมรแล้ว ในช่วงก่อนที่จะส่งนักร้องเองไปครองราชย์ที่เขมรนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ไปรั้งเมืองเขมร ต่อมาจึงสถาปนานักร้องเองขึ้นเป็นสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีศรีสุริโยพรรณ บรมสุรินทราชมหาจักรพรรดิราช บรมนาถบพิตร กลับไปครองเมืองเขมร เมื่อ พ.ศ.2337⁶⁶¹

ครั้งนั้น “สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี กับสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะก็มีความยินดียอมถวายเมืองปัตบอง และเมืองนครเสียมราฐ จึงได้ขาดจากเมืองเขมรมาขึ้นกับกรุงเทพมหานคร”⁶⁶² ทำให้เมืองเขมรในช่วงเวลานั้นแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ เขมรส่วนนอก มีราชธานีอยู่ที่เมืองอุดงมีชัย โดยสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีปกครองในฐานะประเทศราชของสยามและเขมรส่วนใน มีเมืองสำคัญ

⁶⁶⁰ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ครอบครัวขององเชียงสือ ผู้ครองเมืองไซ่ง่อนซึ่งอพยพหนีการโจมตีของญวนโกเซ็น เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านต้นสำโรง (สถานกงสุลโปรตุเกสในปัจจุบัน) และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเบี้ยหวัดปีละ 5 ชั่ง พร้อมทั้งพระราชทานเครื่องยศลาดหมากรุก คนโททอง กระบี่บังทอง กลดคันสั้น เป็นเครื่องประกอบพระเกียรติยศด้วย ใน พงศาวดารญวนและเขมรในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, 35

⁶⁶¹ พงศาวดารญวนและเขมรในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, 64.

⁶⁶² เรื่องเดียวกัน, 65.

คือพระตะบอง เสียมราฐ และเมืองศรีโสภณ โดยเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ปกครอง ขึ้นตรงกับกรุงเทพฯ⁶⁶³

การทะนุบำรุงเลี้ยงดูปกครองตนเองเสมือนพระราชบุตรบุญธรรม ทำให้ราชสำนักสยามมองเขมรเป็นเสมือนลูกในพระบรมโพธิสมภารของราชสำนักสยาม⁶⁶⁴ และราชสำนักเขมรเองก็เปรียบสยามเสมือน “พระวรวงศ์บิดา”⁶⁶⁵ ที่คอยดูแลระวังเอาใจใส่ แม้นในคราวที่สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีถึงแก่พิราลัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ มีพระราชโองการรับสั่งให้มีตราออกไปเมืองเขมร ให้ส่งพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีมายังกรุงเทพฯ เพื่อจัดการพระบรมศพและพระราชทานเพลิงศพ อย่างไรก็ตาม ก็ไม่ได้นำพระบรมศพของสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเข้ามายังกรุงเทพฯ เนื่องจากบรรดาขุนนางกราบทูลคัดค้านว่าผิดเอียงอย่างธรรมเนียม เกรงจะเป็นอุบาทว์แก่บ้านเมือง กอปรกับช่วงเวลานั้นมีข่าวว่าจะมีศึกพม่าอีก จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีตราออกไปมิให้พาพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเข้ามากรุงเทพฯ⁶⁶⁶

5.1.1.1 การพระราชทานพระบรมสารีริกธาตุไปยังหัวเมืองเขมร

ความสัมพันธ์อันดีระหว่างเขมรและสยามในช่วงเวลาดังกล่าว ทำให้ราชสำนักสยามได้เข้าไปดำเนินการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาที่เมืองเขมรในฐานะเมืองประเทศราช เนื่องจากความวุ่นวายภายในเมืองเขมรที่เกิดขึ้นนั้นส่งผลให้ผู้คนในเมืองเขมรได้รับความเดือดร้อนทุกข์ยาก อีกทั้งคณะสงฆ์เขมรก็กระจัดพลัดพราย วัตรปฏิบัติเสื่อมถอยเนื่องจากขาดผู้ทะนุบำรุงรักษา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีมนต์พระราชาคณะที่ผู้ปกครองฝ่ายเมืองเขมร

⁶⁶³ นอกจากนี้ ยังมีเอกสารที่ระบุถึงอำนาจของสยามในพื้นที่เขตเขมรตอนในอย่างชัดเจน เมื่อมีการพบช้างเผือกบริเวณเขาตะเกียบ ปลายน้ำเมืองโพธิสัตว์ ได้นำมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แสดงให้เห็นว่าช้างเผือกที่พบในเขตเมืองนี้เป็นของสยาม สะท้อนให้เห็นอำนาจทางการปกครองของ ราชสำนักสยามในพื้นที่นี้อย่างชัดเจน ดูใน “พระยาเสวตกุญชร จ.ศ.1174 พ.ศ.2355”, เลขที่ 27, จดหมายเหตุ ร.2, หนังสือสมุดไทยดำ, ภาษาไทย เส้นทรดาล, จ.ศ.1174, หอสมุดแห่งชาติ

⁶⁶⁴ David Chandler, *A history of Cambodia*, 3rd ed. (Chiang Mai: Silkworm Books, 2000), 115.

⁶⁶⁵ เอง สุต, เอกสารมหาบุรุษเขมร ภาคที่ 5-6-7 (ภณเพญ : บณณาการไตรตรน, 1969), 1016-1019. อ้างใน ศานติ ภักดีคำ, *เขมรรบไทย* (กรุงเทพฯ:มติชน, 2554), 280.

⁶⁶⁶ *พงศาวดารญวนและเขมรในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์*, 67.

ให้ความเคารพนับถือไปช่วยดูแลและจัดกิจการพุทธศาสนา รื้อฟื้นพุทธศาสนาและคณะสงฆ์เขมรขึ้นอีกครั้ง อีกทั้งนิมนต์พระสงฆ์เมืองเขมรให้เข้ามาศึกษาธรรมเนียมแบบแผน เล่าเรียนพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีซึ่งราชสำนักสยามให้การสนับสนุนด้านการศึกษาของคณะสงฆ์จนทำให้การศึกษาปริยัติธรรมของคณะสงฆ์เขมรรุ่งเรืองและมีสำนักเรียนเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก พระสงฆ์เขมรที่เข้ามาศึกษาก็ได้รับการสนับสนุนจากราชสำนักสยามเป็นอย่างดี พระสงฆ์เหล่านั้นจะได้เรียนรู้วัตรปฏิบัติตามพระวินัยที่ปรากฏในพระไตรปิฎกของสยามและเมื่อเล่าเรียนพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีจนแตกฉานแล้ว ราชสำนักสยามก็สนับสนุนการเดินทางกลับไปยังเมืองเขมรเพื่อนำความรู้และวัตรปฏิบัติที่ได้รับการถ่ายทอดจากคณะสงฆ์สยามไปเผยแผ่ในเมืองเขมรต่อไป

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ไม่เพียงแต่ให้บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และคณะสงฆ์สยามสนับสนุนด้านการศึกษาของพระสงฆ์เขมรเท่านั้น พระองค์ยังพระราชทานพระบรมสารีริกธาตุเพื่อเป็นสิ่งเคารพอันเป็นมหาสวัสดิมงคลอันประเสริฐให้กับหัวเมืองเขมรถึง 10 องค์

พระราชทานพระสารีริกธาตุอย่างกลางอย่างย่อม 10 พระองค์ ให้พระโกฏนาคชั้นนอก พระโกฏทองคำชั้นในไว้สำหรับได้นมัสการบูชาเป็นมหาสวัสดิมงคลอันประเสริฐ แล้วนิมนต์พระสงฆ์เขมรซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานคร ได้เรียนพระไตรปิฎกธรรมชำนาญ ออกไปชำระพุทธศาสนา ณ กรุงกัมพูชาธิบดี 21 รูป มีมหาเอกเป็นปรพนา⁶⁶⁷

พระบรมสารีริกธาตุที่ได้รับจากราชสำนักสยามนี้ ประดิษฐานไว้ที่เขાพระราชนิเวศน์อันเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ของพุทธศาสนาในเมืองเขมรและเป็นที่เคารพของราชสำนัก คณะสงฆ์และผู้คนชาวเขมรเป็นอย่างมาก พระบรมสารีริกธาตุเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์เนื่องในพุทธศาสนาที่ไม่สามารถสร้างขึ้นได้เหมือนพระพุทธรูปหรือพระไตรปิฎก การพระราชทานพระบรมสารีริกธาตุในครั้งนี้จึงแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างเขมรและราชสำนักสยาม ทั้งยังแสดงให้เห็นถึงความป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยามที่เป็นเสมือนผู้รื้อฟื้นพุทธศาสนาในเมืองเขมรขึ้นมาอีกครั้ง

⁶⁶⁷ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชอาณัติผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์

5.1.1.2 พระไตรปิฎกและวรรณกรรมทางพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร

นอกจากการพระราชทานพระบรมสารีริกธาตุและสังคัมภีร์ชาวเขมรที่เข้ามาศึกษาในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางการศึกษาทางพุทธศาสนาจนเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกและภาษาบาลี ให้ออกไปชำระพุทธศาสนาในเมืองเขมรแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ยังพระราชทานพระไตรปิฎกไปเมืองเขมรเพื่อไว้เป็นหลักของพุทธศาสนาอีกด้วย เนื่องจากสงครามกลางเมืองเขมรทำให้งานวรรณกรรมและคัมภีร์ทางพุทธศาสนาจำนวนมากถูกทำลาย อีกทั้ง เมื่อเวียดนามเข้ามาเมืองเขมร ได้เผาทำลายวัดวาอารามทางพุทธศาสนาและคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเสียหายเป็นจำนวนมาก งานวรรณคดีเขมรสมัยกรุงอุดงมีชัยที่ตกทอดมาถึงปัจจุบันจึงเป็นงานที่นิพนธ์ขึ้นในช่วง พ.ศ.2325-2403 ได้อิทธิพลทางวัฒนธรรมสยามอย่างชัดเจนและมีจำนวนมาก⁶⁶⁸ ซึ่งกวีราชบัณฑิตของเขมรในสมัยนั้นเป็นพระราชวงศ์ ขุนนาง หรือพระสงฆ์ที่มีความรู้และความเชี่ยวชาญภาษาเขมรและภาษาบาลี ทั้งพระราชวงศ์และพระสงฆ์เหล่านี้ต่างล้วนเข้ามาศึกษาหาความรู้ที่กรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก⁶⁶⁹ ทั้งนี้ ในพระราชพงศาวดารกรุงเขมรยังกล่าวถึงพระราชอาคันตุกะรูปหนึ่งที่เคยมาศึกษาพระไตรปิฎก ณ วัดสมอราย และเมื่อเดินทางกลับไปยังเมืองเขมรก็ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชแห่งเมืองเขมร เป็นที่เคารพนับถือของพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และชาวเมืองเขมรเป็นอย่างมาก

ครั้งถึงข้างขึ้นเดือน 3 ในปีเมีย โทศกนั้น * พระสังฆราชธรรมวิปสนานิมิตต์มาจากนครวัดมาถวายพระพรเยี่ยงมเยียนสมเด็จพระอุไทยราชา ๆ ทรงพระโสมนัสนับถือรับรองเป็นอันดี ด้วยพระสังฆราชธรรมวิปสนาองค์นี้ เคยเป็นพระราชครูในสมเด็จพระราชบิดาของพระองค์ เมื่อครั้งทรงพระผนวชอยู่ที่วัดสมอราย (ปัจจุบันคือวัดราชาธิวาส) ณ กรุงเทพฯ นั้น ได้สั่งสอนพระกรรมฐานแลพระธรรมทั้งหลายถวายแด่พระราชบิดา เหตุดังนี้พระบาทผู้เป็นเจ้าพร้อมด้วยพระราชมารดาแลพระวงษานุวงศ์จึงมีความเลื่อมใสศรัทธายิ่งนัก ได้นิมนต์พระสังฆราชธรรมวิปสนาไปบำเพ็ญพระราชกุศลบนเขาพระราชทรัพย์เสร็จแล้ว พระบาท

⁶⁶⁸ ศานติ ภัคดีคำ, ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย-เขมร พ.ศ.2325-2403 (รายงานการวิจัยสาขาวิชาภาษาเขมร ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2547), 23

⁶⁶⁹ ตูรายละเอียดเกี่ยวกับกวีเขมรเพิ่มเติม ใน ศานติ ภัคดีคำ, กวีศรีภูมิพุทธศตวรรษ ความเรียงว่าด้วยประวัติกวีเขมร (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543)

* ตรงกับวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2353 แม้ว่าจะเป็นช่วงสมัย ร.2 แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นดำเนินต่อเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ 1

ผู้เป็นเจ้าของสมเด็จพระอนุชาทั้ง 3 พระองค์ทรงได้พระผนวชในสำนักพระสังฆราชพระธรรม
วิปัสนาเป็นประธาน และได้ทรงศึกษาพระธรรมกรรมฐานจากพระสังฆราชพระธรรมวิปัสนาด้วย
670

สมเด็จพระสังฆราชพระธรรมวิปัสสนาซึ่งเป็นพระสงฆ์ที่ได้เข้ามาศึกษาปริยัติธรรมและ
เปรียญธรรมที่กรุงเทพฯ เห็นว่าพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่สำคัญและพระไตรปิฎกเมือง
เขมรที่เคยมีอยู่อาจจะถูกทำลายหรือไม่สมบูรณ์ หรืออาจจะยังคงอยู่แต่ไม่ได้ยอมรับนับถือว่าเป็นฉบับ
ที่ได้รับการสังคายนาที่จะทำให้เนื้อหาความถูกต้องครบถ้วน ดังนั้น สมเด็จพระสังฆราชจึงมีพระดำริ
ในการแปลพระไตรปิฎกสยามให้เป็นภาษาเขมร และสมเด็จพระสังฆราชทรงรับเป็นประธานในการ
แปลพระไตรปิฎกฉบับนี้เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์หลักของพุทธศาสนาเมืองเขมร “ครั้นถึงวันออกพระ
วัสสา สมเด็จพระอุไทยราชาผู้ทรงราชย์ ได้มีมนต์พระมหาลังฆราชวง 1 พระสังฆราชบวรสถิตาเรือง
1 สมเด็จพระสังฆราช 1 กับตรัสให้ออกญาพระเสด็จคำ 1 ออกญาพระคลังวง 1 ไปประชุมพร้อมกันกับ
พระสงฆ์ราชาคณะ ณ เขาพระวิหารบนเขาพระราชทรัพย์ แปลคัมภีร์ถวายพระสังฆราชพระธรรม
วิปัสสนา”⁶⁷¹ และหนึ่งในบรรดาผู้ที่แปลคัมภีร์ถวายนั้น ออกญาพระคลังวง (บางเอกสารว่า วง) ซึ่ง
เป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญถึง 3 ภาษา คือ ภาษาบาลี ภาษาเขมร และภาษาไทย เนื่องจากเมื่อครั้งบวช
เป็นพระสงฆ์ได้ศึกษาภาษาบาลีและสอบภาษาบาลีที่กรุงเทพฯ จนได้เป็นมหาเปรียญ

การเข้ามาของพุทธศาสนาแบบสยามที่ราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
ฟ้าจุฬาโลกฯ ได้วางระเบียบระเบียบและทะนุบำรุงให้รุ่งเรืองได้กลายเป็นแม่แบบทางพุทธศาสนาของ
เมืองเขมรตั้งแต่หลักธรรม พระวินัย และลำดับสมณศักดิ์ไปกระทั่งสถาปตยกรรมทางพุทธศาสนาที่มี
การนำไปใช้ในเมืองอุงมัยชัย ขณะเดียวกันการขยายปริมนทลทางวัฒนธรรมผ่านการจัดกิจการพุทธ
ศาสนาของสยามก็ปราศจากคู่แข่งทางวัฒนธรรม เนื่องจากราชสำนักเวียดนามไม่ได้ใช้แนวคิดแบบ
พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทในการวางกรอบความคิดและวัฒนธรรมของเวียดนามแต่เลือกใช้แนวคิดของ
ขงจื้อเป็นหลักตามอย่างธรรมเนียมวัฒนธรรมของจีน⁶⁷² อีกทั้งราชสำนักเวียดนามในช่วงเวลานั้นยัง

⁶⁷⁰ ราชพงษาวดารกัมพูชา, แปลโดย นายพันตรีหลวงเรืองเดชอนันต์ (ทองดี ธนรัชต์), พิมพ์ครั้งที่ 2
(นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2550), 196

⁶⁷¹ ราชพงษาวดารกัมพูชา, 196.

⁶⁷² David Chandler, A history of Cambodia, 115-116.

ไม่ได้มีการดำเนินการทางการเมืองเพื่อรุกรานเขมร สันนิษฐานว่าพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลอง (องเชียงสือ) ทรงเกรงพระทัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ที่พระองค์ทรงให้แหล่งลี้ภัยทางการเมืองในกรุงเทพฯ และทรงชูป้ายพระราชนิพนธ์หัวตราปีและสนับสนุนทั้งเสบียงอาหารและอาวุธยุทโธปกรณ์แก่ฝ่ายองเชียงสือ อีกทั้ง เมื่อครั้งที่องเชียงสือมีความประสงค์จะทำสงครามเพื่อกอบกู้ราชบัลลังก์คืนจากกลุ่มญวนโกเซิน จนสามารถสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลอง และขึ้นครองราชย์สมบัติที่เมืองเวียดนาม พระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองโปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้งทูตอัญเชิญต้นไม้เงินต้นไม้ทองและเครื่องบรรณาการต่าง ๆ มาถวายแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ อย่างต่อเนื่อง และเป็นเหตุผลที่ทำให้ราชสำนักเวียดนามไม่มีข้อขัดแย้งทางการเมืองใด ๆ กับราชสำนักสยามตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ

ใน พ.ศ.2349 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาณากองคั้งขึ้นเป็น “สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชรามธิบดีศรีสุริโยพรรณบรมสุรินทรามหาจักรพรรดิราชาบรมนาถบพิตรสถิตเป็นนิครกัมพูชรัฐราชโองาสชาติวรวงศ์ ดำรงกรุงกัมพูชาธิบดี ศรียโสทรนครอินทปัตถ์ กุรุรัฐบุรีรัมย์อุดมมหาสถานเจ้ากรุงกัมพูชา”⁶⁷³ พระราชโอรสของสมเด็จพระนารายณ์รามธิบดี (นักร้องเอง) ที่สวรรคต เมื่อ พ.ศ.2339 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พระราชทานชฎาเครื่องยศเครื่องสูงตามอย่างเจ้าประเทศราช ครั้นในปีถัดมา สมเด็จพระอุไทยราชามีศุภอักษรเข้ามายังราชสำนักสยาม กราบทูลขอนักกองคั้ง นักร้องเกล้า กลับไปยังเมืองเขมรแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ไม่โปรดเกล้าฯ พระราชทานคืน เนื่องจากนักกองคั้งเป็นพระมารดาพระองค์เจ้ากำภูษณัตร์ ในสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และเมื่อครั้งเหตุการณ์ ใน พ.ศ.2351⁶⁷⁴ สมเด็จพระอุไทยราชาเข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ครั้นจะกลับออกไปเมืองเขมร สมเด็จพระอุไทยราชาเข้าไปเฝ้ากราบบทวายบังคมลาโดยไม่มีผู้นำ

⁶⁷³ พงศาวดารญวนและเขมรในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, 79.

⁶⁷⁴ สันนิษฐานว่าเข้ามาเมื่อครั้งงานสมโภชและฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เนื่องจากในเอกสารฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น ปรากฏข้อความว่า “มีเลียงเจ้าเมืองลาว เมืองพุทไธมาศ เมืองบัตบอง แยกเมืองญวน หัวเมืองทั้งปวง เลียงที่ศาลาศาลหลวงและศาลาสารบัญชี่ ในเวลานั้น พระอุไทยราชาเจ้ากรุงกัมพูชา มีชื่ออยู่ในพวกแขกเมืองด้วย” ใน “หมายกำหนดการเรื่อง ฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จ.ศ.1171” ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525), 93-104.

ตามอย่างธรรมเนียมที่ราชสำนักสยามกำหนด พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พิโรธสมเด็จพระอุไทยราชา “ครั้งนั้น สมเด็จพระอุไทยราชาได้ความอัปยศแก่ข้าราชการมาก”⁶⁷⁵

สันนิษฐานว่าเหตุการณ์เหล่านี้เป็นจุดเริ่มต้นของความไม่พอใจของสมเด็จพระอุไทยราชา จนนำมาสู่เหตุการณ์ที่สมเด็จพระอุไทยราชาไม่ยอมเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และปฏิเสธการเดินทางเข้ามาถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตามประเพณีซึ่งเจ้าประเทศราชควรกระทำ แต่กลับไปให้นักองค์สงวน นักองค์อ้อม พระองค์แก้ว พระยากลาโหม (เมือง) และพระยาจักรี (แบน) เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแทน⁶⁷⁶

ราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เริ่มระแวงว่าสมเด็จพระอุไทยราชาจะกระด้างกระเดื่อง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาให้นักองค์สงวน ให้ดำรงพระยศขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาอุปโยราช⁶⁷⁷ และสถาปนาให้นักองค์อ้อม ให้ดำรงพระยศขึ้นเป็นพระมหาอุปราช เหตุการณ์นี้นำมาสู่จุดแตกหักทางความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับเขมร เนื่องจากสยามมองว่าเขมรเป็นประเทศราช สยามจึงมีสิทธิ์ในการแต่งตั้งเจ้านายขึ้นดำรงตำแหน่ง ในขณะที่เขมรมองว่าสยามแทรกแซงการเมืองภายใน เพราะไม่ได้ปรึกษากับสมเด็จพระอุไทยราชาเสียก่อน⁶⁷⁸ ครั้นเมื่อนักองค์สงวนและนักองค์อ้อมเสด็จกลับไปยังเมืองเขมร ความวุ่นวายในเมืองเขมรเริ่มทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น เนื่องจากการแบ่งฝ่ายของขุนนางและข้าราชการ สำนักเขมรแบ่งออกเป็นกลุ่มสนับสนุนสยามกับกลุ่มสนับสนุนเวียดนาม จนนำไปสู่การแทรกแซงทางการเมืองของเวียดนามในเขมร อีกทั้งเขมรมีสภาพทางภูมิรัฐศาสตร์ที่มีศูนย์กลางอำนาจในเขตที่ราบ

⁶⁷⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ:องค์การการค้าของคุรุสภา, 2526), 208

⁶⁷⁶ พงศาวดารญวนและเขมรในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, 98.

⁶⁷⁷ ตำแหน่งเจ้านายชั้นสูงในเมืองเขมรมี 4 ตำแหน่ง คือ 1. สมเด็จพระเจ้ากรุงกัมพูชา 2. สมเด็จพระมหาอุปโยราช 3. สมเด็จพระมหาอุปราช 4. สมเด็จพระวราชินี, พระท้าว (พระชนนีของพระเจ้ากรุงกัมพูชา) แต่ตำแหน่งสมเด็จพระมหาอุปโยราช ยกเลิกในรัชสมัยสมเด็จพระศรีสุริเยศจักรีย์ ใน ทำเนียบนามภาคที่ 3 ตำราทำเนียบบันดาศักดิ์กรุงกัมพูชา (พระนคร : โสภณพิพิธธรรมานการ, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกโท เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) พ.ศ.2465), 1.

⁶⁷⁸ ศานติ ภักดีคำ, เขมรรบไทย, 288.

ลุ่มแม่น้ำโขงที่ใกล้ชิดกับเวียดนามโดยไม่มีเขตกันกระทบอันเป็นลักษณะทางภูมิรัฐศาสตร์ที่พร้อมจะนำไปสู่การรุกรานกันได้โดยตรงตลอดเวลา⁶⁷⁹

พระเจ้าเวียดนามyalong ส่งพระราชสาส์นมายังราชสำนักสยามเพื่อแจ้งให้ทราบว่าราชสำนักเวียดนามต้องการมีสิทธิในการปกครองเมืองเขมรตามที่เวียดนามกล่าวอ้างว่าเมืองเขมรเคยเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้าที่เคยถวายบรรณาการให้ทั้งราชสำนักสยามและราชสำนักเวียดนาม

บัดนี้เมืองเขมรুনวายเห็นจะรักษาเมืองมิได้ กรุงเวียดนามคิดว่าเมืองเขมรแต่ก่อนมาเป็นข้าสองกรุงใหญ่ บัดนี้เมืองเขมรুনวายแลกรุงพระมหานครก็ทำการพระบรมศพแลมีศึกด้วยกรุงเวียดนามจะนิ่งดูมิได้ จึงให้เจ้าเมืองไซ่ง่อนยกกองทัพขึ้นไปรักษาเมืองเขมรให้ราบคาบอย่าให้วุ่นวายกัน แวนแคว้นกรุงเวียดนามจะได้อยู่ปกติ เมืองเขมรจะได้พึ่งอยู่เย็นเป็นสุข แล้วกรุงพระมหานครหรือยุรยากับกรุงเวียดนาม สองพระนครจึงจะไม่มีความวิตก⁶⁸⁰

ราชสำนักสยามเห็นข้อเสียเปรียบหลายประการหากยังคงยืนกรานที่จะไม่ยกเมืองเขมรให้เวียดนาม ทั้งเรื่องสงครามการทัพในช่วงระยะเวลานั้น อีกทั้งเรื่องศึกพม่าที่เข้ามาตีเมืองกลางที่ยังไม่ได้แตกทัพกลับพม่า ราชสำนักเกรงว่าหากเกิดสงครามกับเวียดนามในช่วงเวลาดังกล่าวอาจจะส่งผลให้พม่ายกทัพบุกมาทางเหนือซึ่งจะทำให้สยามตั้งรับทัพได้ยากลำบาก ดังนั้น ราชสำนักสยามจึงยอมให้เวียดนามมีอำนาจการปกครองเมืองเขมร⁶⁸¹

ความวุ่นวายทางการเมืองระหว่างสยาม เวียดนาม และเขมรนั้น ทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้นเมื่อสมเด็จพระอุไทยราชาสวรรคต ใน พ.ศ. 2377 และสมเด็จพระอุไทยราชาทรงมีแต่พระราชธิดา 4 พระองค์ ในครั้งนั้นพระเจ้ามินมางแห่งเวียดนามซึ่งถือว่าเป็นผู้มีอำนาจในการแต่งตั้งพระมหากษัตริย์เมืองเขมรจึงสถาปนาพระองค์เจ้าหญิงแบนขึ้นครองราชย์และมีพระราชประสงค์จะให้พระราชโอรสของพระองค์อภิเษกกับพระองค์เจ้าหญิงแบนซึ่งดำรงสถานภาพเป็นพระมหากษัตริย์

⁶⁷⁹ Lim Joo-Jock, *Territorial Power Domains, Southeast Asia and China* (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1984), 187-193.

⁶⁸⁰ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 11, *จดหมายเหตุ ร.2* หนังสือสมุดไทยดำ, ภาษาไทย, เส้นทรดาล, จ.ศ. 1173, “เรื่องส่งราชทูตและสิ่งของมาร่วมการพระบรมศพ รัชกาลที่ 1 กับเรื่องประเทศเขมรুনวาย จ.ศ. 1173”

⁶⁸¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546), 81-82.

เมืองเขมรในขณะนั้น เหตุการณ์นี้อาจจะนำมาซึ่งการเข้าครอบครองดินแดนและอำนาจทั้งหมดของเขมรให้อยู่ภายใต้การปกครองของเวียดนาม ทำให้ขุนนางเขมรหัวนวิตกและหันมาขอความช่วยเหลือจากสยาม ราชสำนักสยามจึงได้จัดส่งกองทัพเข้ายังเมืองเขมร และได้ก่อให้เกิดสงครามระหว่างเวียดนามกับสยามขึ้น

ท่ามกลางความวุ่นวายของสงครามระหว่างเวียดนามและสยามที่กำลังเกิดขึ้น เวียดนามซึ่งมีความเชื่อหลักที่แตกต่างจากเขมรได้เข้าทำลายพุทธสถานและพระพุทธรูปจำนวนมาก⁶⁸² พุทธศาสนาในเมืองเขมรได้รับผลกระทบอย่างรุนแรง เมื่อสงครามเริ่มผ่อนคลายลง สยามซึ่งมีภาพลักษณ์ของความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาที่บรรดาพระสงฆ์เขมรต่างให้ความสำคัญเข้ามาศึกษาหาความรู้และบวชเรียนกันเป็นจำนวนมาก บรรดาผู้ที่เข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีที่กรุงเทพฯ ราชสำนักสยามก็ให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่ อาทิ สามเณรเที่ยง ชาวเขมร ซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ช่วงสงครามระหว่างเวียดนามและสยาม ได้เข้ามาศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมและภาษาบาลี ครั้นเมื่ออายุถึงอุปสมบท พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับเป็นนาคหลวงให้เข้าอุปสมบท ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ พ.ศ.2387 ต่อมา สมเด็จพระทริภักซ์ (นักองค์ด้วง) ขอพระราชทานนิมนต์พระมหาเที่ยงกลับไปสืบพุทธศาสนาที่กรุงอุดงมีชัยและสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าอาวาสวัดปรังค์ กรุงอุดงมีชัย ต่อมาได้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระวิมลธรรม⁶⁸³ เลื่อนเป็นพระมหาพรหมนิตามลำดับ และท้ายที่สุดได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชแห่งเมืองเขมร

นอกจากนี้ ยังมีสมเด็จพระสุนทรธำมณี (ปาน) พระสงฆ์ชาวเขมรที่เข้ามาศึกษาภาษาบาลีและพระปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ จำพรรษาอยู่ที่วัดสระเกศ ต่อมาได้บวชแปลงเป็นพระสงฆ์ในธรรมยุติกนิกายโดยเจ้าฟ้าพระมงกุฎเป็นพระอุปัชฌาย์ และใน พ.ศ.2398 สมเด็จพระทริภักซ์ขอพระราชทานธรรมยุติกนิกายไปเผยแผ่ในเมืองเขมร⁶⁸⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรง

⁶⁸² David Chandler, *A history of Cambodia*, 134.

⁶⁸³ พ.ศ.2397 ทรงเป็นพระอภิบาลในพระองค์เจ้าวิฑูรย์ เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร 3 พรรษา ใน *ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา*, 299.

⁶⁸⁴ ในช่วงที่พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายและพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายของสยามเกิดปัญหาแตกแยกไม่ร่วมทำสังฆกรรมร่วมกันนั้น ได้ส่งผลให้เกิดความแตกแยกขึ้นกับพระสงฆ์เขมรทั้งสองนิกายด้วย ใน Ben Kiernan, *How Pol Pot Came to Power : A History of Communism in Kampuchea, 1930-1975* (London: verso, 1985), 3.

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระมหาปานพร้อมด้วยพระอมราภีรักขิต (เกิด) พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย 8 รูป และอุบาสกอีก 4 คน เดินทางไปสืบพุทธศาสนาที่เมืองเขมร⁶⁸⁵

ความสำเร็จของราชสำนักสยามในการจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อขยายปริมาณผลงานวัฒนธรรมในหัวเมืองเขมรนั้น ทำให้ภาพลักษณ์ของความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาของสยามชัดเจนมากยิ่งขึ้น และราชสำนักสยามสามารถสร้างวัฒนธรรมแบบพุทธศาสนาสยามในเขมรได้สำเร็จ ทั้งในพระธรรมวินัยและวรรณกรรมทางพุทธศาสนา รวมถึงพระไตรปิฎก ที่พุทธจักรฝ่ายเขมรได้ใช้พระไตรปิฎกของสยามเป็นต้นแบบของวัตรปฏิบัติ การแปลพระไตรปิฎกจากอักษรสยามเป็นอักษรเขมรเพื่อเป็นหลักธรรมที่ยึดถือกันในพุทธจักรเขมร

พระไตรปิฎกในพระนครกัมพูชาธิบดีก็สูญหายวิบัติขาดผิด หลุดลู่ พลาดพลัดขจัดขจัดไปเป็นอันมาก พระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ก็ปรนนิบัติผิดกับพระพุทธรูปวินัยบัญญัติ พระราชทูตยัยทรงพระศรัทธาปรารถนาให้พระพุทธรูปศาสนาเถลิงรุ่งเรืองจักรกาลต่อไป จึงจำหน่ายจ่ายพระราชทรัพย์สร้างพระคัมภีร์พระไตรปิฎกจากในกรุงเทพฯพระมหานคร แล้วสมเด็จพระพุทธิเจ้าพระจอมเกล้าพระราชทานมาของพระไตรปิฎกได้ฉบับครบสรรพตามซึ่งมีอยู่ในกรุงเทพฯพระมหานครเอามาตั้งไว้ยังบันทายอุดงค์มีชัย แล้วได้ทำนุบำรุงประเคนจกัตรพระราชอาณาจารเรียน ภิกษุ สามเณร ลูกศิษย์วัดบรรดาซึ่งเรียนบอกใช้มวลคัมภีร์ครบ 2 เดือน

จึงมีพระบรมราชโองการพระราชดำรัสให้อารณานามนตสมเด็จพระสังฆราช....พร้อมด้วยพระกมรแดงสงฆ์ทั้งปวงมีสมเด็จพระมหาพรหมมุนี (เทียง) สมเด็จพระมหาราชธรรม (อาน)สมเด็จพระวิมลธรรม (ปาน) ทั้งสามองค์นี้สำแดงพร้อมอีกพระภิกษุสงฆ์บันดาลซึ่งได้สดับสวดเรียนจากกรุงเทพฯพระมหานครพร้อมกับพระภิกษุสงฆ์ครบอารามในอุดงค์มีชัย 500 องค์เศษ มาประจำทำสังคายนาพระวินัยปิฎก พระสุตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก⁶⁸⁶

นอกจากการนำพระไตรปิฎกสยามไปใช้เป็นต้นแบบของพระไตรปิฎกเขมรแล้ว ยังพบว่า มีวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่รับอิทธิพลของสยามอีกหลายเรื่อง อาทิ ปฐมสมโพธิกถา ไตรภูมิเขมร มหาเวสสันดรชาดกฉบับเขมร ทั้งนี้ ในเรื่องประเพณี พิธีกรรมทางพุทธศาสนา เขมรก็รับวัฒนธรรมสยามไปจากการที่สยามสนับสนุนให้พระสงฆ์เขมรเข้ามาศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพฯพระมหานคร พระสงฆ์

⁶⁸⁵ ศานติ ภัคคีคำ, ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย-เขมร พ.ศ.2325-2403, 33-34.

⁶⁸⁶ ศานติ ภัคคีคำ, ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย-เขมร พ.ศ.2325-2403, 108.

เหล่านั้น ส่วนใหญ่จะได้กลับไปดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ชั้นสูงของเขมร ได้นำวัฒนธรรมและพิธีกรรมทางพุทธศาสนาแบบสยามไปใช้ในเขมรด้วย อาทิ พระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา ปรากฏในพระราชพิธีทวาทศมาส ภาค 2 ของออกญาเทพพิฑูร (กรเสมอ) ว่า

ด้วยเหตุพระมหาเถรองค์นี้ (สมเด็จพระสุคนธาธิบดี, ปาน) เคยจำอยู่ที่กรุงเทพที่นั่นเคยทำวิสาขบูชามาแล้ว เมื่อมาจำอยู่ที่เมืองเขมรและได้เป็นใหญ่ในคณะธรรมยุติกด้วย ท่านก็เริ่มทำขึ้นตามซึ่งเคยทำมาแล้วแต่ที่เริ่มทำครั้งแรกนั้นในปีใด ศักราชเท่าใด ไม่มีผู้บันทึกไว้ เพียงแต่มีความรับรองจากผู้มีหน้าที่ทั้งหลายว่า ปรากฏว่ามีทำตั้งแต่ในเวลาที่ท่านจำอยู่กรุงอุตงค์ เมื่อมาจำพรรษาที่วัดปทุมวดี กรุงพนมเปญ เมื่อใน พ..2408 ก็ได้ทำสืบมาลุสิ้นพระชนม์ เมื่อวัดฝ่ายคณะธรรมยุติกเกิดขึ้น การทำวิสาขบูชาก็แพร่ไปครบวัดเหล่านั้น ดิตเป็นธรรมเนียมมาถึงปัจจุบัน...

พระราชวาทองค์นี้ (สมเด็จพระหริรักษ์, นักองค์ด้วง) ปรากฏว่า ทรงเคยไปประทับในกรุงเทพฯ และทรงเคยทรงพระผนวชที่นั่น ทรงได้ศึกษาพระปริยัติธรรม ทราบคัมภีร์พระไตรปิฎกลึกซึ้ง เวลาที่ทรงได้เสวยราชย์ขึ้นก็ทรงประเดิมทำพิธีบุญนี้ตามที่ทรงเคยได้รับทราบและเคยได้เห็นระเบียบแบบแผนที่ทำอยู่ที่กรุงเทพฯ โดยความพร้อมเพรียงร่วมกับสมเด็จพระสุคนธาธิบดี พระนาม “ปาน” จึงดิดเป็นธรรมเนียมมาสืบถึงปัจจุบัน

แต่เมื่อสรุปรวมความไป การที่เขมรเกิดทำวิสาขบูชาขึ้น โดยนำแบบตามไทยซึ่งเคยทำมาก่อนแล้ว ตลอดจนคัมภีร์ปฐมสมโพธิซึ่งสำหรับเทศนาในบุญนี้ก็ล้วนแต่จำลองและแปลออกจากภาษาไทยทั้งหมด ดังได้อธิบายมาข้างต้น ทั้งคาถาซึ่งสำหรับบูชาก็เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร เสด็จทรงนิพนธ์ไว้มา เหนืออื่นมิใช่พระคาถานี้ทั้งประเทศไทยทั้งประเทศเขมรสืบมาถึงปัจจุบันนี้⁶⁸⁷

สงครามระหว่างเวียดนามกับสยาม (อาณาจักรสยามยุค) ยืดเยื้อหลายปี ท้ายที่สุดสยามและเวียดนามตกลงกันว่าจะให้ให้นักองค์ด้วง ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์เมืองเขมรและอยู่ภายใต้การปกครองของสยามแต่ก็จะต้องส่งบรรณาการแก่เวียดนามด้วย เมื่อข้อตกลงระหว่างเวียดนามกับสยามเป็นอันยุติ ราชสำนักสยามจึงสถาปนาให้นักองค์ด้วงขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์เมืองเขมร เมื่อ พ.ศ.2390

⁶⁸⁷ ออกญาเทพพิฑูร (ฉิม-กรเสมอ) นิ่ง ขุนอตุตมปรีชา (จาบ-พิน), พระราชพิธีทวาทศมาส ภาค 2 (ภานุเพชญ : พุทธศาสนนิตย, 2494) ใน ศานติ ภักดีคำ, ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย-เขมร พ.ศ.2325-2403, 108-109.

ตั้งปรากฏพระนามในพระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่า “สมเด็จพระทริภักษรามาศรีราชาธิบดี พระศรีสุริโยพรรณ ธรรมิกวโรดม บรมสุรินทรา มหাজักรพรรดิราชา บรมนารถบรมบพิตร สถิตย์เปนนครยอตร์รัฐราษฎร์ โอภาชชาติวงศ์ บำรุงกัมพูชามหาอินทปตนคร บวรดิเรกเอกราช ชาติโยมหาธิบดินทร์ นรินทรวิสุทธอูดม บรมบพิตร”⁶⁸⁸

5.1.2 การจัดการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมร พ.ศ.2437–2449

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงเวลาพระราชสำนักสยามกำลังเริ่มเผชิญปัญหาการเข้ามาของระบบจักรวรรดินิยมตะวันตกที่มีการแสวงหาอาณานิคมเพื่อการแสวงหาทรัพยากรต่าง ๆ ที่นำไปใช้ใน ประเทศของเจ้าอาณานิคมและเป็นตลาดรับซื้อและระบายสินค้าของตะวันตกที่เพิ่มขึ้นจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในช่วงที่ผ่านมา⁶⁸⁹ การเข้าของชาติมหาอำนาจก่อให้เกิดความผันแปรทางการเมืองของพม่า จีน อินเดีย เวียดนามและเมืองในแหลมมลายู ทำให้สยามตระหนักถึงแสนยานุภาพทางการทหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ของอังกฤษและฝรั่งเศสที่กำลังรายล้อมอยู่รอบอาณาจักร ราชสำนักสยามจึงต้องดำเนินนโยบายด้านการต่างประเทศอย่างรอบคอบเพื่อรักษาอำนาจอธิปไตยของสยามไว้

เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษทรงแต่งตั้งเซอร์จอห์น เบบริง (Sir John Bowring) เป็นอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มเชิญพระราชสาสน์มาเจรจาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีกับสยาม ใน พ.ศ.2398 ราชสำนักสยามเห็นความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนแปลงนโยบายด้านการต่างประเทศและยอมรับเงื่อนไขในสนธิสัญญา แม้ว่าจะมีข้อเสียเปรียบหลายประการทั้งด้านการค้า การเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตทางการศาล แต่ราชสำนักสยามตระหนักดีว่าถ้าไม่ลงนามในสนธิสัญญาก็เสี่ยงที่จะถูกอังกฤษใช้กำลังบีบบังคับและอาจจะทำให้เกิดเหตุการณ์ความวุ่นวายที่บานปลายได้ ราชสำนักสยามจึงใช้นโยบายกระชับสัมพันธไมตรีกับชาติมหาอำนาจ ทั้งการทำสนธิสัญญากับชาติตะวันตก อาทิ เดนมาร์ก (พ.ศ.2401) โปรตุเกส (พ.ศ.2402) เนเธอร์แลนด์ (พ.ศ.

⁶⁸⁸ ราชพงษาวดารกัมพูชา, 278.

⁶⁸⁹ วรรณ ภู่งศ์พันธ์, “เวียดนามกับปฏิกริยาต่อต้านการปกครองของฝรั่งเศส ค.ศ.1884-1954” ใน จักรวรรดินิยมตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : การเข้ามาและผลกระทบ, (กรุงเทพฯ:ศักดิ์โสภากการพิมพ์, 2557, โครงการวิจัย “ปริทรรศน์ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้” โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย), 238.

2403) ปรัสเซีย (พ.ศ.2405) สวีเดน นอร์เวย์ เบลเยียม อิตาลี (พ.ศ.2411) และยังได้มีการส่งราชทูตไปเข้าเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียที่กรุงลอนดอน (พ.ศ.2400)⁶⁹⁰ และมีพระราชสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปยังกรุงลอนดอนหลายฉบับ⁶⁹¹

ในขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสนั้น ราชสำนักสยามพยายามผูกสัมพันธ์ทางการทูตกับฝรั่งเศสอย่างต่อเนื่อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชสาสน์พระราชทานไปยังกรุงฝรั่งเศส ถวายแก่จักรพรรดินโปเลียนที่ 3 “ซึ่งมีพระราชไมตรีเนื่องสนธิเป็นมานับถืออย่างสูง แลด้วยราชอิสริยยศควรนับพระญาติอันสนิทของกรุงสยาม”⁶⁹² ตั้งแต่ พ.ศ.2398 เรื่อยมาตลอดรัชสมัยของพระองค์ ทั้งยังพระราชทานเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ ไปมาระหว่างสยามและฝรั่งเศส พระราชสาสน์ที่พระราชทานไปยังกรุงฝรั่งเศสนั้นได้สะท้อนให้เห็นว่าราชสำนักสยามตระหนักถึงอำนาจของฝรั่งเศสเป็นอย่างดี ฉะนั้น เมื่อฝรั่งเศสเข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองการปกครองในเวียดนามใต้หรือโคชินจีนซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรทางเศรษฐกิจที่สำคัญ ตั้งแต่ พ.ศ.2406⁶⁹³ และฝรั่งเศสต้องการเข้ายึดเมืองเขมรและลาวด้วยเพื่อต้องการให้เป็นรัฐกันชนในกรณีที่ยังคงสามารถแผ่ขยายลัทธิจักรวรรดินิยมเข้าสู่สยามได้สำเร็จ⁶⁹⁴ ดังนั้น ผู้แทนของฝรั่งเศสจึงให้สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์หรือนักกองค้ำราชวดี พระราชโอรสพระองค์โตในสมเด็จพระนโรดมที่สวรรคตเมื่อ พ.ศ.2403 ลงพระนามในสนธิสัญญาอันจะมีผลให้ฝรั่งเศสอ้างสิทธิ์ในการเข้าคุ้มครองเขมร (รัฐอารักขา) แม้ว่าสมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์จะทรงยอมรับอำนาจการปกครองของสยามอยู่เหนือ

⁶⁹⁰ เพ็ญศรี ตึก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม), พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ:ราชบัณฑิตยสถาน, 2554), 7-9.

⁶⁹¹ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน พระราชสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศต่าง ๆ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ:สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2561)

⁶⁹² เรื่องเดียวกัน, 1.

⁶⁹³ ดูประวัติศาสตร์เวียดนามเพิ่มเติม ใน สุด จอนเจดิสัน, ประวัติศาสตร์เวียดนาม, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ:โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550) และ Milton E. Osborne, *The French Presence in Cochinchina and Cambodia: Rulu and Response (1859-1905)*, 2nd (Bangkok: White Lotus Co.Ltd., 1997)

⁶⁹⁴ John Tully, *France on the Mekong A History of the Protectorate in Cambodia 1863-1953* (Maryland: University Press of America, 2002), 5.

เขมรโดยการขอรายงานมายังราชสำนักสยามก่อนที่จะลงนาม แต่การบีบบังคับของฝ่ายฝรั่งเศสทำให้สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์ต้องตัดสินพระทัยลงนามในสนธิสัญญาในทันที⁶⁹⁵

เหตุการณ์ในครั้งนั้น เจ้าพระยาศุภราชธรรณินทร์ (เยี่ย) เจ้าเมืองพระตะบองในขณะนั้น ได้รายงานข้อราชการทางเมืองเขมรเข้ามายังกรุงเทพฯ ให้ข้อมูลว่า “เมื่อฝรั่งเศสจะบังคับให้องค์สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์นั้น รัฐบาลเมืองไซ่ง่อน ยกทหารฝรั่งเศส 200 คน ทหารญวน 200 คนเศษ ไปตั้งล้อมวังสมเด็จพระนโรดม และเอาเรือรบขนาดใหญ่ลำหนึ่ง เรือรบขนาดเล็ก 6 ลำ ไปทอดอยู่ในแม่น้ำหน้าวังองค์สมเด็จพระนโรดม”⁶⁹⁶ และในที่สุด สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์ทรงลงพระนามในสนธิสัญญา เมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ.2406 มีผลให้ฝรั่งเศสอ้างสิทธิ์ในการเข้าคุ้มครองเขมรโดยทันที⁶⁹⁷ ทั้งนี้ “ปีชวด ฉศก 1226 สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ได้ทรงขอให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพพระมหานคร จัดเครื่องราชกกุธภัณฑ์ให้สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์ได้สวดยราชสมบัติในกรุงกัมพูชาธิบดีโดยเร็ว”⁶⁹⁸ เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าว ฝรั่งเศสสถาปนาอำนาจเหนือเวียดนามและอ้างว่าเมืองเขมรเคยอยู่ภายใต้อำนาจทั้งเวียดนามและสยามร่วมกัน ดังนั้น การแต่งตั้งพระมหากษัตริย์เขมรจึงต้องเกิดขึ้นจากทั้ง 2 ฝ่ายพร้อมกัน และใน พ.ศ. 2410 เขมรได้ย้ายเมืองหลวงจากกรุงอุดงมีชัยไปที่กรุงพนมเปญ⁶⁹⁹ ทำให้ช่วงเวลานี้กลายเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่สยามต้องปรับยุทธวิธีในการรักษาพื้นที่บริเวณชายขอบบริเวณทลแห่งอำนาจของราชสำนักสยามเอาไว้ให้ได้⁷⁰⁰

⁶⁹⁵ อภินันท์ สงครามะห์, “กัมพูชากับปฏิภิกิริยาต่อต้านชาวฝรั่งเศส ค.ศ.1885-1954” ใน **จักรวรรดินิยมตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : การเข้ามาและผลกระทบ**, 282.

⁶⁹⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เลขที่ 58, เอกสารรัชกาลที่ 5 “สารบัญญัติพิเศษ เล่ม 5”, 159.

⁶⁹⁷ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน ศานติ ภักดีคำ, **เขมรรบไทย** (กรุงเทพฯ:มติชน, 2554)

⁶⁹⁸ **ราชพงษาวดารกัมพูชา**, 350.

⁶⁹⁹ ศานติ ภักดีคำ, **เขมรรบไทย**, 316. ในแต่พระราชพงษาวดารกรุงกัมพูชาว่า “ลุ ณ วันพฤหัสบดีขึ้น 4 ค่ำ เดือน 2 ปีฉลู สัปตศก 1227 (พ.ศ.2408) เวลา 3 โมงเช้า ทรงพระราชดำเนินออกจากพระราชวังอุดงภาไชย พร้อมด้วยพระราชวงษานุวงศ์ ฝ่ายนำฝ่ายใน เสนาข้าราชการน้อยใหญ่ ลงสู่เรือพระที่นั่งเสด็จไปประทับอยู่ที่พระราชวัง พัก ณ เมืองพนมเปญ เปนที่ฝาคูกต่อไป” ใน **ราชพงษาวดารกัมพูชา**, 360.

⁷⁰⁰ การศึกษานี้ มุ่งเน้นในด้านการจัดกิจการพุทธศาสนาที่มีนัยทางการเมืองเท่านั้น แต่ยังมีการศึกษาทางด้านศิลปะที่มีการอธิบายว่ามีความเกี่ยวเนื่องกับนัยทางการเมือง อาทิ พัสวีลิริ เปรมกุลนันท์, “รัชกาลที่ 4 กับศิลปกรรมแบบเขมรในฐานะเมืองประเทศราช” ใน **ศูนย์กลาง - ชายขอบ ตัวตน- คนอื่น ผ่านมุมมองประวัติศาสตร์ศิลป์** (กรุงเทพฯ:ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2561), 37-53. เสนอแนวคิดที่ว่า “การที่โปรดเกล้าฯ ให้มี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริให้พระยาคณาทรธรณินทร์ (เย้ย) ผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบองในขณะนั้น เรียบเรียง “พงศาวดารเมืองพระตะบอง” โดยระบุเนื้อหา ลำดับการปกครองเมืองตั้งแต่ครั้งเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) เรื่อยลงมา พงศาวดารฉบับนี้ราชสำนักสยามจัดส่งไปถวายจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 ดังปรากฏในพระราชสาส์นว่า “ด้วยเมืองเขมรที่เป็นเมืองประเทศราชขึ้นแก่กรุงสยามมีความปฏิพัทธ์ติดต่อกับมานานโดยนิทานเรื่องลำดับพงศาวดารที่ส่งมาด้วยนั้น”⁷⁰¹ เพื่อเป็นหลักฐานว่าเมืองพระตะบองแม้ครั้งหนึ่งจะเป็นส่วนหนึ่งของเขมรแต่ก็ได้กลายมาเป็นเมืองในพระราชอาณาจักรสยามตั้งแต่ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ภายใต้ความยินยอมของพระมหากษัตริย์เขมร แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ที่จะแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์เขมรยอมรับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามโดยคุณิมาตั้งแต่ครั้งสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และยังเป็นการแสดงเขตแดนของอำนาจราชสำนักสยามที่อยู่เหนือเมืองเขมรด้วย ใน พ.ศ.2410 ราชสำนักต้องยอมทำข้อตกลงระหว่างสยามกับฝรั่งเศส โดยมีเนื้อหาหลักว่าฝรั่งเศสรับรองว่าเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐอยู่ในพระราชอาณาจักรสยามและสยามรับรองว่าเขมรเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส⁷⁰² และปักเขตแดนเป็นที่เรียบร้อย เมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2410⁷⁰³

แม้ฝรั่งเศสจะอ้างสิทธิการปกครองเหนือพื้นที่เมืองเขมรส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม สยามยังคงได้สิทธิการปกครองเหนือดินแดนเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐ ทำให้ราชสำนักสยามต้องพยายามแสดงอำนาจทางการเมืองและขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมแบบสยามให้ปรากฏชัดในพื้นที่เหล่านี้ กอปรทั้งในช่วงระยะเวลาดังกล่าว อังกฤษได้เข้ายึดพม่าไว้ได้ทั้งหมดเมื่อ พ.ศ.2428 และเริ่มขยายอิทธิพลทางการเมืองไปยังหัวเมืองมลายู ในขณะที่ฝรั่งเศสซึ่งเข้าครอบครองเวียดนามและเริ่ม

การรื้อและสร้างปราสาทแบบเขมรบนพระนครคีรีนั้น อาจเป็นการพยายามแสดงออกถึงพระบรมเดชานุภาพแห่งความเป็นเจ้าอธิราชเหนือประเทศราชอย่างกัมพูชา ซึ่งกำลังอยู่ในสภาวะการณ์ที่เสี่ยงต่อการถูกรุกรานจากฝรั่งเศส สอดคล้องกับการแสดงพระบรมเดชานุภาพของพระองค์ผ่านพระราชหัตถเลขาที่มีไปยังชาติมหาอำนาจต่าง ๆ ในตะวันตก ว่าพระองค์คือผู้เป็นใหญ่แห่งประเทศราชต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้ ซึ่งรวมถึงกัมพูชาด้วย”

⁷⁰¹ พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศต่าง ๆ, 84.

⁷⁰² ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับเมืองพระตะบองเพิ่มเติม ใน รัชชประสา ศักดิ์เกษม, “บทบาทของเจ้าเมืองพระตะบองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2337-2449” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522)

⁷⁰³ พงศาวดารญวนและเขมรในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, 286.

เข้ามาปกครองเขมรได้ขยับเข้ามาใกล้สยามมากยิ่งขึ้น ราชสำนักสยามจึงต้องหาทางจัดรูปแบบการปกครองใหม่เพื่อให้ดินแดนต่าง ๆ ถูกผูกอยู่กับส่วนกลางอย่างเหนียวแน่น

ราชสำนักสยามใช้วิธีการรวมหัวเมืองขึ้นเป็นระบบมณฑล⁷⁰⁴ ในแต่ละมณฑลมีข้าหลวงใหญ่หรือข้าหลวงประจำหัวเมืองดูแลจัดการบ้านเมืองต่างพระเนตรพระกรรณตามหัวเมือง⁷⁰⁵ โดยในช่วงแรกของการตั้งระบบมณฑลนั้น ราชสำนักสยามมุ่งไปที่หัวเมืองที่อยู่บริเวณชั้นนอกซึ่งมีความสัมพันธ์ในการที่จะหลุดพ้นจากอำนาจการปกครองของสยาม โดยหนึ่งในมณฑลที่ก่อตั้งก่อนการปฏิรูปการปกครองทั่วพระราชอาณาจักรให้อยู่ในระบบมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ.2437 คือ มณฑลเขมร (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลบูรพา) ประกอบไปด้วยเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ เมืองศรีโสภณ และเมืองพนมสค ดินแดนนี้ถูกผนวกกันและปรับวิธีการและรูปแบบการปกครองภายใต้ระบบมณฑลเทศาภิบาล

5.1.2.1 การจัดการกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมรตอนในของราชสำนักสยาม

การขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมผ่านการจัดการพุทธศาสนา ดำเนินการไปพร้อมกับวิโทศบายฝ่ายอาณาจักร ราชสำนักใช้การสนับสนุนพุทธศาสนาเป็นการสร้างความยอมรับหรือการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมแบบสยามให้เกิดขึ้น เนื่องจากช่วงระยะเวลาที่ผ่านมา นั้น เขมรถูกกดดันและบีบบังคับจากเวียดนาม โดยเฉพาะความแตกต่างทางความเชื่อที่เวียดนามนับถือลัทธิขงจื้อเป็นความเชื่อหลัก ในขณะที่เขมรนับถือพุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลัก เมื่อความเชื่อหลักของทั้งสองอาณาจักรมีความแตกต่างกัน นอกจากจะไม่ได้สนับสนุนความเชื่อทางพุทธศาสนาของเขมรแล้วยังเข้าทำลายพุทธสถานของเขมรเป็นอันมาก ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ใ้รายละเอียดว่า “แม้วัดในเมืองเขมรที่มีโบสถ์วิหารแลพระพุทธรูปพระเจดีย์ก็รื้อเอาอิฐไปทำกำแพง

⁷⁰⁴ รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องมณฑลเทศาภิบาล ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เทศาภิบาล** (กรุงเทพฯ:มติชน, 2545) และ เดช บุนนาค, **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435-2458** (กรุงเทพฯ:มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2532)

⁷⁰⁵ ข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลบูรพา มี 3 คน คือ 1.พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ.2434-2436) 2. พันเอก พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ (ตัน อามารานนท์) เป็นข้าหลวงใหญ่ และต่อมาเป็นข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ.2436-2446) 3. พระยาคณาธารธรรมินทร์ (ต่อมาเป็นเจ้าของพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) พ.ศ.2446-2449) ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เทศาภิบาล**, 206.

เมืองบ้าง สร้างตึกแลแกงที่อยู่ของญวนบ้าง พระพุทธรูปที่เป็นทองเหลืองก็เอาไปหลอมหล่อทำปืนหาม
 แล่น ใช้สอยพวกพระยาพระเขมรตลอดจนไพร่ได้ความเดือดร้อนทั่วไป จนพวกเขมรพากันคิดขบถขึ้น
 หลายราย ญวนรู้สึกจับข่าเสียเป็นอันมาก”⁷⁰⁶ การกระทำดังกล่าวก่อให้เกิดความขัดแย้งมากยิ่งขึ้น
 สยามใช้ความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาเพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้คนในเมืองเขมร ราช
 สำนักให้ความสนับสุนนอย่างเต็มที่ทั้งการพระราชทานพระไตรปิฎกอันเป็นคัมภีร์สำคัญทางพุทธ
 ศาสนาที่ได้รับการสังคายนาและจัดพิมพ์ออกมาเป็นหนังสือฉบับสมบูรณ์ ทั้งนี้ ยังได้มีการจัดกิจการ
 พุทธศาสนาที่แตกต่างไปจากช่วงแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ คือ

5.1.2.1.1 การแต่งตั้งสมณศักดิ์ของสยามในคณะสงฆ์เขมรตอนใน

5.1.2.1.2 การจัดระบบการศึกษาของสยามโดยคณะสงฆ์สยามในหัวเมืองเขมรตอนใน

5.1.2.1.3 สถาปัตยกรรมแบบสยามในหัวเมืองเขมรตอนใน

จะเห็นได้ว่าการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามในช่วงระยะเวลานี้ ไม่ได้
 มุ่งเน้นในฐานะของอัครพุทธศาสนูปถัมภ์เหมือนในช่วงเวลาที่ผ่านมา แต่ราชสำนักสยามมีความ
 พยายามที่จะขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมเพื่อให้ผู้คนชาวเมืองเขมรตอนใน ยอมรับวัฒนธรรมของ
 สยามเป็นวัฒนธรรมหลักผ่านกิจการพุทธศาสนา

5.1.2.1.1. การแต่งตั้งสมณศักดิ์ของสยามในคณะสงฆ์เขมรตอนใน

ความวุ่นวายทางการเมืองที่เกิดขึ้นในหัวเมืองเขมร ทำให้ราชสำนักพยายามกระชับ
 อำนาจในเมืองเขมรมากยิ่งขึ้น ในขณะที่ฝ่ายอาณาจักรดำเนินวิเทโศบายเพื่อให้พื้นที่เขมรตอนในเป็น
 ส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยาม ในฝ่ายด้านวัฒนธรรมและพุทธศาสนา ราชสำนักสยามก็ดำเนินการเข้า
 ไปจัดกิจการพุทธศาสนา โดยมุ่งเน้นไปที่คณะสงฆ์เขมรเป็นลำดับแรก เนื่องจากคณะสงฆ์เหล่านี้เป็น
 เสมือนผู้ปลูกสร้างวัฒนธรรม

ราชสำนักสยามดำเนินการแต่งตั้งให้พระสงฆ์เขมรดำรงสมณศักดิ์ตามอย่างสมณศักดิ์ฝ่าย
 สยามเพื่อสร้างความสำนึกในความเป็นสยามให้เกิดขึ้นในพุทธจักรเขมรซึ่งแต่เดิมในเมืองพระตะบอง
 และเมืองเสียมราฐต่างมีสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ และพระฐานานุกรม ประจำเมือง อาทิ
 “สมเด็จพระพรหมสร สุนทรธิบัติ ศรีเจตนา...ธรรมราชโลกา มหาสังฆราช มีปลัดซ้ายปลัดขวา และมี

⁷⁰⁶ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร, 2546), 81-82.

ชื่อสมภารประจำวัด”⁷⁰⁷ แต่เมื่อราชสำนักสยามเข้ามาจัดการคณะสงฆ์ ได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบของการเป็นพระราชาคณะของหัวเมืองเขมร โดยให้พระสงฆ์ที่ได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์ฝ่ายสยามต้องมารับสัญญาบัตรจากราชสำนักสยามซึ่งตามหลักการพระสงฆ์อาจจะต้องเดินทางเข้ามารับสัญญาบัตรที่กรุงเทพฯ⁷⁰⁸ แต่ในทางปฏิบัติสำหรับหัวเมืองเขมรพบว่าราชสำนักจะส่งสัญญาบัตรมาถวายพระสงฆ์ที่ได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์ ดังปรากฏในหนังสือราชการที่พระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยถึงพระยามัจฉานุประจามิตร ผู้ว่าราชการเมืองเสียมราฐ ว่า “ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสัญญาบัตรตั้งพระครูมงคลเปนพระครูธรรมมานคราวาส แลพระศีลาจารย์เปนพระครูธรรมโฆสิตนครนายกเจ้าคณะรองแทนที่พระครูมงคลแลพระศีลาจารย์ให้เปนพระเกียรติยศแก่เมืองนครเสียมราฐแลเปนแบบแผนประเพณีสืบไป”⁷⁰⁹

แม้การสถาปนาสมณศักดิ์จะก่อให้เกิดการทับซ้อนของตำแหน่งหน้าที่พระราชาคณะ แต่อย่างไรก็ตาม พระราชาคณะที่ได้รับการแต่งตั้งจากราชสำนักสยามก็มีอิทธิพลทางการปกครองที่สูงกว่าพระสงฆ์เขมรในตำแหน่งพระราชาคณะ ในขณะที่พระราชาคณะเขมรที่ไม่ได้แต่งตั้งสมณศักดิ์ฝ่ายสยามหรือไม่ได้เข้ารับสัญญาบัตรของสยามซึ่งนับเป็นกลุ่มพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์เดิมนั้น “พวกสมภารที่เปนทำนองราชาคณะเดิมนั้นก็คงเรียกกันอยู่ แต่อยู่ในบังคับพระครูอย่างเจ้าอธิการเมื่อพระครูได้เปนที่พระครูขึ้นแล้ว เรื่องตำแหน่งเดิมนั้นก็ละลายรวม ๆ ไป”⁷¹⁰ ทั้งนี้ชื่อตำแหน่งสมณศักดิ์บางตำแหน่งก็บ่งบอกความเป็นสมณศักดิ์ฝ่ายสยามอย่างชัดเจน อาทิ พระครูอิมิตสยามรัฐ (ความหมายของชื่อตำแหน่งสมณศักดิ์ แปลว่า ความพอใจ ความตั้งใจ ความมุ่งหมายของรัฐบาลสยาม) พระอาจารย์สยามปริยัติ (ความหมายของชื่อตำแหน่งสมณศักดิ์ แปลว่า ผู้สอนปริยัติธรรมแบบสยาม) เป็นต้น

การสถาปนาสมณศักดิ์ที่แม้จะเกิดการทับซ้อนของอำนาจการบริหารภายในพุทธจักรของเมืองเขมรตอนในแต่ราชสำนักสยามก็ยังคงดำเนินการต่อโดยไม่ได้ชะลอการแต่งตั้งใด ๆ นอกจากนี้จะเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าราชสำนักต้องการแสดงอำนาจของสยามที่เหนือกว่าในฝ่ายพุทธจักรเขมร

⁷⁰⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 ศ/33 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สอบถามพระครูอิมิตสยามรัฐถึงการศาสนาในเมืองพนมเปญ”

⁷⁰⁸ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 4, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ:ต้นฉบับ,2540), 130.

⁷⁰⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 ศ/33 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “พระสงฆ์เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐที่ผู้ว่าราชการเมืองตั้งแต่ง 20-22 ธันวาคม 118”

⁷¹⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 ศ/33 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สอบถามพระครูอิมิตสยามรัฐถึงการศาสนาในเมืองพนมเปญ”

แล้ว ยังเป็นการยืนยันถึงศักดิ์และสิทธิ์อันชอบธรรมของราชสำนักสยามในการควบคุมดูแลพื้นที่แห่งนี้ ซึ่งเป็นการบ่งบอกถึงอำนาจราชสำนักสยามที่อยู่เหนือเมืองเขมรตอนในด้วย

5.1.2.1.2. การจัดระบบการศึกษาของสยามโดยคณะสงฆ์สยามในหัวเมืองเขมรตอนใน

การแต่งตั้งสมณศักดิ์ของราชสำนักสยามไม่เพียงแต่ให้พระราชอาณัติเข้ารับสัญญาบัตรจากราชสำนักสยามเท่านั้น แต่ราชสำนักยังสนับสนุนการศึกษาปริยัติธรรมของบรรดาพระสงฆ์สามเณรในหัวเมืองเหล่านี้ด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ผู้อำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ทรงแต่งตั้งพระอุตรคณารักษ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามเป็นผู้อำนวยการการศึกษาและจัดการพระศาสนาในมณฑลบูรพา ซึ่งภายหลังจากที่พระอุตรคณารักษ์ลงสำรวจพื้นที่และเริ่มเข้าไปจัดการศึกษาและการพระศาสนา ได้ชี้ให้เห็นถึงปัญหาการจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลบูรพาว่า ภาษาเป็นอุปสรรคสำคัญเนื่องจากราษฎรพื้นเมืองเป็นชาวเขมร พูดภาษาเขมร ที่จะเล่าเรียนหนังสือไทยจนแตกฉานหายาก จะแนะนำอะไรก็ไม่ค่อยเข้าใจ อีกทั้งการที่ส่วนกลางส่งครูออกไปทำการสอน ครูก็ท้อถอยขอลากลับเพราะไม่รู้ภาษาพื้นบ้านพื้นเมืองนั้น

711

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเข้าพระทัยในสถานการณ์ความแตกต่างทางด้านภาษา ดังจะเห็นจากพระราชดำรัสว่า "ถึงการศึกษาที่น่าที่จะอยู่ตามเดิม เพราะว่าพระอ่านหนังสือไทยไม่ออก เอาบุปผิกษาไปอ่านฟังก็ไม่เข้าใจ ผู้ที่จะอ่านได้ก็น่าที่จะไม่มีเอาด้วย ถึงจะให้หนังสือเทศนาว่ากระไรออกไป ถ้าจะมีธรรมกถึกพยายามอ่านออกเอาไปเทศ ก็ไม่มีใครฟังเข้าใจ คงเป็นได้แต่จำนวนวัดจำนวนพระมาลงทำเนียบ"⁷¹²

อย่างไรก็ตาม ราชสำนักสยามก็ไม่ได้ละความพยายาม ยังคงเข้าไปจัดการศึกษาและจัดการคณะสงฆ์อย่างต่อเนื่องแต่มีรูปแบบวิธีการที่แตกต่างออกไป ทั้งการแต่งตั้งพระสงฆ์ที่มีความรู้ด้านพระปริยัติธรรมที่เดินทางเข้ามาศึกษาที่กรุงเทพฯ “พระครูปัญญาคชาวุธเห็นว่า พระนุวัตอินทราริบัติเป็นพระเมืองพระตบอง พรรษา 3 อายุ 23 ได้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ เล่าเรียนพระปริยัติ

⁷¹¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.47/93 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รายงานการจัดการศาสนาและการศึกษาในมณฑลบูรพา ร.ศ.122 พระอุตรคณารักษ์ พระยาวุฒิศการบดี 13 กรกฎาคม ร.ศ.123”

⁷¹² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศ.12/42 ที่ 77 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รัชกาลที่ 5 ถึงพระยาวิสุทธิ์สุรศักดิ์ 8 มิถุนายน ร.ศ.122)

ธรรมพักอยู่ที่วัดจักรวรรดิราชาวาส 1 รูป พระอริฐเป็นศิษย์ของพระครูปัญญาคทาวุธ พรรษา 7 อายุ 28 ได้เข้ามาในกรุงเทพฯ ด้วยกันกับพระครูปัญญาคทาวุธอีกรูปหนึ่ง รวม 2 รูป ควรจะเป็นพระครูเจ้าคณะรองได้”⁷¹³ ราชสำนักสยามได้แต่งตั้งให้มีหน้าที่ในการเป็นผู้ดูแลจัดการศึกษาและการจัดการคณะสงฆ์ โดยมีพระยาคณาทรธรรณินทร์ (ชุ่ม) ขุนนางสยามที่ปกครองพื้นที่เป็นผู้ให้การอุปถัมภ์จนสามารถวางรากฐานการศึกษาและการพระศาสนาแบบสยามในมณฑลบูรพาได้สำเร็จ

พระสงฆ์ในเมืองพระตะบองพูดภาษาไทยไม่ค่อยจะได้ พระยาคณาทร (ชุ่ม) ก็จัดให้แปลพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 เป็นภาษาเขมรเพื่อให้เข้าใจได้โดยง่าย ได้แนะนำชี้แจงให้ราษฎรทราบถึงคุณประโยชน์ของวิชาหนังสือไทย หากครูมาช่วยสอนหนังสือไทยในวัดหลายแห่ง ทำให้การศึกษาเล่าเรียนและการศาสนาในเมืองพระตะบองเจริญก้าวหน้าขึ้น ทั้งการปกครองของคณะสงฆ์และความประพฤติของพระภิกษุสามเณรก็เรียบร้อยดี ทำให้มีผู้ศรัทธาออกเงินสร้างกุฏิวิหารอีกเป็นจำนวนมาก ปรากฏว่าใน ร.ศ.122 (พ.ศ.2446) ในเมืองพระตะบองมีวัดถึง 142 วัด⁷¹⁴

การศึกษาไทยที่ราชสำนักสยามวางระบอบไว้นั้น แม้ว่าจะมีทิศทางในการจัดการที่มีผลสำเร็จอย่างเห็นชัดแต่เมื่ออาณาจักรสยามไม่มีอำนาจในการปกครองหัวเมืองเขมรตอนในตั้งแต่ พ.ศ.2449 ทำให้การจัดการศึกษาและการจัดการคณะสงฆ์โดยคณะสงฆ์สยามต้องเป็นอันยุติด้วย

5.1.2.1.3. สถาปัตยกรรมแบบสยามในหัวเมืองเขมรตอนใน

การวางรากฐานวัฒนธรรมสยามทั้งในคณะสงฆ์ผ่านการสถาปนาสมณศักดิ์ของฝ่ายสยาม และการวางระบอบการศึกษาของสยามในหัวเมืองเขมรแล้ว ผลสืบเนื่องจากการที่ราชสำนักสยามเข้าไปจัดกิจการพุทธศาสนาเมืองพระตะบองทำให้มีการสร้างวัดเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของสังคมในเมืองพระตะบองเป็นจำนวนมากตามที่พระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกรถวายรายงานการตรวจการณ์แก่กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ว่า “การปกครองของคณะสงฆ์และความประพฤติของพระภิกษุสามเณรก็เรียบร้อยดี

⁷¹³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 ศ/35 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สรุปรายการ ตรวจจัดการ คณะการพระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง จำนวนศก 117 กับศก 118”

⁷¹⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.47/93 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “พระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกรถึงกรม ขุนสมมตอมรพันธุ์ 14 กันยายน ร.ศ.124”

ทำให้มีผู้ศรัทธาออกเงินสร้างกุฏิวิหารอีกเป็นจำนวนมาก ปรากฏว่าใน ร.ศ.122 (พ.ศ.2446) ในเมืองพระตะบองมีวัดถึง 142 วัด”⁷¹⁵ แม้ว่าจะไม่มีรายละเอียดว่าวัดเหล่านั้นใครเป็นผู้สร้างและมีสถาปัตยกรรมแบบใดบ้าง แต่วัดสำคัญของเมืองพระตะบองที่สร้างขึ้นโดยผู้ปกครองเมืองปรากฏสัญลักษณ์ของการสถาปนาอำนาจปกครองของสยามเหนือพื้นที่มณฑลบูรพาซึ่งเป็นดินแดนเขมรตอนในที่อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของราชสำนักสยามอย่างชัดเจน

วัดคำเรียซอ (คำเรียซอ แปลว่า ช้างเผือก) เป็นวัดสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการแสดงออกของอิทธิพลสยามในดินแดนเขมรตอนในอย่างชัดเจน สร้างขึ้นโดยพระยาคชาธรธรรณิทร์ (ชุ่ม) เมื่อ พ.ศ.2447 สิ่งปลูกสร้างสำคัญของวัดแห่งนี้ คือ พระอุโบสถ ซึ่งเป็นงานสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลของสยามที่มีนัยทางการเมืองแสดงออกอย่างชัดเจนว่าพื้นที่แห่งนี้ที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของราชสำนักสยาม หน้าบันของพระอุโบสถเป็นปูนปั้นลวดลายตราพระราชลัญจกรตราแผ่นดินสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใต้ตราพระราชลัญจกรปรากฏอักษรเขมรว่า “เข-มะ-ระ” ทั้งนี้ ได้มีการศึกษารูปแบบทางสถาปัตยกรรมซึ่งได้อธิบายรายละเอียดบางส่วนไว้ว่า

เมื่อนำรูปแบบสถาปัตยกรรมพระอุโบสถวัดคำเรียซอ เมืองพระตะบองกับพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ มาเปรียบเทียบกัน ก็จะพบว่าอาคารทั้งสองหลังแสดงลักษณะร่วมกันหลายประการ...และทำให้เราเห็นความเป็นไปได้ว่าการสร้างพระอุโบสถวัดคำเรียซอ อาจได้ต้นแบบโดยตรงมาจากพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามมากกว่าอาคารพระอุโบสถสำคัญแห่งอื่นในกรุงรัตนโกสินทร์⁷¹⁶

จะเห็นได้ว่า การจำลองรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของวัดคำเรียซอนั้น เลือกรูปแบบของวัดพระศรีรัตนศาสดารามอันเป็นวัดที่ราชสำนักสยามสถาปนาขึ้นให้เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาและกรุงเทพฯ ก็เป็นศูนย์กลางอำนาจบริหารของราชสำนักสยามด้วย นัยเชิงสัญลักษณ์ของ

⁷¹⁵ เรื่องเดียวกัน

⁷¹⁶ อิศรชัย บุรณะอรจรณ์ และปองพล ยาศรี, “ความสัมพันธ์สยาม-กัมพูชา ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19: ภาพสะท้อนผ่านศิลปะและสถาปัตยกรรมพระอุโบสถวัดคำเรียซอ เมืองพระตะบอง” ใน วารสารสังคมวิทยา มานุษยวิทยา, 35 (2) : กรกฎาคม – ธันวาคม 2559, 125-141. ผู้เขียนบทความวิชาการนี้ ให้ข้อสรุปว่าสัญลักษณ์ที่ปรากฏบริเวณหน้าบันพระอุโบสถนั้นว่า “ระบอบสัญลักษณ์จึงทำหน้าที่ประกาศจุดยืนและอุดมการณ์ของพระยาคชาธรา ในการที่ตัวท่านศรัทธาฝึกฝักกับสยามอย่างสมบูรณ์”

หน้าบันพระอุโบสถวัดคำเรียซอได้แสดงให้เห็นความเป็นสยามได้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ยังมีลักษณะร่วมอีกหลายประการ ทั้งโครงสร้างทางสถาปัตยกรรม ตัวอาคาร เสา รูปแบบและองค์ประกอบเครื่องหลังคา รวมถึงองค์ประกอบทางด้านศิลปะที่ประดับประดาอยู่รายรอบพระอุโบสถ ซึ่งเป็นปูนปั้นเรื่องรามเกียรติ์ แสดงให้เห็นถึงความตั้งใจของข้าราชการสำนักสยามที่ต้องการปลูกสร้างความเป็นสยามให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้นในดินแดนเขมรตอนในแห่งนี้ เนื่องจากบริบททางการเมืองที่ฝรั่งเศสพยายามเรียกร้องในการถือสิทธิ์เหนือพื้นที่เขตเมืองพระตะบองและเสียมราฐ

อิทธิพลของพุทธศาสนาแบบสยามมีอิทธิพลต่อราชสำนักเขมร⁷¹⁷ แม้รูปแบบของวัดในพระราชวังจตุรमुखสิริมงคลเมืองพนมเปญ พระราชวังหลวงของเมืองเขมร สร้างขึ้นโดยสมเด็จพระเจ้านโรดมบรมรามเทวาวตาร พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดประจำพระราชวังพระราชทานนามว่าวัดอุโบสถตนาราม เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตเขมรนั้น พระครูอิมิตีสยามรัฐ พระราชาคณะเมืองพระตะบองที่ได้ไปเมืองพนมเปญและได้เขียนรายงานตรวจการพุทธศาสนาในเมืองพนมเปญแก่ราชสำนักสยามว่า “สมเด็จพระสังฆราชนี้ชื่อพรหม อายุประมาณ 70 เศษว่าเปนอาจารย์องค์พระนโรดมด้วย เคยเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ แลเปนเปรียญ แต่อยู่วัดไหนไม่ทราบในวัดอุณาโลมพระสงฆ์เปนมหานิกายมีประมาณ 200 สมเด็จพระสังฆราชมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการพระสงฆ์ แลได้เปนแม่กองดูการสร้างวัดที่ในวังเรียกวัดพระแก้ว ทำท่าทางเอาอย่างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทำแล้วต้องรื้อแก้สองหนสามหนแล้ว”⁷¹⁸ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพประทานความเห็น ว่า พระราชวังและวัดพระแก้วมรกตนี้เหมือนกับวัดพระแก้วที่กรุงเทพฯ ตั้งแต่การมีวัดในพระบรมมหาราชวัง แฝงฝังวัดที่มีระเบียงคดล้อมรอบและที่ระเบียงคดเขียนภาพจิตรกรรมเรื่องรามเกียรติ์เช่นเดียวกันและมีการสร้างพระแก้วมรกตด้วยแก้วคริสตัลสีเขียวจากประเทศฝรั่งเศส โดยจำลองรูปแบบไปจากพระแก้วมรกตของไทย⁷¹⁹

⁷¹⁷ มีการศึกษาอิทธิพลของพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิของสยามที่มีอิทธิพลต่อลาวและเขมรแต่ผู้วิจัยเห็นว่าไม่ได้มีความเกี่ยวข้องหรือมีนัยทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับการศึกษานี้ ศึกษาเพิ่มเติมที่ศักดิ์ชัย สายสิงห์, “พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ แนวความเชื่อเรื่องพุทธราชา คตินิยมในราชสำนักไทยที่หล่อลาวและเขมร” ใน ศูนย์กลาง - ชายขอบ ตัวตน- คนอื่น ผ่านมุมมองประวัติศาสตร์ศิลป์ (กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2561), 17-35.

⁷¹⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 ศ/33 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สอบถามพระครูอิมิตีสยามรัฐถึงการศาสนาในเมืองพนมเปญ”

⁷¹⁹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, นิราศนครวัด (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), 50.

อย่างไรก็ตาม แม้ราชสำนักสยามจะพยายามใช้วิโศบายทางฝ่ายอาณาจักรและการสนับสนุนทหารบกและปลูกสร้างความเป็นสยามผ่านการจัดกิจการพุทธศาสนาจนทำให้วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์เขมรถูกกลืนกับความเป็นสยาม “วิธีประเพณีของพระสงฆ์ในเมืองนครเสียมราฐลักษณะไม่มีใครผิดกับที่กรุงเทพฯ คือ วิธีทำวัตรสวดมนต์ก็อย่างเดียวกัน และมีเทศมหาชาติ ธรรมวัตร สวดศพ บังสกุลอะไร ๆ ก็มีเหมือนกัน แต่การเล่าเรียนปริยัติธรรมไม่มี มีแต่วิปัสสนา”⁷²⁰ ราชสำนักสยามก็ไม่สามารถรักษาพื้นที่บริเวณนี้ไว้ได้และก่อนที่จะเสียดินแดนมณฑลบูรพาไป ราชสำนักสยามก็ไม่ได้เข้าไปจัดการอะไรเพิ่มเติมเพราะเข้าใจถึงสภาวะการณ์ที่กำลังจะเกิดขึ้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงรู้สึกท้อแท้พระทัยถึงขนาดว่าไม่เร่งรัดจัดการใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะทรงเห็นว่า “การที่ทำนั้นเพื่อประโยชน์ของศัตรู จะทำอย่างไรได้”⁷²¹ และใน พ.ศ.2449 สยามได้สูญเสียพื้นที่เขมรตอนในแห่งนี้ให้กับฝรั่งเศส⁷²² และหลังจากเหตุการณ์ดังกล่าวก็ไม่พบว่ามีกิจการมีจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามหรืองานสถาปัตยกรรมที่อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนาแบบสยามกับเมืองเขมรอีกเลย แต่ก็ยังคงปรากฏร่องรอยวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบสยามในเมืองเขมรและได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายจนทำให้ในสมัยต่อมาต้องมาการเร่งฟื้นฟูวัฒนธรรมเขมรและนโยบายการต่อต้านวัฒนธรรมสยามจากฝรั่งเศสในฐานะผู้ปกครองเขมร จึงอาจจะนับได้ว่าในทางการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมของราชสำนักสยามประสบความสำเร็จแต่ไม่สามารถรักษาดินแดนหัวเมืองเขมรไว้ได้

⁷²⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 ศ/33 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สอบถามพระครูอธิมุตติ สยามรัฐถึงการศาสนาในเมืองพนมเปญ”

⁷²¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.41/50 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “พระยาศรีสหเทพตรวจจัดราชการ ในมณฑลบูรพา เมมโมแรนดำเรื่องเมืองพระตะบอง สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ”

⁷²² การเสียดินแดนของมณฑลบูรพาของสยามนั้น มีการศึกษาไว้หลายชิ้น อาทิ สุวิทย์ ธีรศาสน์, **ความสัมพันธ์ไทย – ฝรั่งเศส ร.ศ.112-126** (กรุงเทพฯ:แสงรุ่งการพิมพ์, 2523), ปิยนาค บุณนาค และพวงเพชร สุรัตน์กีกุล, **จันทบุรีและตราด : กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส (พ.ศ.2436-2450)** (กรุงเทพฯ: โครงการไทยศึกษา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), อารังศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, **สยามประเทศไทยกับ “ดินแดน” ในกัมพูชาและลาว** (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552)

5.2 การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในหัวเมืองลาว พ.ศ.2325-2449

อาณาจักรล้านช้าง ในช่วงเวลาก่อนที่กองทัพของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะบุกเข้าโจมตี ได้เกิดปัญหาการเมืองภายในจนนำไปสู่การแบ่งหัวเมืองออกเป็น 3 เมืองใหญ่ ประกอบด้วยเมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ และเมืองจำปาสัก⁷²³ ทำให้ความแข็งแกร่งของอาณาจักรล้านช้างอ่อนแอลง เมืองจำปาสักเข้ามาอยู่ภายใต้อิทธิพลของกรุงธนบุรีตั้งแต่ พ.ศ.2321 และในปีต่อมา ด้วยความร่วมมือของเจ้าผู้ครองเมืองหลวงพระบางทำให้กองทัพของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยกเข้าโจมตีเมืองเวียงจันทน์และสามารถเข้ายึดเมืองเวียงจันทน์ได้สำเร็จ⁷²⁴

เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีอำนาจปกครองเมืองต่างๆ ของล้านช้างได้ พระองค์ทรงให้อิสระในการบริหารกิจการภายในและอำนาจแก่หัวเมืองล้านช้างในการปกครองตนเอง มีเพียง 3 กรณีที่หัวเมืองล้านช้างต้องได้รับความเห็นชอบจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี คือ 1. หัวเมืองล้านช้างต้องได้รับอนุญาตหากมีการเกณฑ์กองกำลังเพิ่มเพื่อปราบเจ้านายระดับสูงที่กระด้างกระเดื่อง 2. การเสนอชื่อเพื่อแต่งตั้งเจ้านายระดับสูงเพื่อปกครองเมือง และ 3. การตัดสินลงโทษเจ้าผู้ครองนครและอุปราชต้องได้รับความเห็นชอบจากกรุงธนบุรี และหัวเมืองล้านช้างทั้ง 3 เมืองห้ามทำสงครามกับดินแดนข้างเคียง⁷²⁵

เมื่อเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ การเมืองภายในหัวเมืองล้านช้างยังคงมีรูปแบบการปกครองเหมือนในสมัยธนบุรี แต่เมื่อบริบททางการเมืองการปกครองเปลี่ยนแปลงไปซึ่งส่งผลให้รูปแบบอำนาจของราชสำนักแตกต่างไปจากสมัยรัตนโกสินทร์ ราชสำนักสยามก็เปลี่ยนนโยบายและรูปแบบการเมืองภายในของหัวเมืองล้านช้างด้วย ทั้งนี้ เอกสารของราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ไม่ปรากฏคำว่าหัวเมืองล้านช้างแต่เรียกชื่อเป็นเมือง อาทิ เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ แต่การศึกษานี้ครอบคลุมพื้นที่เมืองต่าง ๆ ที่อยู่นอกเหนือหัวเมืองล้านช้าง 3 เมืองซึ่งอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแต่ยังคงเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลาว อาทิ เมืองสกลนคร เมืองนครพนม เมืองกาฬสินธุ์ ซึ่งอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏคำเรียกกลุ่มชาวลาว

⁷²³ รายละเอียดเพิ่มเติม ใน มาร์ติน สจ๊วต-ฟอกซ์, **ประวัติศาสตร์ลาว**, (จิราภรณ์ วิทยุรัตน์ แปล), พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556)

⁷²⁴ แกรนท์ อีแวนส์, **ประวัติศาสตร์สังเขปประเทศไทยลาว**, ดุษฎี เฮย์มอนด์ แปล (เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2549), 26.

⁷²⁵ มาร์ติน สจ๊วต-ฟอกซ์, **ประวัติศาสตร์ลาว**, 19.

ทั้ง 2 ฝั่งว่า “พวกครว้ลาว” ในการศึกษานี้จึงหัวเมืองลาวเพื่อให้ครอบคลุมทั้งมิติของพื้นที่และกลุ่มชาติพันธุ์ อย่างไรก็ตาม ในกรณีนี้กล่าวถึงหัวเมืองล้านช้าง หมายถึง 3 เมืองของล้านช้าง ประกอบด้วยเวียงจันทน์ หลวงพระบาง และจำปาสัก ในส่วนการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในหัวเมืองลาวนี้ แบ่งการศึกษาออกเป็น 2 ช่วงเวลาเพื่อให้เห็นความเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนดังต่อไปนี้

5.2.1 การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในหัวเมืองลาว พ.ศ.2325–2436

การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในหัวเมืองลาวของราชสำนักสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ถึงช่วงก่อนที่จะมีกรณีพิพาทระหว่างสยามกับมหาอำนาจตะวันตกเกี่ยวกับเขตแดน ราชสำนักสยามได้แสดงบทบาทของผู้ปกครองที่ดี เป็นผู้ทะนุบำรุงพุทธศาสนาให้แผ่ไพศาลด้วยการสนับสนุนกิจการพุทธศาสนาในหลาย ๆ ด้านทั้งการเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์และการแสดงออกถึงความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาต่อหัวเมืองลาว รวมถึงการให้คณะสงฆ์สยามเป็นผู้ดูแลและตักเตือนในวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ด้วย กิจกรรมพุทธศาสนาที่ราชสำนักสยามสนับสนุนหัวเมืองลาวได้กระทำอย่างต่อเนื่องตามสถานการณ์ทางการเมืองจะเอื้ออำนวย

5.2.1.1 พระราชทานพระบางไปประดิษฐานที่เมืองเวียงจันทน์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงสถาปนาเจ้านันทเสนซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้มาอยู่ที่กรุงธนบุรีตลอดรัชสมัยของพระองค์ขึ้นเป็นพระเจ้านันทเสน (พ.ศ.2325-2337) และให้กลับไปครองเมืองเวียงจันทน์ตั้งแต่ปีแรกที่พระองค์ทรงขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อเจ้านันทเสนกำหนดวันเดินทางกลับ พระองค์ได้กราบทูลขอพระราชทานพระบางอันเป็นพระพุทธรูปสำคัญของเมืองล้านช้างกลับไปประดิษฐานยังเมืองเวียงจันทน์ด้วย⁷²⁶ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระราชทานพระบางให้ตามที่เจ้านันทเสนกราบบังคมทูลขอพระราชทาน การพระราชทานพระบางซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงให้อัญเชิญจากกรุงธนบุรีมายังกรุงเทพฯ และพระราชทานให้เจ้านันทเสนอัญเชิญไปยังเมืองเวียงจันทน์นั้น แสดงนัยทางการเมืองที่ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเป็นผู้กำหนดความเป็นบุญญาธิการของ

⁷²⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), 29.

พระมหากษัตริย์หัวเมืองล้านช้าง เนื่องจากตำนานของพระบางอันเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปของผู้ปกครองทั้งสยามและล้านช้างว่าพระพุทธรูปองค์นี้มีต้นกำเนิดมาจากลังกา คณะสงฆ์จากอาณาจักรพระนคร (เขมร) อัญเชิญมายังเมืองเวียงจันทน์ในสมัยเจ้าฟ้าจ๋ม เจ้าฟ้าจ๋มมีพระราชประสงค์จะอัญเชิญไปประดิษฐานที่เมืองเชียงทอง (หลวงพระบาง) แต่พระพุทธรูปองค์นี้ไม่ยอมเคลื่อนย้ายเนื่องจากเจ้าฟ้าจ๋มทรงหมอบอุทธรณ์การ ครั้นต่อมาในรัชสมัยพระเจ้าวิสุล พระมหากษัตริย์แห่งล้านช้าง พระองค์ได้อัญเชิญพระบางมาประดิษฐานเป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองของล้านช้าง จึงนับถือกันว่าพระเจ้าวิสุลทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีบุญญาธิการที่สามารถเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ไปยังเมืองเชียงทองได้สำเร็จ ครั้นเมื่อประดิษฐานพระบางไว้เป็นที่มั่นคงเรียบร้อยแล้วจึงสถาปนามาเมืองให้เข้ากับนามพระพุทธรูปสำคัญนี้ว่า เมืองหลวงพระบาง⁷²⁷

เมื่อตำนานอธิบายการเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์เข้ากับบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ ทำให้เจ้านันทเสนเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีบุญญาธิการแต่บุญญาธิการนั้นเกิดจากพระมหากษัตริย์ของอาณาจักรสยามเป็นผู้สถาปนาขึ้น ดังนั้น การพระราชทานพระบางจึงมีนัยของการแสดงความเหนือกว่าเรื่องบุญญาธิการของผู้ปกครองในแนวคิดทางพุทธศาสนาประกอบด้วย

5.2.1.2 บทบาทอัครพุทธศาสนาปฐมภูมิของราชสำนักสยาม

ตำนานพื้นเมืองของลาวให้ความสำคัญกับวีรกรรมของเจ้าฟ้าจ๋ม พระมหากษัตริย์ลาวที่ได้รับการยกย่องจากผู้คนชาวลาวยาวต่อเนื่องยาวนาน คุณูปการของเจ้าฟ้าจ๋มที่ได้รับการยกย่องจากชาวลาวยุคหนึ่ง คือ พระองค์ทรงเป็นผู้นำพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในอาณาจักรล้านช้าง ทำให้ราชสำนักสยามซึ่งเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองการปกครองเหนือหัวเมืองล้านช้างทั้ง 3 เมืองมีแนวทางในการจัดกิจการพุทธศาสนาที่สอดคล้องกับตำนานของวีรกษัตริย์ของล้านช้างจึงสามารถใช้วิธีการที่มุ่งเน้นการนำพุทธศาสนาที่ราชสำนักสยามเห็นว่ามีความถูกต้องสมบูรณ์เข้ามาเผยแผ่ในหัวเมืองล้านช้าง อีกทั้งภาพลักษณ์พระมหากษัตริย์สยามในฐานะอัครพุทธศาสนาปฐมภูมิที่พร้อมจะส่งเสริมการพระศาสนาและสนับสนุนการศึกษาพระปริยัติธรรมให้กับคณะสงฆ์หัวเมืองลาวที่มีความประสงค์จะเดินทางมากรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาอย่างเต็มที่

⁷²⁷ แกรนท์ อีแวนส์, ประวัติศาสตร์สังเขปประเทศไทย (เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2549), 17.

ทั้งนี้ ราชสำนักสยามได้มีศุภอักษรจากอัครมหาเสนาบดีกรุงรัตนโกสินทร์ถึงพระเจ้าันท
 เสนแห่งเวียงจันทน์ อธิบายเกี่ยวกับกรณีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเคยยก
 กองทัพไปทำสงครามกับเมืองเวียงจันทน์จนทำให้เมืองเวียงจันทน์และวัดวาอารามบ้านเรือนถูก
 ทำลายในบางส่วน โดยชี้แจงว่า “มิได้ตั้งพระไทยที่จะรบราฆ่าฟันชาวกรุงเวียงจันทน์บุรีหามิได้ เหตุ
 เพราะมีผู้บังคับด้วยราชอาณาจักรขัติมิได้ จำเริญด้วยรักชีวิตรต่างคนต่างป้องกันรักษาฆ่าฟันกันตายที่
 ฝั่งสองฝ่ายหาประโยชน์มิได้ สังเวตสลดพระไทยดูจหนึ่งฆ่าบุตรอันเกิดแต่อรุพระองค์เสีย”⁷²⁸ ทั้งยังได้
 มีข้อความระบุต่อไปอีกว่า

ให้พระเจ้าเวียงจันทน์ตั้งทหุยในพรหมวิหาร เมตตากรุณา อย่ามีฉันทาโทษาทำพลการข่มเหง
 ด้วยราชทัณอาณาแก่ราษฎรอันมีควรที่จทำนั้น ให้เอาศีลสังขารมีพระราชโอรวานนี้แล้วโลมอนา
 ประชาธาศฎรทั้งงปวงว่า สมเด็จพระพุทธเจ้ามกุฎเกล้าอยู่หัวณกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาทุก
 วันนัปรารณาพระบรมโพธิญาณสัพพะัญ มีพระกรุณาญาณเอนคัสตวโลกทั้งงวงมิได้เลือกหน้า
 ตั้งพระไทยจะบำรุงพระวิโนยปริยตศาสนาในเมียงลาวเขมนให้วัฒนาการรุ่งเรืองสืบไป...ให้
 พระเจ้าเวียงจันทน์เล่าโลมอนาประชาธาศฎรด้วยพระราชโอรวานนี้ สัตวทั้งงวงก็หาความ
 รังเกียดมิได้ ก็จเข้ามาด้วยผลเมตตากรุณานี้เป็นหมั่นคง แล้วจชักชวนให้ตั้งอยู่ในทศกุกัมบท
 10 ประการ ให้ปรนิตตามอย่างวิภูปรนิตกรุงเทพได้ตั้งนี้จึงจเป็นมัทยม ความชอบของพระ
 เจ้าเวียงจันทบุรี...แลเจ้าเวียงจันทงเลื่อมใสเอาพระไทยปลงลงต่อบวรพุทธศาสนาที่จให้
 รุ่งโรจนโชนนาการสืบไป⁷²⁹

ข้อความที่ปรากฏตามศุภอักษรนี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงกรอบความคิดทาง
 การเมืองหรืออุดมการณ์ทางการเมืองภายใต้แนวคิดของพุทธศาสนาแล้ว แนวคิดดังกล่าวเป็นปฐม
 บทของการจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมของราชสำนักสยามซึ่งโดยนัยคือ
 การขยายปริมณฑลแห่งอำนาจเข้าไปยังหัวเมืองลาวอย่างแยบยล จึงให้ “ปรนิตตามอย่างวิภูปรนิต
 บัดกรุงเทพ” อีกทั้งให้นิมนต์พระราชอาคันของฝ่ายเวียงจันทน์ที่เป็นที่เคารพนับถือทั้ง “พระครูยอด
 แก้วแลพระครูทั้งงปวง”⁷³⁰ ลงมาที่กรุงเทพฯ ข้อความที่ปรากฏในศุภอักษรนั้น เห็นได้ชัดว่าราช

⁷²⁸ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 7 ก.หมุ่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ.1144

⁷²⁹ เรื่องเดียวกัน

⁷³⁰ เรื่องเดียวกัน

สำนักกำลังแสดงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ให้ปรากฏเด่นชัดต่อคณะสงฆ์ลาว

ราชสำนักสยามพยายามแสดงออกให้เห็นถึงบทบาทของคณะสงฆ์สยามที่เป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่ธำรงไว้ซึ่งความถูกต้องของวัตรปฏิบัติตามพระวินัยบัญญัติในพระไตรปิฎกจึงมีการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาที่ขยายแนวคิดเหล่านี้ไปยังหัวเมืองลาว โดยมุ่งไปที่ชนชั้นปกครองและคณะสงฆ์ลาวก่อน ดังนั้น ใน พ.ศ.2329 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงมีพระราชปวงฉานามพระราชอาณาเขตเกี่ยวกับพุทธบัญญัติว่าด้วยการสวดเพื่อบรรพชาอุปสมบท หากอักษรภาษาที่ “ผิดเพี้ยนมิต้องอักษรในสยามภาษา”⁷³¹ จะบวชได้อย่างสมบูรณ์หรือไม่อย่างไร พระราชอาณาเขตเหล่านั้นได้ถวายวิสัยทัศน์ว่าการที่สวดผิด “เป็นอนุสาวนวิบัติไม่เป็นอุปสมบทเลย”⁷³² ครั้งนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้สิกขิกขุลาเพื่อบวชใหม่ด้วยเหตุผลที่ออกเสียงภาษาบาลีไม่ชัดเหมือนทางสยาม

การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักครั้งนี้ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าฝ่ายสยามพยายามสร้างวัฒนธรรมพุทธแบบสยามขึ้นมา แม้แต่การออกเสียงสวดที่แตกต่างกันก่อให้เกิดความผิดพลาดจนนำไปสู่การบวชใหม่ของคณะสงฆ์ลาวและการบวชใหม่นั้นก็ต้องถือว่าพระสงฆ์เหล่านั้นเป็นพระสงฆ์ในนิกายเดียวกับสยาม ต้องใช้วัตรปฏิบัติเดียวกันทั้งการครองผ้า การเทศน์ รวมถึงการถือพระวินัยต่าง ๆ ก็จะต้องเป็นไปตามแบบพระสงฆ์สยาม ขณะเดียวกันก็บ่งชี้ว่าคณะสงฆ์สยามมองว่าการตีความพระวินัยตามพระไตรปิฎกของสยามเป็นสิ่งที่ถูกต้อง พุทธศาสนาแบบสยามคือพุทธศาสนาที่เป็นหลักที่บรรดาคณะสงฆ์ในเมืองต่าง ๆ ต้องยึดเป็นมาตรฐาน เป็นการสะท้อนภาพลักษณ์ของพุทธจักรที่พระสงฆ์เคร่งพระวินัยตามพุทธบัญญัติอีกประการหนึ่งด้วย ซึ่งช่วงระยะเวลานั้น สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชที่เคร่งพระวินัยตามพุทธบัญญัติอย่างมาก* ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระสังฆราชแห่งล้านช้างส่งผ้าไตรจีวรมาถวายสมเด็จพระสังฆราช (ศรี)

⁷³¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำราพระราชาคณะ, พระราชปวงฉานาม ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ:องค์การค้าของคุรุสภา, 2513), 79.

⁷³² เรื่องเดียวกัน, 82.

* แม้ในคราวเหตุการณ์ความวุ่นวายในสมัยกรุงธนบุรี ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประกาศพระราชนโยบายของพระองค์ท่ามกลางการชุมนุมพระสงฆ์จำนวนมาก แต่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ไม่เห็นด้วยกับสิ่งที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกระทำและทรงเห็นว่าไม่ถูกต้องกับพระวินัยตามที่มีในพระไตรปิฎก จนเกิดการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชของกรุงธนบุรี โดยสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ถูกถอดจากตำแหน่งสมณศักดิ์ลงมาเป็นพระสงฆ์อนุจร (พระสงฆ์ที่ไม่ได้สมณศักดิ์ทั่วไป) แล้วทรงสถาปนาพระโพธิวงศา (ชื่น) เป็นสมเด็จพระสังฆราชแทน

ในสมัยธนบุรี สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) พระองค์นี้ก็นำผ้าไตรจีวรในรูปแบบของล้านช้างมาห่มครองเนื่องจากการตัดเย็บย้อมผิดไปจากพระวินัยที่คณะสงฆ์สยามตีความในพระไตรปิฎกและที่สำคัญราชสำนักสยามได้ส่งผ้าไตรจีวรและอัฐบริขารของคณะสงฆ์ฝ่ายสยามไปถวายสมเด็จพระสังฆราชเมืองล้านช้างเพื่อให้เห็นเป็นตัวอย่างในการตัดเย็บย้อมผ้าไตรจีวรและอัฐบริขารที่ถูกต้องซึ่งเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงวัตรปฏิบัติเบื้องต้นที่ดำเนินไปอย่างถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติในพระไตรปิฎกของคณะสงฆ์สยาม ดังปรากฏในสมณสาส์น ว่า

สมเด็จพระสังฆราชกรุงศรีสัตนาคณหุต ถวายจีวรสาฎกกับปาสิกพัตรโกไสยภัตร หมี่ได้ตัดปนชั้นตามพระวินัยหุตยบัญญัตินั้น ครองจะเปนอาบัติ จึงบูชาไว้เปนพุทธานุชาจโมทนาเอาส่วนกุศล แลได้ถวายสมณบรรณาการผ้าจีวรกับปาสะภัตรตัดปนชั้นตามพระวินัยหุตยบัญญัติไตรรัตปคตแพรสองสาย รัตปคตยวนใหม่คาคตเอวสาย 1 อังสะแพร 1 สันฐิตผุดทอง 1 ผ้าขาวตรองอุทกั 1 ผ้าขาวเช็ดมือ 1 ถวายมาเปนหย่างให้พระสังฆราชาธิเบตครองแล้วว่ากล่าวพระสงฆทั้งปวงให้ทรงจีวรตัดปนชั้นจุกหย่างสงฆถวายมานี้จึงต้องพระวินัยหุตยบัญญัติ จึงได้ชื่อว่าทำนุกบารุงบวรพุทธศาสนาในกรุงศรีสัตนาคณหุตเปนแท้ได้⁷³³

นอกจากนี้ ราชสำนักสยามยังจัดให้มีการทำบุญอย่างใหญ่โตอยู่เนื่อง ๆ อาทิ งานฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พ.ศ.2352 ซึ่งนิมนต์พระสงฆ์มากถึงวันละ 2,000 รูป สวดพระพุทธรนต์ตั้งโรงฉ้อทาน (โรงอาหารให้ทาน 6 แห่ง) เข้าจรดเย็น ตั้งแต่วันเสาร์ แรม 8 ค่ำเดือน 6 ถึง ขึ้น 2 ค่ำเดือน 7 การเครื่องเล่น การแสดง และดอกไม้ไฟสมโภชยาวนาน 7 วัน 7 คืน และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอนุวงศ์ เจ้าผู้ครองเมืองเวียงจันทน์และเจ้าผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ เข้าร่วมงานด้วย⁷³⁴ ซึ่งนับเป็นการส่งเสริมภาพลักษณ์ความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์และราชสำนักสยาม หรือในงานพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ด้วย

⁷³³ “จดหมายเหตุทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) ตั้งแต่ จ.ศ. 1129-1182 เป็นเวลา 53 ปี” ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ, 541-589.

⁷³⁴ “หมายกำหนดการเรื่อง ฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จ.ศ.1171” ใน ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ:คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525), 93-104.

ความสัมพันธ์อันดีระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับเจ้าอนุวงศ์ อีกทั้งวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ที่เป็นไปในทิศทางเดียวกันเนื่องมาจากการรับอิทธิพลวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบสยาม ราชสำนักสยามได้นิมนต์พระสงฆ์จากหัวเมืองล้านช้างเข้าร่วมงานพระราชพิธีซึ่งนับเป็นพระสงฆ์จากหัวเมืองประเทศราชเมืองเดียวที่ได้เข้าร่วมงานพระบรมศพครั้งนี้ ทั้งนี้ ราชสำนักสยามยังจัดเตรียมสิ่งของพระราชทานต่าง ๆ เพื่อถวายพระสงฆ์จากเมืองหลวงพระบางและเมืองเวียงจันทน์ที่เดินทางมาร่วมงานพระราชพิธี มีทั้งเครื่องดีบุกสำหรับถวายพระสงฆ์เมืองหลวงพระบาง 14 สำหรับ⁷³⁵ และเครื่องใช้อื่น ๆ อีกจำนวนมาก อาทิ

ถวายพระสงฆ์เมืองหลวงพระบาง 10 รูป ตะลุ่ม 6 ใบละ 1 บาท เงิน 1 ตำลึง 2 บาท เครื่องบูชา 10 สำหรับละ 2 สลึง เงิน 1 ตำลึง 1 บาท พัดขนนก 6 เล่มละ 2 สลึง เงิน 3 บาท เครื่องน้ำชาอย่างดี 4 สำหรับละ 2 สลึง 1 เฟื้อง เงิน 2 บาท 2 สลึง เครื่องน้ำชากลาง 6 สำหรับละ 2 สลึง เงิน 3 บาท (รวมเครื่องน้ำชา) 1 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง ขามข้าวเบญจรงค์ 10 ใบ 5 ใบ 1 บาท เงิน 2 บาท ขมน้ำยาเบญจรงค์ 10 ใบ เงิน 1 บาท 2 สลึง ถ้วยเบญจรงค์ 10 ใบ เงิน 1 บาท จานเบญจรงค์ 20 ใบ เงิน 1 บาท จอก 10 ใบ เงิน 2 สลึง รองเท้า 10 คู่ละ 1 สลึง 1 เฟื้อง เงิน 3 บาท 3 สลึง (รวมเป็นเงิน) 8 ตำลึง 1 สลึง⁷³⁶

หากพิจารณาในลักษณะของการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรม จะเห็นได้ว่าการที่ราชสำนักสยามพยายามให้คณะสงฆ์ของล้านช้างมีวัตรปฏิบัติตามพระวินัยคณะสงฆ์สยามเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่มีต้นวงศ์มาจากที่เดียวกัน คือ พุทธศาสนาแบบสยาม และราชสำนักสยามเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ทั้งในอาณาจักรสยามและหัวเมืองซึ่งจะส่งผลเกี่ยวเนื่องกับการสร้างสำนึกรู้ในความเป็นสยามให้เกิดขึ้นในพุทธจักรตามดินแดนต่าง ๆ ทำให้ราชสำนักสะดวกในการควบคุมคณะสงฆ์และผู้คนในสังคมที่อยู่ภายใต้ความเชื่อเดียวกัน อีกทั้งความเชื่อในรูปแบบเดียวกันจะยิ่งย้าภาพลักษณ์ของความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยามให้ปรากฏชัดเจนมากยิ่งขึ้น ซึ่งมีผลต่อแรงดึงดูดทางการเมืองการปกครองในระบบปริมณฑลแห่งอำนาจ ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านช้างในฐานะหัวเมืองประเทศราชนั้นเป็นไปในทิศทางที่ดี

⁷³⁵ “บัญชีรับและจ่ายเงินบ่อนเบี้ย จ.ศ.1171-1172” ใน กรมศิลปากร, **จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จุลศักราช 1171-1174** (กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2562), 169.

⁷³⁶ **เรื่องเดียวกัน**, 163-164.

5.2.1.3 ปัญหาพระสาเกียดโง้งและเจ้าอนุวงศ์

ใน พ.ศ.2362 เมืองจำปาสักเกิดปัญหาจลาจลภายในขึ้นเนื่องจากพระสาเกียดโง้ง⁷³⁷ (เอกสารไทยเรียกเหตุการณ์นี้ว่า กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง) พระสงฆ์ที่ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษในแถบเมืองสาละวัน เมืองคำ เมืองอัตปือ สามารถรวบรวมผู้คนได้กว่า 8,000 คน เข้าบุกยึดเมืองจำปาสัก⁷³⁸ ทำให้ทั้งเจ้าเมืองและบรรดาผู้คนจากจำปาสักต่างอพยพมายังเมืองอุบล⁷³⁹ ราชสำนักสยามจึงส่งกองทัพจากเมืองนครราชสีมาส่วนหนึ่งและให้เจ้าอนุวงศ์ยกทัพจากเมืองเวียงจันทน์ส่วนหนึ่งมาปราบเหตุการณ์จลาจลครั้งนั้นสามารถจับกุมพระสาเกียดโง้งและพรรคพวกที่ก่อกบฏได้ พระสาเกียดโง้งถูกจำคุกอยู่ที่กรุงเทพฯ แต่ไม่ปรากฏบทลงโทษในเอกสารใด ๆ สันนิษฐานว่าจะถูกประหารเพราะคดีผีบุญที่เกิดขึ้นทุกครั้ง ผู้กล่าวอ้างว่าเป็นผีบุญจะต้องโทษประหารทุกครั้ง ในขณะที่พรรคพวกของพระสาเกียดโง้งถูกเกณฑ์แรงไปเป็นตะพุนหล้าช้างอยู่ที่บางบอนซึ่งเป็นบทลงโทษที่รุนแรงโดยมีลำดับรองจาก “ให้รับราชบาตแล้วฆ่าเสีย ให้ตัดหูตัดปากตัดมือตัดตีนเสีย ให้รับราชบาตแล้วเอาตัวลงหล้าช้าง”⁷⁴⁰ ทำหน้าที่เกี่ยวหล้าให้ช้างหลวงกินซึ่งถือกันว่าเป็นงานที่หนักมาก ครั้นเมื่อราชสำนักสามารถควบคุมสถานการณ์ได้จนเหตุการณ์สงบลง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงถอดตำแหน่งเจ้าเมืองจำปาสักคนเดิมออก และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) บุตรของเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ซึ่งมีความดีความชอบในการช่วยปราบจลาจลขึ้นเป็นเจ้าเมืองจำปาสัก⁷⁴¹

⁷³⁷ ในเอกสารของฝ่ายล้านช้าง ใ้รายละเอียดของพระสาไว้ว่า บ้านเกิดอยู่ที่เมืองสระบุรี สันนิษฐานว่าเป็นพวกลาวเวียงจันทน์อพยพ เมื่อบวชเป็นพระสงฆ์ได้ออกธุดงค์และตั้งสำนักที่ภูเขียดโง้ง ในเขตลาวจำปาสัก ชาวบ้านพากันเชื่อว่าเป็นผู้มีวิชาอาคม สามารถเรียกลมเรียกไฟ และใช้แก้ววิเศษส่องดวงอาทิตย์เพื่อขอไฟจากสวรรค์จึงนับถือเป็นตนบุญ ใน บุญมี เทบสีเมือง, *ความเป็นมาของชนชาติลาว เล่ม 3*, ไผท ภูธา แปล (กรุงเทพฯ: ตลาคตา, 2556), 137.

⁷³⁸ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2*, 149.

⁷³⁹ ธวัช ปุณโณชก, *พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน* (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา, 2526), 77.

⁷⁴⁰ “พระอัยการอาชญาหลวง” ใน *กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2*, 382.

⁷⁴¹ ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่าการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงแต่งตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ขึ้นเป็นเจ้าเมืองในครั้งนั้น ส่วนหนึ่งมาจากการที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ต่อมาคือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงช่วยกราบทูล แต่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ไม่ทรงเห็นชอบด้วย เนื่องจากทรงมองว่าเป็นการให้อำนาจแก่เจ้านายฝ่ายลาวมากเกินไป ทั้งในฝ่ายเหนือ คือ เจ้าอนุวงศ์ และในฝ่ายตะวันออก คือ เจ้าราชบุตร (โย้) ซึ่งถ้าหาก

หากพิจารณาถึงสาเหตุการเกิดกบฏผู้มีบุญ (ผีบุญ) แล้วจะพบว่าปัญหาสำคัญที่นำมาสู่การก่อกบฏของกลุ่มผู้มีบุญคือปัญหาด้านเศรษฐกิจ⁷⁴² ทั้งจากผลผลิตตกต่ำอันเนื่องมาจากภัยพิบัติทางธรรมชาติ การขูดรีดแรงงานหรือการเอาเปรียบจากผู้นำท้องถิ่น การเกิดกบฏผู้มีบุญนั้นเป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นภายในท้องที่มากกว่าที่จะมีเป้าหมายเพื่อให้เกิดผลกระทบต่อศูนย์กลางอำนาจ แต่การก่อกบฏเหล่านี้ก็มักจะลุกลามใหญ่โตจนราชสำนักเห็นถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้น และการเกิดกบฏผู้มีบุญนั้นมักจะเกิดขึ้นในหัวเมืองหรือดินแดนที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางการปกครองที่อำนาจทางการเมืองของราชสำนักสยามแผ่บาง ทำให้ผู้ปกครองท้องถิ่นและพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้นำชุมชนมีอำนาจในการปกครองมากยิ่งขึ้น อีกทั้งผู้ที่เป็นต้นเค้าแห่งการก่อกบฏก็คือพระสงฆ์ที่ตั้งตนเป็นผู้วิเศษสามารถรวบรวมผู้คนได้เป็นจำนวนมาก เมื่อพระสงฆ์คือสาเหตุหลักในการก่อกบฏตามหัวเมืองต่าง ๆ ราชสำนักซึ่งพยายามสร้างศูนย์กลางอาณาจักรให้เป็นทั้งศูนย์กลางอำนาจการปกครองและศูนย์กลางความเชื่อและพระมหากษัตริย์ซึ่งถือว่าเป็น “ผู้มีบุญญาธิการ” สูงสุดในระบบความเชื่อของอาณาจักร ราชสำนักจึงต้องพยายามแก้ไขจัดการอย่างรวดเร็วและมีบทลงโทษที่รุนแรง คือ การเกณฑ์แรงงานไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้างซึ่งเป็นการลงโทษกลุ่มผู้ก่อกบฏที่ราชสำนักวางบทลงโทษไว้

ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างสยามที่มีต่อหัวเมืองลาวเริ่มปรากฏขึ้น ใน พ.ศ.2369 ภายหลังจากการที่เศรษฐกิจขยายตัวและราชสำนักมีนโยบายในด้านภาษีและการขยายพื้นที่การเกษตรมากขึ้น ราชสำนักสยามจึงส่งกองสักเลกขึ้นมาสักเลกที่เมืองกาฬสินธุ์ มุกดาหาร นครพนม เขมราฐ โยธธร อุบล ร้อยเอ็ด และศรีสะเกษ ซึ่งราชสำนักสยามถือว่าเป็นผู้คนของอาณาจักรจึงต้องมีการระบุดำเนินการเรียกเก็บภาษี แม้ว่าการสักเลกของสยามจะดำเนินการเพราะเศรษฐกิจขยายตัวเพิ่มมากยิ่งขึ้นจากการเพาะปลูกข้าว จึงต้องอาศัยการเกณฑ์แรงงานทำนามากยิ่งขึ้นแต่ฝ่ายเจ้าเมืองเหล่านั้นกลับมองว่าดินแดนเหล่านั้นเป็นส่วนหนึ่งของหัวเมืองลาว อีกทั้งการสักเลกนั้นไม่เคยมีในหัวเมืองลาว เมื่อการสักเลกเป็นสิ่งแปลกใหม่ในการระบุดำเนินการของผู้คนในหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้ “เจ้าเมือง

ลาวคิดจะก่อกบฏก็จะส่งผลให้สยามตั้งรับทั้ง 2 ทาง ใน สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2** (กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร, 2546), 149-150.

⁷⁴² ดูเพิ่มเติม ใน อธิวิ โยเนโอ, “กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน” **ความเชื่อพระศรีอารีย์และกบฏผู้มีบุญในสังคมไทย**, พรเพ็ญ อันตระกูลและอัจฉราพร กุมทิตสมย์ บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ:สร้างสรรค์, 2527) และ บุญรอด แก้วกัณหา, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518)

ลาวหลายคนรับบริการสักเลขนั้นไม่ได้ เพราะว่ามันคล้ายการตีพิมพ์ลัทธิ เช่น วัว ควาย”⁷⁴³ และที่สำคัญ การสักเลกของราชสำนักสยามยังทำให้ผู้ปกครองฝ่ายเวียงจันทน์มองว่าเป็นการแย่งผู้คนหรือแรงงาน ซึ่งในช่วงระยะเวลานั้นแรงงานเป็นปัจจัยสำคัญของการผลิตที่สำคัญ

แรงกดดันที่เกิดขึ้นกับผู้ปกครองหัวเมืองลาวแสดงออกมาในรูปแบบของความพยายาม ในการปลดแอกต่ออำนาจปกครองของราชสำนักสยาม เจ้าอนุวงศ์ซึ่งเคยมีความสนิทสนมกับราช สำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย⁷⁴⁴ ได้เริ่มดำเนินแผนการต่าง ๆ เพื่อ เรียกร้องข้อเสนอจากราชสำนักสยาม โดยเจ้าอนุวงศ์ได้เสนอข้อเรียกร้องกับราชสำนักสยาม 3 ข้อ

1. กราบทูลขอพระแก้วมรกตคืนไปไว้ที่เวียงจันทน์
2. ขอคณะศิลปินลาวกลับคืนไปเวียงจันทน์
3. ขอครอบครัวคนลาวชาวเวียงจันทน์ ที่สยามกวาดต้อนไปไว้ที่สระบุรีตั้งแต่ พ.ศ. 2322 จำนวน 10,000 คน กลับคืนเวียงจันทน์ ด้วยว่าพวกเขาเหล่านั้นได้ร้องขอต่อเจ้าอนุวงศ์ให้พา พวกเขากลับคืนสู่ถิ่นฐานเมืองลาวตามเดิม⁷⁴⁵

ราชสำนักสยามปฏิเสธข้อเรียกร้องของเจ้าอนุวงศ์ทั้ง 3 ข้อ อันเป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์ซึ่ง เตรียมการที่จะรบพุ่งกับสยามเพื่อปลดแอกให้กับเมืองเวียงจันทน์ได้ดำเนินการก่อกบฏขึ้นทันที⁷⁴⁶ และได้รับความร่วมมือจากเมืองจำปาสักซึ่งเป็นราชบุตรของเจ้าอนุวงศ์ที่ได้รับการแต่งตั้งเมื่อครั้งเกิด กบฏพระสาเกียดโง้ง แม้กองทัพสยามจะต้องรบศึก 2 ด้าน ทั้งจากเมืองจำปาสักและเมือง

⁷⁴³ บุนมี เทบสีเมือง, *ความเป็นมาของชนชาติลาว เล่ม 3*, 158.

⁷⁴⁴ ความสนิทสนมของราชสำนักสยามกับเจ้าอนุวงศ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏในเอกสารของฝ่ายสยามหลายครั้งและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานช้าง จำนวนถึง 53 เชือก ให้กับเจ้าอนุวงศ์ ใน *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173*,

⁷⁴⁵ บุนมี เทบสีเมือง, *ความเป็นมาของชนชาติลาว เล่ม 3*, 156.

⁷⁴⁶ ในพระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ระบุรายละเอียดว่า “ฝ่ายอนุเวียงจันทน์ ตั้งแต่กลับ ขึ้นไปถึงเมืองแล้ว ก็ตรึกตรองที่จะคิดมาประทุษร้ายต่อกรุงเทพมหานคร จึงให้หาอุปราช ราชวงศ์ สุทธิสาร กับท้าว เพี้ยขุนนางผู้ใหญ่มาปรึกษาว่าที่กรุงเดียนนี้มีแต่เจ้านายเด็ก ๆ ขุนนางผู้ใหญ่ก็น้อยตัว ฝีมือทัพศึกก็อ่อนแอ ทั้งพระยา นครราชสีมาก็ไม่อยู่ หัวเมืองรายทางก็ไม่มีที่กีดขวาง การเป็นที่หนักหนาแล้ว ไม่ควรเราจะจะเป็นเมืองขึ้น” ใน *เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ:ไทยควอลิตี้บุ๊คส์, 2560)*, 69.

เวียงจันทน์แต่ราชสำนักสยามซึ่งมีอาวุธที่ทันสมัยกว่าและกองทัพที่แข็งแกร่งกว่าเนื่องจากเกณฑ์ผู้คนจากหัวเมืองต่าง ๆ เข้าร่วมปราบกบฏ ทำให้สามารถสู้กับทัพของเจ้าอนุวงศ์ได้อย่างไม่ยากลำบาก ในขณะที่การสู้รบในเมืองจำปาสักไม่รุนแรงมากนัก เจ้าราชบุตร (โย้) ซึ่งคุมทัพเมืองจำปาสักพ่ายแพ้กองทัพสยามและหนีไปเมืองอัตปือแต่ในเวลาต่อมาก็ถูกจับกุมส่งตัวมายังกรุงเทพฯ

การสู้รบในครั้งนั้นทำให้สยามได้รับชัยชนะและกวาดต้อนผู้คนชาวลาวเวียงจันทน์มาที่สยามเป็นจำนวนมาก ดังนั้น เพื่อป้องกันการก่อกบฏและไม่ต้องการให้เวียงจันทน์เป็นฐานที่มั่นของกลุ่มกบฏ ราชสำนักสยามจึงได้สั่งเผาทำลายเมืองเวียงจันทน์ “ให้เหลือเพียงแต่ดินกับน้ำเท่านั้น”⁷⁴⁷ แม้จะรื้อถอนทำลายกำแพงเมือง ตัดต้นไม้ให้ผล เผาบ้านเรือนต่าง ๆ แต่ยังคง “เว้นไว้แต่วัดเท่านั้น”⁷⁴⁸ และได้อัญเชิญ “พระพุทธรูปสำหรับเมืองเวียงจันทน์”⁷⁴⁹ ทั้งพระบาง พระเสิม พระใส พระศุก พระแขกคำ พระแก่นจันทน์ พระสรงน้ำ พระเงินหล่อ พระเงินบุ * รวม 9 องค์ มาไว้ที่กรุงเทพฯ ส่วนพระพุทธรูปสำคัญขององค์อื่น ๆ ที่ไม่ได้อัญเชิญมาที่กรุงเทพฯ ราชสำนักสยามได้อัญเชิญพระพุทธรูปเหล่านั้นไปประดิษฐานไว้ ณ พระเจดีย์ปราบเวียง ซึ่งเป็นเจดีย์ที่ราชสำนักสยามสร้างขึ้นเพื่อแสดงให้เห็นถึงชัยชนะของกองทัพสยามและการสิ้นสุดบุญญาธิการของเจ้าอนุวงศ์ ทั้งนี้ ราชสำนักสยามยังได้ประจานความผิดของเจ้าอนุวงศ์ที่ก่อกบฏขึ้นอันเป็นความผิดใหญ่หลวง ณ พระเจดีย์แห่งนี้ด้วย ดังปรากฏในรายงานทัพเมืองเวียงจันทน์ว่า “แลให้ความชั่วร้ายของเจ้าอนุวงศ์ไว้ในแผ่นดินศิลาให้ปรากฏอยู่ชั่วฟ้าแลดิน อย่าให้หัวเมืองทั้งปวงดูเยี่ยงอย่างกันต่อไป”⁷⁵⁰

การปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ในครั้งนี้ ส่งผลให้เมืองเวียงจันทน์กลายเป็นเมืองร้าง ราชสำนักสยามไม่มีนโยบายในการแต่งตั้งเจ้าผู้ครองเมืองเวียงจันทน์อีกต่อไป ทำให้เมืองเวียงจันทน์สิ้นสุดความ

⁷⁴⁷ บุนมี เทบสีเมือง, *ความเป็นมาของชนชาติลาว เล่ม 3*, 179.

⁷⁴⁸ “ราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ฉบับที่ 14” ใน *จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3* (กรุงเทพฯ:สหประชาพานิชย์, 2530, พิมพ์ลูกเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว), 142.

⁷⁴⁹ “ราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ฉบับที่ 14” ใน *จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3*, 134.

* ชื่อพระพุทธรูปเขียนตามเอกสารราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

⁷⁵⁰ “ราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ฉบับที่ 14” ใน *จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3*, 134.

เป็นเมืองมาตั้งแต่ พ.ศ.2371 เรื่อยมา⁷⁵¹ ในขณะที่เมืองจำปาสักที่เคยเป็นหัวเมืองประเทศราชซึ่งมีส่วนในเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ก็ถูกลดฐานะเป็นเพียงเมืองจำปาสักเท่านั้น การลดฐานะขอบเขตการปกครองของเวียงจันทน์และจำปาสักไม่อยู่ในสถานภาพของเมืองประเทศราชอีกต่อไป ถูกจำกัดให้มีสถานภาพเป็นเมืองในฐานะหัวเมืองชั้นนอกของอาณาจักรสยาม จึงมีเพียงเมืองหลวงพระบางที่ยังสามารถรักษาสถานภาพของความเป็นหัวเมืองประเทศราชที่มีอิสระในการจัดกิจการภายในของตนเอง⁷⁵² และยังคงมีการพระราชทานเครื่องยศในฐานะของเจ้าประเทศราช⁷⁵³

การจัดกิจการต่าง ๆ ของราชสำนักสยามในเมืองเวียงจันทน์และเมืองจำปาสักจึงแตกต่างจากเมืองหลวงพระบางและเพื่อเป็นการสะดวกในการควบคุมหัวเมืองเหล่านี้ ราชสำนักสยามพยายามถ่ายโอนโยกย้ายผู้คนจากบริเวณฝั่งซ้ายมาไว้บริเวณฝั่งขวาให้มากที่สุด⁷⁵⁴ ทั้งการกวาดต้อนและการเกลี้ยกล่อมโดยให้เจ้าเมืองในเมืองฝั่งขวาแม่น้ำโขงเป็นผู้ดำเนินการ* เมื่อเจ้าเมืองเกลี้ยกล่อมให้โยกย้ายถิ่นฐานมาบริเวณฝั่งขวาและตั้งหลักแหล่งเป็นชุมชนขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกชุมชนขึ้นเป็นเมืองและให้เมืองนั้นขึ้นกับเมืองใหญ่ที่สยามแต่งตั้ง อาทิ การตั้งบ้านกุดฉิมนารายณ์ขึ้นเป็นเมืองกุดฉิมนารายณ์ ให้ทำราชการขึ้นต่อเมืองกาฬสินธุ์ อีกทั้ง ยังมีการลดอัตราการเก็บส่วยในหัวเมืองลาวสำหรับบางเมือง เช่น เมืองทองคำใหญ่ เมืองคงจากปีละ 1 ตำลึง 3 บาทต่อคนเหลือเพียง 1 ตำลึงต่อคน ซึ่งเป็นการจูงใจให้ผู้คนอพยพมาอยู่ในดินแดนแถบนี้มากยิ่งขึ้น ทำให้จำนวนเมืองบริเวณพากตะวันออกเฉียงเหนือมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นจาก

⁷⁵¹ สีลา วีระวงส์, **ประวัติศาสตร์ลาว**, สมหมาย เปรมจิตต์ แปล, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2540), 174.

⁷⁵² ชาร์ลส์ เอฟ คายส์, **อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย**, รัตนา โตสกุล แปล, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556), 27.

⁷⁵³ หอสมุดแห่งชาติ, **เลขที่ 19 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3**. หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอ จ.ศ.1205 เรื่อง “บัญชีจำนวนสิ่งของแลเครื่องยศซึ่งพระราชทานเมืองเชียงใหม่ ลำปาง หลวงพระบาง จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386)”

⁷⁵⁴ พรรษา สีนสวัสดิ์, “ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2367-2370” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521), 143.

* การเรียกฝั่งซ้ายและฝั่งขวาแม่น้ำโขง พิจารณาจากทิศทางการไหลของแม่น้ำโขงลงสู่ทะเล โดยบายนหน้าออกทะเล พื้นที่พากซ้ายเรียกว่า ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง พื้นที่พากขวา เรียกว่า ฝั่งขวาแม่น้ำโขง

เดิมซึ่งเคยมี 21 เมือง⁷⁵⁵ แต่ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดเมืองใหม่ขึ้นถึง 28 เมือง⁷⁵⁶

5.2.2 การจัดการพุทธศาสนาในหัวเมืองลาว พ.ศ.2437-2449

ลัทธิจักรวรรดินิยมของชาติมหาอำนาจตะวันตกแพร่ขยายอิทธิพลทางการเมืองอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่วงระยะเวลาดังกล่าว อาณาจักรสยามถูกชนาบดีวมหาอำนาจ 2 ชาติ คือ อังกฤษที่ขยายอิทธิพลอยู่ในปากตะวันตกของสยามและฝรั่งเศสที่ขยายอิทธิพลอยู่ในปากตะวันออกของสยาม

สำหรับหัวเมืองลาวซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของสยามตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีสืบเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์เป็นดินแดนที่ฝรั่งเศสประสงค์จะครอบครอง เมื่อฝรั่งเศสได้แผ่อิทธิพลทางการเมืองปกครองบีบกระชั้นเข้ามาสู่สยามมากขึ้น ดินแดนโดยรอบของสยามทั้งเวียดนาม เขมร และสิบสองจุไท ต่างตกอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของฝรั่งเศสแล้ว ฝรั่งเศสจึงเริ่มขยายอิทธิพลเข้ามาแย่งชิงชายฝั่งแม่น้ำโขงทันทีและฝรั่งเศสขอให้สยามสำรวจดินแดนเพื่อปักปันเขตแดน แต่ด้วยรูปแบบการปกครองปริมนทลแห่งอำนาจซึ่งทำให้ไม่มีเขตแดนของอาณาจักรอย่างชัดเจนซึ่งนับเป็นข้อเสียเปรียบประการสำคัญ อีกทั้งฝรั่งเศสเริ่มทำ “สงครามแย่งชิงประชาชน”⁷⁵⁷ ส่งผลให้ราษฎรของสยาม

⁷⁵⁵ เมืองนครราชสีมา เมืองพิมาย เมืองนางรอง เมืองปัก เมืองคูขัน เมืองสุรินทร์ เมืองสังข เมืองรัตนบุรี เมืองอุบล เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมืองกาลสินธุ์ เมืองมุกดาหาร เมืองนครพนม เมืองขอนแก่น เมืองพุทไธสง เมืองชนบท เมืองเชียงแตง เมืองภูเขียว เมืองแสนปาง เมืองศรีสะเกษ ใน **จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173**, 55.

⁷⁵⁶ เมืองประจันตคาม เมืองกระบิลบุรี เมืองอรัญประเทศ เมืองวัฒนานคร เมืองศรีโสภณ เมืองอำนาจเจริญ เมืองเสนางคณิศม เมืองลำเนาหนองปรือ เมืองโพแลนด์ข้าง เมืองท่าขอนยาง เมืองแสวงบาดาน เมืองกุฉิมนารายณ์ เมืองเรณูนคร เมืองรามราช เมืองอาทมาต เมืองอากาศอำนวย เมืองหนองคาย เมืองโพพพิสัย เมืองไชยบุรี เมืองเขื่อนค้ำแก้ว เมืองสระเม็ยะ เมืองภูเวียง เมืองปากเหือง เมืองทองคำน้อย เมืองเซลำภา เมืองกำเนิดนพคุณ เมืองพนัสนิคม ใน **เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3**, 350.

⁷⁵⁷ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, **ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975** (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543), 190.

ไปอยู่ในเขตของฝรั่งเศสถึง 300 คน⁷⁵⁸ ราชสำนักสยามจึงต้องพยายามจัดการปฏิรูประบบราชการ ภายในราชอาณาจักรให้เรียบร้อย ทั้งระบบเกณฑ์แรงงาน การเก็บส่วยอากร ดำเนินการควบคุมไปกับการขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนา เพื่อบ่งชี้ความเป็นวัฒนธรรมแบบสยามให้ปรากฏขึ้นในหัวเมืองลาว

5.2.2.1 พุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ ในหัวเมืองลาว

ในด้านกิจการพุทธศาสนาของราชอาณาจักรสยาม แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเป็นผู้ก่อตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นเมื่อครั้งที่พระองค์ยังทรงผนวชเป็นเจ้าฟ้าพระมงกุฎอยู่นั้น แต่เมื่อทรงครองราชสมบัติก็จะเห็นได้ว่าทรงพยายามวางพระองค์ให้เป็นกลางไม่สนับสนุนการพระศาสนาของนิกายใดนิกายหนึ่งอย่างเด่นชัด⁷⁵⁹ แต่การที่เลือกให้ธรรมยุติกนิกายไปขยายอิทธิพลทางภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น สันนิษฐานว่ามีนัยทางการเมืองแฝงอยู่เพราะธรรมยุติกนิกายเป็นนิกายที่เกิดขึ้นใหม่ที่กรุงเทพฯ การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายเป็นความพยายามในการสร้างพุทธศาสนาแบบสยามให้ปรากฏขึ้นในพื้นที่วัฒนธรรมของลาวหรือพุทธศาสนาที่มีความเป็นท้องถิ่นปะปนอย่างมาก วัตรปฏิบัติของธรรมยุติกนิกายมีความเป็นเอกลักษณ์ที่แตกต่างไปจากคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายค่อนข้างชัดเจน อาทิ การครองผ้าของฝ่ายธรรมยุติกนิกาย จะครองผ้าแหวกอย่างพระสงฆ์รามัญหรือที่เรียกว่าการห่มแหวก การออกเสียงสวดมนต์ตามหลักสากลนิยมทางภาษาบาลี การประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา จะมีการเทศนาเรื่องความสำคัญของวันนั้น ๆ การสวดมนต์พระคาถาตามที่เจ้าฟ้าพระมงกุฎพระนิพนธ์ขึ้น

ดังนั้น เมื่อราชสำนักจะจัดกิจการพุทธศาสนาโดยการขยายพุทธศาสนาแบบสยามเข้ามายังพื้นที่ภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงเลือกใช้ธรรมยุติกนิกายที่จะเห็นความแตกต่างอย่างชัดเจน อีกทั้ง ธรรมยุติกนิกายยังมีการปกครองกันเองไม่ต้องขึ้นกับการปกครองคณะสงฆ์อื่น มีกรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์รับหน้าที่บังคับบัญชา การปฏิบัติปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายของเมืองอุบลยังคงยึดแนวทางเดียวกับพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายกรุงเทพฯ แต่มุ่งเน้นไปที่การรุดงค์กรรมฐานเป็น

⁷⁵⁸ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, "วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2516), 65-81.

⁷⁵⁹ "ประกาศว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา" ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

ส่วนมากซึ่งสามารถสร้างความเลื่อมใสศรัทธาต่อชาวบ้านผู้พบเห็นได้มากกว่าการเป็นพระสงฆ์เปรียญธรรม จะเห็นได้ว่ามีเพียงท่านเทวธมมี พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายชาวเมืองอุบลที่เข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ รูปเดียวเท่านั้นที่บอกหนังสือปริยัติธรรมได้⁷⁶⁰ นอกนั้นจะเน้นการฝึกปฏิบัติ นิ่งสมาธิ

ราชสำนักสยามยังให้ข้าหลวงประจำเมือง “คัดเลือกพระภิกษุ สามเณรที่เฉลียวฉลาด มีความประพฤติดี มีความพอใจและสมัครใจที่จะรับการทำทัฬหกรรมเป็นภิกษุ สามเณรธรรมยุติ”⁷⁶¹ พระสงฆ์และสามเณรเหล่านี้จะถูกส่งเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมและเรียนรู้วัตรปฏิบัติที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาที่ราชสำนักจัดตั้งขึ้นมาตั้งแต่เริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ จากนั้นพระสงฆ์สามเณรเหล่านี้จะถูกส่งกลับมาให้ดำรงบทบาทของผู้นำทางพุทธศาสนาในท้องถิ่นซึ่งจะได้รับการสนับสนุนจากราชสำนักสยามอย่างเต็มที่ทั้งการช่วยเงินอุดหนุนในการสร้างพุทธสถานและเงินนิตยภัตที่ถวายเป็ยรายเดือน

การขยายตัวของพุทธศาสนาสยามเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ราชสำนักสยามสร้างวัดสุปฏิณาราม* ขึ้นเพื่อให้เป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาในเมืองอุบลที่คอยรับแนวปฏิบัติจากกรุงเทพฯ ไปใช้ในวัดต่าง ๆ ในขณะที่เจ้าราชบุตรเมืองอุบลราชธานี (ส่วย) สร้างวัดสุทัศน์ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (หน่อคำ) เจ้าเมืองอุบลราชธานี สร้างวัดไชยมงคล พระพิบูลราชภูริ (จุมมณี) เจ้าเมืองพิบูล สร้างวัด

⁷⁶⁰ เปรมีวิทย์ ท่อแก้ว, “การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2394-2473” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2533), 61.

⁷⁶¹ เทพลีธราชจารย์ยานุสรณ์ ชิวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์, 28 ใน เปรมีวิทย์ ท่อแก้ว, “การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2394-2473”, 63.

* วัดสุปฏิณารามเป็นวัดฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ตั้งอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี การศึกษาที่ผ่านมาให้ความเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัดแห่งนี้ขึ้นมาเพื่อขยายความเป็นธรรมยุติกนิกายให้เผยแพร่ไปในพื้นที่อีสาน แต่หากพิจารณาที่ตั้งของวัดแล้ว จะพบว่าวัดตั้งอยู่ในเมืองอุบลซึ่งเป็นเขตของอีสานล่างหรือเป็นแอ่งวัฒนธรรมลาวใต้ (จำปาสัก) หากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์เพื่อเผยแพร่ธรรมยุติกนิกาย น่าจะทรงมุ่งไปที่เมืองนครราชสีมาซึ่งในช่วงเวลานั้นมีผู้คนอาศัยอยู่มากกว่าเมืองอุบล อีกทั้งพื้นที่ตั้งของเมืองนครราชสีมาเป็นจุดกึ่งกลางของภูมิภาค สะดวกต่อการเผยแพร่พุทธศาสนาจากเมืองอุบลที่พื้นที่ค่อนข้างไปทางตอนใต้ แต่การเลือกมาสถาปนาวัดฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่เมืองอุบลราชธานี สันนิษฐานว่าเพื่อต้องการขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมและสร้างแรงศรัทธาต่อพุทธศาสนาสยามจากผู้คนจำนวนมากที่อพยพมาจากเมืองจำปาสักและอัตปือในเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์

สระแก้ว พระเรืองไชยชนะ (คำปุ่น) พระสุนทรราชวงศา (เหม็น) เจ้าเมืองยโสธร สร้างวัดสร้างโคก นอกจากนี้ยังมีวัดธรรมยุติกนิกายที่เป็นสัญลักษณ์พุทธศาสนาสยามอยู่ที่เมืองสีทันดร (เมืองโขง) จะเห็นได้ว่าผู้สร้างวัดส่วนใหญ่คือเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองเมือง และเจ้าอาวาสของวัดธรรมยุติกนิกายเหล่านี้ ล้วนคัดเลือกมาจากวัดสุปฏิหาราม⁷⁶² ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดพระสงฆ์สายธรรมยุติกนิกายที่สำคัญของภูมิภาคนี้ วัดเหล่านี้จึงเหมือนวัดหลวงที่ราชสำนักสยามสถาปนาขึ้นเพื่อให้อยู่ในสถานภาพของผู้ปกครองคณะสงฆ์ท้องถิ่น จะเห็นได้ว่า พุทธศาสนานับเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างเสริมพระราชอำนาจด้วยและพุทธศาสนาที่ส่งไปนั้นไม่ได้เป็นเพียงการทะนุบำรุงศาสนาท้องถิ่นเท่านั้น แต่ยังมีนัยทางการเมืองที่แฝงไว้ตามที่อธิบายมา

5.2.2.2 การจัดการคณะสงฆ์และการศึกษาแบบสยามในหัวเมืองลาว

เมื่อปัญหากรณีพิพาทเกี่ยวกับดินแดนหัวเมืองประเทศราชระหว่างสยามกับชาติมหาอำนาจทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสแผ่ขยายในพื้นที่ต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดรูปแบบการปกครองทำให้มีการแบ่งหัวเมืองต่าง ๆ รวมเข้ากันเป็นมณฑลและให้มีการจัดการปกครอง การปฏิรูปด้านต่าง ๆ ของฝ่ายอาณาจักรในมณฑลนั้น ๆ รวมถึง การจัดการคณะสงฆ์และการจัดการศึกษา โดยให้คณะสงฆ์สยามเป็นผู้ดำเนินการร่วมกับพระสงฆ์ท้องถิ่น เนื่องจากคณะสงฆ์ท้องถิ่นนับเป็นผู้นำของชุมชนและเป็นสื่อกลางระหว่างราชสำนักกับราษฎรในพื้นที่ด้วย อีกทั้งวัดยังมีความพร้อมทั้งสถานที่และทรัพยากรต่าง ๆ ในการเอื้อต่อการจัดการศึกษา อีกทั้งพระสงฆ์ที่บวชเรียนมานานและเป็นผู้ที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือส่วนใหญ่มักเป็นผู้มีความรู้ทางด้านภาษาไทยและภาษาบาลี ทำให้ราชสำนักสยามมุ่งเน้นไปที่การจัดตั้งกิจการคณะสงฆ์ไปพร้อมกับการจัดตั้งกิจการฝ่ายอาณาจักร เพื่อให้พื้นที่เมืองต่าง ๆ กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามทั้งทางอำนาจปกครองและวัฒนธรรม

เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้าผู้ครองเมืองจำปาสัก กับพระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่ประจำเมืองได้สร้างวัดมหาธาตุยารามขึ้นที่เมืองจำปาสัก เมื่อ พ.ศ.2430⁷⁶³ และในครั้ง

⁷⁶² เปรมวิทย์ ท่อแก้ว, “การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2394-2473”, 69.

⁷⁶³ เรื่องเดียวกัน, 68.

แรกนั้นได้ส่งพระจันทน์ สิริจันโท (สมณศักดิ์สูงสุดคือพระอุบาลีคุณูปมาจารย์) มาเป็นเจ้าอาวาส ซึ่งพระจันทน์ สิริจันโทเป็นพระสงฆ์ชาวเมืองอุบลที่เดินทางเข้าไปศึกษาพระปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ และได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งทางการปกครองของคณะสงฆ์สยาม วัดมหาธาตุยารามเป็นวัดธรรมยุติกนิกายหรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นวัดในพุทธศาสนาแบบสยามตามนิกายของพระจันทน์ สิริจันโท เจ้าอาวาส

ในทางการเมืองแล้วจะเห็นว่า นอกจากคุณสมบัติทางความรู้ด้านพระปริยัติธรรมของพระจันทน์ สิริจันโทที่เป็นที่ยกย่องจากราชสำนักสยามแล้ว พระจันทน์ สิริจันโทยังนับว่าเป็นศาสนบุคคลของราชสำนักสยามด้วย ผลจากการไปปกครองของพระจันทน์ สิริจันโททำให้ชาวบ้านเมืองจำปาสักหันมานับถือพระสงฆ์แบบธรรมยุติกนิกายมากขึ้นและยังทำให้เมืองสีทันดร (เมืองโขง) ที่แต่ก่อนเคยรับเอาธรรมยุติกนิกายไปและซบเซาลงเนื่องจากเจ้าอาวาสที่เคยปกครองมรณภาพลงและไม่มี การสืบทอดวัตรปฏิบัติแบบธรรมยุติกนิกายก็กลับมารุ่งเรืองขึ้นอีกครั้ง ราชสำนักสยามก็ให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่ อาทิ ในงานฉลองวัดราชประดิษฐ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงคุมเครื่องไทยทานมาถวายพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ทั้งที่เมืองอุบลราชธานี เมืองพิบูล เมืองมหาชนะชัย เมืองยโสธร เมืองสีทันดร เป็นต้น การเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น ใน พ.ศ.2431 พระจันทน์ สิริจันโทได้ระบุไว้ในจดหมายที่ส่งมายังพระเมธาธรรมรส (สาสนโสภณ อ่อน) วัดพิชยญาติการาม ว่ามีพระสงฆ์ในเขตเมืองอุบลราชธานีและเมืองสีทันดรมากถึง 270 รูป

ภารกิจอีกประการของคณะสงฆ์สยามในการออกไปจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมือง คือ การคัดเลือกพระสงฆ์สามเณรเพื่อให้เดินทางเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมและวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ให้ถูกต้องตามพระวินัยในพระไตรปิฎกที่ราชสำนักจัดวางแนวทางไว้ และในการเดินทางเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ นั้น พระสงฆ์สามเณรเหล่านั้นจะถูก “สั่งให้ไปนมัสการพระแก้วมรกตเพื่อมอบกายถวายชีวิตอธิษฐานตามประสงค์เป็นกำลังใจในการที่จะปฏิบัติและศึกษาปริยัติธรรม”⁷⁶⁴ ซึ่งพระแก้วมรกตเป็นพระพุทธรูปสำคัญที่ราชสำนักสยามสถาปนาขึ้นเป็นพระพุทธรูปประจำอาณาจักรและเป็นที่รับรู้โดยทั่วไปสำหรับชาวสยาม

⁷⁶⁴ เปรมวิทย์ ท่อแก้ว, “การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2394-2473”, 64.

นอกจากนี้ คณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายในกรุงเทพฯ ก็สนับสนุนการศึกษาของพระสงฆ์ ในหัวเมืองปากตะวันออกเฉียงเหนือโดยการจัดส่งหนังสือคำสอนและธรรมเนียมทางพุทธศาสนาเพื่อ ไปแจกจ่ายให้กับวัดธรรมยุติกนิกายได้ศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติตามพระธรรมวินัย⁷⁶⁵ และบรรดา ข้าหลวงประจำเมืองก็สนับสนุนคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายด้วยทุนทรัพย์เพื่อกิจการต่าง ๆ อาทิ กรม หลวงพิชิตปรีชากร ถวายค่าภัตตาหารแก่พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายทุกรูปในเมืองอุบลราชธานี พระยา สุทรเทพกิจจารักษ์ ข้าหลวงประจำเมืองนครพนมสนับสนุนการสร้างวัดธรรมยุติกนิกายและคัดเลือก ผู้ที่สมควรอุปสมบทในธรรมยุติกนิกายและเป็นโยมอุปัฏฐากในการอุปสมบท เป็นต้น

สังเกตได้ว่าเมืองที่ธรรมยุติกนิกายหรือพุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ ขยายตัวนั้น จะอยู่ บริเวณริมแม่น้ำโขงฝั่งขวา ซึ่งบริบททางการเมืองในช่วงเวลานั้น เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของการ แสดงเขตพื้นที่ของอาณาจักรสยาม และใน พ.ศ.2434 ราชสำนักสยามแต่งตั้ง พระจันทน์ สิริจันท ดำรงสมณศักดิ์ที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี ขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองจำปาสักเพื่อไปจัดกิจการคณะสงฆ์ ที่เมืองจำปาสัก ครั้นเมื่อเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ใน พ.ศ.2436 ฝรั่งเศสเรียกร้องให้สยามยกดินแดน ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้อยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส มีผลให้ดินแดนหัวเมืองลาวทั้งหมดที่เคยอยู่ ภายใต้อำนาจปกครองของสยามในฐานะหัวเมืองประเทศราช กลายเป็นหัวเมืองที่อยู่ภายใต้อำนาจ ปกครองของฝรั่งเศส สยามจึงไม่มีอำนาจในการจัดการใด ๆ ในพื้นที่ แม้แต่การจัดการคณะสงฆ์ก็ต้อง ยุติบทบาทลงด้วย พระครูวิจิตรธรรมภาณี (จันทน์ สิริจันท) ซึ่งเป็นพระสงฆ์ชาวเมืองอุบลที่ราชสำนัก สยามนิมนต์ให้เดินทางมาจัดกิจการคณะสงฆ์ที่เมืองจำปาสักจึงต้องย้ายมาอยู่ที่วัดสุปฏิญาราม เมือง อุบลราชธานี

5.2.2.3 การจัดกิจการพุทธศาสนาสมัยมณฑลเทศาภิบาล

เมื่อราชสำนักสยามปรับปรุงรูปแบบการปกครองให้เข้าสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาล ในการ บริหารราชการฝ่ายอาณาจักรได้จัดสรรพื้นที่เมืองต่าง ๆ ให้รวมกลุ่มกันขึ้นเป็นมณฑลและดูแลโดย ข้าหลวงที่ราชสำนักสยามไว้วางใจส่งเข้าไปในพื้นที่เพื่อควบคุมอย่างใกล้ชิด ในขณะที่แนวคิดทางพุทธ ศาสนาซึ่งเป็นความเชื่อหลักของผู้คนในสังคม ก็ได้รับการส่งเสริมเพื่อทำให้พุทธศาสนาแบบสยามเป็น

⁷⁶⁵ เปรมวิทย์ ท่อแก้ว, “การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2394-2473”, 77.

วัฒนธรรมหลักของสังคม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชปรารภเกี่ยวกับ ลักษณะการปกครองในมณฑลลาวต่าง ๆ ว่า

ลักษณะการปกครองแบบเดิมนิยมให้เป็นอย่างประเทศราชาธิราช “Empire” อันมีเมืองคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้นอยู่ในพระราชอาณาเขต จึงถือว่าเมืองชายพระราชอาณาเขต นั้นเป็น “เมืองลาว” และเรียกชาวเมืองซึ่งอันที่จริงเป็นชน “ชาติไทย” ว่าลาว แต่ลักษณะการปกครองอย่างนั้นพ้นเวลาอันสมควรเสียแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ลักษณะการปกครอง เปลี่ยนเป็นอย่างพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศไทยรวมกัน เลิกประเพณีที่มีเมืองประเทศราชถวายต้นไม้ทองเงิน และให้เปลี่ยนนามมณฑลลาวเฉียงเป็น “มณฑลพายัพ” เปลี่ยนนามมณฑลลาวพวนเป็น “มณฑลอุดร” และเปลี่ยนนามมณฑลลาวกาวเป็น “มณฑล” อีสาน ตามทิศของพระราชอาณาเขตทั้งให้เลิกเรียกไทยชวามณฑลทั้ง 3 นั้นว่าลาวด้วย⁷⁶⁶

ในการจัดกิจการทางพุทธศาสนาเพื่อขยายปริมาณทางวัฒนธรรมทางด้านพุทธศาสนา และการศึกษาแบบสยามควบคู่กันไปในนั้น ราชสำนักสยามได้พยายามจัดสนับสนุนทั้งการส่งพระสงฆ์ที่มีความรู้ทางพระปริยัติธรรมไปช่วยในการจัดการพระศาสนาและสงฆ์ที่ได้รับการฝึกหัดจากส่วนกลาง ไปยังส่วนภูมิภาคต่าง ๆ แต่ในด้านการศึกษานั้นยังคงประสบปัญหาอยู่เนื่องจากความยากลำบากในการใช้ชีวิต ราชสำนักจึงได้ขอความร่วมมือจากพระสงฆ์ซึ่งเป็นบุคคลในพื้นที่เข้ามาฝึกสอนในกรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับออกไปทั้งจัดการพระศาสนาและการศึกษา ดังปรากฏในเอกสารรายงาน การจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ว่า

ในหัวเมืองเหล่านี้ (เมืองอุบลราชธานี) หาผู้รู้เปรียญฝึกสอนกันได้ยาก จะหาคนในกรุงเทพฯ ออกไป ก็เปลืองเงินเดือนมาก แลไม่อยู่ถาวร ผู้อำนวยการจึงเลือกเอาภิกษุสามเณร เข้ามาฝึกสอนในกรุงเทพฯ เพื่อจะส่งกลับออกไปสอนกันในที่นั้น ในศก 117 ผู้อำนวยการได้นำ

⁷⁶⁶ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **นิทานโบราณคดี** (กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊คส์ (2006), 2556), 371.

ภิกษุสามเณรเข้ามา 24 รูป ในการเปล่งลำดับมาอีก 14 รูป รวม 38 รูป...ภิกษุสามเณรเหล่านี้
ได้รับนิยัตย์ของหลวงเพนเครื่องเลี้ยง แลอยู่ในสำนักผู้อำนวยการหรือในวัดใกล้เคียง⁷⁶⁷

การดำเนินนโยบายรูปแบบนี้ ทำให้พระสงฆ์มีอีกหนึ่งบทบาทที่สำคัญ คือ เป็นครูสอนหนังสือไทยตามหัวเมือง ตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อ “ได้เล่าเรียนศึกษาหนังสือไทยให้รู้โดยละเอียดตามแบบที่ถูกต้อง”⁷⁶⁸

การจัดการศึกษาของสยามนั้นอาศัยพุทธศาสนาเป็นกำลังสำคัญ ทั้งด้านของบุคลากรและสถานที่ การจัดการศึกษาและการจัดการคณะสงฆ์จึงเกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน ในมณฑลอีสานมีพระสงฆ์สามเณรในบัญชีตามที่พระศาสนดิลก รายงานการจัดการพระศาสนาและการศึกษามณฑลอีสาน ร.ศ.123 มากถึง 26,476 รูป⁷⁶⁹ พระสงฆ์สามเณรเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นพระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติตามพระวินัยในฝ่ายสยามทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย การจัดการคณะสงฆ์ครั้งนั้น พระศาสนดิลกได้แต่งตั้งเจ้าคณะเมือง รองเจ้าคณะเมือง และตำแหน่งต่าง ๆ ในการบริหารจัดการพุทธศาสนาของแต่ละเมืองจนครบทุกเมืองในมณฑลอีสาน อีกทั้ง พระศาสนดิลก “ได้แจกหนังสือธรรมวินัยต่าง ๆ ซึ่งได้มาจากพระราชมนู วัดเทพศิรินทราวาส พระญาณรักจิต วัดบรมนิวาส พระครูประทุมธรรมธาดา วัดสระประทุม และทายกทายิกา เป็นหนังสือราว 3000 เล่ม ได้แจกทุกเมืองและบางอำเภอด้วย”⁷⁷⁰ เป็นผลให้การจัดการกิจการพุทธศาสนาของพระศาสนดิลกประสบความสำเร็จอย่างน่า

⁷⁶⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 ศ/35 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สรุปรายงาน ตรวจจัดการ คณะการพระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง จำนวนศก 117 กับศก 118”

⁷⁶⁸ “ประกาศโรงเรียน” ใน เอกสารชั้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2428-2465 (กรุงเทพฯ:สมาคมประวัติศาสตร์ ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2535), 8.

⁷⁶⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รายงานของพระศาสนดิลก เรื่องการจัดการพระศาสนา และการศึกษามณฑลอีสาน ร.ศ.123” และ “จัดการคณะสงฆ์มณฑลอีสาน 20 ต.ค.120 - 28 พ.ค.129”

⁷⁷⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รายงานของพระศาสนดิลก เรื่องการจัดการพระศาสนา และการศึกษามณฑลอีสาน ร.ศ.123” และ “จัดการคณะสงฆ์มณฑลอีสาน 20 ต.ค.120 - 28 พ.ค.129”

พอใจ จนทำให้ราชสำนักสยามสามารถประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ที่มณฑลอีสานได้เป็นแห่งแรกในภูมิภาคนี้⁷⁷¹

อย่างไรก็ตาม แม้ราชสำนักสยามพยายามจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง แต่ก็พบว่าความเชื่อพื้นถิ่นในเรื่องผู้มีบุญยังคงปรากฏอยู่ในพื้นที่เมืองต่าง ๆ ของอีสาน มักเกิดข่าวลือว่าจะเกิดก๊วยคี่ มีลายแทง (ใบลานเขียนคำทำนาย) คำทำนายเกิดขึ้นอยู่เนือง ๆ และส่วนหนึ่งมาจากพระสงฆ์เป็นผู้กระจายข่าวลือโดยวิธีเล่าให้ชาวบ้านฟัง แก้อ้อสงสัยในเหตุการณ์เหนือธรรมชาติและในบางครั้งถึงกับมีการบันทึกข่าวลือ ลายแทงคำทำนายลงในใบลานเพื่อใช้เทศนา⁷⁷² อาทิ ใน พ.ศ.2443 เกิดข่าวลือว่าจะเกิดก๊วยคี่ขึ้นในเร็ววัน ก้อนหินจะกลายเป็นทอง ฟักเขียวฟักทองจะกลายเป็นข้างม้า ควายทวยเผือกและหมูจะกลายเป็นยักษ์กินคน และมีผู้หลงเชื่อกันเป็นจำนวนมาก ราชสำนักสยามเห็นว่าข่าวลือที่เกิดขึ้นนั้นเกิดขึ้นจากพระครู 3 รูปจากเมืองยโสธร เป็นต้นเหตุของข่าวลือ จึงนิมนต์ให้พระญาณรักขิต (จันทร์ สิริจันโท) เจ้าคณะมณฑลอีสานและคณะสงฆ์อีสานสอบสวน คณะสงฆ์เห็นพ้องว่าพระครูทั้ง 3 รูปมีความผิดทางวินัยและทางกฎหมาย บ้านเมืองจึงนิมนต์พระครูทั้ง 3 รูปไปเมืองอุบลราชธานีเพื่อรอให้ราชสำนักสยามพิจารณาโทษทัณฑ์ และในปลายปีเดียวกันนั้น มีผู้ตั้งตนเป็นผู้มีบุญผู้วิเศษเนื่องมาจากปัญหาความยากลำบากของคนในท้องถิ่นที่ต้องหาเงินมาเสี่ยส่วยสะท้อนให้เห็นถึงความล้มเหลวของระบบการบริหารจัดการและการปกครองส่วนท้องถิ่น แต่การจลาจลครั้งนี้ได้ลุกลามถึงขั้นจับทำวุกุลบุตรและทำวโพนีสารฆ่าที่เมืองเขมราฐ และในการปราบปรามกลุ่มผีบุญครั้งนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน มีกระแสรับสั่งตามคำพิพากษาของคณะตุลาการพิจารณาความให้ประหารชีวิตและให้นำตัวผู้ถูกประหารไปประหารชีวิตเสียประจานไว้ ณ ที่เกิดเหตุทุกแห่งที่จับมาได้ ส่วนพระสงฆ์ที่สนับสนุนนั้นให้อยู่ในสมณเพศและจำกัดเขตตลอดชีวิต หากสึกออกมาเมื่อใดให้จำคุกตลอดชีวิต⁷⁷³

⁷⁷¹ จดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2. 14/17 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “ระยะทางกรมหลวงดำรงราชานุกาภาพตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน ร.ศ.125”

⁷⁷² ธวัช ปุณโณทก, **พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน**, 77.

⁷⁷³ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557), 458.

การจัดการของราชสำนักสยามเพื่อระงับปัญหาเหล่านี้ นอกจากจะใช้วิธีการทางทหารเพื่อปราบปรามกลุ่มผู้ก่อกบฏและมีบทลงโทษที่รุนแรง⁷⁷⁴ แล้ว ยังพบว่าราชสำนักสยามยังคงผ่อนปรนกับพระสงฆ์ซึ่งยังคงเป็นชนชั้นที่มีอิทธิพลต่อผู้คนในสังคมเพื่อไม่ให้ภาพของความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์หม่นหมองว่าราชสำนักเป็นผู้สึกพระสงฆ์เพื่อประหารหรือจำคุก แต่ก็สร้างให้เห็นถึงอำนาจของราชสำนักที่อยู่สูงกว่าความเชื่อท้องถิ่นและพระสงฆ์ โดยมีประกาศห้ามไม่ให้ราษฎรนับถือผีสาวใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นการเข้าทรงลงเจ้า สุนผี มีผีให้ ผีฟ้า ผีมะเหตค์ดีหลักเมือง ผีปอบ ถ้าเกิดเหตุการณ์เข้าทรงลงผี ให้ปรับเป็นเงินรายละ 12 บาท มีรางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าไม่มีเงินเสียให้จำคุก 1 เดือน เงินรางวัลราชสำนักสยามจะเป็นผู้จ่ายให้⁷⁷⁵ อีกทั้ง ราชสำนักส่งเสริมวัตรปฏิบัติและการศึกษาของคณะสงฆ์ ในเมืองต่าง ๆ รวมทั้งมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ประกาศใช้กฎหมายเรื่องผีสาว ร.ศ.124 ทำให้การเกิดขึ้นของบรรดาผู้มีบุญหรือชาวลือต่าง ๆ ลดจำนวนลงอย่างมาก

การเร่งรัดให้หัวเมืองลาวเรียนรู้วัฒนธรรมสยาม พระสงฆ์สามเณรปฏิบัติตามวัตรของคณะสงฆ์กรุงเทพฯ ยังมีปัจจัยกระตุ้นที่สำคัญอีกประการ คือ การลงนามในสนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ใน พ.ศ.2447 มีผลให้สยามต้องเสียอำนาจการปกครองของเมืองไชยบุรีและจำปาสักให้กับฝรั่งเศส ซึ่งเหตุผลประการหนึ่งที่ฝรั่งเศสใช้เรียกร้องการทำสนธิสัญญานี้ คือ การแบ่งดินแดนโดยการยึดเอาชาติพันธุ์เป็นเกณฑ์⁷⁷⁶ ซึ่งมีวัฒนธรรมเป็นตัวบ่งชี้ชาติพันธุ์ เหตุผลนี้ยังทำให้ราชสำนักสยามจำเป็นที่จะต้องจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมและการวางระบบการศึกษาของสยามไปในพื้นที่ต่าง ๆ ของอีสาน

การจัดกิจการพุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ ตามหัวเมืองชายขอบอาณาเขตสยามคือการปลูกสร้างวัฒนธรรมแบบสยามประการหนึ่ง ข้าหลวงหรือเจ้านายฝ่ายสยามที่เข้ามาดูแลกิจการบ้านเมืองจะนำวัฒนธรรมสยามให้เป็นวัฒนธรรมหลักของเมือง ในรายงานการตรวจการราชการ

⁷⁷⁴ ปริญ รัสจันทร์, “การช่วงชิงบทบาทผู้ค้าซุระหว่างฝักกับรัฐสยามในลุ่มแม่น้ำโขง พุทธศักราช 2420-2560” ใน *อารยธรรมศึกษาโขง-สาละวิน*, ปีที่ 10 ฉบับที่ 2 (ก.ค.-ธ.ค. 2562), 207.

⁷⁷⁵ เต็ม วิชาคย์พจนกิจ, *ประวัติศาสตร์อีสาน*, 462.

⁷⁷⁶ ชาร์ลส์ เอฟ คายส์, *อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย*, 30.

มณฑลอุดร⁷⁷⁷ และมณฑลอีสาน ร.ศ.125 ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (พระยศในขณะนั้น) บรรยายเหตุการณ์ตอนที่เดินทางไปตรวจราชการเมืองอุดรธานีไว้ตอนหนึ่งว่า

พระสงฆ์ 10 รูป มีพระครูธรรมวินยานุยุตต์เป็นประธาน (วัดมัชฌิมาวาส เจ้าคณะเมืองหนองคาย) สวดมนต์ในการเฉลิมพระชนมพรรษา สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถและสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร สวดทวาทศปริตรอย่างทำนองพระธรรมยุติกาสวดเรียบร้อยดีมาก ได้ความว่ากรมหลวงประจักษ์ฯ ได้ทรงชกซ้อมไว้ เดียวนี้มีผู้ชอบฟังทำนองนี้มาก พระสงฆ์ในเมืองหนองคายจึงได้ชกซ้อมสืบมาสวดได้หลายวัด⁷⁷⁸

รายงานตรวจราชการนี้แสดงให้เห็นความสำเร็จของราชสำนักสยามในการจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อขยายปริมาณพลวัฒนธรรมในหัวเมืองลาวพอกตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพฯ ทั้งการจัดการคณะสงฆ์ที่สามารถแต่งตั้งตำแหน่งทางการปกครองตามแนวทางของราชสำนักสยามเป็นที่เรียบร้อย อีกทั้งรูปแบบวัฒนธรรมของกรุงเทพฯ ก็มีผลต่อรับจากคณะสงฆ์ในท้องถิ่นและผู้คนในสังคมเป็นอย่างดี อาทิ ทำนองการสวดมนต์แบบธรรมยุติกนิกายที่เป็นเอกลักษณ์ของกรุงเทพฯ ก็ได้รับความนิยมแพร่หลายแม้ว่าคณะสงฆ์จากวัดต่าง ๆ ที่สวดมนต์ทำนองธรรมยุติกนิกายจะอยู่ในมหานิกายก็ตาม และมณฑลใดก็ตามที่ราชสำนักสยามประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 จะต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของพระราชบัญญัติฯ ทุกประการตามที่มีระบุไว้ในคำประกาศใช้ ตอนหนึ่งว่า “เมื่อได้ใช้พระราชบัญญัตินี้แล้ว ให้เป็นอันยกเลิกหน้าที่การศึกษาและการปกครองคณะสงฆ์ซึ่งขัดขวางต่อพระราชบัญญัตินี้ ให้การเป็นไปตามลักษณะปกครองคณะสงฆ์จกทุกประการ”⁷⁷⁹ จึงนับว่าการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามเพื่อขยายปริมาณพลทาง

⁷⁷⁷ ในมณฑลอุดรเพิ่งให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ.2451 ใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ12/8 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์มณฑลอุดร”

⁷⁷⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2. 14/17 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “ระยะทางกรมหลวงดำรงราชานุภาพตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน ร.ศ.125”

⁷⁷⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ12/8 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์มณฑลอุดร”

วัฒนธรรมในหัวเมืองลาวพอกตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพฯ ประสบความสำเร็จตามที่ราชสำนักสยามคาดหวังไว้

5.3 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2325-2449

นับตั้งแต่อาณาจักรล้านนาตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า ตั้งแต่ พ.ศ.2101 เป็นต้นมา ในด้านการปกครองนั้นสามารถแบ่งรูปแบบการปกครองได้เป็น 2 ช่วง คือ ในช่วงแรกปกครองล้านนาในฐานะหัวเมืองประเทศราชและในช่วงหลังปกครองล้านนาในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรพม่า ซึ่งการปกครองล้านนาในรูปแบบหลังนั้นสภาพหลุดดอจะส่งผู้ปกครองชาวพม่าที่มีตำแหน่งทางทหารเข้ามาปกครองล้านนาเนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่ราชสำนักพม่ากำลังขยายดินแดนไปยังเขตแดนต่าง ๆ ทำให้มีการเกณฑ์แรงงานและการกวาดต้อนผู้คนไปใช้ในการสงคราม อีกทั้งผู้คนในเมืองต่างได้รับความเดือดร้อนอันเกิดจากการกดขี่ข่มเหงของผู้ปกครองชาวพม่า มีการแสวงหาผลประโยชน์จากการเก็บส่วยและภาษีอากรเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างผู้ปกครองชาวพม่าและขุนนางท้องถิ่น

การกดขี่ของผู้ปกครองชาวพม่าส่งผลให้ล้านนาเลือกที่จะเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกับกรุงธนบุรี การตัดสินใจที่จะเป็นประเทศราชของกรุงธนบุรีทำให้ล้านนาเริ่มก่อกบฏเพื่อต่อต้านอำนาจของพม่า ซึ่งเรียกกันว่า “การพินม่าน” การพินม่านของชาวล้านนานั้นเกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ แต่การพินม่านครั้งสำคัญของล้านนาเกิดขึ้นใน พ.ศ.2317 เมื่อเจ้ากาวิละ ผู้นำท้องถิ่นของเมืองลำปางกับพระยาจำบ้าน ผู้นำท้องถิ่นของเมืองเชียงใหม่ ร่วมมือกันพินม่านขับไล่พม่าออกจากเมืองเชียงใหม่ โดยในครั้งนี้ได้ขอความช่วยเหลือจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ให้ช่วยนำทัพเข้ามาโจมตีพม่าที่เมืองเชียงใหม่ และหากทำการพินม่านสำเร็จหัวเมืองล้านนาจะเป็นประเทศราชของกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อกองทัพของกรุงธนบุรีสามารถเข้ายึดเมืองเชียงใหม่ได้สำเร็จ โจมตีจนกองทัพพม่าถอยไปตั้งทัพยังเมืองเชียงแสน ทำให้เมืองเชียงใหม่ไม่ต้องอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า และนับกันว่าเป็นการสิ้นสุดสมัยล้านนาภายใต้การปกครองของพม่าที่ยาวนานกว่า 200 ปี

ในครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระยาจำบ้านขึ้นเป็น “*พญาเชียงใหม่*”⁷⁸⁰ ครองเมืองเชียงใหม่และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้ากาวิละ ครอง

⁷⁸⁰ ตำนานพินเมืองเชียงใหม่ (เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2547), 147.

เมืองลำปาง แต่พระยาจำบ้านครองเมืองเชียงใหม่ได้เพียงสองเดือน โปมะยู่ง่วนก็ยกทัพมาล้อมเมืองเชียงใหม่เพื่อตีหักเอาเมืองเชียงใหม่ และใน พ.ศ.2319 พระยาจำบ้านจำต้องทิ้งเมืองเชียงใหม่ไปขอความช่วยเหลือจากเมืองลำปาง ทำให้เมืองเชียงใหม่กลายเป็นเมืองร้างตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ส่วนพระยาจำบ้านหลังจากที่ได้รับความช่วยเหลือจากเจ้าเมืองลำปางแล้วได้ย้ายไปอยู่ที่วังสะแกสบลี และใน พ.ศ.2322 ก็ถูกสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคุมขังไว้ ณ กรุงธนบุรี ในข้อหาฆ่าอุปราชก่อนแก้ว และถึงแก่พิราลัยในปีนั้น⁷⁸¹

ภายหลังจากความวุ่นวายทางการเมืองของราชสำนักสมัยธนบุรีสบบลง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงครองราชสมบัติและโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับเจ้านายฝ่ายเหนือซึ่งมีมาตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรีได้สืบเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในงานพระราชพิธีครั้งนั้น เจ้ากาวิละ เจ้าเมืองลำปางเดินทางมาร่วมงานพระราชพิธีและเข้าร่วมพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ถวายความจงรักภักดีต่อปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี⁷⁸² พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้ากาวิละ เจ้าเมืองลำปางขึ้นเป็น “พระยามังร่าวชิรปราการกำแพงแก้ว”⁷⁸³ และโปรดเกล้าฯ ให้ไปครองเมืองเชียงใหม่ซึ่งถูกทิ้งร้างอยู่ในขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเล็งเห็นความสำคัญของเมืองเชียงใหม่ ในการเป็นชัยภูมิทางการสงคราม ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ว่า

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำรัสปรึกษาด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราชว่า เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองใหญ่ยังร้างอยู่ หากผู้คนจะรักขามิได้ พม่าได้เมืองฝางแล้วเกลือกจะมาตั้งเอาเชียงใหม่เป็นที่มั่นจึงมีพระราชโองการโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จขึ้นไปจัดการตั้งเมืองเชียงใหม่ ให้เอาพระยาภาววิละ เจ้าเมืองนครลำปาง ไปครองเมืองเชียงใหม่ ด้วยพระยาภาววิละมีฝีมือเข้มแข็งในการสงคราม จะได้ป้องกันรักษาพระราชอาณาเขตในลาวฝ่ายประเทศตะวันตกเฉียงเหนือ อย่าให้ปัจจามิตรมาย่ำยีพิทาได้⁷⁸⁴

⁷⁸¹ เรื่องเดียวกัน, 151.

⁷⁸² ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 172.

⁷⁸³ เรื่องเดียวกัน, 152.

⁷⁸⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ:องค์การการค้าของคุรุสภา, 2526), 96.

การฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ขึ้นอีกครั้ง นับว่าเป็นปัญหาใหญ่มากเนื่องจากผู้คนในเมืองเชียงใหม่ได้ย้ายที่พำนักไปลงหลักปักฐานยังเมืองอื่น ๆ อย่างถาวร อีกทั้งปัญหาชาวพม่าที่ย้ายไปตั้งอยู่เมืองเชียงแสน หากตั้งเมืองเชียงใหม่ในขณะที่กองกำลังยังไม่มากพอก็ไม่สามารถจะต้านทานกองทัพของพม่าได้หากพม่าเข้ามาโจมตี การฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ในครั้งนี้จึงใช้ระยะเวลาจนถึง 14 ปี โดยต้องเกณฑ์ผู้คนทั้งจากเมืองลำปางและวังสะแกมาอยู่อาศัย ณ เวียงป่าซาง นอกเมืองเชียงใหม่เพื่อป้องกันการโจมตีจากพม่า เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวมีแม่น้ำทั้ง 3 สาย ได้แก่ แม่น้ำปิง แม่น้ำกวังและแม่น้ำทาเป็นปราการธรรมชาติ ซึ่งหากไม่สามารถต้านทานกองทัพของพม่าได้ก็สามารถขอกำลังสนับสนุนจากเมืองลำปางหรือถ้าพลาดพลั้งก็อาจถอยทัพย้ายผู้คนไปยังเมืองลำปางได้ทันที เมื่อเจ้ากาวิละสามารถเกณฑ์ผู้คนมาไว้ที่เวียงป่าซางได้จำนวนมากพอสมควรแล้วจึงได้เสด็จเข้าไปยังเมืองเชียงใหม่ ใน พ.ศ.2339 และสถาปนามเมืองใหม่แห่งนี้ว่า “เมืองรัตนดิงสาอภิณบุรี”⁷⁸⁵ หรือ “เมืองรัตนดิงสาพระนครเชียงใหม่” ชาวเมืองล้านนาจึงเรียกว่า เมืองเชียงใหม่ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ตลอดระยะเวลากว่า 200 ปีที่พม่าเข้ามาปกครองล้านนา ทำให้วิถีชีวิตและวัฒนธรรมของล้านนาได้รับอิทธิพลของพม่าในทุก ๆ ด้าน เจ้ากาวิละจึงทรงรื้อฟื้นประเพณีของล้านนาในสมัยราชวงศ์มังรายขึ้นอีกครั้ง อาทิ พิธีราชาภิเษก การสร้างหอคำหรือคุ้มหลวงกลางเวียง การอัญเชิญพระบรมธาตุที่ประดิษฐานอยู่ที่พระธาตุดอยมทองมาให้ชาวเชียงใหม่สักการบูชา การปฏิสังขรณ์วัดและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของเมืองเชียงใหม่ ทั้งยังให้สร้างป้อมปราการ กำแพงเมืองและชุดลอกคูเมืองซึ่งเป็นปราการด่านหนึ่งของเมืองเชียงใหม่ ในช่วงเวลานี้ เมืองลำปาง และเมืองลำพูน ก็ได้รับการฟื้นฟูและปกครองโดยราชวงศ์เจ้าเจ็ดตนซึ่งเจ้าผู้ครองนครต่างเป็นพระอนุชาของเจ้ากาวิละ โดยให้เจ้าคำสมครองเมืองลำปาง เจ้าคำฝั้นครองเมืองลำพูน ในขณะเดียวกัน เมืองล้านนาฝั่งตะวันออกซึ่งประกอบด้วยเมืองแพร่และเมืองน่านก็ได้รับการฟื้นฟูด้วยเช่นกัน เมืองแพร่ปกครองโดยราชวงศ์เทพวงศ์และเมืองน่านปกครองโดยราชวงศ์ดั้นมหารวงศ์

หัวเมืองล้านนาทั้งฝั่งตะวันออกและตะวันตกมีฐานะเป็นหัวเมืองประเทศราชของสยาม เจ้าผู้ครองนครมีอำนาจสิทธิเด็ดขาดในการปกครอง การขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองนครแม้จะต้องได้รับความ

⁷⁸⁵ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 167.

เห็นชอบจากราชสำนักสยามแต่ในทางปฏิบัติแล้วราชสำนักสยามก็ไม่ได้ยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในของเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองล้านนา

หัวเมืองล้านนาอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรสยาม ราชสำนักสยามก็ให้การสนับสนุนทั้งฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักร สำหรับการสนับสนุนด้านพุทธจักร ราชสำนักสยามดำเนินการจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา สามารถแบ่งออกเป็น 2 ช่วง คือ

5.3.1 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2325 – 2416

5.3.2 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2417 – 2449

การดำเนินการจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนาของราชสำนักสยามทั้ง 2 ช่วง แม้ว่าจะมีวัตถุประสงค์เพื่อขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรม แต่รูปแบบวิธีการและเป้าหมายของการดำเนินการในช่วงแรกและช่วงหลังมีความแตกต่างกันตามบริบททางการเมืองการปกครอง ทางสังคม และวัฒนธรรม

5.3.1 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2325–2416

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ หัวเมืองล้านนายังคงมีรูปแบบของพุทธศาสนาที่แตกต่างจากสยาม ทั้งคติความเชื่อและวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ล้านนา ซึ่งเป็นผลมาจากการปกครองของพม่าที่มีต่อล้านนา⁷⁸⁶ ตลอดระยะเวลาเวลากว่า 200 ปี ทำให้อิทธิพลทางวัฒนธรรม วิถีชีวิต รวมถึงพุทธศาสนาแบบพม่ายังคงฝังรากลึกในวิถีชีวิตของชาวล้านนา อีกทั้ง ระบบการปกครองคณะสงฆ์ของล้านนาที่มีรูปแบบเป็นของตัวเอง ดังนั้น ราชสำนักสยามจึงไม่เข้าไปก้าวร้าวกิจการภายในพุทธจักร จึงไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการส่งพระราชาคณะขึ้นไปเพื่อจัดกิจการพุทธศาสนา แต่ใช้วิธีการที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาของกรุงเทพฯ และความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยาม เพื่อยึดโยงความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับหัวเมืองล้านนา

⁷⁸⁶ การปกครองล้านนาของพม่านั้น แบ่งเป็น 2 รูปแบบ คือ การปกครองในลักษณะที่เป็นหัวเมืองประเทศราชของพม่า และการปกครองในลักษณะที่เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรพม่า โดยมีผู้ปกครองทั้งที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์จากราชสำนักพม่าและขุนนางที่ได้รับการแต่งตั้งจากสภาหลุดดอ ต่างผลัดเปลี่ยนกันมาปกครองล้านนา ศึกษาเพิ่มเติม ใน ลัดดาวัลย์ แซ่เขียว, 200 ปี พม่าในล้านนา (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545)

5.3.1.1 บทบาทอัครพุทธศาสนาอุปถัมภ์ของราชสำนักสยาม

ความแตกต่างทางพุทธศาสนาของล้านนากับสยามนั้นไม่ใช่อุปสรรคที่สำคัญในการที่จะแสดงออกถึงความเป็นอัครพุทธศาสนาอุปถัมภ์ของราชสำนักสยาม ราชสำนักสยามพยายามเรียนรู้ความคิดและวัฒนธรรมของล้านนาเพื่อจะได้ปฏิบัติในฐานะของอัครพุทธศาสนาอุปถัมภ์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงให้เจ้านายฝ่ายล้านนาจัดส่งวรรณกรรมล้านนา คัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่สำคัญมายังราชสำนักสยามเพื่อให้ราชบัณฑิตของราชสำนักสยามปริวรรต อาทิ ชินกาลมาลินี จามเทวีวงศ์ ปัญญาสชาดก เป็นต้น วรรณกรรมทางพุทธศาสนาของล้านนาที่ได้รวบรวมไว้ที่กรุงเทพฯ นอกจากจะช่วยสร้างภาพลักษณ์ของศูนย์กลางความรู้ทางพุทธศาสนาของกรุงเทพฯ ให้เด่นชัดมากยิ่งขึ้นแล้ว ยังทำให้ราชสำนักได้เรียนรู้แนวคิดของพุทธศาสนาแบบล้านนาเพื่อนำมาปรับใช้ในการแสดงความเป็นอัครพุทธศาสนาอุปถัมภ์ของราชสำนักสยามในหัวเมืองล้านนาด้วย

แม้ว่าวัฒนธรรมพุทธศาสนาของล้านนาฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกจะมีความแตกต่างกันซึ่งเกิดจากการรับอิทธิพลวัฒนธรรมพม่าในช่วงที่ตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า แต่ราชสำนักสยามก็ไม่ได้ดำเนินการต่างกัน สยามใช้วิธีการสนับสนุนคณะสงฆ์ด้วยเครื่องอัฐบริขารอย่างดีที่เป็นของหายากในล้านนาและปัจจัยต่าง ๆ

สำหรับหัวเมืองล้านนาฝั่งตะวันออกซึ่งมีเมืองน่านเป็นเมืองสำคัญ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ให้การสนับสนุนทั้งฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายพุทธจักร ทรงแสดงพระองค์ในฐานะของอัครพุทธศาสนาอุปถัมภ์โดยการพระราชทานสิ่งของเนื่องในพุทธศาสนาไปยังหัวเมืองล้านนาฝั่งตะวันออก ซึ่งตามธรรมเนียมราชสำนักจะพระราชทานข้าวของเครื่องใช้ในราชสำนัก เครื่องยศ ฝ้านุ่ง อารมณ์ที่แสดงถึงฐานะตำแหน่งในหัวเมือง ผ้าขาว เครื่องเขียน และช่างพลายช่างฟั่ง แก่เจ้านายหัวเมืองประเทศราช แต่ในการพระราชทานสิ่งของไปยังเมืองน่านยังมีเครื่องบริขารของคณะสงฆ์ มีทั้งบาตรเหล็กซึ่งเป็นของหายากในเมืองล้านนา เพราะในช่วงเวลานั้นพระสงฆ์ล้านนายังใช้บาตรดิน และผ้ากาสาวพัสดร์ซึ่งอนุমানได้ว่าเย็บย้อมถูกต้องตามพระวินัยที่คณะสงฆ์สยามตีความพระไตรปิฎก รวมทั้งใบลานเขียนธรรมที่อาจจะนำเอาพระธรรมวินัยจากพระไตรปิฎกสยามที่สังคายนาเสร็จเรียบร้อย นำมาเผยแพร่ยังหัวเมืองล้านนาเพื่อให้เกิดภาพลักษณ์ของความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาของสยามและภาพลักษณ์ของอัครพุทธศาสนาอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์และราชสำนักสยาม อีกทั้งได้พระราชทานวัสดุในการตกแต่งวัดวาอารามทั้งกระจกสีหุงและทองคำเปลว

ช่างพลายสองตัว ช่างพังสองตัว บาทรเหล็กหกลูก ใบลานเขียนธรรมสิบสองกับ ผ้าสักหลาดแดงหกพับ ผ้าขาวบางมีดอกสามพับ ผ้ากาสาเจ็ดพับ ผ้าพรมนอนสามผืน ผ้าส่วนแดงหนึ่งผืน ผ้ายกน้ำคำหนึ่งผืน ผ้ายกละครหนึ่งผืน ผ้าก้านแย่งเขียวหนึ่งผืน ผ้าแต้มเทศหนึ่งผืน แก้วกระ 20,000 คำปิว 12,000 ใบ⁷⁸⁷

ในส่วนล้านนาฝั่งตะวันตกซึ่งมีเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองสำคัญที่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่โดยเจ้ากาวิละ ทำให้เมืองเชียงใหม่กลับมาเป็นเมืองศูนย์กลางของล้านนาฝั่งตะวันตกอีกครั้ง* พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระยาวิชิตปราการ (เจ้ากาวิละ) ขึ้นเป็นเจ้าชั้นตรี⁷⁸⁸ ใน พ.ศ.2345 พระนามว่า “พระบรมราชานราธิปัตติศรีสุริยวงศ์องค์อินทสุรศักดิ์สมญา มหาชาติยราชชาติราชาไชย เจ้าสวรรค์เจ้าเขื่อนขันธเสมา พระนครเชียงใหม่ราชธานี เปนใหญ่ในล้านนา 57 เมือง”⁷⁸⁹ ความจงรักภักดีของเจ้าเมืองเชียงใหม่ต่อราชสำนักสยามนั้น ยังพิจารณาได้จากคำสอนของเจ้ากาวิละที่ให้โอวาทแก่เจ้านายฝ่ายเหนือและพระอนุชาทั้ง 6 ซึ่งล้วนแต่มีบทบาททางการเมืองการปกครองในหัวเมืองล้านนา ณ วัดพระธาตุลำปางหลวง ว่าให้เจ้านายและผู้คนทั้งหลายจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรี ถ้าผู้ใดเป็นกบฏต่อสยามไปขึ้นกับพม่ากับเวียดนามก็ก่อให้เกิดความพินาศฉิบตายเป็นแน่แท้ตายไปก็ตกนรกอย่าได้ผู้ใดได้เกิดตั้งชั่ววูบที่ไม่มีวันอกเป็นต้นขึ้นมาได้อีก

เราทั้งหลายเป็นลูกเป็นเต้านี้ พระองค์เราเป็นเจ้าเป็นพินปือยีนค้ายม่านจึงพินม่าน แล้วพาเอาน้องนุ่งทั้งมวลลงไปเป็นข้าพระมหากษัตริย์เจ้า ณ กรุงศรีอยุธยา เราทั้งหลายและข้าเจ้าไพร่ไทจึงได้อยู่เย็นเป็นสุขอยู่ทางได้อยู่กินอยู่ทาน พระมหากษัตริย์เจ้าก็ชุบเลี้ยงเราทั้งหลายหื้อเป็นเจ้าเจ๊กเงินขันคำหื้อเถิงฐานันดรอันเป็นกษัตริย์เมืองไทเป็นไทเป็นใหญ่ในล้านนา 57 เมือง ตั้งแต่เช่นเราทั้งหลายนี้ไปพายหน้าสืบเช่นลูกเช่นหลาน เหลนหลัดหลัดราบเถิงเลี้ยงสุดมุด

⁷⁸⁷ แสนหลวงราชสมภาร, “ราชวงศ์ปกรณัม พงศาวดารเมืองน่าน” ใน **ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 7** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545), 298.

* พระเจ้ากาวิละ ยกกองทัพขึ้นไปขับไล่พม่าออกจากเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นที่ตั้งมั่นสุดท้ายของพม่าในล้านนาได้สำเร็จเมื่อ พ.ศ.2347 นับว่าเป็นการสิ้นสุดอิทธิพลทางการเมืองของพม่าในล้านนา

⁷⁸⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), 176.

⁷⁸⁹ **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่**, 172.

ม้วยราชตระกูลแห่งเราทั้งหลาย แม่นลูกหลานเหลนหลิตหีบบุคคลผู้ใดยังมีใจใคร่สับสนกับ
ด้วยพระมหากษัตริย์เจ้ากรุงศรีอยุธยาแล้วจักเอาตัวและบ้านเมืองไปเพ็งเป็นข้ามาน ข้าหอ
ข้าคุลวา กาสี แกว ญวนตั้งอันก็ตี บุคคลนั้นคิดบ้านอย่าหื้อเปลือง คืดเมืองอย่าหื้อหม่า หื้อ
วินาศฉิบหายตายวาย พลันฉิบเหมือนกอกกล้วย พลันม้วยเหมือนกอลากอคคา คันตายก็หื้อได้ไป
ตกรรอกแสนมหากัปป์ อย่าหื้อได้เกิดได้งอกตั้งข้าเจ้า⁷⁹⁰

ในการสถาปนาเจ้ากาวิละขึ้นเป็นเจ้าชัณฑสีมาในครั้งนั้น ได้มีการพระราชทานสิ่งของ
ต่าง ๆ แก่เจ้ากาวิละเป็นจำนวนมาก ในบรรดาสิ่งของที่พระราชทานมีทั้งของที่ต้องใช้ภายในราช
สำนักล้านนาเหมือนกับที่พระราชทานไปยังเมืองน่าน เช่น ผ้าลาย ผ้าขาว เครื่องอุปโภคต่าง ๆ และที่
สำคัญคือการแสดงออกถึงความป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์โดยการพระราชทานผ้าไตรจีวรและบาตร
เหล็กจำนวน 4 ใบ⁷⁹¹ เพื่อถวายแด่พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ของหัวเมืองล้านนา ซึ่งภายหลังจากที่เจ้ากา
วิละเดินทางกลับขึ้นมาเมืองเชียงใหม่ พระองค์ก็ทรงให้จัดงานเทศน์มหาชาติหรือการตั้งธรรมหลวงขึ้น
ทันที “สมเด็จพระเป็นเจ้าก็ได้ลัดปรับพิงธัมมเทศนาพระพุทธเจ้าตั้งแต่เตมีย ชนกลำดับทั้ง 10 ชาต
ถึงเวสสันดรแล ได้บูชาแลหื้อทานถึงแก่พระตรีไตรรัตนเจ้าทั้ง 3 ด้วยเครื่องไทยทานเป็นอันมาก”⁷⁹²
การตั้งธรรมหลวงเป็นประเพณีสำคัญของชาวล้านนา ผู้คนทั้งหลายจะเข้าร่วมงานพิธีเพื่อฟังเทศน์โดย
มุ่งหวังอันสูงส่งที่จะได้ไปเกิดยุคพระอาริยมมาตร และมักมีการนำเครื่องสังฆภัณฑ์ต่าง ๆ มาถวาย
⁷⁹³ การตั้งธรรมหลวงครั้งนี้ เจ้ากาวิละได้นำเครื่องไทยทานอันประกอบไปด้วยผ้าไตรจีวรและบาตร
เหล็กทั้ง 4 ใบที่ราชสำนักสยามได้ให้กับเจ้ากาวิละเมื่อครั้งลงไปเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
ฟ้าจุฬาโลกฯ เป็นเครื่องกัญท์เทศน์ซึ่งของที่ได้รับพระราชทานมานี้เป็นของที่แตกต่างจากสังฆภัณฑ์
ทั่วไปในล้านนา ทั้งบาตรเหล็กที่เป็นของหายากและผ้าไตรจีวรที่ราชสำนักสยามได้แสดงออกอย่าง
ชัดเจนว่าผ้าไตรจีวรของสยามนั้นได้มีการตัดย้อมถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติในพระไตรปิฎกซึ่งราช
สำนักสยามได้นิมนต์พระราชอาชระและราชบัณฑิตให้ร่วมสังคายนาสมบุรณ์แล้ว และสันนิษฐานว่าเป็น

⁷⁹⁰ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 186.

⁷⁹¹ จดหมายเหตุนครเชียงใหม่ (กรุงเทพฯ:สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2542), 19.

⁷⁹² ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 173.

⁷⁹³ มัชฌิมา วีรศิลป์, “การศึกษาวรรณกรรมล้านนาเรื่องเวสสันดรชาดกสำนวนไม้ไผ่แจ้เรียวแดง”

เหตุผลที่ทำให้เจ้าผู้ครองเมืองลำพูนและเจ้าผู้ครองเมืองลำปางขอพระราชทานบาตรเหล็กทุกครั้งที่มี การถวายราชบรรณาการแด่ราชสำนักสยาม

ครั้นเมื่อ เจ้ากาวิละถึงแก่พิราลัย ใน พ.ศ.2358 เจ้าอุปราชธรรมลังกาดำรงตำแหน่งว่าที่ เจ้าเมืองเชียงใหม่ เมื่อเจ้าอุปราชธรรมลังกานำช้างเผือกมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าอุปราชธรรมลังกาขึ้นเป็นเจ้าหลวงธรรมลังกา ต่อมาเมื่อ พ.ศ.2359 เมื่อเมืองเชียงใหม่คล้องช้างเผือกได้อีก 1 ช้าง เจ้าหลวงธรรมลังกาได้นำ ช้างเผือกเข้าถวายอีก 1 ช้าง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเลื่อนเจ้าหลวงธรรมลังกาขึ้นเป็นพระเจ้าหลวงธรรมลังกา (เอกสารเชียงใหม่ ขานพระนามว่า พระเจ้าเชียงใหม่ช้างเผือก) ดำรงตำแหน่งเจ้าประเทศราช⁷⁹⁴ พระเจ้าหลวงธรรมลังกาอยู่ในตำแหน่ง เจ้าประเทศราชได้เพียง 5 ปี ก็ถึงแก่พิราลัย ใน พ.ศ.2364

เมื่อเมืองเชียงใหม่มีใบบอกเรื่องการพิราลัยของพระเจ้าประเทศราชล้านนา ราชสำนัก สยามซึ่งอยู่ในฐานะผู้ปกครอง ได้จัดส่งสิ่งของไปช่วยในการจัดการพระศพตามธรรมเนียม อาทิ ผ้า ขาว กระดาษ น้ำตาลทราย รองเท้า ร่ม และในฐานะของอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ราชสำนักสยามจึง จัดส่งของเครื่องไทยทานเนื่องในการพระศพของพระเจ้าหลวงธรรมลังกาไปในคราวเดียวกันด้วย มีทั้ง บาตรเหล็ก ผ้าไตร ผ้ามหาบังสุกุล รูปเทียนต่าง ๆ มาช่วยในบำเพ็ญกุศลพระศพด้วย

ภายหลังจากเจ้าหลวงธรรมลังกาถึงแก่พิราลัย เจ้าอุปราชคำฝั้นจึงดำรงตำแหน่งว่าที่เจ้า เมืองเชียงใหม่ กระทั่งใน พ.ศ.2366 เจ้าอุปราชคำฝั้นลงมาเข้าเฝ้ารัชกาลที่ 2 พระองค์จึงทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ ดำรงตำแหน่งเจ้าประเทศราช เจ้าหลวงคำฝั้น เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้เพียง 3 ปีก็ถึงแก่พิราลัย รัชกาลที่ 3 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา เจ้าอุปราชพุทธวงศ์ขึ้นเป็นเจ้าหลวงพุทธวงศ์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ (บางเอกสารขานพระนามว่าเจ้าหลวง แผ่นดินเย็น) ในสมัยเจ้าหลวงพุทธวงศ์ เมืองเชียงใหม่ได้แผ่ขยายออกไปกว้างขึ้นและเป็นสมัยที่มี ชาวตะวันตกเข้ามาประกอบธุรกิจเกี่ยวกับด้านป่าไม้ในล้านนา ครั้นเมื่อเจ้าหลวงพุทธวงศ์ถึงแก่พิราลัย ใน พ.ศ.2389 ราชสำนักสยามสิ่งของเครื่องใช้ในการบำเพ็ญกุศลพระศพและเครื่องบริวารของ

⁷⁹⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานชื่อขึ้นระวางช้างเผือกช้างนี้ว่า “พระยา เสวตอัยรา บวรพาหนนาถ อิศราชบรมจักร ศรีสังข์ศักดิ์อุโบสถ คชคเชนทราชาติอากาศจรรย์ เผือกผ่องศรีบริสุทธิ เฉลิมอุทยุทธายิ่ง วิมลมังคละ จบสกลเลิศฟ้า” ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระ ราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, พิมพ์ครั้งที่ 9 (กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร, 2546), 116.

พระสงฆ์ล้านนาทั้ง “ผ้าไตร 30 ไตร ผ้าขาวเทศ 30 พับ เงินดวงตรา 6 ชั่ง จ้อง 300 คัน คว้าน 300 คู่ ถงสักหลาก 16 ลูก”⁷⁹⁵ มาช่วยในการบำเพ็ญกุศลพระศพของเจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ด้วย และทางราชสำนักล้านนาก็รับทราบถึงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกับ “ชักจูงราษฎรทำฉลากะพัทธารถวายพรส่งเงินเข้า 125000 ก่หังกับไต่ฟังพระธรรมเทศนาพรหมาเวทสิรรตอชาตักแลพระธรรมต่าง ๆ นั้เพนกัน 800 กันโคบูชาด้วยเครื่องไชยทานขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายพระราชกุศล”⁷⁹⁶

การแสดงความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ในหัวเมืองล้านนาไม่ได้จำกัดเฉพาะในเมืองเชียงใหม่เท่านั้น ในเมืองลำปางและลำพูน ราชสำนักสยามก็ส่งเครื่องอัฐบริขารและผ้าไตรจีวรในรูปแบบที่คณะสงฆ์สยามตัดเย็บย้อมไปร่วมบำเพ็ญกุศลพระศพด้วย อาทิ เมื่อครั้งเจ้าหอคำเมืองลำปาง และเจ้าเมืองลำพูน ถึงแก่พิราลัย “สมเด็จพระมหากระษัตริ์เจ้า ณ กรุงศรีอยุธยาโผดเกล้าโผดพระห่มมัจฉาเงินดวงตรา 4 ชั่ง ผ้าไตร 50 ผ้าขาวเทศ 70 พับ จ้อง (ร่ม) กระดาษ 700 คัน น้ำตาลทราย 350,000”⁷⁹⁷

จะเห็นได้ว่าราชสำนักสยาม มีความตั้งใจที่จะจัดส่งผ้าไตรจีวร บาตรเหล็ก อันเป็นบริขารของพระสงฆ์ที่มีความแตกต่างกันระหว่างสยามและล้านนามายังหัวเมืองล้านนาทุกครั้ง การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามในลักษณะนี้ไม่เพียงแสดงให้เห็นให้ฝ่ายหัวเมืองล้านนายอมรับฐานะของราชสำนักสยามว่าเป็นผู้ปกครองที่มีอำนาจเหนือกว่าล้านนาเท่านั้น แต่ในฝ่ายพุทธจักรล้านนาราชสำนักสยามก็ยังแสดงบทบาทความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ให้คณะสงฆ์ล้านนารู้ถึงบทบาทสำคัญนี้ของราชสำนักสยามด้วย และที่สำคัญราชสำนักสยามกำลังแสดงให้เห็นความเจริญรุ่งเรืองทางอารยธรรม (Civilization) ทางพุทธศาสนาของฝ่ายสยามซึ่งมีความแตกต่างจากอารยธรรมพุทธศาสนาของล้านนาเพื่อให้เห็นการยอมรับมากกว่าเป็นการบังคับให้รับเอาวัฒนธรรมสยามไปปรับใช้ในหัวเมืองแห่งนี้

⁷⁹⁵ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 209.

⁷⁹⁶ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 13 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3. หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอด จ.ศ.1209 “ตราสารฯ ตอบได้รับข่าวว่าพม่ายกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ เชียงราย ฯลฯ จ.ศ.1209 (พ.ศ.2390)”

⁷⁹⁷ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 209.

5.3.1.2 การสถาปนาสมณศักดิ์คณะสงฆ์ล้านนาและจุดเริ่มต้นวัฒนธรรมสยามในหัวเมืองล้านนา

จุดเปลี่ยนสำคัญในบทบาทหน้าที่ของราชสำนักสยามที่มีต่อพุทธจักรล้านนาเกิดขึ้นพร้อมกับจุดเปลี่ยนสำคัญทางฝ่ายอาณาจักร กล่าวคือ การพิราลัยของเจ้าหลวงพุทธวงศ์ ทำให้ตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ว่างลงและยังไม่มี การสถาปนาว่าที่เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ให้ขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ เหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นพร้อมกับการว่างของตำแหน่งพระราชอาคันตุกะในเมืองเชียงใหม่ที่ไม่มีผู้สถาปนาพระสงฆ์เพื่อดำรงสมณศักดิ์ชั้นสูง ทั้งตำแหน่งพระราชครู พระสังฆราช สมเด็จเจ้า พระมหาสามี ซึ่งเป็นตำแหน่งคณะสงฆ์ล้านนาที่เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่จะเป็นผู้สถาปนาขึ้นและเพื่อเป็นการแก้ปัญหา ทางฝ่ายล้านนาจึงขอให้ราชสำนักสยามเป็นผู้สถาปนาคณะสงฆ์เหล่านั้นขึ้นดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ “ยกพระสังฆเปณ พระราชครูเกสละละ 1 พระสังฆราช 1 สมเด็จเจ้า 2 พระสามี 2 รวม 6 รูป”⁷⁹⁸ เมื่อมีการสถาปนาคณะสงฆ์ขึ้นดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ของฝ่ายสยามแล้ว ราชสำนักสยามจึงใช้รูปแบบพิธีกรรมและขนบธรรมเนียมของพุทธจักรสยามกับคณะสงฆ์ล้านนา⁷⁹⁹ คณะสงฆ์ล้านนาที่ได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์จะได้รับพระราชทานตาลปัตรพัดยศกับยามบริขารตามฐานานุรูปทุกรูป “กับขอรับพระราชทาน ตาลิปัตตแหก กลีบบัวพื้น ก้ามปูปักทองแพรวด 2 ตาลิปัตตพุทธานพินคักกลาดแดงปักทองแพรวด 4 รวม 6 ชั้น ยามปักทองขวางเชิงชายสำหรับตาลิปัตตแหก 2 ยามเคมคาบแยงสำหรับตาลิปัตตภูตตาน 4 รวม 6 ยาม ไปถวาย

⁷⁹⁸ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 17 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3. หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอ จ.ศ.1209 “สารตราฯ ถึงเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราชา จ.ศ. 1209 (2390)”

⁷⁹⁹ การขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมไปในหัวเมืองล้านนานั้น ไม่เพียงแต่การสร้างพุทธศาสนาแบบสยามให้เห็นว่าเป็นอารยธรรมที่สูงกว่าของล้านนาเท่านั้น แม้แต่วัฒนธรรมราชสำนักก็ได้รับการถ่ายทอดไปยังราชสำนักล้านนาด้วย ดังเห็นได้จากใน พ.ศ.2400 ราชสำนักสยามได้รับศุภอักษรจากเชียงใหม่เรื่องการเผาศพพระยาอุปราชา ซึ่งได้บรรยายรายละเอียดถึงการประกอบพิธีศพที่มีความแตกต่างจากการประกอบพิธีศพตามอย่างธรรมเนียมล้านนาที่เคยปฏิบัติมา อาทิ การยกศพพระยาอุปราชาใส่โกศซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานขึ้นไป มีการนิมนต์พระสงฆ์มาสำแดงพระธรรมเทศนาและชักผ้าบังสุกุล ผ้ามาบังสุกุล ซึ่งเป็นธรรมเนียมอย่างราชสำนักสยาม อันเป็นการให้เจ้านายฝ่ายล้านนายอมรับและปรับใช้วัฒนธรรมสยามซึ่งราชสำนักสยามเห็นว่าเป็นวัฒนธรรมหลัก ใน หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 17 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3. หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอ จ.ศ.1209 เรื่อง “สารตราฯ ถึงเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราชา จ.ศ.1209 (2390)”

พรสังฆ พรราชครู พรสังฆราช ณ เมืองเชียงใหม่”⁸⁰⁰ เมื่อคณะเจ้านายฝ่ายเหนือจะเดินทางกลับไป ล้านนา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสิ่งของมาไว้ให้ทำบุญให้ทาน อาทิ ทองคำเปลว กระจกสี บาตรเหล็กพร้อมทั้งผ้าและเชิง 10 ใบ⁸⁰¹ ร่ม รองเท้า น้ำตาลทราย ตามอย่าง ธรรมเนียมราชสำนักที่เคยปฏิบัติมา อีกทั้งพระราชทานพระบรมราโชวาทให้เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ และเจ้านายฝ่ายเหนือช่วยกันทะนุบำรุงพุทธศาสนา ส่งเสริมการศึกษาปรีดีธรรมในคณะสงฆ์ ว่า

ประการหนึ่งไต่ พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชา พญาราชวงษ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร ยาดิพินองแสนท้าวพญาลาวทั้งปวงเอาใจใส่ในพระบวรพุทธศาสนาชักชวนกันบำเพ็ญสังฆทาน การกุศลปัดสังฆอรณทรางวัดวาอารามพระพุทธรูปพระสถูปและพระพุโสบสถู พระวิหาร การบูรณปฏิสังขรณ์พระสงฆ์สามเณนไพร่บิณฑเสลาเรียนฝายชั้นทุระวีปศนาทุระ ไหว้พระพุทศาสนา วัดท่นาถ้าวอรจได้เปนกองการกุศลผลประโยชน์ชวยทิวฝิงสืบไป⁸⁰²

พระบรมราโชวาทที่พระราชทานให้กับเจ้าผู้นครเชียงใหม่และเจ้านายฝ่ายเหนือในครั้ง นั้น ไม่เพียงแต่บ่งบอกถึงความเอาพระทัยใส่ในการพระศาสนาของพระมหากษัตริย์สยามเท่านั้น แต่ ยังแสดงให้เห็นถึงบทบาทของอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยาม ในขณะที่ทางฝ่ายอาณาจักร

⁸⁰⁰ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 17 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3, หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอด จ.ศ.1209 เรื่อง “สารตราฯ ถึงเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราชา จ.ศ.1209 (2390)”

⁸⁰¹ จะเห็นได้ว่าบาตรเหล็กนั้นได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก เมื่อ พ.ศ.2387 ก็มีการพระราชทาน บาตรเหล็กจำนวน 9 ใบ ไปให้เมืองเชียงใหม่ ใน “ใบบอกพระยาเชียงใหม่ เรื่องตั้งเมืองเชียงราย เมืองพะเยา เมือง จ้าว จ.ศ.1206 (พ.ศ.2387)” หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 27 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3, หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอด จ.ศ.1205 และใน พ.ศ.2400 ทั้งพญาเชียงใหม่ พญารัตนเมืองแก้ว ก็ต่างทูลขอ พระราชทานบาตรเหล็ก ซึ่งในช่วงเวลานั้นพระสงฆ์ในเมืองล้านนาใช้บาตรดินเป็นส่วนมากและยังปรากฏว่าราช สำนักสยามพระราชทานบาตรดินให้กับพระสงฆ์ด้วย ใน หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 17 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3, หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอด จ.ศ.1209 เรื่อง “ศุภอักษรเจ้าเมืองเชียงใหม่ เรื่องการเผาศพ พระยาอุปราชา ฯลฯ จ.ศ.1219 (พ.ศ.2400)”

⁸⁰² หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 17 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.3, หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอด จ.ศ.1209 เรื่อง “สารตราฯ ถึงเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราชา จ.ศ.1209 (2390)”

ภายหลังจากการที่เจ้าหลวงพุกทรวงศ์ถึงแก่พิราลัย เจ้าอุปราชมหาวงศ์ได้ขึ้นสู่ตำแหน่งว่าที่เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ และเมื่อลงไปเฝ้าฯ จึงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าหลวงมหาวงศ์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ดำรงตำแหน่งเจ้าประเทศราช* ต่อมาจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าหลวงมหาวงศ์ขึ้นเป็นพระเจ้านมโหตรประเทศ พระเจ้านครเชียงใหม่ ดำรงตำแหน่งพระเจ้าประเทศราช แต่ภายหลังจากการสถาปนาขึ้นเป็นพระเจ้าประเทศราช⁸⁰³ ได้เพียง 5 เดือน พระเจ้านมโหตรประเทศก็ถึงแก่พิราลัย และการพิราลัยของพระเจ้านมโหตรประเทศ ได้ก่อให้เกิดความวุ่นวายเกี่ยวกับการขึ้นตำแหน่งว่าที่เจ้านครเชียงใหม่จากบรรดาเจ้านายฝ่ายเหนือที่อ้างสิทธิ์ในการขึ้นดำรงตำแหน่ง

ครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามุขมนตรี (เกด) และหลวงวิสุตรสมบัติ (พร้อม) ขึ้นไปประงันความวุ่นวายภายในที่เกิดขึ้นและเข้าไปจัดการช่วยดูแลการปลงพระศพพระเจ้านครเชียงใหม่ เมื่อเสร็จสิ้นการปลงพระศพพระเจ้านครเชียงใหม่แล้ว บรรดาข้าหลวงที่ราชสำนักสยามส่งไปช่วยงานได้ทูลเชิญเจ้านายฝ่ายเหนือที่เกิดการบาดหมาง เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ทรงพิจารณาผู้สมควรดำรงตำแหน่งเจ้านครเชียงใหม่ ประกอบด้วย พระยาบุรีรัตนสุริยวงศ์ราชบุตรพระเจ้ากาวิละ เจ้าน้อยมหาพรหมราชบุตรพระเจ้านมโหตรประเทศ และเจ้าราชบุตรหนานสุริยวงศ์บุตรพระเจ้านมโหตรประเทศ ลงมาเข้าเฝ้าฯ ที่กรุงเทพฯ ในครั้งนั้นเจ้าเมืองลำปาง เจ้าเมืองลำพูน เดินทางเพื่อร่วมพิจารณาและเข้ารับการแต่งตั้งตำแหน่งด้วย และเหตุการณ์ครั้งนี้นับเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นในการเลือกเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ กล่าวคือ แต่เดิมตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่จะมาจากตำแหน่งอุปราชที่เจ้าผู้ครองนครเป็นผู้พิจารณาสถาปนาขึ้นและเมื่อจะแต่งตั้งดำรงตำแหน่งว่าที่เจ้านครเชียงใหม่ จึงแจ้งให้ราชสำนักสยามทราบเพื่อรอการโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นเจ้านครเชียงใหม่ต่อไป แต่ในครั้งนี้น้ำที่ของการคัดเลือกผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ราชสำนักสยามเป็นผู้คัดเลือก ทำให้

* ในช่วงสมัยของเจ้าหลวงมหาวงศ์ กองทัพจากสยามยกไปตีเมืองเชียงตุงถึง 3 ครั้งด้วยกัน คือ ครั้งที่ 1 เมื่อ พ.ศ.2392-2393 ครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ.2395 และครั้งที่ 3 เมื่อ พ.ศ.2397 และในทุกครั้งล้านนาจะจัดกองทัพและเสบียงเพื่อสนับสนุนกองทัพจากสยาม ดังนั้น ก่อนที่ล้านนาจะส่งกองทัพเข้าร่วมสงครามศึกเชียงตุงในครั้งที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าหลวงมหาวงศ์ขึ้นเป็นพระเจ้านมโหตรประเทศ พระเจ้านครเชียงใหม่ ดำรงตำแหน่งพระเจ้าประเทศราช

⁸⁰³ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า** (พระนคร: ศิลปบรรณาคาร, 2514), 773-807.

เป็นจุดเริ่มต้นที่การแต่งตั้งตำแหน่งต่าง ๆ ของเจ้านายฝ่ายเหนือต้องผ่านความเห็นชอบจากราชสำนักสยาม

ราชสำนักสยามและเจ้านายฝ่ายเหนือทั้งเจ้าเมืองลำปางและเจ้าเมืองลำพูนซึ่งมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเชียงใหม่นั้น เข้าร่วมพิจารณาและเห็นว่าเจ้าน้อยมหาพรหมราชบุตรพระเจ้ามโหตรประเทศ “เป็นคนกระด้างกระเดื่องมิได้อยู่ในถ้อยคำผู้ใหญ่”⁸⁰⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าน้อยมหาพรหมดำรงตำแหน่งพระยาอุตรการโกศล รัชมหาการที่กรุงเทพฯ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระยาบุรีรัตนสุริยวงศ์ ราชบุตรพระเจ้ากาวิละปฐมกษัตริย์แห่งเมืองเชียงใหม่ ปราบกฏพระนามในเอกสารตั้งเจ้าเมืองประเทศราช จ.ศ.1218 (พ.ศ.2399) ว่า

ให้พระยาบุรีรัตนเมืองน่าน เปนเจ้านันตวรฤทธิเดชกุลเชษฐกษัตริย์นันทบุระมหาราชพงษชาติ เจ้านครน่าน

ให้พระยาบุรีรัตน เปนเจ้านครเชียงใหม่ มีราชทินนามว่าเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ดำรงนพิสินคร สุนทรทศลักษณ์เกษตร วรฤทธิเดชมหาโยนางคราชวงษชาติ เจ้านครเชียงใหม่ ให้มีอริยยศเสมอเจ้านครเชียงใหม่แต่ก่อนมาได้บังคับบัญชาญาติพี่น้องแลท้าวเพี้ยกรมการ บันดาอยู่ในเขตแดนแขวงนครเชียงใหม่ทั้งสิ้นตามที่เจ้านครเชียงใหม่แต่ก่อนได้บังคับมานั้น โดยยุติธรรมแลให้ชอบด้วยราชการ จงเว้นการควรเว้น แลอุสาหประพฤติกการณ์ควรประพฤติทั้งปวง แลรักษาความซื่อสัตย์สุจริตต่อกรุงเทพมหานคร ตามอย่างธรรมเนียมเจ้านครเชียงใหม่แต่ก่อนจงทุกประการ...

ให้พระยาลำพูนไชยลังการเลื่อนเปนเจ้า มีราชทินนามว่าเจ้าไชยลังการพิศาลโสภาคยคุณหรือบุญไชยมหาเจติยบุษการ ราชภรธุระธาตา ประดิศฐาริบัติ เจ้านครลำพูน ให้มีอริยยศเสมอเจ้านครลำพูนแต่ก่อนมา⁸⁰⁵

⁸⁰⁴ สรัสวดี อ๋องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา**, พิมพ์ครั้งที่ 4 (ฉบับปรับปรุงและเพิ่มเติม) (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2551), 349. อ้างถึง **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 3**, (พระนคร: ก้าวหน้า, 2507), 2

⁸⁰⁵ หอสมุดแห่งชาติ, **เลขที่ 139 หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.4**, หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทยภาษาไทย เส้นรงค์ จ.ศ.1208 เรื่อง “ตั้งเจ้าประเทศราช จ.ศ.1218 (พ.ศ.2399)”

เจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ ได้ปรับปรุงกฎหมายและการตัดสินคดีความต่าง ๆ เนื่องจากในรัชสมัยนี้ชาวอังกฤษและคนในบังคับของอังกฤษเดินทางเข้ามาค้าขายและทำกิจการสัมปทานป่าไม้เป็นจำนวนมากจนเกิดปัญหากรณีพิพาทคดีความเกี่ยวกับการสัมปทานขึ้น ทั้งยังเป็นช่วงแรกที่มีการเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในดินแดนล้านนาโดยมีศาสนาจารย์เดเนียล แมคกิลวารี เป็นผู้บุกเบิกการเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในล้านนา และด้วยความสามารถในการบริหารกิจการบ้านเมืองและการปกครองอย่างเข้มงวดของเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ทำให้บ้านเมืองล้านนาเจริญรุ่งเรืองและสามารถระงับปัญหาภายในต่าง ๆ ได้เรียบร้อย ครั้นเมื่อเดินทางมาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ.2404 พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์จากเจ้านครเชียงใหม่เป็นพระเจ้านครเชียงใหม่ ดำรงตำแหน่งพระเจ้าประเทศราช

พระเจ้ากาวิโลรสมีพระธิดา 2 พระองค์ที่มีบทบาทต่อราชสำนักล้านนา คือ เจ้าเทพไกรสรซึ่งต่อมาได้เป็นพระชายาในพระเจ้าอินทวิชยานนท์และเป็นผู้ที่มีอิทธิพลและมีบทบาทในด้านปกครองเมืองเชียงใหม่ในสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ และอีก 1 พระองค์ คือ เจ้าอุบลวรรณ ผู้มีบทบาททางด้านการค้าในเมืองเชียงใหม่ พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ.2413 ขณะกำลังเดินทางจากกรุงเทพฯ กลับสู่เมืองเชียงใหม่ ทำให้เจ้าอุปราชอินทนนท์ขึ้นดำรงตำแหน่งว่าที่เจ้านครเชียงใหม่

5.3.2 การจัดการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2416–2449

การเปลี่ยนเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ เนื่องจากพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ถึงแก่พิราลัย ทำให้เจ้าอุปราชอินทนนท์ซึ่งอยู่ในตำแหน่งพระราชบุตรเขยของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ขึ้นดำรงตำแหน่งว่าที่เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ต่อมา ใน พ.ศ.2416 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ และในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้เป็นช่วงจักรวรรดินิยมของชาติตะวันตกขยายตัว สำหรับอาณาจักรสยามถูกแวดล้อมด้วยการคุกคามของอังกฤษและฝรั่งเศส อาณาจักรโดยรอบของสยามตกเป็นเมืองขึ้นของชาติมหาอำนาจทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำริที่จะปฏิรูปการปกครอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2416 พระองค์ทรงเล็งเห็นว่าการปฏิรูปการปกครองให้ทันสมัยจะทำให้ชาติตะวันตกไม่สามารถใช้เป็นข้ออ้างเรื่องความล่าช้าในการเข้ายึดครองอาณาจักรเหมือนกับที่ทำกับดินแดนต่าง ๆ และในปีเดียวกันนั้น ราชสำนักสยามและรัฐบาลอังกฤษได้ลงนามใน “สนธิสัญญา

ระหว่างรัฐบาลสยามกับรัฐบาลอินเดีย เพื่อส่งเสริมการติดต่อทางพาณิชย์ระหว่างพม่าของอังกฤษกับอาณาจักรเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน” หรือเรียกกันว่า “สนธิสัญญาเชียงใหม่” (Treaty of Chiangmai) ลงนาม ณ เมืองกัลกัตตา เมื่อวันที่ 14 มกราคม พ.ศ.2416 ซึ่งสนธิสัญญานี้มีอนุมาณได้ว่าสยามไม่ได้มองเรื่องผลประโยชน์ทางพาณิชย์เป็นหลักแต่ต้องการให้อังกฤษยอมรับว่าหัวเมืองล้านนาเป็นประเทศราชและอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของสยาม

ราชสำนักสยามต้องรับดำเนินการปฏิรูปการปกครองและกิจการด้านต่าง ๆ ของหัวเมืองล้านนาเนื่องจากการเข้ามาของพวกคนมอญ คนพม่า คนอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษที่เข้ามาเช่าทำสัมปทานป่าไม้ ประกอบกับเมืองชายแดนระหว่างเชียงใหม่กับพม่ายังเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมและเข้าปล้นคนในบังคับอังกฤษที่เดินทางติดต่อค้าขายระหว่างพม่ากับล้านนา ปัญหาดังกล่าวทำให้ฝ่ายอังกฤษเสียผลประโยชน์และมีที่ทำการเรียกร้องให้ราชสำนักจัดการปัญหาเพื่อรักษาผลประโยชน์ให้กับอังกฤษ ซึ่งเหตุการณ์เหล่านี้อาจจะก่อให้เกิดผลกระทบทางอำนาจการปกครองของราชสำนักสยาม

ราชสำนักสยามจำเป็นต้องเข้าแทรกแซงอำนาจในหัวเมืองล้านนาและจัดการปฏิรูปการปกครองเพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นและควบคุมล้านนาให้เป็นส่วนหนึ่งของสยาม แต่ระบบโครงสร้างทางสังคมของล้านนานั้นมี 2 สถาบันสำคัญที่เป็นตัวขับเคลื่อนสังคมและผู้คน คือ สถาบันกษัตริย์และสถาบันสงฆ์ซึ่งเป็นสถาบันที่สนับสนุนซึ่งกันและกัน⁸⁰⁶ ทำให้การจะปฏิรูปการเมืองการปกครองของล้านนาจำเป็นต้องกระทำให้ทั้ง 2 สถาบันยอมรับอำนาจของราชสำนักสยามโดยคุณิราชสำนักสยามดำเนินการปฏิรูปและนำความเจริญด้านต่าง ๆ เข้าไปสู่หัวเมืองล้านนาเพื่อให้บรรดาเจ้านายฝ่ายเหนือเห็นสิ่งที่จะได้รับจากราชสำนักสยามโดยแสดงให้เห็นทั้งผลประโยชน์ที่ล้านนาจะได้รับและความเข้มแข็งของราชสำนักสยามในกรณีทีล้านนาต่อต้านการเข้ามาปฏิรูปของราชสำนักสยามและเมื่อราชสำนักสยามดำเนินปฏิรูปการเมืองการปกครองในหัวเมืองล้านนาเรียบร้อยแล้ว จึงดำเนินการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนาในทันทีและได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีจากเจ้านายฝ่ายเหนือ ดังนั้น เพื่อให้เข้าใจกระบวนการจัดการกิจกรรมพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา พ.ศ. 2416-2449 อย่างชัดเจน ผู้ศึกษาจึงแยกประเด็นการศึกษาออกเป็น 2 หัวข้อใหญ่ คือ การปฏิรูป

⁸⁰⁶ อานันท์ กาญจนพันธุ์, ประวัติศาสตร์สังคมล้านนา : ความเคลื่อนไหวของชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น, 60.

การเมืองการปกครองในหัวเมืองล้านนา และการจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนา (มณฑลลาวเฉียง) โดยมีรายละเอียดดังนี้

5.3.2.1 การปฏิรูปการเมืองการปกครองในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2416-2427

ในช่วงเวลาที่อังกฤษเริ่มขยายอำนาจและเข้ามามีอิทธิพลในหัวเมืองล้านนา ราชสำนักสยามเกรงว่าอาจจะลุกลามไปถึงด้านการเมืองการปกครองของหัวเมืองล้านนาซึ่งเป็นหัวเมืองประเทศราชของอาณาจักรสยามด้วย ราชสำนักสยามจึงต้องเข้าแทรกแซงทางการเมืองของล้านนาซึ่งที่ผ่านมา ราชสำนักสยามใช้รูปแบบการปกครองที่ไม่เข้มงวดแต่ก็ไม่หลวมจนเกินไป ทำให้ไม่เกิดปัญหาอย่างใด ทั้งต่อล้านนาและสยาม อาทิ การแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครและขุนนางระดับสูงต้องผ่านการเห็นชอบและรับรองจากราชสำนักสยาม เจ้าผู้ครองนครต้องเข้าร่วมการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ 2 ครั้ง เมืองเชียงใหม่ต้องส่งต้นไม้ทองเงินและเครื่องราชบรรณาการทุก 3 ปี การยินยอมให้เกณฑ์ส่วยสิ่งของรวมทั้งการเกณฑ์ผู้คนร่วมรบในสงคราม⁸⁰⁷ แต่อิทธิพลของอังกฤษที่เข้ามาใกล้กับดินแดนล้านนา ทำให้ราชสำนักสยามเห็นว่าล้านนาเป็นดินแดนที่สุ่มเสี่ยงในการที่อังกฤษจะอ้างสิทธิ์เหนือดินแดน และอาจจะนำมาสู่กรณีพิพาทระหว่างประเทศได้ ราชสำนักสยามจึงพยายามทำทุกวิถีทางเพื่อกระชับอำนาจและผนวกให้ล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยาม

ราชสำนักสยามจึงแต่งตั้งข้าราชการให้ขึ้นไปบริหารราชการและดูแลปัญหาต่าง ๆ ที่หัวเมืองล้านนา การคัดเลือกขุนนางที่จะส่งขึ้นไปนับว่ามีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากล้านนาเป็นหัวเมืองที่มีความแตกต่างจากสยามในหลาย ๆ ด้าน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกและแต่งตั้งข้าราชการที่มีความรู้ความสามารถขึ้นไปจัดการด้วยพระองค์เอง ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) เมื่อวันที่ 26 เมษายน พ.ศ.2418 ว่า

ด้วยฉันได้รับหนังสือพระนริน แลส่งบาญชีธรรมเนียมเมืองมรแมนมาเปนอักษรอังกฤษแลอักษรพม่า ฉันให้พระยาศรีสงครามกะลาโหมขอให้เธอเร่งแปลมาให้ฉันโดยเร็วด้วย กับที่สุร

⁸⁰⁷ พรพวรรณ จงวัฒนา “กรณีพิพาทระหว่างเจ้านครเชียงใหม่กับคนในบังคับอังกฤษอันเป็นเหตุให้รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2401-2445)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ.2517), 19.

เสนานั้นพระยาสุรเสนาตายแต่สพยังไม่ได้เผ่าว่าจะเอาพระยาเทพเปน จะเอาพระนรินเปนพระยาเทพ ครั้งนี้พระนรินเขาก็ทำ (ราช) การคืออยู่ยากจะได้ตั้งขึ้นไปเชียงใหม่จะได้เปนเกียรติยศถึงสพพระยาสุรเสนายังไม่ได้เผ่าก็เหนจะไม่เปนไร⁸⁰⁸

พระนรินทรราชเสนี (พุ่ม ศรีไชยยันต์) ขึ้นไปเป็นข้าหลวงดูแลสามหัวเมืองใหญ่ประจำการอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เพื่อควบคุมดูแลปัญหาในเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง และเมืองลำพูน พระนรินทรราชเสนีนับเป็นขุนนางสยามคนแรกที่ขึ้นไปแทรกแซงกิจการบ้านเมืองของหัวเมืองล้านนา ซึ่งก่อนหน้านั้น มีหลักฐานที่บ่งชี้ว่าราชสำนักสยามเห็นว่าชายแดนอาณาจักรสยาม คือ เมืองตาก เลยเมืองตากขึ้นไปถือเป็นเขตหัวเมืองล้านนา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกับทรงมีพระราชดำริว่าเจ้าเมืองตากจะต้องเป็นชาวสยามเท่านั้น โดยมีตำแหน่งเฉพาะเจาะจงสำหรับเจ้าเมืองตากว่า “พระยาสยามลิมานุรักษ์”⁸⁰⁹ และตามความเข้าใจของผู้คนทั่วไป บริเวณเมืองระแหง คือเมืองชายแดนของสยามก่อนที่จะเข้าสู่หัวเมืองล้านนาเช่นกัน จะเห็นได้จากงานเขียนของนางโจนาธาน วิลสัน (Mrs. Jonathan Wilson) มิชชันนารีชาวต่างชาติที่เดินทางไปเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ.2427 บันทึกว่า “ระแหงเป็นเมืองที่แสดงว่าพวกเราเดินทางมาได้ครึ่งทางแล้ว และเป็นเมืองของสยามที่อยู่เหนือสุด บ้างก็ถือว่าระแหงเป็นเมืองลาวที่อยู่ใต้สุด”⁸¹⁰

การดำเนินการต่าง ๆ ของราชสำนักสยามใช้วิธีผูกใจเจ้านายฝ่ายเหนือซึ่งเป็นประเทศราช โดยยอมผ่อนปรนให้เจ้าผู้ครองนครมีอิสระทางการปกครองภายใน เศรษฐกิจ การศาล การต่างประเทศ และขนบธรรมเนียมประเพณี ยกย่องให้เกียรติแก่เจ้าผู้ครองนครในโอกาสอันควร ตลอดจนไม่เรียกร้อยกะเกณฑ์สิ่งที่จะสร้างความเดือดร้อนแก่เจ้าผู้ครองนคร และใน พ.ศ.2425 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าอินทวิชยานนท์ขึ้นเป็นพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้านครเชียงใหม่ ดำรงตำแหน่งพระเจ้าประเทศราช

⁸⁰⁸ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช 1236-1237 (กรุงเทพฯ:คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร, 2555), 277.

⁸⁰⁹ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 164, หมวดจดหมายเหตุ กท.ร.4, หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทยภาษาไทย, เส้นรงค์, จ.ศ.1221 เรื่อง “ร่างทราน้อยของเจ้าพระยานิกรบดินทรา”

⁸¹⁰ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน (กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร, 2557), 381.

ใน พ.ศ. 2426 รัฐบาลอังกฤษได้ตกลงกับราชสำนักสยามทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 ขึ้น สัญญาฉบับนี้อังกฤษมุ่งหมายให้สยามแก้ปัญหาต่าง ๆ อย่างจริงจัง ราชสำนักสยามส่งพระยาราชสัมภารากรขึ้นไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงและเน้นย้ำให้ดำเนินนโยบายแบบไม่กดขี่ล้านนา “*ต้องอย่าให้ลาวเห็นว่าเป็นการบีบคั้น กดขี่ ต้องชี้ให้เห็นในการที่เป็นประโยชน์ และไม่เปนประโยชน์เปนพื้น*”⁸¹¹ และราชสำนักสยามยังคงมองว่าล้านนายังดำรงความเป็นประเทศราชของสยามอยู่ ไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยาม ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาราชสัมภารากร เมื่อ พ.ศ.2426 ว่า

การซึ่งเป็นข้าหลวงสามหัวเมืองนี้ ต้องถือว่าตัวเป็นผู้รักษาอำนาจและรักษาคำสั่งกรุงเทพฯ ที่จะให้เป็นไปได้ตามคำสั่งทุกประการ และต้องรู้ความประสงค์ของกรุงเทพฯ ว่าเราถือว่าเมืองเชียงใหม่ยังไม่เป็นพระราชอาณาเขตของเราแท้ เพราะยังเป็นประเทศราชอยู่ตราบใด แต่เราก็มิได้คิดจะรื้อถอนวงศ์ตระกูล มิให้เป็นประเทศราช เป็นแต่อยากจะยึดจะถือเอาอำนาจที่จริง คือ การอันใดจะเป็นไปได้เฉพาะที่เรายอมให้เป็นคือให้ข้าหลวงมีอำนาจจะสั่งให้ทำอันใด จะห้ามไม่ให้ทำอันใดโดยตรง ๆ เป็นการเปิดเผยในที่ควรเปิดเผย ถ้าเป็นการลับ ๆ โดยเป็นการแนะนำสั่งสอน ลาวต้องทำตามในการที่ไม่ควรเปิดเผย⁸¹²

แต่ในปีถัดมา ด้วยปัจจัยภายนอกและภายในที่เข้ามากระตุ้นราชสำนักสยามให้ระแวงระวังกับปัญหาทางการเมืองที่กำลังจะเกิดขึ้น ทำให้ราชสำนักสยามพยายามกระชับอำนาจในหัวเมืองล้านนามากยิ่งขึ้น ส่งผลให้การดำเนินนโยบายต่าง ๆ เข้มงวดและเร่งรัดมากขึ้นด้วย แนวทางในการจัดการหัวเมืองล้านนาเปลี่ยนแปลงไปจากหัวเมืองประเทศราชมาสู่การเป็นเมืองหนึ่งของอาณาจักรสยาม

⁸¹¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 บ.1.1ก/8 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รัชกาลที่ 5 ถึงพระยาราชสัมภารากร ลงเดือน 8 จ.ศ.1245 (พ.ศ.2426)”

⁸¹² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 บ.1.1ก/8 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยาราชสัมภารากร เดือน 8 จ.ศ.1245”

5.3.2.2 การปฏิรูปการเมืองการปกครองในหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2427-2449

การกระชับอำนาจการปกครองในหัวเมืองล้านนาทวีความเข้มงวดมากยิ่งขึ้น ราว พ.ศ. 2427 เมื่ออังกฤษแผ่อิทธิพลเข้ามาด้านตะวันตกและเหนือของสยาม ขณะที่ฝรั่งเศสแผ่อิทธิพลเข้ามาทางด้านตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือของสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องเร่งปฏิรูปกิจการบ้านเมืองเพื่อยึดโยงอำนาจการปกครองในหัวเมืองต่าง ๆ เข้าสู่ศูนย์กลาง รวมถึงการจัดประเทศราชให้เป็นมณฑลต่าง ๆ โดยหัวเมืองล้านนากลับขึ้นเป็นหัวเมืองลาวเฉียงเพื่อให้รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมอันอาจจะทำให้ราชสำนักสยามสูญเสียอำนาจการปกครองหัวเมืองประเทศราช พร้อมทั้งดำเนินวิเทโศบายในการยอมเสียดินแดนบางส่วนให้อังกฤษและฝรั่งเศสเพื่อรักษาความเป็นอธิปไตยของอาณาจักรไว้ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (พระยศขณะนั้น) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แสดงให้เห็นถึงพระราชวิตกในเหตุการณ์การขยายอิทธิพลทางการเมืองของอังกฤษและฝรั่งเศส รวมถึงแนวทางในการรักษาอำนาจการปกครองตามหัวเมืองต่าง ๆ ไว้ว่า

เขตแดนของเราแต่ก่อนย่อมติดต่อกันอยู่กับประเทศซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมืองและมีกำลังคล้ายคลึงกันโดยรอบแต่บัดนี้ฝ่ายตะวันตกโอบขึ้นไปเหนือ เมืองเหล่านั้นตกเป็นของอังกฤษ ข้างฝ่ายตะวันออกโอบขึ้นไปเหนือตกเป็นของฝรั่งเศส เมืองเราตั้งอยู่ท่ามกลางประเทศซึ่งมีการปกครองอย่างกวัดข้นและมีกำลังมากกว่าเจ้าของเดิมโดยรอบ ย่อมมีการที่เกี่ยวข้องในปลายเขตแดนอยู่เสมอ ไม่เป็นต่างคนต่างอยู่ได้เหมือนอย่างแต่ก่อน การซึ่งจะรักษามิให้มีอันตรายทั้งภายในภายนอกได้มีอยู่ 3 ประการ คือ พุดจกกันในทางไมตรีอย่างหนึ่ง มีกำลังพอที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง การปกครองให้เสมอกันอย่างหนึ่ง ถ้าจะรักษาทางไมตรีไม่มีกำลังพอที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองได้ การเจรจาโดยทางไมตรีก็จะไม่สำเร็จไปได้เสมอ ถ้าไม่จัดการปกครองให้เรียบร้อย ทุนซึ่งจะเป็นที่ตั้งให้มีกำลังรักษาความสงบเรียบร้อยได้นั้นก็จะไม่พบ การที่จะให้กำลังบริบูรณ์ได้ต้องอาศัยความปกครองให้ราษฎรทำมาหากินโดยสะดวก ได้รับผลประโยชน์อันเกิดจากแผ่นดินซึ่งจะได้มาเสียภาษีอากรจึงเป็นกำลังบ้านเมืองได้⁸¹³

⁸¹³ คณะทำงานเฉพาะกิจการจัดทำหนังสือประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ เล่ม 1-3, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4-พ.ศ.2475 (กรุงเทพฯ:อมรินทร์การพิมพ์, 2525), 203.

ราชสำนักสยามเริ่มเข้าไปดำเนินการปฏิรูปและจัดการหัวเมืองล้านนา* เมื่อ พ.ศ.2427 ภายหลังจากกลุ่มอำนาจเดิมของสยามที่ยึดถือแนวทางการปกครองแบบจารีตที่ยังคงให้สถานภาพของล้านนาเป็นหัวเมืองประเทศราช คัดค้านไม่ให้เข้าแทรกแซงการปกครองหัวเมืองเพื่อป้องกันกลุ่มเจ้านายและขุนนางของล้านนาที่เกรงว่าจะไม่พอใจและอาจก่อความวุ่นวายขึ้น อาทิ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) อดีตผู้สำเร็จราชการแผ่นดินถึงแก่พิราลัย เมื่อ พ.ศ.2425 กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (พระองค์เจ้ายอดยิ่งยศ) ทิวงคต เมื่อ พ.ศ.2427 ในขณะที่เจ้านายฝ่ายล้านนา อาทิ เจ้าอุปราชบุญทวงษ์ ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทอย่างสูงในด้านการเมืองการปกครองของล้านนาถึงแก่พิราลัย เมื่อ พ.ศ.2425 เจ้าแม่เทพไกรสร พระชายาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ซึ่งเป็นผู้มีความสามารถและมีบทบาทในการปกครอง⁸¹⁴ ในเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูน ทั้งยังมีพระประยูรญาติที่มีอำนาจการปกครองในเมืองต่าง ๆ ของล้านนาถึงแก่พิราลัย เมื่อ พ.ศ.2427 ทำให้หัวเมืองล้านนา (ลาวเฉียง) ซึ่งมีเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองหลักและมีพระเจ้าอินทวิชยานนท์เป็นเจ้าผู้ครองนครนั้นไม่มีความเข้มแข็งเพียงพอแต่จะแข็งขึ้นต่ออำนาจราชสำนักสยาม กอปรกับเจ้านายในเมืองเชียงใหม่แย่งชิงอำนาจกัน⁸¹⁵

ราชสำนักสยามจึงเริ่มแทรกแซงอำนาจในล้านนา โดยให้เสนา 6 ตำแหน่ง⁸¹⁶ ขึ้นมามีส่วนร่วมในการบริหารปกครองอย่างค่อยเป็นค่อยไปภายใต้แนวคิดของราชสำนักที่เรียกว่า “อุบาย

* ราชสำนักสยามเรียกหัวเมืองล้านนาในชื่อต่าง ๆ คือหัวเมืองลาวเฉียง (พ.ศ.2427-2435) มณฑลลาวเฉียง (พ.ศ.2436-2442) มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ (พ.ศ.2443) มณฑลพายัพ (พ.ศ.2443-2476) พ.ศ.2458 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้แยกนครลำปาง นครแพร่ และนครน่าน ออกเป็นมณฑลมหาสารคาม ต่อมาใน พ.ศ.2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้อยุบมณฑลมหาสารคามรวมกันมณฑลพายัพตามเดิม

⁸¹⁴ ในบันทึกของเอมเมลี แมคกิลวารี่ (Miss Emelie McGilvary) บันทึกไว้ว่า “ไม่มีภารกิจซึ่งพวกผู้หญิงไวย่างทาสเหมือนกับที่ประเทศจีนหรืออินเดีย แต่ผู้หญิงกลับมีอำนาจมากในประเทศ (ล้านนา) พระชายองค์ปัจจุบัน (เจ้าแม่เทพไกรสร) กุมอำนาจการปกครอง ถึงแม้ว่าพระสวามี (พระเจ้าอินทวิชยานนท์) เป็นผู้นำประเทศ แต่ก็ยังเป็นเพียงในนาม” ใน สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, สยามและลาวในสายตานิคมอเมริกัน (กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร, 2557), 393.

⁸¹⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม 10”, 78-82.

⁸¹⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.4/20 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สัญญาบัตรเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ประทวน และเหรียญทางกระทรวงมหาดไทย ปี 123” (11 เม.ย.-20 มี.ค.123)

เกี้ยวลาว”⁸¹⁷ โดยมอบหมายให้พระยาศรีสทเทพซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่มีความสามารถด้านวิเทโศบายเป็นตัวแทนของราชสำนักสยามขึ้นไปดำเนินกิจการต่าง ๆ เพื่อกระจายอำนาจของเจ้าผู้ครองนครให้ลดลงและส่งข้าราชการสยามขึ้นมาร่วมปกครองเพื่อแทรกแซงและควบคุมอำนาจการบริหารบ้านเมือง พร้อมทั้งได้แต่งตั้งเจ้าตำแหน่งพิเศษเพิ่มขึ้นอีกหลายตำแหน่งเพื่อกระจายอำนาจของราชสำนักล้านนาให้แตกย่อยลงไป

โครงสร้างทางการเมืองการปกครองภายในล้านนาแต่เดิมนั้นเป็นมีรูปแบบที่มีรายละเอียดและตำแหน่งที่แตกต่างกันแต่ละเมือง สำหรับเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นเมืองหลักของล้านนาเจ้านายที่มีบทบาททางการเมืองการปกครองจะอยู่ในตำแหน่ง “เจ้าชั้นทั้งห้าหรือเจ้าชั้น 5 ใบ”⁸¹⁸ ประกอบด้วย *เจ้าผู้ครองนคร* (บางครั้งเรียก เจ้าหลวง เจ้าหอคำ เจ้าหอหลวง) เป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองการปกครองสูงสุดของเมือง *เจ้าอุปราช* (บางครั้งเรียก เจ้าหอหน้า เจ้าหัวหน้า) มีอำนาจการปกครองรองจากเจ้าผู้ครองนครและเป็นตำแหน่งที่มีโอกาสขึ้นครองเมืองต่อจากเจ้าผู้ครองนครต่อไป *เจ้าราชวงศ์* มีอำนาจรองจากเจ้าอุปราช *เจ้าราชบุตร* และ *เจ้าบุรีรัตน์* ซึ่งมีอำนาจลดหลั่นกันตามลำดับ นอกจากนี้ตำแหน่งเจ้าชั้นทั้งห้าแล้วยังมีกลุ่มขุนนางเรียกว่า “เค้าสนามหลวง” จำนวน 32 ตำแหน่ง เค้าสนามหลวงมีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของเจ้าผู้ครองนครและช่วยในการบริหารบ้านเมือง

การปฏิรูปหัวเมืองลาวเฉียงเป็นการเข้าควบคุมระบบการบริหารราชกิจของเมืองเชียงใหม่อย่างแท้จริงเป็นครั้งแรก นโยบายของราชสำนักสยามส่งผลให้เจ้านายฝ่ายเหนือรู้สึกได้ถึง การสูญเสียอำนาจและผลประโยชน์จำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักในเรื่องนี้เป็นอย่างดี จึงทรงให้ข้าหลวงดำเนินการตามพระราชวิเทโศบายอย่างค่อยเป็นค่อยไปและระมัดระวังเป็นพิเศษ ทรงตระหนักดีว่าการส่งข้าหลวงเข้าไปนั้นจำเป็นต้องใช้คนที่มีความสามารถ และต้องเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงที่มีพระอิสริยยศและพระเกียรติยศสูงส่งเป็นที่นับถือของพระเจ้าประเทศราช

การที่จะจัดการหัวเมืองลาวให้เรียบร้อยนั้นจะต้องใช้เวลานาน ควรหาผู้ใดผู้หนึ่งไปกลางทางให้ไปร่งก่อน ถ้าจะเอาคนอื่นที่ไม่เป็นคนคุ้นเคยแก่ราชการในกรมหรือไม่เป็นที่นับถือแก่

⁸¹⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 58/33 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “พระยาศรีสทเทพกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ” ลับที่ 10/1352 ลงวันที่ 2 เมษายน ร.ศ.119

⁸¹⁸ สรัสวดี อ๋องสกุล, *ประวัติศาสตร์ล้านนา*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2551), 425.

พวกลาวก็อาจเกิดข้อขัดข้องได้...กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเป็นผู้รอบรู้ในราชการ สติปัญญาชั้นเชิง ไหวพริบในทางถ้อยความทั้งความไทยความสัพเพศควรเป็นที่วางใจได้ การที่จะรักษาธรรมเนียมแบบอย่างก็เห็นว่าพอไปได้ และพอไปจัดการลู่ทางในเบื้องต้นได้ พวกลาวก็เลยมีความยำเกรงนับถือมากกว่าขุนนาง ทำให้เรื่องราวตลอดไป⁸¹⁹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์ขึ้นไปจัดการปกครองในสามหัวเมือง ประกอบด้วยเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปางและเมืองลำพูน การเดินทางขึ้นไปยังหัวเมืองล้านนาของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรในครั้งนั้นได้มีการตราพระราชบัญญัติข้าหลวงและตราการสำหรับศาลเมืองลาวเฉียงขึ้นโดยเฉพาะเพื่อประกาศใช้ในพื้นที่ยี่หัวเมืองต่าง ๆ ของหัวเมืองลาวเฉียงด้วย เนื่องจากการศาลนับเป็นช่องโหว่ที่ทำให้เกิดการเรียกร้องจากคนอังกฤษที่เข้ามาทำกิจการป่าไม้เป็นจำนวนมากและอาจส่งผลกระทบต่อสิทธิสภาพทางการศาลของล้านนาซึ่งราชสำนักสยามกำลังพยายามผนวกให้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามโดยสมบูรณ์

กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงจัดระเบียบการปกครองและวางรากฐานในด้านต่าง ๆ ในหัวเมืองล้านนาจนประสบความสำเร็จและมีอำนาจเด็ดขาดในการตัดสินพระทัยดำเนินกิจการต่าง ๆ ในหัวเมืองล้านนา ดังมีลายพระหัตถ์รายงานการจัดการหัวเมืองลาวเฉียงถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความตอนหนึ่งว่า “เดจขาดอยู่กับข้าพระพุทธเจ้าทุกประการ”⁸²⁰ และผลจากการปฏิรูปของกรมหมื่นพิชิตปรีชากรในสามหัวเมือง มีผลให้เสนาทั้งหกได้เข้ามามีบทบาทในการบริหารราชการบ้านเมืองแทนเค้านามหลวงซึ่งเป็นหน่วยงานปกครองตามจารีตล้านนาที่มีมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิละ เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่องค์ที่ 1 และยังส่งผลให้เค้านามหลวงถูกลดบทบาทลงจนในที่สุดก็ถูกยุบไปโดยปริยาย

ใน พ.ศ.2435 สยามยอมยกเมืองเจ็ยวทั้งห้าและหัวเมืองกระเหรียงให้แก่อังกฤษ ทั้งที่ในสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 อังกฤษยอมรับว่าพื้นที่เหล่านี้เป็นของสยามแต่ภายหลังอังกฤษกลับกล่าวอ้างรูปแบบการปกครองที่ไม่มีการแบ่งเขตที่แน่ชัดเป็นลักษณะแผนที่หรือลายลักษณ์อักษร

⁸¹⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 บ.1.1ก/7 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระบำราบปรปักษ์ เดือน 2 จ.ศ.1245 ร. ที่ 468/45”

⁸²⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ม.58/88 เอกสารรัชกาลที่ 5 “รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากรเรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (พฤษภาคม พ.ศ.2427)”

กำกับ อีกทั้งสยามยังเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสในวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ทำให้เขตแดนล้านนาฝั่งตะวันออกต้องเผชิญกับการรุกรานของฝรั่งเศส วิกฤตการณ์ที่เข้ามาพร้อมกันทุกทิศทางของอาณาจักรทำให้ราชสำนักสยามยิ่งต้องเร่งกระชับอำนาจการปกครองล้านนาให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามโดยเร็วที่สุด ทำให้ราชสำนักสยามสลายแนวคิดเรื่องหัวเมืองประเทศราชลงทันที เห็นได้ชัดเจนจากการประกาศยกเลิกธรรมเนียมการส่งต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองเพื่อเป็นเครื่องราชบรรณาการอันเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นหัวเมืองประเทศราชที่อยู่ภายใต้ขอบขัณฑสีมา และได้เปลี่ยนมาเป็นการบริหารราชการส่วนภูมิภาค มีการรวบรวมหัวเมืองขึ้นเป็นมณฑลต่าง ๆ ซึ่งช่วยให้การจัดการควบคุมดูแลและส่งเสริมอำนาจของราชสำนักให้มีอิทธิพลสูงที่สุดในอาณาจักร⁸²¹ โดยเมืองที่อยู่ในเขตล้านนารวมกันและจัดตั้งขึ้นเป็นมณฑลลาวเฉียง และในปีเดียวกันนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติคุณรุ่งเรืองยิ่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ (ม.จ.ก.) แก่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ผู้เป็นพระสัสสุระ (พ่อตา) ของพระองค์ ซึ่งแสดงนัยว่าพระเจ้าอินทวิชยานนท์ทรงนับเนื่องเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ในพระบรมราชวงศ์จักรี นับเป็นเจ้าประเทศราชเพียงพระองค์เดียวที่ได้รับการยกย่องและพระราชทานพระเกียรติยศดังกล่าว ด้วยพระวิเทโศบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงดำเนินการระหว่างล้านนากับสยาม ถือเป็นส่วนสำคัญให้เกิดความจงรักภักดีในหมู่เจ้านายฝ่ายเหนือและทำให้การต่อต้านอำนาจราชสำนักสยามจากบรรดาเจ้านายฝ่ายเหนือไม่รุนแรงเกินกว่าที่ราชสำนักสยามจะควบคุมได้ เมื่อราชสำนักสยามเห็นว่าสามารถควบคุมสถานการณ์ในมณฑลลาวเฉียงได้ในระดับหนึ่งแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาทรงสุรเดช (อ้น บุนนาค) ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวเฉียง*

อย่างไรก็ตาม การจัดการมณฑลลาวเฉียงมีความแตกต่างจากการจัดตั้งมณฑลอื่น ๆ ซึ่งได้บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) เนื่องจากความแตกต่าง

⁸²¹ Larry Steinert "The Distribution of Thai Centers" in *Journal of Southeast Asian History*, vii (March, 1966), p.7.

* พระยาทรงสุรเดชได้ดำรงตำแหน่งเป็นเวลา 6 ปี (พ.ศ. 2436-2442) ก่อนที่จะมีการจัดตั้งระบบมณฑลเทศาภิบาลและปรับชื่อจากมณฑลลาวเฉียงเป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมณฑลพายัพในปีเดียวกัน (ร.ศ. 119, พ.ศ. 2443) โดยมีอาณาบริเวณครอบคลุมเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เถิน (ใน พ.ศ. 2448 ยุบเมืองเถินไปขึ้นกับลำปาง) แพร่ และน่าน

ทางขนบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรม อีกทั้ง อิทธิพลและอำนาจในการปกครองยังอยู่ในฝ่ายเจ้านายฝ่ายเหนือเป็นส่วนมาก จึงทำให้ต้องมีการกำหนดข้อบังคับและรายละเอียดสำหรับมณฑลนี้โดยเฉพาะขึ้น เรียกว่า “กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119” ขึ้น เมื่อวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ.119⁸²² ในช่วงที่พระยาทรงสุรเดชดำเนินการปฏิรูปนั้น มณฑลลาวเฉียงได้รับการปฏิรูปในหลาย ๆ ด้าน อาทิ ด้านการศาล ** ด้านการคลัง *** ด้านภาษีอากร * แต่การดำเนินการของพระยาทรงสุรเดชสร้างความรู้สึกบิบบคั้นต่อเจ้านายบุตรหลานในเมืองเชียงใหม่มากจนเกิดความแตกแยกขึ้นระหว่างข้าหลวงราชสำนักสยามและเจ้านายฝ่ายเหนือที่ได้รับผลกระทบ

⁸²² “ข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 (กรกฎาคม ร.ศ.119), 177. สำหรับตำแหน่งข้าราชการในมณฑลก็ได้มีการกำหนดชื่อเรียกใหม่เป็นภาษาพื้นเมือง เช่น ข้าหลวงเทศาภิบาล เรียกว่า ข้าหลวงใหญ่, ผู้ว่าราชการเมือง เรียกว่า เจ้าสนามหลวง, ผู้ใหญ่บ้าน เรียกว่า แก่บ้าน

** พระยาทรงสุรเดชจัดการให้รวมศาลที่กระจายอยู่ตามกรมต่าง ๆ มาไว้ที่กรมยุติธรรมเพียงอย่างเดียว โดยมีเจ้าบุรีรัตน์เป็นเสนาบดีธรรมในนครเชียงใหม่ ศาลนี้มีฐานะเป็นศาลเมือง การปรับปรุงการศาลในสมัยนี้เริ่มในส่วนศาลมณฑลโดยใช้กฎหมายและกระบวนการยุติธรรมตามแบบอย่างที่ตั้งอยู่ในส่วนกลาง โดยอาศัยนักกฎหมายจากส่วนกลางศาลและให้ศาลมณฑลทำหน้าที่เป็นศาลอุทธรณ์ เพื่อพิจารณาคำร้องที่อุทธรณ์มาจากศาลเมืองต่าง ๆ ในมณฑล อย่างไรก็ตาม มีข้อห้ามไม่ให้ศาลมณฑลทำหน้าที่พิจารณาคดีที่เกินอำนาจของศาลเมืองตามที่ประกาศใช้ในพระราชบัญญัติพระธรรมนูญศาลหัวเมืองร.ศ.114 (พ.ศ. 2438)

*** พระยาทรงสุรเดชกำหนดให้พระเจ้าเชียงใหม่ได้รับเงินผลประโยชน์ปีละ 80,000 รูปี เจ้านครลำปาง 30,000 รูปี เจ้านครลำพูน 5,000 รูปี หากเจ้านครมีความจำเป็นต้องใช้เงินจำนวนมากก็อนุญาตให้ยืมจากคลังเมืองได้ในอัตราครั้งละไม่เกิน 10,000รูปี และหากจะใช้มากกว่านั้นต้องขออนุมัติจากเสนาบดีกระทรวงการคลังก่อน การเข้าควบคุมการใช้จ่ายของเจ้านครต่าง ๆ ทำให้เจ้านครต่าง ๆ รู้สึกสูญเสียผลประโยชน์เป็นอย่างมาก ซึ่งในขณะที่ดำเนินการอยู่นั้นพระเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงแก่พิราลัย พระยาทรงสุรเดชจึงตัดเงินผลประโยชน์ผู้ครองนครเชียงใหม่เหลือปีละ 30,000 รูปี พร้อมทั้งลดเงินเดือนเจ้านายบุตรหลานที่รับราชการ และจัดการโยกย้ายถอดถอนบางตำแหน่งแล้วให้ข้าราชการจากสยามรับตำแหน่งแทนพร้อมกับเพิ่มเงินเดือน

* พระยาทรงสุรเดชให้เปลี่ยนวิธีการเก็บภาษีอากรแบบผูกขาดมาเป็นให้เจ้าหน้าที่ของรัฐจัดเก็บ โดยเริ่มทดลองเก็บภาษีนาและยาสูบก่อน การดำเนินงานในขั้นต้นให้เจ้านายบุตรหลานที่รับราชการในตำแหน่งเสนากรมคลัง และเสนาฯ ทำหน้าที่เก็บภาษีนาและยาสูบ และยกเว้นการเก็บภาษีนาแก่เจ้านครและเจ้านายบุตรหลานส่วนภาษีอื่น ๆ ราชสำนักยังให้ชาวจีนผูกขาดตามเดิม แต่ให้อำนาจการประมูลอยู่ที่ข้าหลวงใหญ่โดยที่เจ้านครได้รับส่วนแบ่งผลประโยชน์จำนวนหนึ่งแต่ไม่มีสิทธิอนุมัติการประมูล

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นทวีความรุนแรงถึงขนาดแบ่งเขตแดนเพื่อระบุตำแหน่งที่อยู่อาศัย โดยฝ่ายข้าหลวงราชสำนักสยามอยู่ริมแม่น้ำปิง ส่วนเจ้านายฝ่ายเหนือซึ่งไม่พอใจกับนโยบายที่บีบคั้นเกินไปนี้อยู่ในเขตกำแพงเมือง ทั้งสองฝ่ายต่างมุ่งประทุษร้ายต่อกัน สถานการณ์เช่นนี้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับเจ้านายฝ่ายเหนือที่ยังคงมีอิทธิพลในมณฑลลาวเฉียง ตึงเครียดขึ้นอีกครั้ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ไขสถานการณ์อย่างเร่งด่วน โดยให้พระยาทรงสุรเดชกลับกรุงเทพฯ ทันที แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยานริศรราชกิจ (สาย โชติกเสถียร) ขึ้นไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลโดยมีพระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยะศิริ) ร่วมดำเนินการปฏิรูปจนสามารถทำให้ล้านนากลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามโดยสมบูรณ์

5.3.2.3 การจัดกิจการพุทธศาสนาในมณฑลลาวเฉียง พ.ศ.2445-2449

ในขณะที่การดำเนินวิโตบายและการปฏิรูปทางฝ่ายอาณาจักรดำเนินไป ราชสำนักสยามก็เล็งเห็นว่าต้องขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมไปพร้อมกัน สำหรับล้านนาซึ่งเป็นดินแดนที่มีวัฒนธรรมเฉพาะในรูปแบบของตนเอง มีขนบธรรมเนียม ประเพณีวัฒนธรรมที่แตกต่าง เนื่องจากพม่าเข้าครอบครองเป็นเวลากว่า 200 ปี มีความใกล้ชิดกับวัฒนธรรมพม่ามากกว่าวัฒนธรรมสยาม อีกทั้งมีภาษาพูดและภาษาเขียนของท้องถิ่น จนทำให้ชาวสยามทั่วไปเข้าใจว่าชาวล้านนาเป็นพวกลาว และกลายเป็นความรู้สึกแบ่งแยกกันเสมอมา

ราชสำนักสยามเห็นว่าการจัดกิจการพุทธศาสนานั้นจะช่วยแก้ปัญหานี้ได้ เนื่องจากพระสงฆ์ล้านนาได้รับความเคารพและยอมรับจากชาวล้านนาเป็นอย่างสูง พระสงฆ์จึงถือว่าเป็นผู้มีบทบาทในทางสังคมทั้งในแง่ของการเป็นผู้ประสานความสัมพันธ์ ในแง่ของการเป็นผู้นำชุมชนต่อการพัฒนาพื้นที่และการใช้ทรัพยากร ในแง่ของการเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณในทั้งเรื่องบาปบุญเรื่องกรรม เพื่ออธิบายสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นตามความเข้าใจของพระสงฆ์ผ่านการเทศนา รวมถึงในแง่ของการเป็นผู้นำและดำรงไว้ซึ่งวัฒนธรรม ทั้งภาษา ประเพณี ดนตรี งานช่างฝีมือ เป็นต้น จะเห็นได้ว่าการเกิดการต่อต้านจากส่วนท้องถิ่นนั้น หากได้รับการสนับสนุนจากพระสงฆ์ก็จะให้มีแรงหนุนที่ส่งผลกระทบและขยายวงกว้างขึ้นอย่างชัดเจน อาทิ ในกรณีกบฏพญาผาบ (พญาปราบ) ที่ได้รับการสนับสนุนจากพระสงฆ์ให้ใช้วัดฟ้ามุ่ยเป็นศูนย์กลางในการรวบรวมผู้คน ทั้งได้รับการสนับสนุนจากเจ้าอาวาสและ

พระสงฆ์ในวัด มีการจัดพิธีกรรมเพื่อสร้างขวัญกำลังใจโดยรดน้ำมนต์และแจกเครื่องรางของขลังต่าง ๆ รวมทั้งนำมนต์มาตัวเพื่อให้คงกระพัน⁸²³ จนกลายเป็นเหตุการณ์การก่อกบฏในหัวเมืองล้านนาขึ้น

ดังนั้น การปฏิรูปล้านนาในช่วง พ.ศ.2445 – 2449* ราชสำนักสยามจึงไม่ได้มุ่งเน้นไปที่ฝ่ายอาณาจักรอย่างเดียว หากแต่ยังมุ่งเน้นไปที่การจัดกิจการพุทธศาสนาด้วย ความสัมพันธ์อันดีระหว่างราชสำนักกับคณะสงฆ์จำเป็นอย่างยิ่งต่อความมั่นคงของระบบสังคมล้านนา เพราะเป็นระบบที่ต้องอุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน⁸²⁴ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดการคณะสงฆ์เพื่อให้คณะสงฆ์ล้านนายอมรับในพุทธศาสนาแบบสยามอันจะเป็นการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมของสยามเพื่อการผสมกลมกลืนชาวบ้านล้านนาให้มีความรู้สึกเป็นพลเมืองของสยามเช่นเดียวกับพลเมืองส่วนใหญ่ของอาณาจักร ก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชนในชาติซึ่งดำเนินการควบคู่ไปกับการดำเนินวิเทศব্যทางฝ่ายอาณาจักร จนท้ายที่สุดก็สามารถทำให้อาณาจักรล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของสยามทั้งในรูปแบบการปกครองและวัฒนธรรมโดยสมบูรณ์

การขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมราชสำนักสยามที่มีความเกี่ยวข้องเนื่องกับการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น การศึกษาที่ผ่านมามุ่งเน้นไปที่การวางระบบการศึกษาของราชสำนักสยาม⁸²⁵ ในขณะที่งานศึกษาเกี่ยวกับล้านนาในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

⁸²³ รัตน์พร เศรษฐกุล, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน (เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2552), 233.

* ราชสำนักสยามส่งพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ.2445-2458) ซึ่งเป็นบุคคลที่มีความสามารถสูง โดยพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ได้ดำเนินการปฏิรูปล้านนาต่าง ๆ ทั้งด้านการปกครองที่เน้นการปกครองในระดับแขวงเพราะเป็นระดับการปกครองที่อยู่ใกล้ขีดราชการ จัดตั้งแขวงให้เหมาะสม การปกครองระดับเมือง ยกฐานะบริเวณเป็นเมืองคือจัดตั้งบริเวณเชียงใหม่ตะวันตกเป็นเมืองแม่ฮ่องสอน บริเวณเชียงใหม่เหนือเป็นเมืองเชียงราย การปกครองในระดับเมืองนี้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยเพราะได้รับความร่วมมือจากเจ้าหลวงทุกเมือง ต่อมาได้จัดตั้งกองทหารมณฑลพายัพเพื่อเตรียมรับมือกบฏ ทำให้เจ้าหลวงทุกเมืองปรับตัวตามกระแสอำนาจราชสำนัก การปกครองมณฑลพายัพในช่วงหลังจึงมีระเบียบแบบแผนมากขึ้นตามลำดับ จนกระทั่งใน พ.ศ. 2458 สามารถจัดการปกครองได้เหมือนมณฑลทั่วไปและยกเลิกความเป็นเขตพิเศษ

⁸²⁴ อานันท์ กาญจนพันธุ์, ประวัติศาสตร์สังคมล้านนา : ความเคลื่อนไหวของชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พิษณุโลก: รัตนสุวรรณการพิมพ์, 2560), 37.

⁸²⁵ สุมินทร์ จุฑาทู “การกล่อมเกลากองการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529) ใน การศึกษาสรุปว่า เนื้อหาแบบเรียนหลวงในสมัยรัชกาลที่ 5 นอกจากจะสอนความรู้ด้านอักษรวิธี และความรู้ด้านวิทยาการต่าง ๆ แล้ว ยังมีการสอนถึงความรู้และแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐชาติ การสอนให้เป็นผู้ยอมรับและเชื่อฟัง

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มุ่งเน้นไปที่การขยายระบบการศึกษาแบบสยามเข้าไปยังหัวเมืองล้านนา เช่นกัน อาทิ สรัสวดี อ๋องสกุล อธิบายว่า ความคิดที่จะนำพลเมืองทั้งหมดในรัฐมาแปรสำนักให้เป็นคนไทยและอยู่ใต้พระบรมเดชาานุภาพเช่นเดียวกัน รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ใช้วิธีจัดการปฏิรูปการศึกษาในล้านนาโดยจัดระบบโรงเรียนหนังสือไทยซึ่งเป็นระบบการศึกษาแบบใหม่เข้าแทนที่การเรียนในวัด และกำหนดให้เรียนภาษาไทยกลางหรือภาษาไทยมาตรฐานแทนภาษาไทยยวน⁸²⁶ ในขณะที่มองการจัดการคณะสงฆ์ว่าเป็นไปเพื่อสร้างความเรียบร้อยให้เกิดขึ้นในพุทธจักรล้านนาและจะเป็นการเอื้อต่อการจัดการศึกษา “ในสายตาของส่วนกลางมีทัศนคติต่อพระภิกษุล้านนาว่าไม่เคร่งครัดพระธรรมวินัย มีการปฏิบัติแตกต่างกัน ดังนั้นสมควรแก้ไขการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบแบบแผนเดียวกันทั่วประเทศ และเพื่อให้คณะสงฆ์อำนวยความสะดวกต่อการจัดการศึกษาซึ่งกำลังปฏิรูป จึงปฏิรูปคณะสงฆ์ให้พระภิกษุมิบทบาทด้านการศึกษา”⁸²⁷ และงานศึกษาที่เกี่ยวกับการจัดการคณะสงฆ์นั้น ส่วนใหญ่ อธิบายว่าได้รับอิทธิพลจากส่วนกลางตั้งแต่ประมาณทศวรรษที่ 2440 เนื่องมาจากการจัดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121⁸²⁸ อีกทั้งการศึกษาที่มัก อธิบายว่าการขยายการจัดการศึกษาจากส่วนกลางไปยังหัวเมืองแต่ยังจำกัดอยู่เฉพาะวงการคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่เท่านั้น⁸²⁹

การจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามในหัวเมืองล้านนานั้น ไม่ได้มีการจัดกิจการเป็นภาพรวมหรือจัดกิจการแบบเหมารวม แต่เป็นการจัดกิจการขึ้นตามกลุ่มเมืองซึ่งแต่ละพื้นที่ของล้านนาก็มีวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน มีกลุ่มผู้ปกครองคนละกลุ่ม ข้อมูลที่เกี่ยวข้องทำให้เห็นได้ว่าราช

ต่ออำนาจรัฐสมัยใหม่ที่แตกต่างจากโครงสร้างอำนาจรัฐแบบเดิม การสอนให้มีความจงรักภักดี หวงแหน เสียสละ และมุ่งจะกระทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติรวมตลอดถึงความภูมิใจในความเป็นชาติของตน

⁸²⁶ สรัสวดี อ๋องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา**, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2551), 421-422.

⁸²⁷ **เรื่องเดียวกัน**, 472.

⁸²⁸ งานศึกษาของสรัสวดี อ๋องสกุล อนุมานได้ว่าสรัสวดีเห็นว่าการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ใน พ.ศ.2445 ของราชสำนักได้ประกาศใช้ในพื้นที่ล้านนาพร้อมกับกับส่วนกลาง ทั้งที่จริงแล้วล้านนาเป็นมณฑลที่ไม่ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้โดยทันที ใน สรัสวดี อ๋องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา**, 423.

⁸²⁹ รัตนาพร เศรษฐกุล, **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน**, 263. อ้างถึงใน ไช้มุก อุตยาวลี, “การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ในระบอบครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537), 286.

สำนักสยามดำเนินการจัดกิจการพุทธศาสนาโดยแบ่งวัฒนธรรมของล้านนาออกเป็นกลุ่มวัฒนธรรมล้านนาฝั่งตะวันออกมีเมืองน่านเป็นเมืองสำคัญและวัฒนธรรมล้านนาตะวันตกฝั่งมีเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองสำคัญ

5.3.2.3.1 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนาฝั่งตะวันออก

การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนาฝั่งตะวันออกนั้น ราชสำนักสยามแต่งตั้งพระชยานันทมุนี ซึ่งเป็นพระสงฆ์จากวัดช้างค้ำ เมืองน่าน ที่ข้าหลวงพิเศษคัดเลือกให้เดินทางมาศึกษาพระปริยัติธรรม พระราชบัญญัติ กฎหมาย ธรรมเนียมปฏิบัติ วัตรปฏิบัติต่าง ๆ แบบสยาม ตามนโยบายที่ราชสยามดำเนินการตามแนวคิดที่สร้างให้กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาและการศึกษาด้านพุทธศาสนาซึ่งมีพระสงฆ์จากหัวเมืองต่าง ๆ เดินทางเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีอย่างต่อเนื่องและราชสำนักก็ให้การสนับสนุนทั้งด้านการศึกษาและปัจจัยด้านอื่น ๆ สำหรับพระสงฆ์หัวเมืองที่เข้ามาศึกษาในกรุงเทพฯ เหล่านี้ไม่น้อยอย่างที่

สำหรับหัวเมืองล้านนามีพระสงฆ์ทั้งจากเมืองเชียงใหม่และเมืองน่านเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมหลายรูป พระชยานันทมุนีเป็นพระสงฆ์รูปหนึ่งที่ได้เข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ และใน พ.ศ.2446 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตร แต่งตั้งขึ้นเป็น “พระชยานันทมุนี ที่พระราชอาณาเขตที่สังฆปรมาโมช เจ้าคณะใหญ่ นครน่าน”⁸³⁰ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นตัวแทนราชสำนักสยามขึ้นมาตรวจการคณะสงฆ์และจัดการคณะ* และการศึกษาที่หัวเมืองล้านนาฝั่งตะวันออก พระชยานันทมุนีและพระครูฐานานุกรม 3 รูป เดินทางขึ้นไปจัดกิจการคณะสงฆ์ที่เมืองน่าน เมื่อวันที่ 16 ธันวาคม ร.ศ.122⁸³¹ ดังนั้น เมืองน่านจึงนับเป็นดินแดนแรกของล้านนาที่สยามดำเนินการเพื่อจัดกิจการพุทธศาสนาโดย

⁸³⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รายงานตรวจการณ์คณะสงฆ์เมืองน่าน ร.ศ.123” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์และจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค. 124-4 ก.ค. 127)”

* คำว่า “จัดการคณะ” และ “การคณะ” เป็นคำที่ปรากฏในเอกสารราชการในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หมายถึง การจัดการคณะสงฆ์

⁸³¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 1 มกราคม จุลศักราช 1265 – 31 ธันวาคม จุลศักราช 1266 พุทธศักราช 2446-2447, 43

ผ่านพระสงฆ์ที่ราชสำนักแต่งตั้งขึ้นมาจากประกาศพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ได้เพียง 1 ปี

เมืองน่านในช่วงเวลานั้น แบ่งเป็น 4 บริเวณ คือ แขวงเมืองน่าน น่านตะวันออก น่านเหนือ และน่านใต้ ซึ่งการตรวจการคณะสงฆ์ของพระชยานันทมุนีและคณะ ได้รับการสนับสนุนจากพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช พระเจ้านครน่านเป็นอย่างดี ทำให้สามารถเดินทางไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ของเมืองน่านได้อย่างสะดวกและสามารถเรียกประชุมชี้แจง แต่งตั้งเจ้าอาวาสในแต่ละเขตให้เป็นผู้ดูแลความเรียบร้อย อีกทั้งได้ให้พระสงฆ์สามเณรปฏิบัติตามข้อพระวินัยและพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ตามที่ราชสำนักสยามได้ประกาศใช้

ได้ประชุมพระสงฆ์เถรานุเถรเจ้าอธิการหัววัดในแขวงนครน่าน รวม 131 วัด และเค้าสนามหลวงมีพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช พระเจ้านครน่านเป็นประธานและเจ้าอุปราช เจ้านายข้าราชการนายแคว้นแก่บ้านในแขวงนครน่านทุกตำบล ณ วิหารวัดภูมินทร์ราชาวาส ได้อ่านหนังสือประกาศสงฆ์ห้ามไม่ให้ประพฤติอนาจารต่าง ๆ ซึ่งผิดจากพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ⁸³²

ในรายงานการตรวจการคณะสงฆ์ได้อธิบายให้ราชสำนักทราบว่าเป็น “ได้กำชับกับเจ้าอธิการผู้ปกครองคณะของตนให้ตักเตือนตามข้อประกาศที่แจกไว้ทุก ๆ ตำบล และได้แจกหนังสือพิมพ์สวดมนต์แบบสยามและสิกขาอรรถมวัตรเข้าคำ หนังสือชะวະโกวาทและประภมบัญญัติในพระปาติโมกข์สังวรศีลบ้าง ให้ไว้ทุกคณะทุกอาราม”⁸³³ ด้วย การจัดการกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามผ่านพระชยานันทมุนี ทำให้พระสงฆ์สามเณรมีความประพฤติเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่เดิม อีกทั้งบรรดาชาวบ้านก็ได้เข้าวัดฟังธรรมเทศนามากขึ้น ทั้งยังทำให้วัฒนธรรมแบบสยามแผ่ขยายไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ของเมืองน่านที่พระชยานันทมุนีได้เดินทางไปจัดกิจกรรมคณะสงฆ์ รวมถึงการวางรากฐานเพื่อให้คณะสงฆ์ยอมรับพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ด้วย ความสำเร็จในการจัดการคณะ

⁸³² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รายงานตรวจการคณะสงฆ์เมืองน่าน ร.ศ.123” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษาภณฑลพายัพ (2 ก.ค. 124-4 ก.ค. 127)”

⁸³³ เรื่องเดียวกัน.

สงฆ์ของพระชยานันทมุนีนั่น เจ้าพระยาวิจิตรวงษ์วุฒิไกร ได้มีหนังสือกราบทูลรายงานไปยังพระเจ้า
 น้อยยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธุ์ ว่า

พระชยานันทมุนี ได้ออกตรวจจัดการคณะกรรมการศึกษาในนครน่านทั่วทุกบริเวณ
 และได้แก้ไขการปกครองเดิมให้ต้องตามลักษณะปกครองคณะสงฆ์ศก 121 และแนะนำให้
 พระสงฆ์สามเณรประพฤติธรรมวินัย มีธรรมสวนะ สวดมนต์ไหว้พระกับได้จัดการศึกษาฝ่าย
 หนังสือบาลีและหนังสือไทยขึ้นตามสมควร สืบเกิดจากความประพฤติและการปกครองคณะสงฆ์
 กับตั้งการเล่าเรียนดูเรียบร้อยดีกว่าแต่ก่อน⁸³⁴

การจัดกิจการพุทธศาสนาในเมืองน่านนั้นนับว่าประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง ราชสำนัก
 สยามสามารถขยายปริมณฑลวัฒนธรรมให้เข้ามาในพื้นที่ล้านนาฝั่งตะวันออกได้เป็นอย่างดี ในการพิธี
 ต่าง ๆ ได้มีการตั้งโต๊ะบูชาพระพุทธรูปกับทั้งการนำธรรมเนียมนิยมปฏิบัติของกรุงเทพฯ ซึ่งถือเป็น
 วัฒนธรรมหลักของอาณาจักรสยามมาใช้ด้วย “ได้อัญเชิญพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ไปประดิษฐานไว้เป็นประธาน...ถวายคำนับแลร้องเพลงสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 เจ้าอยู่หัว”⁸³⁵ ซึ่งธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวไม่เคยปรากฏในหัวเมืองล้านนามาก่อน ในขณะที่การ
 สถาปนาสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ก็ปรับเปลี่ยนมาใช้ตามที่ราชสำนักสยามกำหนด คือ ต้องมีการรับ
 สัญญาบัตรตราตั้งจากราชสำนักสยามอย่างเป็นทางการจึงจะนับว่ามีสมณศักดิ์ และราชสำนักสยาม
 ถวายเครื่องประกอบสมณศักดิ์ฝ่ายสยามให้พระสงฆ์ที่ได้รับการแต่งตั้งด้วย ดังปรากฏในรายงานการ
 ตรวจการคณะสงฆ์ ร.ศ.125 ว่า

พระชยานันทมุนีได้แจกใบประทวนตั้งแลเลื่อนพระครูธานาเจ้าคณะบริเวณรองบริเวณแล
 เจ้าคณะแขวงรองคณะแขวงรวม 76 รูป เวลานี้ได้ประโคมดนตรีให้เป็นไชยมงคลด้วย กับพระ
 เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช พระเจ้าผู้ครองนครได้ถวายบาตร ไตรและพัด แก่พระสงฆ์ที่ได้รับประทวน

⁸³⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, **มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5** เรื่อง “หนังสือพระยาวิจิตรวงษ์วุฒิไกร
 ประทานกราบทูลพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธุ์ ลงวันที่ 9 สิงหาคม ร.ศ.124” ใน “รายงานจัดการคณะ
 สงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค. 124-4 ก.ค. 127)”

⁸³⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, **มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5** เรื่อง “รายงานการพระศาสนา
 การศึกษานครน่าน ร.ศ.125” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค. 124-4 ก.ค.
 127)”

ตำแหน่งใหม่ทุกรูป คือ ไตรย 76 ไตรย พัด 76 พัด บาตร 4 ลูก เพื่อให้เป็นเครื่องหมายแล
 เกียรติยศแก่สมณะศักดิ์ในพระพุทธศาสนาต่อไป พอเวลาบ่าย 5 โมงเศษ เลิกการประชุมตั้ง
 ตำแหน่งคณะสงฆ์ คำวันนี้พระสงฆ์ที่ได้รับตำแหน่งใหม่ได้เข้ามาสวดมนต์เย็น ณ ปราสาทแล้ว
 มีการเลี้ยงน้ำร้อนน้ำชาพระสงฆ์แลเจ้านายข้าราชการกับทั้งมีการรื่นเริงต่าง ๆ ⁸³⁶

การจัดกิจการพุทธศาสนาในเมืองน่านนั้นประสบความสำเร็จอย่างรวดเร็วเนื่องจากได้รับ
 ความร่วมมืออย่างดีจากพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้าผู้ครองนครน่าน* แม้ว่าพระชยานันทมุนีจะ
 มรณภาพภายในคืนที่มีการแต่งตั้งและแจกสัญญาบัตรตราตั้งของราชสำนักสยาม แต่ก็มีพระสงฆ์ที่
 พร้อมดำเนินการในการจัดกิจการพุทธศาสนาต่อทันที และเมื่อราชสำนักสยามสามารถจัดกิจการพุทธ
 ศาสนาจนทำให้คณะสงฆ์ในล้านนาฝั่งตะวันออกอยู่ภายใต้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์
 แล้ว ราชสำนักสยามจึงดำเนินการในการจัดระบบการศึกษาต่อไป

5.3.2.3.2 การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนาฝั่งตะวันตก

การจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามในหัวเมืองล้านนาฝั่งตะวันตกโดยมีเมือง
 เชียงใหม่ เมืองลำพูน และเมืองลำปางเป็นเมืองสำคัญนั้น มีรายละเอียดและความยากง่ายในการจัด
 กิจการพุทธศาสนาแตกต่างจากที่เมืองน่าน กล่าวคือ เมื่อครั้งที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเรียกคณะ
 สงฆ์เข้าประชุมเพื่อคัดเลือกพระสงฆ์ออกไปจัดการคณะสงฆ์ตามมณฑลต่าง ๆ ในช่วง ร.ศ.118-120 ที่
 ประชุมมีมติให้แต่งตั้งให้พระครูปลัดมหานุญญาเป็นผู้ขึ้นไปปฏิบัติหน้าที่จัดการคณะสงฆ์และ
 การศึกษาในมณฑลลาวเฉียง แต่เมื่อทางคณะสงฆ์กราบทูลถวายรายงานเพื่อให้พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณา พระองค์ทรงเห็นว่าสำหรับมณฑลลาวเฉียงในเวลานั้นไม่สามารถ
 ขึ้นไปจัดการได้โดยทันทีเนื่องจากจะเป็นการสร้างแรงบีบคั้นต่อเจ้านายฝ่ายล้านนาและคณะสงฆ์

⁸³⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รายงานการพระศาสนา
 การศึกษานครน่าน ร.ศ.125” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค. 124-4 ก.ค.
 127)”

* ในการจัดการฝ่ายอาณาจักร เจ้าผู้ครองนครพระองค์นี้ก็ให้ความร่วมมือกับราชสำนักเป็นอย่างดี
 ยอมรับการปฏิรูปการปกครองในด้านต่าง ๆ แม้ว่าจะเป็นการสูญเสียสถานภาพและอำนาจปกครอง รวมถึงการยก
 ผืนป่าเมืองน่านที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยไม้สักและไม้เบญจพรรณอันเป็นทรัพย์สมบัติของเจ้าผู้ครองนครน่านถวายแด่
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ล้านนาจนอาจจะเกิดการต่อต้านขึ้นจึงมีพระราชหัตถเลขาว่า “งด”⁸³⁷ การจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลลาวเฉียงไว้ก่อน ครั้นเมื่อราชสำนักสยามพยายามที่จะจัดการคณะและการศึกษาในหัวเมืองล้านนา โดยมุ่งไปจัดกิจการที่เมืองเชียงใหม่เป็นลำดับแรก เนื่องจากเมืองเชียงใหม่ถือเป็นเมืองใหญ่ของล้านนาฝั่งตะวันตก หากสามารถดำเนินการจัดกิจการพุทธศาสนาได้สำเร็จเป็นที่เรียบร้อยก็จะสามารถดำเนินการจัดกิจการพุทธศาสนาในเมืองอื่น ๆ ได้โดยง่าย ซึ่งจะใช้รูปแบบในการจัดกิจการพุทธศาสนาแบบเดียวกับเมืองเชียงใหม่

5.3.2.3.2.1 การแต่งตั้งสมณศักดิ์ของสยามให้กับคณะสงฆ์ล้านนา

การดำเนินการจัดกิจการคณะสงฆ์ครั้งแรกนั้น ราชสำนักสยามได้แต่งตั้งให้พระครูสังฆบริคุต (คำปิง) พระสงฆ์ชาวเมืองเชียงใหม่ที่เข้ามาศึกษาในกรุงเทพฯ เมื่อครั้งที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงพิเศษและได้คัดเลือกสามเณรจากหัวเมืองล้านนา อาทิ สามเณรคำปิง พระปิ่นตา พระอินทจักร พระอภิวังค์ พระคันธโร พระชยานันทมุนี เพื่อเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมและวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ที่กรุงเทพฯ เมื่อจะเดินทางกลับไปยังเมืองเชียงใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระครูสังฆบริคุต (คำปิง) เดินทางกลับเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ.2439

พระครูสังฆบริคุตเป็นพระสงฆ์ที่ราชสำนักสยามให้การสนับสนุนในด้านการศึกษาเมื่อครั้งเดินทางเข้ามาศึกษาที่กรุงเทพฯ และได้เรียนรู้กฎระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ วัฒนธรรมพุทธแบบสยามเป็นผู้ดำเนินการจัดการคณะสงฆ์ แต่ก็พบว่าพระครูพิศาลสรภัญญ์* ไม่สามารถดำเนินการได้สำเร็จเนื่องจากที่เมืองเชียงใหม่ยังคงมีพระครูบาที่เป็นตำแหน่งพระราชาคณะพื้นเมืองของล้านนาดำรงตำแหน่งและมีอิทธิพลต่อพระสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ที่ยังคงเชื่อฟังและนับถือพระครูบาพื้นเมืองอยู่อย่างเหนียวแน่น ทำให้ไม่ได้รับความร่วมมือจากบรรดาพระสงฆ์สามเณรในเมืองเชียงใหม่

พระครูพิศาลสรภัญญ์ (คำปิง) ได้รายงานการตรวจการณ์คณะสงฆ์มายังเจ้าพระยาวิชิตรวงษ์วุฒิไกร เมื่อวันที่ 7 พฤศจิกายน ร.ศ.125 ให้ทราบถึงปัญหาและสาเหตุของการที่ไม่สามารถจัดกิจการพุทธศาสนาได้สำเร็จ ว่า

⁸³⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/37 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รายชื่อพระสงฆ์ผู้สมควรจะเป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลหัวเมือง” ใน “จัดการศึกษาและการคณะสงฆ์ ร.ศ.118”

* พระครูสังฆบริคุต ได้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระครูพิศาลสรภัญญ์

ด้วยการพระศาสนาในนครเชียงใหม่ อาตมภาพพร้อมด้วยเจ้านครเชียงใหม่ คิดว่าจะเริ่มจัดไปตามกาลสมัยของประเทศนี้ดูบ้างก็ยิ่งติด ๆ ขัด ๆ อยู่ด้วยเหตุที่ท่านผู้ที่ 1 ที่ 3 ที่ 4 ที่ 5 สี่รูปนี้ ได้มีหนังสือประกาศไว้แข็งแรง พระสงฆ์ทั้งปวงก็พากันยึดถือเป็นหลักไว้ แต่ไม่ประพฤติตามข้อห้าม ทำตามแต่ข้อที่ดื้อ ๆ เท่านั้น

เหตุนี้อาตมภาพจึงได้คัดสำเนาหนังสือประกาศของผู้ที่ 3 ที่ 4 แลส่งหนังสือประกาศเดิมของท่านผู้ที่ 5 เข้ามาเรียน เพื่อพระเดชพระคุณจะได้พิจารณาว่ากล่าวให้ผู้ที่ 1 ที่ 5 ให้เข้าใจแลรู้สึกตัวของท่านต่อไป ขอเจริญพร⁸³⁸

ดังนั้น ราชสำนักสยามจึงมีใบบอกไปยังเจ้าอินทวโรรสสุริยวงษ์ ให้นิมนต์พระครูบาของเมืองเชียงใหม่และเมืองลำปางเข้ามายังกรุงเทพฯ เจ้าอินทวโรรสสุริยวงษ์ นิมนต์พระครูบาที่ 1 วัดเชียงยืน พระครูบาที่ 5 วัดเชตุพน เจ้าอธิการสีมัว วัดปากกล้วย เจ้าอธิการอินทรัก วัดเชตุพน เจ้าอธิการปัญญา วัดปัดผี เจ้าอธิการเทพวงษ์ วัดเกษ เจ้าอธิการยาไชยวัดท่าไร่ เจ้าอธิการอินทนนท์ วัดฝายหิน พระอันดับวัดเชียงยืน 2 รูป พระอันดับวัดเชตุพน 1 รูป รวมทั้งสิ้น 11 รูป⁸³⁹ เดินทางลงมาเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ.125

การเข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเฉพาะพระพักตร์ โดยธรรมเนียมปฏิบัติแล้ว ราชสำนักสยามจะจัดพระสงฆ์ที่สามารถสื่อสารภาษาไทยได้สะดวกเข้าเฝ้าฯ เท่านั้น แต่ครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งให้พระครูบาจากเมืองเชียงใหม่และเมืองลำปางทั้ง 11 รูป เข้าเฝ้าฯ โดยให้เข้าเฝ้าฯ ในวันที่ 25 พฤศจิกายน ร.ศ.125 ณ พระที่นั่งอภิเชษฐาสถิต⁸⁴⁰ และในการเข้าเฝ้าฯ ครั้งนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดเตรียมของถวายพระครูบาและพระสงฆ์ทั้ง 11 รูป มีรับสั่งย้าว่า “ควรจะมีของพระราชทาน มีผ้าไตรดี ๆ ที่เป็นตัวสำคัญจะสลับแพร

⁸³⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “พระนพิตีพิศาลคุณ เจริญพรมายังเจ้าพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกร 7 พฤศจิกายน ร.ศ.125” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษาภณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

⁸³⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “เจ้าพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกรกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ 21 พฤศจิกายน ร.ศ.125” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษาภณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)” มร.5 ศ/39

⁸⁴⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/33 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “ขอให้พระสงฆ์ซึ่งเจ้าอินทวโรรสส่งมาจากเชียงใหม่เข้าเฝ้า ณ โอกาสอันควร 23 พฤศจิกายน ร.ศ.125” ใน “พระสงฆ์เมืองลำปาง เมืองเชียงใหม่เข้ากรุงเทพฯ (21 พ.ย.-1 มี.ค. 125)”

ให้ด้วยก็ได้”⁸⁴¹ และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธุ์ ออกแบบ ลวดลายเพื่อนำไปปักผ้ากราบสำหรับพระราชทานเป็นของที่ระลึกสำหรับพระสงฆ์ที่เข้าเฝ้าในการนี้ โดยเฉพาะ

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธุ์ ทรงออกแบบ 2 ลาย คือ “อย่างที่มี พระเกี้ยว มีเครื่องสูง 2 ข้างเป็นชั้น 1 สำหรับพระราชทานพระครู อย่างพระเกี้ยวเปล่าไม่มีเครื่อง สูงสำหรับเจ้าอธิการพระอันดับเห็นจะได้”⁸⁴² ทั้งนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปักผ้ากราบในแบบ แรกจำนวน 4 ผืน และแบบที่ 2 จำนวน 9 ผืน ทั้งให้ปักข้อความว่า “พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานแก่พระสงฆ์เมืองนครเชียงใหม่ มณฑลพายัพ ซึ่งลงมาเฝ้า ณ กรุงเทพมหานคร รัตนโกสินทร์ศก 125”⁸⁴³ และในการนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระครูบาที่ 1 และพระครูบาที่ 5 ขึ้นดำรงสมณศักดิ์ของสยาม ด้วย⁸⁴⁴

สมณศักดิ์ของคณะสงฆ์ล้านนาที่ราชสำนักสยามจะตั้งขึ้นมาใหม่นั้นไม่เคยปรากฏมาก่อน ราชสำนักสยามจึงพยายามดำเนินการอย่างระมัดระวัง แม้แต่ชื่อตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ราชสำนักสยาม จะสถาปนาขึ้นมานั้นก็ยังคงพยายามเลือกใช้สมณศักดิ์ที่เคยปรากฏในหัวเมืองล้านนามาก่อน และชื่อ ตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ตั้งขึ้นมานั้นล้วนเป็นตำแหน่งสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงและเป็นผู้แต่ง วรรณกรรมสำคัญของล้านนาทั้งสิ้น ปรากฏในเอกสารของราชสำนักสยามว่า “นามพระราชทานแด่ พระครูเมืองนครเชียงใหม่ นั้น กรมหลวงดำรงมาทรงแนะนำว่าสมควรจะใช้พระนามพระเถระเก่า ๆ

⁸⁴¹ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁴² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/35 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธุ์ ทูลเกล้าถวายลายผ้ากราบ” ใน “นามพระราชทานพระครูเมืองเชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 ก.ย. 120-4 ก.พ.125)”

⁸⁴³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/35 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “ลายผ้ากราบ พระราชทานแก่พระสงฆ์เชียงใหม่ ร.ศ.125” ใน “นามพระราชทานพระครูเมืองเชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 ก.ย.120-4 ก.พ.125)”

⁸⁴⁴ เมื่อได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงสมณศักดิ์ของสยามแล้ว พระครูบาทั้ง 2 รูปได้ถวายพระพรแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งราชสำนักสยามไม่เคยให้พระสงฆ์จากหัวเมืองประเทศราชเข้าเฝ้าเพื่อถวายพระพร ใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/34 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “คำถวายพระพรของพระครูบาที่ 1 และที่ 5 (30 พ.ย.-1 ธ.ค.125)

ในเมืองเหล่านั้น ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือต่าง ๆ มีชินกาลมาลินีเป็นต้น”⁸⁴⁵ ชื่อตำแหน่งสมณศักดิ์ของ พระสงฆ์หัวเมืองล้านนาจึงเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพื้นที่หัวเมืองล้านนา ไม่มีการสถาปนาพระสงฆ์ จากหัวเมืองอื่นในตำแหน่งสมณศักดิ์เหล่านี้ ตำแหน่งสมณศักดิ์ทั้ง 7 ตำแหน่ง ประกอบด้วย

ที่ 1 พระอภัยสารท ⁸⁴⁶	ที่พระราชาคณะ
ที่ 2 พระครูธรรมทิน	เป็นผู้จัดการสังคายนาคราวหนึ่งตามพงษาวดาร
ที่ 3 พระครูสิริมังคลาจารย์	ผู้แต่งมงคลทิปนี
ที่ 4 พระครูรัตนปัญญาญาณ	ผู้แต่งชินกาลมาลินี
ที่ 5 พระครูโพธิรังสี ⁸⁴⁷	ผู้แต่งจามเทวีวงศ์
ที่ 6 พระครูญาณรังษี	พระเถระพวกพระอภัยสารท
ที่ 7 พระครูสรังค์	พระเถระพวกพระอภัยสารท ⁸⁴⁸

การที่ราชสำนักสยามนิมนต์ครูบาจากล้านนาให้เข้ามารับการสถาปนาเพื่อดำรงสมณ ศักดิ์ของฝ่ายสยามนั้น แม้ไม่ปรากฏรายละเอียดว่าราชสำนักสยามยื่นข้อเสนอหรือมีการตกลงใด ๆ กับคณะสงฆ์ครูบาจากล้านนาบ้างแต่ก็นับได้ว่าราชสำนักสยามประสบความสำเร็จในการจัดกิจการพุทธ ศาสนาครั้งนี้ เนื่องจากคณะสงฆ์จากล้านนาเมื่อกลับไปยังวัดที่เชียงใหม่แล้ว พระสงฆ์ล้านนาส่วนใหญ่

⁸⁴⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, **มร.5 ศ/35 เอกสารรัชกาลที่ 5** เรื่อง “พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุน สมมตอมรพันธุ์ ทูลเกล้าถวายนามพระราชาคณะเชียงใหม่ให้ทรงพิจารณา” ใน “นามพระราชาคณะ พระครูเมือง เชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 ก.ย.120-4 ก.พ.125)”

⁸⁴⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, **มร.5 ศ/35 เอกสารรัชกาลที่ 5** เรื่อง ในวันฉัตรมงคล พ.ศ.2449 สถาปนาพระครูบาที่ 1 (พระครูบาฝ่ายหิน) ดำรงสมณศักดิ์ที่พระอภัยสารทะ สังฆปาโมกข์ เจ้าคณะใหญ่มหานิกาย ใน “นามพระราชาคณะ พระครูเมืองเชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 ก.ย.120-4 ก.พ.125)”

⁸⁴⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, **มร.5 ศ/35 เอกสารรัชกาลที่ 5** เรื่อง ในวันฉัตรมงคล พ.ศ.2449 สถาปนาพระครูบาที่ 5 วัดเขตพูน ดำรงสมณศักดิ์ที่ พระครูโพธิรังสี ใน “นามพระราชาคณะ พระครูเมืองเชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 ก.ย.120-4 ก.พ.125)”

⁸⁴⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, **มร.5 ศ/35 เอกสารรัชกาลที่ 5** เรื่อง “พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุน สมมตอมรพันธุ์ ทูลเกล้าถวายนามพระราชาคณะเชียงใหม่ให้ทรงพิจารณา” ใน “นามพระราชาคณะ พระครูเมือง เชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 ก.ย.120-4 ก.พ.125)”

ยอมรับนับถือคณะสงฆ์สยามมากขึ้น อีกทั้งได้รับการสนับสนุนจากเจ้านายฝ่ายเหนือในการเป็นผู้ถวาย
 นิตยภัตให้กับพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์สยามในล้านนา⁸⁴⁹

5.3.2.3.2.2 การจัดกิจการพุทธศาสนาของพระธรรมวโรดมในเมืองเชียงใหม่

ราชสำนักสยามพยายามกระชับอำนาจในฝ่ายพุทธจักรให้มากยิ่งขึ้น และเห็นว่าทางฝ่าย
 คณะสงฆ์เมืองเชียงใหม่ นั้น แม้ว่าราชสำนักสยามจะแต่งตั้งบรรดาพระครูบาทูที่มีอิทธิพลต่อคณะสงฆ์
 เชียงใหม่ขึ้นดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ฝ่ายสยามในระดับสูงแล้ว แต่ก็ยังคงมีพระสงฆ์ที่มีสมณศักดิ์ของ
 ฝ่ายล้านนาอยู่มาก ราชสำนักสยามจึงเห็นว่าจำเป็นต้องส่งพระสงฆ์ที่มีสมณศักดิ์ระดับสูงและมี
 ภูมิความรู้ทั้งด้านการปกครองและพระปริยัติธรรมอย่างดีเลิศขึ้นไปจัดกิจการพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำรัสให้นิมนต์พระธรรมวโรดม
 วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร ตำแหน่งพระราชาคณะผู้ใหญ่เจ้าคณะรองฝ่ายใต้ ซึ่งเป็นผู้
 ที่มีความรู้ในภาษาบาลีและพระปริยัติธรรม รวมถึงเป็นเจ้าของวาสที่สามารถดูแลจัดการคณะสงฆ์ใน
 พระอารามที่มีพระสงฆ์จำพรรษาจำนวนมากได้ พร้อมทั้งนิมนต์พระศรีสมโพธิ วัดสุทัศน์เทพวราราม
 พระมหาบางเปรียญ 4 ประโยค และพระมหายาเปรียญ 4 ประโยค วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ให้
 เป็นคณะผู้ติดตามในการขึ้นไปจัดกิจการคณะสงฆ์และการคณะในมณฑลพายัพ พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชกระแสแสดงความมั่นพระทัยว่า “เชื่อพระธรรมวโรดมว่าคงจะ
 ไปผ่อนผันจัดการได้ดี ถ้ากระทรวงธรรมการให้อาวุธไปให้พอใช้”⁸⁵⁰

เมื่อพระธรรมวโรดมรับนิมนต์ให้ขึ้นไปดำเนินการจัดกิจการพุทธศาสนาตามแนวทางที่
 ราชสำนักสยามจัดวางไว้ พระธรรมวโรดมจึงขอให้กระทรวงธรรมการจัด “อาวุธ” คือ หนังสือสวด
 มนต์นวโกวาท สามเณรสิกขา ปาติโมกข์ปาฐะ ประถม ก.กา เลขวิธีเล่มหนึ่ง ขอบังคับเงินกัลปนาสงฆ์⁸⁵¹
 เพื่อนำขึ้นไปเผยแพร่ในมณฑลพายัพ พระธรรมวโรดมและคณะออกเดินทางออกจากกรุงเทพฯ

⁸⁴⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ8/14 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “เบ็ดเตล็ดพระสงฆ์แลอาราม (9 ม.ค.2444-28 ก.พ.2451)”

⁸⁵⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “พระราชกระแสถึงเจ้าพระยา
 วิจิต 8 ธันวาคม ร.ศ.125” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

⁸⁵¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “เจ้าพระยาวิจิตวงษ์วุฒิไกร
 กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 26 ธันวาคม ร.ศ.125” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัด
 การศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

เมื่อวันที่ 4 มกราคม ร.ศ.125 ตามเส้นทางที่พระธรรมวโรดมเดินทางไปนั้นได้รับการต้อนรับจากข้าราชการและราษฎรในแต่ละเมืองเป็นอย่างดี ในเดือนกุมภาพันธ์ พระธรรมวโรดมได้ส่งโทรเลขเพื่อรายงานการตรวจการคณะสงฆ์มายังเจ้าพระยาวิชิตวงษวุฒิไกร ว่า “*อาตมภาพประชุมสงฆ์พร้อมด้วยเจ้านายและข้าหลวง เห็นว่าพระอภัยสารทควรเป็นเจ้าเมือง พระครูโพธิรังสีรองเจ้าคณะ ฯ นั้น จะจัดการตามลักษณะการปกครองไม่ได้ ใช้พระราชบัญญัติบังคับไม่ได้ จัดคลุมไปก่อน สามัคคีนั้นขอไปครวหนึ่งไม่สนิทดีมากแล้ว*”⁸⁵² จะเห็นได้ว่าสิ่งที่พระธรรมวโรดมดำเนินการนั้น คือ การบังคับใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ แต่ก็ยังไม่สามารถดำเนินการประกาศใช้พระราชบัญญัติฯ ได้ จึงต้องแต่งตั้งพระราชาคณะเพื่อดำเนินการจัดการคณะสงฆ์ก่อน และในวันเดียวกันนั้นได้โทรเลขไปยังเจ้าพระยาวิชิตวงษวุฒิไกรอีกว่า “*ลงมือตั้งเจ้าคณะ และจัดคณะแล้ว พระนพฝ้ายศึกษา พระอภัยว่าคณะ เข้ากันแล้วต้องใช้พระเดชเจ้าเชียงใหม่เป็นธุระแข็งแรง*”⁸⁵³

จะสังเกตได้ว่า พระราชาคณะที่พระธรรมวโรดม นิมนต์ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะนั้น คือ พระนพฝ้ายพิศาลคุณ ที่ราชสำนักสยามส่งขึ้นมาครวแรกและพระอภัยสารท พระครูบาที่ 1 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว ทรงให้เข้าเฝ้าฯ และแต่งตั้งให้เป็นพระราชาคณะในสมณศักดิ์ฝ่ายสยาม การดำเนินการดังกล่าวทำให้การจัดการคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่เป็นไปอย่างราบรื่นและได้รับความร่วมมือจากเจ้านายข้าราชการและราษฎรเป็นอย่างดี ไม่มีรายงานการต่อต้านหรือคัดค้าน การดำเนินการจัดกิจการพุทธศาสนาตามแนวทางของราชสำนักสยาม ทำให้การจัดกิจการพุทธศาสนาของพระธรรมวโรดมมีผลงานเป็นที่น่าพอใจ ภายในช่วงระยะเวลาไม่กี่เดือน พระธรรมวโรดมก็สามารถจัดการคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ราชสำนักเห็นว่าจัดการยากที่สุดได้สำเร็จ

พระธรรมวโรดมถวายรายงานการตรวจการคณะสงฆ์และจัดการคณะแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบุถึงความสำเร็จตอนหนึ่งไว้ว่า “*การที่จัดคณะนี้อาตมภาพก็ได้จัดสำเร็จได้ทุก ๆ เมือง พวกนิยมนมมาก ถ้าจะมีความเจริญ หนังสือไม่พอแจกมีผู้ต้องการมาก ที่สั่งลงมาขอ*

⁸⁵² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สำเนาโทรเลข 9786 วันที่ 18 กุมภาพันธ์ 125” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

⁸⁵³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “สำเนาโทรเลข 9786 วันที่ 18 กุมภาพันธ์ 125” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

พระไตรปิฎกก็มี”⁸⁵⁴ และในวันที่ 2 เมษายน ร.ศ.126 มีศุภอักษรจากเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ กราบ บังคมทูลถวายรายงานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จในการ จัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามโดยพระธรรมวโรดมและคณะ ความตอนหนึ่งว่า

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับศุภอักษร ลงวันที่ 2 มกราคม รัตนโกสินทรศก 125 โปรดเกล้า ว่ามีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า ราชอาณาจักรราชการฝ่ายใน มณฑลพายัพตลอดถึงการศึกษาหนังสือไทย ซึ่งได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีข้าหลวงธรรม การขึ้นไปจัดการก็นับว่าเป็นการเจริญขึ้นโดยลำดับแล้ว บัดนี้ทรงพระราชดำริห์ว่า การพระ ศาสนาฝ่ายพระพุทธจักรก็สมควรจะจัดให้เป็นการเจริญเรียบร้อยขึ้นทันกันตามสมควรแก่กาล สมัย ดังเช่นในหัวเมืองมณฑลอื่น ๆ บัดนี้เป็นเวลาสมควรที่จะมีพระราชกฤษฎีกาที่ทรงวุฒิรอบรู้ แดกฉานในพระไตรปิฎกธรรม ออกมาช่วยแนะนำการพระพุทธศาสนาตลอดถึงการศึกษาเล่า เรียนธรรมปริยัติ เพื่อพระสงฆ์สามเณรในมณฑลพายัพจะได้ปฏิบัติตามคลองพระบรมพุทโธวาท ให้เป็นที่เลื่อมใสของพุทธศาสนิกชนให้ได้ประสพผลอันไพศาล พระพุทธศาสนากาลจะได้เจริญ สืบไปภายหน้า...วันที่ 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ.125 เวลาบ่าย 3 โมง พระธรรมวโรดมได้ประชุมพร้อม ด้วยพระสงฆ์สามเณร และเจ้านายข้าราชการในพระวิหารเจดีย์หลวงจัดการพระศาสนา คือ 1 ให้พระอภัยสารทระเป็นเจ้าคณะใหญ่นครเชียงใหม่ฝ่ายมหานิกาย 2 จัดตั้งเจ้าคณะหมวด 3 ให้ พระนพสีพีศาลคุณเป็นผู้สั่งสอนปริยัติธรรมและจัดการในฝ่ายแบบแผนกรุงเทพและได้ชี้แจงการ ในหน้าที่จัดการคณะ เสร็จแล้วเลิกประชุมเวลาบ่าย 5 โมง ต่อมา เมื่อวันที่ 1 มีนาคม ร.ศ.125 เวลาบ่าย 3 โมง ได้ประชุมพระเถรานุเถระ ตั้งเจ้าคณะอุโบสถ เลิกประชุมเวลาบ่าย 5 โมง ครั้น เมื่อวันที่ 11 มีนาคม ร.ศ.125 เวลาบ่าย 3 โมง ได้ประชุมพระเถรานุเถระเลือกครั้งอุปัชฌาย์ และแจกตราตั้งอุปัชฌาย์ด้วยเป็นเสร็จการซึ่งพระธรรมวโรดมได้จัดการในนครเชียงใหม่.... ข้าพระพุทธเจ้าได้สังเกตดูพระภิกษุสามเณรเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่ก่อนแลเป็นที่นิยมนับถือของ ภิกษุสามเณรและเจ้านายข้าราชการ และราษฎรเป็นอันมาก⁸⁵⁵

⁸⁵⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “รายงานพระธรรมวโรดม ทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.126” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษา มณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

⁸⁵⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “ศุภอักษรที่ 1/20 นครเชียงใหม่ วันที่ 2 เมษายน ร.ศ.126” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

5.3.2.3.2.3 การจัดการกิจการพุทธศาสนาในเมืองลำพูนและเมืองลำปาง

ความสำเร็จในการจัดการกิจการพุทธศาสนาที่เมืองเชียงใหม่ของพระธรรมวโรดมจนสามารถจัดตั้งคณะสงฆ์พื้นเมืองเพื่อให้ดำเนินกิจการพุทธศาสนาตามแนวทางของราชสำนักสยามอย่างต่อเนื่องนั้น นับเป็นการปูพื้นฐานการจัดการกิจการพุทธศาสนาในเมืองลำพูนและเมืองลำปางที่สำคัญ เนื่องจากทั้ง 2 เมืองนี้ เจ้าผู้ครองนครล้วนมีความเกี่ยวเนื่องทางเครือญาติในสายราชวงศ์เจ้าเจ็ดตนเมื่อเจ้านายและพระครูบาฝ่ายเมืองเชียงใหม่ให้การยอมรับการจัดการกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามจึงทำให้เจ้านายและคณะสงฆ์ของเมืองอื่น ๆ ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี

เมื่อพระธรรมวโรดมดำเนินการจัดการคณะสงฆ์ที่เมืองเชียงใหม่เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ทางเมืองเชียงใหม่ได้นิมนต์พระสงฆ์และจัดส่งผู้คนบางส่วนร่วมเดินทางไปยังเมืองลำพูนเพื่อช่วยพระธรรมวโรดมในการจัดการคณะสงฆ์ด้วย การจัดการคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ของพระธรรมวโรดมทำให้ภาพลักษณ์ของพระสงฆ์เมืองเชียงใหม่มีระเบียบและมีวัตรปฏิบัติที่เหมาะสม อีกทั้งเจ้านายฝ่ายเมืองเชียงใหม่ก็สนับสนุนการจัดการคณะสงฆ์อย่างเต็มกำลัง นับเป็นการตอบสนองความร่วมมือทางการเมืองของราชสำนักสยามกับเจ้านายฝ่ายเหนือด้วย การจัดการแก้ปัญหา รวมถึงการวางระบบระเบียบราชการแผ่นดินของราชสำนักสยามที่เมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นเมืองที่ใหญ่กว่าและมีศักยภาพในการต้านทานอำนาจราชสำนักสยามมากกว่าเมืองลำพูนและเมืองลำปางได้สะท้อนให้เห็นถึงอำนาจของราชสำนักสยามและผลกระทบที่จะเกิดขึ้นในกรณีที่เจ้านายฝ่ายเหนือต่อต้านอำนาจของราชสำนักสยามในช่วงระยะเวลา

ดังนั้น เมื่อพระธรรมวโรดมและคณะเดินทางมาถึงเมืองลำพูนและดำเนินการจัดการกิจการพุทธศาสนาจึงได้รับความร่วมมือจากเจ้าอินทยงยศโชติ เจ้าผู้ครองนครลำพูน เจ้านายและข้าราชการเป็นอย่างดี เจ้าอินทยงยศโชติถึงขั้นเตรียมความพร้อมก่อนที่พระธรรมวโรดมจะเดินทางมาที่เมืองลำพูน “ได้อาราธนาพระสงฆ์ซึ่งเป็นเจ้าวัดในเขตร์นครลำพูนมาประชุมแนะนำให้เป็นที่เข้าใจครั้งหนึ่งแล้ว พระสงฆ์เจ้าวัดก็มีความปีติยินดีโดยมาก”⁸⁵⁶ ด้วยความร่วมมือของเจ้าผู้ครองนครลำพูนยิ่งทำให้สามารถจัดการคณะสงฆ์ที่เมืองลำพูนสำเร็จลุล่วงได้ภายในช่วงระยะเวลาเพียง 1 เดือนเท่านั้น (2-30 เมษายน ร.ศ.126) “การที่พระธรรมวโรดมไปจัดการที่นครลำพูนคราวนี้ มีการตั้งเจ้าคณะเป็นต้นและ

⁸⁵⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, **มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5** เรื่อง “สำเนาที่1277 เจ้าอินทยงยศโชติกราบบังคมทูล 8 พฤษภาคม ร.ศ.126” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

ว่าการที่พระธรรมวโรดมได้จัดการนี้ เจ้าอินททยงยศโชติกับข้าราชการและราษฎร มีความโลภมนต์ ยินดี”⁸⁵⁷

ครั้นเมื่อพระธรรมวโรดมดำเนินการจัดการคณะที่เมืองลำพูนสำเร็จแล้ว ทางเมืองลำพูน ก็นิมนต์พระสงฆ์และจัดส่งผู้คนบางส่วนให้ร่วมเดินทางไปเมืองลำปางกับคณะของพระธรรมวโรดม ด้วย ครั้นเมื่อพระธรรมวโรดมและคณะเดินทางมาถึงเมืองลำปางก็ได้รับการต้อนรับอย่างดี บรรดา เจ้านายและข้าราชการร่วมสมทบเงินบริจาคเพื่อใช้สอยสำหรับจัดเลี้ยงรับรองและดำเนินการต่าง ๆ ของพระธรรมวโรดมและคณะเป็นจำนวนเงินสูงถึง 687 บาท 32 อัฐ⁸⁵⁸ พระธรรมวโรดมสามารถ ดำเนินการจัดกิจการพุทธศาสนาตามแนวทางของราชสำนักสยามได้สำเร็จลุล่วง “ครั้นวันที่ 16 พฤษภาคม พระสงฆ์สามเณร เจ้านายข้าราชการไปประชุมพร้อมกัน ได้เวลาอันสมควรพระธรรม วโรดมมอบตราตั้งแก่พระซึ่งได้เลือกไว้เมื่อวันก่อนเสร็จแล้ว แลได้ชี้แจงถึงวิธีที่จะจัดการปกครองคณะ สงฆ์ให้พระสงฆ์เป็นที่เข้าใจ”⁸⁵⁹ และเมื่อพระธรรมวโรดมเห็นว่าสามารถจัดกิจการพุทธศาสนาใน มณฑลพายัพทั้งที่เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองลำปางได้สำเร็จแล้ว พระธรรมวโรดมพร้อมคณะ ก็เดินทางกลับกรุงเทพฯ ในวันที่ 18 พฤษภาคม ร.ศ.126

5.3.2.3.2.4 ความสำเร็จในการจัดกิจการพุทธศาสนาและการวางรากฐานการจัด การศึกษาของราชสำนักสยามในมณฑลพายัพ

พระธรรมวโรดมถวายรายงานการจัดกิจการพุทธศาสนาที่ท่านได้ขึ้นไปดำเนินการแต่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในรายงานนั้นได้มีข้อเสนอประการหนึ่งว่า “พระสงฆ์ใน มณฑลนั้นจะประพฤติอะไร ๆ ด้วย ดูประพฤติเหมือน ๆ กันแทบทั้งนั้น พระสงฆ์ในมณฑลนั้นจะว่า ดีก็ดูดีจะว่าง่ายก็ง่าย ถ้าหัวหน้าหลงหรือนับถือแล้วก็เป็นาง่ายที่สุด ถ้าหัวหน้าไม่หลงแลนับถือแล้วก็

⁸⁵⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “เจ้าพระยาวิชิตรวงษ์วุฒิไกร กราบบังคมทูล สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มกุฎราชกุมาร สำเร็จราชการรักษาพระนคร 14 มิถุนายน ร.ศ.126” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

⁸⁵⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁵⁹ “เจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิต กราบบังคมทูล 10 มิถุนายน ร.ศ.126” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แล จัดการศึกษาในมณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)” มร.5 ศ/39

เป็นการยากที่สุด คอยฟังเสียงครุบาเท่านั้น ถ้าครุบาว่าอย่างไรแล้วก็แล้วกันไม่มีใครมีปากมีเสียง”⁸⁶⁰
 ดังนั้น ราชสำนักสยามจึงแต่งตั้งพระสงฆ์พื้นเมืองให้ขึ้นดำรงตำแหน่งพระครูเจ้าคณะเมือง พระครู
 แขวงขึ้นทุกเมือง ตามที่พระธรรมวโรดมได้แต่งตั้งและมอบหมายให้ดำเนินกิจการพุทธศาสนาที่พระ
 ธรรมวโรดมได้จัดวางไว้อย่างต่อเนื่อง โดยแต่งตั้งตำแหน่งดังนี้

เจ้าคณะแขวงในบริเวณเมืองเชียงใหม่		
พระคันธา	วัดป่ากล้วยทุ่งช้างคลาน	1
พระอินทจักร	วัดเจตวัน	1
พระครูบาบินตา	วัดป่ากล้วย	1
พระเทพวงษ์	วัดนันทาราม	1
เมืองนครลำพูน		
พระญาณรังษีศรี	คูบสมเด็จ	เป็นพระครูเจ้าคณะเมือง
พระปัญญา	วัดบ้านยู	เป็นพระครูแขวง
พระคันธวงษ์	วัดบ้านฝั้น	เป็นพระครูแขวง
พระปัญญา	วัดสันกำแพงงาม	เป็นพระครูแขวง
เมืองนครลำปาง		
พระครูบาโน	วัดโป่งสนุก	เป็นพระครูเจ้าคณะเมือง
พระศรีวิไชย	วัดป่าดวะ	เป็นพระครูเจ้าคณะรอง
พระนพวิไชย	วัดสวนดอก	เป็นพระครูแขวง
พระสีวิไชย	วัดลำปางหลวง	เป็นพระครูแขวง
	แขวงเมืองเถิน	
พระธรรมลังการ		เป็นพระครูแขวง
	แขวงเมืองลอง	
พระนันทา	วัดขอยปุ	เป็นพระครูแขวง ⁸⁶¹

⁸⁶⁰ “รายงานพระธรรมวโรดม ทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.126” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)” มร.5 ศ/39

⁸⁶¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “เจ้าพระยาวิชิตวงษวุฒิไกร กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ มกราคม ร.ศ.126” ใน “รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 ก.ค.124-4 ก.ย.127)”

เมื่อราชสำนักสยามประสบความสำเร็จในการเข้าไปจัดกิจการพุทธศาสนาจนทำให้พระสงฆ์ล้านนาส่วนใหญ่ยอมรับในการปกครองคณะสงฆ์และวัตรปฏิบัติแบบสยามแล้ว ราชสำนักสยามก็ดำเนินการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ การศึกษาเดิมของล้านนาเป็นกระบวนการถ่ายทอดความรู้ตามจารีตท้องถิ่นจึงทำให้เอกลักษณ์ต่าง ๆ สืบทอดอย่างยาวนาน การศึกษาแบบจารีตของล้านนามีความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก วัดเป็นสถานศึกษา วิชาที่เรียนคือพระธรรม วรรณกรรมและโหราศาสตร์ล้านนา ผู้เรียนจะต้องอ่านและเขียนด้วยอักษรธรรมล้านนา และผู้สอนคือพระสงฆ์

การปฏิรูปการศึกษาในล้านนา นอกจากการให้ความรู้ในวิชาที่จะใช้ในการดำรงชีพแล้ว ผู้ผ่านระบบโรงเรียนตามที่ราชสำนักสยามวางแบบแผนไว้ก็จะสามารถเข้าสู่ระบบข้าราชการแบบใหม่ได้ อีกทั้งยังมีเป้าหมายสำคัญเพื่อสร้างให้เยาวชนล้านนามีสถานะพลเมืองของสยาม เพื่อการผสมกลมกลืนล้านนาให้เป็นส่วนหนึ่งของสยาม ราชสำนักสยามจึงกำหนดให้การเรียนการสอนในโรงเรียนใช้ภาษาไทยและแบบเรียนที่ราชสำนักกำหนดทั่วพระราชอาณาจักร แต่สำหรับมณฑลพายัพ ผู้สอนส่วนใหญ่เป็นพระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถ ในระยะแรกจึงยังคงผ่อนผันให้มีการอ่านการเขียนอักษรธรรมล้านนา แต่อย่างไรก็ตาม ราชสำนักสยามได้กำหนดให้ผู้ที่จะเป็นข้าราชการทุกคนต้องรู้ภาษาและอักษรไทยเท่านั้น แต่หากผู้ใดที่สนใจเรียนอักษรธรรมล้านนาก็สามารถเรียนได้แต่การรู้ภาษาล้านนาและอักษรธรรมล้านนาอย่างเดียว ไม่สามารถเป็นข้าราชการของราชสำนักสยามได้

การจัดการศึกษาในล้านนา นอกจากจะได้รับความร่วมมือจากเจ้านายฝ่ายเหนือเป็นอย่างดีทั้งในการบริจาคที่ดินและทรัพย์สินในการสร้างโรงเรียนแล้วยังได้รับความร่วมมือและสนับสนุนจากคณะสงฆ์ด้วย โรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นส่วนใหญ่ใช้ที่ดินของวัดและพระสงฆ์เป็นผู้เรียไร เทศนาบอกอานิสงส์ของการสร้างโรงเรียนจนมีผู้ศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างโรงเรียนได้สำเร็จในแต่ละพื้นที่ และการดำเนินการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามที่สามารถปกครองคณะสงฆ์ล้านนา ได้ขอให้คณะสงฆ์ล้านนาเรียนหนังสือไทย พุทธและเทศน์เป็นภาษาไทยซึ่งทำให้ภาษาไทยแพร่หลายในล้านนา จนทำให้ภาษาและตัวอักษรไทยมีความสำคัญมากกว่าภาษาและตัวอักษรธรรมล้านนาในมณฑลพายัพ จะเห็นได้ว่า การดำเนินการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามมีความสำคัญและมีส่วนเกี่ยวข้องกับการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมของสยาม จนทำให้ราชสำนักสยามสามารถแผ่ขยายทั้งการปกครองและวัฒนธรรมเข้าสู่ล้านนาให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามได้อย่างสมบูรณ์

อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จในการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาของราชสำนักสยามจะเห็นผลสำเร็จค่อนข้างเป็นรูปธรรมในช่วงระยะเวลาที่ราชสำนักสยามดำเนินการมาโดยตลอด ราชสำนักสยามก็ยังคงเห็นว่าหัวเมืองล้านนามีรูปแบบวัฒนธรรมและพุทธศาสนาที่ยังคงแตกต่างจากสยาม เพื่อเป็นการป้องกันการต่อต้านทางวัฒนธรรม ราชสำนักสยามจึงไม่ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นช่วงที่เจ้านายฝ่ายเหนือหมดบทบาทในหัวเมืองล้านนา ก็พบว่ามีการต่อต้านจากคณะสงฆ์กลุ่มต่าง ๆ จนเกิดเป็นปัญหาให้ราชสำนักสยามต้องจัดการแก้ไข อาทิ กรณีครูบาศรีวิชัย เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามในหัวเมืองมีวัตถุประสงค์เพื่อการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรม คือ การสร้างความเป็นวัฒนธรรมร่วมให้เกิดขึ้นโดยมีเป้าหมายให้เกิดความสำนึกรู้ในความเป็นหนึ่งเดียวทางวัฒนธรรม รวมถึงการแสดงความเป็นผู้นำสูงสุดผ่านระบอบแนวคิดทางวัฒนธรรมพุทธศาสนา คือ พระมหากษัตริย์ของอาณาจักรสยามอยู่ในฐานะของอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ อีกทั้ง การสร้างวัฒนธรรมเป็นเอกภาพหรือไปในทิศทางเดียวกันจะทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางอำนาจกับอาณาประชาราษฎร์ในหัวเมืองมีความแน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น ซึ่งช่วยทำให้ราชสำนักสามารถระงับอำนาจได้มากยิ่งขึ้นด้วย

ราชสำนักสยามเห็นว่า “ประชาชนในสยามราชอาณาจักรนี้ย่อมเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาโดยมาก พุทธศาสนิกชนในพระราชอาณาจักรย่อมได้สดับรับฟังพระสัทธรรมซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าบัญญัติตรัสสอนไว้เป็นวิถีทางสัมมาปฏิบัติจากพระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีอยู่ในสังฆารามทั่วพระราชอาณาจักร”⁸⁶² และหัวเมืองของสยามทั้งหัวเมืองเขมร หัวเมืองลาว และหัวเมืองล้านนา ต่างก็นับถือพุทธศาสนาเป็นกรอบความเชื่อหลักของสังคมและพุทธศาสนามีบทบาทและมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่และความเชื่อของผู้คนเป็นอย่างมาก ราชสำนักสยามจึงมุ่งเน้นที่จะใช้การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาเพื่อขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมและเพื่อระงับอำนาจของราชสำนักสยามให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

⁸⁶² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “ร่างตราเสมาธรรมจักร ร.ศ.

แม้ว่าการศึกษาที่ผ่านมามีอธิบายว่ากระบวนการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองของสยามนั้นต้องอาศัยการศึกษาเป็นกลไกสำคัญในการสร้างการบูรณาการทางการเมืองและวัฒนธรรม⁸⁶³ แต่การศึกษาของผู้ศึกษาได้แสดงให้เห็นว่า ราชสำนักสยามได้ใช้ผลสัมฤทธิ์ของการจัดกิจการพุทธศาสนาภายในอาณาจักร ทั้งการสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนา การสร้างเสาหลักแห่งพระวินัย ภาพลักษณ์ของความเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ของราชสำนักสยาม โดยความร่วมมือของคณะสงฆ์สยามที่ราชสำนักสยามสามารถสลายความเป็นเอกเทศและควบคุมคณะสงฆ์ให้อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของฝ่ายอาณาจักรได้อย่างสมบูรณ์ มาช่วยดำเนินการในการจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมือง ราชสำนักสยามเห็นว่า “พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายได้กระทำประโยชน์แต่พุทธจักรแลพระราชอาณาจักรทั้ง 2 ฝ่ายเป็นอันมาก”⁸⁶⁴ แม้ว่าในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หัวเมืองเขมรและหัวเมืองล้านช้าง ทั้งเวียงจันทน์ หลวงพระบางและจำปาสักจะไม่ได้อยู่ภายใต้การปกครองของราชสำนักสยามแต่ในเชิงวัฒนธรรมแล้วก็ปรากฏอย่างชัดเจนว่าราชสำนักสยามสามารถขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาได้สำเร็จและวัฒนธรรมสยามก็ยังคงปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน ในขณะที่การจัดกิจการพุทธศาสนาในหัวเมืองล้านนาเพื่อขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมที่ดำเนินการควบคุมไปกบวิเทโศบายทางฝ่ายอาณาจักรได้ก็ทำให้เจ้านายฝ่ายเหนือ คณะสงฆ์ และผู้คนชาวล้านนาต่างยอมรับวัฒนธรรมสยามให้เข้าไปเป็นวัฒนธรรมหลัก ทำให้หัวเมืองล้านนาคลายอัตลักษณ์ลงและกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามโดยสมบูรณ์

⁸⁶³ รัตนาพร เศรษฐกุล, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน (เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2552), 258.

⁸⁶⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ศ/39 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง “ร่างตราเสมาธรรมจักร ร.ศ. 117”

บทที่ 6

บทสรุป

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ศึกษาการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเริ่มศึกษาตั้งแต่ พ.ศ.2325 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงประกาศใช้กฎพระสงฆ์เป็นครั้งแรก นับเป็นการเริ่มต้นการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ มาจนถึงพ.ศ.2449 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ถือได้ว่าการขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาของราชสำนักสยามประสบความสำเร็จทั้งในอาณาจักรและหัวเมืองต่างๆ จุดมุ่งหมายสำคัญของการศึกษาได้แก่การทำความเข้าใจถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้ราชสำนักต้องการสร้างความเข้มแข็งของราชสำนักและอาณาจักรและซึ่งส่งผลต่อการจัดกิจกรรมพุทธศาสนา วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงแนวคิดและกระบวนการในการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักที่ทำให้พุทธจักรมีลักษณะเป็นองค์กรของรัฐ และพิจารณาการนำการจัดกิจกรรมพุทธศาสนามาเป็นวิธีการหนึ่งในการสร้างเสริมอำนาจทางการเมืองการปกครองและกระชับอำนาจในหัวเมืองประเทศราชผ่านรูปแบบการขยายปริมาณพลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาควบคู่กับการดำเนินกิจการตามวิเทศব্যอื่น ๆ ของราชสำนักสยาม

การศึกษานี้พิจารณาการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามอย่างเป็นภาพเคลื่อนไหวหรือพลวัต ซึ่งแตกต่างจากงานศึกษาที่ผ่านมาที่มุ่งเน้นการศึกษาเฉพาะเรื่อง เฉพาะเหตุการณ์ และเฉพาะช่วงเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง องค์ความรู้ที่มุ่งไปที่การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันว่าทำให้คณะสงฆ์ที่เคยดำเนินกิจการต่าง ๆ ในส่วนของพุทธศาสนาและกิจการของคณะสงฆ์อย่างค่อนข้างเป็นเอกเทศและปราศจากการควบคุมที่ชัดเจนต้องเข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของฝ่ายอาณาจักร และนับเป็นหน่วยงานของรัฐตั้งแต่นั้นมา อย่างไรก็ตาม วิธีการศึกษาอย่างเป็นภาพเคลื่อนไหว ๓ ที่นี้ทำให้เห็นว่าราชสำนักสยามในช่วงที่ทำการศึกษา ได้แก่ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงพุทธศักราช 2449 ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นมีแนวคิดและการดำเนินงานในการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง เห็นได้อย่างชัดเจนอย่างน้อยใน 3 กรณี กรณีแรกได้แก่การแสดงบทบาทหน้าที่ของราชสำนักในการทำนุบำรุงพุทธศาสนา อันก่อให้เกิดภาพลักษณ์ของความรุ่งเรืองและบริสุทธิ์ของพุทธศาสนา รวมถึงการเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาของอาณาจักรที่สามารถเป็นต้นแบบให้กับพุทธศาสนาในพื้นที่หัวเมือง

ต่อไป กรณีที่ 2 ได้แก่การใช้วิธีการต่าง ๆ รวมถึงการจัดวางระบบระเบียบเพื่อให้ราชสำนักสามารถแสดงอำนาจในการเข้าควบคุมดูแลคณะสงฆ์การจัดกิจการคณะสงฆ์ และกรณีที่ 3 ได้แก่การเผยแพร่พุทธศาสนาในแบบของราชสำนักออกสู่หัวเมืองต่าง ๆ ตามแนวคิดในการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม

การศึกษากระบวนการดำเนินงานของราชสำนักสยามครอบคลุมทั้ง 5 รัชกาลอย่างต่อเนื่องดังกล่าวมีความสำคัญต่อการสร้างองค์ความรู้ใหม่ทั้งเรื่องแนวคิดในการสลายความเป็นเอกเทศของพุทธจักรและคณะสงฆ์ที่ไม่ได้เกิดขึ้นแค่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามที่เป็นสิ่งที่เข้าใจกันมาแต่เดิมและการใช้พุทธศาสนาในทางการเมืองการปกครองเพื่อเสริมสร้างอำนาจให้กับราชสำนักทั้งในอาณาจักรและหัวเมืองต่าง ๆ ที่ไม่ได้เกิดขึ้นแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ หรือรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น

ผลจากการศึกษาพบว่าราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ มีความจำเป็นที่จะต้องเร่งสร้างความเข้มแข็งของอาณาจักรและอำนาจของราชสำนักให้แผ่ขยายเป็นวงกว้างออกไปเพื่อการรักษาพื้นที่ปริมณฑลแห่งอำนาจซึ่งมีความจำเป็นอย่างยิ่งในการสร้างศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ ที่ผ่านมาราชสำนักอยุธยาและธนบุรีใช้วิธีการหลายรูปแบบทั้งการกรีธาทัพเพื่อทำศึกสงครามในการรักษาและขยายปริมณฑลแห่งอำนาจ การให้หัวเมืองประเทศราชส่งเครื่องบรรณาการตามจารีตประเพณี การใช้ทักษะทางการปกครอง ซึ่งราชสำนักในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ดำเนินการลักษณะนี้เช่นกัน แต่สิ่งที่ราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ทำได้ที่โดดเด่นและแตกต่าง คือ ราชสำนักสยามใช้พุทธศาสนาอันเป็นกรอบความเชื่อหลักของสังคมในการสร้างอำนาจทางการเมืองการปกครองด้วย จะเห็นได้ว่าราชสำนักสยามมีการจัดกิจการพุทธศาสนาเพื่อเกิดภาพลักษณ์ของผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาอันเป็นภาพลักษณ์สำคัญของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมที่ปกครองดินแดนอันมีราษฎรเป็นพุทธศาสนิกชน การสังคายนาพระไตรปิฎกและวรรณกรรมพุทธศาสนา รวมถึงการสร้างกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรให้เป็นทั้งศูนย์กลางการปกครองและศูนย์กลางพุทธศาสนา รวมถึงการทำให้พระสงฆ์ซึ่งมีอิทธิพลและอำนาจทางสังคมภายใต้ความเชื่อความศรัทธาของผู้คนให้อยู่ภายใต้อำนาจของฝ่ายอาณาจักรด้วยวิธีการต่างๆ และโจทย์สำคัญประการหนึ่งของราชสำนักสยาม คือ การควบคุมคณะสงฆ์ที่มีความหลากหลายทางวัตรปฏิบัติที่แตกต่างกันตามความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ และเป็นกลุ่มคนที่ราชสำนักกะเกณฑ์เข้ามาเพื่อเป็นทรัพยากรของฝ่ายอาณาจักร ซึ่งราช

สำนักสยามสามารถแก้ปัญหาและสร้างความเป็นเอกภาพด้วยวิธีการที่ชัดเจนและเป็นแบบแผนที่สุดด้วยการใช้กฎหมาย และยังสามารถทำให้บรรดาพระราชอาณัติที่มีบทบาท มีอำนาจหน้าที่ในพุทธจักรและคณะสงฆ์ เข้ามาเป็นพวกพ้องหรือเป็นเครือข่ายของราชสำนักสยามโดยวิธีการต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนปัจจัยและการศึกษาแก่พระราชอาณัติ พระสงฆ์เปรียญเหล่านี้ ท้ายที่สุดราชสำนักสยามก็สามารถที่จะเข้าไปควบคุมดูแลพุทธจักรและคณะสงฆ์ผ่านกฎหมายและพระราชอาณัติซึ่งเป็นเครือข่ายของราชสำนักได้สำเร็จ

บริบททางสังคมและการเมืองล้วนมีผลกระทบต่อการจัดกิจการพุทธศาสนา เมื่ออิทธิพลตะวันตกเริ่มเข้ามาสู่สยาม สิ่งที่เข้ามาพร้อมกับวิทยาการตะวันตกคือคริสต์ศาสนา แม้ว่าการเข้ามาของบรรดามิชชันนารีอาจจะไม่ได้ส่งผลกระทบเป็นวงกว้างต่อพุทธจักรและคณะสงฆ์ แต่กระนั้นราชสำนักสยามซึ่งอยู่ในฐานะของ “อัครพุทธศาสนูปถัมภ์” ก็ไม่ได้นิ่งเฉยต่อปัจจัยภายนอกที่เข้ามา มีการปรับตัวเพื่อตอบรับกับแนวคิดทางศาสนาของตะวันตกโดยเห็นชัดที่สุดคือการตั้งธรรมยุติกนิกาย และแม้ว่าการเกิดขึ้นของพระสงฆ์นิกายใหม่จะสุ่มเสี่ยงต่อการแตกแยกของคณะสงฆ์และความเป็นเอกภาพของพุทธจักร แต่ราชสำนักซึ่งได้มีการวางรากฐานการจัดกิจการคณะสงฆ์ไว้อย่างครอบคลุมทั้งในมิติของพื้นที่และลำดับของการปกครองคณะสงฆ์ก็สามารถที่จะปรับเปลี่ยนรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ได้อย่างลงตัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความตึงเครียดของสถานการณ์ทางการเมืองทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น ราชสำนักสยามต้องใช้การดึงอำนาจทุกรูปแบบและทุกมิติของสังคมเพื่อระงับอำนาจของราชสำนักสยามให้มากที่สุด พุทธจักรและคณะสงฆ์ที่ราชสำนักเล็งเห็นว่ายังคงมีอิทธิพลต่อสังคมและมีความสำคัญในแง่ของการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครอง รวมถึงความสำคัญในการสร้างคน สร้างความเชื่อบางประการให้แก่ผู้คนและเป็นผู้ที่ปลุกฝังและเผยแพร่ความคิดต่าง ๆ แม้ว่าที่ผ่านมามีคณะสงฆ์จะอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของราชสำนักมาตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์แต่ก็เป็นการกุมอำนาจอย่างหลวมๆ มาโดยตลอด ราชสำนักจึงจำเป็นต้องดึงคณะสงฆ์เข้าสู่ระบบอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมเพื่อให้อำนาจของราชสำนักที่มีต่อพุทธจักรและคณะสงฆ์นั้นชัดเจนที่สุด ราชสำนักสยามใช้ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติหรือพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช สถาปนาพระสงฆ์เหล่านี้ให้เป็นพระราชอาณัติชั้นผู้ใหญ่ที่มีอำนาจหน้าที่ในการบริหารจัดการคณะสงฆ์ ผนวกกับการบังคับใช้กฎหมายซึ่งเป็นการสร้างเอกภาพในการปกครองอย่างต่อเนื่อง ทำให้ท้ายที่สุดราชสำนักสยามสามารถประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์

ร.ศ.121 ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติที่ประกาศให้เห็นอย่างชัดเจนว่าอำนาจการปกครองคณะสงฆ์อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของราชสำนักสยาม และนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่ไม่ใช่เพียงการเปลี่ยนแปลงทางความเชื่อเท่านั้นแต่เป็นการเปลี่ยนแนวคิดของผู้คนในสังคมที่จะต้องรับรู้ร่วมกันว่า คณะสงฆ์เป็นองค์กรของรัฐและพุทธจักรไม่ได้เป็นดินแดนที่เป็นเอกเทศจากฝ่ายอาณาจักรอีกต่อไป

ในอีกด้านหนึ่ง ขณะที่ราชสำนักสยามค่อยๆ สลายความเป็นเอกเทศของพุทธจักรและเข้าควบคุมคณะสงฆ์อย่างต่อเนื่องแบบค่อยเป็นค่อยไปมาตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ราชสำนักยังคงตระหนักถึงความสำคัญของพุทธศาสนาในฐานะเครื่องมือเสริมสร้างอำนาจของราชสำนักสยามรูปแบบหนึ่งซึ่งเป็นส่วนสำคัญหนึ่งที่ช่วยดึงพลังอุปถัมภ์ทางสังคมและเป็นเครือข่ายสำคัญในการผูกยึดหัวเมืองต่าง ๆ ที่นับถือพุทธศาสนาเป็นกรอบความเชื่อหลักของสังคมและมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ราชสำนักสยามจึงใช้การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาเพื่อขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมและกระชับอำนาจของราชสำนักสยามให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ไม่ใช่เพียงแค่การขยายอิทธิพลทางการเมืองการปกครองผ่านอำนาจทางทหารหรือการส่งส่วยบรรณาการตามที่รับรู้จากการศึกษาที่ผ่านมาเท่านั้น

การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในหัวเมืองต่างๆ ของราชสำนักสยามเป็นกระบวนการสำคัญ กระบวนการหนึ่งในการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมที่ราชสำนักสยามปฏิบัติสืบเนื่องมาโดยตลอด มีวัตถุประสงค์เพื่อการระบุให้เห็นว่าพุทธศาสนาแบบสยามเป็นวัฒนธรรมหลักหรือเพื่อให้เกิดความเป็นเอกภาพของพุทธศาสนาในพื้นที่ที่อำนาจราชสำนักสยามครอบคลุม ซึ่งมีผลต่อการกระชับอำนาจการปกครองของอาณาจักร การขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาของราชสำนักสยามมุ่งเน้นไปที่หัวเมือง 3 หัวเมือง ได้แก่ หัวเมืองเขมร หัวเมืองลาว และหัวเมืองล้านนา รูปแบบและวิธีการดำเนินการจะแตกต่างกันไปตามบริบทของสังคม ดังนั้น เมื่ออิทธิพลตะวันตกเข้ามามีบทบาทต่อราชสำนักสยาม ทิศนคติทางการเมืองและแนวคิดเรื่องเขตแดนของอาณาจักรเปลี่ยนแปลงไป ราชสำนักตื่นตัวเรื่องแนวคิดเขตแดนของอาณาจักรที่ต้องมีการกำหนดเขตแดนอำนาจการปกครองที่ชัดเจน ทำให้แนวคิดการปกครองในรูปแบบปริมณฑลแห่งอำนาจเปลี่ยนมาเป็นการกำหนดเขตแดนของอาณาจักร ทำให้ราชสำนักสยามต้องปรับตัวและปฏิรูปกิจการบ้านเมืองในทุกด้านเพื่อตอบรับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น สำหรับด้านการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาในหัวเมืองซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรงเนื่องจากหัวเมืองเหล่านั้นถูกแทรกแซงทางการเมืองการปกครอง ราชสำนักจึงจำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการในการจัดการที่แสดงให้เห็นถึงสิทธิในการปกครองของสยามต่อหัวเมืองเหล่านั้นซึ่งได้วิเคราะห์ให้เห็นในเนื้อหาแล้ว

การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม ได้แสดงให้เห็นว่าราชสำนักสยามไม่ได้มองพุทธศาสนาเป็นเพียงความเชื่อหลักของสังคมที่มีบทบาทต่อวิถีชีวิตและรูปแบบความเชื่อในเชิงนามธรรมเท่านั้น และการทะนุบำรุงพุทธศาสนาไม่ได้เป็นเพียงการกระทำอันเนื่องมาจากความหมั่นหมองหรือความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาตามที่เข้าใจกันทั่วไปเท่านั้น แต่เห็นได้อย่างชัดเจนว่าราชสำนักมองว่าพุทธศาสนาและคณะสงฆ์เป็นเครื่องมือสำคัญประการหนึ่งในการเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองให้กับราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์มาโดยตลอด ราชสำนักสยามจึงมีศักดิ์และสิทธิ์ในการสร้างความชอบธรรมต่างๆ ทางความเชื่อตามพุทธศาสนาเนื่องจากคณะสงฆ์ซึ่งเป็นผู้อธิบายแนวคิดต่างๆ หรือเป็นผู้ถ่ายทอดความถูกต้องของหลักธรรมตามพุทธศาสนา เป็นเครือข่ายที่ราชสำนักสยามได้ดึงเข้าสู่ระบบของราชสำนักได้สำเร็จ รวมถึงการใช้พุทธศาสนาในการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองให้กับราชสำนักดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น การศึกษานี้จึงเป็นคำตอบสำคัญต่อคำถามที่ว่าทำไมราชสำนักสยามจึงมีความพยายามในการลดทอนความเป็นเอกเทศของพุทธจักรและพยายามควบคุมให้คณะสงฆ์เป็นองค์กรของรัฐ รวมถึงวิธีการใช้ประโยชน์ทางความเชื่อทางพุทธศาสนาให้เป็นเครื่องมือทางการเมืองในการสร้างอำนาจของราชสำนักได้อย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาเห็นว่ายังมีประเด็นที่น่าสนใจที่สามารถทำการศึกษาลงลึกต่อไปได้อีก อาทิ การเปลี่ยนแปลงแนวคิดและคำสอนในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาซึ่งเป็นไปได้ว่ามีความเกี่ยวข้องกับราชสำนักสยาม การจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมในหัวเมืองประเทศราชมลายู ปฏิบัติของท้องถิ่นสยามในภูมิภาคต่าง ๆ ต่อวัฒนธรรมราชสำนักสยาม หรือการนำศาสตร์อื่นเข้ามาบูรณาการในการศึกษาประเด็นเหล่านี้ ซึ่งการต่อยอดทางการศึกษานี้จะทำให้เข้าใจประวัติศาสตร์ไทยในมิติต่าง ๆ ทั้งด้านการเมือง ด้านสังคมและวัฒนธรรม ได้มากยิ่งขึ้น

รายการอ้างอิง

- 60 ปี สมเด็จพระญาณวโรดมกับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. นครปฐม: มหากุฏราชวิทยาลัย, 2553.
- Aung Twin, Michael. *Explorations in Early Southeast Asia Statecraft*. Michigan, 1976.
- Bowring, SirJohn. *The Kingdom and People of Siam*. Kuala Lumpur: London Oxford University Press, 1969.
- Cady, John F. *A History of Modern Burma*. Ithaca Cornell University Press, 1958.
- Chalmers, Robert. "The King of Siam's Edition of the Pali Tipitaka." *Journal of The Royal Asiatic Society* (1898).
- Chandler, David. *A History of Cambodia*. Chiang Mai: Silkworm Books, 2000.
- Gesick, Lorraine Maric. "Kingship and Political Integration in Traditional Siam 1767-1824." Degree of Doctor of Philosophy, Cornell University, 1972.
- Ishii, Yoneo. *Sangha, State, and Society : Thai Buddhism in History*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1986.
- Joo-Jock, Lim. *Territorial Power Domains, Southeast Asia and China*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1984.
- Kiernan, Ben. *How Pol Pot Came to Power: A History of Communism in Kampuchea, 1930-1975*. London: Verso, 1985.
- Koenig, William. *The Burmese Polity 1752-1819*. Michigan: University of Michigan, 1990.
- Lieberman, Victor. *Strange Parallels: Volume 1, Integration on the Mainland: Southeast Asia in Global Context, C.800-1830*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Ling, Trevor. *Buddhism Imperialism and War*. Great Britain: George Allen & Unwin, 1979.
- Osborne, Milton E. *The French Presence in Cochinchina and Cambodia: Rulu and Response (1859-1905)*. Bangkok: White Lotus, 1997.
- Reynolds, Craig James. "The Buddhist Monkhood in Nineteenth Century Thailand." Degree of Doctor of Philosophy, Cornell University 1972.
- Sterntein, Larry. "The Distribution of Thai Centers." *Journal of Southeast Asian History* Vii (March 1966).
- Tambiah, S.J. *World Conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background*. Cambridge: Cambridge University

Press, 1976.

Tully, John. *France on the Mekong a History of the Protectorate in Cambodia 1863-1953*. Maryland: University Press of America, 2002.

Wenk, Klaus. *The Restoration of Thailand under Rama I, 1782-1809*. Tucson: University of Arizona Press, 1968.

Wolters, O. W. *History, Culture and Region in Southeast Asian Perspectives*. New York: Singapore Southeast Asia Program, Cornell University in cooperation with the Institute of Southeast Asian Studies, 1999.

Wyatt, David K. *Thailand: A Short History*. London: Silkworm, 2003.

เค, วยอจ. เดวิด. ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556.

เงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1150. หอสมุดแห่งชาติ.

เงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1151. หอสมุดแห่งชาติ.

เงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1153. หอสมุดแห่งชาติ.

เจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิต กราบบังคมทูล 10 มิถุนายน ร.ศ.126. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526.

———. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊กส์ 2006, 2560.

———. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, 2547.

———. หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.

เจ้าพระยาวิชิตรวงษ์วุฒิไกร กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธุ์ มกราคม ร.ศ.126. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เจ้าพระยาวิชิตรวงษ์วุฒิไกร กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 26 ธันวาคม ร.ศ.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เจ้าพระยาวิชิตรวงษ์วุฒิไกร กราบบังคมทูล สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร สำเร็จราชการรักษาพระนคร 14 มิถุนายน ร.ศ.126. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เจ้าอธิการ วัดบดินายกัยกยอกทรัพย์ ร.ศ.116. หอสมุดแห่งชาติ.

เดช บุนนาค. การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2532.

เตรียมภัตตาคารถวายพระสงฆ์. หอสมุดแห่งชาติ.

เดิม วิภาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557.

เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: รุ่งเรืองธรรม, 2500.

เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและตำนานพระพุทธรูปรัตน. พระนคร: มหาวิทยาลัย

วิชาธัมมสาตรและการเมือง, 2485.

เบ็ดเตล็ดพระสงฆ์แลอาราม (9 ม.ค. 2444 - 28 ก.พ. 2451). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เปรมวิทย์ ท่อแก้ว. "การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2394-2473."

วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.

เพ็ญศรี คุ้ม. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูล

สงคราม. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2554.

เรย์โนลด์, เคิร์ก เจ. "การปฏิรูปและแมจิกในศาสนาพุทธแบบไทย." In ประวัติศาสตร์ ศาสนา วัฒนธรรม และ

การศึกษา. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2556.

เริง อรรถวิบูลย์. พิธีกรรมนิยมสงฆ์. กรุงเทพฯ: ป.พินาศเคการพิมพ์, 2515.

เวลลา, วอลเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2530.

เวลส์, ควอริช. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ

มนุษยศาสตร์, 2547.

เสนห์ จามริก. การเมืองไทยกับพัฒนาการรัฐธรรมนูญ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,

2549.

เอกสารชั้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2428-2465. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2535.

เอนก มากอนันต์. จักรพรรดิราช คดีอำนาจเบื้องหลังชนชั้นนำไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, 2561.

โบราณศึกษาวิธีสอนหนังสือไทยการสร้างประสิทธิภาพในการเรียน. นครหลวง: กรมศิลปากร, 2515.

โยเนอะ, อิชอิ. "กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน." In ความเชื่อพระศรีอารีย์ และ กบฏผู้มีบุญ ในสังคมไทย. กรุงเทพฯ:

สร้างสรรค์, 2527.

โอวาทานุสาสนี. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2457.

ใบบอกพระยาเชียงใหม่ เรื่องตั้งเมืองเชียงราย เมืองพะเยา เมืองจำว จ.ศ.1206. หอสมุดแห่งชาติ.

ให้สานกระจาดใส่ของจบบพระหัตถ์. หอสมุดแห่งชาติ.

ไข่มุก อุทยานาลี. "การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ในระยะครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่

25." วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่,

2537.

กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2550.

กฎหมายรัชกาลที่ 3. หอสมุดแห่งชาติ.

กรมศิลปากร. เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระ

ราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครอง

แผ่นดิน. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2510.

———. กลอนเพลงยาวนิราศเรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดง โคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

- จุฬาลงกรณ์ฯ โคลงยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และ ยอพระเกียรติ 3 รัชกาล.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173. กรุงเทพฯ: มุลินีพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2513.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จุลศักราช 1171-1174. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2562.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 1-5. กรุงเทพฯ: สหประชาพานิชย์, 2530.
- . จดหมายเหตุวัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ 1 – 4. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2552.
- . พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศต่างๆ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2561.
- . สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2557.
- กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมและเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5, 24 ตุลาคม ร.ศ.118. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- กระเบื้องมุงหลังคาวัดชุมพลนิกายาราม หนังสือกรมราชเลขาณการถึงพระยาราชสงคราม 9 พฤษภาคม ร.ศ.122. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- กาคาบฟ้อง เรื่องหม่อมเหม็นกับพวกเป็นกบฏ. หอสมุดแห่งชาติ.
- การปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2551.
- การศพบเจ้าครอกบุพผา และการศพบโยมพระมหาถึกเปริญญเอก จ.ศ.1182 ปีมะโรง โทศก. หอสมุดแห่งชาติ.
- กิติรัตน สืบพันธ์. "การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.2434-2488." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.
- ขจร สุขพานิช. ฐานันดรไพร่. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2556.
- ขอให้พระสงฆ์ซึ่งเจ้าอินทวโรรสส่งมาจากเชียงใหม่เข้าเฝ้า ณ โอกาสอันควร 23 พฤศจิกายน ร.ศ.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- คณะกรรมการเฉพาะกิจการจัดทำหนังสือประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ เล่ม1-3. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4-พ.ศ.2475. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2525.
- คัดบอก เมืองสุโขทัย พิจิตร เรื่องความทาสและปาราชิก. หอสมุดแห่งชาติ.
- คายส์, ชาร์ลส์ เอฟ. อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มุลินีโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556.
- คำให้การขุนหลวงหาวัด. นนทบุรี: โครงการเลือกสรรหนังสือ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2547.
- คำถวายพระพรของพระครูบาที่ 1 และที่ 5 (30 พ.ย.-1 ธ.ค.125). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- คำพระสงฆ์ถวายพระพร เรื่องเฉลิมพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี. หอสมุดแห่งชาติ.
- จดหมายเหตุเรื่อง สำเนาพระราชดำริว่าด้วยการสร้างพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพน หอสมุดแห่งชาติ.
- "จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส." วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ 39 (2560).

- จดหมายเหตุนครเชียงใหม่. กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2542.
- จารึกพระสุพรรณบัฏ สัญญาบัตร ตั้งสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ จ.ศ.1182 ปีมะโรง โทศก หอสมุดแห่งชาติ.
- จิรัจฉา เทียงหทัยธรรม. "บทบาทของพระมหากษัตริย์ไทยในการกำจัดอักษิระหว่าง พ.ศ.2310-2445." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2544.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. "วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2516.
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2325-2453 ด้านสังคม. กรุงเทพฯ: บ้านเรื่องศิลป์, 2517.
- . ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2541.
- ชาติรี ประภิตนทการ. การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.
- . การเมืองในงานสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ: มติชน, 2558.
- . คดีสัญลักษณ์และการออกแบบวัดอรุณราชวราราม. กรุงเทพฯ: บ้านาน่า สตูดิโอ, 2556.
- ซ่อมพระปฐมเจดีย์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 2 มิถุนายน ร.ศ.127. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- ตราสารฯ ตอบได้รับข่าวว่าพม่ายกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ เชียงราย ฯลฯ จ.ศ.1209. หอสมุดแห่งชาติ.
- ตั้งเจ้าประเทศราช จ.ศ.1218. หอสมุดแห่งชาติ.
- ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. เชียงใหม่: ตรีสวี, 2543.
- ตำรา 12 เดือน คัดแต่สมุดขุนทิพมนเทียรชาววังไว้. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545.
- ถวายไตรบรรณแต่พระเถรผู้ไต่หนังสือได้. หอสมุดแห่งชาติ.
- ทรงพระราชปรารภให้พระภิกษุสามเณรเรียนพระปริยัติธรรม. หอสมุดแห่งชาติ.
- ทรงพระราชศรีท้าวจะให้พระภิกษุสามเณรสอบไล่พระไตรปิฎก. หอสมุดแห่งชาติ.
- ท้องตราห้ามมิให้ชาวบ้านนับนิตพระสงฆ์สามเณรสวดพระมาลัยเป็นลำนัตลกคณอง. หอสมุดแห่งชาติ.
- ทำเนียบนามภาคที่ 3 ตำราทำเนียบบันดาศักดิ์กรุงกัมพูชา. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, 2465.
- ที่ธรรมเนียมสงฆ์วัดม่วงแค พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณานิกาคุณากร เจริญพรมายังพระยาวุฒิศการบตี 17 กันยายน ร.ศ.120. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- ธนศ อภรณ์สุวรรณ. ความคิดการเมืองไพร่กระฎุมพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.
- ธงชัย วินิจจะกุล. กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิภคยาของชาติ. กรุงเทพฯ: คบไฟ: อ่าน, 2556.
- ธนบุรีในมิติประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร องค์การมหาชน., 2561.
- ธวัช ปุณโณทก. พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา, 2526.
- ธำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์. สยามประเทศไทยกับ "ดินแดน" ในกัมพูชาและลาว. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552.

- ธิดา สาระยา. ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ, 2525.
- นภนาท อนุพงศ์พัฒน์. "ผลกระทบของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.
- นฤมล ชีรวัดน์. "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- นวโกวาท หล้าสุตตรนักรธรรมชั้นตรี. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.
- นันทนา วัฒนสุข. "บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.
- นาฏนภา บัจจงค์โคเต. "บทบาทของคณะสงฆ์ในหัวเมืองอีสานในการสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐระหว่าง พ.ศ. 2435-2505." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2535.
- นามพระราชาคณะ พระครูเมืองเชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 ก.ย.120-4 ก.พ.125). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. นายมี มหาเดเล็ก. กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พรินต์ติ้ง กรุ๊ป, 2530.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.
- . ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน, 2555.
- . ว่างแผ่นดิน ประวัติศาสตร์เปรียบเทียบกรุงแตกในสามราชอาณาจักร. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2562.
- บังอร ปิยะพันธ์. ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541.
- บัญญัติ. หอสมุดแห่งชาติ.
- บัญญัติเงินเกณฑ์บุญสร้างพระไตรปิฎก. หอสมุดแห่งชาติ.
- บัญญัติเงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1144. หอสมุดแห่งชาติ.
- บัญญัติเงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ.1153. หอสมุดแห่งชาติ.
- บัญญัติจำนวนสิ่งของแลเครื่องยศซึ่งพระราชทานเมืองเชียงใหม่ ลำปาง หลวงพระบาง จ.ศ.1205. หอสมุดแห่งชาติ.
- บัญญัติรับและจ่ายในการพระบรมศพ จ.ศ.1172. หอสมุดแห่งชาติ.
- บัญญัติรายพระนามรับกันต์เทศมหาชาติ. หอสมุดแห่งชาติ.
- บัญญัติว่าด้วยพระดำรัสให้พระสงฆ์ถวายพระธรรมเทศนา เป็นปีที่ 28. หอสมุดแห่งชาติ.
- บัณฑิต ลีชัยชาญ. "บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย

- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.
- บันทึกประจำวันเกี่ยวกับการเดินทางจากอินเดียสู่สยามและมะละกา ใน พ.ศ.2322. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2560.
- บันทึกประจำวันของเซอร์ จอห์น เบาริง และสนธิสัญญาเบาริง. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2556.
- บุญรอด แก้วกัณฑ์. "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- บุญมี เทบสีเมือง. ความเป็นมาของชนชาติลาว เล่ม 3. กรุงเทพฯ: ตลาตา, 2556.
- ปฏิสังขรณ์วัดกัลยาณมิตร พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยารัตนบดินทร์ 12 กันยายน ร.ศ.115. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- ปฏิสังขรณ์วัดจุฬาทิศธรรมสภา เกษะสีซัง หนังสือกรมราชเลขาฯ ถึงเจ้าพระยาอมราช 18 กันยายน ร.ศ. 129. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- ปฐม ตาคะนานันท์. "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐของสยาม." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.
- ประกาศเรื่องตำราทำนายผู้มีบุญ. หอสมุดแห่งชาติ.
- ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์มหานิกาย. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- ประกาศพระราชหัตถเลขาให้คบบพระอลัชชี. หอสมุดแห่งชาติ.
- ประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.113 31 มีนาคม ร.ศ.113-3 มิถุนายน ร.ศ.118. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542.
- ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 7. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545.
- ประชุมหมอยรับสั่ง ภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523.
- ประชุมหมอยรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525.
- ปริญ รสจันทร์. "การช่วงชิงบทบาทผู้ค้าชูระหว่างฝักบัวรัฐสยามในกลุ่มแม่น้ำโขง พุทธศักราช 2420-2560." อารยธรรมศึกษาโขง-สาละวิน 10: 2 (2562).
- ปิยนาด บุนนาค. บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูล "บุนนาค". กรุงเทพฯ: ดวงกมล, 2520.
- ปิยนาด บุนนาค และพวงเพชร สุรัตน์กวีกุล. จันทบุรีและตราด : กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส พ.ศ.2436-2450. กรุงเทพฯ: โครงการไทยศึกษา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.
- พรพรรณ จงวัฒนา. "กรณีพิพาทระหว่างเจ้านครเชียงใหม่กับคนในบังคับอังกฤษอันเป็นเหตุให้รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2401-2445)." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.
- พรรษา สีนสวัสดิ์. "ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว"

พ.ศ.2367-2370." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธุ์ พูลเกล้าถวายนามพระราชกณะเขียงใหม่ให้ทรงพิจารณา. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธุ์ พูลเกล้าถวายลายผ้ากราบ. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 5 ตุลาคม ร.ศ.124. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมติอมรพันธุ์. เรื่องตั้งพระราชกณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545.

————. ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 1. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2508.

พระแก้วมรกต. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

พระไตรปิฎกและสิ่งของต่างๆ สำหรับพ่อพระพุทธรูปสำริดสังคหะวัดเบญจมบพิตร. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 1 และเล่ม 2. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

พระไพศาล วิสาโล. พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, 2556.

พระครูธรรมจิววิเศษ เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ เป็นปราชญ์กับอำแดงเฟื่อน. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระครูธรรมจิววิเศษศรีเขตร เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ ขึ้นไปตรวจการศาสนาณฑลลาวเฉียง ธันวาคม ร.ศ.118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระครูมงคลวิลาส วัดอรุณราชวรารามวิวาทกกับนายสิน. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระครูศรีธรรมาภัย เจ้าคณะเมืองชุมแสง สุพรรณ. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระครูศีลขันธุ์ วัดนางชี เท่งหอย. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระนพีสวัสดิ์คุณ เจริญพรมายังเจ้าพระยาวิฑูรย์วงษ์ภูมิกโร 7 พฤศจิกายน ร.ศ.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระบรมราชกระแส เรื่องปฏิสังขรณ์วัดกัลยาณมิตร 17 ตุลาคม ร.ศ.115. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาวิสุทธ์สุรนศักดิ์ 8 มิถุนายน ร.ศ.122. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2521.

————. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2547.

————. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องชุมนุมพระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2548.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมฉบับเพิ่มเติม พ.ศ.2310-2381. และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เฉพาะตอน พ.ศ.2310-2363. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2560.

- . จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 1 มกราคม จุลศักราช 1265 – 31 ธันวาคม จุลศักราช 1266 พุทธศักราช 2446-2447. พระนคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2508.
- . พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ 5 พระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ. พระนคร: รุ่งเรืองธรรม, 2513.
- . พระบรมราโชวาทพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชและพระบรมราชาธิบายเรื่องสามัคคี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2526.
- . พระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, 2471. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการศาสนา. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2553.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาราชสมภารากร ลงเดือน 8 จ.ศ.1245. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระบำราบปรปักษ์ เดือน 2 จ.ศ.1245 ร.ที่ 468/45. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. ชุมนุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.
- พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. เมื่อก่อนเสวยราชย์จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. หอสมุดแห่งชาติ.
- พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ. ชุมนุมพระราชนิพนธ์และบทประพันธ์. พระนคร: ป. พิศนาคะการพิมพ์, 2507.
- . บทละครเรื่องรามเกียรติ์. กรุงเทพฯ: เพชรกระรัต, 2554.
- พระปฐมเจดีย์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ข้า บุนนาค. และเอกสารจดหมายเหตุในรัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 เกี่ยวกับพระปฐมเจดีย์. กรุงเทพฯ: มุลินีพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2555.
- พระพจนวิลาส (อ่อน). ทำเนียบสมณศักดิ์. พระนคร: บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ.121.
- พระพุทธวิธียากร วัดสันตารถ ถวายพระพรรัชกาลที่ 5 กันยายน ร.ศ.124. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- พระพุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์กับสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สามลดา, 2549.
- พระยาเสวตกุญชร จ.ศ.1174. หอสมุดแห่งชาติ.
- พระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกรถึงกรมขุนสมมติอมรพันธ์ 14 กันยายน ร.ศ.124. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- พระยาศรีสหเทพกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลับที่ 10/1352 ลงวันที่ 2 เมษายน ร.ศ.119. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- พระยาศรีสหเทพตรวจจัดราชการในมณฑลบูรพา เมมโมแรนดำเรื่องเมืองพระตะบอง สมเด็จพระเจ้าดำรงราชานุภาพ. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- พระราชกระแสถึงเจ้าพระยาวิชิต 8 ธันวาคม ร.ศ.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- พระราชกำหนด. หอสมุดแห่งชาติ.
- พระราชกำหนดของพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าด้วยศีลสิกขา. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2458.
- พระราชทานเพลิงพระศพพระองค์เจ้าอำไพ. หอสมุดแห่งชาติ.
- พระราชบัญญัติ. หอสมุดแห่งชาติ.

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ และกฎหมายอาญา. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, 2541.

พระราชพงศาวดารให้ประชุมพระราชอาณาเขต 15 องค์ เพื่อจัดพระภิกษุสามเณรสอบไล่พระไตรปิฎก. หอสมุดแห่งชาติ.

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ขำ บุนนาค จากต้นฉบับตัวเขียนของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พร้อมคำอธิบายเพิ่มเติม. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2548.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ เจิม. จดหมายรายวันทัพ. อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่นๆ. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2553.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและจุลยุทธการวงศ์. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2548.

พระราชพิธีบรรจุสิ่งของต่างๆ ในพระปรารภ 8 องค์ ที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ณ วันขึ้น 9 ค่ำ เดือนยี่ ปีมะเมีย ฉศก จ.ศ.1196. หอสมุดแห่งชาติ.

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช 1236-1237 พุทธศักราช 2417-2418.

กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร, 2555.

พระราชหัตถเลขาถึงกรมตำรวจราชานูภาพ 15 ธันวาคม ร.ศ.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา 24 ตุลาคม ร.ศ.115. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2525.

พระสงฆ์เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐที่ผู้ว่าราชการเมืองตั้งแต่ง 20-22 ธันวาคม ร.ศ.118. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระสมุทบาญชีเยนพระวษา เงินนิจพัชชีวดสำหรับเสด็จ. หอสมุดแห่งชาติ.

พระสาธุธรรม วัดราชคฤห์ เป็นปาราชิก ร.ศ.111. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระอุกโต ปาติโมกข์. พระนคร. บางกอกประสิทธิ์การ, ร.ศ.114.

พัสวีสริ เปรมงกุลนันท์. "รัชกาลที่ 4 กับศิลปกรรมแบบเขมรในฐานะเมืองประเทศราช." In ศูนย์กลาง – ชายขอบ

ตัวตน-คนอื่น ผ่านมุมมองประวัติศาสตร์ศิลป์. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2561.

พิชญา สุ่มจินดา. ถอดรหัสพระจอมเกล้า. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.

———. ราชประดิษฐพิพิธบรรณ. นนทบุรี: มติชนปากเกร็ด, 2553.

พิธีจารึกพระนามพระราชอาณาเขตที่ได้เลื่อนขึ้น. หอสมุดแห่งชาติ.

ภมรี สุรเกียรติ. เมียนมาร์ – สยามยุทธ์. กรุงเทพฯ: มติชน, 2553.

ภาชีผิน ร.ศ.109-111. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ภิกษุปาฏิโมกข์ บาลี แปล ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: ป.สัมพันธ์พาณิชย์, 2537.

ภิญญพันธ์ พจนะลาวัลย์. ไทยปิฎก: ประวัติศาสตร์การเมืองสังคมร่วมสมัยของพุทธศาสนาไทย กรุงเทพฯ:

Illuminations Editions, 2562.

ภิญญพันธ์ พจนะลาวัลย์. "สภาวะการกลายเป็นมณฑลพายัพ: ประวัติศาสตร์ของอำนาจ ความรู้ และการผลิตพื้นที่โดยสยาม (2416-2475)." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทชั้นปริญญาตรี, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

- มัชฌิมา วีรศิลป์. "การศึกษาวรรณกรรมล้านนาเรื่องเวสสันดรชาดกสำนวนไม้ไผ่แจ้เรือแดง." วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548.
- รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของพานพลิต (วัน วลิต). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546.
- ระยะทางกรมหลวงดำรงราชานุภาพตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน ร.ศ.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
ระยาศรี กาญจนวงษ์. "บทบาทของเจ้าเมืองพระตะบองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2337-2449." วิทยานิพนธ์
ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
, 2522.
- รัตนพร เศรษฐกุล. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2552.
- ร่างตราเสมาธรรมจักร ร.ศ.117. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- ร่างตราน้อยของเจ้าพระยาธิบดีนครฯ. หอสมุดแห่งชาติ.
- ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5 เล่ม 1-4. กรุงเทพฯ: กระทรวงการต่างประเทศ, 2549.
- ราชพงษาวดารกัมพูชา. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2550.
- รายงานเสนาบดีสภา เรื่องเลิกข้าพระ 17 พฤษภาคม ร.ศ.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- รายงานเสนาบดีสภา เรื่องที่ธรรมนูญ 12 มีนาคม ร.ศ.124. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- รายงานการจัดการศาสนาและการศึกษาในมณฑลบูรพา ร.ศ.122 พระอุตรคณารักษ์ถึงพระยาวุฒิการบตี 13
กรกฎาคม ร.ศ.123. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- รายงานการประชุมเสนาบดีสภา รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 1 เรื่องสภาที่ปรึกษาราชการ
แผ่นดิน. กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2545.
- รายงานการพระศาสนาการศึกษานครน่าน ร.ศ.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- รายงานของพระศาสนดิลกเรื่องการจัดการพระศาสนา และการศึกษามณฑลอีสาน ร.ศ.123 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- รายงานตรวจการจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือของพระญาณรักขิต ผู้อำนวยการ (8
กันยายน ร.ศ.119 – 14 กันยายน ร.ศ.120). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- รายงานตรวจการณ์คณะสงฆ์เมืองน่าน ร.ศ.123. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- รายงานพระธรรมวโรดม ทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.126. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- รายชื่อพระสงฆ์ผู้สมควรจะเป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลหัวเมือง. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- ลัดดาวัลย์ แซ่เซียว. 200 ปี พม่าในล้านนา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.
- ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ 26 ภาค เล่ม 2 ภาคที่ 14-26. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาในพระราชูปถัมภ์
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2558.
- ลายผ้ากราบ พระราชทานแก่พระสงฆ์เชียงใหม่ ร.ศ.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- วชิรญาณวิเศษ เล่ม4/9 แผ่นที่ 1-50 ตุลาคม จ.ศ.1250-ตุลาคม ร.ศ.108. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพ
รัตนราชสุดาในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2558.
- วรพร ภู่งศ์พันธ์. "เวียดนามกับปฏิกริยาต่อต้านการปกครองของฝรั่งเศส ค.ศ.1884-1954." In จักรวรรดินิยม

- ตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: การเข้ามาและผลกระทบ. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภการพิมพ์, 2557.
- วรรณกรรมรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2534.
- วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. "สารประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยและข้อเสนอเกี่ยวกับแบบศึกษาประวัติศาสตร์นิพนธ์อยุธยา." In โคลนไม่ติดล้อ คนไม่ติดกรอบ. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.
- วารสาร เรื่องศรี. "ข้อสังเกตเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องพระศรีอารียกับสังคมไทย กรณีกบฏย้ายเสาเกียดโง้ง พ.ศ.2358." วารสารไทยคดีศึกษา 4: 2 (2550): 41-71.
- วารสาร ทินานนท์. "การคำสาปของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- วัดเบญจมบพิตร 26 ม.ค.-15 มี.ค. 118. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- วัดโมฬีโลกยาราม หนังสือกรมราชเลขาการถึงเจ้าพระยาวิฑูริชวงศ์วฑูมิไกร 25 ธันวาคม ร.ศ.126. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- วัดใต้ เมืองไชยา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 15 ธันวาคม ร.ศ.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- วัดตลาดใต้ แขวงเมืองประทุมธานี พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ 16 กันยายน ร.ศ.122. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- วัดบรมวงษศิครวาราม กรุงเทพฯ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระอนุพันธุวงษวรเดช 13 พฤษภาคม ร.ศ.120. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- วัดพระพุทธไสยาสน์ เมืองเพชรบุรี พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาวิฑูริชวงศ์วฑูมิไกร 10 กุมภาพันธ์ ร.ศ.123” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- วัดพิไชยญาติฯ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 24 กันยายน ร.ศ.115. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- วิลเลชา ถาวรธนสาร. "ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก." กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. "จารึกพ่อขุนรามคำแหง." In 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสารประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 1. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภการพิมพ์, 2552.
- . มรดกความทรงจำพระนครศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ: อุษาคเนย์, 2551.
- . หมิงสี่ลู่-ชิงสี่ลู่ บันทึกเรื่องจริงแห่งราชวงศ์หมิงและราชวงศ์ชิง. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2549.
- วิสุทธิธรรม ฌบับภูมิพลโลกิขุ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, 2527.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. กบฏขานนา. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2525.
- ศรีสุพร ช่วงสกุล. "ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์: ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย พ.ศ.2368-2464." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. "พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ แนวความเชื่อเรื่องพุทธราชา คตินิยมในราชสำนักไทยที่ให้อัศวินและเขมร." In ศูนย์กลาง – ชายขอบ ตัวตน- คนอื่น ผ่านมุมมองประวัติศาสตร์ศิลป์.

- กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2561.
- ศานติ ภัคดีคำ. เขมรรบไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, 2554.
- . กวีศรีกัมพูชเทศ ความเรียงว่าด้วยประวัติกวีเขมร. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543.
- . ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย-เขมร พ.ศ.2325-2403. กรุงเทพฯ: รายงานการวิจัย สาขาวิชาภาษา
เขมร ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2547.
- ศิริพร สุขธรรัตน์. "แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเมืองการ
ปกครอง." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนคริน
ทรวิโรฒ, 2527.
- ศุภอักษรเจ้าเมืองเชียงใหม่ เรื่องการเผาศพพระยาอุปราชา ฯลฯ จ.ศ.1219. หอสมุดแห่งชาติ.
- ศุภอักษรที่ 1/20 นครเชียงใหม่ วันที่ 2 เมษายน ร.ศ.126. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- ส่งราชทูตและสิ่งของมาร่วมการพระบรมศพ รัชกาลที่ 1 กับเรื่องประเทศเขมรรุ่นวาย จ.ศ.1173. หอสมุดแห่งชาติ.
- สัจวัต-ฟอกซ์, มาร์ติน. ประวัติศาสตร์ลาว. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556.
- สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชานุภาพ. เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.
- . เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2553.
- . ไทยรบพม่า. พระนคร: ศิลปบรรณาการ, 2514.
- . ความทรงจำ. พระนคร: แพร่พิทยา, 2514.
- . ตำนานคณะสงฆ์. กรุงเทพฯ: พ.พิทยาการ, 2518.
- . ตำนานพระอารามแล่นทำเนียบสมณศักดิ์. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2457.
- . นิทานโบราณคดี. กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊กส์ 2006, 2546.
- . นิราศนครวัด. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.
- . ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2515.
- . พระราชปจฺฉา ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา,
2513.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546.
- สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. ไทยเที่ยวพม่า. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2529.
- สมเด็จพระพนรัตน์. สังคีตยวงค์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย. กรุงเทพฯ: ศิวพร, 2521.
- สมบัติ จันทรวงศ์. "ศาสนากับการเมือง: ข้อสังเกตเบื้องต้นว่าด้วยอุดมการณ์และวิสัยทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกา." In บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมการเมืองและประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: คบไฟ,
2547.
- สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523.
- สมิ์ถ้วนวัดจักรวรรดิเป็นปราชิกกับอำแดงผาด ร.ศ.116. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

สมิมิ่งเป็นปราชิกกับอัสสุก ร.ศ.118. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2551.

สรุปรายงาน ตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง จำนวนศก 117 กับศก 118. หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ.

สอบถามพระครูธมฺมิตฺตยาภิรมย์ถึงการศึกษาในเชียงใหม่. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

สัญญาบัตรเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ประทวน และเหรียญทางกระทรวงมหาดไทย ปี 123 (11 เม.ย.-20 มี.ค.123). หอ
จดหมายเหตุแห่งชาติ.

สันติ บัณฑิตพรหมชาติ. "ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์: ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2527.

สายชล วรรณรัตน์. "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.
2325-2352)." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2525.

สายชล สัตยานุรักษ์. ประวัติศาสตร์รัฐไทยและสังคมไทย. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2558.

สารตราฯ ถึงเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราช จ.ศ.1209. หอสมุดแห่งชาติ.

สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม 5 หน้า 159. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม 10 หน้า 78-82. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

สำเนาโทรเลข 9786 วันที่ 18 กุมภาพันธ์ 125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

สำเนาคำแนะนำในการเทศนาเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน. หอสมุดแห่งชาติ.

สำเนาคำปรึกษา สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะถวายเป็นความเห็นฯ. หอสมุดแห่งชาติ.

สำเนาที่ 1277 เจ้าอินทยงยศโชติกราบบังคมทูล 8 พฤษภาคม ร.ศ.126. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

สิลา วีระวงส์. ประวัติศาสตร์ลาว. กรุงเทพฯ: มติชน, 2540.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539.

สุด จอนเจดสิน. ประวัติศาสตร์เวียดนาม. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2550.

สุนทรภู่. โคลงนิราศสุพรรณ ฉบับสมบูรณ์ พร้อมด้วยเชิงอรรถและแผนที่สังเขป แสดงระยะเดินทาง. พระนคร: กรม
ศิลปากร, 2510.

สุนินทร์ จุฑางกูร. "การกล่อมเกลากองการการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5." วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. ความสัมพันธ์ไทย - ฝรั่งเศส ร.ศ.112-126. กรุงเทพฯ: แสงรุ่งการพิมพ์, 2523.

———. ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

สุวิมล สุขเกษม. "ปัตตานีในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550.

สุสยัณห์, อัญชลี. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2545.

หนังสือจดหมายเหตุ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2537.

หนังสือพระยามหาอำมาตย์ เรื่อง ถึงพระพิจิตรให้ส่งผู้รู้จักตัวอ้ายกอง อีเมือง ที่ต้องหาว่าปาราชิกซึ่งกักตัวไว้ใน

กรุงเทพฯ. หอสมุดแห่งชาติ.

หนังสือพระยาวิจิตรวงษ์วิไล ประทานกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธุ์ ลงวันที่ 9 สิงหาคม ร.ศ.

124 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

หม่อม ทิน อ่อง. ประวัติศาสตร์พม่า. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2557.

หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี. "การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม." In ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม

2: รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2525.

หม่อมราชวงศ์อดิน ทรัพย์พัฒน. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรา

สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2521.

หมายกำหนดการเกณฑ์. หอสมุดแห่งชาติ.

หมายประกาศ. หอสมุดแห่งชาติ.

หมายรับสั่ง รัชกาลที่ 2. หอสมุดแห่งชาติ.

หมายรับสั่ง รัชกาลที่ 2. หอสมุดแห่งชาติ.

หมายรับสั่งเรื่องเกณฑ์กระบวนเรือเสด็จขึ้นไปรับพระบาง พระแท่นก้ำ พระฉันทสมอ พระบรมธาตุ ที่วัดเขียน. หอสมุด
แห่งชาติ.

หลวงบรรณรักษ์. สีสกฤต-ไท-อังกฤษ อภิธาน. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2554.

อภิธานท์ สงเคราะห์. "กัมพูชา กับ ปฏิกิริยาต่อต้านชาวฝรั่งเศส ค.ศ.1885-1954." In จักรวรรดินิยมตะวันตกในเอเชีย

ตะวันออกเฉียงใต้: การเข้ามาและผลกระทบ. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภณาการพิมพ์, 2557.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475. กรุงเทพฯ:

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.

อัจฉรา กาญจนินัย. "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2394." วิทยานิพนธ์ปริญญา

มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. ประวัติศาสตร์สังคมล้านนา: ความเคลื่อนไหวของชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น. พิษณุโลก: รัตน

สุวรรณการพิมพ์, 2560.

อาราธนาพระธรรมไตรโลกมาอยู่วัดทัศนเทพวราราม. หอสมุดแห่งชาติ.

อิสรัชย์ บุรณะอรุณ และ ปองพล ยาศรี. "ความสัมพันธ์สยาม-กัมพูชา ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19: ภาพสะท้อนผ่าน

ศิลปะและสถาปัตยกรรมพระอุโบสถวัดคำเรือขอ เมืองพระตะบอง." วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา 35: 2

(2559): 125-41.

อีแวนส์, แกรนท์. ประวัติศาสตร์สังเขปประเทศลาว. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2549.

อดุม นิปริยาย. "นครศรีธรรมราชกับการปกครองหัวเมืองมลายูในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว."

วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.
อุทิศ จิงนิพนธ์สกุล. "เศรษฐกิจวัดในกรุงเทพมหานคร (พ.ศ.2325-2453)." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	ณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์
วัน เดือน ปี เกิด	9 เมษายน 2527
วุฒิการศึกษา	วิทยาศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร
ที่อยู่ปัจจุบัน	3805/62 ถนนพระราม 4 แขวงพระโขนง เขตคลองเตย กรุงเทพมหานคร

